

Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945

Slovenská republika 1939 – 1945
očami mladých historikov VII

NEMECKÁ RÍŠA

SLOVENSKO

MAĎARSKO

ZBORNÍK Z MEDZINÁRODNEJ VEDECKEJ KONFERENCIE
ZOSTAVIL PETER SOKOLOVIČ

ÚSTAV
PAMÄTI
NÁRODA

ÚSTAV
PAMÄTI
NÄRODA

Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945

Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII

Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie

Bratislava 21. – 23. apríl 2008

Zostavil Peter Sokolovič

ÚSTAV PAMÄTI NÁRODA

BRATISLAVA 2008

Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945

Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII

Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie

Bratislava 21. – 23. apríl 2008

Zostavil Peter Sokolovič

Vydal

Ústav pamäti národa

Námestie slobody 6

817 83 Bratislava

www.upn.gov.sk

1. vydanie

Recenzenti

PhDr. Ivan Kamenec, CSc.

PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Jazyková úprava Marta Bábiková

Cover design Lubica Suchalová

Sadzba, grafická úprava a tlač Vydavateľstvo Michala Vaška

© Ústav pamäti národa 2008

ISBN 978-80-89335-08-4

Obsah

Príhovor zostavovateľa	9
Príhovory	13
PhDr. Dušan Čaplovič, DrSc.	13
Ivan A. Petranský, PhD.	17
Doc. PhDr. Anton Eliáš, CSc.	19

Spoločensko-politické aspekty

Ondrej Podolec (Ústav pamäti národa, Bratislava) – Perzekúcie a právny poriadok na Slovensku v rokoch 1938 – 1945	23
Igor Baka (Vojenský historický ústav, Bratislava) – Bezpečnostné orgány ako prostriedok zosťrených perzekúcií proti potenciálnym a skutočným odporcom režimu SR v roku 1939	33
Marek Syrný (Múzeum SNP, Banská Bystrica) – K problematike represíí voči slovenským komunistom v rokoch 1939 – 1943	55
Dušan Segeš (Historický ústav SAV, Bratislava) – Casus Peter Prídavok ...	80

Zahraničnopolitické aspekty

Judit Pihurik (Szegeđi Tudományegyetem, Segedín, Maďarsko), host' konferencie – Denníky a memoáre o znovupričlenení južnej časti Slovenska k Maďarsku v rokoch 1938 – 1945	111
Martin Hetényi (Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra) – Perzekučné zásahy proti maďarskej menšine na Slovensku 1938 – 1945	126
Milica Majeriková (Spišský dejepisný spolok, Levoča) – Príspevok k povojnovým perzekúciám Slovákov na severnom Spiši a hornej Orave	139
Mateusz Gniazdowski (Polski Instytut Spraw Medzynarodowych, Varšava, Poľsko) – Spolupracovníci poľskej rozviedky pred slovenskými súdmi v rokoch 1939 – 1945	151

Armáda, partizáni, Hlinkova garda

Branislav Kinčok (Ústav pamäti národa, Bratislava) – Pôsobenie Červenej armády na dolnom Pohroní v zime 1944/1945	169
---	-----

Dariusz Dąbrowski, Wojciech Szwed (Instytut Pamięci Narodowej, Centralne Muzeum Jenców Wojennych, Opole, Poľsko) – Slovenskí zajatci v nemeckých táborech na území Sliezska v rokoch 1944 – 1945. Náčrt problematiky	193
Jan Kux (Masarykova univerzita, Brno, Česká republika), hosť konferencie – Slováci a Internačný tábor Svatobořice 1942 – 1945	207
Michal Šmigel' (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica) – 14. divízia SS „Galizien“ na Slovensku (1944 – 1945): bojová protipartizánska činnosť a represálie	212
Peter Jašek (Trnavská univerzita, Trnava) – Perzekúcie vojakov Rýchlej divízie proti sovietskym partizánom na Kaukaze v lete roku 1942	234
Pavel Mičianik (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica) – Vojnové zločiny slovenských vojakov v rokoch 1941 – 1944	252
Peter Sokolovič (Ústav pamäti národa, Bratislava) – Forma a zacielenie gardistických represálií v rokoch 1938 – 1939	273
Martin Lacko (Ústav pamäti národa, Bratislava) – Problematika partizánskych násilností 1944 – 1945 a postoj historika	296
Marián Uhrin (Múzeum SNP, Banská Bystrica) – II. slovenská partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika a represálie	305
Boris Súdny (Trnava) – Partizánske represie voči príslušníkom žandárstva	321

Perzekúcie špecifických skupín obyvateľstva

Karol Janas (Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka, Trenčín) – Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941 – 1944	329
Martin Pekár (Prešovská univerzita, Prešov) – Pracovné útvary pre asociálov 1940 – 1944	342
Hana Klamková (Univerzita Karlova, Praha, ČR) – Protižidovská propaganda: dehumanizácia Židov na stránkach Gardistu (1939 – 1942)	351
Ján Hlavinka (Ústav pamäti národa, Bratislava) – Príprava a priebeh deportácií Židov na území Šariško-zemplínskej župy v roku 1942	361
Vojtech Kárpáty (Prešovská univerzita, Prešov) – Perzekúcie židovského obyvateľstva v Košiciach v rokoch 1939 – 1945	389

Cirkev

Pavol Matula (Ústav pamäti národa, Bratislava) – Postavenie poľských duchovných z pripojených území severného Spiša a Oravy v rokoch 1939 – 1945	405
Anton Hruboň (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica) – Partizánske perzekúcie katolíckeho duchovenstva na príklade Liptova	417
Peter Borza (Gréckokatolícke biskupstvo Prešov) – Perzekúcie gréckokatolíckych duchovných	424

Hospodárske dejiny

Ludovít Hallon, Miroslav Sabol (Historický ústav SAV, Bratislava) – Perzekúcie v hospodárskej sfére Slovenska v rokoch 1939 – 1945	443
Michal Schvarc (Ústav pamäti národa, Bratislava) – Pokus o arizáciu piešťanských kúpeľov v rokoch 1938 – 1939. (Nemecká ingerencia do vývoja kauzy).....	461
Peter Mičko (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica) – Arizácia a zmeny vlastníkov v priemyselných podnikoch (na príkladoch stredoslovenských drevárskych závodov)	474

Autori	489
---------------------	-----

Príhovor zostavovateľa

Predkladaná publikácia je zborníkom príspevkov, ktoré odzneli na siedmom ročníku série konferencií Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov v Bratislave v dňoch 21. – 23. apríla 2008. Konferenciu usporiadal Ústav pamäti národa v spolupráci s Katedrou archívnictva a pomocných vied historických Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave a s pomocou občianskeho združenia Adornamen. Záštitu nad podujatím, ktoré sa tentoraz zameriavalo na tému perzekúcií na Slovensku v rokoch 1938 – 1945, prevzal primátor hlavného mesta SR Bratislavy Andrej Ďurkovský.

Rozpätie rokov 1938 – 1945 je v slovenskej histórii krátkym, zato veľmi zaujímavým obdobím, ktoré do dnešnej doby rozdeľuje nielen historikov, ale i laickú verejnosť. Prvá skupina v ňom vidí zavŕšenie snáh Slovákov o vlastnú štátnosť, hospodársky a kultúrny vzrast malej krajiny, ktorej jediným nedostatkom bolo, že sa dostala na výslnie medzinárodnej politiky v čase mocenského vzostupu nacistického Nemecka. Druhá skupina poukazuje najmä na autoritatívne prvky režimu a v neposlednom rade na tzv. riešenie židovskej otázky, ktoré bezpochyby zostane výraznou škvrnou na tvári novodobého Slovenska. Styčným bodom oboch skupín sa stala otázka perzekúcií, prenasledovania skutočných či domnelých odporcov, či už z politických, etnických, rasových alebo náboženských dôvodov. Problematika rozličných foriem prenasledovania mala v rokoch 1938 – 1945 viaceré podoby, metódy, pohnútky, ciele, obeť i veľmi rozdielnych aktérov. Na nasledujúcich stranách sa ju nepochybné nepodarilo zachytiť vo všetkých jej podobách a rovinách, čo však vzhľadom na rozsiahlosť problematiky ani nie je možné.

Pojem perzekúcia nemožno jednoznačne zaškatul'kovať len ako snahu moci o potlačenie často legitímnych snáh opozičných predstaviteľov. Špecifikom sledovaného obdobia sa totiž stala rôznorodosť perzekučných zásahov a ich vykonávateľov či obetí. Najmä po vypuknutí Povstania na konci augusta 1944 sa situácia na mnohých miestach proti utláčateľom obrátila a z aktérov perzekúcií sa stali ich obeť. Ústav pamäti národa ako hlavný organizátor konferencie, ktorá sa stala podkladom tohto zborníka, si nedal za cieľ selektovať, či sa jednotlivé prípady analyzované v ponúkaných štúdiách stopercentne zhodujú s učebnicovým výkladom pojmu perzekúcií. Základným významom

slova je totiž prenasledovanie. Bez toho, aby sme pochopili všetky jeho, hoci aj negatívne a bolestné aspekty, sa nemôžeme dopracovať ku komplexnému vnímaniu skúmaného obdobia. Pre jeho objektívne spracovanie je totiž dôležité nedať priestor len tým, ktorí by azda chceli jednostranne nazerať na dejiny kontroverzného obdobia rokov 1938 – 1945.

Podľa zaužívaného delenia na základe všeobecne prijímaných historických medzníkov by bolo možno vhodné začať sa zaoberať perzekúciami až od roku 1939, keď vznikol prvý samostatný štátny útvar Slovákov s vlastnou správou a možnosťami vládnej moci perzekučnými zásahmi ovplyvňovať dianie v mladej republike. Tým by však zostalo nepokryté obdobie od autonómie, začínajúce 6. októbrom 1938, ktoré je na perzekučné zásahy nesporne bohaté. Aj preto sme sa v snahe o objektívny a komplexný pohľad rozhodli dať autorom možnosť pokryť celé obdobie rokov 1938 – 1945. 14. marca 1939 sa totiž v podstate nezmenil politický systém a režim. Zmenilo sa len štátoprávne postavenie Slovenska.

Perzekúcie sa stali fenoménom, ktorý zasiahol do života na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 v mnohých časových pásmach a podobách. Ich vykonávateľmi boli vždy ľudia, ovplyvnení či už túžbou po majetku, snahou o moc alebo inou zo širokej palety ľudských slabostí. Na druhej strane sa perzekúcie stali dôležitou súčasťou snáh mocenského aparátu mladého štátu o vyrovnanie s jeho skutočnými či domnelými nepriateľmi vo všetkých podobách. V mnohých prípadoch boli vykonávateľmi perzekučných aktov priamo štátne orgány a predstavitelia vládnej moci, ktorí aplikovali z pozície svojej funkcie nariadenia proti odporcom režimu. Na druhej strane sa terčom perzekučných snáh stávali často osoby, ktoré boli nepohodlné pre úzku skupinu ľudí pre svoj výzor, rasu či vierovyznanie. Je príznačné, že podnecovateľmi represívnych akcií v týchto prípadoch neboli len štátne orgány, perzekúcie proti nim sa nediali len formou aplikácie vládnych nariadení, ale ich vykonávateľmi boli horliví gardisti, vojaci či obyčajní občania.

Aj rozdelenie jednotlivých vedeckých štúdií do blokov sa usiluje vymedziť pojem perzekúcií na základe ich objektu a zacielenia či vykonávateľov. Akiste by sa priam natískalo i delenie podľa vzťahu k vládnej moci a jej mechanizmom. Aj pre zhodnotenie skúmaného obdobia má totiž význam zistenie, či bolo prenasledovanie oponentov riadené centrálné z pozície štátnej

moci, alebo boli jeho protagonistami a podnecovateľmi jednotlivci, ktorí sa pod vplyvom alkoholu či v snahe o ľahký zárobok neváhali pri prenasledovaní oponentov často zbaviť ľudskej dôstojnosti. Takéto delenie by však neodzrkadľovalo skutočnú realitu daného obdobia, v ktorom sa obe formy navzájom ovplyvňovali.

Azda najpresnejšie zameranie perzekučných snáh vysvetlil Ivan Kamenec, jeden z recenzentov zborníka, keď napísal, že každý druh a forma perzekúcie sú z morálneho hľadiska odsúdeniahodné negatívne javy. Napriek tomu však treba podľa neho aspoň naznačiť veľký rozdiel medzi perzekučnými akciami štátu, ktoré sú iniciované, zdôvodňované a „ošetrené“ príslušnými právnymi normami, a perzekúciami (hocijako drastickými), ktoré uskutočňovali z najrôznejších príčin ako pomstu, sadizmus či fanatizmus jednotlivci alebo organizované skupiny. Okrem toho je podľa jeho názoru rozdiel medzi perzekúciou civilného obyvateľstva pre jeho rasovú, náboženskú či národnostnú príslušnosť, resp. pre jeho sympatie alebo odpor voči štátu alebo politickému režimu, surové zaobchádzanie (vrátane vrážd) s vojnovými zajatcami alebo s politickými protivníkmi, a perzekúciou, ktorá prenasleduje väznením či inou internáciou skutočných alebo fiktívnych nepriateľov konkrétneho štátu či režimu. Treba len dodať, že obe stránky perzekučných snáh si navzájom neodporujú, tvoria jeden celok a iba spolu dávajú skutočne plnohodnotný obraz skúmaného obdobia.

Aj preto sme sa rozhodli rozdeliť jednotlivé štúdie do šiestich blokov nie podľa vzťahu k ich „právnemu“ podkladu, ale podľa ich vecného obsahu. Jednotlivé príspevky tak môžu byť v rámci blokov, ako i v kontexte zborníka síce rôznej kvality a výpovednej hodnoty, spolu však podávajú obraz o tej časti našej histórie, ktorá je dodnes predmetom sporov historikov venujúcich sa obdobiu slovenských dejín 20. storočia. Predkladaný zborník akiste nezodpovie na všetky otázky, nestane sa normotvornou príručkou represii a prenasledovania v období rokov 1938 – 1945. Je však príspevkom k poodhaleniu objektívnejšieho obrazu o perzekúciách, ktoré boli v minulosti bohužiaľ spracované často tendenčne a v duchu poznačenom dobou ich vzniku. Práve dnes, keď nám doba umožňuje objektívne a bez ideologických klišé zhodnotiť skutočný stav skúmanej problematiky 1. Slovenskej republiky a s tým súvisiaceho obdobia autonómneho Slovenska, by sme sa mali snažiť o to, aby sa

deformácie z nedávnej minulosti podarilo napraviť a uviesť na pravú mieru. Sériu konferencií Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov a nesporne aj jej siedmy ročník je jednou z lastovičiek, ktoré v nemalej miere prispievajú k triezvemu pohľadu na naše národné dejiny. Zostáva len dúfať, že nezostane sama a biele miesta v slovenskej historiografii venovanej obdobiu rokov 1938 – 1945 postupne vymiznú a nahradí ich skutočná vecná diskusia. Hlavnou úlohou mladej nastupujúcej generácie historikov, ktorí dostali priestor na stránkach tohto zborníka, je práve svojou nezaťaženosťou dobou prispieť k tomuto procesu. To samozrejme neznamená, že prácu predchodcov treba podrobiť jednoznačnej kritike. Práve naopak, na jej základoch treba budovať, ale je tiež súčasťou prirodzeného generačného konfliktu – postaviť sa kriticky k tým v minulosti všeobecne prijímaným axiómam, ktoré už dnes svojím ideologickým pozadím modernej slovenskej historiografii nevyhovujú. Dúfame, že sa to na stránkach tohto diela aspoň čiastočne podarilo mladým historikom naplniť.

Peter Sokolovič

Príhovory

PhDr. Dušan Čaplovič, DrSc.,

podpredseda vlády Slovenskej republiky pre vedomostnú spoločnosť, európske záležitosti, ľudské práva a menšiny

Vážená Spektabilita, vážený pán dekan, vážený pán predseda, vážený pán poslanec Národnej rady SR pán Rydlo, vážené dámy, vážení páni.

Veľmi rád som prijal pozvanie organizátorov tohto podujatia, ktoré bude reflektovať pohľadom mladej generácie najmä obdobie rokov 1938 – 1945, obdobie vojnového slovenského štátu. Je dobré, že mladá generácia sa postupne zmocňuje aj takýchto tém a hľadá v ľudskom spore názorov, pohľadov cestu k poznaniu a pravde, ktorá za minulé desaťročia bola často pokrivená, ideologicky znevážená. Generáciám, ktoré tu boli pred nami, sa veľmi často dostávali informácie skreslené, tak ako to často býva, keď sa striedajú režimy. Tie dva režimy rokov 1938 – 1945 a rokov 1948 – 1989 boli nesporne režimami totalitnými, vládami jednej štátostrany, ktorá rozhodovala o bytí a nebytí miliónov spoluobčanov. Dovoľte mi preto hneď na úvod poďakovať organizátorom tohto podujatia jednak za pozvanie a za prejavenú dôveru, ktorá má pre mňa, ako človeka ešte nedávno profesionálne sa zaoberajúceho históriou a archeológiou, dvojnásobnú hodnotu. Obdobie slovenských dejín, ktorého sa bude dotýkať aj táto kapitola, jasne stanovené rokmi 1938 – 1945, je predmetom mnohých diskusií, často vášnivých a emocionálnych a neraz vedených aj autormi, či už publicistami alebo niektorými historikmi, ktorí jednostranne, skreslene hodnotia toto podľa mňa nesporne dôležité a významné obdobie pre formovanie slovenského národa a štátu. Každé obdobie prináša kontroverzie, rôzne názory, preto je dobré, že sa ho chceme zmocniť odborne, vedecky a s odstupom času pozrieť cez pramene, cez nové poznanie, aký bol skutočný vývoj prvej Slovenskej republiky, či vojnového slovenského štátu, v čom bol pozitívny a v čom sa prejavujú jeho negatíva. Žili v ňom, i keď krátko, šesť rokov, a ešte sú medzi nami mnohí, ktorí spomínajú na toto obdobie. Vidím aj tu prítomného pána profesora Imricha Kružliaka, ktorý patrí k tým, čo zakúsili na vlastnej koži obdobie prvej Slovenskej republiky. A verím, samozrejme, že

usporiadanie takýchto odborných podujatí je jednou z ciest, ako sa priblížiť a hlbšie poznať aj tie, nazvime to, kontroverzné časti našich dejín, na ktoré sú také rozdielne názory. Dovoľím si zvlášť vyzdvihnúť jednu konferenciu v minulosti, po tzv. zamatovej revolúcii v Smoleniciach, kde sa stretli historici z jednej aj z druhej strany, myslím si, že vyšiel aj zborník z toho podujatia. Na tú konferenciu si pamätám, že sa na nej nediskutovalo ani tak vášnivo, ale argumentačne. Prijímali sa názory jedného i druhého, nazvem to bloku poznania, a celému hlbšiemu poznaniu to len prospelo. Musíme sa naučiť v demokracii počúvať druhého a aj keď s ním bytostne nemusíme súhlasiť, máme preto uši, aby sme ho počúvali a, samozrejme, argumentačne sa s ním sporili, ale neurážali sa.

Pri tomto období mi napadá jedna myšlienka, s ktorou sa treba čo najskôr vrátiť aj do Národnej rady Slovenskej republiky. Treba oprášiť ten návrh, ktorý som predložil v Národnej rade SR, aby aj vo vzťahu k Ústavu pamäti národa bolo v zákone obdobie neslobody rozšírené od 29./30. septembra 1938, od hanebného mníchovského diktátu, na ktorý nadviazala Viedenská arbitráž. Keď sa stretávam aj s poľskými historikmi, zhodneme sa, že treba hovoriť o tom období neslobody, keď o nás veľmi často rozhodovali iní, iné veľmoci. Preto je naozaj potrebné aj napriek nesúhlasu jednej strany, ktorá vtedy tak tvrdo lobovala vo vtedajšej vládnej koalícii, aby sme toto obdobie predĺžili od 29./30. septembra 1938, pretože dátum, ktorý je tam zvolený, je podľa mňa účelový a vlastne nie je takým zásadným medzníkom v období neslobody našich národov, tu žijúcich národností, občanov tohto štátu. S poľutovaním musím konštatovať, že pre väčšinu strednej a mladej generácie sú udalosti spred sedemdesiatich rokov už priveľmi vzdialené a mnohé prieskumy a nielen tie, ktoré si mediálne trusty vedia naorientovať, svedčia o tom, že poznanie o tomto období je často zahmlené, nedostatočné a nedostatočne sa o ňom vyučuje aj v našich školách. Aj keby sa mohlo zdať, že počet obetí prenasledovania v období rokov 1938 – 1945 musí byť pre všetkých dostatočne presvedčivým dôkazom osudovej tragickosti, tak ako aj rokov 1948 – 1989, týchto dvoch etáp našich dejín, nie je to vždy tak. Nie vždy sa vieme postaviť otvorene k tejto bolestnej pravde.

História potrebuje poznať pravdivejší obraz. Často hovorievam, že tí, čo sú presvedčení o svojej jedinej pravde, často majú krátku pamäť a túto prav-

du vyhlasujú za nemennú len preto, aby presadili svoj jediný „nefalšovaný“ názor. Preto zostáva našou povinnosťou pripomínať si udalosti tohto obdobia a usilovať sa ich pochopiť z úcty k obetiam, ale aj preto, že ich sprítomnenie môže byť mementom pre súčasné aj budúce generácie. Samozrejme, treba ukázať aj na pozitíva, ktoré priniesla táto doba, keď postavila a vytvorila novú slovenskú inteligenciu, pretože roky 1918 – 1938 až tak veľmi nepriali slovenskej inteligencii, aby sa presadila. A to je jedno z významných pozitív. Navyše je tu kultúra, uvedomovanie si vlastnej štátnosti, svojbytnosti, čo bolo skutočne úžasné pre generáciu, ktorá obdobie prvej Slovenskej republiky prežila a treba si aj tieto atribúty z minulosti vážiť. Udalosti pred sedemdesiatich rokov, ktoré mali za následok fyzické a duchovné zdecimovanie celej Európy, však poukazujú aj na inú závažnú skutočnosť. Totiž, naivná viera, že demokracia je samozrejmalá a trvalá, môže byť za istých okolností pre demokraciu osudová. Istý politik, predstaviteľ demokracie, po návrate z Mníchova do Londýna tvrdil, že prináša mier a vieme, k akým tragédiám sa vlastne veľmoci v tomto období podpísali, keď súhlasili s koncepciou obsadenia a rozbitia Československej republiky. Dovoľte mi preto na tomto mieste a pri tejto príležitosti vysloviť želanie, aby sa udalosti z tohto obdobia stali nadčasovou lekciou pre nás všetkých. Lekciou, ktorá nás učí, že o demokraciu a rovnosť v právach treba viesť permanentný zápas a tento atribút, tento benefit demokracie neustále v praxi potvrdzovať svojím konaním, svojím uvažovaním, rozvážnym sporom a hľadaním pravdy. Prikláňam sa k myšlienke, že treba skôr veriť tým, ktorí tvrdia, že pravdu hľadajú, ako tým, ktorí tvrdia, že tú jedinú, nemennú pravdu už našli. A to je aj poučenie pre mnohých historikov, odborníkov, ktorí sa zaoberajú aj týmto obdobím. Poznaním jedného sa mi odkrývajú ďalšie neznáme, nejasné momenty, ktoré treba ďalej skúmať. Vláda Slovenskej republiky si plne uvedomuje povinnosť podporovať tieto aktivity, aj preto vo svojom Programovom vyhlásení deklaruje, že chce pomáhať rozvíjať pluralitu názorov, vytvárať podmienky na to, aby najmä v oblasti vedy a výskumu sa formovali rôzne pohľady, ale aby sa tieto pohľady stretali, a tak viedli k ešte hlbšiemu poznaniu našej minulosti, našich dejín, kde máme veľké rezervy. Podpora vzdelávania a podpora výučby dejepisu je potrebná, najmä keď v susednej krajine je dejepis povinným maturitným predmetom.

Na Slovensku to, žiaľ, chýba a ani táto reforma, ktorá sa pripravuje a s ktorou vediem trošku spor, na tento atribút nemyslí.

Ctené dámy, vážení páni, na záver mi dovoľte úprimne poďakovať organizátorom za prípravu tejto konferencie, ešte raz vysloviť vďaku za pozvanie a za to, že vytvorili ďalší priestor na odborný vedecký profesionálny dialóg a že aj to, čo bude napísané, zostane nielen v našich dušiach, ale bude slúžiť pre kvalitnejšie učebnice na Slovensku, ktoré nám tak chýbajú. Ešte raz veľa zdravia, úspechov a najmä úspechov v nasledujúcej vedecko-výskumnej a vedeckej práci, vo vzdelávacom procese, pedagogickom procese či už na stredných, základných alebo vysokých školách. Želám vám veľa, veľa úspechov a ďakujem vám za pozvanie.

Ivan A. Petranský, PhD.

predseda Správnej rady Ústavu pamäti národa

Vážený pán podpredseda vlády, vážený pán dekan, vážený pán poslanec, dámy a páni.

Dovoľte mi, aby som vás v mene Ústavu pamäti národa privítal na siedmom ročníku konferencie Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov, ktorá sa prvýkrát vo svojej histórii koná v Bratislave a ktorú, rovnako prvýkrát, tento rok organizuje Ústav pamäti národa v spolupráci s Katedrou archívniectva a pomocných vied historických Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Ak môžem byť trošku osobný, mal som tú česť zúčastniť sa ešte v roku 2002 na prvom ročníku tohto podujatia, ktorý zorganizoval Dr. Martin Lacko z Univerzity sv. Cyrila a Metoda. Odvtedy prešli tieto stretnutia mladých historikov svojím vývojom, výrazne prenikli do povedomia odbornej verejnosti a z malého seminára sa postupne pretvorili na akciu relatívne veľkých rozmerov a trúfam si povedať, že aj značného významu. Tento rok sa konferencia Slovenská republika očami mladých historikov nesie v znamení témy „Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945“. Naša inštitúcia tak chce popri nadviazaní na tradíciu predchádzajúcich ročníkov prispieť i k naplneniu svojho vlastného poslania ako verejnoprávnej inštitúcie, ktorá má výskum perzekúcií ako prejavov nedemokratických režimov pôsobiacich na území súčasnej Slovenskej republiky po roku 1939 definovaný ako jednu zo svojich základných priorít. Dnes, zajtra a pozajtra budete mať možnosť vypočúť si približne tridsať referátov prevažne mladých historikov, historikov nastupujúcej generácie. Verím, že vás zaujmú a budú prínosné nielen pre vás, účastníkov konferencie, ale že sa následne v podobe pripravovaného konferenčného zborníka stanú aj užitočným príspevkom pre výskum týchto neraz kontroverzných a rôznym spôsobom vnímaných historických tém.

Vážené dámy, vážení páni, v závere by som napokon v mene Správnej rady Ústavu pamäti národa chcel naozaj úprimne poďakovať spoluorganizátorovi tejto konferencie Katedre archívniectva a pomocných historických vied Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, vedeniu Filozofickej fakulty Univerzity Komenského za podporu, ktorú poskytla tomuto podujatiu, občianskemu

združeniu Adornamen za pomoc pri organizovaní tejto akcie a v neposlednom rade aj Hlavnému mestu Slovenskej republiky Bratislava, ktorého primátor pán Andrej Ďurkovský prevzal záštitu nad týmto podujatím. Ďakujem pekne.

Doc. PhDr. Anton Eliáš, CSc.*dekan Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*

Vážený pán podpredseda vlády Slovenskej republiky, vážené kolegyne, kolegovia, ctení hostia.

Som rád, že mám tú česť pozdraviť vás v mene Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave i v mene svojom pri príležitosti otvorenia medzinárodnej vedeckej konferencie Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov „Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945“, ktorá sa koná pod záštitou primátora Hlavného mesta Slovenskej republiky pána Andreja Ďurkovského. Po katedrách histórie v Trnave, Banskej Bystrici a Prešove sa v spolupráci s Ústavom pamäti národa stáva hostiteľom mladých historikov z Poľska, Maďarska a Slovenska aj naša Katedra archívnictva a pomocných vied historických spolu s Filozofickou fakultou. Chcel by som preto poďakovať organizátorom za usporiadanie tohto významného podujatia a vysloviť nádej, že po predošlých ročníkoch, konaných v rokoch 2002 – 2007, aj toto siedme stretnutie vytvorí nielen vhodné podmienky pre predstaviteľov mladšej generácie historikov na prezentovanie najnovších výsledkov ich bádání, ale aj otvorený a akademicky žičlivý priestor na plodnú odbornú diskusiu a výmenu názorov. Nedá mi, aby som ako rusista a literát prostredníctvom analógie nepoukázal „pars pro toto“ aspoň na jeden z rozmerov vašej konferencie, na rozmer, ktorý pokladám za osobitne významný. V súvislosti s dejinami a kultúrnym vývojom Ruska sa zvykne tvrdiť, že kontinuitu historického povedomia ruského národa rozbíja dramatická „pretržitosť“ ruských dejín. Kyjevská Rus, tatársky vpád a zlatá horda, Moskovská Rus a Ivan IV. Hrozný, Peter I., október 1917. Obávam sa, že dejiny Slovenska neboli z tohto pohľadu najmä na ploche 20. storočia k nášmu národu oveľa priaznivejšie. Ved' s takmer pravidelným dvadsaťročným intervalom sa aj u nás, pravda, na prvý pohľad v menej drastickej podobe, s výnimkou akcelerácie počas druhej svetovej vojny a povojnového obdobia, vystriedalo Rakúsko-Uhorsko s 1. Československou republikou, slovenským štátom, februárom 1948, augustom 1968 a novembrom 1989. Aj u nás akoby sa za posledných takmer sto rokov presadzoval – povedané literárnovednou terminológiou – princíp

pretržitosti a kulminatívnosti komponovania historického sujetu. Tento princíp, neraz ešte umocnený entuziazmom generačného odmietania diela skostnatených otcov, akoby otváral cestu k romantizujúcemu preferovaniu procesu tvorby vecí a udalostí pred významom vecí či udalostí vytvorených. Pretože to, čo je vytvorené, je už v istom zmysle slova mŕtve. Z toho zasa v konečnom dôsledku vyplýva akási autohypertrofia, nadhodnocovanie aktuálneho subjektu dejín, vedúca najmä v laických kruhoch k nekritickému zvyšovaniu, nadhodnocovaniu významu vlastnej generácie a k podceňovaniu, neraz až k ignorovaniu dôležitosti reflektovania kauzality a vývojovej kontinuity historického procesu. A tak doba, ktorá akoby historikov potrebovala najmenej, ich de facto potrebuje najviac. Som rád, že vaše konferencie svedčia o tom, že aj mladá generácia historikov si naliehavo uvedomuje nevyhnutnosť kultivovania historickej pamäte ako predpokladu kultúrnej vyspelosti a dospelosti národa ako faktora, ktorý mu má prinášať či sprostredkovať sine ira et studio, kreované poznanie aj tých najboľavejších stránok v jeho minulosti. Rímsky herec a autor krátkych historických scének Publius Sýrus kedysi v prvom storočí nášho letopočtu trpkou skonštatoval: *Qui plus licet quam par est, plus vult quam licet*. Kto smie viac, než by mal, chce ešte viac, než smie. Pravda, nie vždy bezprávie, ktoré takouto mocou podopreté chcenie produkuje, vyjde na svetlo božie, pretože – ako s rovnakou trpkosťou poznamenal rovnaký autor – *Cum perikulo inferiorerit, quot superior okulit*. Čo tají vyššia moc, to bezpečne sa nehľadá. Napriek dvojtisícročnému odstupu, žiaľ, tieto slová až donedávna nestrácali nič zo svojej aktuálnosti. Aj preto si vážim vaše úsilie rozkryť všetky formy perzekúcií, ktoré sa na Slovensku diali v rokoch 1938 – 1945, aj preto verím, že podujatia podobného druhu prispievajú nielen ku kultivovaniu občianskeho povedomia, ale aj k prehĺbeniu poznania, že dejiny by sa naozaj mohli a mali stať učiteľkou života. Prajem vašej konferencii zdarný priebeh a veľa cenných výsledkov.

SPOLOČENSKO-POLITICKÉ ASPEKTY

Perzekúcie a právny poriadok na Slovensku v rokoch 1938 – 1945¹

ONDREJ PODOLEC

Rozhodnutím štyroch európskych veľmocí v Mníchove v roku 1938 sa územie Slovenska, ako aj celý stredoeurópsky priestor ocitol v záujmovej sfére nacistického Nemecka. Postupné prispôsobovanie pôvodne demokratického politického systému novým geopolitickým pomerom neobišlo ani oblasť ľudských práv, resp. možnosti ich porušovania. Vo všeobecnosti perzekúcie dopadali buď plošne na celú sociálnu štruktúru spoločnosti, alebo postihovali len istú skupinu obyvateľov, ktorá bola vyčlenená na základe etnickej, náboženskej či politickej príslušnosti.

Cieľom tejto štúdie je pohľad na právny poriadok Slovenskej republiky (resp. Slovenského štátu) z hľadiska predpokladov perzekvovania občanov, ktoré vytváral. Z tohto uhla pohľadu môžeme rozlišovať tri druhy perzekúcií. Prvú skupinu tvoria postihy, ktoré sa diali na základe platného trestného práva, aplikovaného relatívne nezávislým justičným aparátom. Druhou skupinou boli opatrenia vykonávané na základe špecifických účelových právnych noriem, ktorých znenie bolo v rozpore s demokratickými princípmi a často i s vtedy platnou ústavou. Tieto normy by nemali šancu obstať v konfrontácii s funkčným systémom ústavného súdnictva. Štát sa nimi poväčšine snažil legalizovať politiku diskriminácie, ktorú sám prostredníctvom svojho aparátu realizoval.

Tretiu skupinu tvorili represívne opatrenia, realizované voči jednotlivcom i skupinám obyvateľstva bez akéhokoľvek právneho základu. Väčšinou išlo o excesy rôznych častí mocensko-represívneho aparátu. Predovšetkým zložky Hlinkovej gardy (na miestnej i centrálnej úrovni) boli plné ambiciózných funkcionárov s tendenciou brať moc do vlastných rúk v úlohe samozvaných vykonávateľov rasových opatrení či cenzorov. Vzhľadom na vtedajšiu mocensko-politickú situáciu štátna moc tieto výčiny viac-menej tolerovala, pričom neprichádzal do úvahy ich trestnoprávny postih. V niektorých prípadoch sa na týchto činoch priamo podieľali časti štátneho aparátu – ako príklad mož-

1 Štúdia vznikla s podporou agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy číslo (č.) AP VV 51-077105.

no uviesť „divoké“ deportácie pred prijatím ústavného zákona o vyst'ahovaní Židov.

Prvá z vyššie uvedených kategórií perzekúcií bola rámcovaná platným právnym poriadkom Slovenskej republiky. Nový štát pri svojom vzniku recipoval normy demokratického medzivojnového Československa a aj ústava z júla 1939 niesla z formálnoprávneho hľadiska značnú pečať kontinuity. V čase do prijatia špecifických účelových noriem poskytoval priestor na perzekúciu občanov len extenzívny výklad niektorých „ústavných poistiek“ z čias prvej Československej republiky (ČSR), predovšetkým zákona na ochranu republiky z roku 1923.

Ústava Slovenskej republiky však už okrem vysokej miery kontinuity obsahovala aj viacero prvkov signalizujúcich zmenu geopolitického postavenia Slovenska i politického režimu. Vzhľadom na dobu vzniku ústavy je napríklad významné, že otázky ľudských práv a slobôd boli upravené až v desiatej hlave, a v jej rámci až za občianskymi povinnosťami. Prioritu medzi povinnosťami občanov mala vojenská služba mužov či pomocná služba bez rozdielu pohlaví. Ústava tiež zaviedla pracovnú povinnosť pre občanov, čo umožňovalo následné prijatie zákonov, ktoré vytvárali právny rámec na vznik účelových zariadení (napr. pracovných táborov) na použitie donucovacej moci štátu v tejto oblasti. Osobitne bola zakotvená povinnosť platiť dane, dávky a poplatky určené zákonom a vágne formulovaná povinnosť rodičov starať sa o výchovu a vzdelanie svojich detí. Základné ľudské práva (právo na život, slobodu, majetok, súkromné vlastníctvo, listové tajomstvo, či domovú slobodu) mohli byť obmedzené obyčajným zákonom. Vykonávanie tzv. politických práv bolo „zabezpečované“ v medziach zákona, pričom sloboda prejavu, vedeckého bádania a umenia bola navyše ohraničená verejným poriadkom a kresťanskými mravmi.²

Jedným z najviditeľnejších znakov charakteru politického režimu je trestnoprávny postih trestných činov s politickým podtónom. Keďže bol rešpektovaný zákaz retroaktivity – t. j. skutky sa posudzovali podľa času, keď boli spáchané, spočiatku boli tieto skutky posudzované podľa zákona na ochranu republiky z roku 1923 v znení jeho neskorších novelizácií.

2 *Slovenský zákonník*, ročník (roč.) 1939. Ústavný zákon číslo (č.) 185/1939.

Prijatie zákona na ochranu republiky v roku 1923 znamenalo aj unifikáciu práva v oblasti tzv. politických deliktov ohrozujúcich existenciu, samostatnosť, či územnú celistvosť štátu, jeho republikánsku formu a demokratické zriadenie.³ Dovtedy totiž na území jedného štátu zároveň platil uhorský zákon (paradoxne liberálnejší) i pre demokraciu nebezpečnejšia rakúska právna úprava.⁴

Prvorepubliková trestnoprávna ochrana štátu bola štruktúrovaná do viacerých oblastí. Prvým okruhom bolo konanie zahrnuté dovtedy pod pojem „velezrada“, ktorý bol nahradený označením „*úklady o republiku*“. Predmetom trestnoprávnej ochrany bola ďalej samostatnosť, jednotnosť, „*demokraticko-republikánska forma štátu*“, celistvosť jeho územia, štátne tajomstvo i branná moc štátu. Keďže bezprostredným podnetom prijatia zákona z roku 1923 bol atentát na ministra financií Alojza Rašína, nie je žiadnym prekvapením, že jeho súčasťou bola aj rozsiahla právna úprava ochrany ústavných činiteľov. Predovšetkým išlo o ochranu ich života, zdravia i slobody rozhodovania pri výkone funkcie. Právomoci zverené ústavným činiteľom zákonom boli tiež chránené pred svojvoľnou uzurpáciou. Hlava štátu bola chránená aj pred urážkami na cti, a to bez ohľadu na pravdivosť hodnotu inkriminovaných výrokov.⁵

Vláda Slovenskej republiky nariadila už v auguste 1939 ministerstvu pravosúdia, aby pripravilo nové znenie zákona na ochranu republiky. Hoci nový zákon („o trestných činoch proti štátu“) formálne derogoval svojho predchodcu z roku 1923, de facto bol jeho novelizáciou, keďže do veľkej miery kopíroval štruktúru, vymedzenie skutkových podstat trestných činov i výšku trestných sadzieb.

V novoprijatom zákone sa preto len nepatrne rozšíril okruh politických deliktov a spoločne s neskorším zákonom o zvýšenom trestaní podvratnej činnosti sa sprísnil ich postih. Napriek zmene politického režimu i pretrvávajúcemu vojnovému stavu teda jeho prijatie neznamenalo podstatné zvýšenie trestnej reprezie. Napríklad pri trestnej sankcii pri úkladoch o republiku nový zákon pripúšťal za obzvlášť závažných okolností, ktoré boli bližšie špecifikované (išlo o vodcu

3 *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1923, zákon č. 50/1923.

4 Národní shromáždění republiky Československé. Poslanecká sněmovna. Tlač. Vládní návrh zákona na ochranu republiky (č. 4021).

5 *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého*, roč. 1923, zákon č. 50/1923.

úkladného podujatia, bol spôsobený obzvlášť závažný následok, bola použitá ozbrojená moc a pod.), aj alternatívne uloženie trestu smrti.⁶

Tretie obdobie z hľadiska trestnoprávneho stíhania tzv. politických trestných činov je rámcované prijatím novely zákona o trestných činoch proti štátu. Novela za taxatívne určených okolností predpisovala obligatórne uloženie najprísnejšej trestnej sadzby, t. j. fakticky pri niektorých trestných činoch predpisovala sudcom vyniesť trest smrti. Toto sprísnenie represie bolo viazané na stav brannej povinnosti či stanného práva, ktorý na Slovensku platil od 22. júna 1941 (vstup Slovenskej republiky do vojny proti ZSSR) nepretržite až do zániku štátu v roku 1945.⁷ V prípade vojenskej zrady bol zavedený trestný postih aj nedbanlivostnej formy zavinenia so zdôvodnením, že „...*občania majú byť* (v čase vojny – pozn. O. P.)... *obzvlášť opatrní*“.⁸ Okrem sprísnenia trestných sadzieb pribudla nová skutková podstata – „ *kto najíma, sprostredkuje alebo dodáva slovenských štátnych príslušníkov do služieb nepriateľského vojska alebo ozbrojeného nepriateľského zboru*“.⁹ Nová právna úprava tak aktuálne reagovala na formovanie československej armády v zahraničí.¹⁰

Aplikácia týchto noriem bola v rukách vtedajšej slovenskej súdnej moci. Išlo pritom o relatívne samostatnú zložku klasického trojdelenia moci. Autonomiu súdnej moci totalitná štátna moc až do jesene 1944 viac-menej rešpektovala. Bol to netypický jav pre krajiny pod nacistickým patronátom, pričom rozhodujúcim faktorom bola personálna i inštitucionálna kontinuita. Zmeny v organizácii justičného aparátu prijaté od roku 1939 boli skôr technického charakteru – väčšinou súviseli s adaptáciou na podmienky samostatného slovenského štátu. Podobne ako v iných oblastiach aj v tomto prípade bola prijatá provizórna právna úprava, pričom plánovaná zásadnejšia reforma sa

6 *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon č. 320/1940, porov.: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1923, zákon č. 50/1923.

7 Tamže, roč. 1941, vyhláška č. 115/1939.

8 Tamže, roč. 1940, zákon č. 320/1940, porov.: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1923, zákon č. 50/1923, porov. tiež: *Tlače Snemu Slovenskej republiky* (ďalej T SSR), č. 248.

9 *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon č. 320/1940; Tamže, roč. 1941, zákon č. 166/1941, porov.: SIVÁK, F. a kol. : *Slovenské a české dejiny štátu a práva v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava 1998, strana (s.) 168, 169.

10 *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon č. 320/1940, porov.: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1923, zákon č. 50/1923.

neuskutočnila z dôvodu pretrvávajúceho vojnového stavu. Počas celého obdobia existencie štátu bola teda ponechaná zložitá sústava súdov zahŕňajúca základný systém štyroch stupňov súdov pri neúplnom trojinštančnom systéme civilného i trestného procesu, pričom vo vymedzených oblastiach boli príslušné osobitné, výnimočné či verejnoprávne súdy.¹¹

Na základe legislatívy upravujúcej tzv. politické delikty sa počas existencie Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 odohralo niekoľko politických procesov. Len v relatívne malom percente z nich však obžalovaní reálne zasadli do lavíc určených pre obžalovaných (predovšetkým to boli procesy s predstaviteľmi ilegálne pôsobiacej komunistickej strany), väčšinou totiž išlo o symbolické súdne procesy „in absentio“ s predstaviteľmi politickej emigrácie. Osobitnou skupinou boli procesy s členmi najvyšších orgánov na povstaleckom území počas Slovenského národného povstania (SNP), ktoré sú spojené s jedným z najvážnejších zásahov nemeckej okupačnej moci voči suverenite orgánov Slovenskej republiky a nezávislosti súdnej moci v rámci nej. Vláda bola pod nátlakom donútená prijať účelovú právnu normu a na jej základe musel osobitný súd revidovať právoplatný rozsudok. Aj v tomto prípade sa však prevažná väčšina odsúdených nachádzala mimo reálneho dosahu štátnych orgánov štátu.¹²

Druhou kategóriou bola veľká skupina protiústavných účelových noriem rôznej právnej sily – od zákonov až po nariadenia a vyhlášky ministerstiev či územných orgánov štátnej správy. Perzekúciu politických oponentov napríklad umožňovalo vládne nariadenie č. 32/1939, prijaté krátko po vzniku štátu. Okrem sprísnenia právnej úpravy „politických“ trestných činov sa totiž perzekúcia politických odporcov uskutočňovala aj obídením nezávislého súdu – cestou časovo neobmedzenej tzv. preventívnej väzby v osobitnom zariadení, vytvorenom na tento účel v Ilave. Vláda aj v tomto prípade využila široké (de facto univerzálne) zmocnenie prostredníctvom zákona č. 1/1939 a prijala toto veľmi strohé nariadenie, ktorým bol prelomený ústavný princíp, že o obmedzení osob-

11 *Slovenský zákonník*, roč. 1939, vládne nariadenie č. 49/1939. Tamže, roč. 1942, zákon č. 112/1942 a 113/1942.

12 *PODOLEC, O.*: In absentio. (Súdne procesy s predstaviteľmi politickej emigrácie v rokoch 1939 – 1945). In: FERENČUHOVÁ, B. a kol.: *Slovensko a svet v 20. storočí. Kapitoly k 70. narodeninám PhDr. Valeriána Bystrického, DrSc.* Bratislava 2006, s. 147 – 162.

nej slobody na dobu dlhšiu ako je doba zadržania, môže rozhodnúť len súd. Takto z ústavného hľadiska veľmi problematickým spôsobom navyše splnomocnila ministra vnútra, aby sám rozhodoval o zaistení konkrétnej osoby. Zaistenci sa tak ocitli mimo ochranných krídel nezávislého súdnictva. Dôvody väzby boli pritom formulované veľmi vágne – mala ňou byť činnosť, ktorá vzbudila či vzbudzovala „*vážnu obavu, že bude prekážkou v budovaní Slovenského štátu*“. Zavedením tzv. preventívnej väzby a vágnou formuláciou príslušných podmienok boli porušené všeobecne platné základné zásady trestného práva, podľa ktorých sa za trestné v zásade považuje len konanie, tresty odňatia slobody ukladá výlučne súd (teda nie orgán štátnej správy) a sú trestnoprávnou konzekvenciou za spáchanie deliktu (t. j. tzv. preventívna väzba je vylúčená).¹³

Podobný charakter malo napríklad aj nariadenie o politických zbohatlíkoch, kde o závažnom zásahu do majetkových práv občana rozhodoval ďalší mimosúdny orgán. Praktická realizácia tohto nariadenia sa „utopila“ v bahne korupcie a rodinkárstva, a tak malo jeho uplatňovanie skôr propagandistický charakter.¹⁴

Na majetkové práva občanov siahali aj viaceré opatrenia v súvislosti s pokusom o pozemkovú reformu. Prvé normy vzťahujúce sa na túto oblasť mali charakter obmedzenia dispozície vlastníka so svojou pôdou. Už pre Tisovu autonómnu vládu bolo poľnohospodárstvo „... *i po zmene pomerov politických... najdôležitejšou zložkou národného hospodárstva*“. Jej stabilita sa nemala dosiahnuť pomocou „... *neučelných malicherných subvenčných akcií*...“, ale prostredníctvom stálych cien obilia zaistených vtedy už fungujúcim obilným monopolom. Pre vtedajšiu dobu bolo príznačné, že podobne ako iné vrstvy

13 *Slovenský zákonník*, roč. 1939. Vládne nariadenie č. 32/1939, pozri tiež: BEŇA, J.: *Vývoj slovenského právneho poriadku*. Banská Bystrica 2001, s. 86; RYCHLÍK, J.: Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku. (K problematike charakteru ľudáckeho režimu). In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica 2005, s. 119 – 134.

14 *Slovenský zákonník*, roč. 1939, vládné nariadenie č. 73/1939, pozri tiež: *Slovenský zákonník*, roč. 1940, vládné nariadenie č. 23/1940. porov.: RYCHLÍK, J.: Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku. (K problematike charakteru ľudáckeho režimu), s. 122, 123. K legislatívnemu procesu prijímania vládneho nariadenia o politických zbohatlíkoch a jeho aplikácii pozri: DRAGÚŇ, S.: Vládne nariadenie o politických zbohatlíkoch a jeho realizácia v praxi. In: PEKÁR, M., PAVLOVIČ, R. (zost.): *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VI*, Prešov 2007, s. 55 – 66.

obyvateľstva, aj roľníci sa mali politicky združiť v monopolnej stavovskej organizácii – Poľnohospodárskej komore.¹⁵ Tukova vláda už na pléne snemu prezentovala aj konkrétne opatrenia na zvýšenie výnosov poľnohospodárskej produkcie, čím mala byť zabezpečená rentabilita odvetvia i jednotlivých producentov. Vláda deklarovala zámer „... *všetkými dostupnými prostriedkami...*“ zasahovať aj do výberu pestovaných plodín. Zákon prijatý snedom 4. 7. 1940 teda obmedzoval dispozíciu roľníkov so svojou pôdou v záujme maximálneho zvýšenia produkcie.¹⁶ Zakazoval nechávať ornú pôdu úhorom, pričom výnimka bola prípustná len tam, „... *kde to miestne a polohové pomery nevyhnutne vyžadujú*“.¹⁷ Vynútiteľnosť zákazu bola zabezpečená zaradením jeho porušenia medzi priestupky, postihované pokutou do 5 000 Ks, alebo alternatívne väzbou do 14 dní.¹⁸ Nové zákony prikazovali poľnohospodárom aj viaceré veterinárne opatrenia v živočíšnej výrobe, napríklad likvidáciu lariet hovädzieho strečka.¹⁹

Prvoradým predpokladom rozvoja poľnohospodárskej výroby bolo vyjasnenie majetkových vzťahov k pôde. Zámer dokončenia či revízie pozemkovej reformy obsahovali aj programové vyhlásenia slovenských vlád v roku 1939. J. Tiso na pôde pléna Snemu Slovenskej krajiny 21. 2. 1939 vyhlásil, že „*Pozemková reforma v zmysle zákonov prvej republiky je už skoro skončená... Ale značná strata nášho územia núti nás, aby sme zvýšenú pozornosť venovali otázke novej pozemkovej reformy. Základnou smernicou bude nám pritom upraviť pomery v držbe poľnohospodárskej pôdy tak, aby sa odčinili krivdy spáchané prvou pozemkovou reformou a aby sa pôda dostala do rúk tých, ktorí na nej skutočne pracujú.*“²⁰ Tukova vláda hovorila už o „...*revízii starej pozemkovej reformy...*“, ktorej cieľom malo byť, aby „... *slovenská pôda dostala sa skutočne do rúk nášho roľníctva.*“²¹ Vládny návrh zákona o pozemkovej držbe bol

15 *Tesnopisecké správy Snemu Slovenskej republiky* (ďalej TS SSR), 2. zasadnutie (zas.) Snemu Slovenskej krajiny (SSk), 21. 2. 1939.

16 *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon č. 167/1940.

17 Tamže, §3 zákona.

18 T SSR, č. 197.

19 *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon č. 107/1940.

20 TS SSR, 2. zas. SSk, 21. 2. 1939.

21 Tamže, 15. zas. SSk, 21. 11. 1939.

vládou predložený v októbri 1939. Pripravila ho špeciálna komisia vymenovaná ministrom hospodárstva G. Medrickým krátko po 14. marci 1939.²² Cieľom zákona malo byť „... rozdeliť pôdu tak, aby sa vyťažilo z nej čo najviac v prospech národného a hospodárskeho celku“. Pôda sa podľa predkladateľov zákona mala vymaniť „... z finančnej a hospodárskej závislosti vrstiev nepovolovaných a priblížiť sa k vrstve, majúcej úprimnejší vzťah k pôde, k vrstve pracujúceho roľníckeho ľudu“. Princíp reformy pritom spočíval v nadobudnutí pôdy štátom a jej následnom prerozdelení. Ministerstvo hospodárstva malo nadobúdať podľa osnovy pôdu na úpravu pozemkovej držby voľným nákupom, výkupom scudzovanej pôdy, núteným výkupom židovskej pôdy a „nesprávne pridelenej pôdy“ podľa starej pozemkovej reformy, núteným výkupom opustenej alebo 2 roky neobrábanej pôdy, a nakoniec aj spätným výkupom pridelenej pôdy u tých, ktorí neskôr nespĺnili podmienky uložené zákonom.

Z pohľadu pôvodných vlastníkov pôdy teda išlo v prvom a druhom prípade o fakultatívny výkup, v treťom až piatom o obligatórny výkup. Vykúpená pôda sa mala pridelovať za podmienok osnovou len roľníkom v maximálnej výmere 30 ha. Fakt, že viacerí politickí činitelia vrátane poslancov boli majiteľmi veľkostatkov, sa prejavil v klauzule, že reforma sa nedotýka veľkostatkov „... ktorých potreba je národohospodársky odôvodnená“. Pokiaľ išlo o výkup scudzovanej pôdy, štát mal, „... pokiaľ to vyžaduje národohospodársky záujem a vhodná úprava pozemkovej držby v tej ktorej územnej oblasti...“, uplatniť predkupné právo na scudzované poľnohospodárske nehnuteľnosti, ktoré vyplývalo z predkladaného zákona. Scudzovateľ dostal plnú hodnotu scudzovanej nehnuteľnosti podľa zamýšľanej kúpnej zmluvy. Nútený výkup židovskej pôdy vláda odôvodňovala tým, že „... židia nadobudli pôdu väčšinou spôsobom nesrovnateľným so zásadami, ktoré ovládajú slovenský kresťanský štát...“, a tiež, že „... na pôde sami nepracujú a považujú ju len za spôsob ukladania peňazi“.

Štát mal podľa zákona právo zasahovať aj do existujúcich árendálnych vzťahov. Zákon ukladal vlastníkovi pôdy povinnosť oznámiť árendu presahujúcu 50 ha ministerstvu hospodárstva.²³ Vyššie popísané zásahy do súkromné-

22 Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), fond Snem Slovenskej republiky (ďalej SSR), škatuľa (šk.) 13.

23 T SSR, č. 33.

ho vlastníctva neboli ani v rozpore s ústavou, ktorá nezakotvovala výlučnosť a nedotknuteľnosť vlastníctva.²⁴ Osobitnú kategóriu pritom tvorili výkupy s rasovým podtónom. Národohospodársky výbor na margo tejto problematiky priznával, že „... *pojednávaný vládny návrh zákona o úprave pozemkovej držby zasahuje do majetkových pomerov občianstva ešte hlbšie ako zákon o starej pozemkovej reforme*“.²⁵

Minister G. Medrický k tomu v rozprave uviedol, že podľa súpisu židovského majetku vykonaného podľa vládneho nariadenia č. 147/1939, 4 307 židovských vlastníkov vlastnilo 101 410 ha poľnohospodárskej a lesnej pôdy. Spoločne so zákonom o úprave pozemkovej držby bol na plenárnej schôdzi snemu na spojenom rokovaní 22. 2. 1940 schválený zákon o Štátnom pozemkovom úrade, na základe ktorého vznikol osobitný úrad vykonávajúci agendu v súvislosti s novou pozemkovou reformou.²⁶

Najzávažnejšie dôsledky mal teda tento pokus o novú pozemkovú reformu na pôdu, ktorá bola vo vlastníctve alebo árendálnej držbe židovského obyvateľstva. Boli preto len ďalším z prvkov širokého rámca rasovodiskriminačných opatrení.

Legislatíva v súvislosti s tzv. riešením židovskej otázky tvorí celkovo dominantnú časť perzekučných opatrení tejto druhej kategórie. Účelové a zväčša protiústavné normy rámcované vládnyimi nariadeniami z „predústavného“ provizórneho obdobia, nariadeniami s mocou zákona v rámci ústavného zmocnenia, či nariadeniami na základe rok trvajúceho osobitného zmocnenia vlády snemom vyvrcholili prijatím ústavného zákona „o vyst'ahovaní židov“ z roku 1942.²⁷ Išlo o opatrenia postihujúce ich základné ľudské práva, ako aj

24 *Slovenský zákonník*, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939, § 79.

25 T SSR, č. 125.

26 *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon č. 45/1940. Problematika pozemkovej reformy, ktorá svojím rozsahom a zložitosťou presahuje rámec tejto štúdie, musí byť, v nadväznosti na jej vývoj počas 1. ČSR, v budúcnosti ešte podrobená hlbšiemu výskumu.

27 Najkomplexnejší pohľad na problematiku vývoja vládnej i parlamentnej proti-židovskej legislatívy poskytuje v koncentrovanej podobe práca: KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, a tiež edícia dokumentov: NIŽŇANSKÝ, E., KAMENEC, I. (zost.) *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945)*. Problematika perzekúcií židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 svojím rozsahom presahuje rámec tejto štúdie, v ktorej sa pokúšame len o typologické zaradenie

veľkú skupinu noriem súvisiacich s útokom na ich vlastnícke práva procesom arizácie.²⁸

Tretím druhom perzekúcií boli opatrenia, ktoré sa konali v úplnom rozpore s platným právom. Môžeme sem zaradiť početné excesy príslušníkov Hlinkovej gardy, pričom osobitnou kapitolou bolo beztretné pôsobenie nemeckých bezpečnostných zložiek na území Slovenskej republiky, ktoré vyvrcholilo počas okupácie Slovenska po potlačení SNP na jeseň 1944.²⁹ V oblasti perzekúcie židovských občanov pritom neboli v tomto období rešpektované ani normy, na základe ktorých boli niektorí z nich vyňatí z pôsobnosti rasovej legislatívy (tzv. prezidentské či ministerské výnimky).

Protiprávny charakter mali aj viaceré protizidovské opatrenia slovenskej autonómnej vlády v období medzi 6. októbrom 1938 až 14. marcom 1939³⁰, či deportácie Židov mimo územia štátu pred prijatím ústavného zákona č. 68/1942. Pri celkovom pohľade na perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 je teda oblasť tzv. riešenia židovskej otázky jednoznačne najzávažnejšia z hľadiska svojho rozsahu i reálnych dôsledkov.

Charakter rôznych foriem perzekúcií obyvateľstva po roku 1938 vychádzal spočiatku z faktického mocenského stavu a až neskoršie legislatívne úpravy začali reflektovať nastolené reálne pomery. Na druhej strane však často – vzhľadom na vládnu totalitný režim – nastolené právne pomery nie vždy zodpovedali politickej realite.

jej viacerých aspektov do celkového kontextu perzekúcií obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. Problematikou širokého rámca perzekúcie Židov sa zaoberajú aj viaceré príspevky v tomto zborníku.

- 28 K problematike perzekúcií prostredníctvom arizačného procesu, ako jednej z najpodstatnejších oblastí perzekúcie Židov na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 pozri osobitné štúdie v tomto zborníku.
- 29 K problematike politického vývoja Slovenskej republiky po potlačení SNP bližšie pozri: PODOLEC, O.: *Až do poslednej chvíle... (Činnosť vlády Štefana Tisu)*. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P., SYRNÝ, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov V. Slovenská republika medzi Povstaním a zánikom 1944 – 1945*. Banská Bystrica 2006, s. 15 – 31.
- 30 K protizidovským opatreniam autonómnej vlády bližšie pozri: NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Dokumenty. Bratislava 2001.

Bezpečnostné orgány ako prostriedok zostrených perzekúcií proti potenciálnym a skutočným odporcom režimu SR v roku 1939

IGOR BAKA

Jedným a prostriedkov konsolidácie režimu slovenského štátu (od prijatia Ústavy Slovenskej republiky z 21. júla 1939) bola perzekúcia jeho skutočných a potenciálnych odporcov (Židov, exponentov bývalých politických strán, Čechov) prostredníctvom štátnobezpečnostných orgánov. V práci si budem všímať postup bezpečnostných orgánov (polícia, četníctvo, od októbra 1939 žandárstvo, finančná stráž, vojenská spravodajská služba) ale aj ich pomocných zložiek (Hlinkova garda – HG, Freiwillige Schutzstaffel – FS, administratívno-správne orgány) zacielený na potieranie ilegálnej činnosti namierenej proti režimu.

O nevyhnutnosti zakročiť proti každému, kto by „*ešte i dnes zamýšľal haití v'úťaznú a jednotne usmernenú celoslovenskú prácu*“, ľudáci informovali verejnosť už v období autonómie. Denník *Slovák* už v novembri 1938 otvorene privítal prípravy na zriadenie koncentračných táborov.¹ Pritom po 14. marci 1939 sa boj proti nepriateľom režimu mal stať povinnosťou každého vlastenca. *Slovák* k tomu už 2. apríla 1939 napísal: „... *Dr. Tuka oznámil verejnosti, že brány koncentračného tábora sa už napokon otvorili a prvú skupinu korupčníkov, záškodníkov národa, rozkladných živlov už internovali. Povinnosťou vlastenca je protištátnych štváčov oznámiť úradom a HG, a tým prispieť k očisteniu politického ovzdušia a odstráneniu prekážok tvorivej národnej práce.*“² Vláda sa pokúšala ospravedlniť zostrenú perzekúciu aj v oblasti legislatívno-právnej. Využila pritom skutočnosť, že už v roku 1938 boli v dôsledku brannej pohotovosti z rozhodnutia pražskej vlády na tri mesiace pozastavené občianske práva.³ Po vyhlásení samostatnosti sa toto nariadenie predlžovalo

1 *Slovák*, 26. 11. 1939, strana (s.) 3. Biľagovaní.

2 Tamže, 2. 4. 1939, s. 2.

3 *Sbírka zákonů a nařízení*, ročník (roč.) 1938, ústavní zákon 317 Sb. z. a n.; Suspenzovanie občianskych slobôd vláda Slovenskej krajiny vyhlásila svojím nariadením z 12. 12. 1938. Toto bolo potvrdené a predlžované (o ďalšie tri mesiace) vládnym nariadením zo 16. 3. 1939 a neskôr 21. 6. 1939. Vládnym nariadením z 27. 9. bola jeho platnosť predĺžená do odvolania. *Úradné noviny*, roč. 1938, vládne nariadenie

a po vyhlásení vojny proti Poľsku stalo trvalým. V dôsledku suspendovania občianskych práv mohli polícia a četníctvo robiť domové prehliadky (prakticky bez obmedzenia), obmedzovať a kontrolovať pohyb občanov atď.

Dojem kontinuity s predchádzajúcim režimom evokovalo tiež prebratie zákona na ochranu republiky z roku 1923 a iných ustanovení, podľa ktorých sa mali postihovať trestné činy namierené proti štátu, až kým sa neschválil nový zákon.⁴ Trestné sadzby teda zostali pomerne mierne, avšak režim sa snažil postihy sprísňovať. Od začiatku sa do popredia dostala aj mimosúdna perzekúcia. Významným krokom pri jej zostrovaní bolo vládne nariadenie z 23. marca 1939 „o zaisťovacom uväznení nepriateľov Slovenského štátu“.⁵ Ten bol zriadený v Ilave a mohli sem byť sústredené osoby bez právoplatného odsúdenia.⁶

Predstavitelia režimu si od začiatku uvedomovali, že ak chcú pacifikovať akýkoľvek odpor, musia vybudovať efektívny bezpečnostný aparát. Prácu bezpečnostných orgánov ministerstva vnútra (polícia, četníctvo) však komplikovala rozsiahla reorganizácia, ktorá sa začala už v období autonómie. Pritom aj po 14. marci 1939 stále disponoval určitými právomocami ministerstva vnútra (MV) Krajinský úrad oficiálne zlikvidovaný až 1. januára 1940. Paralelne s tým sa režim musel vyrovnáť s nedostatkom vyškolených

88/38 úr. n.; *Slovenský zákonník*, roč. 1939, vládne nariadenia 9/39 Sl. z.; 141/39 Sl. z.; 241/39 Sl. z.

4 Na paragrafy týchto, ale tiež iných zákonov schválených pred vznikom SR, sa zákonné ustanovenia týkajúce sa záležitostí štátnej bezpečnosti odvolávali až do novembra 1940, keď vyšiel zákon číslo (č.) 320 o trestných činoch. Zákon na ochranu republiky za trestnú považoval každú činnosť namierenú proti „republikánsko-demokratickej forme, ústavnému poriadku a územnej celistvosti republiky“. Ťažké tresty (5 – 20 rokov, v mimoriadnych prípadoch doživotie) jednak hrozili iba v prípade, ak išlo o násilný pokus, v opačnom prípade išlo o priestupok alebo čin nebol trestný. O treste smrti v čase mieru zákon neuvažoval. Bližšie pozri RYCHLÍK, J.: Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku 1938 – 1945 (K problematike charakteru ľudáckeho režimu). In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica 2005, s. 124 – 125.

5 *Slovenský zákonník*, roč. 1939, vládne nariadenie 32/39 Sl. z.

6 Podľa J. Vicena začal tábor pôsobiť už na jeseň 1938. VICEN, J.: K problematike Zaisťovacieho tábora Ilava v rokoch 1939 – 1945 (Perzekučno-represívny prostriedok). In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*, s. 138.

a režimu oddaných kádrov, na to narážal po odchode väčšiny Čechov. Túto medzeru sa MV pokúsilo čiastočne vyplniť reaktivovaním už vyslúžených policajných príslušníkov, využitím frekventantov četníckych škôl, aj napriek ich nedostatočnému výcviku, posilnením četníckych staníc o dobrovoľníkov z radov HG.⁷ Širšie zapojenie HG však nebolo možné pre nedisciplinovanosť jej členov a prehnané mocenské ambície. HG totiž už v období autonómie Slovenska čiastočne suplovala činnosť bezpečnostných orgánov, pričom sa dopúšťala rôznych neprávostí na občanoch (najmä Židoch a Čechoch). Odrážal sa v tom radikalizmus, ale aj nedisciplinovanosť jej členov. Pritom HG aj takto dávala na vedomie svoje neuspokojené ambície v štáte, keďže jej predstavitelia sa dožadovali dôslednejších zmien podľa vzoru nacistického Nemecka. HG preto bola už krátko po 14. marci 1939 odzbrojená a predstavitelia vlády sa začali seriózne zaoberať otázkou legislatívno-právneho vymedzenia jej právomocí.⁸

Okrem toho bolo treba vybudovať jednotnú organizáciu spravodajstva pre štátnobezpečnostnú oblasť. Špecializovaná policajná zložka sa už nemala orientovať len na boj proti zahraničným špiónom a ich domácim pomáhačom, ale mala zabezpečovať aj perzekúciu politickej opozície, monitorovanie pomerov v cirkvách, menšinách, hospodárstve atď. Tieto úlohy zatiaľ čiastočne suplovala Spravodajská ústredňa Policajného riaditeľstva v Bratislave, ako aj IV. (štátnobezpečnostné) oddelenie Prezídia MV. Napriek tomu sa MV podarilo čiastočne zefektívniť spravodajskú sieť, ktorá by pokryla všetky oblasti spoločenského života. A to využitím spravodajských možností Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS), HG, vojenskej spravodajskej služby, ako i za-

7 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Ministerstvo vnútra (MV), škatuľa (šk.) 29, zložka (zl.) 3 633/39, šk. 29, zl. 3 436/39, šk. 29, zl. 3 747/39. Krajské četnícke veliteľstvo (od októbra Hlavné žandárske veliteľstvo) prepustilo do júna 1939 až 2 600 českých zamestnancov. Tamže, šk. 30, zl. 7 048/39; Koncom septembra 1939 bolo zo 4 221 systematizovaných miest obsadených len 2 446. Tamže, šk. 28, zl. 648/39. Štátne policajné úrady mali začiatkom roka 1940 v kategórii pomocných policajných strážnikov z pôvodne systematizovaných 248 miest obsadených len 185, v kategórii policajných hlavných strážnikov zo 489 miest len 297 a v kategórii policajných dôstojníckych zástupcov zo 146 len 97. Tamže, šk. 30, zl. 7 533/39.

8 SUŠKO, L.: Hlinkova garda od svojho vzniku až po salzburské rokovanie (1938 – 1940). In: *Zborník Múzea SNP, II. (1969)*, s. 167 – 262.

pojením konfidentov z radov širokej verejnosti. Absencia jednotného systému získavania informácií mala napriek tomu za následok prílev množstva neoverených informácií. MV muselo riešiť množstvo nekompetentných intervencií, ktoré boli, okrem iného, prejavom vzťahujúceho sa udavačstva. Efektivitu činnosti bezpečnostného aparátu však podkopávala aj justícia, ktorú režim prevzal bez väčších zmien.⁹ Prácu bezpečnostných orgánov komplikovalo tiež nedostatočné zabezpečenie ochrany štátnej hranice, keďže činnosť finančnej stráže bola po odchode Čechov ochromená. Nefunkčné sa stali pohraničné prápory Stráže obrany štátu (SOŠ). Takýto stav bol vodou na mlyn pre prevádzanie utečencov cez hranice. Situácia sa čiastočne stabilizovala v júli 1939, keď sa začalo s militarizáciou finančnej stráže, ktorá prešla pod vojenské velenie. Spolu s vojenskými pohraničnými prápormi utvorila nový útvar pod názvom Pohraničná stráž (na rozdiel od SOŠ existovala aj v čase mieru). Aby sa docielilo jednotné velenie, vytvorila sa pri ministerstve financií funkcia jej vojenského veliteľa. Tomu po stránke vojenskej podliehala aj finančná stráž. Roty presunuté na hranice prideliťovali mužstvo k inšpektorátom, ako aj oddeleniam finančnej stráže, nad ktorými prevzali veliteľskú právomoc.¹⁰

Takýto stav bol trňom v oku radikálov zhromaždených okolo HG. Bezpečnostným orgánom nedôverovalo ani nacistické Nemecko. Vzhľadom na proklamovanú suverenitu slovenského štátu zasahovali nacisti do záležitostí jeho mocensko-represívneho aparátu len nepriamo, a to prostredníctvom nemeckého konzulátu, neskôr vyslanectva, vlastných zložiek pôsobiacich v oblastiach teritoriálne blízkyh Slovensku, ako i svojich agentov priamo na Slovensku (Abwehr, Sicherheitsdienst). Vlastné úradovne tu však mal len Abwehr (vojenská spravodajská služba). Jeho agenti pôsobili v rámci Nemeckej vojenskej

9 Bližšie pozri KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945. K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu*. Bratislava 1999, s. 58 – 61.

10 Prednostovia inšpektorátov finančnej stráže zostali vo svojich funkciách a automaticky sa stali veliteľmi čiat Pohraničnej stráže. To isté platilo aj o správcoch finančných oddelení, ktorí sa stali veliteľmi družstiev Pohraničnej stráže (čatu tvorilo 3 až 5 družstiev). Finančná stráž sa však napriek tomu nedostala úplne pod kontrolu MNO, po odbornej stránke naďalej patrila pod patronát ministerstva financií. Vojenský historický archív Bratislava (VHA), f. Ministerstvo národnej obrany (MNO) 1939 – 1945, Prezídium 1939 – 1940 I. časť, spisy dôverné, šk. 3, číslo jednacie (č. j.) 1365, smernice č. 1 pre vojenskú a finančno-colnú ochranu hraníc z 5. 8. 1939.

komisie (NVK).¹¹ Jeden z nich, kpt. Dr. Nagel, sa stal aj prvým vedúcim predsunutej služobne Abwehru v Bratislave (Abwehroffizier), ktorá bola podriadená oblastnej ústredni (Abwehrstelle) vo Viedni.¹² Vybudovanie spoľahlivého bezpečnostného systému Nemci urgovali najmä v súvislosti s prípravami na ťaženie proti Poľsku. Znepokojovali ich najmä množiace sa pokusy občanov bývalej Československej republiky (ČSR) o emigráciu do Poľska k formujúcej sa čs. vojenskej jednotke. Z tohto dôvodu Nemci viackrát kritizovali slabú ochranu severnej hranice Slovenska. Tieto otázky boli predmetom rokovania medzi ministrom národnej obrany gen. I. triedy Ferdinandom Čatlošom a šéfom nemeckého Abwehru viceadmirálom Wilhelmom Canarisom 23. mája 1939. Pre Abwehr sa tu potvrdilo výlučné právo vykonávať spravodajskú službu (myslí sa rozvedka) pre Slovensko, čo sa odvodzovalo z ochrannej zmluvy s Nemeckom z 23. marca 1939. Všetky dôležité informácie však mali Slováci dostať k dispozícii. Dočasne si slovenská strana mohla podržať spravodajskú organizáciu proti Poľsku, výzvednú činnosť proti Maďarsku však mali oficiálne zakázanú (čo sa nie vždy dodržiavalo). Do čs. vojenskej jednotky v Poľsku sa na návrh samého Čatloša mali dosadiť špióni.¹³ Pritom už v tomto čase si Abwehr na severe Slovenska vydržiaval vlastnú sieť agentov, tak zo Slovákov, ako aj Poliakov.¹⁴ Po Slovensku sa pohybovali tiež agenti Sicherheitsdienstu (SD).¹⁵ Do tohto kontextu zapadá príchod nemeckej policajnej misie na čele s vládnym radcom SS – Sturmbannführerom Dr. Tanzmannom v júli 1939. Jej úlohou mala byť koordinácia činnosti slovenských bezpečnostných orgánov so záujmami nacistického Nemecka a urýchlenie výstavby štátnej bezpečnostnej polície. Jej činnosť však kompetentné orgány vnímali ako zasahovanie do ich právomocí a podcenenie ich vlastných schopností. Na druhej strane prítomnosť misie privítal vtedajší podpredseda vlády a minister

11 VHA, f. Slovenská vojenská komisia (SVK), šk. 2, č. j. 124.

12 Archiv Ministerstva vnitra ČR (AMV ČR), f. 305, 305-840-2.

13 Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg, Bestandssignatur RW 5, Archivsignatur 439, protokol o rokovaní a záznam viceadmirála Canarisa.

14 VHA, f. Vyššie veliteľstvo 2 – Veliteľstvo divíznej oblasti 2 (VV 2 – VDO 2), šk. 1, č. j. 7420, hlásenie 2. oddelenia VV 2 – VDO 2 bez dátumu.

15 Bližšie pozri SCHVARC, M.: *Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938 – 1944 (od autonómie po Povstanie). Slovenský štát vo vybraných správach SD od jesene 1943 do septembra 1944*. Bratislava 2006.

vnútra (v súčinnosti s J. Tisom) Dr. V. Tuka. Ani on však nezabránil neúspechu jej poslania, ktoré sa skončilo už koncom júla 1939. Prostredníctvom Dr. Nagela však požiadal o ďalšiu misiu. Nemci na túto myšlienku pristúpili už v septembri 1939, a to aj v snahe posilniť bezpečnosť na Slovensku, ktoré bolo nástupným priestorom nemeckých a slovenských armád proti Poľsku.¹⁶

Napriek naznačeným problémom bezpečnostné zložky už v tomto období využívali rôzne metódy a formy perzekúcie skutočných alebo potenciálnych odporcov režimu. Prácu im uľahčovalo to, že v roku 1939 sa organizovaný odpor len rozbiehal. Najlepšie bol organizovaný odboj komunistický, ilegálna Komunistická strana Slovenska (KSS) sa oficiálne konštituovala už v máji 1939. Občiansky odboj predstavovali nepočtetné skupinky odporcov ľudáckeho režimu a stúpcov predmnichovskej ČSR, väčšina však bola za zmeny v štátoprávnom usporiadaní Slovenska. Odboj (občiansky a komunistický) sa sústredil najmä na prevádzanie utečencov cez hranice Slovenska a rozširovanie protištátnych letákov, brožúr, publikácií.¹⁷ V súvislosti s prípravami na vojnu proti Poľsku robila bezpečnostným orgánom starosti tiež špionáž.

Na svojich potenciálnych nepriateľov sa nová vládna garnitúra začala sústreďovať už v období autonómie. V centre pozornosti sa ocitli všetci významní predstavitelia rozpustených politických strán, prednostne komunisti a predstavitelia tzv. zjednotených strán, ktorí sa stiahli do ústrania. Pre bezpečnostné orgány to však vôbec nebola nová skúsenosť. Činnosť opozičných strán, prednostne tých, ktoré podľa vlády ohrozovali celistvosť republiky zľava a sprava (medzi nimi aj HSLS), totiž bola v centre ich pozornosti už za 1. ČSR. O pripravovanej ilegálnej činnosti komunistov, ale aj ďalších rozpustených politických strán, Krajinský úrad podriadené orgány informoval už vo februári 1939.¹⁸ V tejto súvislosti upozorňoval aj na výskyt proti režimu

16 JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*. Bratislava 1967, s. 42 – 46; SUŠKO, L.: Systém poradcov v nacistickom ovládaní Slovenska v rokoch 1939 – 1941. In: *Historické štúdie*, roč. XXIII, 1979, s. 6 – 8; TÖNSMEYER, T.: *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939 – 1945 (Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn)*. Paderborn 2003.

17 *Za národné oslobodenie. Za novú republiku (1938 – 1945)*. Bratislava 1988, s. 100 – 109; JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*, s. 13 – 64.

18 SNA, f. 10 (Ústredňa štátnej bezpečnosti), archívna jednotka (a. j.) 36, prírastkové číslo (p. č.) 15 777/4, obežník Prezídia Krajinského úradu v Bratislave z 22. 2. 1939; Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (VÚA – VHA)

namierených letákov. V prípade podozrenia mali bezpečnostné orgány použiť „všetky zákonné prostriedky (cenzúra dopisov, postavenie pod policajný dozor, včasné energické zakročenie bezpečnostných činiteľov, vybudovanie spravodajskej siete dôverníkov)...“¹⁹

Perzekúciu svojich skutočných, ale aj potenciálnych odporcov však režim vystupňoval až po vyhlásení samostatnosti. Prvá vlna zatýkania sa začala už tesne po 14. marci 1939. Celá akcia sa niesla v réžii HG, ktorá dočasne suplovala prácu niektorých štátnych orgánov. Medzi zatknutými boli najmä predstavitelia rozpustených strán. Ocitli sa tu však aj viacerí z tých, ktorí sa nestotožnili s rozhodnutím svojich kolegov „zjednotiť“ sa s HSLS. Podľa úradného záznamu, ktorý odovzdala HG na policajnom riaditeľstve 14. marca, mali byť zaistení okrem iného agrárnik Milan Ivanka, soc. demokrati Ivan Markovič a Ivan Dérer, ale aj bývalý agrárnik a signatár Žilinskej dohody Ján Ursíny a ďalší. Podľa povojnovej výpovede jedného zo zatknutých Michala Kormana bol zaistený aj minister autonómnej vlády agrárnik Pavol Teplanský. Uväznení boli v pivnici Hlavného veliteľstva HG.²⁰

Zaisťovanie politických protivníkov predstavitelia režimu čoskoro aj zlegalizovali, a to vládnym nariadením č. 32/39 Sl. z. z 24. marca 1939 „O zaisťovanom uväznení nepriateľov Slovenského štátu“. Podľa neho mohli byť v Zaisťovacom tábore Ilava na príkaz ministra vnútra uväznené „osoby ktoré doterajšou činnosťou vzbudili a vzbudzujú vážnu obavu, že budú prekážkou v budovaní slovenského štátu“. Toto nariadenie bližšie špecifikoval obežník Prezídia MV z 2. apríla 1939, podľa ktorého tábor mal „dať týmto osobám možnosť, aby o samote premýšľali o svojich činoch, ktorými sa prehrešili proti slovenskému národu a štátu“. O zadržaní osoby mal rozhodnúť okresný (resp. policajný) úrad. Súhlas na uväznenie však muselo dať ministerstvo vnútra.²¹

Praha, f. Sbíрка – Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 65, inventárne číslo (i. č.) 38/5, signatúra (sig.) 53/39-25, hlásenie veliteľstva VI. zboru z 9. 2. 1939.

- 19 Štátny archív (ŠA) Nitra, pobočka (p.) Bojnice, f. Okresný úrad (OÚ) Prievidza, šk. 21, 193/39 prezidiálne (prez.), obežník Prezídia Krajinského úradu v Bratislave zo 4. 2. 1939.
- 20 ŠA Bratislava, f. Okresný ľudový súd (OLS) Bratislava, T ľud 355/48, P. Čarnogurský; Pozri tiež URSÍNY, J.: *Spomienky na SNP*. Liptovský Mikuláš 1994, s. 27.
- 21 SNA, f. 10, a. j. 39, p. č. 18611/56. Dozornú službu v tábore vykonávali žandári.

Prvý celoštátny súpis podozrivých osôb vláda iniciovala 4. mája 1939. Dotýkal sa „*všetkých osôb, ktoré patrili v nedávnej minulosti do tábora rozvratných komunistov a marxistov, ako i tých osôb českého pôvodu..., ktoré sa pod akýmkoľvek titulom osadili na území Slovenského štátu a ich činnosť smeruje k podryvaniu autority štátnych činiteľov*“.²² Pod drobnohľadom boli tiež príslušníci maďarskej menšiny. Najmä v prvých mesiacoch existencie slovenského štátu, keď bola hrozba vojenského konfliktu s Maďarskom stále aktuálna. Ľudáci Maďarov obviňovali z rozširovania propagandy v prospech iredenty, ako i z vyvolávania sociálnych nepokojov na Slovensku, čo malo poslúžiť maďarskej propagande. V prípade vojenského nebezpečenstva sa zo strany maďarskej menšiny predpokladala „*snaha napádať vojsko a sabotáž*“.²³ Pri ich prípadnom stíhaní však museli mať bezpečnostné a justičné orgány na zreteli hrozbu recipročných opatrení voči Slovákom v Maďarsku.²³

Prvé osoby boli v Ilave zaistené na základe nariadenia MV z 29. marca 1939. Išlo o 16 vybraných osôb z Bratislavy. Niektorí už boli väznení HG. Na zozname sa nachádzali také mená, ako Anton Štefánek (agrárnik, bývalý minister čs. vlády), ale tiež bývalý predseda SNS Ján Paulíny Tóth, agrárnik Ján Ursíny a Jozef Lettrich. Viacerí však boli prepustení už v priebehu niekoľkých týždňov. Museli však podpísať vyhlásenie, že sa stiahnu z verejného života a vyvarujú kritiky vlády.²⁴ Prvé všeobecné nariadenie o konfinovaní

Väzni boli od začiatku nasadzovaní na rôzne verejnoprospešné práce, napriek tomu v skúmanom období mal tábor prevažne internačný charakter. O hromadné nasadenie „zaistencov“ na práce sa vedenie tábora nepokúšalo, „*lebo stav zaistencov sa každým dňom mení a sú prípady, že v niektorom čase sa tam nachádzajú väčšinou takí zaistenci, ktorí vôbec nemôžu byť používaní na žiadne práce, keďže sa jedná o osoby nebezpečné, ktoré musia byť od ostatných zaistencov izolované a musia byť proti nim zavedené zvláštne bezpečnostné opatrenia*“.
SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-853-7, 8. K charakteristike tábora pozri VICEN, J.: K problematike Zaisťovacieho tábora Ilava v rokoch 1939 – 1945 (Perzekučno-represívny prostriedok), s. 135 – 143, KAMENEC, I.: Organizácia perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: *Zborník Múzea SNP*, 7. Banská Bystrica 1982, s. 71 – 98; KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945. K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu*, s. 56 – 57.

22 SNA, f. MV, šk. 24, zl. 5 059/39, obežník Predsedníctva vlády zo 4. 5. 1939.

23 Tamže, šk. 15, zl. 4 723, šk. 22, zl. 12 947/39, šk. 20, zl. 9 643/39, zl. 9 497.

24 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-418-66. Napríklad J. Lettrich bol prepustený 24. 4., J. P. Tóth už 7. 4. 1939.

podozrivých osôb MV vydalo už 6. apríla 1939.²⁵ V Ilave bolo k 5. máju zaistených 137 osôb, z toho 7 Čechov, 9 Maďarov, 41 Slovákov a 80 Židov²⁶, čo v podstate zodpovedalo kapacitám tábora. Je preto logické, že keďže išlo o jediný tábor takéhoto druhu na Slovensku, priemerná doba zaistenia jednej osoby netrvala dlhšie ako niekoľko týždňov.²⁷

S nariadením o zaist'ovacom tábore sa však režim nemohol neuspokojiť. Presvedčil sa o tom v súvislosti so snahou zlikvidovať tzv. šepkanú propagandu. Tá bola reakciou na neisté zahraničnopolitické postavenie Slovenska. Ministerstvo pravosúdia preto už 6. apríla 1939 rozhodlo, aby bola na tých, „u ktorých podľa ich inteligencie je patrné, že vyvinujú zlomyseľnú, poľahke zámernú podryvačskú činnosť“ uvalená vyšetrovacía väzba, a to bez časovej obmedzenosti. To znamená, že obžalovaný mohol zostať uväznený aj bez rozhodnutia súdu. Proti prípadnému nevyhoveniu návrhu na väzbu zo strany súdu mali úrady verejnej obžaloby „použiť opravné prostriedky“.²⁸ Ministerstvo vnútra o tom svoje podriadené orgány inštruovalo 21. apríla 1939.²⁹

V súvislosti s bojom proti šíreniu tzv. šepkanej propagandy boli v dňoch 2. – 3. mája štátni zamestnanci, ako i členovia HG inštruovaní, že je ich „služobnou povinnosťou hneď udať každého..., od koho počuje poplašný alebo znepokojujúci chýr“.³⁰ Úrady iniciovali udavačstvo tiež v radoch širokej verejnosti, a to obecnými vyhláškami na základe obežníka Krajinského úradu z 15. júna 1939.³¹ Úlohou bezpečnostných orgánov bolo diferencovať medzi „zámernými podryvačmi“ a „lahkomyselnými klebetníkmi“, pre ktorých malo byť „už

25 SNA, f. 10, a. j. 39, p. č. 18611/56, telefonogram Prezídia MV zo 6. 4. 1939.

26 *Slovenská sloboda*, 5. 5. 1939, s. 2. Pomer Slovákov k Čechom dnes.

27 Stav „zaistencov“ sa neustále menil a závisel od aktivity bezpečnostných orgánov, ale aj od vlastných kapacít. Pre porovnanie roku 1940 mal tábor 190 ciel vo forme samoväzby. V prípade potreby však bolo možné tieto kapacity zdvojnásobiť. SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-853-7, 8.

28 VHA, f. MNO 1939 – 1945, Prezídium 1939 – 1940 I. časť, spisy obyčajné, šk. 3, č. j. 5 101, obežník predsedníctva vlády z 15. 4. 1939.

29 ŠA Bytča, p. Martin, f. OÚ Martin, 689/39 prez., obežník Prezídia MV z 21. 4. 1939; VHA, f. MNO 1939 – 1945, Prezídium 1939 – 1940 I. časť, spisy obyčajné, šk. 3, č. j. 5 101, obežník Predsedníctva vlády z 15. 4. 1939.

30 ŠA Bytča, p. Martin, f. OÚ Martin, 689/39 prez., obežník Prezídia MV z 21. 4. 1939.

31 SNA, f. Krajinský úrad, šk. 299, zl. 34 948/39.

samotné dočinenie s bezpečnostným orgánom postačujúcim odstrašením“. Na druhej strane, ak sa niekto premyslene dopustil „*urážlivých a hanlivých výrokov proti ústavným činiteľom*“, mal byť súdne stíhaný, a to na základe zákona na ochranu republiky z roku 1923. Ak ho však súdy odsúdili na nedostačujúci trest na slobode, mal byť ešte zaslaný do Ilavy.³² Týmto opatrením sa mala vyvážiť „*podkopná*“ činnosť nespoľahlivých justičných orgánov.

Prejavom šírenia tzv. šepkanej propagandy bol tiež zvýšený výskyt nepriateľských letákov. Prezídium MV na to zareagovalo obežníkom zo 16. júna: „*V posledných týždňoch objavili sa na mnohých miestach rôzne protištátne letáky, a to v takom počte, že je potrebné, aby bezpečnostný aparát venoval tejto rozvratnej letákovkej akcii celkom mimoriadnu pozornosť... Pôvodcov a rozširovateľov letákov treba hľadať v bývalých komunistických, marxistických a československých vrstvách. Z opatrnosti treba však bedlive pozorovať aj jednotlivých nespokojencov z autonomistických kruhov... Letákové akcie sa pôvodne začali vyskytovať v podobe reťazových protištátnych tlačív zasielaných k nám z protektorátu. Pozdejšie bolo zistené, že tieto tlačivá reťazovým spôsobom sú rozmnožované aj na Slovensku.... Letákové rozvratné akcie rozrástli sa už do takých rozmerov, že vážne ohrozujú kľudný konsolidačný vývoj Slovenského štátu.*“

Podriadené orgány museli nadviazať spoluprácu s poštovými úradmi a dohodnúť s nimi podrobnosti sledovania a preskúmania „*podozrivých poštových zásielok*“. Páchatelia mali byť dodaní do súdnej väzby. Mal byť uvalený policajný dozor nad „*bývalými vedúcimi činiteľmi rozpustených politických strán*“, ale tiež „*tzv. bývalými intelektuálnymi príslušníkmi a známymi terajšími rozvratníkmi*“. Pravidelne sa u nich mali konať domové prehliadky. Sledovaní mali byť tiež „*všetci majitelia rozmnožovacích prístrojov, ktorí nesúhlasia s terajším štátoprávnym postavením Slovenska*“.³³ Realizáciu týchto opatrení urýchlilo odhalenie komunistickej tlačiarne v Turanoch (okres Turčiansky Sv. Martin), ktorá bezpečnostné orgány priviedla na stopu tajnej komunistickej organizácie Revolučná mládež Slovenska. Tá bola napojená na ilegálnu KSS. V súvislosti s jej odhalením nariadilo MV 23. júna pátranie vo všetkých ok-

32 ŠA Nitra, p. Bojnice, f. OÚ Prievidza, šk. 22, 819/39, obežník Prezídia MV zo 16. 6. 1939.

33 VHA, f. MNO 1939 – 1945, Prezídium 1939 – 1940 I. časť, spisy obyčajné, šk. 3, č. j. 5 101, obežník Predsedníctva vlády z 15. 4. 1939.

resoch, „či sa nezakladajú v tamojšom správnom obvode tajné komunistické alebo marxistické buňky a organizácie“. Nariadilo tiež okamžite preveriť všetkých „bývalých komunistických a marxistických činiteľov“, a to formou osobných lustrácií a domových prehliadok: „V prípade zistenia akýchkoľvek protištátnych a protivládnych akcií a organizácií treba proti páchatelom čo najprísnejšie zakročiť a dodať ich do súdnej väzby“. Aj tu sa dôraz kládol na to, aby osoby, ktoré súdy po krátkom čase prepustia, boli dodané do Ilavy.³⁴ O ilegálnej činnosti komunistov a ich prepojení na Revolučnú mládež Slovenska sa však nič nové nezistilo.

V lete 1939 sa výrazne zaktivizoval tiež boj proti špionáži, a to v súvislosti s blížiacou sa vojnou proti Poľsku. Po protestnej nóte nemeckého vyslanca z júna 1939 vláda sprísnila pohraničnú kontrolu, miestne úrady mali vypracovať mesačné hlásenia o pohybe cudzincov, počte a príčinách zadržaných osôb.³⁵ Všetci cudzinci, ktorým bola dokázaná vina na základe zákona na ochranu republiky z roku 1923, boli vyhostení. Takto sa ľudáci pokúšali zbaviť tiež viacerých Čechov, ktorí aj po 14. marci 1939 zostali na Slovensku. Často sa do postavenia vyhosteného dostávali Maďari.

V súvislosti s narastajúcim napätím na severnej hranici Slovenska vláda už v máji iniciovala opatrenia proti ilegálnym prechodom hraníc, ktorých cieľom bol tiež vstup do čs. jednotky v Poľsku. Povinnosťou bezpečnostných orgánov bolo zabrániť akejkoľvek agitácii za týmto účelom. Kto by bol čo i len podozrivý, mal byť dodaný do súdnej väzby.³⁶

Účinok perzekučných opatrení však nebol taký, aký vláda očakávala. Na príčine bol už spomínaný postoj justičných orgánov. Aj keď k otvoreným úto-

34 SNA, f. MV, šk. 24, zl. 7398, obežník Prezídia MV z 23. 6. 1939. Zakladateľom organizácie bol Jozef Opavský bývalý krajský tajomník Zväzu slovenskej mládeže. O jej založení sa rozhodlo medzi „dôverníkmi zväzu“ už začiatkom roku 1939 v Žiline. Osloviť chceli najmä bývalých členov komunistickej strany, robotnícku mládež, ako i študentov, zvlášť z radov evanjelikov. Organizácia sa sústredila najmä na šírenie letákov a iného propagačného materiálu namiereného proti ľudáckemu režimu. SNA, f. 10, a. j. 45, p. č. 15 777/55.

35 ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z.: Obrana národa na Slovensku (Češi v čs. demokratickom odboji na Slovensku v rokoch 1939 – 1941). In: *Historie a vojenství*, roč. XLII, 1993, č. 6, s. 100.

36 VÚA – VHA Praha, f. Sbíрка – Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 65, i. č. 38/5, sig. 53/39 – 25.

kom proti ich nezávislosti nedošlo, vychádzali ďalšie nariadenia posilňujúce mimosúdnu perzekúciu. Ako príklad možno uviesť výnos ministerstva pravosúdia z 28. júla 1939, podľa ktorého museli byť okresné úrady vždy včas informované o prepustení osoby súdenej pre politický delikt. A to z dôvodu, aby mohla byť, ak to bude potrebné, včas presunutá do Ilavy. Obežník upresňoval tiež postup proti podozrivým cudzincom. Úrady verejnej obžaloby mali v takomto prípade navrhnúť vyhostenie, a to na základe zákona na obranu republiky z roku 1923. V prípade, že by sudy pre nedostatok dôkazov takýto návrh zamietli, mali sa napriek tomu postarať o ich vyhostenie v spolupráci s okresnými úradmi.³⁷ Podobný cieľ sledovali tiež niektoré opatrenia v legislatívno-právnej rovine. Napríklad 22. decembra 1939 snem prijal zákon „o trestnom stíhaní niektorých činov, ktorými sa ohrozuje verejný poriadok, pokoj a verejná bezpečnosť“. Týmto zákonom sa malo čeliť stupňujúcim sa poplašným správam. Takéto činy sa mali klasifikovať „len“ ako priestupky a mali byť trestané okresnými (štátnymi policajnými) úradmi peňažným trestom do stotisíc korún (v prípade tých, čo o priestupku vedeli, ale ho neoznámili, do desaťtisíc) alebo väzením do 6 mesiacov (v druhom prípade do 1 mesiaca).³⁸ Paralelne s úlohou potrestať všetky prejavy vzrástajúcej sa odbojovej činnosti, koncentrovala sa činnosť bezpečnostných orgánov tiež na zamedzenie štrajkov a politických provokácií.

Aby sa zamedzilo sociálnym nepokojom, bezpečnostné a správne orgány museli hlásiť všetky prejavy nespokojnosti.³⁹ Malo sa zabrániť „bezdôvodnému zdražovaniu“. Krajinský úrad preto už v máji 1939 zakázal zvyšovať ceny predmetov nad tie, ktoré platili 1. marca. Vyhláška obsahovala tiež nariadenie proti hromadeniu potravín. Nedodržanie týchto opatrení bolo trestané podľa zákona 264/1936 Sb. z. a n. pokutou až 50 tisíc Ks.⁴⁰ Každý priestupok mal

37 ŠA Bytča, p. Martin, f. OÚ Martin, 1590/39 prez., výnos Prezídia ministerstva pravosúdia z 28. 7. 1939.

38 *Slovenský zákonník*, roč. 1939, zákon č. 326 Sl. z., RYCHLÍK, J.: Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku 1938 – 1945 (K problematike charakteru ľudáckeho režimu), s. 126.

39 ŠA Nitra, p. Bojnice, f. OÚ Prievidza, šk. 22, 905/39 prez., obežník Prezídia Krajinského úradu z 30. 6. 1939.

40 ŠA Bytča, p. Martin, f. OÚ Martin, 10 998/39 adm., obežník Krajinského úradu z 22. 5. 1939.

byť pre výstrahu pranierovaný v tlači, čo sa aj dodržiavalo, najmä ak prichytenou osobou bol Žid. Uverejňované boli aj výzvy na podporu udavačstva.⁴¹ Pri dodržiavaní týchto opatrení asistovala HG, ktorá sa zamerala najmä na šikanovanie Židov a Čechov.⁴²

Ani tieto opatrenia však nepomohli úplne pacifikovať nespokojnosť, najmä robotníkov, ktorí ju prejavovali už v tomto období niekoľkými štrajkami, tie však mali len lokálny charakter a neprerástli do väčších rozmerov. Niektoré pravdepodobne podporovali komunisti. Príčinou väčšiny z nich bola žiadosť o väčšiu mzdu, politickú príčinu som zatiaľ vysledoval len v štrajku sklárov v Utekáči 1. mája 1939. Robotníci prerušili prácu a o 11.15 hod. za spevu *Internacionály* opustili továreň.⁴³

Politický charakter mali tiež menšie spontánne demonštrácie v Bratislave, ktoré boli prejavom podpory K. Sidora (odstaveného po 14. marci v dôsledku nemeckého tlaku z významných pozícií v štáte). Tie však boli s najväčšou pravdepodobnosťou vyvolané momentálnou situáciou.⁴⁴ Heslá na podporu Sidora vykrikovali tiež študenti v internáte Lafranconi, a to večer 1. mája, potom čo sa vrátili zo schôdze Kuzmányho kruhu evanjelických akademikov, kde sa dohodli na rezolúcii o vystúpení z Hlinkovej akademickej gardy zaslanej najvyšším predstaviteľom štátu. V tomto prípade išlo o jeden z prejavov napätia medzi evanjelickou cirkvou a predstaviteľmi štátu. Pôvodcovia tohto incidentu neboli potrestaní vďaka intervencii predstaviteľov evanjelic-

41 *Slovák*, 29. 4. 1939, s. 3, Každý občan na pomoc úradom proti zdražovaniu.

42 Bližšie pozri SOKOLOVIČ, P.: Vzostup a pád Hlinkovej gardy v Trnave na pozadí pomoci vláde pri konsolidácii režimu. In: PEKÁR, M., PAVLOVIČ, R. (zost.): *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VI*. Prešov 2007, s. 327 – 328.

43 SNA, f. MV, šk. 24, zl. 5555/39. Tejto problematike venovala veľkú pozornosť už marxistická historiografia, ktorá však význam štrajkov v tomto období značne zveličovala. Pozri KOCISKÁ, A.: Robotníci bratislavských závodov v boji proti fašizmu v rokoch 1939 – 1940. In: *Historický časopis*, roč. 4, 1956, č. 1, s. 24 – 25, HRNKO, A.: *Politický vývin a protifašistický odboj na Slovensku (1939 – 1941)*. Bratislava 1988, s. 51 – 52; Kol. autorov: *Dejiny Slovenského národného povstania 1944. 1. zväzok*. Bratislava 1984, s. 125 – 133.

44 SNA, f. MV, šk. 15, zl. 4985/39; zl. 5369/39; zl. 6027/39.

kej cirkvi.⁴⁵ Politický rozmer nadobudol aj incident medzi príslušníkmi HG a vojakmi v Ružomberku 4. júna 1939 na miestnej tancovačke. Ten bol na jednej strane vyvrcholením stupňujúcej sa vzájomnej nevraživosti a rivality týchto dvoch zložiek. Na druhej strane je pravdepodobné, že časť vojakov ho považovala za signál na akciu, ktorú pripravovala vojenská ilegálna skupina „Mor ho!“, zložená z opozične naladených vojakov v ružomerskej posádke, a miestni odbojári s úmyslom vyvolať v oblasti Liptova a Oravy. Jeho dôsledkom mal byť prechod vojakov k čs. jednotke do Poľska. Toto protigardistické extempore však celú akciu pochovalo. Časť vojakov stihla ujsť do Poľska, ďalšia sa však nevyhla zatýkaniu. Najmenej na 16 vojakov bola uvalená väzba za podnecovanie vzbury, 22 občanov z Ružomberka a 8 z Liptovského Mikuláša internovali v ilavskej väznici. Najvyšší trest 7 rokov trestnice dostal robotník Jozef Daneš. Podľa spomienok gen. A. Rašlu v slovenskej armáde bolo niekoľko skupín, ktoré sa pripravovali prebehnúť, archívny výskum však toto tvrdenie nepotvrdil.⁴⁶

K zostrenému kurzu perzekúcií skutočných a potenciálnych odporcov režimu došlo v súvislosti s účasťou Slovenska vo vojne proti Poľsku. Ten bol „legalizovaný“ zákonom o obrane štátu z roku 1936. Niektoré kompetencie bezpečnostného aparátu sa pritom presunuli na armádu. Zvýšenú pozornosť si vyžiadala už prítomnosť nemeckej armády, ktorá Slovensko využila ako nástupný priestor k útoku. Tieto otázky som už spracoval vo viacerých prácach, preto sa obmedzím len na niekoľko poznámok. Z množstva opatrení treba spomenúť, že už pred vojnou sa zostrila kontrola hraníc, zvýšil sa počet osôb zaistených v Ilave, nespoľahlivým osobám sa odoberali rádioprijímače. Koncom septembra im ich vrátili zaplombované na jednu slovenskú, prípadne nemeckú stanicu. Potlačovaciu funkciu štátnobezpečnostného aparátu sa režim pokúsil zefektívniť zapojením HG, a to v intenciách vládneho nariadenia prijatého 5. septembra 1939. To umožnilo HG kontrolovať verejný život.

45 Tamže, zl. 5 496/39, hlásenie Policajného riaditeľstva v Bratislave z 3. 5. 1939; UŠIAK, J.: Evanjelická cirkev a Slovenský štát. In: *Kapitoly z odboja na Slovensku*. Bratislava 1967, s. 13 – 14.

46 CHYTKA, S.: Ružomerská vzbura a umlčané povstanie. In: CHYTKA, S. (zost.): *Ružomerská vzbura 1939. Zborník vystúpení zo seminára 1999*. Ružomberok 2000, s. 35 – 49; RAŠLA, A.: *Civilista v armáde*. Bratislava 1967, s. 45.

Mala spolupôsobit' s ostatnými orgánmi pri udržiavaní poriadku a bezpečnosti. Zároveň sa stala povinnou pre všetkých Slovákov mužskej národnosti vo veku 6 – 60 rokov (jej súčasťou bola aj Hlinkova mládež) a bola jej zverená starostlivosť o brannú výchovu (podobne bolo upravené tiež postavenie FS). Toto nariadenie znamenalo posilnenie radikálov, o čom svedčia aj viaceré ich požiadavky, okrem iného na zriadenie koncentračných táborov. Opäť sa pritom zdvihla vlna násilností, páchaných najmä na Židoch. K väčším nepokojom počas vojny nedošlo. Vyskytlo sa síce niekoľko lokálnych nepokojov zo strany rukujúcich vojakov, politický dôvod tu však nehral až takú dôležitú rolu ako sa donedávna myslelo.⁴⁷

Jedným z najväčších nedostatkov, ktoré determinovali efektívnosť činnosti mocensko-represívneho aparátu, bola absencia jednotnej organizácie spravodajstva. Na veľké nedostatky poukazovali aj kompetentné miesta v nacistickom Nemecku, čoho dôsledkom bolo vyslanie druhej policajnej misie na Slovensko v septembri 1939. Po skončení vojny mala pôsobiť ako poradný orgán pri budovaní jednotnej organizácie štátnej bezpečnosti.

Prvé nariadenie o novom organizovaní spravodajstva vydalo Prezídium MV už 12. októbra 1939. V jeho úvode sa píše: „*Že u nás rušivé zjavy a osoby tieto zapríčiňujúce doposiaľ úplne nevyzli, to je známe. Ide teraz len o ich zistenie a spravodlivé potrestanie a tým o ich zneškodnenie. Nebolo by však účelné odhaliť a potrestať kde tu jedného previnilca, alebo odhaliť len niekoľko málo protištátnych činov, tu musí byť plánovité zisťovanie nepriateľa národa vo forme stáleho, dobrého a rýchleho spravodajstva.*“ Zmyslom tohto nariadenia bolo zorganizovať jednotnú spravodajskú službu. Jej organizátorom sa mal stať okresný náčelník a prednosta štátneho policajného úradu za svoj obvod. Ich pomocnými orgánmi sa mali stať okrem žandárov a notárov tiež vybraní príslušníci štátnej správy (učitelia, úradníci), ako i predstavitelia HSLS, Hlinkovej gardy, prípadne Deutsche Partei a jej polovojenské jednotky Freiwillige Schutzstaffel. Predkladané hlásenia mali byť roztriedené do ôsmich okruhov:

1. *Komunistické pohyby* – hlásené malo byť najmä nedovolené počúvanie komunistických rozhlasových vysielaní, rozširovanie komunistických kníh,

47 BAKA, I.: *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*. Bratislava 2006, s. 140 – 145.

brožúr, časopisov a podobne. Okamžite hlásené mali byť tiež informácie o organizovaní ilegálnych protištátnych skupín, prejavy nespokojnosti – napríklad heslá alebo pozdravy.

2. *Správy o Židoch* – spravodajské orgány mali sústavne sledovať „všetky akcie politické a hospodárske, ktoré podnikajú na oslabenie slovenskej národnej vôle“. V súvislosti s arizáciou režim predpokladal, že Židia sa budú proti týmto reštriktívnym opatreniam brániť. Hlásená preto mala byť „všetká činnosť židovstva na Slovensku, pokiaľ narušuje alebo poškodzuje a ničí hospodársky život a podnikanie vôbec“.
3. *Správy o menšinách* – tu mali byť zaznamenané všetky politické snaženia menšín.
4. *Správy politické* – tu mala byť pozornosť venovaná aktivitám predstaviteľov rozpustených strán, ale tiež zástancom čs. režimu a odporcom „jednoty národa“.
5. *Všetky záležitosti HSLŠ, DP, HG, FS* – tu sa malo hlásiť, či sa do týchto organizácií nedostali rôzni „rozvratníci a protištátni činitelia“ ako i karieristi.
6. *Zatknutia politického významu* – tu mali byť hlásené všetky prípady, keď bol zatknutý nejaký popredný činiteľ politického a hospodárskeho života.
7. *Veci tlače* – tu sa mali sumarizovať výsledky cenzúry všetkých tlačovín vychádzajúcich v obvode okresu, ktorá bola v kompetencii okresného úradu.
8. *Veci hospodárske* – tu sa mali udávať všetky príčiny, ktoré komplikujú úspešný vývoj hospodárstva a jeho jednotlivých odvetví (nedostatok kapitálu, sabotáž, konkurencia, stávky, malá výrobná alebo spotrebná kapacita atď).⁴⁸

Spravodajské hlásenia okresných náčelníkov sú roztrúsené po rôznych archívoch, preto ich zatiaľ nemožno ako celok vyhodnotiť. Napriek tomu možno konštatovať, že z pohľadu samého režimu bola politická situácia stabilizovaná najmä v okresoch, kde mala HSLŠ aj v minulosti silnú podporu. Naopak, nespokojnosť vyplýva z hlásení napríklad v okrese Skalica, ktorý susedil s Protektorátom a bolo tu stále veľa Čechov, ale tiež z okresov, kde dominovalo evanjelické obyvateľstvo, ako Myjava či Turčiansky Sv. Martin. So znepokojením sa bezpečnostné orgány pozerali najmä na situáciu na východe medzi Ukrajincami a Rusínmi.

48 SNA, f. MV, šk. 26, zl. 24619/39, nariadenie o novej organizácii spravodajstva z 12. 10. 1939.

Ako dôležitý stimul odbojových tendencií najmä v radoch komunistov sa ukázal postup ZSSR až na územie okupovaného Poľska. Ilegálna KSS už v tomto období podľa inštrukcií zahraničného vedenia KSČ v Moskve začínala rozvíjať systematickú ideologickú a organizátorskú prácu. Pátracia činnosť proti komunistickej agitácii sa zaktivizovala v dôsledku tlaku HG. Ako príklad možno uviesť hlásenie Ústredného veliteľstva Rodobrany (integrálna súčasť HG) z 22. novembra 1939, zaslané novému ministrovi vnútra F. Ďurčanskému, v ktorom sa hovorí: „*Po celom Slovensku sa organizujú tajné buňky komunistickej strany. Akciu riadia židovskí mladíci zpozadia. Členské je KS 1. Iniciatíva pochádza z Ruska...*“⁴⁹ HV HG v tejto súvislosti iniciovalo okresných veliteľov, aby „*sledovali každým možným spôsobom prácu podozrivých osôb*“. Už v tomto období sa na MV množili sťažnosti zo strany HV HG, ktoré pranierovalo každý prejav pasivity ako dôkaz protištátneho zmýšľania. Je preto pravdepodobné, že oficiálne orgány tieto informácie vyhodnocovali s odstupom. Hlavne keď HG naďalej obchádzala ich kompetencie, iniciovala svojvoľné lustrovanie a zatýkanie podozrivých osôb a vyzývala k politickým čistkám.⁵⁰

Informácie HG o vzrástajúcej sa ilegálnej komunistickej činnosti znepokojili aj kanceláriu prezidenta J. Tisu, podľa ktorej bolo treba informácie o zakladaní komunistických buniek okamžite preveriť.⁵¹ HG prostredníctvom Ústredného veliteľstva Rodobrany⁵² už 30. novembra 1939 žiadala, aby všetky príslušné policajné úrady, žandárske veliteľstvá a okresné úrady spolupracovali pri vyhotovovaní zoznamov osôb, a to na jednej strane tých, ktorí boli už pred 6. októbrom známi ako komunistickí činitelia, ako i tých, ktorí boli aj

49 SNA, f. 10, šk. 3, a. j. 65, p. č. 16 150/56.

50 Napríklad 2. 12. 1939 vykonávala Rodobrana domové prehliadky v Topoľčanoch, u osôb podozrivých z distribúcie komunistických letákov, pričom našla smernice komunistickej strany. Tamže, a. j. 66, p. č. 16 148/56.

51 Tamže, šk. 5, a. j. 49, žiadosť Kancelárie prezidenta republiky adresovaná Prezídiumu MV z 30. 11. 1939.

52 Príslušníci bývalej zakázanej Rodobrany sa už v októbri 1938 začali zjednocovať na platforme pričlenenej organizácie a neskôr samostatného oddelenia v rámci HG. Tu mali predstavovať jej elitu. Rodobrana mala ambíciu stať sa hlavnou riadiacou zložkou budovaného bezpečnostného aparátu. Bližšie pozri KÁRPÁTY, V.: Obnovenie Rodobrany a vývoj jej organizačnej štruktúry v rokoch 1939 – 1940. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*, s. 89 – 100.

po tomto dni zistení ako šíritelia komunistickej propagandy.⁵³ Túto žiadosť si osvojilo aj samotné MV. Okresní náčelníci mali zoznamy vyhotoviť najneskôr do 10. januára.⁵⁴ Tým sa síce zdokonalila evidencia podozrivých osôb, ale k hromadnému zatýkaniu nedošlo.

Napriek obavám nepristúpili bezpečnostné orgány v tomto období k nejakým drastickjším formám perzekúcie svojich odporcov. Dokonca klesol počet osôb zaistených v Ilave. Napríklad v decembri 1939 tu bolo len 9 väzňov.⁵⁵ Okrem iného aj preto, že obavy z rastu komunistickeho hnutia sa ukázali prehnané. Môžem uviesť príklad, ako sa skončilo pátranie po komunistoch v Prešove. Pomery v tomto meste kritizovala už v decembri 1939 Rodobrana.⁵⁶ Podľa vojenskej spravodajskej služby medzi funkcionárov KSS patrili aj „vyšší úradníci, a to doktori, riaditelia, profesori, učitelia a dokonca dôstojníci HG“. Vyšetrovaním Policajného riaditeľstva v Prešove sa však nič nezistilo. Potvrdilo sa len to, že tiež v Prešove sa začalo oživovať komunisticke hnutie, a že toto hnutie „*má i tuná svojich dôverných pracovníkov, ale pravdou je, že až dosiaľ sa ich činnosť tuná neprejavila ani v takom rozsahu ako v iných miestach...*“⁵⁷

Málo zreteľné boli opozičné tendencie zo strany občianskeho nekomunistickeho odboja. Jeho činnosť sa totiž naďalej obmedzovala na debaty v uzavretých krúžkoch, korešpondenciu s čs. emigráciou v Juhoslávii a Francúzsku, ako i pomoc pri emigrácii. Občianska odbojová sieť sa pritom výrazne líšila od uzavretej siete komunistickej strany. Konšpirácia sa nerobila na základe dopredu určenej schémy, ale na základe známostí a rodinných väzieb. Na druhej strane práve v súvislosti s organizovaním emigrácie už na jeseň 1939 stúpol počet zatknutých po odhalení skupiny bývalého čs. dôstojníka z povolania Stanislava Mareša.⁵⁸

To, že domáci odboj v tomto čase pre režim nepredstavoval väčšie nebezpečenstvo, vyplývalo aj z upevnenia postavenia SR v nacistickej sfére vplyvu. Propagande nahrávali úspechy nacistického Nemecka, ako aj neisté postavenie čs. zahraničného odboja na Západe, keďže západné veľmoci sa

53 SNA, f. 10, šk. 3, a. j. 65, p. č. 16 150/56.

54 ŠA Nitra, p. Bojnice, f. OÚ, šk. 22, 1 678/39 prez.

55 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-853-7, obežník Prezídia MV zo 16. 12. 1939.

56 SNA, f. 10, šk. 2, a. j. 52, p. č. 2 549/53.

57 Tamže, šk. 3, a. j. 68, p. č. 16 147/56.

58 JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*, s.18 – 27, 50 – 51.

ešte otvorene nevyslovili za obnovu ČSR. Upevnenie pozícií využila HSLS aj na konsolidáciu pomerov vo vlastnom tábore. Tú si vyžadovala nespokojnosť s činnosťou HG (aj FS) a jej politickými ambíciami, tak v radoch konzervatívneho krídla, ako aj verejnosti. Problematickými sa ukázali viaceré paragrafy vládneho nariadenia o HG. Najmä fakt, že HG môže kontrolovať verejný život, čoho výsledkom bolo zneužívanie právomocí, terorizovanie obyvateľstva, nezákonné obohacovanie atď. Dôsledkom boli nariadenia s mocou zákona o HG, Freiwillige Schutzstaffel a Deutsche Jugend z 21. decembra 1939, ktoré oklieštili ich právomoci.

Koncom roku 1939 už vrcholili prípravy na zriadenie centrálnej inštitúcie štátnej bezpečnosti, a to pod taktovkou nemeckej policajnej misie (vedúci – riaditeľ kriminálky Vogt, členovia G. Pütz, F. Goltz). Pre príslušníkov slovenskej polície organizovala prednášky o vzniku, organizácii, metódach a úlohách nemeckej polície. Prednášky boli zorganizované aj pre príslušníkov Rodobrany a FS, keďže predseda vlády V. Tuka a predseda Deutsche Partei F. Karmasin z nich chceli vytvoriť špeciálnu pomocnú bezpečnostnú zložku.⁵⁹ Na rozdiel od V. Tuku novému ministrovi vnútra F. Ďurčanskému sa prítomnosť nemeckých poradcov nepozdávala. Pred Národným súdom (NS) to dosvedčil tak Jozef Mišík (prvý prednosta Ústredne štátnej bezpečnosti) ako aj neskorší nemecký poradca pre štátnu bezpečnosť Franz Johann Goltz.⁶⁰ Činnosť misie podľa nich vnímal ako zasahovanie do kompetencií slovenských orgánov. Poburovalo ho, že jej členovia prišli na Slovensko v presvedčení, že štátnobezpečnostná služba tu vlastne ani nefunguje. Vtedajší šéf IV. oddelenia Prezídia MV (štátnobezpečnostné) J. Mišík v tejto záležitosti pred NS vypovedal: „...*títo gestapáci stále chodili na Policajné riaditeľstvo, tam nám prezerali zariadenia a keď videli, že máme správne vedenú kartotéku, tak sa zadivili, že ako je to možné, že Policajné riaditeľstvo je tak dobre vybavené...*“ Podľa Mišíka usporiadal Ďurčanský poradu o potrebe politickej polície. Mišík tu podľa vlastnej výpovede spolu s vtedajším policajným riaditeľom Jánom Juskom radil, aby sa takáto polícia nezriadila, keďže „*máme dobre riadené spravodajské oddelenie (Spravodajská ústredňa – I. B.) policajného riaditeľ-*

59 SNA, f. Národný súd (NS), mikrofilm II. A – 898, Tn ľud 8/46, A. Mach, svedecká výpoveď F. Goltza z 26. 8. 1946.

60 Tamže.

stvá“.⁶¹ Je otázne, do akej miery je táto výpoveď vierohodná, každopádne systém jednotnej organizácie štátnobezpečnostnej služby vzhľadom na špecifiká jej činnosti chápali aj ľudáci ako nevyhnutnosť, o čom svedčia všetky predchádzajúce opatrenia. Podľa výpovede F. J. Goltza však Ďurčanského na činnosti misie najviac pobúrilo, že kurzy organizovala aj pre Rodobranu a jednotlivcov FS. To bol podľa neho aj hlavný dôvod, pre ktorý museli jej príslušníci zo Slovenska už začiatkom roku 1940 odísť.⁶² V Bratislave zostal len F. J. Goltz ako styčný orgán a neskôr policajný atašé na nemeckom vyslanectve.

Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB) ako integrálna súčasť MV vznikla 1. januára 1940, a to zlúčením Spravodajskej ústredne Policajného riaditeľstva a IV. oddelenia Prezídia MV. Jej štruktúra a právomoci sú obsiahnuté v obežníku Prezídia MV z 30. decembra 1939. Povinnosť písomne informovať ÚŠB o „*všetkých veciach politickej povahy*“ mali všetky bezpečnostné, ako i administratívno-správne orgány. Inštrukcie o charaktere informácií boli obsiahnuté už v spomínanom nariadení z 12. októbra 1939. Je to dôkaz kontinuity nariadení smerujúcich k inštitucionalizácii jednotnej organizácie. V oblasti svojho pôsobenia boli ÚŠB podriadené všetky zložky mocensko-represívneho aparátu (polícia, žandárstvo, župné a okresné úrady, notariáty).⁶³

Žandárske veliteľstvá, ako i notariáty mali svoje informácie zasielať prostredníctvom okresného úradu, župné, okresné a policajné úrady priamo ÚŠB. Odpis správy museli okresné a policajné úrady zaslať aj župnému úradu. Svoju činnosť pritom mala ÚŠB vykonávať priamo v župe Bratislavskej, Nitrianskej a Považskej, nepriamo v župe Podtatranskej a Šarišsko-zemplínskej prostredníctvom odbočky pri Policajnom riaditeľstve v Prešove a v župe pohronskej prostredníctvom odbočky pri Štátnom policajnom úrade vo Zvolene. Oproti pôvodnému nariadeniu z 12. októbra 1939 sa správy nemali zasielať denne (z technických dôvodov nereálne), ale vždy, keď to bude aktuálne. Okresní náčelníci, ako i Policajné riaditeľstvo v Prešove mali ÚŠB zasielať tiež pravidelné mesačné hlásenia. Okresní náčelníci sa pritom nemali spoliehať len na

61 Tamže, mikrofilm A – 894, Tn ľud 49/45, P. Starinský, svedecká výpoveď Dr. J. Mišíka z 31. 5. 1946.

62 AMV ČR, f. 305, 305-840-2.

63 Podľa vl. nariadenia z 13. 12. 1939 č. 314 boli ÚŠB „*vo veciach štátnej bezpečnosti*“ podriadené policajné riaditeľstvá priamo a štátne policajné úrady, ako aj okresné úrady spravidla prostredníctvom župného úradu.

správy, ktoré dostanú od žandárov a notárov, ale mali si sami zorganizovať spravodajskú službu prostredníctvom HSLŠ, HG, Hlinkovej mládeže, DP, FS, Deutsche Jugend.⁶⁴ Tieto inštrukcie obsahovalo už nariadenie z 12. októbra 1939. Uvedené úpravy dopĺňala ďalšia inštrukcia z konca februára 1940.

Pokiaľ ide o výstavbu ÚŠB, v období do leta 1940 mala táto inštitúcia 69 zamestnancov.⁶⁵ Na jej čele bol Jozef Mišík. Od začiatku však narážal na problémy spojené s nedostatkom odborného personálu. Nehovoriac o jeho spoľahlivosti z hľadiska potrieb režimu. Jednou z možností bolo užšie zapojenie HG a FS. Táto alternatíva však od začiatku narážala na ich nedisciplinovanosť a prekračovanie právomocí. Rivalitu ÚŠB pociťovala tiež zo strany oficiálnych bezpečnostných orgánov, ktoré nie vždy rešpektovali jej právomoci. Prácu ÚŠB v jej začiatkoch sťažovala aj absencia právneho podkladu, nejasnosti okolo vlastných kompetencií.⁶⁶ V počiatočnom období ÚŠB v podstate len improvizovala a mala ďaleko od všadeprítomnej štátnej polície. Ani neskôr však nebola pre režim ani zďaleka takou oporou, akou boli podobné inštitúcie v nacistickom Nemecku či Taliansku.⁶⁷

Zatiaľ nie je možné sumarizovať rozsah štátnobezpečnostnej činnosti v sledovanom období. Ako som už uviedol, čiastočne sa dajú vysledovať počty internovaných v Ilave. V prípade činnosti polície ako názorný príklad môže poslúžiť výročná správa štátnobezpečnostného oddelenia Policajného riaditeľstva v Žiline. V nej si zamestnanci vykážali 1 930 prípadov vyšetrovania „*politckej a mravnej zachovalosti*“, 659 výsluchov, 111 domových prehliadok, 10 razií, 2 351 prípadov stopovania podozrivých osôb, 54 trestných oznámení na základe zákona na ochranu republiky z roku 1923, 351 zaistených osôb (tzv. ochranná väzba) – pre neoprávnené prekročenie hraníc

64 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-912-8, inštrukcia o štátnej bezpečnostnej službe.

65 Tamže, 209-386-7.

66 SNA, f. NS, mikrofilm II. A – 898, Tn ľud 8/46, A. Mach, zápisnica svedeckej výpovede F. Goltza z 26. 8. 1946.

67 Bližšie k vzniku a počiatkom fungovania ÚŠB pozri MEDVECKÝ, M.: Vznik Ústredne štátnej bezpečnosti. In: *Pamäť národa*, roč. 2, 2006, č. 2, s. 24 – 35, MEDVECKÝ, M.: Ústredňa štátnej bezpečnosti od jej vzniku po Salzburg. In: PEKÁR, M., PAVLOVIČ, R. (zost.): *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VI*, s. 67 – 76, MEDVECKÝ, M.: *Spravodajské eso Slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*. Bratislava 2007.

(287), pre podozrenie z protištátnej činnosti (17), pre rozširovanie komunistických letákov (19), pre vojenskú dezerciu (7), pre rušenie obecného pokoja (7), pre podozrenie zo šírenia nepravdivých správ (5), pre urážku hlavy štátu a ústavných činiteľov (6), pre vojenskú zradu (3). Tiež 950 kartotečných lístkov osôb podozrivých z protištátnej činnosti, 658 kusov tlačív predložených k cenzúre atď.⁶⁸

O práci súdov si možno vytvoriť predstavu zo správy, ktorá bola vypracovaná na príkaz ministra pravosúdia Gejzu Fritza v roku 1944. Podľa nej od 14. marca 1939 do konca tohto roku boli podané trestné oznámenia pre delikty politického charakteru na 667 osôb. Z toho obžaloby boli podané na 378 osôb (z nich 106 osôb bolo oslobodených pri príležitosti amnestie zo 14. marca a 26. októbra 1939). Pritom trestné konania boli podľa tejto správy zastavené vo väčšine len pri verbálnych deliktoch.⁶⁹

Je zreteľné, že vláda neváhala využiť bezpečnostný aparát proti všetkým, u ktorých sa čo i len predpokladala možnosť odporu a nesúhlasu s oficiálnou politickou líniou. Na druhej strane úlohu represívneho aparátu nemožno preceňovať. Z pohľadu akceptácie režimu zo strany obyvateľstva, predstavoval len jeden z jeho komponentov. Bez súhlasu značného počtu obyvateľstva by totiž režim určite neobstál. Pritom samostatný štát privítala väčšina, aj keď dôležitú úlohu pri tom hrala známa teória menšieho zla, ale aj monopolné postavenie aparátu propagandy a politickej agitácie, strach o stratu spoločenského postavenia a s tým súvisiaci konformizmus. K lojálnosti prispel aj vytvorený priestor na rýchly vzostup v kariére, bolo treba obsadiť uvoľnené miesta v štátnom mocenskom a hospodárskom aparáte po vyradení väčšiny Čechov a Židov. Nezanedbateľným faktorom bolo aj ohlasované prerozdelenie veľkých majetkových hodnôt v súvislosti s arizáciou židovského majetku, pozemkovou reformou atď.

68 SNA, f. MV, šk. 68, zl. 1117/40.

69 SNA, f. NS, Tn ľud 74/45, Dr. G. Fritz.

K problematike represí voči slovenským komunistom v rokoch 1939 – 1943¹

MAREK SYRNÝ

Keď sa 6. októbra 1938 zišli v Žiline vedúci predstavitelia slovenských komunistov, nepredpokladali, že už o niekoľko dní sa ocitnú v ilegálnosti. Napriek odmietnutiu ich účasti na rokovaní ostatných strán s dominujúcou Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou (HSLS), nikto z prítomných si nevedel presne predstaviť scenár, na ktorého základe sa za krátky čas stanú najproskribovanejšou politickou skupinou na Slovensku. Predošlé hlboké ideologické a politickou praxou ešte viac upevnené averzie ľudákov voči komunistom dávali tušiť, že komunistov čaká po prebratí vlády do rúk HSLS ťažké obdobie. Desiatky rokov spoločného postavenia opozičných strán a inklinácia Komunistickej strany Slovenska (KSS) k myšlienke slovenskej autonómie im však dávali nádej, že ľudácke ťaženie proti nim nemusí byť priam existenčné. Principiálne ideologické rozpory medzi konzervatívnym katolicizmom a radikálnym ľavicovým pokrokárstvom, podporené snahou ľudákov kopírovať protikomunistickú agendu nacistického Nemecka, našli po ovládnutí Slovenska HSLS svoju reálnu podobu v zastavení činnosti Komunistickej strany Československa (KSČ) na Slovensku. Zákaz komunistickej strany na Slovensku, vydaný už 9. októbra 1938 Ministerstvom vnútra slovenskej autonómnej vlády a podporený výnosmi ďalších relevantných štátnych orgánov,²

1 Štúdia bola vypracovaná ako súčasť grantovej úlohy APVV číslo (č.) 51-017-105 *Slovensko v 20. storočí*.

2 9. októbra 1939 vydalo úradný výmer o zastavení činnosti krajského sekretariátu, okresnej a miestnej organizácie KSČ v Bratislave aj Prezídium Policajného riaditeľstva. Vo výmere sa tiež písalo, že proti tomuto rozhodnutiu možno podať na Krajskom úrade odvolanie, ktoré ale nemalo na vykonanie výmeru vplyv. Proti tomuto rozhodnutiu Policajného riaditeľstva v Bratislave sa až 4. novembra 1939 odvolala vtedajšia vedúca osobnosť komunistickej strany na Slovensku, Viliam Široký. Vo svojom odvolaní adresovanom Krajskému úradu proti rozhodnutiu Policajného riaditeľstva o zastavení činnosti komunistickej strany sa opiera o tvrdenia o nekompetentnosti policajného úradu na zrušenie politickej strany. Rovnako tiež napadol aj relevantnosť zákonného podkladu o spolkoch, na ktorého základe bola činnosť komunistickej strany zastavená, pričom podľa Širokého, takéto rozhodnutie mohol urobiť nanajvýš Krajský úrad, resp. iba „ľud“. Archív Múzea SNP, Banská Bystrica (A MSNP), fond (f.) III, škatuľa (šk.) 1.

určil priestor, možnosti a spôsoby aktivít slovenských komunistov na nasledujúcich 6 rokov.

Krátko po úradnom zastavení činnosti KSC na Slovensku došlo i k zákazu činnosti organizácií napojených na stranu (Červené odbory, Zväz priateľov ZSSR a pod.) a slovenskí komunisti ostali tiež bez povolenia distribúcie svojej tlače.³ KSC na Slovensku sa dostala zo dňa na deň mimo zákona, jej organizácia a činnosť sa stali nelegálne. Poučení z predošlých akcií československej vlády proti komunistickému radikalizmu a verní svojej myšlienke ideálnej rovnostárskej spoločnosti pokračovali ale vedúci činitelia slovenských komunistov a veľká časť členstva v ilegálnej straníckej činnosti. Aj keď v prvých týždňoch a mesiacoch ilegality zostali komunisti zaskočení svojím vytesnením z verejnosti a iba s veľkými ťažkosťami stabilizovali svoju organizáciu, stali sa postupne vďaka svojmu fanatizmu a radikalizmu najagilnejšou zložkou odboja. Svojím pôvodným sektárstvom a antisystémovým postojom voči ľudáckemu i predmnichovskému režimu si však iba ťažko hľadali spojencov v ostatných radoch odboja, nevraviac už o preventívno-represívnych akciách brachiálnej moci slovenského štátu, resp. Slovenskej republiky.

K prvým akciám proti zakázanej komunistickej strane došlo v jesenných týždňoch roku 1938 po oficiálnom zastavení jej činnosti. Štátne orgány vykonávali prehliadky sekretariátov komunistickej strany a zatvárali ich, pričom zabavovali stranícku agendu. Vykonávali prehliadky bytov známych komunistických aktivistov, ktorým bol skonfiškovaný všetok komunistický propagačný materiál.⁴ Tieto prvé viditeľné zásahy proti komunistickej organizácii na jednej strane odradili najmenej odhodlaných komunistov akokoľvek v ilegálnej strane pracovať. Na druhej strane však znamenali aj nárast aktivizmu u tých, ktorí verili v správnosť a úspešnosť boja proti režimom nakloneným nepriateľsky proti komunizmu. Na to, že nestačí zastaviť činnosť strany, aby eliminovali slovenských komunistov, upozornil slovenské štátne orgány leták „Slovenskému ľudu!“, ktorý vydalo ústredie ilegálnej komunistickej strany pod označením „Priatelia ľudu“. Ten neútočil iba proti ľudáckemu režimu,

3 Tamže, Zastavenie činnosti komunistickej strany na Slovensku; Tamže, Zákaz dovážania komunistických tlačív (9. 10. 1938) a Zákaz kolportáže a dopravy periodických časopisov a tlačív vydávaných komunistickou stranou (13. 10. 1938).

4 A MSNP, f. III, šk. 1.

ale aj proti Hitlerovi a snahe Nemecka rozbiť Československo. Z autorstva letáku upodozrievali policajné orgány Júliusa Ďuriša a Karola Černockého, po ktorých potom neúspešne pátrali.⁵ Aj takéto letákové akcie – u komunistickej rezistencie veľmi obľúbené, relatívne účinné, ale aj pomerne ľahko odhaliteľné – prispeli nakoniec k tomu, že k predošlému úradnému zastaveniu činnosti KSČ na Slovensku sa 23. januára 1939 pridalo uznesenie slovenskej vlády o rozpustení KSČ na Slovensku.⁶ Komunisti tak stratili všetky svoje mandáty a pozície v obecných zastupiteľstvách.⁷ Až do konca autonómneho Slovenska však k nijakým ďalším zreteľným perzekúciám komunistov nedochádzalo.

Veľkým zlomom pre ilegálne komunistické hnutie, podobne ako pre celý slovenský národ, bol vznik samostatného slovenského štátu. Komunistické vedenie nebolo na takýto vývoj vôbec pripravené. Celé mesiace, ba dokonca roky mali slovenskí komunisti ťažkosti vyrovnáť sa s rozdelením Československej republiky, a tým aj s rozdelením KSČ. Dovtedy na pražské vedenie strany odkázani slovenskí súdruhovia zrazu nevedeli zvoliť stranícky správnu líniu. Museli sa vyrovnáť najmä so slovenskou otázkou a trvalo im to prakticky až do roku 1943, niektorým až do konca vojny. Lavírovali od slobodného Slovenska v oslobodenom Československu, cez sovietske Slovensko, až po povojnovú federáciu. Podobne zložitá bola pre slovenských komunistov vyznať sa v premetoch sovietskej zahraničnej politiky. Pôvodne jednoznačne odhodlané deklarovanie protinacistického postoja Moskvy (na jej pomoc boli slovenskí komunisti značne odkázani a jej boľševickej línii zostávali verne poslúšní), zmenené v auguste 1939 na pakt s Hitlerom a následné sovietske

5 JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko. In: *Samizdat o odboji 2*. Bratislava 2006, strana (s.) 442.

6 Okrem Komunistickej strany Československa v „krajine Slovenskej“ rozpustila slovenská vláda v spomínanom uznesení aj všetky ďalšie ľavicové a židovské strany na Slovensku. V rovnaký deň vzala slovenská vláda na vedomie aj zlúčenie Slovenskej národnej strany s HSES, čím bola aj oficiálne dovŕšená monopolizácia slovenskej politickej scény ľuďákmi, či už cestou zákazov ľavicových a židovských strán, resp. nátlakom voči ostatným politickým stranám, ktoré sa „dobrovoľne-nasilu“ vliali do HSES. A MSNP, f. III, šk. 2. Uznesenie slovenskej vlády z 23. januára 1939 o rozpustení československej sociálnodemokratickej strany robotníckej, komunistickej strany Československa, Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei, židovskej strany a zjednotenej socialisticko-sionistickej strany v Slovenskej krajine.

7 JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 443.

napadnutie Poľska a Fínska, dezorientovali mnohých komunistov. Generálna línia, vysvetľujúca agresiu obranou komunizmu voči imperialistickému kapitalizmu Západu, bola aj na Slovensku zachovaná, aj keď jej nepochopenie (pravda v umierenejšej podobe ako u Vladimíra Clementisa) pretrvávalo u viacerých.⁸

V prvých dňoch a týždňoch po vyhlásení slovenskej samostatnosti sa v ilavskej a ďalších väzniciach objavujú už i prví komunisti, ktorí sa odhodlali verejne vyjadriť svoj nesúhlas so vznikom slovenského štátu. Nebolo ich však veľa. Nízky počet odzrkadľoval najmä neaktivitu komunistického vedenia, ktoré malo vlastné organizačné problémy a bez jasných direktív z Prahy či Moskvy nevyšlo s nijakou iniciatívou či stanoviskom k novému štátu a jeho režimu. Zatykania komunistov v tomto období neboli jednosmerne zamerané iba proti slovenským komunistom, ale boli súčasťou všeobecných preventívno-represívnych razíí proti skutočným i potencionálnym nepriateľom slovenského štátu a ľudáckeho režimu na základe príkazu ministerstva vnútra zo 6. apríla 1939. V najbližších dňoch po vydaní tohto príkazu sa mali predkladať návrhy na zaistenie osôb, „*ktoré vzbudili a vzbudzujú vážnu obavu, že budú prekážkou pri budovaní slovenského štátu*“.⁹

Čiastočne už pred marcom 1939, ale najmä po jednoznačnom etablovaní sa ľudáckeho režimu a nacistickej moci v Čechách a na Morave, volili najznámejší prvorepublikoví vodcovia komunistickej strany na Slovensku odchod do ZSSR. Hoci im nehrozilo priame nebezpečenstvo od ľudáckych bezpečnostných orgánov, bolo jasné, že keby ostali na Slovensku, skôr či neskôr by sa určite dostali za mreže. Okrem Viliama Širokého, Štefana Majora, Mareka Čulena, Jozefa Valu a ďalších utiekli do emigrácie aj dvaja z troch členov ilegálneho krajinského vedenia komunistickej strany (ustanovení krátko po Žilinskej dohode) – Karol Bacílek a Koloman Moško. Na Slovensku zostal iba najmladší Július Ďuriš, ktorý vďaka svojmu pobytu v Prahe plnil aj úlohu spojky medzi vedením KSC v Prahe a Slovenskom. Iní známi komunisti predmníchovskej Československej republiky (ČSR) sa dobrovoľne či preventívne stiahli do úzadia, aby na seba hneď neupútal pozornosť bezpečnostných

8 Porovnaj napr. postoj Gustáva Husáka: JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 454.

9 KRAJŇÁK, O: *Komunisti bratislavskej oblasti v boji proti fašizmu v rokoch 1939 – 1942*. Bratislava 1959, s. 67 – 68.

orgánov. Niektorí sa zo strachu či pohodlnosti už vôbec nevenovali straníckej práci v ilegalite.

Pre komplikovanosť konšpiratívnej práce a vedenia strany v podmienkach existencie dvoch štátnych území s odlišným vývojom napokon v máji 1945 rozhodli vedúci slovenskí a českí komunisti o úplnom organizačnom osamostatnení Slovenska. Vzniklo nové ilegálne vedenie, v literatúre známe už ako prvé ilegálne vedenie Komunistickej strany Slovenska. Okrem staronového J. Ďuriša ho tvoril bývalý oblastný tajomník KSCĽ v Žiline Ľudovít Benada a vedúca komunistická osobnosť bratislavského regiónu Ján Osoha. Ďuriš mal na starosti politické otázky, Benada organizačné a Osoha propagandu a agitáciu vedenia ilegálnej KSS. Popri tomto sa vytvoril aj technický aparát strany, potrebný na zabezpečovanie prístrojov a prostriedkov na tlačenie ilegálnych novín, letákov a pod. Toto mal najskôr na starosti Pavol Stahl, neskôr Štefan Dubček a po ňom Vojtech Kohn. V roku 1939, v dôsledku hraničných zmien po I. Viedenskej arbitráži a po vzniku slovenského štátu, došlo k zmene dovtedajších straníckych oblastí. Slovensko bolo rozdelené na štyri stranícke oblasti: na čele bratislavskej oblasti ilegálnej KSS bol J. Osoha, žilinskej Ľ. Benada, banskobystrickú viedol K. Černocký a prešovskú Pavol Tonhauser.¹⁰ Vyložilo sa nemalé úsilie, aby vo všetkých okresoch fungovali stranícke štruktúry. Aby nekolidovala snaha komunistického vedenia po udržaní organizovanej a akcieschopnej strany, ale zároveň aby ich organizovanosť nebola príčinou jej ľahkého odhalenia bezpečnostnými orgánmi slovenského štátu, používali vedúci činitelia zakázanej komunistickej strany krycie mená. Skutočná identita vedúcich komunistov tak zostávala neznámou väčšine ostatných komunistov v odboji a toto opatrenie relatívne úspešne predlžovalo čas, ktorý potrebovali žandári, resp. Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB) na dekonšpirovanie straníckej siete po zatknutí niektorého jej člena. Ďalším opatrením, ktoré malo odbojových komunistov chrániť pred odhalením a zásahom brachiálnej moci, bol tzv. bunkový systém. Najmenšou časťou ilegálnej KSS mali byť stranícke bunky, ich počet nemal výrazne prevyšovať štyroch členov. Tí sa spravidla nemali ani medzi sebou poznať, ale mali byť činní iba cez inštrukcie svojho

10 VOJTKOVÁ, V.: *Náčrt štruktúry ilegálnej KSS v personálnom vyjadrení a malý biografický slovník vedúcich funkcionárov ilegálnej KSS v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava 1985, s. 7 – 16.

vedúceho. Spojenie medzi bunkou a okresným, oblasťným či centrálnym straníckym vedením zabezpečovali kuriéri.

V porovnaní s inými odbojovými prúdmi komunisti kládli prioritný dôraz na propagáciu strany a jej odbojovej línie. Nakoľko mali komunisti pomerne dosť prívržencov v radoch typografov a tlačiarenských robotníkov, vedenie strany získalo starší tlačiarenský stroj, ktorý obsluhoval Rudolf Strechaj, typograf oddaný komunistickej ideí. Takto sa už v januári 1940 mohlo začať s vydávaním ústredného *Hlasu ľudu*, ku ktorému sa najmä v prvej polovici roka 1941 pridali ešte aj regionálne tlačoviny komunistických skupín – bratislavské *Kladivo* (tlačené aj pre nemeckých robotníkov ako *Der Hammer*), *Boľševická zástava*, *Považské zvesti* a pod. Pri ich vydávaní, vzhľadom na podmienky ilegality, šlo iba o málopočetné vydania, ktoré sa cestou kuriérov a osobných známostí dostávali iba k obmedzenému počtu čitateľov. Komunistická tlač a neustále sa objavujúce letáky či nápisy upozorňovali štátne orgány Slovenskej republiky na fungujúcu ilegálnu komunistickú organizáciu vykonávajúcu ideovú diverziu, otvorene napádajúcu nielen ľudácky režim a jeho vojnové úsilie, ale aj jeho tútora – Veľkonemeckú ríšu.¹¹ Malá úspešnosť pri odhaľovaní aktivít komunistického odboja, ako aj apely a kritika z nemeckej strany priviedli zodpovedné osoby a orgány Slovenskej republiky k názoru, že treba proti opozícii (najmä tej najradikálnejšej a najviditeľnejšej komunistickej) rázne zakročiť. S pomocou nemeckej policajnej misie v Bratislave, resp. v súčinnosti s ďalšími nemeckými orgánmi sa od jesene 1939 (aj v súvislosti s vedením vojny proti Poľsku) posilňujú prípravy bezpečnostných orgánov na ráznejší zákrok proti komunistickým oponentom. Tomuto úsiliu zodpovedalo 1. januára 1940 vytvorenie Ústredne štátnej bezpečnosti ako štátnej či tajnej polície slovenského štátu, ktorej protikomunistické oddelenie (IIIc)¹² malo na

11 Tak napríklad v noci z 11. na 12. novembra 1939 boli na 9 miestach v Kežmarku na domy a chodníky pomaľované komunistické heslá: „*Na stráž Moskva*“, „*Heil Stalin*“, „*Nech žije Rusko*“, „*Nieder mit Fasisten*“, „*My chceme spojenie s Ruskom*“, „*Dolu s Tisom*“, „*Dolu s Nemcami*“, „*Hore s Hitlerom na povraz*“. A MSNP, f. III, šk. 1. Komunistická propaganda.

12 Napriek zdôvodneniu Mateja Medveckého o vhodnosti používania „komunistické“ a nie „protikomunistické“ oddelenie ÚŠB sa autor rozhodol používať v literatúre vžitú označenie „protikomunistické“ oddelenie, ktoré pre čitateľa lepšie a priamejšie vyjadruje náplň a zameranie tohto oddelenia. Porovnaj: MEDVECKÝ, M.: *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*. Bratislava 2007, s. 11.

starosti práve potláčanie komunistického hnutia. Toto oddelenia boja proti slovenským komunistom však nepracovalo automaticky hneď po vzniku ÚŠB. Dovtedajšie vládne a policajné zložky nemali riadnu predstavu o šírke komunistickej rezistencie, neúmyselne i účelovo ju podceňovali, a preto sa pôvodne ani nezamýšľali, že by na eliminovanie komunistického hnutia bolo okrem všeobecného II. spravodajského oddelenia potrebné vytvoriť ešte aj špeciálne protikomunistické. Jeho vytvorenie podnietil vo veľkej miere najmä tlak predstaviteľov nemeckej menšiny a nemeckých štátnych a bezpečnostných orgánov. Znepokojoval ich tak nárast otvorenej komunistickej protirežimovej, protinemeckej a protivojnovej propagandy (ilegálne noviny, letáky, heslá maľované na múry budov ...), ako aj odhalenie spojení medzi komunistickým odbojom v Protektoráte Čechy a Morava a na Slovensku. Nemecká strana požadovala intenzívnejšiu pomoc a zásahy nemeckých protektorátnych protikomunistických zložiek proti slovenským komunistom. To ale bolo v rozpore so snahami Tisovho umierneného krídla ľudáckej hierarchie, snažiacej sa zabrániť priamejšiemu zasahovaniu nemeckých orgánov na Slovensku. Preto až na jar 1940 vzniká spomínané protikomunistické oddelenie ÚŠB, aby slovenská strana dokázala nemeckým orgánom, že si dokáže urobiť sama poriadok s odporujúcimi komunistami a nepotrebuje na to účasť nemeckej polície na Slovensku. Prvý vedúci protikomunistického oddelenia Koloman Skačáni (do konca roku 1941) disponoval nie veľmi početným personálom, nemal viac ako 30 osôb. Pracovali tu viacerí príslušníci predmníchovského bezpečnostného aparátu. Ich predošlé skúsenosti zo sledovania radikálneho komunistického hnutia už v československom štáte sa využívali v prvotnom nesystematickom ťažení proti ilegálnej KSS.¹³ Po nemecko-slovenských salzburských rokovaniach koncom júla 1940 sa po nemeckom zásahu nielen znížil vplyv umiernených ľudákov na úkor jednoznačných reprezentantov nacistického kurzu vo vláde, ale nastala aj výmena na poste prednostu ÚŠB. Podobne ako Ferdinanda Ďurčanského na poste ministra vnútra vystriedal radikálny Alexander Mach, tak aj dovtedajšieho umierneného prednostu ÚŠB Jozefa Mišíka vystriedal radikálom prispôbivejší Ján Ambra. Ten bol pre výraznú spoluprácu s nacistickým (predovšetkým protektorátnym) bezpečnostným aparátom ná-

chylný pripustiť vo svojom úrade aj radikálnejšie či nezákonné zásahy proti komunistickým prívržencom.

Prvé zatknutia a uväznenia popredných činiteľov komunistického odboja mali skôr charakter náhody, neodhalili význam zatknutých osobností v štruktúre ilegálnej KSS. Tak napríklad v marci 1940 bol vďaka pozornosti veliteľa Hlinkovej gardy (HG) v Medzibrode Jozefa Ramaja zatknutý neznámy muž, ktorý priniesol miestnym, v obci známym komunistom Rudolfovi Slosiarikovi a Jánovi Mitterkovi letáky.¹⁴ Zatknutý nebol nik iný ako sám vedúci banskobystrickej ilegálnej oblasti KSS K. Černocký. Po Černockého zadržaní nasledovala úspešná domová prehliadka, pri ktorej policajné orgány našli 15 druhov letákov v celkovom počte 195 kusov.¹⁵ Ani žandárske zložky v Banskej Bystrici a ani centrálna ÚŠB však vtedy ešte vôbec nemali vedomosť o tom, akú funkciu Černocký zastáva v zakázanej organizácii, aj keď predpokladali, že vzhľadom na obsah a kvantitu zabaveného propagačného materiálu musel mať spojenie s ilegálnym vedením strany. Vo vyšetrovacej väzbe sa Černocký priznal iba k tomu, čo už nemohol poprieť, teda k rozširovaniu letákov, a jeho ďalšia činnosť vedúcej osobnosti ilegálneho hnutia zostala policajným orgánom neznáma. Nakoniec bol Černocký v auguste 1940 odsúdený iba na 4 mesiace väzenia, čo si vlastne už predtým odsedel počas vyšetrovania. Nakoľko však mal byť odsunutý ako Čech do Protektorátu, s pomocou Vincenta Škrabalu a Jozefa Štaudingera sa mu podarilo z väznice Okresného súdu v Banskej Bystrici utiecť a dostať sa do exilu v ZSSR. Pre podozrenie policajných orgánov z napomáhania Černockému pri úteku sa podobne rozhodol neskôr emigrovať do Sovietskeho zväzu aj V. Škrabala.¹⁶ V súvislosti

14 A MSNP, f. III, šk. 5. Správa žandárskej stanice Sv. Ondrej nad Hronom o zatknutí Karola Černockého a spol. z Halenkova.

15 Medzi letákmi sa nachádzali aj celkom prvotné apely ilegálnej komunistickej strany „*Slovenky a Slováci*“, „*Bratia gardisti, bratia robotníci*“, „*Máme novú pozemkovú reformou, ktorá je starou*“, „*Odpoveď Tukovi*“ a pod. a dokonca aj brožúru „*Ohlas komunistickej strany Slovenska slovenskému národu*“. Väčšina letákov bola zverejňovaná za župné vedenie Komunistickej strany alebo podpisovaná jednoducho „*slovenskí komunisti*“. Tamže, Stopovací obehník č. 9/40 žandárskej stopovacej stanice Banská Bystrica, 18. 4. 1940.

16 JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 452. V tejto súvislosti stojí za pozornosť tiež prax používaná pri výpovediach skúsenejších komunistických funkcionárov, že totiž vo svojich výpovediach identifikujú a priznávajú aktivitu iba

so zatknutím Černockého sa vo väzbe ocitli aj jeho blízki spolupracovníci V. Škrabala (neskorší člen celoslovenského vedenia ilegálnej KSS) a v hnutí značne agilný Ľudovít Mitterpach. Ten skrýval rozmnožovací stroj, na ktorom Černocký tlačil letáky.¹⁷ Obaja však vo väzbe strávili iba niekoľko dní.¹⁸ Ani iné zatknutia a väznenia v roku 1940 nevykazovali známky systematickej práce bezpečnostných orgánov Slovenskej republiky proti komunistickému hnutiu. Do konca roku 1940 a začiatkom roku 1941 boli z významnejších komunistických funkcionárov zatknutí napr. vedúci prešovskej, resp. neskôr banksobystrickej oblasti Pavol Tonhauser (v januári a decembri 1940), niekdajší činiteľ technického aparátu ilegálneho vedenia KSS Pavol Stahl, vedúci žilinskej oblasti Ján Mrázik a neskôr aj jeho nástupca Ľudovít Rauch a ďalší. Zatýkania spomínaných funkcionárov boli opäť skôr náhodou pri odhaľovaní letákov a inej propagačnej činnosti nižších zložiek KSS.¹⁹ Aj napriek už desiatkam uväznených komunistov v roku 1940 bezpečnostný aparát ešte stále nevedel správne rozpoznať štruktúru hnutia tak, aby ju mohol elimináciou jej vedúcich činiteľov dostatočne pacifikovať.

tým osobám komunistického hnutia, o ktorých už má polícia dostatočné vedomosti, resp. ktorí sú mimo dosah brachiálnej moci. Takto je napr. na prvý pohľad zarážajúce, ako vo svojej výpovedi u štátneho policajného úradu vo Zvolene z 20. januára 1941 zvaľuje Albín Grznár gro svojich a jemu známych ilegálnych stykov a aktivít iba na plecيا Vincenta Škrabalu. Grznár však robil toto zvaľovanie viny na Škrabalu zámerne, lebo ten sa v tom čase nachádzal v bezpečí exilu v Sovietskom zväze, takéto obvinenia mu vtedy nemohli uškodiť a na druhej strane odpúťovali pozornosť vyšetrovateľov od momentálne postihnutelných komunistických aktivistov. Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. 209 (ÚŠB), šk. 918.

- 17 A MSNP, f. III, šk. 5. Stopovací obežník č. 9/40 žandárskej stopovacej stanice Banská Bystrica, 18. 4. 1940.
- 18 JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 451 – 452.
- 19 Tak napr. Ľudovít Rauch bol 29. októbra 1941 odsúdený v súvislosti so zadržaním Miroslava Alojza Šuberta, Vladimíra Riedla a Rudolfa Čelku ako mladistvých rozširovateľov komunistických letákov a ilegálnej tlače. Bezpečnostné a súdne orgány Slovenskej republiky nemali poňatie, že odsudzujú jedného z vedúcich činiteľov ilegálnej KSS, a preto bol odsúdený iba 1 rok a 3 mesiace za radovú činnosť v „sdrúžení, ktorého cieľom je podvracať štátny spoločenský alebo hospodársky poriadok štátu“. A MSNP, f. VIII, šk. 4. Rozsudok Krajského súdu v Trenčíne nad Miroslavom Alojzom Šubertom a spol., 30.10.1941.

Zlom v zásahoch bezpečnostných zložiek (na čele s protikomunistickým oddelením ÚŠB) proti komunistickým aktivistom prišiel v prvej polovici roku 1941, resp. na jar 1941. Ich dovtedajšia činnosť výrazne súvisela s opakovanou pomocou pracovníkov brnenského gestapa pod vedením Otta Koslowského z protikomunistického a Richarda Schetkeho zo spravodajského oddelenia pri odhaľovaní štruktúr slovenských komunistov. Nemecké bezpečnostné orgány mali začiatkom roka 1941 záujem nielen na eliminácii komunistického hnutia v Protektoráte cez dekonšpirovanie slovenských komunistov a ich kontaktov s českými komunistami, ale s blížiacou sa intervenciou proti ZSSR prísne sledovali akékoľvek spravodajské aktivity v prospech Sovietskeho zväzu. Nemeckí gestapáci sa nielen že podieľali na niektorých vyšetrovaniach významnejších komunistov, ale aj ich zásluhou ÚŠB používala v práci viac konfidentov z radov zatknutých a väznených komunistov. Nemecké rady a zásahy do práce slovenských bezpečnostných zložiek, najmä ÚŠB, systematizovali a zefektívniť prácu štátnych orgánov pri odhaľovaní komunistickej rezistencie. Druhou dôležitou zmenou bolo v marci 1941 menovanie okresného náčelníka HG v Medzilaborciach Petra Starinského na čelo protikomunistického oddelenia ÚŠB (od roku 1942 ho už ako 4. oddelenie ÚŠB riadil Jozef Beňuška).²⁰ Od jari 1941 tak aj vedenie protikomunistického oddelenia začalo potláčať komunistické hnutie radikálnejšie.

Až do leta 1941 nemožno vraviť v súvislosti s represiami ľudáckeho režimu voči členom a aktivistom ilegálnej KSS o veľkých úspechoch, systémovej práci či celoplošných retorziách proti slovenským komunistom. Všetko toto sa zmenilo až po napadnutí Sovietskeho zväzu Nemeckom. Už v prvých dňoch po nemeckom útoku voči ZSSR začalo ministerstvo vnútra a jemu podriadené bezpečnostné orgány plošne preventívne zatýkanie slovenských komunistov. Chceli tak predísť možným akciám ilegálnej KSS proti tomuto ťaženiu, čo by mohlo mať nielen negatívny vnútropolitický dosah, ale vzhľadom na vzťahy s Nemeckom aj neprijemné zahraničnopolitické konzekvencie. 4. júla 1941 *Gardista* oznamoval, že pri tejto akcii, ktorá mala preventívny či zastrášovací charakter (pozatýkaných komunistov postupne prepúšťali), bolo zadržaných

20 Bližšie pozri: MEDVECKÝ, M.: *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*, s. 61 – 62.

až 695 komunistov.²¹ Zatknutia prebiehali na základe dovtedajších znalostí (najmä zoznamov komunistických aktivistov z prvej ČSR, ale predovšetkým zoznamov vypracovávaných po nástupe ľudáckeho režimu)²² štátnych úradov o niekdajších exponentoch komunistickej strany v mestách a obciach. Neskoršia komunistická historiografia toto číslo spochybňovala a tvrdila, že bolo zatknutých o desiatky či stovky komunistov viac.²³ Zo zachovaných zoznamov zatknutých a väznených komunistov a ich spolupracovníkov, vypracovávaných na protikomunistickom oddelení ÚŠB, sa však už aj číslo uvádzané *Gardistom* javí ako veľmi nadsadené. Orgány ÚŠB na základe hlásení regionálnych štruktúr žandárstva a štatistik zadržaní vypracovaných ÚŠB evidovali v prvých týždňoch po napadnutí ZSSR iba približne 350 zatknutých v súvislosti s komunistickým hnutím.²⁴ Vzhľadom na to, že do tohto počtu sú už započítané aj desiatky zadržaných v súvislosti s odhalením V. Širokého a rozbitím I. ilegálneho vedenia KSS, je možné, že spomínané preventívne plošné zatýkanie po napadnutí ZSSR sa v spomínaných zoznamoch ÚŠB nevidovalo, lebo šlo o principiálne iné zatýkanie ako tie, ktoré vyplývali z dokázanej aktívnej činnosti.

K masívnemu zatýkaniu v radoch ilegálnej KSS došlo ani nie tak na základe plánovanej akcie slovenských bezpečnostných orgánov, ale skôr náhodným odhalením jednej z vedúcich osobností komunistického hnutia. Od jej zatknutia závisel aj osud celého ilegálneho vedenia a desiatok ďalších komunistov.

-
- 21 695 komunistických agentov zneškodnených. In: *Gardista*, 4. 7. 1941, s. 3.
- 22 Názory a indície o tom, kedy sa začali po nástupe ľudákov k moci vypracovávať prvé zoznamy aktívnych komunistov, sa líšia. Niektoré pramene vravia o roku 1939, iné až o roku 1940. Reálnejší je skôr rok 1939, pričom ani príkaz Prezídia ministerstva vnútra zo 16. decembra 1939 o vypracovaní zoznamov osôb, ktoré boli do 6. októbra 1938 známe ako komunistickí činitelia, a osôb, ktoré boli od rovnakého dátumu zaistené v súvislosti s ilegálnym komunistickým hnutím, zrejme nebol prvým úradným rozhodnutím v tomto smere. Je možné, že prvé zoznamy komunistických aktivistov vznikali už v prvých mesiacoch po vzniku Slovenského štátu. Porovnaj: A MSNP, f. III, šk. 1. Soznam osôb, ktoré do 6. októbra 1938 boli známe ako komunistickí činitelia alebo funkcionári, MEDVECKÝ, M.: *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*, s. 59.
- 23 Porovnaj napr. KRAJNĀK, O: *Komunisti bratislavskej oblasti v boji proti fašizmu v rokoch 1939 – 1942*, s. 126 – 129.
- 24 SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 842. Soznam osôb činných v ilegálnej. KSS a zatknutých od 14. marca 1939 do 1. augusta 1942.

Koncom mája 1941 vyslala komunistická centrála v Moskve na Slovensko popredného predmníchovského komunistického funkcionára V. Širokého a významného ilegálneho pracovníka stranického banskobystričského regiónu KSS V. Škrabala. Obaja sa uchýlili do ZSSR v predošlých rokoch 1939, resp. 1940 pred hrozbou zatknutia ľudáckym režimom. Na Slovensko boli vyslaní ako kuriéri s inštrukciami moskovskej komunistickej centrály, ktorá mala záujem na neutralizovaní línie ilegálnej KSS za „Sovietske Slovensko“, pretože odporovala vtedajším cieľom sovietskej zahraničnej politiky čo najdlhšie udržať status quo reprezentovaný paktom Molotov – Ribbentrop a mohla vyprovokovať negatívne reakcie z nemeckej strany. Širokého úlohou teda bolo prevziať vedenie KSS na Slovensku, neprovokovať najradikálnejšími heslami snažiacimi sa o pripojenie Slovenska k ZSSR, presadzovať líniu nezávislého Slovenska od Nemecka a opustiť sektárstvo a prijať ideu protifašistického národného frontu. Okrem toho mal zabezpečiť spoľahlivé spojenie slovenských komunistov s komunistickou centrálou, aby mohli konať presne v intenciách jej zahraničnopolitických potrieb.²⁵ Mikrofilmy a ďalší spravodajský materiál, ktorými bol Široký na cestu na Slovensko vybavený, by tiež poukazovali na to, že Široký nemal mať na Slovensku iba stranícke, ale aj ďalšie spravodajské úlohy v prospech Sovietskeho zväzu. ZSSR, hoci nepredpokladal skorý nemecký útok a nechcel sa pre nedokončenú prípravu ešte púšťať do vojny, si na druhej strane uvedomoval nárast nemeckej vojenskej aktivity aj v strednej a juhovýchodnej Európe, čo nepochybne znepokojovalo sovietske spravodajské kruhy. Tie počas vojny využívali komunistické organizácie mimo ZSSR aj na získavanie spravodajských informácií o vnútorných pomeroch okupovaných, resp. satelitných krajín pod nemeckým vplyvom, predovšetkým v oblasti vojenskej výroby a organizácie, resp. počtoch a presunoch nemeckého vojska.²⁶

V. Široký a V. Škrabala sa 10. júna 1941 dostali pomocou miestneho obyvateľstva (komunistov i nekomunistov) cez maďarsko-slovenské hranice do

25 Porovnaj: JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 464.

26 O primárnosti takejto protinemeckej spravodajskej úlohy u vyslaného V. Širokého bol skalopevne presvedčený napr. aj O. Koslowski, ktorý ho kvôli tomu neskôr vyšetroval na protikomunistickom oddelení brnianskeho gestapa. Porovnaj: MEDVECKÝ, M.: *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*, s. 92 – 93.

Zvolena, odkiaľ ich v ilegálite činný komunista Štefan Sekereš spojil s novým vedúcim banskobystrickej oblasti ilegálnej KSS Františkom Vavrom. Za pomoci Vavra a Salomona Feigha sa obaja dostali do Banskej Bystrice. Zatiaľ čo Škrabala, ktorý tu predtým býval a žila tu jeho rodina, sa v meste rýchlo aklimatizoval, Široký sa prispôboval ťažšie.²⁷ Po niekoľkodňovom hľadaní mu banskobystriční komunisti našli ilegálny byt u predvojnového komunistu a príbuzného Karola Bacílka Jozefa Habána.²⁸ Zatknutiu Širokého, opäť ako vo viacerých prípadoch predtým, pomohla skôr náhoda ako systematickosť slovenských bezpečnostných orgánov. Na základe udania o podozrivom podnájomníkovi u Habánovcov zatkli začiatkom júla 1941 žandári V. Širokého. Odhaliť jeho identitu nebolo vzhľadom na jeho pozíciu a verejné vystúpenia v predmníchovskej ČSR príliš zložité. Za krátko po vydaní bývalého komunistického poslanca vyšetrovateľom na ÚŠB bolo jasné, že sa im podarilo zaistiť významnú osobnosť komunistickej konšpirácie. O Širokom sa podľa predošlej dohody s ÚŠB dozvedelo aj protikomunistické oddelenie gestapa v Brne a vzhľadom na nedávne vypuknutie východného ťaženia bolo O. Koslowskému jasné, že Moskva vyslala na Slovensko dôležitého činiteľa komunistickej hnutia s významnými spravodajskými úlohami proti Nemecku a jeho záujmom. Koslowskému sa cesta na Slovensko nepochybne vyplatila. Pri druhej domovej prehliadke bytu u Habánovcov, ktorú on inicioval, sa v Širokého mydle na holenie našli mikrofilmy, na nich mal odovzdávať správy do Moskvy.²⁹ Krátko po zatknutí Širokého, ktorého neskoršie vyšetrovali v Brne,³⁰ sa roztočila špirála zatýkania všetkých komunistov, ktorí mu pomáhali

27 JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 463 – 464.

28 Nemohúcnosť, neschopnosť či možno aj neochotu súdneho aparátu Slovenskej republiky odsudzovať kohokoľvek za akúkoľvek prokomunistickú činnosť dokazuje exemplárne prípad Jozefa Habána. Bol v plnom rozsahu oslobodený, lebo súd nedokázal za preukázané obvinenie, že Habán sa vedome stýkal, pomáhal a prechovával u seba aktivistov a činiteľov ilegálneho komunistickej hnutia. Na vyvrátenie tvrdení obžaloby proti Habánovi pritom stačilo iba jeho tvrdenie, že Širokého identitu nepoznal a nabádal ho, aby svoj pobyt u neho nahlásil na políciu. A MSNP, f. III, šk. 4. Rozsudok Krajského súdu v Banskej Bystrici nad Ladislavom Exnárom a spol., 10. 12. 1941.

29 SYRNÝ, M., MEDVECKÝ, M.: Zápisnice o výsluchu Viliama Širokého na Ústrední štátnej bezpečnosti. In: *Soudobé dejiny*, roč. 2008, č. 1 (v tlači).

30 V. Široký bol nakoniec v roku 1942 odsúdený bratislavským Krajským súdom

skrývať sa, alebo mu pomáhali sprostredkovať kontakt s vedúcimi ilegálnej KSS, najmä s L. Benadom. Zatykanie sa prirodzene orientovalo najmä na banskobystrických komunistov, medzi ktorými bol zatknutý aj oblasťný vedúci František Vavro, ale aj napr. Eugen Rosenbaum pôsobiaci v Bratislave, ktorý sa snažil spojiť Širokého s Benadom. Na základe výpovedí zatknutých v súvislosti s odhalením Širokého sa pozornosť bezpečnostných orgánov zamerala na zaistenie L. Benadu ako organizačného vedúceho ilegálnej KSS. V tomto období – po napadnutí ZSSR a s asistenciami brnianskych gestapákov pri vyšetrovaní – sa už častejšie používalo pri výsluchoch aj fyzické násilie, na čo doplatil aj dovtedajší banskobystrický oblasťný vedúci F. Vavro. Nevydržal fyzický a psychický nátlak a súhlasil, že privedie ÚŠB k L. Benadovi. Hoci sa najskôr ÚŠB (aj za prítomnosti gestapáka Koslowského) nepodarilo obozretného L. Benadu 17. augusta 1941 v Martine na schôdzke s F. Vavrom chytiť a iba ho postrelili, neunikal dlho. Policajné stopovanie skončilo nelen nájdením jeho skrýšy na evanjelickej fare u Vojtecha Hrušku v Sučanoch, ale spolu s ním bol 23. augusta zaistený aj vedúci žilinskej oblasti ilegálnej KSS Ladislav Lečko. Okrem nich bol prirodzene zaistený aj Vojtech Hruška rad ďalších komunistických odbojárrov, ktorí pomáhali Benadovi.³¹ Po Benadovom zaistení sa pozornosť ÚŠB sústredila na dolapenie ostatných dvoch členov I. ilegálneho vedenia KSS J. Osohu a J. Ďuriša. Aj pri hľadaní Osohu použila ÚŠB ako svojho konfidenta F. Vavra. Ten ich síce priamo na Osohovu stopu neprivedol, ale pomohol im, opäť náhodou, identifikovať 20. augusta 1941 Vojtecha Kohna, ktorého na ÚŠB „presvedčili“, aby si dohovoral podľa nimi navrhnutého inzerátu stretnutie s J. Ďurišom.³² Po Ďurišovom zatknutí

na 14 rokov väzenia. Po odvolaní Hlavný súd trest znížil na 9 rokov odňatia slobody. Trest si odpykával v Bratislave, Leopoldove a Nitre. Tamže.

31 JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 472.

32 Iba ťažko sa dnes posudzuje konanie ľudí, najmä Židov, ktorí boli počas vojny vystavení hraničným situáciám, v ktorých sa nezachovávali podľa našim „mierových“ kritérií. Podobne ako viacerí komunistickí funkcionári pred ním, aj V. Kohn urobil pred vyšetrovateľmi na ÚŠB rozsiahle doзнание, kvôli ktorému skončilo v rukách štátnobezpečnostných orgánov viacero jeho ďalších stranických súpútnikov. Ťažko povedať, či na Kohnovu ochotu vypovedať mal väčší vplyv strach o svoju existenciu, resp. o rodinu, v stále sa zostrujúcom protižidovskom režime, či svoje nezohralo jeho vypočúvanie pred Imrichom Suckým, alebo či jednoducho nebol iba sklamaný z nedostatkov a chýb komunistickej

nasledovala vlna zatýkaní nižších štruktúr ilegálnej KSS napojenej v Bratislave a širšom okolí na vedenie strany. Cestou týchto zatýkaní sa orgány ÚŠB dostali aj na stopu ďalšej výraznej osobnosti bratislavskej oblasti ilegálnej KSS, Štefana Szaba. Na konci augusta 1941 tak bolo rozbité I. ilegálne vedenie KSS a širším zatýkaním veľmi narušená ilegálna sieť KSS. Z tohto zatýkania sa slovenskí komunisti spamätali na prelome, resp. v prvých mesiacoch roku 1942, aj keď straty vedúcich osobností strany spôsobené protikomunistickými čistkami štátnych orgánov boli citelné aj v nasledujúcich rokoch. Napriek tomu, že sa ÚŠB nepodarilo zaistiť aj posledného člena I. ilegálneho vedenia KSS J. Osohu, tak slovenské, ako aj nemecké bezpečnostné orgány zúčastnené na protikomunistickom záťahu boli spokojné a nazdávali sa, že zasadili protištátnej komunistickej organizácii úder, ktorý ju nadobro pacifikoval. Nasledujúce sledovanie a zatýkanie komunistických aktivistov už bolo takmer výlučne záležitosťou slovenských bezpečnostných orgánov. A v ďalších dvoch rokoch si štátne orgány zaoberajúce sa odbojovou činnosťou slovenských komunistov počínali značne úspešne. Už sa naučili, ako na základe psychického či fyzického nátlaku, hrozbou straty živností, vyhostením do Protektorátu, resp. deportáciou v prípade Židov, získať konfidentov ochotných poskytnúť chýbajúce informácie, resp. pomôcť pri zaistení toho-ktorého funkcionára.³³ Systematickým vyšetrovaním, nátlakom a konfrontáciou dokázali potom ďalej dekonšpirovať a prinútiť k priznaniu množstvo zadržaných komunistov.

rezistencie, vďaka ktorým sa aj on ocitol vo väzení. Nepochybne ale na ÚŠB vypovedal, viac ako reálne musel. Upozornil ÚŠB na rad nových i štátnym orgánom už známych komunistických vedúcich (J. Ďuriš, Valentin Svitok, Jozef Mrázik, Štefan Dubček, Pavol Stahl, Václav Černý, Zoltán Szóbel a ďalší). Aj keď nevedel, že s ním sa stretávajúci „Štefan“ je krycie meno Ľudovíta Benadu, potvrdil ÚŠB pri konfrontácii Benadovu identitu. Na základe jeho výpovede sa orgány ÚŠB dozvedeli aj miesta a spôsoby stretnutí s vedúcimi funkcionármi, resp. ich kuriérmi v Bratislave a pod. Prezradil mená a adresy firiem, cez ktoré putovali z Protektorátu financie pre komunistický odboj na Slovensku, vypovedal o zabezpečovaní falošných legitimácií a pod. SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 922. Zápisnica z vypočúvania Vojtecha Kohna na Ústredni štátnej bezpečnosti z 27. augusta 1942; Pokračovanie zápisnice z vypočúvania Vojtecha Kohna na Ústredni štátnej bezpečnosti z 27. augusta 1942 a Dodatok zápisnice z 9. septembra 1941.

33 Bližšie pozri: MEDVECKÝ, M.: *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*, s. 65 – 66.

Takýmto metódam koniec koncov neodolali ani zadržaní najvyšší činitelia ilegálnej KSS, ako napr. Široký či Ďuriš. Aj keď pôvodne pri výpovediach používali naučené „legendy“ o svojej odbojovej činnosti, tak aby minimalizovali svoj význam a neodhaľovali svoje kontakty a ilegálnu sieť, nespochybniteľné konfrontácie a nátlak vyšetrovateľov „presvedčil“ aj ich a nakoniec vypovedali omnoho viac, ako pôvodne chceli či museli.³⁴ Tlak štátnych orgánov voči slovenským komunistom mal pre nich ale aj svoje pozitívne stránky. Či už zo súcitu alebo z obdivu pred ich fanatizmom a odhodlanosťou bojovať za svoju ideu a proti nemeckému vplyvu si na svoju stranu získavali priaznivcov aj mimo dovtedajších štruktúr ilegálnej KSS. Tu možno spomenúť napríklad postupnú inklináciu predvojnového sociálneho demokrata a vtedajšieho vojenského prokurátora Antona Rašlu k spolupráci s ilegálnou KSS,³⁵ či policajných dozorcov Štefana Gažíka a Ota Parízka, ktorí pomáhali väzneným komunistom.³⁶

Aktivita ilegálnej KSS ale neustala ani po masívnom zatýkaní v lete 1941. V jej radoch sa našlo ešte vždy dosť odhodlaných komunistov, ochotných pre víťazstvo ZSSR a komunistickej myšlienky znášať peripetie komunistického odboja. Krátko potom, ako sa J. Osoha dozvedel o zatknutí svojich dvoch kolegov z ilegálneho vedenia strany, rozhodol sa vytvoriť nové vedenie, označované v literatúre ako II. ilegálne vedenie KSS. Osoha si na spoluprácu vo vedení vybral v Bratislave agilného Otta Kleina-Krajňáka a Banskobystričana Vincenta Škrabalu, u ktorého ako spoluputovníka V. Širokého z Moskvy na Slovensko predpokladal širší rozhľad o zámeroch moskovskej komunistickej centrály. Nové vedenie sa však ujímalo vedenia strany vo veľmi nepriaznivých podmienkach. Množstvo vedúcich činiteľov bolo pozatýkaných, ilegálna sieť popretŕhaná, spojenia so vzdialenejšími okresmi (najmä na východnom Slovensku) bola minimálna. Masívne zatýkanie uplynulých mesiacov negatívne

34 Porovnaj napr. výpoveď V. Širokého na ÚŠB z 20. júla 1941 a neskoršiu pozmenenú výpoveď z 30. júla 1941. SYRNÝ, M., MEDVECKÝ, M.: *Zápisnice o výsluchu Viliama Širokého na Ústrední štátnej bezpečnosti*. K výpovedi J. Ďuriša pred vyšetrovateľmi ÚŠB pozri: SYRNÝ, M.: *Zápisnica o výsluchu Júliusa Ďuriša na Ústrední štátnej bezpečnosti*. In: KOŽIAK, R., NAGY, I. (zost.): *Acta historica Neosoliensia*, tomus 9. Banská Bystrica 2006, s. 335 – 344.

35 Zvukový záznam rozhovoru s Antonom Rašlom v októbri 2006. Archív autora.

36 JABLONICKÝ, J.: *Za sovietske Slovensko*, s. 480.

doliehalo aj na odhodlanie mnohých akokoľvek sa ilegálne aktivizovať. Zatykania pritom nepretržite pokračovali v značnej miere aj v nasledujúcich jesenných mesiacoch roku 1941.³⁷ Policajné zásahy postihovali najmä početne a osobnostne najsilnejšiu bratislavskú oblasť. Zatknutiu sa nevyhli ani kuriéri Kominterny a komunistických strán okolitých štátov. Na základe predošlých akcií nemeckých bezpečnostných orgánov takto ÚŠB zatkla v novembri 1941 Alžbetu Rossovú a v ďalších mesiacoch aj jej spolupracovníkov.³⁸ Za množstvo odhalení a zatknutí si mohli ale slovenskí komunisti i sami. Nielen že sa orientovali na relatívne ľahko evidovateľné letákové akcie či tlačenie ilegálnych novín, ale vo svojej odbojovej činnosti mnohokrát nezachovávali ani všeobecne uznávané či dokonca ani vlastné konšpiračné pravidlá. Najmä pre potreby evidencie vyzbieraných členských príspevkov (z ktorých žili vedúci funkcionári a platili sa propagačné a organizačné výdavky strany) viacerí komunisti poverení ich vyberaním si zhotovovali členské zoznamy, na základe ktorých nebol bezpečnostným orgánom problém identifikovať a usvedčiť činných komunistov. Z vlastných pravidiel sa nie vždy dodržiavala zásada anonymity členov jednotlivých straníckych buniek a napriek používaniu krycích mien vedúcimi činiteľmi ilegálnej KSS pri striktnnej organizovanosti KSS stačilo, aby sa do rúk ÚŠB dostal jediný významnejší člen komunistického vedenia a mohla byť odhalená väčšina organizácie. Inokedy pri odhaľovaní komunistických aktivít a štruktúr pomáhali samotní komunisti.³⁹ A to nielen tí, ktorí boli k spolupráci s ÚŠB a žandárstvom prinútení, ale paradoxne sa pri odhaľovaní svojich niekdajších spolubojovníkov našli dobrovoľníci aj v radoch paravýsadvkov zo ZSSR, ktorých vysielali na Slovensko po začatí nemeckého východného ťaženia proti Sovietskemu zväzu.⁴⁰

37 Od jesene do konca roku 1941 bolo zatknutých ďalších cca 150 až 200 funkcionárov ilegálnej KSS, komunistických aktivistov alebo spolupracovníkov komunistického hnutia. SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 842. Soznam osôb činných v ilegálnej. KSS a zatknutých od 14. marca 1939 do 1. augusta 1942.

38 Bližšie pozri: JABLONICKÝ, J.: *Za sovietske Slovensko*, s. 477.

39 Porovnaj: MEDVECKÝ, M.: *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*, s. 95 – 101.

40 Krátko po napadnutí Sovietskeho zväzu sa niektorí z tu internovaných príslušníkov bývalej čs. légie v Poľsku rozhodli (či už z komunistického či odbojového presvedčenia, resp. v snahe zlepšiť svoje postavenie de facto väzňa) vstúpiť do služieb sovietskej armády v oblasti špeciálnych úloh. Od polovice júla 1941

Do obdobia pôsobenia II. ilegálneho vedenia KSS spadá aj dekonšpirovanie a zatknutie sovietskych agentov nemeckého pôvodu Hansa Schwarzara a Karla Fomferru a na nich naviazaných desiatok komunistov, ale i nekomunistov, ktorí im cielene či nevedomky pomáhali v ich spravodajsko-diverznej činnosti.⁴¹ Schwarz najskôr na pochybnosť svojej oficiálnej identity švajčiarskeho obchodníka nechtiac upozornil už v júni 1941, keď pri manipulovaní s výbušnami spôsobil výbuch. A hoci z bytu stihol pred policajnými orgánmi ešte ujsť, o jeho skutočnú identitu a aktivity sa už začali bezpečnostné zložky systematicky zaujímať. Pri zatknutí im tentoraz pomohlo zadržanie a spolupráca nevýrazného člena ilegálnej KSS, čašníka Kurta Ehrensteina. Keďže na Schwarzara a Fomferru bolo naviazaných príliš veľa spolupracovníkov, nebolo pre Ehrensteina problémom získať v kruhoch komunistického odboja pre ÚŠB informácie o pobyte týchto sovietskych agentov v Piešťanoch. 14. februára 1942 sa tak v rukách slovenských bezpečnostných orgánov ocitli obaja vedúci početnej spravodajskej skupiny.⁴²

bolo v blízkosti Moskvy pre spravodajsko-diverzné akcie školených 12 Slovákov, ktorí mali ako paravýsodok pôsobiť v tyle nemeckej armády a ich spojencov – t. j. v ich prípade na im známom Slovensku. Z pripravených štyroch skupín sa prostredníctvom parašutistického vysadenia dostali na Slovensko 2 skupinky. Bohužiaľ, obe boli vysadené na rozdiel od plánovanej Malej Fatry, resp. Lipťovského Mikuláša neďaleko poľského Krakova. Jeden z nich – Rudolf Mišutka – bol ešte v Poľsku zadržaný nemeckými bezpečnostnými orgánmi. Následne bol vydaný na vyšetrovanie brnenskému gestapu, pre ktoré urobil širšie doznanie a poskytol nemeckým a slovenským bezpečnostným orgánom dostatok informácií na to, aby mohli zatknúť aj ostatných členov vyslaných paraskupín, ktoré sa medzitým už dostali na Slovensko. ŠOLC, J.: Z československo-sovietskych vzťahov na spravodajskom fronte v rokoch 1939 – 1941. In: *Zborník Múzea Slovenského národného povstania č. 6*. Banská Bystrica 1980, s. 17 – 33.

- 41 V súvislosti so spravodajsko-diverznou skupinou Schwarz-Fomferra evidovala ÚŠB až 29 zatknutých. Paradoxne, ale pri zoznamoch zatknutých po odhalení tejto skupiny a jej pomocníkov vyčnieva napr. zaradenie bývalého agrárnika Jána Ševčíka za podporovateľa ilegálneho komunistického hnutia a pod. SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 842. Soznam osôb činných v ilegálnej KSS a zatknutých od 14. marca 1939 do 1. augusta 1942.
- 42 Bližšie k skupine Schwarz-Fomferra pozri: JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 489; MEDVECKÝ, M.: *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*, s. 104 – 116.

Po rozbití II. ilegálneho vedenia KSS sa okolo stále nezadržaného J. Osohu opäť vytvorilo nové, v poradí už III. vedenie komunistickej rezistencie. Jeho novými členmi sa po sérii úspešných protikomunistických akcií štátneho aparátu stali dovtedy menej známe či výrazné osobnosti hnutia – Štefan Dubček a v Bojniciach pôsobiaci Jozef Lietavec. Medzi najvýznamnejšie aktivity III. ilegálneho vedenia KSS, počas jeho veľmi krátkeho pôsobenia, patrilo vytváranie už dlhšie deklarovaných Bojových jánošíkovských družín ako komunistických partizánskych skupín. Snaha o ich vytváranie bola nepochybne udivujúca a plne vyjadrovala odhodlanie najaktívnejších komunistov so zbraňou v ruke pomôcť vojnuvedúcemu Sovietskemu zväzu poraziť nacistické Nemecko a presadiť aj na Slovensku komunistický režim. Absolútne však nereflektovala možnosti dané vývojom na východnom fronte, a s tým súvisiacou pevnosťou ľudáckeho režimu, slabosťou opozičných nálad v slovenskej spoločnosti či izolovanosťou vlastného hnutia. Od vytvárania partizánskych skupín neodradil ilegálne vedenia KSS ani neslávny pokus Pavla Boroša skrývajúceho sa pred zatknutím od leta 1941 vo vihorlatských horách. Ten sa v marci 1942 v kolibe na Pinargovom vrchu rozhodol vytvoriť partizánsku skupinu z komunistov a Židov ukrývajúcich sa pred deportáciami. Trvala však iba niekoľko dní, pretože miestni žandári sa snažili rozohnať ukrývajúcich sa Židov. Zaskočený Boroš na dvojčlennú žandársku hliadku vystrelil a smrteľne poranil jedného žandára, ostatní sa v panike rozutekali. S podobným pokusom, ako predísť hroziacemu zatknutiu či deportáciám komunistických aktivistov, prišiel do vedenia ilegálnej KSS aj vedúci činiteľ komunistických organizácií v Bratislave Jaroslav Hlinenský. Ten sa napokon po dlhšom Osohovom váhaní a po početnejšom zatýkaní bratislavských komunistov v máji 1942 rozhodol spolu so svojimi 10 spolupracovníkmi pre odchod do hôr. Akýmsi „politickým komisárom“ tejto partizánskej skupiny, ktorá na jeho popud dostala pomenovanie skupiny Janka Kráľa, bol stredoškolský profesor Alexander Markuš. Aj keď skupina Janka Kráľa sa viac priblížila k skutočnej partizánskej skupine ako Borošova skupina – prebiehal výcvik, vyvinula sa snaha získať od spolupracujúcich piešťanských letcov vhodné zbrane a pod. – k reálnej partizánskej akcii nedošlo. Nedostatky v zásobovaní potravinami a problémy s nedostatkom vhodných zbraní znásobovali aj osobné trenice a spory. Aj Hlinenského skupina dopadla vlastnou indispozíciou rovnako

neslávne ako Borošova. 17. júla 1942 na základe udania horára, ktorý ich považoval za kriminálnu bandu, zatkli žandári v lese pri Chtelnici 13-člennú Hlinenského skupinu, s ktorej viacerí boli priotrávení hubami.⁴³ Na základe zaistenia Hlinenského skupiny sa potom rutinným sledovaním manželky A. Markuša⁴⁴ dostala ÚŠB k až dovtedy úspešne unikajúcemu členovi prvých troch ilegálnych vedení KSS J. Osohovi.⁴⁵ Za krátko po Osohovi boli zatknutí aj dlhšie sledovaní ďalší členovia ilegálneho vedenia Š. Dubček a tiež Eugen Neumann-Novák. Ten pod pri vyšetrovaní doznal, že má stanovené stretnutie s posledným hľadaným členom III. ilegálneho vedenia KSS J. Lietavcom.⁴⁶ Donútili Neumanna-Nováka, aby šiel za asistencie ÚŠB na dohovorené stretnutie a po identifikácii zatknutým Neumannom-Novákom 22. júla 1942 zatkli orgány ÚŠB aj J. Lietavca.⁴⁷ Na základe informácií od zadržaných prísluš-

-
- 43 Jaroslav Hlinenský bol za podvratnú činnosť za brannej pohotovosti štátu (na základe zákona č. 166/1941 Slovenského zákonníka), za neoprávnené držanie zbrane za brannej pohotovosti štátu (zákon č. 91/42 Sl. zákonníka) a za záškodníctvo počas brannej pohotovosti štátu (zákon č. 226/41 Sl. zákonníka) odsúdený na 10-ročné väzenie. Alexander Markuš dostal 2 a pol roka a podobne boli aj ďalší zadržaní členovia partizánskej skupiny Janka Kráľa odsúdení iba menšie tresty v rozmedzí 9 mesiacov až 2 a pol roka. Na rozdiel od Hlinenského ako iniciátora partizánskej skupiny boli pri vyššie spomínanom zločine záškodníctva radoví členovia Hlinenského skupiny uznaní vinnými iba z pokusu o záškodníctvo. A MSNP, f. III, šk. 4. Rozsudok Krajského súdu v Bratislave nad J. Osohom a spol., 31. 3. 1944.
- 44 JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 505.
- 45 Osohovi boli nakoniec pri rozsudku z 31. marca 1944 dôsledne počítané všetky jeho protištátne odbojové aktivity na čele prvých troch ilegálnych vedení KSS. Bol odsúdený – aj pre vedúceho komunistu pre pomery ľudáckeho režimu – na pomerne vysoký trest 14 rokov väzenia. A MSNP, f. III, šk. 4. Rozsudok Krajského súdu v Bratislave nad J. Osohom a spol., 31. 3. 1944.
- 46 Okrem Lietavca uviedol Neumann-Novák aj ďalšie mená komunistickej ilegality, ako napr. Arnošta Rosenthála, Otta Kleina-Krajňáka, Alojza Beera, Františka Schranka, Júliusa Vereša, Geju Wisza, Róberta Donátha a iných. Veľmi podrobne popísal najmä formovanie rozhodnutia o vytvorení, prípravné práce a vývoj v Hlinenského partizánskej skupine Janka Kráľa. SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 922. Zápisnica z vypočúvania Eugena Neumanna na Ústrední štátnej bezpečnosti z 21. júla 1942 a Dodatok zápisnice zo 4. augusta 1942.
- 47 JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 505. Štefan Dubček dostal pravdepodobne vďaka krátkosti svojho pôsobenia a nepočítanej reálnej činnosti vo vedení ilegálnej KSS prekvapujúco iba 2 roky a 4 mesiace väzenia a podobne

níkov Hlinenského partizánskej skupiny a zatknutých členov III. ilegálneho vedenia KSS sa podarilo bezpečnostným orgánom odhaliť a zadržať ďalších aktivistov a spolupracovníkov komunistického hnutia napojených na spomínané osoby. Boli to napr. piešťanskí letci na čele Ladislavom Hanzelom, ako aj už spomínaní väzenskí dozorcovia Š. Gažík a O. Parížek, či Augustín Michalík, ktorí sprostredkovali spojenie s predtým uväznenými komunistami a členmi vedenia KSS na slobode.⁴⁸

J. Osoha si ešte pred zatknutím, pre prípad svojho uväznenia, zvolil za nástupcu na čele ilegálnej KSS Štefana Bašťovanského. Ten si v auguste 1942 pribral na spoluprácu Miloša Hrušovského, a tak sa vytvorilo v poradí už IV. ilegálne vedenie KSS. Muselo začať pracovať takmer odznova. Snažilo sa predovšetkým obnoviť kontakty so skupinami, s ktorými v dôsledku represí štátnej moci stratilo spojenie. Do štruktúr ilegálnej KSS sa museli zapojiť tiež mladí komunistickí aktivisti, lebo väčšina starších a skúsenejších buď bola vo väzení, alebo viacerí boli už protikomunistickému oddeleniu ÚŠB známi. Vedeniu ilegálnej KSS sa však ani do konca roka 1942 nepodarilo nadviazať spojenie s východoslovenskými straníckymi organizáciami a ani so straníckymi bunkami v závodoch a robotníckych strediskách. Čo však bolo omnoho závažnejšie, ÚŠB sa na základe skúseností získaných pri vyšetrovaní predošlých komunistických vedení, dostalo priamo až do vedenia ilegálnej KSS. Na získanie vhodnej osoby pre implementovanie sa do vedúcich štruktúr komunistického hnutia použilo osvedčeného konfidenta K. Ehrensteina, ktorý nabádal Štefana Handeru, menej známeho komunistického aktivistu, aby zvýšil svoje odbojové úsilie. Napriek Handerovej nedôvere, ÚŠB na základe predošlých informácií o tom, že Handera ukrýva rozmnožovací stroj, ho zatкло. Handera vypovedal nielen o svojej práci vedúceho komunistických skupín v Bratislave a okolí, a v tejto súvislosti priviedol ÚŠB aj na stopu svojich spolupracovníkov, ale po dlhšom vypočúvaní zo strachu pred väznením sa ponúkol pracovať pre ÚŠB v komunistickom hnutí. Pod legendou svojho zbitia na ÚŠB a prepustenia pre nedostatok dôkazov sa Handera úspešne zapojil nielen do predošlých štruktúr ilegality, v ktorých pôsobil, ale splnil aj očakávanie vedenia ÚŠB v súvislosti s odhalením nového ilegálneho vedenia KSS.

Jozef Lietavec bol odsúdený iba na 2 roky a 3 mesiace, lebo súd im neuznal za dokázaný zločin záškodníctva. A MSNP, f. III, šk. 4. Rozsudok Krajského súdu v Bratislave nad J. Osohom a spol., 31. 3. 1944.

Handera sa na základe svojich predošlých kontaktov v hnutí pomerne ľahko dostal do styku s Š. Bašťovanským. Rozprávaním o svojom vedení ilegálnych straníckych organizácií v Bratislave urobil na Bašťovanského taký dojem, že sa ho po dohode s M. Hrušovským v decembri 1942 rozhodli dokonca prijať za tretieho člena IV. ilegálneho vedenia KSS. Až do apríla 1943 cez Handeru získavala ÚŠB nielen prehľad o aktivitách a osobnostiach štruktúr ilegálnej KSS, ale cez Handeru ovplyvňovala aj obsah niektorých letákov vydávaných IV. ilegálnym vedením a pod. Vďaka konfidenským službám Š. Handeru a Teodora Willmona mala ÚŠB na jar 1943 dobré poznatky o vedúcich štruktúrach a aktivistoch komunistickej strany. Preto v momente, keď kvalita informácií konfidentov klesala a nedôvera ostatných komunistov k nim sa zvyšovala, pristúpila ÚŠB k zatýkaniu vedúcich komunistických osobností a významných aktivistov hnutia. Za mrežami sa na jar 1943 takto ocitol Jozef Hagara a Ernest Otto, Anton Rašla, Michal Falt'an, Felix Vašečka a iní. Aj na základe ich výpovedí boli neskôr zatknutí Róbert Donáth, Ján Púll, Ondrej Pavlík, Jozef Hojč, František Komzala, Igor Daxner a iné významné osobnosti komunistickej rezistencie. Svojmu osudu neunikol ani Miloš Hrušovský, ktorý bol zatknutý 10. apríla 1943 a do väzenia 11. mája 1943 putoval aj Š. Bašťovanský potom, čo sa zadržaná študentka Žabkajová priznala, že mu zaobstarala úkryt v chotári obce Bohúň.⁴⁹ Takto sa ÚŠB podarilo v krátkom čase opäť zlikvidovať celé vedenie komunistickej strany a slovenskí komunisti sa nachádzali v stave značnej dezilúzie a sklamaní z rýchleho a úspešného eliminovania komunistických štruktúr a aktivity. Na znovuoživenie svojej centrálnej činnosti a rozmach svojho hnutia si museli komunisti počkať až do jesene 1943 a do vzniku nového V. ilegálneho vedenia KSS. Ale to už bola iná kapitola dejín komunistického hnutia v rezistencii a od tejto novej taktiky v ilegálnej práci sa odvíjali aj iné metódy a výsledky komunistickej perzekúcie, ktorú sme sledovali na príklade eliminácie a postihov komunistických vedení a komunistických aktivistov do roku 1943.

Na záver možno ešte zhrnúť základné štatistické dáta vzťahujúce sa k perzekúcii voči slovenským komunistom v rokoch 1939 – 1943 tak, ako ich znamenala Ústredňa štátnej bezpečnosti ako centrálny štátnobezpečnostný úrad vojnovnej Slovenskej republiky. Z predpokladaného počtu 2 000 až 3 000

49 MEDVECKÝ, M.: *Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*, s. 133 – 140.

členov ilegálnej KSS na Slovensku⁵⁰ bolo podľa evidencie ÚŠB do konca roku 1943 zatknutých a uväznených približne 1 400 osôb.⁵¹ Z nich bolo v roku 1939 zatknutých 72 (5 %), v roku 1940 153 (10,5 %), v roku 1941 538 (37,5 %), v roku 1942 to bolo 375 (26 %) a v roku 1943 294 (20,5 %) osôb z celkového počtu zatknutých pre činnosť a podporu komunistického hnutia. Pri analýze národnostného zloženia zatknutých komunistov a ich sympatizantov bolo v porovnaní s vtedajším celoslovenským priemerom v národnostnom zastúpení značne vyšší podiel príslušníkov židovskej národnosti, resp. náboženstva (viac ako trojnásobný oproti zastúpeniu v celkovom obyvateľstve) a podobne to bolo aj vo vysokom počte zatknutých Čechov. Naopak, menej zatknutých v súvislosti s komunistickým hnutím ako bol ich podiel na obyvateľstve, vykazovali Slováci (72,5 : 85 %) a Rusíni (1 : 2,5 %). Podiel zaistených Maďarov a Nemcov sa približne rovnal ich podielu na obyvateľstve. Z analýzy náboženského zloženia zatknutých komunistov a ich spolupracovníkov, okrem už spomínaného výrazne vyššieho zastúpenia Židov, stojí za pozornosť z ideologického hľadiska prirodzený osemnásobne vyšší podiel bezvercov ako v ostatnej spoločnosti. Interesantná je tiež veková štruktúra zatknutých a väznených. Na jednej strane poukazuje na vekové kategórie, ktoré sa najviac podieľali na práci v komunistickej rezistencii – až 40 % z nich bolo vo veku od 30 do 40 rokov a ďalšia tretina z nich vo veku 20 až 30 rokov. Najstaršia osoba zatknutá v súvislosti s komunistickou ilegalitou mala až 70 rokov, najmladší iba 15. Okrem toho bolo zatknutých ďalších 11 osôb mladších ako 18 rokov. V sociálnej štruktúre zatknutých komunistov a ich podporovateľov zaujímali

-
- 50 Porovnaj napr. JABLONICKÝ, J.: Za sovietske Slovensko, s. 474 – 475. Zápisnica z vypočúvania Vojtecha Kohna na Ústrední štátnej bezpečnosti z 27. augusta 1942, resp. Pokračovanie zápisnice z vypočúvania Vojtecha Kohna na Ústrední štátnej bezpečnosti z 27. augusta 1942.
- 51 Celkovo je v relevantných zoznamoch ÚŠB k tomuto obdobiu spísaných až 1 447 takýchto prípadov, ale niekoľko desiatok mien sa vzhľadom na viacnásobné zatknutie opakuje, takže skutočný počet zatknutých osôb bol odhadom znížený práve o túto skupiny viackrát sa vyskytujúcich komunistických aktivistov. Porovnaj: SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 842. Soznam osôb činných v ilegálnej KSS a zatknutých od 14. marca 1939 do 1. augusta 1942; Dodatok k soznamu osôb činných v ilegálnej KSS a zatknutých od 1. augusta 1942 do 1. novembra 1942; Dodatok k soznamu osôb činných v ilegálnej KSS a zatknutých od do 1. novembra 1942 do 1. septembra 1943; Dodatok k soznamu osôb činných v ilegálnej KSS a zatknutých od 1. septembra 1943 do 1. januára 1944.

prirodzene popredné miesto robotníci (2/3 všetkých zatknutých). Z robotníckych profesií to boli najmä železničiar, typografi a sadzači, živnostnícki pomocníci a baníci. Zastúpenie inteligencie (14 %) a živnostníkov (14 %) sa výrazne nelíšilo od podielu týchto sociálnych skupín na celkovom obyvateľstve Slovenska. Pri inteligencii sa pre komunistické hnutie, okrem všeobecnej kategórie úradníkov, angažovali najmä lekári a lekárnici, učitelia i študenti. Minimalistické zastúpenie v komunistickej rezistencii, resp. medzi zatknutými osobami mali roľníci (iba 3,5 %). ÚŠB si vo svojich zoznamoch zadržaných komunistov a ďalších s nimi spolupracujúcich osôb zaznamenávala aj aktivitu a status zaistených v komunistickom odboji. Asi 4/5 zatknutých potom tvorili aktívni členovia ilegálnej KSS a zvyšná 1/5 bola charakterizovaná ako podporovatelia hnutia. Podobný pomer je aj medzi väznenými radovými a vedúcimi pracovníkmi ilegálnej KSS (85 : 15 %).⁵² Interesantná je i štatistika charakteristík prečinov, na základe ktorých boli evidované osoby zatknuté a uväznené. Pokiaľ sa robila v tejto oblasti podrobnejšia štatistika, t. j. do augusta 1942, až tretina väznených bola zaistená pre zhotovovanie a rozširovanie letákov. Pre sabotáž, resp. pre napomáhanie k sabotáži bolo zatknutých 43 osôb činných v komunistickom hnutí a iba 12 osôb bolo uvedených ako previnilcov pre partizánsku činnosť. Až 2/3 zatknutí neboli zahrnuté do zoznamov koncom roka 1943, ÚŠB ich evidovala ako neuzavreté (v štádiu súdneho pokračovania). 64 zadržaní boli zakrátko prepustení na slobodu, po 47 sa ešte viedlo stopovanie (ukrývali sa), ôsmi boli vypovedaní za hranice (najmä do Protektorátu, ale do júna 1941 aj do ZSSR) a traja utiekli pred zatknutím do Maďarska. Azda najzaujímavejšia zo zoznamov je kategória výšky udelených trestov. Pri nej treba zohľadňovať najmä nekompletnosť záznamov (máme údaje iba k jednej tretine väznených) a chýbajú údaje o niektorých vyšších trestoch, ktoré už vtedy boli vynesené. Napriek tejto čiastočnej nereprezentatívности trestov možno konštatovať, že najčastejšie používanou trestnou sadzbou bolo 2 až 6 mesiacov (56 %), 1 až 2 roky (17,5 %), resp. 7 až 11 mesiacov (14 %).⁵³ Tresty nad 5 rokov boli udeľované iba celkom výnimočne, napr. pokiaľ

52 V tejto štatistike sú za vedúcich pracovníkov ilegálnej KSS pokladaní členovia ústredných, oblastných a okresných vedení KSS a vedúci miestnych skupín, resp. organizátori straníckych buniek.

53 SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 842. Soznam osôb činných v ilegálnej KSS a zatknutých od 14. marca 1939 do 1. augusta 1942, Dodatok k soznamu osôb činných

šlo o takých predstaviteľov ako V. Širokého (považovaného za sovietskeho agenta), alebo neskôr J. Osohu či J. Hlinenského ako iniciátora a vedúceho partizánskej skupiny. Uvedené potvrdzuje, že napriek radikálnejším zásahom voči niektorým vedúcim osobnostiam ilegálneho komunistického hnutia, si súdne orgány Slovenskej republiky zachovali všeobecne skôr punc umiernenosti a dodržiavania vtedajších zákonov a pri zohľadnení prezumpcie neviny, rodinných pomerov a pod. spravidla neudelovali vysoké tresty.⁵⁴

v ilegálnej KSS a zatknutých od 1. augusta 1942 do 1. novembra 1942, Dodatok k zoznamu osôb činných v ilegálnej KSS a zatknutých od do 1. novembra 1942 do 1. septembra 1943 a Dodatok k zoznamu osôb činných v ilegálnej KSS a zatknutých od 1. septembra 1943 do 1. januára 1944.

- 54 Porovnaj napr. A MSNP, f. VIII, šk. 4. Rozsudok Krajského súdu v Trenčíne nad Miroslavom Alojzom Šubertom a spol., 30. 10. 1941, Rozsudok Krajského súdu v Banskej Bystrici nad Ladislavom Exnárom a spol., 10. 12. 1941, Rozsudok Krajského súdu v Bratislave nad J. Osohom a spol., 31. 3. 1944 a pod.

Casus Peter Prídavok

DUŠAN SEGEŠ

Obeťami politických perzekúcií bezpečnostných orgánov na Slovensku roku 1938 a neskôr boli nielen otvorení odporcovia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ), ktorá mala od nedemokratických volieb v decembri 1938 mocenský monopol, ale aj spoločensko-politicky činné osoby, ktoré boli do istého momentu viac či menej späté s ľudákmi. Tento prvok možno na slovenskej politickej scéne pozorovať najmä krátko po 14. marci 1939, keď kulminoval vnútropolitický konkurenčný boj o moc na Slovensku, do ktorého podstatne zasahovalo Nemecko. Tlak z Berlína bol v Bratislave citeľný až do konca 2. svetovej vojny a určoval podobu vzťahu Slovenskej republiky k tretej ríši. Popri formálnom rámci vazalského vzťahu v podobe tzv. ochranných zmlúv a pôsobenia „beráterov“ patrilo k mechanizmom národnosocialistickej politiky udržiavania poslušnosti satelitných štátov podporovanie predstaviteľov raz jednej, inokedy zasa druhej sily politického spektra – v slovenskej realite konzervatívneho (tzv. umierneného), respektíve radikálno-fašistického krídla HSLŠ. Odstavovanie politických nepriateľov z radov HSLŠ, respektíve politicky nepohodlných osôb na vedľajšiu koľaj roku 1939 malo rôzne podoby, pričom sa uplatňovali rozličné spôsoby postihu. Karol Sidor postupne abdikoval z funkcie premiéra slovenskej autonómnej vlády, ministra vnútra slovenského štátu a napokon sa zriekol aj funkcie hlavného veliteľa Hlinkovej gardy (HG). Jeho pád z vedúcich pozícií v štátnom a straníckom aparáte sprevádzalo prepúšťanie „*polonofilských ploštic*“¹ z redakcie denníka *Slovák* a eliminácia jeho stúpencov v HG a v HSLŠ. K nim patrili napr. Pavol Čar-

1 Takto „priliehavo“ to charakterizoval Milo Urban. Pozri: URBAN, M.: *Na brehu krvavej rieky*. Bratislava 1994, strana (s.) 58. Do čísteiek v redakcii *Slováka* sa pustil s veľkou vervou Karol Murgaš po tom, ako ho Tiso menoval šéfredaktorom tohto denníka. Pozri MICHELA, M.: Miesto a úloha Karola Murgaša v radikálnom prúde slovenskej politiky v období rokov 1939 – 1941. In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov I*. Trnava 2002, s. 87. Porovnaj SUŠKO, L.: Hlinkova garda od svojho vzniku až po salzburské rokovania 1938 – 1940. In: *Zborník múzea Slovenského národného povstania II*. Banská Bystrica 1969, s. 246 – 247, SIDOR, K.: *Šesť rokov pri Vatikáne*. Scranton/Pa 1947, s. 66.

nogurský a Peter Prídavok, ktorý po 14. marci 1939 strávil niekoľko dní vo väzbe.

Práve Petra Prídavka možno uznať za postavu, ku ktorej sa slovenská domáca historiografia až na výnimky správala a naďalej správa trochu macošsky.² To je jeden z dôvodov, prečo patrí k veľmi málo známym, a s istým zveľičením možno povedať, že priam k anonymným postavám slovenských dejín. Preto v krátkosti priblížim jeho životnú dráhu až do roku 1939. Peter Prídavok sa narodil 27. novembra 1902 v obci Stankovany. Kariéru redaktora a publicistu začínal v košickom denníku *Slovenský východ*. Roku 1926 ho Karol Sidor zamestnal v redakcii denníka *Slovák* v Bratislave, kde Prídavok pôsobil takmer šesť rokov ako redaktor. Od roku 1926 až do roku 1929 bol súčasne redaktorom a majiteľom týždenníka *Rodobrana*. Neskôr sa usadil v Prahe a bol korešpondentom viacerých denníkov (*Slovenský východ*, *Novosti*) a týždenníka *Nový svět*. Na jeseň 1938 prijal miesto redaktora v denníku *Slovenský hlas*, ktorého vznik a fungovanie inicioval a finančne zabezpečoval Milan Hodža. Peter Prídavok bol členom Slovenskej ľudovej strany a Školskej matice Slovenskej ligy v Amerike, podieľal sa na zostavení učebníc pre slovenské ľudové školy a bol činný aj ako prekladateľ.³ Vývoj udalostí po Mníchovskej dohode a najmä presadenie autonómie Slovenska v rámci Č-SR otvorili Prídavkovi možnosť, aby sa vysunul do popredia na slovenskej politickej scéne; bol spolukoncipientom prvej vládnej vyhlášky slovenskej autonómnej vlády z 8. 10. 1938. O dva dni neskôr, 10. októbra 1938, ho Jozef Tiso menoval za prednostu predsedníctva slovenskej autonómnej vlády, ktorú viedol, a súčasne mu zveril patronát nad tlačou na Slovensku. Prídavok založil a riadil Slovenskú tlačovú kanceláriu (STK) so sídlom v Bratislave a s pobočkou v Košiciach. Neskôr sa však dostal do sporu s vedúcim Úradu propagandy Alexandrom Machom, ktorý bol pravdepodobne hlavným iniciátorom zatknutia P. Prídavka Hlinkovou

2 Z výnimiek stoja za zmienku publikácie a príspevky, vydané prevažne v emigrácii a v zahraničí. VNUK, F.: Peter Prídavok. In: *Kalendár Jednota*. Middletown 1972. Medailónik P. Prídavka vypracoval poľský historik Mateusz Gniazdowski. Pozri *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX. wieku. Praca zbiorowa pod redakcją Wojciecha Roszkowskiego*. Warszawa 2005, s. 1017.

3 Prídavok preložil do slovenčiny dielo Tomáša Kempenského *Štvoro kníh o nasledovaní Krista*. *Ctihodného Tomáša Hemerkeny Kempenského Štvoro kníh o nasledovaní Krista*. Praha 1935.

gardou v marci 1939.⁴ Krátko po vyhlásení slovenského štátu bol Prídavok odstavený do politického úzadia rovnako ako jeho viac prominentný priateľ a spolupútník Karol Sidor. Prídavkova žiadosť o vyšetrovanie incidentu súvisiaceho s jeho zatknutím príslušníkmi HG, ktorú adresoval premiérovi J. Tisovi, zostala bez odpovede, a preto sa rozhodol opustiť Slovensko a odcestovať do Prahy. V uskutočnení tohto predsavzatia mu však zabránila skutočnosť, že vypršala platnosť jeho cestovného pasu. Prídavok zmenil svoj plán a v auguste 1939 presídlil na Oravu, odkiaľ ilegálne odcestoval do Poľska. V Krakove sa stretol s bratom Jozefom, ktorý sa zapojil do odbojového hnutia Čechov a Slovákov v Poľsku pod vedením gen. Leva Prchalu a pracoval v česko-slovenskej redakcii Poľského rozhlasu (Polskie Radio). Peter Prídavok sa z Poľska vrátil späť na Slovensko s cieľom vybudovať tu spojenie so zahraničným odbojom. Zaskočil ho však útok Wehrmachtu a slovenskej armády na Poľsko 1. septembra 1939, po ktorom bol ilegálny prechod hermeticky uzavretej slovensko-poľskej hranice takmer nemožný. Začiatkom septembra 1939 sa rozhodol opustiť Slovensko južnou cestou. Spoločne s pplk. Jánom Ambrušom odcestoval do Budapešti na cestovný pas, ktorý mu vystavil generálny konzulát Juhoslávie v Bratislave. Z Maďarska odcestoval do Belehradu a odtiaľ do Paríža, kde rozšíril zástoj českých a slovenských politikov a spoločenských funkcionárov v exile.⁵ O príčinách a okolnostiach Prídavkovho odchodu zo Slovenska existovalo medzi Slovákami v odboji niekoľko verzíí.⁶

4 K tomuto incidentu pozri WOLANOWSKI, L.: *Śladami brudnej sprawy*. Warszawa 1954 (knihá poľského publicistu a spisovateľa Lucjana Wolanowského bola preložená do slovenčiny. Pozri WOLANOWSKI, L.: *Po stopách špinavej aféry*. Preklad A. Marianov. Bratislava 1956). Porovnaj SUCHÝ, Č., HOCHMANN, J., BREJCHOVÁ, J.: *Emigranti proti národu*. Bratislava 1953, s. 149 – 150, DARMO, J.: Propaganda Slovenského štátu (I. časť, formovanie jej mechanizmu). In: *Otázky žurnalistiky*. Bratislava 1965, s. 328 – 329.

5 Prídavok podrobne opísal okolnosti svojho odchodu zo Slovenska do emigrácie v rozhlasovom prejave s titulom Slobodné Česko-Slovensko, ktorý prezentoval 16. novembra 1939 v éteri čs. rozhlasového vysielania vo vojenskom tábore v meste Fécamp. Porovnaj JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania (Kapitoly z občianskeho odboja)*. Bratislava 1969, s. 16 – 17.

6 Napr. Prídavkov bývalý spolupracovník a hlavný redaktor denníka *Slovenský hlas* Jozef Rudinský, ktorého sa tiež dotkli perzekúcie slovenských orgánov roku 1939 (bol väznený v Ilave) a ktorý koncom decembra 1939 emigroval do Juhoslávie (až do konca 2. svetovej vojny potom pôsobil v Palestíne) na margo Prí-

Prídavok mal ako autonomista vcelku pochopiteľne iné politické predstavy ako Edvard Beneš a jeho politickí priaznivci, ktorí založili Československý národný výbor. Po programovej stránke mal bližšie k Milanovi Hodžovi, hlavnému politickému oponentovi a konkurentovi niekdajšieho čs. prezidenta v zahraničnom odboji, a preto sa angažoval v Hodžovej Slovenskej národnej rade (vznikla v decembri 1939), ktorá sa koncom januára 1940 po kooptovaní českých politikov do svojich radov premenovala na Česko-Slovenskú národnú radu. Prídavok bol jej tajomníkom.

Na základe Prídavkovej činnosti v zahraničnom odboji sa ním, ako aj ďalšími politicky činnými Slováckmi v exile začali zaoberať bezpečnostné orgány na Slovensku a štátna prokuratúra. Obežník *Zvesti tlače a rozhlasu* vydávaný slovenským ministerstvom obrany, určený pre úradné účely, priniesol niektoré správy o vysielaní francúzskeho rozhlasu, ktoré Petra Prídavka, Štefana Osuského, Milana Hodžu a Jána Paulíny-Tótha usvedčovali z protištátnej činnosti proti Slovenskej republike. Dňa 18. novembra 1939 prokurátor odoslal Hlavnému štátnemu zastupiteľstvu v Bratislave správu o zavedení trestného pokračovania proti menovaným.⁷ Potom však záležitosť nakrátko utíchla. Znepokojilo to Predsedníctvo vlády Slovenskej republiky, ktoré v liste pre Hlavné štátne zastupiteľstvo z 24. augusta 1940 dôrazne žiadalo, aby bolo „*urýchlene dokončené*“ trestné pokračovanie proti P. Prídavkovi, Š. Osuskému, M. Hodžovi a J. Paulíny-Tóthovi, ktorí boli obvinení zo spáchania trestného činu podľa zákona č. 262/1939 Slovenského zákonníka.⁸ Hlavné štátne zastupiteľstvo preto žiadalo Krajský súd v Bratislave o „*srne vybavenie stopovania*“ vo veci trestného stíhania proti Š. Osuskému, P. Prídavkovi a spol.⁹

davkovho odchodu do emigrácie poznamenal: „*O tom, či a pokiaľ bol Prídavok vyslaný určitými cirkevnými a ľudáckymi kruhmi, niet dokladov. Lubaszewski, delegát poľskej vlády v Palestíne, mi povedal, že poľská vláda v exile prijala Prídavka za svojho plateného agenta preto, lebo sa legitimoval ako zástupca Karola Sidora a Slovenskej ligy v Amerike.*“ RUDINSKÝ, J.: *Československý štát a Slovenská republika*. München 1969, s. 334.

- 7 Štátny archív v Bratislave (ŠA Bratislava), fond (f.) Štátne zastupiteľstvo v Bratislave, spis číslo (č.) 1939/5521, signatúra (sign.) 2098, úradný záznam z 18. 11. 1939.
- 8 Tamže, spis č. 1939/5521, sign. 2098, list Predsedníctva vlády č. 3567/I. res. 1940 z 24. 8. 1940.
- 9 Tamže, list vedúceho štátneho zástupcu pre Krajský súd v Bratislave z 26. 9.

Procedúra sa predlžovala preto, že do obžaloby mali byť zahrnuté aj výpovede Vojtecha Kleina a Jána Futáka, bývalých členov Slovenskej katolíckej misie vo Francúzsku a od januára 1940 členov Česko-Slovenskej národnej rady. Obidvaja sa totiž po porážke Francúzska v júli 1940 a jeho obsadení vojskami Wehrmachtu vrátili na Slovensko, kde ich zatkli bezpečnostné orgány. Neskôr ich vypočúvala Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB).¹⁰ Futák vypovedal v ÚŠB v Bratislave 25. septembra 1940 a jeho výpoveď bola dôkazovým materiálom aj v súdnom konaní proti Ladislavovi Szathmárymu, ktorý do septembra 1939 pôsobil ako slovenský vyslanec vo Varšave a po útoku na Poľsko sa pripojil k zahraničnému odboju.¹¹ Keďže posun v prípade súdneho konania a jeho prípravy vo veci P. Prídavka a ďalších obvinených slovenských politikov v exile nenastal ani po augustovej žiadosti, 15. októbra 1940 nasledovala opakovaná urgencia Predsedníctva vlády Hlavnému štátnemu zastupiteľstvu s otázkou, prečo výnosu Predsedníctva vlády „*nebolo dosiaľ vyhovené*“.¹² Napokon 5. novembra 1940 štátne zastupiteľstvo vypracovalo obžalovací spis a doručilo ho Hlavnému súdu.¹³ Hlavné pojednávanie v trestnej veci Š. Osuský, P. Prídavok a spol. pred obžalobným senátom Krajského súdu v Bratislave bolo stanovené na 14. februára 1941.¹⁴

Konečný rozsudok v súdnom procese Petra Prídavka a iných obžalovaných vyniesol Krajský súd v Bratislave 20. februára 1941. Prídavok, Osuský, M. Hodža a Paulíny-Tóth boli odsúdení za spáchanie zločinu vojenskej zrady podľa § 6 článku 1 zákona č. 50/23 Zbierky zákonov a zločinu „*úkladov*

1940.

- 10 Štátne zastupiteľstvo v Bratislave použilo zápisnice z výpovedí J. Futáka a V. Kleina aj v trestnej veci vedenej proti Ladislavovi Szathmárymu.
- 11 ŠA Bratislava, f. Štátne zastupiteľstvo v Bratislave, spis č. 1939/5521, sign. 2098, Ján Futák, výpoveď o činnosti Ladislava Szathmáriho (sic) v čs. zahraničnom odboji. Porovnaj Ladislav Szathmáry. Statočný a svedomitý diplomat. In: MICHÁLEK, S., KRAJČOVIČOVÁ, N. (zost.): *Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia*. Bratislava 2003, s. 549.
- 12 ŠA Bratislava, f. Štátne zastupiteľstvo v Bratislave, spis č. 1939/5521, sign. 2098, list Predsedníctva vlády z 15. 10. 1940 pre Štátne zastupiteľstvo v Bratislave.
- 13 Tamže, list Hlavného štátneho zastupiteľstva č. St 5521/39, 8 z 5. 11. 1940.
- 14 Tamže, oznámenie hlavného pojednávania z 29. 1. 1941, číslo jednotky TK VII 2188/39, 28.

o republiku“ podľa § 1 odstavce 1. a 3. zákona č. 50/23 Zbierky zákonov. Tieto trestné činy mal Prídavok spáchať tým, že sa zúčastňoval zahraničného odboja, ktorý mal za cieľ obnovu Československej republiky ozbrojenou mocou, ďalej že v úsilí dosiahnuť tento cieľ sa stal členom Slovenskej a neskôr Česko-Slovenskej národnej rady v Paríži. Jeho previnenie malo spočívať aj v tom, že sa pokúsil „*násilím zmeniť ústavu republiky Slovenskej pokiaľ ide o jej samostatnosť a jednotnosť štátu a násilím privteliť cudziemu štátu územie Republiky*“. Prídavok bol odsúdený na hlavný trest 11 rokov odňatia slobody a vedľajší trest troch rokov odňatia slobody, na stratu občianskych práv a na konfiškáciu majetku. Vzhľadom na tresty štyroch spoluobžalovaných to bol najnižší trest, ktorý bol na základe poľahčujúcich okolností vymeraný v súlade s § 92 odstavce 2 Tr. z. Ako dôkazový materiál, na základe ktorého boli vynesené rozsudky, Krajský súd použil obežníky *Zvesti tlače a rozhlasu* vydávané slovenským ministerstvom obrany s príslušnými správami o činnosti obvinených v zahraničnom odboji, ďalej prípis Prezídia policajného riaditeľstva v Bratislave z 9. januára 1940, správu ÚŠB zo 4. októbra 1940 a napokon výpovede vypočúvaných svedkov J. Futáka a V. Kleina a dvoch neznámych „*vojenských znalcov*“.¹⁵

Vo všetkých prípadoch bol rozsudok vynesený v neprítomnosti, pretože odsúdení boli v zahraničí na mieste, ktoré vyšetrojúcim orgánom a súdu nebolo známe. Najväčší paradox kauzy Petra Prídavka spočíva v tom, že vtedy zrejme nikto na Slovensku netušil, že v momente, keď v priestoroch Krajského súdu v Bratislave zaznel konečný rozsudok – odňatie slobody na 11 rokov a strata občianskych práv – Prídavok si už siedmy mesiac odpykával trest v internačnom tábore vo Veľkej Británii. Na mieste je otázka, ako je možné, že osoba odsúdená za aktívnu účasť v zahraničnom odboji štátnymi orgánmi Slovenskej republiky, satelitného štátu nacistického Nemecka, bola pre jeden zo spojeneckých štátov neskoršej protihitlerovskej koalície natoľko nebezpečná, že ju internovali? Odpoveď na túto otázku treba hľadať v konaní blízkych spolupracovníkov Edvarda Beneša z radov vojenskej spravodajskej služby vedenej plk. Františkom Moravcom, a predovšetkým jedného z pracovníkov Moravcovej skupiny, mjr. Josefa Bartíka. Práve neskoršia „dvojka“

15 Tamže, list Krajského súdu v Bratislave pre Štátne zastupiteľstvo v Bratislave z 20. februára 1941. Š. Osuský bol odsúdený na doživotný trest, M. Hodža na 18 rokov a J. Paulíny-Tóth na 15 rokov väzenia.

československého exilového ministerstva národnej obrany (MNO) totiž poskytla informácie britským bezpečnostným orgánom, ktoré niektorých českých a slovenských exulantov, hľadajúcich po porážke Francúzska útočisko v Albiónu, charakterizovali ako nespoľahlivé osoby, v krajných prípadoch dokonca za osoby, ktoré sú v spojení s gestapom. Celkom „náhodou“ sa v kruhu týchto osôb ocitli v prvom rade členovia konkurenčného orgánu Benešovho Československého národného výboru, teda Hodžovej Česko-Slovenskej národnej rady, konkrétne Peter Prídavok, František Schwarz, Karel Locher, Vladimír Ležák-Borin, Josef Waldmüller, ale aj Robert Hildprandt či ľavičiar Emil Synek. O technickej stránke tejto denunciačnej akcie čs. orgánov po vojne vypovedal jej priamy aktér, čs. spravodajský dôstojník kpt. Bedřich Wiesner: „*Asi 9. nebo 10. července 1940 obdržel jsem od War Office příkaz k perlustraci a identifikaci osob, které byly očekávány jakožto příchozí do Anglie. Příkaz zněl na zadržení podezřelých osob, které vyvíjeli jednak podvratnou činnost, vyzvědačství a které byly vůbec pro britskou a spojeneckou zpravodajskou službu závadné. Při tom byli jmenováni Ležák-Borin, Petr Prídavok, Locher, Schwarz a Waldmüller alias Leszniewski. Asi 13. nebo 14. července 1940 jsem shora uvedené osoby v právě příšlém transportu lodním vynašel v Londýně Alexandr Hall a podle daného příkazu jsem o tom vyrozuměl War Office a z rozkazu War Office byly uvedené osoby anglickými úřady dány do vězení.*“¹⁶

Prídavok tak z belgického parníka Ville de Liège, na ktorom sa mu v poslednej chvíli podarilo utiecť z Francúzska spoločne s manželkou Máriou a ďalšími exulantmi, putoval priamo do britského internačného tábora v meste Lingfield v grófstve Surrey. Všetky jeho pokusy, aby mu britské orgány vysvetlili dôvod internácie, zostali bez odpovede. Nepomohla mu ani hladovka, ktorú ohlásil veliteľovi internačného tábora v Lingfælde koncom júla 1940.¹⁷ Až do prepustenia na slobodu v apríli 1941 strávil 11 mesiacov v britských

16 Citované podľa KUKLÍK, J., NĚMEČEK, J.: *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939 – 1945*. Praha 2004, s. 372 a nasl. k internácii pozri bližšie tamže, s. 369 – 382; BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 – 1943*. München 1988, s. 88, ref. 20.

17 Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM) Praha, f. Edvard Beneš (EB) II/1, sign. 38 2-7/1, škatuľa (šk.) 218, odpis listu P. Prídavka z 27. 7. 1940.

internálnych táboroch, okrem spomínaného Lingfieldu aj v Alexandra Palace v Londýne, v Sutton Coldfield neďaleko Birminghamu a v Isle of Man.

Milan Hodža poveril renomovanú právnickú kanceláriu, aby zastupovala internovaných politikov a vo Veľkej Británii finančne pomáhal ďalším osobám (okrem iného Prídavkovej manželke), ktoré boli v zložitej materiálnej situácii.¹⁸ Za internovaných sa v britských vládných kruhoch prihovárali nielen Štefan Osuský či Karel Pergler, bývalý vyslanec Československa žijúci v USA, ale aj poľskí politici, ktorí sa zaujímali o dôvody zatknutia členov Hodžovej rady a pokúšali sa im pomôcť.¹⁹ Mnohí Poliaci podozrievali čs. orgány zo spoluzodpovednosti na internácii. Tento problém rezonoval aj na schôdzach poľskej vlády a na zasadnutiach Rady Narodowej. Poľský premiér generál Władysław E. Sikorski poznamenal na zasadnutí Rady ministrov poľskej vlády 26. augusta 1940, že Juraj Slávik, minister vnútra v dočasnej čs. vláde, mu sľúbil nápravu vo vzťahoch s Hodžom a „*prepustenie zatknutých Slovákov*“.²⁰ Tytus Filipowicz, poslanec Rady Narodowej, bývalý poľský veľvyslanec v USA a stúpenec Milana Hodžu, prosil o pomoc Franka Saveryho, radcu britského veľvyslanectva pri poľskej vláde, pričom vyzdvihoval skutočnosť, že osoby uväznené na žiadosť Československého národného výboru sú blízkymi spolupracovníkmi Hodžu a prívržencami poľsko-československej federácie. Filipowicz tvrdil, že intervenuje s vedomím a súhlasom poľského ministra zahraničných vecí Augusta Zaleského.²¹ Filipowicz otvorene hovoril o svojom názore na zatknutie Hodžových spolupracovníkov aj v kuloároch poľského parlamentu v emigrácii – Rady Narodowej. Jeho mienku si osvojil

18 KUKLÍK, J., NĚMEČEK, J.: *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničnom odboji za druhé svetové války*. Praha 1999, s. 106, ref. 211. Neskoršia výčitka P. Prídavka, že M. Hodža sa po internovaní členov Č-SNR vo Veľkej Británii nestaral o ich ďalší osud nebola celkom oprávnená.

19 K intervencii K. Perglera prostredníctvom britského veľvyslanectva vo Washingtone pozri KUKLÍK, J., NĚMEČEK, J.: *Proti Benešovi!*, s. 378.

20 ZGÓRNIAC, M., ROJEK, W., SUCHCITZ, A. (zost.): *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (PPRMRP), 2. diel (czerwiec 1940 – czerwiec 1941)*. Kraków 1995, dokument (dok.) č. 43, s. 106.

21 The National Archives (TNA), fond PRO, FO 688, sign. 29/2, list F. Saveryho pre F. Roberta, 11. 7. 1940. F. Savery prezradil T. Filipowiczovi len toľko, že dotčení sú internovaní v Alexandra Pallace v Londýne. Sľúbil, že bude informovať kompetentných pracovníkov Foreign Office. Tamže.

agrárnik Marian Józwiak, člen exilového parlamentu, ktorý na verejnom fóre hovoril o tom, že „*Dr. Beneš dáva zavírat zástupce Slováků na půdě anglické*“.²² Kauza internácie členov Česko-Slovenskej národnej rady viedla k zhoršeniu vzťahov medzi poľskou vládou a dočasnou čs. vládou a bola jednou z ošemetných tém v poľsko-československých rozhovoroch.

O priamom podiele čs. spravodajských orgánov na zadržaní a následnej internácii týchto osôb Britmi svedčí nedatovaná správa, ktorú J. Slávik odovzdal do archívu čs. ministerstva vnútra pri odchode z postu ministra roku 1945.²³ Z obavy pred reakciami Čechov a Slovákov v exile však bola táto záležitosť prísne utajovaná dokonca aj pred väčšinou ministrov dočasnej čs. vlády. Osoby na československej strane, ktoré boli informované o podrobnostiach internácie a niesli za ňu zodpovednosť, vylučovali pri každej príležitosti akúkoľvek súvislosť medzi zatknutím členov rady a zásahom výboru, respektíve akéhokoľvek čs. orgánu.²⁴

Možno si len domýšľať, ako by na prostredie českých a slovenských emigrantov, v ktorom po traumatických zážitkoch posledných mesiacov vládla mimoriadne skleslá nálada, zapôsobila správa o denunciacii občanov Československa vlastnými bezpečnostnými orgánmi. Blízki spolupracovníci E. Beneša tým predviedli, že v boji s politickou opozíciou im nie sú cudzie žiadne prostriedky. Hodža po likvidácii Česko-Slovenskej národnej rady stratil politickú základňu a jeho pozícia sa výrazne oslabil, čo jeho hlavnému rivalovi umožnilo diktovať podmienky „zjednotenia“ českého a slovenského tábora v exile. To totiž bola podmienka Veľkej Británie na to, aby uznala Benešov výbor za dočasnú československú vládu. Politická marginalizácia Milana Hodžu v čs. zahraničnom odboji sa od tejto chvíle prehlbovala. Jeho odchod do USA v októbri 1941 bol symbolickým potvrdením porážky, ktorú utrpel v boji o post lídra československého, respektíve česko-slovenského zahraničného hnutia.

22 AÚTGM, f. EB II/1, sign. EB L 96, správa J. Hejreta z 12. 8. 1940; kópia v Archív Ministerstva zahraničných vecí (AMZV), Praha, f. Londýnsky archív – dôverný (ďalej LA – dôv.), šk. 132.

23 Národní archiv (NA), Praha, f. Ministerstvo vnitra – Londýn (MV – L), šk. 105, sign. 2–7-1.

24 Pozri napríklad stanovisko H. Ripku k internácii členov Č-SNR na V. schôdzi ministerskej rady 30. 8. 1940. AÚTGM, f. EB II/1, šk. 180, sign. V 176 A.

Kauza internácie Petra Prídavka a ďalších vo Veľkej Británii umožňuje reflexiu dvoch základných otázok. Do popredia vystupujú jednak pofidérne metódy čs. spravodajských orgánov, ktorými eliminovali politicky nepohodlné osoby, a jednak nezávideniahodné životné okamihy Petra Prídavka. Denunciácii Prídavka československými spravodajcami pred britskými orgánmi predchádzalo zhromažďovanie správ a klebiet, ktoré mali svedčiť o jeho prepojení s čelnými hodnosťarmi slovenského štátu. V nedatovanej správe (pravdepodobne zo zimy 1939, respektíve zo začiatku roku 1940) určenej pre kanceláriu E. Beneša sa uvádzalo, že P. Prídavok odcestoval do Francúzska „na zvláštni výzvu a v dohode“ s predsedom slovenskej vlády Vojtechom Tukom, s ktorým mal mať Prídavok krátko pred odchodom „dvouhodinovou rozmluvu“. V tej istej správe sa objavilo ďalšie podivuhodné tvrdenie, že Prídavok už zo zahraničia napísal list prezidentovi Jozefovi Tisovi, v ktorom sa mu ospravedľoval (nevedno za čo) a žiadal ho o povolenie na návrat na Slovensko. Aby špekulácií nebolo málo, správa informovala o Prídavkovom rozhovore s ministrom zahraničia Ferdinandom Ďurčanským, taktiež krátko pred odchodom do cudziny, ba nevylučovalo sa ani to, že Prídavok „*má i určité vzťahy k nemeckým miestum*“.²⁵ Pri každom z obvinení však chýbal explicitný dôkaz. Ďalším prameňom správ, ktoré svedčili o údajnom prepojení Prídavka s J. Tisom a V. Tukom, respektíve indícií, že Prídavok môže byť v kontakte s nemeckými agentmi, bol Ivan Jasný – čiže Ján Lichner, ktorý používal takéto krycie meno počas pôsobenia v domácom odboji na Slovensku.²⁶ Žiadne z týchto obvinení sa nezakladalo na pozitívnom zistení, to však napokon ani nebolo potrebné, pretože hlavný cieľ, ktorým bola eliminácia politických protivníkov a konkurentov z radov Česko-Slovenskej národnej rady vrátane Petra Prídavka, sa čs. spravodajcom lojálnym k Edvardovi Benešovi podarilo dosiahnuť. Stačili na to, aby ich britské bezpečnostné orgány, ktoré mali po porážke Francúzska plné ruky práce s overovaním imigrantov (vychádzali z predpokladu, že medzi nimi nebudú chýbať ani nemeckí agenti) a veľmi málo času na podrobnú kontrolu každého jednotlivca. Informácie, ktoré dostali od skupiny plk. Moravca, tak zobrali ako bernú mincu.

25 Tamže, šk. 218, sign. 38-2-7/1, nedatovaná správa o P. Prídavkovi.

26 Pozri napríklad list J. Lípu pre M. Hodžu č. 518/40 zo 16. 1. 1940 z Belehradu. Uvádza sa v ňom, že I. Jasný opakovane varuje M. Hodžu pred kontaktom s P. Prídavkom a V. Kleinom. Tamže, šk. 219, sign. 38-2-12.

Internáciou niektorých oponentov E. Beneša vo Veľkej Británii sa však práca čs. spravodajcov v sledovaní politickej opozície neskončila. Prostredníctvom siete vlastných dôverníkov infiltrovali prostredie „podozrivých“ osôb, ku ktorým patrili napr. Milan Hodža, gen. Lev Prchala, komunisti, ale aj Štefan Osuský – čo treba nepochybne uznať za pikantériu vzhľadom na to, že Osuský bol ministrom bez kresla v dočasnej československej vláde, ktorá vznikla vo Veľkej Británii. Penetrácia opozície exilovým čs. ministerstvom vnútra, ktoré si od opozície vyslúžilo hanlivé označenie TASTAPO (skratka od tajní státní policie mala zámerne pripomínať gestapo), bola absolútna. Najlepšie o tom svedčí práve prípad P. Prídavka. Do kancelárie E. Beneša pravidelne prichádzali hlásenia o Prídavkovej činnosti, prípadne podrobné hlásenia o úsilí jeho manželky Márie, ktorá neúnavne podnikala rôzne pokusy s cieľom dosiahnuť jeho prepustenie z internácie. V Benešovom archíve nájdeme aj súkromný a osobný list Márie Prídavkovej z 9. augusta 1940 adresovaný manželovi do internačného tábora v Sutton Coldfield.²⁷ Informátori čs. ministerstva vnútra podrobne sledovali každý krok Prídavkovej manželky: zistili adresu jej bydliska v Londýne, čo napokon nepredstavovalo veľmi zložitú úlohu, no dozvedeli sa napr. aj výšku týždenného nájomného za byt, ako aj to, že tieto náklady hradí Milan Hodža.²⁸ Možno konštatovať, že ingerencia čs. úradov do súkromného života občanov Československa v exile, ktoré považovali za podozrivé či nespoľahlivé, bola totálna.

Hypotetická myšlienková konštrukcia čs. orgánov, že Prídavok je akýmsi trójskym koňom autorít Slovenskej republiky na Západe, prípadne – ak by sme použili paralelu s Maďarskom – že mal zohrať podobnú úlohu, ako Tibor Eckhardt,²⁹ je absurdná rovnako ako obvinenia, že spolupracuje s nemeckými agentmi. Ako potom interpretovať rozhodnutie Krajského súdu v Bratislave, ktorý Prídavka odsúdil na 11 rokov odňatia slobody? Ako súčasť rafinovanej politickej kamufláže, ktorá mala zvýšiť jeho politickú dôveryhodnosť v spojeneckých politických kruhoch? Táto alternatíva je veľmi nepravdepodobná

27 Tamže, šk. 369, sign. 40/IV/28/10. List je napísaný po maďarsky.

28 Tamže, šk. 218, sign. 38-2-7, hlásenie dôverníka „N.“ z 9. 9. 1940.

29 Maďarský politik Tibor Eckhardt, reprezentant Maľoroľníckej strany, odcestoval roku 1940 do Spojených štátov amerických so súhlasom maďarskej vlády. Mal tu pôsobiť ako politická „poistka“ pre prípad, ak by Maďarsko hľadalo cestu k Spojencom.

a neexistuje nijaký dôkaz či indícia, ktoré by ju potvrdzovali. Jediné, čo zostáva v platnosti po konfrontácii s faktami, je nezávideniahodný a zároveň unikátny osud človeka, ktorý bol politicky prenasledovaný na oboch stranách barikády: v jednom prípade ho odsúdili na 11 rokov, v druhom prípade ho potrestali „len“ 11 mesiacmi väzenia v internačnom tábore.

Po prepustení z internačného tábora v apríli 1941 Prídavok rozvinul publicistickú činnosť. Jeho texty publikoval týždenník *Catholic Herald*. Zvýšil tiež politickú aktivitu. Napísal list Edvardovi Benešovi 22. apríla 1941, v ktorom mu „napriek všetkému príkoriau“ navrhol spoluprácu ako „autorizovaný zástupca slovenských katolíckych kruhov“ v záujme oslobodenia Slovákov a Čechov, ktorí mali žiť v spoločnom štáte, avšak s autonómiou pre Slovensko.³⁰ U Beneša však nemohol uspieť, keďže ten sa ešte v máji 1940 vyjadril, že „s nejakým panem Priedavkem (sic) já nikde sedět nebudu“.³¹ Prídavok sa dočkal jedine povolávacieho rozkazu do československej armády, ktorý odmietol poslúchnuť.³² Svoje politické aktivity v nasledujúcom období orientoval najmä na zahraničné politické kruhy, predovšetkým na Poliakov v exile. Zvláštnu pozornosť si zasluhuje materiál *Slovenský štát – ako vznikol a kto ho vedie*, ktorý Prídavok vypracoval začiatkom októbra 1942 pre poľské ministerstvo informácií (Ministerstwo Informacji i Dokumentacji). Tento materiál okrem zaujímavých charakteristík exponentov slovenského štátu obsahuje aj Prídavkovu pozoruhodnú reflexiu trestu odňatia slobody na 11 rokov, ktorý mu udelil Krajský súd v Bratislave. Na margo politickej situácie na Slovensku totiž napísal: „na smrť sa u nás (rozumej na Slovensku – pozn. D.S.) odsudzuje len tých v zahraničí – a my im to vďačne odpustíme“. Situáciu na Slovensku hodnotil ako uspokojivú, pritom však rozhodne odsudzoval „riešenie“

30 ČERVINKOVÁ, M., OTÁHALOVÁ, L. (zost.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939 – 1943. Acta Occupationis Bohemiae et Moraviae. 1. zväzok: Vzťahy mezinárodní diplomacie k politice československé emigrace na západě (DHČSP)*. Praha 1966, dok. č. 160, s. 204 – 205. E. Beneš nepovažoval za potrebné na list reagovať a sucho konštatoval: „Na to nebudu vůbec odpovídat“. Tamže, dok. č. 163, s. 206.

31 KUKLÍK, J., NĚMEČEK, J.: *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničném odboji za druhé světové války*. Praha 1999, s. 99.

32 TNA, f. FO 371, číslo spisu 26388, C 10696, preklad memoranda P. Prídavka pre čs. ministerstvo obrany.

židovskej otázky. Tvrdil, že väčšina Slovákov „*ide za Tisom*“, lebo každý iný na jeho mieste by bol horší.³³

Za vrchol politickej aktivity Petra Prídavka za 2. svetovej vojny možno uznať Otvorený list z januára 1944, ktorý spoločne s Karolom Vychodilom v mene Slovenskej národnej rady (SNR), ustanovenej 9. januára 1944 v Londýne, adresovali ministrom zahraničných vecí Veľkej Británie Anthonymu Edenovi.³⁴ Konštatovali, že československo-sovietska zmluva z 12. decembra 1943 je neplatná a „*nijakým spôsobom nezaväzuje slovenský národ*“; ďalej spochybnili právnu legitimitu E. Beneša reprezentovať kohokoľvek na oficiálnej úrovni.³⁵

Pre československé exilové ministerstvo vnútra vedené Jurajom Slávikom to bola ďalšia vhodná príležitosť na to, aby od britských bezpečnostných orgánov žiadali rázny krok, ktorý by definitívne zastavil Prídavkove politické aktivity. V súvislosti s Otvoreným listom SNR v Londýne adresovaným A. Edenovi sa touto organizáciou začali bližšie zaoberať britské bezpečnostné orgány. Rozhodujúcim impulzom pre zvýšenú pozornosť Britov boli opakované sťažnosti československých orgánov, v prvom rade ministerstva vnútra, ktoré nepretžite informovalo Home Office o činnosti českej a slovenskej opozície. Aktivita Slovenskej národnej rady a Českej národnej jednoty (ČNJ) vyjadrená spomínanými dokumentmi bola pre čs. orgány výstražným signálom aj napriek skutočnosti, že československá vláda a československý prezident E. Beneš sa tešili plnému uznaniu Spojencov. Tento zdanlivý komfort však neutlmil bdelosť čs. bezpečnostných orgánov, ktoré intenzívne sledovali dianie v radoch opozície. Rezolútnu reakciu čs. štátnych úradov na politickú činnosť Petra Prídavka možno vzhľadom na jej záber a intenzitu označiť za exemplárny príklad boja s protiviládnou opozíciou: angažovali do nej nielen

33 Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego (AIPMS), Londýn, f. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), sign. A.9.VI.3/1, P. Prídavok: Slovenský štát – ako vznikol a kto ho vedie, 27 strán, 6. 10. 1942.

34 VNUK, F.: Slovenské národné rady v emigrácii (1939 – 1944). In: ŽATKULIAK, J. (zost.): *Národná rada v kontexte slovenských dejín*. Bratislava 1999, s. 97. Porovnaj KUKLÍK, J., NĚMEČEK, J.: *Proti Benešovi!*, s. 430. Autori píšú nesprávne, že odosielateľom Otvoreného listu bola Slovenská národná jednota.

35 Open Letter from The Slovak national Council, 7, Wilton Crescent, London, S.W. 1, to His Britannic Majesty's Secretary of State for Foreign Affairs, The Rt. Hon. Anthony Eden, Londýn, január 1944.

Foreign Office, ale aj War Office a všetky dôležité bezpečnostné zložky Veľkej Británie – MI 5 (Military Intelligence Section 5, čiže britská spravodajská služba), Home Office (ministerstvo vnútra), Metropolitan Police, Scotland Yard, Political Intelligence Department, štátna prokuratúra a oddelenie ministerstva informácií zodpovedné za cenzúru. Skutočnosť, že P. Prídavok zamestnával rozsiahlu časť československého a britského štátneho aparátu vyplývala z pomerne širokého záberu jeho politickej činnosti, ktorú uskutočňoval ako čelný predstaviteľ navonok marginálnej ustanovizne (SNR v Londýne) v rámci stredoeurópskeho federačného hnutia a prostredníctvom svojich emisárov v československých vojenských jednotkách vo Veľkej Británii.³⁶

Už prvý dôležitý dokument v kauze Peter Prídavok verzus emigračné československé štátne zriadenie v roku 1944, ktorý vypracovala britská MI 5, poukazoval na hlavný a v celej kauze dominantný problém: podľa autora správy W. D. Robson-Scotta bolo potrebné vyvrátiť Prídavkov dojem, že jeho činnosť má aprobáciu britských činiteľov, avšak bolo zložité nájsť spôsob, ako proti nemu zakročiť. Pracovník MI 5 okrem toho upozorňoval na Prídavkov zámer rozširovať Otvorený list SNR v Spojených štátoch amerických prostredníkom dôverníka zo Slovenskej ligy a jeho požiadavku, aby liga poslala do Londýna svojho delegáta. Robson-Scott spomenul, že MI 5 oslovili čs. úrady znepokojené Prídavkovými aktivitami, pretože nimi podkopáva lojalitu vojakov čs. armády a domáceho odboja na Slovensku k Československu. Vo Foreign Office prijali správu rozviedky s poznámkou, že jej obsah nie je ničím novým a skôr sa zaujímali o Prídavkovu činnosť v Nezávislej stredoeurópskej federálnej asociácii (ICEFA). Dôležitosť pripisovali najmä tomu, či sa na najnovších počinoch Prídavka a Českej národnej jednoty podieľali Poliáci.³⁷

Na úzke prepojenie českých a slovenských opozičných skupín s poľskými inštitúciami v Albióne upozorňoval W. D. Allen z Foreign Office kon-

36 V tomto kontexte treba spomenúť najmä memorandum vojakov slovenskej národnosti slúžiacich v Čs. samostatnej brigáde vo Veľkej Británii zo 14. septembra 1943 pre poľského ministra obrany gen. Mariana Kukiela so žiadosťou o prijatie do Poľských ozbrojených síl (Polskie Siły Zbrojne – PSZ). V pozadí tejto akcie bol Peter Prídavok. Bližšie pozri FRIEDL, J.: *Na jedné frontě. Vztahy československé a poľské armády (Polskie Siły Zbrojne) za druhé světové války*. Praha 2005, s. 315 – 316.

37 TNA, f. PRO, FO 371, 38929, C 3481, správa W. D. Robson-Scotta pre W. D. Allena č. L.271/1489/E.5.L. z 16. 3. 1944.

com marca 1944 W. D. Robson-Scotta z MI 5. Ten ho obratom informoval o osobách, ktoré označil ako poľské reakčné kruhy. MI 5 takto identifikovala poľských členov federálnej asociácie, ktorí spolupracovali s Prídavkovou a Prchalovou skupinou. Robson-Scott na záver dodal, že československé štátne úrady majú vážne podozrenie, že Poliáci finančne podporujú SNR a ČNJ a umožňujú P. Prídavkovi používať poľskú diplomatickú poštu pre spojenie s Karolom Sidorom vo Vatikáne. Prvé z týchto podozrení bolo podľa pracovníka MI 5 „*takmer určite pravdivé*“, druhé zasa veľmi pravdepodobné, aj keď mu chýbal explicitný dôkaz.³⁸ Fakt, že dvaja z Poliakov, ktorí spolupracujú s Prídavkom a gen. Prchalom boli úzko spätí s poľskou vládou, uznali vo Foreign Office za poľutovaniahodnú okolnosť. F. Gatehouseová zároveň podotkla, že T. Sulimirski infomoval Foreign Office na jeseň 1943, že Nezávislá stredo európska federálna asociácia (ICEFA) ukončila činnosť, no najnovší vývoj považovala za jasný dôkaz, že poľská, slovenská a česká skupina, ktoré asociácia združovala, naďalej pokračujú v svojej práci. Pozoruhodná je poznámka Franka Robertsa, ktorý usudzoval, že „*je proti mysli, aby sa poľské (t.j. naše) peniaze mohli používať na takéto účely*“, no dodal, že „*bez dôkazu nemôžeme nič urobiť*“.³⁹

Prídavok, gen. Prchala a ich spoluputníci začiatkom roku 1944 čelili rastúcemu záujmu britských bezpečnostných úradov a Foreign Office. Podnetom bol list Huberta Ripku z čs. ministerstva zahraničia z 31. marca pre veľvyslanca P. Nicholasa, v ktorom informoval britskú vládu o činnosti P. Prídavka. Upozorňoval na jeho novinové príspevky uverejňované v USA, v ktorých údajne obhajoval slovenský štát a neustále útočil proti Československej republike s jej predstaviteľmi. Ripka považoval Prídavka a gen. Prchalu za osoby bez akejkoľvek politickej dôležitosti, no zároveň upozorňoval na nebezpečné dôsledky, ktoré by ich agitačná činnosť mohla spôsobiť u nedostatočne informovanej verejnosti v USA. Varoval tiež pred rizikom vyplývajúcim z agitačnej činnosti predsedu SNR v čs. vojenských jednotkách a opakovane vyjadril poľudovanie, že „*napriek nevyhnutným reštrikciám v prídele papiera, Prídavok má dostatok papiera pre svoje aktivity*“, o čom podľa Ripku svedčil aj Otvo-

38 Tamže, C 4833, list W. D. Robson-Scotta pre W. D. Allena č. 271/1489/5.5.L. z 11. 4. 1944.

39 Tamže, poznámky F. Gatehouseovej z 19. 4. a F. Robertsa z 21. 4. 1944.

rený list pre A. Edena z januára 1944. Na záver listu prosil Nicholosa, aby ho informoval, aké efektívne kroky môžu podniknúť britské orgány, aby zastavili Prídavkovu činnosť.⁴⁰ Nichols oznámil tieto skutočnosti Robertsovi s dovetkom, že Ripka síce explicitne nežiada britské orgány o zákrok proti Prídavkovi, no dúfa, že ihneď potom, ako by Briti našli dôkaz o tom, že vyvíja rozvratnú činnosť, pozastavili by mu prídely tlačového papiera. V podmienkach britskej vojnovnej cenzúry to bol efektívny kontrolný mechanizmus a v prípade, ak by Prídavok prišiel o papier, podstatne by to zredukovalo jeho propagandistickú činnosť. Aj Nichols si však uvedomoval, že to nebude jednoduché, pretože žiadna zo skutočností uvedených v Ripkovom liste nepotvrďovala, že Prídavkova činnosť spôsobuje rozvrat v spojeneckom tábore.⁴¹ Stanovisko, ktoré vypracovali v britskom ministerstve zahraničia, prinieslo československým orgánom sklamanie: Roberts po výmene názorov v Central departmente odpovedal Nicholsovi, že zákrok v podobe zrušenie prídely papiera pre Prídavka a jeho spolupracovníkov neprichádza do úvahy. Pokiaľ išlo o obvinenia z rozvratnej činnosti v radoch čs. armády vo Veľkej Británii, neexistovali podľa Roberta dostatočné dôkazy – k tomuto záveru prišli mimochodom aj v Home Office, kde 27. januára 1944 zvažovali možnosť zasiahnuť proti Prídavkovi. Foreign Office požiadal o názor MI 5, ktorá mala dať odpoveď na otázky, či Prídavkovo počínanie možno kvalifikovať ako rozvratnú činnosť v československej armáde. Nichols mal s odpoveďou Ripkovi počkať až do chvíle, kým MI 5 neposkytne svoje stanovisko Foreign Office.⁴²

Jeden z argumentov pre podozrenie z rozvratnej činnosti poskytol britským orgánom paradoxne Prídavok osobne. Beh udalostí, ktorý sám uviedol do pohybu inšpirovaním memoranda slovenských vojakov pre poľského ministra národnej obrany gen. Mariana Kukiela zo septembra 1943, sa už totiž nedal zastaviť. Prvou obeťou tejto akcie bol jeden z troch signatárov memoranda, vojak Michal Oravec, ktorého zatkli čs. vojenské orgány 5. februára 1944 a následne internovali vo vojenskom väzení v Peterborough. Oravec bol pod dozorom čs. vojenského spravodajstva, ktoré ho na zákale činnosti v Pa-

40 Tamže, 38929, C 4525, list H. Ripku pre P. Nicholosa č. 2685/dův/44 z 31. 3. 1944.

41 Tamže, list P. Nicholosa pre F. Roberta č. 50/4/44 z 5. 4. 1944.

42 Tamže, list F. Roberta pre P. Nicholosa (nedatovaný koncept z apríla 1944); Tamže, koncept listu W. D. Allena pre W. D. Robson-Scotta z 24. 4. 1944.

lestíne podozrievalo z protištátnej a rozvratnej činnosti. Vo veci zatknutého Michala Oravca intervenovala Slovenská národná rada, ktorá adresovala list britskému ministrovi obrany Percymu Jamesovi Griggovi datovaný 4. apríla 1944. Signatári listu Peter Prídavok a Karol Vychodil ho upozorňovali na šikanovanie vojakov slovenskej národnosti slúžiacich v čs. jednotkách českými dôstojníkmi. Informovali ministra Grigga o zatknutí M. Oravca a prosili ho o vyšetrenie záležitosti a súčasne ho žiadali prijať všetky opatrenia, aby sa neopakovalo prenasledovanie ľudí, ktorí „*opustili svoju krajinu, aby bojovali proti útlaku – bez ohľadu na to, či to je Hitlerovský alebo Benešovský útlak*“.⁴³ Keď britský styčný dôstojník plk. Mullens informoval o tomto liste veliteľa Československej samostatnej brigády gen. Aloisa Lišku, čs. úrady sa rozhodli prijať rúzne protiopatrenia. Na základe prehliadky vojaka M. Oravca a výsluchu osôb – zväčša vojakov 1. Československej samostatnej brigády, s ktorými sa Oravec stretával, sa zistilo, že Slovenská národná rada v Londýne uskutočňuje v tejto jednotke rozvratnú politickú činnosť „*zahrocenou protisovetskú, propolskú a proti českoslovenké štátni jednotě*“. Ďalej sa zistilo, že cieľom tejto agitácie, ktorú sprevádzala podpisová akcia formulára odsudzujúceho čs.-sovietsku zmluvu a postulujúceho spojenie samostatného Slovenska s Poľskom je dosiahnuť hromadný prestup vojakov z Čs. samostatnej brigády do poľskej armády, vojenského priemyslu, alebo do britských ozbrojených síl. Z výsledkov vyšetovania vyplýva, že formuláre zbierala Slovenská národná rada (označovaná ako „Slovenský výbor“), ktorá mala stelesňovať povojnovú slovenskú vládu. Na základe výpovedí vypočutých svedkov sa tiež zistilo, že na schôdzkach vojakov s P. Prídavkom, mozgom celej akcie, sa vždy zúčastňovali príslušníci Poľských ozbrojených síl. Vojakovi Oravcovi priťažila okolnosť, že počas prehliadky u neho zaistili list pre Jozefa Rudinského, brožúry F. Jezerníka (pravdepodobne to bol kryptonym Františka Dvorníka) Západoslovanská federálna únia a výtlačok letáka s titulom Slovákom v Anglicku. Na záver správy čs. ministerstva obrany sa konštatovalo, že jadrom tejto politickej akcie je Slovenská národná rada a skôr, ako čs. vojenské orgány pristúpia k disciplinárnym opatreniam, je potrebné, aby čs. vládni činitelia prijali „*příslušné rozhodnutí a opatření*“.⁴⁴ Netrvalo ani týždeň a správu

43 Tamže, 38929, C 5981, list SNR pre J. Grigga č. 418/1944 z 4. 4. 1944.

44 AÚTGM, f. EB II/1, sign. 38-27-4/1, šk. 227, správa s titulom Agitace mezi

MNO so všetkými prílohami v nemeckom preklade doručilo čs. ministerstvo vnútra W. D. Robson-Scottovi z MI 5, ktorému zároveň oznámilo, že čs. vláda podnikne príslušné kroky v britských úradoch.⁴⁵ List podobného obsahu adresoval minister obrany gen. Sergej Ingr britskému styčnému dôstojníkovi pri spojeneckých armádach generálplukovníkovi A. E. Grassetovi. Ingr v ňom konštatoval, že Prídavkova činnosť v čs. vojenských jednotkách je nielen v rozpore s československým právnym poriadkom, ale aj proti britskému právu a ohrozuje záujmy Spojencov. V závere ho dôrazne žiadala, aby War Office zabránil Slovenskej národnej rade v pokračovaní rozvratnej činnosti.⁴⁶

Československé úrady zakročili proti P. Prídavkovi na niekoľkých miestach. Po prvom liste H. Ripku z konca marca 1944 pre veľvyslanca P. Nicholasa už o necelý mesiac nasledovala intervencia čs. ministerstiev u britských úradov so žiadosťou o zásah proti Prídavkovi. Britské bezpečnostné orgány a ministerstvá sa síce zaoberali činnosťou Petra Prídavka, o čom svedčia diskusie vo Foreign Office, správy MI 5 a čulá korešpondencia a konzultácie medzi jednotlivými úradmi, avšak čs. vládou toľko očakávaný represívny krok proti predsedovi SNR stále neprichádzal. Prídavok tak mohol pomerne nerušene pokračovať v politickej akcii v čs. jednotkách vo Veľkej Británii: najprv to bolo memorandum poľskému ministrovi obrany s prosbou o prijatie do vojakov – Slovákov do poľskej armády, a potom propagandistická činnosť a podpisová akcia v podobe letáku s názvom Slovákom v Anglicku a zbieranie podpisov pod formulár, v ktorom sa opäť – tak ako v memorande – objavila žiadosť o prijatie do Poľských ozbrojených síl. S odmietnutím sa nestretol ani Otvorený list SNR A. Edenovi – Foreign Office prijal tento frontálny útok na legitimitu čs. vlády a prezidenta Beneša tým, že potvrdil jeho príjem a gratuloval k vzniku rady. Československá vláda si tento prístup britskej strany

Slováky, Londýn 21. 4. 1944, tajné. Porovnaj KUKLÍK, J., NĚMEČEK, J.: *Proti Benešovi!* s. 240.

- 45 NA Praha, f. MV-L, šk. 42, sign. 2-1-663, kópia správy pre W. D. Robson-Scotta z 27. 4. 1944.
- 46 TNA, f. PRO, FO 371, 38929, C 6816, kópia listu gen. S. Ingra pre genplk. A. E. Grassetta č. 20.813/44 z 10. 5. 1944. Mjr. A. D. Powell z War Office ju poslal W. D. Allenovi do Foreign Office 19. 5. 1944. Allen odpovedal Powellovi, že prípadom P. Prídavka sa zaoberá Home Office. Tamže, kópia listu č. 5816/224/12 z 5. 6. 1944.

vysvetľovala ako príliš benevolentný a s pribúdajúcim časom ju čoraz väčšími iritovala zdanlivá nečinnosť britských bezpečnostných orgánov. Zrejme nejeeden čs. minister a hodnostár československého štátneho zriadenia v emigrácii si v tejto súvislosti položil otázku, čo sa podpísalo pod tento „laxný“ prístup Britov k P. Prídavkovi – tejto z ich pohľadu nepodstatnej a z politického hľadiska marginálnej postavy, ktorého na základe oveľa menej presvedčivých indícií už raz zatkli a internovali? Nebol snáď vo Foreign Office, prípadne na iných kompetentných miestach niekto, kto držal nad Prídavkom ochrannú ruku? A ďalej – pokiaľ by sa táto schéma uvažovania doviedla do krajnosti – nebol tento postoj Britov svedectvom ich nelояality k čs. vláde, či nebolaj náznakom, že majú pripravenú alternatívnu možnosť povejnového riešenia slovenskej otázky? Istá nervozita, vyplývajúca z postoja britských vládnych orgánov, ktorú bolo možné v lepšom prípade vysvetľovať ako nečinnosť, sa premietla do listu H. Ripku pre veľvyslanca P. Nicholasa z 5. mája 1944, v ktorom čs. štátny minister nepriamo pripísal podiel viny za vzniknutú situáciu na adresu Foreign Office. Konštatoval totiž, že existencia Slovenskej národnej rady v Londýne a jej Otvorený list, ktorý britská cenzúra „pustila“, sú vítaným argumentom pre nepriateľskú propagandu v Berlíne, Prahe a Bratislave. Ripka pripojil k listu preklad troch novinových článkov (okrem iného z bratislavského *Slováka*), ktoré mali explicitne svedčiť o tejto skutočnosti. V závere listu Ripka naznačil, že mnohí ľudia si môžu nesprávne vysvetľovať pôsobenie SNR, ktorá je v styku s britskou vládou a posielaj jej memorandá na obhajobu Slovenského štátu.⁴⁷

Ani tento impulz „nerozhýbal“ Foreign Office k tomu, aby vyostřil kurz proti Prídavkovi. Istou predzvesťou bol list veľvyslanca Nicholasa pre F. Roberta, v ktorom na margo Ripkovej intervencie konštatoval, že argumenty čs. ministra „*neurobia dojem na Home Office*“, pretože „*aktivity sa ipso facto nestávajú ilegálnymi len preto, že z nich ťaží nepriateľská propaganda*“. Zároveň však Nichols upozorňoval, že by bolo vhodné Ripkovi odpovedať a poslal Robertsovi znenie odpovede. V písomnom návrhu odpovede pre Ripku, ktorý skoncipoval britský vyslanec, sa oznamovalo, že britské bezpečnostné orgány sa Prídavkovou záležitosťou zaoberajú, uznali však, že zrušenie prídelu papiera by nebolo efektívnym prostriedkom na zastavenie činnosti SNR.

47 Tamže, C 6337, list H. Ripku pre P. Nicholasa č. 3414/dův/44 z 5. 5. 1944.

Ripku malo upokojiť ubezpečenie Foreign Office, že britské úrady zvažujú, či je možné získať také dôkazy, ktoré by umožnili ukončiť Prídavkove aktivity.⁴⁸ Ripka zareagoval na túto výzvu pomerne rýchlo a doručil Nicholsovi ďalší list spolu s novinovými výstrižkami a časťou správy z vyšetrovania vojaka M. Oravca, pričom konštatoval, že Prídavkova činnosť, ktorú hodnotil ako trestnú, je mimoriadne nebezpečná a vyžaduje si okamžité potrestanie v zmysle previnenia proti britským bezpečnostným predpisom (Ripka sa odvolával na písmeno 18 B tzv. Defence Regulations).⁴⁹ Opäť sa však zopakoval scenár pred týždňa: Nichols totiž nezmenil svoj názor, že Ripkove argumenty nebudú Home Office stačiť na to, aby zakročil proti Prídavkovi.⁵⁰

Aktivizmus predsedu Slovenskej národnej rady kulminoval v prvej polovici roku 1944. Popri propagandistickej činnosti v slovenskej kolónii vo Veľkej Británii, publikovaní novinových príspevkov a úzkej spolupráci s Poliakmi na platforme federatívnej myšlienky sa pokúšal rozšíriť sieť svojich kontaktov. Vďaka pomoci poľskej diplomatickej pošty bol už predtým v styku s K. Sidorom vo Vatikáne, J. Rudinským v Palestíne a s predstaviteľmi amerických Slovákov. Teraz oslovil aj iných funkcionárov Slovenskej republiky, ktorí sa vtedy stávali objektom pozornosti poľských vládnych orgánov.⁵¹ Napísal list generálnemu konzulovi Slovenskej republiky v Štokholme Bohumilovi Pisskovi, datovaný 14. marca 1944 (nevedno, či si 5. výročie vzniku slovenského štátu vybral náhodou, alebo vedome). Odovzdal ho v nezálepanej obálke Sylwesterovi Karalusovi, ktorý sa mal postarať o jeho doručenie adresátovi. Neskôr síce Karalus ubezpečil Prídavka, že jeho list poslal do Štokholmu, nebolo to však pravda. Svedčí o tom originál listu, ktorý je uložený v archíve poľského ministerstva vnútra. Zaujímavé sú najmä Prídavkove tézy týkajúce sa povojnového usporiadania. Podobne ako v publicistických príspevkoch ne-

48 Tamže, list P. Nicholosa pre F. Robertsa č. 50/8/44 z 11. 5. 1944; Tamže, Nicholsov nedatovaný koncept odpovede pre Ripku schválený Robertsom.

49 Tamže, C 6954, list H. Ripku pre P. Nicholosa č. 3810/dův/44 zo 17. 5. 1944.

50 Tamže, list P. Nicholosa pre F. Robertsa č. 50/12/44 z 23. 5. 1944. W. D. Allen poslal kópiu Ripkovho listu J. M. Newtonovi z Home Office 6. 6. 1944.

51 SEGEŠ, D.: Relacje między rządem polskim na wychodźstwie a politykami słowackimi podczas II wojny światowej. In: GŁOWIŃSKA, J. (zost.): *Stosunki polsko-słowackie w I połowie XX wieku (materiały pokonferencyjne)*. Wrocław 2006, s. 77.

goval obnovenie Československa a obhajoval myšlienku začleniť samostatné Slovensko do stredoeurópskej federácie, pričom dodal: „*Musím však osobitne zdôrazniť, že je potrebné, aby členom federácie boli aj Poliaci*“, a to hlavne preto, že „*keby Poľsko v novej Európe ostalo apart (čiže mimo, respektíve bokom – D.S.), poza rámcom stredoeurópskej federácie, bolo by ono znova nárazníkovým štátom medzi Nemeckom a Ruskom, a teda príčinou novej vojny, ktorá, ako žiadna moderná vojna, nemôže byť izolovaná, a ktorej sa bude možno vyhnúť len v tom prípade, ak [sa] stredná Európa obnoví*“. Prídavok si zrejme uvedomoval, že v slovenskom prostredí stále rezonujú udalosti z roku 1938, ktoré popri obave zo spojenia s niekoľkonásobne väčším (rozlohou i počtom obyvateľov) Poľskom môžu negatívne ovplyvňovať postoj slovenskej politickej elity k severnému susedovi. Preto ubezpečoval Pisska, že Slovenská národná rada má s poľskými kruhmi dobré styky a že „*hraničné spory (zábor z 1938 r.!) budú vybavené v náš prospech, mám o tom úradné uistenie poľskej vlády – prízvukoval Prídavok – a som zmocnený oznámiť to kompetentným slovenským činiteľom doma i v Amerike*“. Predseda SNR videl šancu a osmelenie v zmene postoja poľskej vlády k čs. prezidentovi: „*U Poliakov je Beneš už dávno skončený... Raz mu naleteli, ale múdry sa dá len raz oklamať*“ – písal Pisskovi. Prídavkove prognózy týkajúce sa slovensko-maďarského pohraničia už neboli natoľko optimistické,⁵² aj keď dodal – a tento jeho postreh sa pozoruhodne zhoduje s niektorými správami Jána Spišiaka, vyslanca Slovenskej republiky v Budapešti pre MZV, že v poslednom čase počuť z maďarskej strany „*smerom k nám, Slovákom, viac zmierlivé tóny*“. Dominantnou tendenciou Prídavkovho listu bol apel na „*umiernených*“ hodnostárov Slovenského štátu, aby podnikli aktívne kroky orientované na predstaviteľov národov budúcich členov federácie. Pisskovi odkazoval: „*Nadviažte obozretne styky s predstaviteľmi tak poľskými, ako i českými... a, prirodzene, treba pôdu pripraviť aj medzi Rumunmi, Maďarmi, Chorvátmi, Srbmi a Slovincami. Na tomto poli majú naši (!) diplomatickí zástupci (sic) veľmi vážnu úlohu*“. Svoje posolstvo do Bratislavy, kam však nikdy nedorazilo, zakončil predseda Slovenskej národnej rady „*niekoľkými praktickými pokynmi*“. V prvom rade

52 Prídavok napísal: „*Mindent vissza*“ *síce nedostaneme, s hranicami, aké boly (sic) pred 2. novembrom 1938, počítať nemôžeme*“, nezavrhol však myšlienku získať späť Košice a Komárno. AIPMS, f. MSW, sign. A.9.VI.3/1, list P. Prídavka pre B. Pisska z 14. 3. 1944, s. 5.

odporúčal udržať na Slovensku „za každých okolností“ kontinuitu právneho poriadku a chod štátnej správy, ďalej varoval pred podozrivými ľuďmi na exponovaných miestach, ktorých navrhoval odsunúť, nie však perzekvovať, a napokon radil „*vystrihať sa medzinárodným konfliktom (s Maďarmi), ba vplývať aj napr. na takých Rumunov, aby nevyvolali chaos*“.⁵³

Keďže B. Pissko list nedostal, výpovedná hodnota citovaných fragmentov spočíva jedine v priblížení Prídavkových očakávaní a predstáv o najbližšom vývoji udalostí, ako ich vnímal v marci 1944. Z listu je zrejmé, že Prídavok sa pokúšal uviesť do pohybu všetky páky, aby sa zachovala štátna samostatnosť Slovenska a aby si jej čelní predstavitelia osvojili myšlienku stredoeurópskej federácie. Majúc na zreteli tento cieľ, mali pripravovať pôdu pre federáciu v kontaktoch s reprezentantmi štátov Osi. Jeho odporúčanie, aby slovenská vláda nevyostrovala pretrvávajúci konflikt so svojim južným susedom malo v tejto súvislosti svoju logiku, a čo je pozoruhodné – s istým oneskorením nadväzovalo na signály objavujúce sa od jesene 1943, ktoré akoby nasvedčovali, že budapeštianska vláda čiastočne prehodnocuje politiku k susedským štátom. Dňa 19. marca 1944 však Nemci obsadili Budapešť a nádeje na prechod Maďarska do protinemeckej koalície sa rozplynuli. Bez ohľadu na Prídavkove odporúčania Bratislave v tomto období najvyšší štátni predstavitelia a diplomati Slovenského štátu (s výnimkou K. Sidora) nevyvíjali nijakú pozoruhodnú iniciatívu orientovanú na Spojencov, ani žiadne iné aktivity, ktoré by po zahraničnopolitickej stránke vybočovali z rámca ochranej zmluvy s Nemeckom. Aj v prípade, ak by Pissko list dostal a komunikoval domov jeho hlavné tézy, je nepravdepodobné, že by sa na tomto postoji orgánov moci na Slovensku čosi zmenilo.

Prídavkova pozornosť sa ďalej sústredila na Spojené štáty americké a tu najšiu početnú kolóniu amerických Slovákov a ich organizácie, v prvom rade Slovenskú ligu v Amerike, ktoré mali podľa jeho predstáv zohrať dôležitú úlohu v období nasledujúcom ihneď po skončení vojny. Záležalo mu na tom, aby sa poľsko-slovenská spolupráca premietla aj do kontaktov krajaných organizácií v USA. Najmä krajané kongresy ponúkali priestor na vytvorenie priaznivej atmosféry. V dňoch 28. – 30. mája 1944 sa uskutočnil inauguračný zjazd Poľsko-amerického kongresu v Buffale, ktorý si stanovil za cieľ infor-

53 Tamže, s. 8.

movat' americkú verejnosť o poľských záležitostiach a obhajovať myšlienku nezávislého Poľska. Delegáti zvolili za predsedu novej organizácie Karola Rozmarka. Peter Prídavok a Karol Vychodil krátko pred kongresom posielali pozdravný telegram Rozmarkovi, v ktorom vyjadrili obdiv poľskému heroickému boju za slobodu a kresťanskú civilizáciu a vyslovili túžbu po spoločnej budúcnosti slovenského a poľského národa „*vo veľkej komunite slobodných stredoeurópskych štátov*“. Prídavok chcel osloviť aj predsedu Slovenskej ligy Msgr. Františka (Francisa) Dubosha a predsedu Prvej katolíckej slovenskej jednoty Michala Vargoviča prostredníctvom telegramov, v ktorých vyjadril želanie, aby na kongrese v Buffale prehovoril aj delegát ligy. Prídavkove telegramy obsahovali posolstvo, že osud všetkých národov strednej Európy je úzko spätý s osudom Poľska. Žiaden z nich však nedorazil do rúk adresáta, pretože ich zadržala MI 5, ktorá o tejto skutočnosti informovala Foreign Office. V centrále britskej diplomacie reagovali na túto správu lapidárnou poznámkou: „*typické*“.⁵⁴

Propaganda vedená Prídavkom mala za cieľ ukotviť ním vedenú Slovenskú národnú radu v povedomí rôznych organizácií, spolkov a vládných orgánov. Vítaným fórom mu bol Česko-poľsko-slovenský federačný klub, založený v decembri 1943 v Londýne, ktorý po počiatočných ťažkostiach vyvíjal čulú činnosť. Práve Prídavok bol jedným z „*ťahúňov*“ tejto organizácie, o čom sa mohli presvedčiť aj československé orgány. Ministerstvo zahraničia upozorňovalo Kanceláriu prezidenta začiatkom júna 1944 na oznam uverejnený v denníku *Dziennik Polski* 10. júna 1944, v ktorom Česko-poľsko-slovenský klub pozýval svojich členov a sympatizantov na prednášku P. Prídavka s titulom „*Prečo Slovensko a nie Československo*“.⁵⁵

Československé orgány, pozorne sledujúce činnosť slovenskej opozície v Londýne na čele s Prídavkom a zoskupenie gen. Prichalu – najmä ich súčinnosť s Poliakmi, neúnavne pokračovali v intervenciách na britských vládných miestach. Ich úsilie však zatiaľ neprinášalo vytúžený efekt – rozhodný zákrok bezpečnostných orgánov proti Prídavkovi, ktorý by ho definitívne vyradil

54 TNA, f. PRO, FO 371, 38929, C 6999, prepis telegramov P. Prídavka pre K. Rozmarka z 22. 5. 1944, F. Dubosha z 21. 5. 1944 a M. Vargoviča z 22. 5. 1944.

55 AÚTGM, f. EB II/1, sign. 40/VII/7, šk. 406, správa MZV pre Kanceláriu prezidenta č. 12544/44 z 10. 6. 1944. Prednáška sa uskutočnila 13. 6. 1944 v Klube Bieleho orla.

z politickej činnosti. Ich očakávania sa čiastočne splnili 27. júla 1944, keď Petra Prídavka v jeho sídle na Wilton Crescent č. 7 navštívil inšpektor G. Wilkinson zo Špeciálneho oddelenia Metropolitnej polície (Metropolitan Police) v sprievode spolupracovníka seržanta Jeffcota a kapitána Buzzarda z War Office. Cieľom tejto nečakanej návštevy bola domová prehliadka, ktorú britské orgány nariadili 19. júla na základe prechádzajúcich obvinení z porušenia tzv. Defence Regulations. Vyšetrovatelia zaistili karbónovú kópiu Prídavkovho listu pre B. Pisska zo 14. marca 1944, ktorý posielal do Švédska prostredníctvom Sylwestra Karalusa z poľského vyslanectva pri čs. vláde. Na poznámku inšpektora Wilkinsona, že sa tým dopustil previnenia proti britským právnym predpisom, sa Prídavok bránil tvrdením, že si toho nebol vedomý. V tejto súvislosti vypovedal, že už predtým posielal list K. Sidorovi prostredníctvom T. Filipowicza, taktiež poľskou diplomatickou poštou. Netajil sa ani tým, že rovnakým kanálom posielal svoje články do USA. Domová prehliadka sa skončila zaistením množstva písomností v slovenčine, ktoré mali byť dodatočne preskúmané.⁵⁶ Na základe výpovede predsedu SNR v Londýne sa ďalej zistilo, že poberá finančnú podporu od poľských kruhov vo výške 50 funtov mesačne. Prídavok to vysvetľoval ako istú kompenzáciu za pomoc, ktorú poskytol Milan Hodža ešte ako československý premiér niektorým poľským politikom v exile. Túto formu podpory, ktorá bola pre Prídavka jediným finančným príjmom, mu zabezpečil Hodža na základe dohody s Poliakmi krátko pred odchodom do USA v októbri 1941.⁵⁷

Všetky zistenia týkajúce sa Prídavka zhrnul War Office v liste pre riaditeľa Úradu štátnych žalobcov (štátnu prokuratúru) zo 16. augusta 1944, pričom ho upozorňoval na skutočnosť, že predseda SNR dostáva peniaze od poľskej vlády a aj vďaka tomu môže vyvíjať činnosť, ktorá spôsobuje politické problémy čs. vládnym kruhom. Foreign Office, ktorý dostal kópiu správy, sa mal

56 TNA, f. PRO, FO 371, 38930, C 10923, záznam G. Wilkinsona z 29. 7. 1944 (podpísaný tiež F. Bridgesom a M. Fosterom z Metropolitnej polície. Wilkinson charakterizoval Prídavka ako „*self-styled chairman of the Slovak National Council*“. Prídavok telefonoval Wilkinsonovi nasledujúceho dňa, 28. 7. 1944, pretože chcel poopraviť svoju predchádzajúcu výpoveď. Povedal o. i., že list Sidorovi posielal prostredníctvom Karalusa, a nie Filipowicza. Tamže, protokol z výpovede P. Prídavka z 28. 7. 1944.

57 Tamže, správa inšpektora G. Wilkinsona z 31. 7. 1944.

vyjadriť k otázke, či Slovensko možno kvalifikovať ako nepriateľské územie. Pozitívna odpoveď by podľa War Office znamenala, že Prídavok sa pokusom o kontakt s Pisskom previnil proti bezpečnostným predpisom.⁵⁸ Medzitým minister vnútra J. Slávik poslal list svojmu briskému rezortnému kolegovi Herbertovi Morrisonovi, v ktorom uvádzal ďalšie podrobnosti z vyšetrovania vojaka M. Oravca. Zjavným cieľom tohto kroku bolo dodatočne priťažiť Prídavkovi, pričom tak ako v predchádzajúcich prípadoch sa do popredia vysúvalo jeho spojenie s Poliakmi. Oravec, ktorý si na ministerstve vnútra podal žiadosť o abolicíu (t. j. v jeho prípade žiadosť o zastavenie konania v trestnej veci v dôsledku udelenia milosti), vypovedal aj o návštevách v Klube Bieleho orla spolu s Jozefom Prídavkom, Vojtechom Krauhcom, Henrichom Greifom a Jánom Osifom, ďalším signatárom memoranda vojakov slovenskej národnosti pre poľského ministra obrany gen. Kukiela.⁵⁹ Foreign Office dostalo od Home Office kópiu tohto materiálu spoločne so žiadosťou o vyjadrenie, aký je status Slovenska, a konkrétne – či Prídavkov list určený pre Pisska možno klasifikovať ako kontakt s nepriateľským územím. Od stanoviska Foreign Office závisel ďalší postup Home Office a štátnej prokuratúry v kauze Peter Prídavok.⁶⁰ Ako sa možno presvedčiť z tzv. minutes, v centrále britskej diplomacie sa rozprúdila intenzívna výmena názorov na všetky otázky súvisiace s Prídavkovým prípadom. Fanny Gatehouseová sa vyslovila proti vyšetrovaniu Prídavka vzhľadom na jeho spojenie s poľskými oficiálnymi kruhmi, a Geoffrey Harrison nazval celú záležitosť výstižne ako „*very monkey business*“.⁶¹ Rozhodujúce bolo stanovisko šéfa Centrálného departmentu Foreign Office Franka Roberta a ten konštatoval celkom jednoznačne, že Prídavok

58 Konkrétne išlo o Defence Regulation 4A. Tamže, list W. E. Hinchley Cooka pre E. T. Atkinsona z 16. 8. 1944.

59 TNA, f. PRO, FO 371, 38930, C 11099, kópia listu J. Slávika pre H. Morrisona č. 5934/dův/4.-1944 z 3. 8. 1944. Kópia uložená tiež v NA, f. MV-L, sign. 2-7-35/4, šk. 107. K Oravcovej žiadosti o abolicíu pozri AÚTGM, f. EB II/1, sign. 40/XIII/1/18, šk. 422, list ministerstva vnútra pre Kanceláriu prezidenta č. 6037/4.-1944 z 5. 9. 1944. Minister vnútra navrhol, aby sa Oravcovej žiadosti o abolicíu vyhovel.

60 TNA, f. PRO, FO 371, 38930, C 11099, list J. J. Nunnovej z HO pre F. Gatehouseovú z FO č. 827457/100 z 21. 8. 1944.

61 Čiže veľmi zlomyseľné správanie, respektíve veľká neplecha. Tamže, poznámka G. Harrisona z 31. 8. 1944.

nie je pronemecký a že v nijakom prípade nepredstavuje ohrozenie pre Veľkú Britániu ani pre vojnové úsilie Spojencov. Dokonca sa netajil názorom, že predložené dokumenty potvrdzujú správnosť postupu Foreign Office s cieľom nedat' sa vťahnuť do honu na čarodejnice – čiže na odporcov E. Beneša, ktorý zvädzali čs. úrady. Robertsov záver bol jasný: nemalo sa podniknúť nič, čo by mohlo prispieť k „ventilovaniu“ celej záležitosti na verejnosti, nebolo by to totiž ani v záujme čs. vlády, a konkrétne E. Beneša, ktorý sa podľa neho snažil očistiť meno vtedy už nežijúceho Milana Hodžu (zomrel v júni 1944) ako „dobrého československého vlastenca“, čím narážal na zmienku o finančných transakciách premiéra dohodnutých s Poliakmi. Odpoveď pre Home Office mala byť preto odporučením, aby sa trestné stíhanie Prídavka zastavilo. Zároveň však mal britský veľvyslanec pri poľskej vláde O. O'Malley upozorniť ministra zahraničia T. Romera na „šialené správanie“ poľskej vlády, spočívajúce v doručovaní Prídavkových listov diplomatickou poštou a najmä financovanie aktivít. Posledná okolnosť ho iritovala tým viac, že – ako konštatoval, finančné prostriedky „pre ľudí typu Dr. Prídavka“ sú z peňaženky britského daňového poplatníka.⁶² V tomto zmysle napísal W. D. Allen list Home Office, pričom poukázal aj na to, že v priebehu vyšetrovania by istotne vyplávala na povrch spojitosť Prídavka a poľských oficiálnych kruhov, čím „by boli spôsobené veľké škody“ a navrhol zastaviť ďalšie trestné stíhanie.⁶³ Ešte dôležitejšie z pohľadu poľsko-slovenských vzťahov bolo odporúčanie pre veľvyslaca O'Malleya, ktorý mal príležitostne upozorniť T. Romera na nerozvážnosť počinania Poliakov, ktorí sa dávajú angažovať – ako to charakterizoval autor listu G. Harrison – „do treťoradých stredo európskych intríg“, ktoré „im neprinášajú nič a dostávajú ich do mimoriadne zložitej situácie“. Vo Foreign Office si však uvedomovali, že poľská vláda má dôležitejšie starosti, a preto Harrison zrejme aj s istým pocitom spoluzodpovednosti Britov na jej vskutku komplikovanej situácii (najmä vis-à-vis Sovietskemu zväzu) dodal, že vec nie je naliehavá. Pokyn Centrálného departmentu Foreign Office pre O'Malleya tak napokon voči poľskej vláde nebol taký rezolútny, ako by sa dalo očakávať.⁶⁴ Navyše dostupné dokumenty nedávajú jasnú odpoveď na

62 Tamže, poznámky F. Roberta z 2. 9. 1944.

63 Tamže, kópia listu W. D. Allena pre J. J. Nunnovú z 9. 9. 1944.

64 Tamže, kópia listu G. Harrisona pre O. O'Malleya z 9. 9. 1944.

otázku, či britský veľvyslanec napokon naozaj intervenoval u ministra zahraničia T. Romera.

Československé úrady zatiaľ márne čakali na oficiálnu odpoveď britskej strany, napriek tomu však mali o postupe Britov proti Prídavkovi informácie z prvej ruky vďaka vojenskému spravodajstvu, na ktoré sa v októbri 1944 po dlhom váhaní dôverne obrátil priamy účastník bytovej prehliadky u P. Prídavka, kpt. Buzzard z War Office. Ako sa píše v zápise z rozhovoru s Buzzardom, „*náš přítel, když toto sdělení podával, byl bledý a bylo pozorovat, jak velké přemáhání ho to stálo*“. Kapitán Buzzard ubezpečil čs. stranu, že v úsilí obviniť a zatknúť Prídavka sa exponovali všetci priatelia Československa a spolupracovníci s čs. spravodajskou skupinou, pričom on osobne sa v súlade s pokynom War Office snažil „*vytěžit z každého detailu podklad pro trestní stíhání*“. Buzzard mal podozrenie, že Prídavka ktosi varoval, pretože materiál, ktorý u neho našli, „*nebyl nijak zvlášť přítěžující*“. Predseda SNR v Londýne vystupoval podľa slov kpt. Buzzarda s veľkým sebavedomím a vôbec sa netajil tým, že „*nenávidí dra Beneše a celý náš vládní systém*“ a tvrdil, že na britskej pôde je jediným oprávneným hovorcom záujmov slovenského štátu, ktorý britská vláda uznala. Pracovník War Office mal na základe Prídavkovho správania dojem, že má vo Veľkej Británii politických ochrancov. Keď ho vypočúvajúci kpt. Buzzard podľa vlastného rozprávania tlačil k stene, Prídavok priznal, že má pravidelný kontakt s generálom Kazimierzom Sosnkowským a istým pracovníkom poľského ministerstva zahraničia (pravdepodobne mal na mysli S. Karalusa). Pokus „zneškodniť“ Prídavka však zmaril Foreign Office, ktorý sa vyslovil proti vyšetrovaniu kauzy preto, aby nebola kompromitovaná poľská vláda – konštatoval kpt. Buzzard, ktorého manželka bola mimochodom Poľka. Takzvaní priatelia Československa vo War Office boli preto „*nejvíce zklamáni, když zjistili, že jejich námaha a úpřimná snaha byly marné*“.⁶⁵

Tento záver bol platný aj pre československé úrady. Napriek tomu, že v úsilí zdiskreditovať a denunciovat' P. Prídavka zmobilizovali všetky pros triedky, vytúžený efekt sa nedostavil. K ich iritácii iste prispel aj fakt, že brit-

65 NA Praha, f. MV-L, sign. 2-1-663, šk. 42, prísne tajný úradný záznam kpt. B. Wiesnera z 20. 10. 1944. Bol určený len pre prezidenta Beneša, ministrov J. Masaryka J. Slávika a gen. S. Ingra, a pre špičku čs. rozvedky (plk. gšt. F. Moravca, pplk. Václava Slámu a pplk. J. Bartíka).

ský minister vnútra H. Morrison sa s odpoveďou na Slávikove listy z 1. 6., 3. 8. a 14. 9. 1944 v kauze Prídavok vôbec neponáhlal. Reagoval až 6. októbra 1944, keď čs. ministromi oznámil, že riaditeľ Úradu štátnych žalobcov po preskúmaní Prídavkovo prípadu a obvinení voči nemu prijal záver, že prokuratúra nemôže začať súdne kroky na základe obvinenia zo spáchania trestného činu, a preto nemôže v tejto záležitosti podniknúť nijaké ďalšie kroky. Akoby na útechu záverom vyjadril nádej, že zákrok britských orgánov a najmä bytová prehliadka Prídavka zastraší a ochladí jeho politické aktivity.⁶⁶

Ďalší vývoj však ukázal, že toto trocha alibistické konštatovanie šéfa Home Office sa nesplnilo. Foreign Office bolo proti „rozmazávaniu“ nepríjemnej kauzy. Prídavok tento priestor pre aktivity náležite využíval a nerušene pokračoval v svojom úsilí zachrániť samostatnú slovenskú štátnosť po vojne. Potvrdzuje to aj správa čs. ministerstva vnútra z 8. augusta 1944, ktorá sumarizovala najnovšie aktivity slovenskej a českej opozície v Londýne. O Prídavkovi sa písalo, že naďalej pokračuje v svojej predchádzajúcej činnosti, „*ba lze říci, že poslední údálosti na východní frontě zvýšili ještě jeho aktivitu*“. Predseda SNR v Londýne bol totiž presvedčený, že väčšina Slovákov doma odmieta návrat k ČSR a že po porážke Nemecka budú na Slovensku vďaka vývoju z ostatných rokov (mladá slovenská inteligencia a kádre odborníkov vyškolené na slovenských univerzitách) vhodné podmienky na prevzatie, respektíve udržanie moci vo vlastnom štáte. Prídavok podľa správy MV rátal s tým, že v povojnovom období sa vykryštalizujú podmienky na nové usporiadanie patrikulárnych stredoeurópskych otázok a dôjde k slovensko-poľskej dohode s podporou Vatikánu.

V politickom profile vypracovanom 4. odborom československého exilového ministerstva vnútra, ktoré riadil Juraj Slávik, je Prídavok charakterizovaný ako „*člověk velmi bystrý*“, ktorý „*Čechům zásadně nevěří a nemá je příliš rád*“. V tomto dokumente sa ďalej konštatuje, že Prídavkova činnosť bola „*s hlediska československé jednoty velmi nebezpečná. Prídavok je ochoten jíti za svým přesvědčením do všech důsledků* – písalo sa v závere názorového profilu predsedu SNR v Londýne vypracovanom čs. MV – *a před ničím se*

66 Tamže, sign. 2-7-35/4, šk. 107, list H. Morrisona pre J. Slávika z 6. 10. 1944.

nezastaviti. Necítí k československé republice nejmenších závazků a neměl by k československým životním zájmům žádných ohledů!"⁶⁷

S touto „vizitkou“, ale najmä po skúsenostiach s československými orgánmi v exile za 2. svetovej vojny Peter Prídavok pochopiteľne nemohol vážne rozmýšľať o návrate do vlasti. Jeho túžba, ktorou bolo zachovanie samostatného slovenského štátu po vojne, sa nenaplnila. Zostal v londýnskej emigrácii. Aj po vojne sa zapájal do politického života: patril k spoluzakladateľom Slovenskej národnej rady v zahraničí a v rokoch 1948 – 1952 bol jej generálnym tajomníkom. Od roku 1952 pôsobil v britskom rozhlase (B.B.C. – British Broadcasting Corporation) ako programový asistent a neskôr ako vedúci slovenskej sekcie BBC. Zomrel 15. februára 1966 v Londýne.

67 NA Praha, f. MV-L, sign. 2-1-663, šk. 42, správa MV z 24. 7. 1944.

ZAHRAŇIČNŮPŮLITICKÉ ASPEKTY

Denníky a memoáre o znovupričlenení južnej časti Slovenska k Maďarsku v rokoch 1938 – 1945

JUDIT PIHURIK

Revizionistické snahy ako hlavný kurz medzivojnovej maďarskej zahraničnej politiky sa v prvom kroku naplnili znovupričlenením južnej, prevažne maďarským obyvateľstvom obývanej časti „Hornej Zeme“,¹ v roku 1938. V centre pozornosti mojej štúdie stoja denníky a memoáre odzrkadľujúce súvisiace udalosti. Ide o subjektívne naladené pramene, ktorých význam rozhodne nespočíva vo výdatnosti z hľadiska politickej, hospodárskej či spoločenskej makrohistórie. Dôležité sú skôr preto, lebo v centre ich pozornosti stojí predovšetkým jedinec a jeho osobná história. Totožné udalosti sa predsa neprežívajú rovnakým spôsobom. Svoje zážitky a skúsenosti každý zachytáva inak a pri reprodukcii svojho príbehu uplatňuje osobné hľadisko. Na dotvorenie dobového obrazu tvoria denníky významnejšiu pramennú bázu, pretože vznikajú časovo synchronizovane s udalosťami, a to z osobných pohnútok a cieľov ich autorov. Memoáre sú písané dodatočne s cieľom vedomého sprístupnenia faktov, prehľadu či analýzy udalostí. Ich autorov však pomerne často motivuje snaha po sebaoprotiverení a pri formulovaní vlastnej mienky môžu zohrať značnú úlohu aj vonkajšie vplyvy a okolnosti.

Počas mojich výskumov som doteraz spracovala do dvestopäťdesiat publikovaných a rukopisných denníkov a memoárov vzťahujúcich sa k Horthyho ére.² K prítomnej štúdiu som z nich použila desať relevantných prameňov. Citovať budem autorov dvoch denníkov, siedmich memoárov a jednej biografie.

Straty II. svetovej vojny mnohých podnietili k zaznamenaniu svojich spomienok. Už spôsob ich podania odzrkadľuje charakteristickú rôznorodosť spomínaných dvoch typov prameňov. Dobové spontánne názory objavujúce sa v denníkoch korešpondujú s vtedajšou verejnou mienkou. Okrem malých výnimiek vyzdvihujú nespravodlivosť trianonského diktátu a z toho vyplývajúce

1 Maď. Felvidék – pôvodne severná oblasť Uhorska, medzi rokmi 1918 – 1945 maďarský názov celej časti pričlenenej k Československu, t. j. Slovenska.

2 Miklós Horthy (1868 – 1957), viceadmirál, posledný veliteľ flotily Rakúsko-uhorskej monarchie, regent Maďarského kráľovstva v rokoch 1920 – 1944.

opodstatnenie maďarských revíznych nárokov, pričom idealizujú historické Uhorsko. Oproti tomu v memoároch vzniknutých a publikovaných v Maďarsku po roku 1945 sa často objavujú aj stereotypy päťdesiatych – sedemdesiatych rokov. Horthyho obdobie sa v nich javí ako akási „antiéra“ a dlho sa nik zo žiadneho pohľadu nepokúsil o odlišné prehodnotenie jej negatívneho obrazu. Treba však upozorniť aj na to, že memoáre, ktoré vznikli v zahraničí, veľmi často vyslovujú oveľa kritickejšie názory nielen voči Horthymu, ale aj voči iným dobovým politikom či udalostiam. Aj napriek tomu, že sa v nich nesporne zachováva aj už naznačený idealizovaný obraz. Oproti autorom publikujúcim v Maďarsku pred rokom 1989 sa od emigrantov automaticky neočakávalo negatívne vykreslenie doby. Ku kritickosti a hľadaniu zodpovedných ich mohli podnietiť najskôr tragické následky vstupu do II. svetovej vojny. Zmeny v hodnotení možno badať aj po roku 1990. V domácich memoároch sa znovu prejavujú iluzórne predstavy o historickom Uhorsku.

Maďarsko v roku 1920 stratilo dve tretiny dovtedajšieho územia a vyše polovicu obyvateľstva.³ Maďarské obyvateľstvo na odčlenených územiach tvorilo 30,2 %. Napätie sa zvyšovalo potom, keď trianonský mierový diktát⁴ rozdelil aj etnický jednotné územia. Táto skutočnosť neskôr zamedzila možnosti diferencovaného priblíženia sa k problematike.

Vznikli dve predstavy riešenia územnej otázky. Jednou bola extrémna, absolútna územná revízia podľa hesla „mindent vissza – všetko späť“, ktorú však oficiálna politika nezastupovala. Ďalšia predstava rátala s revíziou na základe etnických princípov a rátala s navrátením prihraničných, prevažne Maďarmi obývaných území.⁵ Jasná bola aj nevyhnutnosť veľmocenskej garancie takýchto zmien. Tá sa spočiatku očakávala zo strany Talianska. V dôsledku meniacej sa situácie v svetovej politike sa v tridsiatych rokoch 20. storočia malo stať hlavným spojencom Nemecko. I keď narušenie mierového usporiadania a etnická revízia mohli byť spoločným cieľom, Nemecko sa v pr-

3 Z pôvodných 282 tis. km² rozlohy zostalo 93 tis. km², počet obyvateľov klesol z 18,2 mil. na 7,9 mil. (bez Chorvátska).

4 Príslušná zmluva mierovej konferencie uzatvárajúcej I. svetovú vojnu bola podpísaná s Maďarskom vo Versailles, v zámku Grand Trianon 4. 6. 1920.

5 K najvýznamnejším predstaviteľom hraničných zmien na základe etnického princípu patril Pál Teleki (1879 – 1941), geograf, politik. V rokoch 1920 – 1921 a 1939 až 1941 ministerský predseda.

vom rade snažilo o nastolenie nového poriadku, a túto skutočnosť dali jeho predstavitelia maďarským politikom neraz najavo.⁶ Onedlho sa však nemecký postoj zmenil, pretože sa Hitler rozhodol využiť maďarské revízne snahy k realizácii vlastného plánu voči Československu.

Udalosti nabrali na obrátkach v auguste 1938. Začali sa rokovania medzi Maďarskom a štátmi Malej dohody⁷ a 23. augusta prišla na Hitlerovo pozvanie vysokopostavená maďarská delegácia pod vedením Miklósa Horthyho do Nemecka. Oficiálne sa Horthyho návšteva v nemeckom prístave Kiel mala uskutočniť pri príležitosti spustenia krížnika Prinz Eugen na more. Ako však píše vo svojich pamätiach, bolo mu podozrivé, ako okato nemecká strana ráta s jeho náklonnosťou k veciam súvisiacim s jeho pôvodným povoláním. Jeho podozrenie sa naplnilo: delegácia sa mala vyjadriť k tomu, či by bolo Maďarsko pre dosiahnutie svojich cieľov ochotné ujať sa ozbrojenej iniciatívy voči Československu. Riešenie otázky vojenskou agresiou však vzhľadom na značne obmedzený stav maďarskej armády nebolo reálne.⁸ Podľa Hitlerových plánov mala maďarská armáda napadnúť Československo ešte pred Mníchovskou konferenciou. Tým sa mal potvrdiť jeho argument, že voči Československu majú aj iné štáty etnické požiadavky. Do konfliktu sa neskôr mala zapojiť aj nemecká armáda. Za zvládnutie úlohy Hitler ponúkol Maďarsku územie celého Slovenska. Maďarskí politici však takúto možnosť

6 Elemér Újpétery (1911 – 2001), diplomat, osobný tajomník ministerského predsedu Bélu Imrédyho (1938 – 1939), neskôr v tej istej funkcii u ministra zahraničných vecí Istvána Csákyho (1938 – 1941), od októbra 1942 tajomník veľvyslanectva v Lisabone. Cituje nemeckého ministra hospodárstva Waltra Funka, ktorý mu počas svojej návštevy v Budapešti v roku 1938 vysvetľoval budúcnosť Maďarska v rámci nemeckej hospodárskej sféry. In: ÚJPETERY, E.: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi küllügy szolgálatában*. Budapest 1987, strana (s.) 36.

7 Rokovania v Bledě sa konali medzi 21. – 23. augustom 1938. Predstavitelia Československa, Južoslávie a Rumunska podpísali 22. augusta dohodu, ktorá mala Maďarsku z hľadiska ozbrojovania zaručiť rovnoprávnosť. Dohoda však nevstúpila do platnosti, nakoľko v otázke maďarských menšín medzi rokovacími stranami nenastal konsenzus.

8 Podľa V. časti Trianonskej mierovej zmluvy malo Maďarsko právo vydržiavať 35-tisícové vojsko pozostávajúce z profesionálnych vojakov, pričom armáda nemohla byť vyzbrojená základnými prostriedkami modernej vojenskej techniky. In: ROMCSICS, I. (zost.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914 – 1999 I.* Budapest 2000, s. 145 – 150.

odmietli, pričom sa odvolávali na počiatočný stav rozvoja maďarskej armády a možné reakcie Rumunska a Juhoslávie. Hitlera takáto odpoveď prekvapila, vzhľadom na známe maďarské revizionistické snahy si bol totiž istý spoluprácou. Nenaplnenie očakávanej dohody dostalo maďarsko-nemecké vzťahy na bod mrazu.

Na kielskom stanovisku maďarská strana nič nezmenila ani počas nadchádzajúcich rokovaní, ktoré sa konali 20. septembra. V dôsledku toho Hitler údajne vyslovil svoju neochotu prezentovať v Mníchove maďarské záujmy a ohradil sa aj od možných budúcich rokovaní s maďarskými štátnymi predstaviteľmi.⁹ Tí napokon získali podporu Mussoliniho, ktorý prisľúbil vznesenie maďarských požiadaviek. Na rokovaníach v Mníchove však vyšlo najavo, že Hitler sa touto otázkou nemieni zaoberať. Riešiť ju chcel až neskôr, bez účasti západných mocností.¹⁰ Nezúčujem ostatných veľmocí o túto otázku je tiež však nesporný. Celej záležitosti sa totiž dotýka iba formulácia dodatku (apendixu) podpísanej dohody, podľa ktorej má Maďarsko (a Poľsko) vyriešiť svoje sporné otázky s Československým rokovaním.

Dvojstranné rokovania, s vtedy už autonómnym Slovenskom, sa začali 9. októbra 1938. O netrepezlivosti niektorých vysokopostavených dôstojníkov maďarskej armády svedčí, že v nádeji urýchlenia udalostí už začiatkom októbra provokačne vysadili na slovenské pohraničné územia niekoľko oddielov polovojenských jednotiek.¹¹ Aj keď sa na medzištátnych rokovaníach prejavili isté náznaky priblíženia názorov, k dohode medzi maďarskou a slovenskou stranou nedošlo.¹² V dôsledku toho maďarský minister zahraničných vecí ini-

9 ÚJPETERY, E.: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*, s. 68 – 69.

10 FÜLÖP, M., SIPOS, P.: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest 1998, s. 203 – 204.

11 Tzv. „rongyosgárda“ (v priamom preklade: garda v handrách – pozn. prekl.) bola polovojenskou jednotkou zorganizovanou na jar roku 1938 z profesionálnych, ako aj dobrovoľných vojakov v zálohe (v počte pribl. 9 000 osôb).

12 Maďarská strana si nárokovala na pohraničné, Maďarmi obývané pásmo v rozlohe 13 000 km² s počtom obyvateľov presahujúcim 1 mil. Slovenská strana najprv ponúkla možnosť autonómie, neskôr svoju ponuku zmenila na možnosť odstúpenia územia zodpovedajúceho neceljej polovici pôvodnej maďarskej požiadavky (5 200 km² s 345 000 obyvateľmi). In: FÜLÖP, M., SIPOS, P.: *Magyarország külpolitikája a XX. században*, s. 204.

cioval ďalšie rokovania s účasťou štyroch veľmocí, no arbitrom v tejto záležitosti so súhlasom Veľkej Británie a Francúzska sa stali napokon Nemecko a Taliansko. Rozhodnutie padlo 2. novembra 1938 vo Viedni. S prihliadnutím na etnickú hranicu bolo Maďarsku vrátených aj s územím Podkarpatskej Rusi¹³ dovedna 11 927 km² s počtom obyvateľov 1 mil. 60 tis., z ktorých Maďari tvorili 84 %.¹⁴

Predmetné územie obsadila maďarská armáda medzi 5. – 10. novembrom 1938. Obsadené územia podliehali do 31. decembra vojenskej správe. Po tomto termíne bola armáda stiahnutá, prítomné zostali iba útvary jednotlivých vojenských obvodov a predstavení verejnej správy.

Už fakt, že k prvému revíznemu kroku došlo za nemeckej a talianskej asistencie, zatienil výsledky a ovplyvnil ďalšie zahraničnopolitické smerovanie Maďarska. Na druhej strane revízne úspechy vnútropoliticky podporovali regenta Miklósa Horthyho a celkovo pozdvihli verejnú náladu.¹⁵ Udalosti boli

-
- 13 Podkarpatská Rus – územne vznikla až v 20. storočí. Rozlohou sa v podstate zhodovala so severovýchodnými župami historického Uhorska (Užská, Berežská, Ugočská a Marmarošská župa). In: SIPOS, P., RAVASZ, I. (zost.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A – Zs.* Budapest 1997, s. 210.
- 14 Ďalšie kroky revízie: pričlenenie Podkarpatskej Rusi vojenskou cestou za nemeckej asistencie na jar 1939 znamenalo návrat 12 000 km² s počtom 700 tis. obyvateľov – z nich do 10 % maďarskej národnosti. V dôsledku druhej Viedenskej arbitráže bolo v auguste 1940 prinavrátené severné Sedmohradsko a tzv. Sikulská zem (maď. Székelyföld – ide o strednú až východnú časť historického Sedmohradska, pozn. prekl.) s rozlohou 43 000 km² s počtom obyvateľov 2,5 mil. Z nich viac ako 1 mil. tvorili Rumuni. Súčasne na rumunskej strane v južnom Sedmohradsku zostalo 400 tis. Maďarov. Keď 11. apríla 1941 Chorvátsko vyhlásilo svoju samostatnosť, Maďarsko sa pripojilo k nemeckej ofenzíve proti Juhoslávii a obsadilo južné územia zodpovedajúce niekdajším historickým hraniciam: išlo o rozlohu 11 475 km² s počtom obyvateľov 1 mil. (z nich Maďari tvorili asi tretinu). Vďaka týmto zmenám sa v Maďarsku znova objavili národnostné problémy, pričom v zahraničí (najmä Rumunsku) naďalej zostala početná skupina Maďarov.
- 15 Málokto vtedy myslel na možné negatívne dôsledky, i keď niektorí politici upozorňovali na riziká spojené naviazaním sa na Nemecko. Napríklad možno spomenúť Istvána Bethlena, skoršieho ministerského predsedu (1921 – 1931), ktorý svojim memorandom pripravenom ministerstvu zahraničných vecí varoval v roku 1940 pred možnosťou vzdať sa neutrality a ako nástroj voči nemeckej a sovietskej expanzii navrhol spravodlivé vyrovnanie národov Dunajskej kotliny. In: ZSIGMOND, L. (zost.): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához.*

v celej krajine prijaté s veľkým nadšením, i keď sa našli aj nespokojní, ktorí dúfali v navrátenie celého územia patriaceho k historickému Uhorsku pred rokom 1920. Veľká časť obyvateľstva však bola nadšená a očakávala ďalšie pokračovanie revíziých krokov.

Vo väčšine denníkov a memoárov možno badať takéto radostné očakávanie. V chápaní ich autorov bola nespravodlivosť Trianonskej zmluvy vo všeobecnosti dostatočným argumentom opodstatnenosti revízie. Prijali ju bez akýchkoľvek pochybností a zároveň vnímali len jej pozitívne stránky. Okrem vyzdvihovania opodstatnenosti nárokov a vyjadrení radostného nadšenia však niektoré pramene obsahujú aj kritické poznámky. Ich autori boli väčšinou oboznámení s reálnymi možnosťami maďarskej armády, pochopili dôležitosť národnostných otázok, mali kritický postoj k niektorým aspektom politicko-spoločenského zriadenia horthyovského režimu a napokon, v nemalom množstve prípadov vyslovovali vážne obavy zo zahraničnopolitického zaviazania sa Nemecku.

Ďalej sa budem venovať predovšetkým prameňom, ktoré svojim obsahom patria do poslednej zo spomínaných kategórií. Spomedzi politických špičiek budem citovať maďarského regenta Miklósa Horthyho. K slovu sa dostanú aj tí, ktorí mali k dispozícii priame informácie načrtnutých dejov. Ide o armádneho dôstojníka a diplomata Rudolfa Andorku,¹⁶ člena delegácie na komárňanských rokovaníach, maďarského veľvyslanca v Londýne Györgya Barczu,¹⁷ mladého úradníka ministerstva zahraničných vecí a svedka dôležitých diplomatických rokovaní Eleméra Újpeteryho.¹⁸ Medzi citovanými sa ďalej nachádzajú: vysokopostavení dôstojníci maďarskej armády Gyu-

1936 – 1945. IV. kötet. Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában. 1939 – 1940. Budapest 1962, s. 743 – 761.

- 16 Rudolf Andorka (1891 – 1961) v období 1. 8. 1937 – 5. 5. 1939 veliteľ oddelenia vojenského spravodajstva a kontrarozviednej služby, v októbri 1938 sa zúčastnil komárňanských rokovaní, tiež bol účastníkom hraničného vyrovnania. Od roku 1939 vyslanec v Madride, odkiaľ bol odvolaný v roku 1941 v dôsledku tlakov tamojšieho nemeckého vyslanca. Proanglicky založený, protinemeckého zmysľania. Nemci ho v roku 1944 odvliekli do Mautthausenu. Vrátil sa domov, no v roku 1949 bol deportovaný a v roku 1953 odsúdený na trest odňatia slobody. Na slobodu sa dostal v roku 1956.
- 17 György Barcza (1888 – 1961), diplomat, v rokoch 1939 – 1940 londýnsky veľvyslanec. Od roku 1951 žil v Austrálii.
- 18 Pozri pozn. 6.

la Kádár¹⁹ a Imre Reviczky,²⁰ dôstojník Jenő Koltai,²¹ maďarský spisovateľ a historik pôvodom zo Slovenska Endre Kovács,²² básnik a dôstojník v zálohe György Faludy²³ a napokon učiteľ a dôstojník v zálohe Árpád Kadosa,²⁴ bojujúci pri Done. Paralelne s udalosťami vznikali denníky Rudolfa Andorku a Árpáda Kadosu.²⁵ Neskoršieho datovania sú memoáre Gyula Kádára a Endre Kovácsa, ako aj biografía venovaná osobe plukovníka Imre Reviczského. Pamätné spisy Miklósa Horthyho, Györgya Barczu, Eleméra Újpesteryho, Györgya Faludyho a Jenő Koltaiho vznikli v emigrácii. Vo svojich pamätiach Horthy vcelku mylne uvádza, že Hitlerova požiadavka v nemeckom Kieli bola maďarská vojenská akcia voči Československu, ktorá sa mala uskutočniť paralelne s nemeckou – nemala teda mať iniciatívny charakter. On sám však aj takúto možnosť odmietol: „*Je samozrejmé, že Maďarsko má voči Československu revizionitické nároky, no je naším prianím a zámerom, aby sme ich dosiahli mierovými prostriedkami.*”²⁶ Odvolával sa aj na svoje „*skromné prostriedky*”, ktoré by voči československému pevnostnému systému boli nedostatočné. Účasť v ozbrojenom konflikte by bol znamenal definitívny koniec dovtedy proklamovaných cieľov revízie mierovou cestou s garanciou veľmoci. Horthy musel rátať aj so stavom maďarskej armády. Nakoniec práve táto skutočnosť a možné vojenské ohrozenie zo strany štátov Malej dohody

-
- 19 Gyula Kádár (1898 – 1982), plukovník generálneho štábu, v období 1. 8. 1943 – 15. 4. 1944 veliteľ oddelenia vojenského spravodajstva a kontrarozviednej služby. Od roku 1944 v zajatí Nemcov a Nilašov, od roku 1945 v sovietskom zajatí. Zo Sovietskeho zväzu sa vrátil domov až v roku 1955.
- 20 Imre Reviczky (1896 – 1957), plukovník, počas vojny zachránil životy mnohých odvečených na nútené práce, za čo dostal ocenenie Yad Vashem.
- 21 Jenő Koltai (1910 – ?), dôstojník. Po roku 1945 emigroval do USA, kde pôsobil ako lektor jazykov.
- 22 Endre Kovács (1911 – 1985), publicista, historik, prekladateľ. Vyrástol a študoval v Bratislave, neskôr býval v Nových Zámkoch. Od roku 1945 žil v Maďarsku.
- 23 György Faludy (1910 – 2006), spisovateľ, básnik. Väčšinu svojho života strávil v emigrácii: v rokoch 1938 – 1946 a 1956 – 1988.
- 24 Árpád Kadosa (Kiss; 1914 – ?), učiteľ, dôstojník v zálohe.
- 25 Svoje memoáre Árpád Kadosa napísal na základe dobových poznámok.
- 26 HORTHY, M.: *Emlékirataim*. Budapest 1990, s. 212.

slúžili ako hlavný argument pri odmietnutí Hitlerovej ponuky. Samozrejme, musel brať ohľad aj na možné reakcie západných veľmocí.²⁷

Maďarskí politici v auguste 1938 boli konfrontovaní aj s Hitlerovými násilnými metódami.²⁸ Horthy sa pamätal aj na zmeny v Hitlerovom osobnostnom profile. Oproti skúsenostiam z minulosti, keď sa mu v roku 1936 javil ako „*umiernený a múdry štátnik*“, v Kieli stretol diktátora samého seba považujúceho za pána Európy.²⁹ Situáciu maďarských politikov ďalej komplikovali aj správy z rokovaní medzi Maďarskom a Malou dohodou v Bledě, kde bola 22. augusta podpísaná dvojstranná dohoda. Hitler videl v týchto paralelne prebiehajúcich rokovaníach účelové a schválne konanie maďarskej strany.³⁰

Skutočnosť, že Hitlerov návrh maďarskú delegáciu prekvapil, potvrdzuje aj Elemér Újpétery. V tomto ohľade cituje Lajosa Kuhla,³¹ podľa ktorého Nemci vyžadovali okamžité rozhodnutie, pričom žiadny priestor nevznikol na to, aby sa v danej otázke informovali o talianskom, anglickom či francúzskom názore. Avšak, keby Hitlerov plán vyšiel, „*tak by naša hornozemská revízia visela vo vzduchu*“ – predpovedal. Újpétery Horthyho námietky nespomína, no ako podotkol, následkom prípadného úspechu plánu by bolo „*definitívne nemecké tútorstvo*“.³²

27 Churchill vo svojich memoároch odsudzuje Horthyho vystúpenie v Kieli. Hitler bol podľa neho na stretnutí zdržanlivý a Horthyho neinformoval o svojich plánoch. Nespomína pri tom, že nemecký vplyv bol v tom čase v tunajšej oblasti evidentný, a že voči Nemecku spojenci nepodporili ani Československo. In: CHURCHILL, W. S.: *A második világháború. I-II*, s. 382.

28 V súvislosti s mníchovskými rokovaniami londýnsky veľvyslanec György Barcza poznamenáva, že Angličania boli v dojme na dlhé obdobie garantovaného mieru: „*Nepoznali Hitlera, ideológiu národného socializmu, ani mentalitu diktátorov, ktorá nepozná dohody, ale sa snaží o ďalšie a ďalšie úspechy a veľmocenské dobývanie*“. In: BARCZA, G.: *Diplomata-emlékeim. 1911 – 1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. I-II*. Budapest 1994, s. 382.

29 HORTHY, M.: *Emlékirataim*, s. 190, 200 – 201.

30 ÚJPÉTERY, E.: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*, s. 61 – 62.

31 Lajos Kuhl, dr. (1891 – 1974), diplomat, člen delegácie. V tom čase vedúci politického oddelenia ministerstva zahraničných vecí.

32 ÚJPÉTERY, E.: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*, s. 62.

Mladý diplomat opisuje aj obavy novej maďarskej delegácie vyslanej do Nemecka 20. septembra 1938. Vyplývajú z neistoty, ktorá by nastala v prípade, keby boli Hitlerove požiadavky v Mníchove splnené: „*Naši vedúci činitelia si uvedomovali, že v Kieli nemohli poskytnúť inú odpoveď. Situácia sa nezmenila ani odvtedy, skôr sa zhoršila. Od kielskej návštevy nemecké zahraničnopolitické aktivity nabrali také obrátky, že sme ich neboli schopní nasledovať diplomaticky, ani vojensky. Maďarskí delegáti si však boli vedomí aj toho, že v prípade, ak Nemci dostanú Sudety bez boja a nám sa z Hornej Zeme nič neujde, budú rozmetení víchrom domácej verejnej mienky.*“³³

Viedenskú arbitráž hodnotí väčšina memoárov jednoznačne pozitívne, ako veľmocami odobrenú, garantovanú zmenu. Iba u diplomata Györgya Barczu sa stretávame s názorom, podľa ktorého sa Maďarsko nemalo uspokojiť s mníchovskými postojmi Anglicka a Francúzska, ani s ich garanciami v podobe ústnych vyhlásení, ale sa malo usilovať o písomnú deklaráciu uznania výsledkov Viedenskej arbitráže. I keď podobná garancia by zrejme nič nezmenila na priebehu ďalších udalostí, Barczovo vyjadrenie je zaujímavé najmä preto, lebo sa v ňom prejavuje odpor voči Istvánovi Csákymu. Premárnenie možnosti takéhoto gesta pripisuje „*oslepenému nemcomilstvu*“ neskoršieho ministra zahraničných vecí.³⁴ V ďalšom vyjadruje aj názor, že po tomto medzinárodnom kroku sa celková situácia zhoršila práve preto, lebo pre mnohých revízia a priateľstvo s Nemcami znamenalo to isté. Protivníci Nemcov boli braní za nepriateľov revízie.³⁵

Podľa názoru viacerých autorov, aj napriek tomu, že krajina priam očakávala možnosť územnej revízie, maďarská politika nebola pripravená na okamžité konanie. Ťažkosti, ktoré by maďarská armáda v prípade ozbrojeného konfliktu musela prekonať, si mnohí uvedomili až po Viedenskej arbitráži. Je len prirodzené, že tieto otázky sa vynárajú predovšetkým vo svedectvách vojakov. Rudolf Andorka, prítomný na komárňanských rokovaniach a priamy účastník hraničného vysporiadania, píše nasledovne: „*...prešiel som pozdĺž pevnostnej línie v Poipli. Len teraz vidím, čo by bolo znamenalo tu zaútočiť...*

33 Tamže, s. 67 – 68.

34 BARCZA, G.: *Diplomata-émlékeim. 1911 – 1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból*, s. 384 – 385.

35 Tamže, s. 398.

Polovicu našej armády by sme boli stratili... “³⁶ Gyula Kádár, naopak, tejto obrannej línii prisudzoval len nízku efektívnosť, no vzhľadom na nevyhovujúci stav ozbrojenosti maďarskej armády (chýbali jej najmä ťažké delostrelectvo a bojové vozidlá) v prípade riešenia otázky vojenskou cestou takisto prognózoval neúspech.³⁷

Ako osoba dotknutá protizhídovskými zákonmi, György Faludy hodnotí Horthyho éru prirodzene s negatívnou zaujatosťou. Napriek tomu sa však skúsenosť tohto dôstojníka v zálohe z jesennej mobilizácie roku 1938 zdá byť pravdivá. Podľa neho, aby bol dosiahnutý efekt väčšej vojenskej sily, jednotlivé útvary vyzbrojené modernými zbraňami pochodovali v nových unifórмах a za hudobného sprievodu opakovane viackrát na železničnú stanicu, odkiaľ sa bočnými dverami a cestou vždy vrátili do kasární. Keď sa napokon zo svojich kasární vydali naozaj, vojaci si museli znovu obliecť staré unifromy a starú výzbroj.³⁸ Tu sa žiada poznamenať, že o podobnom prípade v iných prameňoch nie je žiadna zmienka.

Spôsob prevzatia moci na znovupričlenených územiach už citovaný Rudolf Andorka opisuje v novembri 1938 stručne, no kritickým pohľadom: „*Hornozemské správy hovoria o mimoriadne zlej verejnej nálade. Vykonali sme tam príliš veľa sprostostí.*”³⁹ Narážal na akcie známej, a onedlho rozpuscenej polovojenskej „*rongyosgárdy*”. Polovojenským jednotkám prichádzajúcim v stopách maďarskej armády sa venuje aj György Faludy, keď spomína atrocitu, ktorých sa dopúšťali na civilnom obyvateľstve. Tie boli vykonané beztrestne, nakoľko na príkaz ministerstva obrany do konania takýchto jednotiek nebolo možné zasiahnuť.⁴⁰ O tejto otázke sa negatívne vyjadruje aj Gyula Kádár, ktorý podobné akcie hodnotí ako nemravné a dobrodružné.⁴¹

Uvedené názory sa javia ako rušivý protipól Horthyho slávnostného prejavu, predneseného 2. novembra 1938. Vznešené slová regenta sľubovali

36 ANDORKA, R.: *A madridi követségtől Mathausenig. (Napló) Szerkesztette Lőrincz Zsuzsa.* Budapest 1968, s. 69.

37 KÁDÁR, G.: *A Ludovikától sopronkőhidáig. I-II.* Budapest 1978, s. 309.

38 FALUDY, G.: *Pokolbéli víg napjaim. Magyar Világ.* Budapest, 1989, s. 8.

39 ANDORKA, R.: *A madridi követségtől Mathausenig. (Napló) Szerkesztette Lőrincz Zsuzsa,* s. 73.

40 FALUDY, G.: *Pokolbéli víg napjaim,* s. 9.

41 KÁDÁR, G.: *A Ludovikától sopronkőhidáig. I-II,* s. 305.

„obyvateľstvu vracajúcemu sa do spoločnej vlasti“ vyslobodenie zo služobníckeho jarma, starostlivú lásku, poriadok, pokoj a možnosť usilovnej práce.⁴² Jeho reč, ako aj predmetné časti memoárov odzrkadľujú dobovo všeobecne rozšírené iluzórne predstavy o svätoštefanskom Uhorsku a o ideálnom vzťahu Maďarov a jednotlivých národností v ňom.⁴³ Anachronické myšlienky oponujúce stredovekej skutočnosti sa v tomto smere objavujú aj u Györgya Barczu, v porovnaní s Horthym kladie dôraz na povinnosti vyplývajúce z tejto idey: „Zámer veľkého maďarského štátotvorcu a kresťanského apoštola svätého Štefana spočíval v spojení národností Dunajskej kotliny rôznych rás, jazykov, pováh a vierovyznaní do takého štátneho útvaru, v ktorom si ako úplne seberovné môžu nájsť svoju šťastnú budúcnosť. Svätý Štefan nebol „zväčšovateľom krajiny“⁴⁴ nepoznal rasovú, náboženskú diskrimináciu a nenávisť o to menej... Nikdy nehlásal, že by maďarská rasa ako všetkým nadradená a najvzácnejšia by bola predurčená ostatným národnostiam panovať.“⁴⁵

Napriek sľubom regenta sa budovanie štruktúr štátnej moci stretalo s ťažkosťami. Vojaci a predstavitelia verejnej správy neboli vhodne pripravení na politiku a komunikáciu s domácim obyvateľstvom pričlenených území. Absencia pripravených aktívnych dôstojníkov sa ukázala už pri zavedení provízornej vojenskej správy. Gyula Kádár o tom podáva až extrémne temný obraz: „Touto úlohou boli poverení nedostatočne pripravení starší dôstojníci, väčšinou povolani zo svojich dôchodkov. Zrazu boli vybavení takou kompetenciou, na zvládnutie ktorej nemali dostatočné vedomosti, ani osobnostný charakter. K nim bola zo zázemia priradená nekvalitná, dovtedy skôr nezamestnaná a darmožráčska skupina protekčnej inteligencie, rada sa pasujúca do dobyvateľskej pózy. Dostali sa tak do úradia Maďari, ktorí v časoch českého impéria

42 HORTHY, M.: *Emlékirataim. Európa Könyvkiadó, História Szerkesztősége*, s. 221.

43 Podobný názor: M. Kállay: ANTAL, L. (zost.): *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942 – 1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*. Budapest 1991, s. 137 – 138.

44 Odkaz na Miklósa Horthyho.

45 BARCZA, G.: Budapest. 1941. május – 1943. március (Részlet BARCZA, G.: „Diplomata emlékeim” c. emlékiratának II. kötetéből) In: URBÁN, K., VIDA, I.: *Századok*, roč. 1987, číslo (č.) 2 – 3, s. 355 – 420, 383. Publikovaná kapitola nie je súčasťou už citovaných, tlačou vydaných memoárov Györgya Barczu, ktoré neobsahujú celý jeho rukopis.

zostali verní svojmu maďarstvu. Ich >>panovanie<< sa stretlo s výraznou antipatiou obyvateľstva žijúceho v Československu a zvyknutého na – v porovnaní s nami – oveľa lepší, demokratickejší štýl života.“⁴⁶

To, že Maďarsko nebolo pripravené na revíziu, na okamžité konanie a na prevzatie Čechmi zanechaných úradov, vytkol aj Elemér Újpeřtery.⁴⁷ Naopak, György Faludy opisuje reakcie obyvateľstva na nimi nečakané, no prirodzene nevyhnutné javy, vyskytujúce sa pri spojení dvoch vzájomne nevyvážených hospodárskych štruktúr: „V dedine, v ktorej sme sa ubytovali, sa už v druhú noc stal incident – rozbili okno mojej izby a v tom istom čase dobadali nožom dvoch mojich vojakov. To všetko sa stalo v momente, keď sa miestni sedliaci dozvedeli, že pšenicu bude možné speňažiť za polovičnú cenu, no za priemyselne výrobky zaplatia takmer raz toľko, ako za Československej republiky.“⁴⁸ Na hospodárske nezrovnalosti naráža aj Jenő Koltai, keď hľadá odpoveď na klesajúcu popularitu „Maďarov“ po obsadení navráteného územia. Jeho slová sú príkladom toho, že autorova zaniatenosť nie vždy znamená aj automatickú stratu schopnosti triezveho úsudku. Koltai sa o Československu vyjadruje ako o „umelo zbúchanom skelete“ a za najdôležitejší cieľ pokladá oživenie Uhorska v jeho historických hraniciach. Súčasne však kriticky poznamenáva, že obyvateľstvo znovu pričlenennej časti žilo doteraz v „oveľa pokrokovejšom politickom a hospodárskom systéme, než aký im oklieštené Maďarsko bolo schopné ponúknuť“.⁴⁹

Endre Kovácsa zastihli štátoprávne zmeny ako občana Československej republiky. Osobne vyzdvihol existenciu ducha bývalej monarchie prežívajúcej v tamojšej byrokracii: „Obraz českého úradníka sa vryl do našej pamäte

46 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. A 862. *Pamäte Gyulu Kádára*, s. 79 – 80. Rukopis bol uzatvorený v roku 1958. O tej istej otázke písal v publikovanej verzii v roku 1978 ešte kritickejšim tónom, ktorý však môže súvisieť s veľmi ťažko sa diferencujúcim pohľadom na Horthyho dobu. Problémové okruhy, ktoré spomína, sú však podobné: nedostatočne pripravení a neschopní v pozíciách, do úzadia tlačení hornozemskí Maďari, pokles verejnej nálady, intolerancia, antisemitizmus. KÁDÁR, G.: *A Ludovikától sopronkőhidáig. I-II*, s. 307–308.

47 ÚJPEřTERY, E.: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*, s. 58.

48 FALUDY, G.: *Pokolbéli víg napjaim*, s. 9.

49 KOLTAI, J.: *Egy katonatiszt visszaemlékezései. Korkép a XX. századról*. Calgary 1984, s. 262.

ako obraz presného, svedomitého, usilovného, vytrvalého, realisticky zmysľajúceho jednoduchého človeka. Sú to vlastnosti, z ktorých právom nie jednu na maďarskej strane závideli. Neraz bolo počuť, že by sa bolo vhodné od Čechov tú-ktorú vec aj odučiť. Nadšení boli najmä tí naši priatelia, ktorí k nám chodili z Maďarska. Mali už dosť z panských spôsobov, pýchy a šovinizmu, a vďaka maďarskej spoločnosti >>neobaroka<< boli rozčarovaní z maďarského verejného života. Veľmi im imponovalo, že tam na druhej strane neexistujú milostiví a veľkomožní páni, minister je len >>pánom ministrom<< a prezident republiky jednoducho len >>pánom prezidentom<<. ⁵⁰ Postoj Endre Kovácsa pritom nie je jednostranný. Okrem ťažkostí Maďarov žijúcich v menšine sa venuje aj počiatkom česko-slovenského vzťahu. Obzvlášť citlivo prezentuje vnútorné ťažkosti, ktoré pre nedostatok spoločných tradícií mnohonárodnostného Československa i napriek existencii modernej a početnej armády umožnili jeho rýchly rozklad.⁵¹

S horeuvedenými sa zhoduje aj názor plukovníka Imre Reviczského. Ani v jeho podaní nebolo Maďarsko dostatočne pripravené na územné revízie. V dôsledku toho nevyhnutne došlo ku konfliktom medzi obyvateľstvom žijúcim už dvadsať rokov v Československu a Maďarmi vracajúcimi sa mnohokrát s revanšistickými túžbami. Negatíva tak rovnako zasiahli Čechov, Slovákov, ale aj tamojších Maďarov. Okrem krívd Maďarov žijúcich dovtedy v pozícii menšiny tiež spomína prehnané nároky maďarských úradníkov, ako aj obrovskú priepasť existujúcu medzi praktikami staronových, „feudálno-reakčne založených predstaviteľov štátnej moci“ a bývalými demokratickými tradíciami občianskeho Československa.⁵² Vo frazeológii jeho syna, Ádáma Reviczského, možno badať stereotypné prvky jednostranného hodnotenia horthyovskej éry, charakteristické pre práce, ktoré vznikli v minulom režime. No ani tie nedokážu zatieniť podstatu vyvolaných spomienok o svojom otcovi: „Nakoniec si s veľkým žiaľom musel uvedomiť, (otec, Imre Reviczky – pozn. J. P.) že sa svet okolo neho zmenil, a za cenu nespravodlivého konania

50 KOVÁCS, E.: *Korszakváltás. Emlékiratok*, s. 99.

51 Tamže, s. 374 – 379.

52 REVICZKY, Á.: *Vesztes háborúk – megnyert csaták. Emlékezés Reviczky Imre ezredesre*. Budapest 1985, s. 315 – 316.

voči iným nemôže očakávať ani len duševné odškodnenie seba samého.“⁵³ Ponaučenie danej doby zhrnul Ádám Reviczky na začiatku osemdesiatych rokov takto: „A predsa pri spomínaní na tú dobu je ťažké nespomenúť smutnú skutočnosť, že problematika národných menšín je živá, a v našich vedomiach často bolestná – podobne ako bola v minulom storočí (v 19. storočí – pozn. J. P.) alebo medzi dvoma svetovými vojnami... Nie je mojím úmyslom z tohto miesta a z tejto časovej vzdialenosti kritizovať danú dobu a jej činiteľov, ani chváliť. Najmä preto, lebo len v dnešných časoch dozrieva historická odstupnosť potrebná k rozvážnemu zobrazeniu vtedajších československých, ako aj domácich udalostí. Je ale tiež možné, že paleta všetkých kritérií autenticity a vecnosti potrebných odborníkovi v tomto smere ešte stále nie je úplná.“⁵⁴

Téma revízie sa pomerne často objavuje aj v prameňoch pochádzajúcich od vojakov bojujúcich na frontoch druhej svetovej vojny. Z ich pohľadu sa nespravodlivosť trianonského rozhodnutia stala najprirodzenejším motívom vstupu do vojny. Slová Árpáda Kadosu pochádzajúce z 9. júla 1942 odzrkadľujú názory mnohých: „Skutočné ľudské by malo byť, spoznať jeden druhého, vážiť si zvyky iných, vzájomne sa uctievať. Namiesto toho zabíjame a vraždíme (po tisícročiach sa to stalo skutočne ľudským), lebo múdri vodcovia európskych národov vedení pomstou a nevraživosťou svojím mierom, ktorý skoncoval s predchádzajúcou vojnou, rozdriapali našu krajinu, ukrátili nás o naše hory, rieky, poklady v baniach, za tisíc rokov mnohokrát spustošené a obnovené mestá, ich kultúrne hodnoty a o našich pokrvných. Ak by sa to nebolo stalo, sotva by sa Nemcom podarilo vziať nás do tejto vojny! Iba v nádeji ich spätného získania pochodujeme na tejto vzdialenej ruskej zemi.“⁵⁵

Táto posledná citácia odzrkadľuje jednu z charakteristických črt denníkov a memoárov, t. j. zjednodušenie otázky pre citový postoj k nej. Pre bežného účastníka dejinných udalostí nie je takáto reakcia ničím výnimočná. Ako sme si však mohli všimnúť, aj Horthy sa vo svojich memoároch vyjadroval podobne. Ostatní citovaní autori sa k tejto problematike približovali opatrnejšie.

53 Tamže, s. 316.

54 Tamže. O problematike revízie, tiež v súvislosti s hornozemskou revíziou pozri podobný názor: KOVÁCS, E.: *Korszakváltás. Emlékiratok*. Budapest 1981, s. 99 – 100.

55 KADOSA, Á.: *A Don-kanyarig és vissza. Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény* 2889, s. 20.

Pravda je aj to, že táto skupina ľudí zo všetkých, približne dvestopäťdesiatich autorov, ktorých denníky a memoáre som preštudovala, tvorí menšinu. Inak, ako som už v úvode spomínala, trauma z trianonského rozhodnutia a existencia rozdelených, etnicky jednotných území zatieňila problematickosť predchádzajúcej uhorskej národnostnej politiky, ako aj fakt, že 70 % odčlenených častí Uhorska bolo obývaných národnosťami. Objektívnemu hodnoteniu otázky ďalej bránilo aj to, že z nástupníckych štátov bolo v skutočnosti možné za národné štáty považovať iba Rakúsko a Maďarsko s 88,5 % prevahou Maďarov. Československo a neskoršia Juhoslávia sa stali mnohoetnickými štátmi podobnými bývalému Rakúsko-Uhorsku, no aj v Rumunsku tvorili národnosti 28 % celkového obyvateľstva.

Na základe skúseností získaných skúmaním horeuvedených prameňov možno vo všeobecnosti konštatovať, že k problematike sa kriticky vyjadrovali predovšetkým autori znalí hornozemských reálií, ďalej tí, ktorí veľmi dobre poznali stav maďarskej armády alebo mali nadštandardný zahraničnopolitický prehľad. Ani tieto faktory však nie sú garanciou objektivity pohľadu. Často sa totiž vyskytujú prípady, keď človek znály aktuálnych skutočností a okolností vyslovuje pod vplyvom svojich pocitov presne protichodný názor. Pravda, možno si položiť otázku, aký má vôbec zmysel skúmanie týchto subjektívnych prameňov pri takejto kolísavej výpovednej hodnote – najmä, keď si ich analýza vyžaduje nevyhnutnosť toľkých náhľadov. Tieto dokumenty sú však schopné stať sa nezávislými od okolností, ako aj autorského zámeru. Ich výpovede je potrebné skúmať v porovnaní s inými reáliami a prameňmi. Jednotlivé tvrdenia treba viackrát preveriť, pričom treba mať na zreteli aj prípadný autorov zaniatený postoj. Ak sa nám to podarí, obraz zániku historického Uhorska a následných revizionistických snáh sa doplní ďalšími ťahmi štetca historika.

Preložil Gábor Strešňák

Perzekučné zásahy proti maďarskej menšine na Slovensku 1938 – 1945

MARTIN HETÉNYI

Koniec 30. rokov minulého storočia znamenal mocenské presuny na politickej mape Európy.¹ Výrazné teritoriálne zmeny smerujúce k okliešteniu územia Slovenska začali sa arbitrážou nemeckej a talianskej vlády 2. novembra 1938 vo Viedni.² Slovensko muselo odstúpiť územie s rozlohou vyše 10 tisíc km². O novej hranici rozhodli záujmy veľmocí. Hitler o niekoľko mesiacov definitívne zlikvidoval Česko-slovenskú republiku a zo zisťných dôvodov ne-

-
- 1 Bližšie pozri napríklad DEÁK, L.: *Zápas o strednú Európu 1933 – 1938*. Bratislava 1986, strana (s.) 19, 44 – 71, 189 – 197.
 - 2 Rozsudok navonok vychádzal zo sčítania obyvateľstva z roku 1910, ktoré bolo zmanipulované vládnuou uhorskou byrokraciou (ŠUTAJ, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v odbornej literatúre po roku 1989*. In: ŠUTAJ, Š. (zost.): *Národ a národnosti: Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov 2004, s. 106). Podľa posledného sčítania z roku 1930, ktoré možno považovať za objektívnejšie, sa z 854 tisíc obyvateľov z odstúpeného teritória hlásilo 272 145 osôb k slovenskej a českej národnosti (DEÁK, L.: *Viedenská arbitráž 2. novembra 1938*. Bratislava 1998, s. 16 – 17.). Bližšie pozri napríklad ÁDÁM, M. (zost.): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936 – 1945 II. A Müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936 – 1938*. Budapešť 1965, s. 881 – 898. ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Podoby česko-slovensko – maďarského vzťahu 1938 – 1949*. Bratislava 1992, s. 12. DEÁK, L.: *Viedenská arbitráž 2. novembra 1938. Dokumenty I. – III*. Martin 2002 – 2006. EIBEL, J., VÁVRA, F.: *Viedenská arbitráž – dôsledok Mníchova*. Bratislava 1963, s. 16 – 96. HEYDUK, M., CHALUPA, A., KVAČEK, R.: *Československý rok 1938*. Praha 1988, s. 241 – 244. IRMANOVÁ, E.: *Maďarsko a versailleský mírový systém. Ústí nad Labem 2002*, s. 197 – 280. JANEK, I.: *Cseh-szlovák – magyar diplomáciai kapcsolatok és tárgyalások 1938 – 1939-ben*. In: *Irodalmi Szemle*, ročník (roč.) 48, 2005, číslo (č.) 9, s. 74 – 89. LIPTÁK, Ľ.: *Maďarsko v politike slovenského štátu v rokoch 1939 – 1943*. In: *Historický časopis*, roč. 15, 1967, č. 1, s. 3. LIPTÁK, Ľ.: *Maďarsko v slovenskej politike za druhej svetovej vojny*. In: *Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a v Maďarsku*. Bratislava 1969, s. 189 – 283. POTEMRA, M.: *Politický život Slovákov na južnom Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. In: *Slováci v Maďarsku*. Bratislava 1994, s. 157 – 182. TILKOVŠZKY, L.: *Južné Slovensko v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava 1972, s. 36 – 40. VIETOR, M.: *Dejiny okupácie južného Slovenska*. Bratislava 1968, s. 42. ŽUDEL, J.: *Zmeny československo-maďarských hraníc v dôsledku Viedenskej arbitráže*. In: *Slovenská archivistika*, roč. 26, 1991, č. 2, s. 34 – 43.

chal vzniknúť slovenský štát. Jeho politický systém vytvoril diferencované podmienky pre existenciu svojich národnostných minorít.³

Výsledok viedenského rozhodnutia mal okamžitý dosah na život obyvateľstva na oboch stranách nových hraníc. Zložité podmienky a maďarizačné akcie maďarských orgánov na obsadenom území tvrdo zasiahli do ľudských práv najmä obyvateľov nemaďarskej národnosti.⁴ V prvých mesiacoch boli stovky slovenských a českých rodín prinútené vystáť sa, násilnosti a majetkové prečiny sa diali dennodenne. Tento jav zmiernili až odvetné opatrenia slovenskej vlády. Zásada reciprocitu pomáhala zlepšiť podmienky života Slovákov v Maďarsku, na druhej strane brzdila nároky Maďarov na Slovensku.⁵

Napriek zárukám viedenského aktu sa maďarská vláda s daným ziskom nezmierila. Požiadavky Budapešti mala posilňovať maďarská menšina na Slovensku, a to podporou petícií za pripojenie ďalších obcí k Maďarsku, neustálymi konfliktmi a narušeniami hraníc. Výsledkom maďarských snáh, či skôr dôsledkom medzinárodnopolitických súvislostí boli ďalšie územné zisky po tzv. Malej vojne z marca 1939.

-
- 3 Blížšie pozri napríklad KOVÁČ, D.: *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871 – 1945)*. Bratislava 1991. PEKÁR, M.: Rusínska otázka na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 a alternatívy jej riešenia. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica 2005, s. 292 – 302. PEKÁR, M.: Základné východiská menšinovej politiky na Slovensku od roku 1918 do súčasnosti. In: ŠUTAJ, Š. (zost.): *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov 2005, s. 60. PODOLEC, O.: *Postavenie národnostných menšín v Slovenskej republike 1939 – 1945* (rukopis, 2006). SCHVARC, M.: Organizačná štruktúra Deutsche Partei 1938 – 1945. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P. (zost.): *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov IV*, s. 101 – 118.
 - 4 Značný podiel Maďarov z južného Slovenska, hlavne pod vplyvom silnej propagandy otvorene prejavil radosť nad „návratom k materskej krajine“, čo bol po skončení vojny jeden z motívov tvrdého postupu československej politiky voči tejto menšine. Mnohí Maďari na odstúpenom území však neboli spokojní s horšími sociálnymi a hospodárskymi podmienkami. Mnohí obyvatelia nedostali možnosť prejsť vlastnú vôľu stať sa občanom iného štátu a nemali šancu zmeniť rozhodnutie politikov.
 - 5 PEKÁR, M.: Postavenie maďarskej menšiny v prvej Slovenskej republike – stav výskumu a jeho perspektívy s ohľadom na konfliktné body. In: ŠUTAJ, Š. (zost.): *Národ a národnosti: Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*, s. 127.

Na okyptenom území Slovenska zostalo približne 65 tisíc Maďarov (2,5 % z celkového počtu obyvateľstva). Hlavné enklávy Maďarov sa nachádzali v okresoch Nitra a Zlaté Moravce, v Bratislave a jej okolí. Väčšina Maďarov z východného Slovenska sa sústreďovala na Spiši a v okresoch Dobšiná, Gelnica, Michalovce a Trebišov a v meste Prešov.⁶ Na postavenie príslušníkov maďarskej menšiny vplývalo niekoľko stránok:

1. Antidemokratické zásahy proti maďarskej minorite spadali do komplexu politických opatrení totalitného režimu. Rozvoj maďarskej menšiny súvisel najmä s celkovým vývojom spoločnosti, a to predovšetkým s postupným likvidovaním pluralitnej demokracie a korektného vzťahu k menšinám z politického života Slovenska, ktoré sa začalo krátko po vyhlásení autonómie Slovenska. Menšinovú politiku na Slovensku v tomto období určite nemožno v komplexnej podobe hodnotiť ako spravodlivú, v niektorých momentoch jej možno prisúdiť zločinecký prívlastok.
2. V snahe obmedziť maďarskú kultúru, školstvo a bohoslužby badať i vlastné nacionalistické smerovanie štátneho aparátu a jeho slovakizačný nápor. Pociťala to hlavne maďarská inteligencia, ktorá sa s týmito obmedzeniami nezmierila – často sa konali nepovolené divadelné predstavenia, spoločenské podujatia, športové zápasy, tajne sa šírili zbierky maďarských básnikov atď. Tento sled viedol k ďalším stretom.
3. Nedemokratické zásahy proti nej boli determinované i sínusoidnou slovensko-maďarskou reláciou. Zreteľné boli hlboké väzby maďarskej minority na susednú materskú vlasť. Pociť, že Maďarsko je blízko nielen územne, ale i duchovne, pomáhala utvrdzovať maďarská propaganda. Napriek tomu, že Maďarské kráľovstvo bolo od jesene 1940 oficiálne spojencom Slovenskej republiky v Trojpakte, vo verejnej mienke slovenskej spoločnosti podporovanej energickou propagandou slovenskej vlády predstavovalo príznak s revizionistickými chuťami.⁷ Pochopiteľne, etapovité zhoršenie či zlep-

6 Z 2 653 obcí v slovenskom štáte malo 24 väčšinu obyvateľstva maďarskej národnosti. V ďalších 8 obciach žilo viac ako 20 % maďarských obyvateľov. V hlavnom meste mala maďarská komunita 10, 85-percentné zastúpenie. HETÉNYI, M.: *Maďarská menšina v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945. Vzťahy mocensko-represívneho aparátu a maďarskej menšiny*. Dizertačná práca. Nitra 2005, s. 19.

7 Bližšie pozri napríklad HETÉNYI, M.: *Ilegálne prechody štátnej hranice v nit-*

šenie vzťahov medzi oboma štátmi bolo výrazne tiež závislé od celkového medzinárodnopolitického diania.

4. Odvetné opatrenia proti maďarskej menšine na Slovensku podnikala slovenská vláda v úsilí paralyzovať následky politickej porážky, ktorú utrpela Viedenskou arbitrážou, a takisto útočnosť maďarskej vlády, ktorá ju zahna-la do defenzívy. Zásada reciprocity, neskôr normatívne potvrdená v ústave, zostala základným politickým nástrojom obrannej politiky proti Maďarsku mnohokrát využívaným v praxi až do roku 1945. Kolektívne a individuálne postihy sa riadili do značnej miery živelne, resp. podľa udalostí na maďarskom území. Recipročný princíp sa uplatňoval predovšetkým obmedzovaním činnosti maďarských politických a kultúrnych organizácií.⁸ Štátnemu aparátu, ktorý z existenčných dôvodov potreboval permanentne oživovať maďarskú otázku, zámienka reciprocity vyhovovala. Názory v odbornej literatúre na túto zásadu sú v podstate dva:

- a) odvetné perzekúcie pomohli slovenskej menšine v Maďarsku, preto ich treba pokladať za oprávnené,
- b) perzekúcie ako produkt totality na oboch stranách bez ohľadu na súvisiacu kauzalitu sú nespravodlivé.

Maďarská menšina sa mohla politicky a spolko-vo združovať, ale na rozdiel od nemeckej komunity len v nesmierne limitujúcich hraniciach, ktoré plnohodnotnej činnosti v tejto oblasti zamedzili. Na druhej strane zlikvidovanie hospodárskych a občianskych práv celej menšiny, ktoré postihlo Židov a Cigánov, poprípade odstránenie podstatnej zložky Čechov z krajiny, sa Maďarov dotklo len vo výnimočných individuálnych prípadoch. I vtedy však slovenské

rianskom úseku v rokoch 1938 – 1945. In: *Vojenská história*, roč. 9, 2005, č. 2, s. 55 – 71. HETÉNYI, M.: K niektorým aspektom situácie na slovensko-maďarskom pohraničí 1938 – 1945. *Vojenská história*, roč. 10, 2006, č. 3, s. 20 – 43. HETÉNYI, M.: Náčrt problematiky utečencov z Maďarska v okrese Nitra 1938 – 1945. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*, s. 429 – 442. PEKÁR, M.: *Východné Slovensko 1939 – 1945. Politické a národnostné pomery v zrkadle agendy Šariško-zemplínskej župy*. Prešov 2007, s. 47 – 60.

8 HETÉNYI, M.: Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1939 – 1940. In: PEKÁR, M., PAVLOVIČ, R. (zost.): *Slovenská republika medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VI*. Prešov 2007, 93 – 111.

úradu museli postupovať obratne, keďže každý väčší postih zaznamenávala maďarská diplomacia, ktorá taktiež využívala hrozbu reciprocitu. Odvetné nariadenia ústredných orgánov, predovšetkým Ústredne štátnej bezpečnosti, ktoré kolektívne postihli celú maďarskú menšinu, sa dotýkali politickej, kultúrnej, sociálnej a športovej oblasti.

Ľudácka vláda degradovala činnosť Zjednotenej maďarskej strany a jej nasledovníčky Maďarskej strany na Slovensku, ako i Maďarského kultúrneho spolku na Slovensku (SZMKE)⁹ na pasívne prizneranie sa až do novembra 1941, keď bola v Maďarsku povolená Strana slovenskej národnej jednoty.¹⁰ Politika reciprocitu však naďalej obmedzovala akčnú voľnosť Maďarskej strany, a to najmä v otázke prijímania nových členov a povoľovania členských schôdzí a podujatí. Takto sa riešili i ďalšie kultúrno-spoločenské aktivity oboch menšín.¹¹ Kolektívny postih maďarskej menšiny v oblasti spolkov mal v jednotlivých prípadoch rôzne formy – kontrola (neraz dôkladná),¹² zákaz podujatí, rozpustenie niektorých spolkov, uzavretie spolkových miest-

9 Do Viedenskej arbitráže existovalo na Slovensku 188 pobočiek SZMKE, potom ich na okyptenom území zostalo už len 30. Z tohto dôvodu reprezentanti maďarskej minority uvažovali o rozšírení siete spolkov, konkrétne plány svedčili o pokuse založiť ďalších desať pobočiek. *Nyitramegyi Szemle*, 26. 3. 1939.

10 Bližšie pozri HETÉNYI, M.: Maďarská strana na Slovensku v rokoch 1939 až 1945. In: *České, slovenské a československé dejiny 20. storočí II*. Hradec Králové 2007, s. 58 – 67. ZELENÁK, P.: Maďarská strana na Slovensku. In: LIPTÁK, Ľ. (zost.): *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*. Bratislava 1992, s. 241 – 244. ZELENÁK, P.: Zjednotená krajinská kresťansko-socialistická a maďarská národná strana. In: LIPTÁK, Ľ. (zost.): *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*, s. 213 – 218.

11 Otázka statusu maďarského obyvateľstva na Slovensku sa naďalej podmieňovala otázkou právneho postavenia slovenského obyvateľstva v Maďarsku. § 95 ústavy stanovil, že „práva národnostných skupín uvedené v ústave platia natoľko, nakoľko také isté práva v skutočnosti používa i slovenská menšina na území materského štátu príslušnej národnostnej skupiny“. Bližšie pozri napríklad PODOLEC, O.: Slovensko-maďarské konflikty a ich odraz na pôde slovenského snemu. In: ŠTEFANSKÝ, M., PURDEK, I. (zost.): *Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí*. Bratislava 2003, s. 185 – 188. SZALATNAI, R.: Memorandum. In: FÁBRY, Z. (zost.). *Obžalovaný prehovorí*. Bratislava 1994, s. 163. VIETOR, M.: *Dejiny okupácie južného Slovenska*, s. 92 – 93, 191 – 193.

12 Maďarské spolky sa evidovali v novembri 1938, októbri 1940, júli 1941, júli 1942 a auguste 1943. Od augusta 1943 nebol vypracovaný žiadny zoznam.

ností, ovládnutie vedenia spolkov Slovákmí (voľbou nových funkcionárov alebo po zásahu ministerstva vnútra), kladenie prekážok pri zriaďovaní tzv. maďarských domov.¹³ Mocenské orgány veľmi často pristupovali ku konkrétnym obmedzeniam vplyvu maďarskej tlače – obmedzovali rozširovanie maďarských tlačovín, zosilňovali policajnú cenzúru, zakazovali dovoz periodických časopisov vydávaných v Maďarsku, niektorým žurnalistom maďarskej národnosti zadržovali novinárske legitímácie a robili domové prehliadky.¹⁵ Úrady sa v miestnych maďarských knižniciach usilovali dozerat' na literatúru nezlučiteľnú s ľudáckym režimom, napríklad promaďarské zbierky básní maďarských klasikov.¹⁶ Kultúrno-spoločenská činnosť maďarskej minority napriek rozvinutej tradícii podliehala perzekučným tlakom ľudáckeho mo-

-
- 13 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) 209 (ÚŠB), škatuľa (šk.) 562, 2948/44, šk. 600, 10331/44, šk. 844, č. 7, 1205, 1776, 2751/42, šk. 844, 9503/41. Štátny archív (ŠA) Banská Bystrica, f. Pohronská župa (PŽ) II., šk. 22, č. 4131/42 prez., šk. 32, č. 982, 1830 a 2499/43 prez., šk. 46, č. 1559/44 prez. ŠA Prešov, f. Šarišsko-zemplínska župa (ŠZŽ), šk. 121, č. 150-3c/43 ŠB prez., ŠA Bratislava, pobočka (p.) Modra, f. Okresný úrad (OÚ) Bratislava, šk. 43, č. 1278/42 prez.
- 14 Maďarská tlač na Slovensku mala v rokoch 1939 – 1940 dva denníky so sídlom v Bratislave a 6 týždenníkov. Oficiálny tlačový orgán strany *Uj Hírek* vychádzal po novembri 1938 v náklade 12 – 15 tisíc výtlačkov denne, v roku 1940 v dennom náklade asi 8 tisíc exemplárov. Rozšírenejší bol denník *Esti Ujság*. Vychádzal v dvoch vydaniach v náklade 15 tisíc kusov denne. Oba denníky sa stali obľúbeným tlačivom nielen pre Maďarov. Okrem celoštátnych časopisov vychádzali i lokálne periodiká vydávané v maďarčine vo viacerých väčších mestách. V Nitre sa vydávali vzdelávací týždenník *Nyitramegyei Szemle* a nacionálny časopis *Magyarhétfő*, ktorý prestal vychádzať na prelome rokov 1939/1940. Ľudácka vláda od roku 1941 povolila Maďarskej strane vydávať ďalší celoštátny maďarský denník *Magyar Hírlap* a týždenník *Magyar Néplap* (zanikli však *Uj Hírek* i *Esti Ujság*). Vo februári 1945 sa za prispenia prítomných SS-ákov podarilo založiť fašistický denník *Magyar Szó*. Maďarská strana sa snažila vydávať i vlastné kalendáre.
- 15 V internácii sa okrem významných slovenských spisovateľov a novinárov ocitli aj maďarskí novinári, napríklad Štefan Floch, Sándor Kelembéri, Štefan Tóth Nagy, Jozef Kalász. SNA, f. Ministerstvo zahraničných vecí (MZV), šk. 128, č. 50972/40.
- 16 SZALATNAI, R.: Obžalovaný, s. 162. ŠA Nitra, f. Oblastné žandárske veliteľstvo Nitra, šk. 3, č. 376/41 prez.

censko-represívneho aparátu, ktorý im znemožňoval plnohodnotnú prácu.¹⁷ Išlo najmä o recipročný princíp nezdravého vyrovnávania si účtov slovenskej a maďarskej diplomacie.

Maďarské deti a mládež sa po roku 1939 mohli vzdelávať na 40 menšinových školách. Siet' škôl s vyučovacím jazykom maďarským sa vyformovala ešte za Československej republiky. Postoj slovenskej vlády k nim by sa dal zhrnúť nasledovne – okrem jednej ľudovej školy nezatvorila žiadnu školu, obmedzila však stredné a vysoké maďarské školstvo a Maďarom napriek mnohým žiadostiam nepovolila už žiadnu novú školu. Maďarské školy trpeli aj nedostatkom vhodných priestorov na výučbu a nedostatočným vybavením didaktickými pomôckami, čo štátna byrokracia vôbec neriešila. Školstvo patrilo k oblasti, kde bola príležitosť na vyvolávanie nacionálnych prejavov. Mnohí promaďarskí učitelia sa ani vo vyučovacom procese nevyhli presadzovaniu svojho názoru o Maďarsku.¹⁸ Až časom – pod dojmami z medzinárodného vývoja, takáto ich činnosť poľavila. V rámci kontroly učiteľov maďarských škôl lokálne štátne úrady zaznamenávali ich politické zmýšľanie a v hláseniach neraz podávali iniciatívne návrhy intenzívnejšie proskribovať maďarských učiteľov. V konkrétnych prípadoch dlhodobej nelojálnej činnosti voči štátu pristúpila štátna moc okrem sledovania i k perzekvovaniu. Ministerstvo školstva ojedinele nariadilo preloženie na inú školu alebo prepustenie zo služieb. Húževnatý zápas zvädzal maďarský vyslanec, ako i predseda Maďarskej strany János Esterházy o poza-

17 Keď Ústredňa štátnej bezpečnosti na jeseň 1940 zisťovala údaje o kultúrnej činnosti maďarskej menšiny na Slovensku za rok 1940, obvodní notári vo väčšine prípadov podávali negatívne hlásenia. K nariadeniu Ústredne štátnej bezpečnosti z 18. 10. 1940 k informáciám o maďarských spolkoch, schôdkach, kultúrnych prednáškach, kultúrnych prejavoch a divadelných hrách, vydávaní periodických a neperiodických výtláčkov, o premietaní maďarských filmov a zbierkach (ŠA Nitra, p. Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 398, č. 25144/40 adm.). V rokoch 1939 a 1940 miesto absentujúcich divadelných podujatí aspoň čiastočne vyplňalo premietanie maďarských filmov. V tomto období ich bolo premietnutých najmenej 58-krát, čo je však v pomere s inojazyčnými premietaniami pomerne málo. ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, f. OÚ Banská Bystrica, šk. 115, č. 54/40 prez. Tamže, f. PŽ II., šk. 5, č. 1692/40 prez. ŠA Nitra, f. Župný úrad III., šk. 51, č. 1/II-2/ŠB/40 prez. ŠA Nitra, p. Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. 33, č. 1505/40 prez. ŠA Prešov, f. Šariško-zemplínska župa (ŠZŽ), šk. 108, č. 1259/40 ŠB prez.

18 Bližšie pozri HETÉNYI, M.: Maďarské menšinové školstvo v prvej Slovenskej republike. In: *Studia Historica Nitriensia* 13. Nitra 2006, s. 159 – 186.

stavenie vyhost'ovacích výmerov udelených viacerým maďarským učiteľom. Vieme i o prípadoch uväznenia – hoci krátkodobého, ale bez súdneho výroku. Po prípadnom odsúdení a väznení sa učitelia zväčša vrátili na svoje pôvodné pôsobisko.¹⁹ Perzekúcia bola zväčša motivovaná reciprocitou. V opačnom prípade, t. j. pri svojvoľnom rozhodnutí štátneho aparátu hrozila maďarská diplomacia odvetnými opatreniami. Postih sa v jednom zistenom prípade nevyhol ani trom vysokoškolským študentom maďarskej národnosti.

Obyvatelia maďarskej národnosti mali možnosť navštevovať bohoslužby v maďarskom jazyku. Stav a počet maďarských bohoslužieb sa všeobecne udržal pred roku 1939. Maďarské náboženské obrady sa na začiatku skúmaného obdobia konali v 54 obciach. Predovšetkým v obciach, kde boli z rôznych príčin narušené (napríklad i po tlaku mocenského aparátu), Maďari aktívne a sčasti úspešne žiadali o ich opätovné zavedenie. Pokiaľ sa ale usilovali získať právo slúžiť nové omše v maďarčine, úrady i cirkevná vrchnosť nesúhlasili. Ľudácka štátna moc od jesene 1938 „promaďarsky“ ohodnotila minimálne 132 kňazov.²⁰ Individuálna perzekúcia promaďarských duchovných súvisela predovšetkým s retorznými akciami ľudáckej vlády. Na prelome rokov 1938/1939 boli do Maďarska vyhostení najmenej dvaja kňazi. Duchovných (minimálne 5) trestali aj väzbou v Ilave. Bezpečnostné orgány v prípade nevhodných nacionálnych výpadov duchovných stíhali aj bežnými metódami, či už finančnou pokutou, odobratím či neudelením dôležitých dokladov atď. Vo všeobecnosti možno povedať, že rímskokatolícka cirkevná vrchnosť si udržala zvrchovanosť nad záležitosťami s farármi. Nepodľahla ani obmedzujúcim nátlakovým návrhom štátnych orgánov. Cirkevní hodnostári zasiahli do pôsobnosti kňazov len výnimočne, pri ostentatívnych prípadoch poslali kňaza do výslužby, preložili na iné pôsobisko, resp. nahradili lojálnou osobou. Voči kňazom ostatných kresťanských cirkví, ktoré v náboženskom

19 SNA, f. MZV, šk. 128, č. 1818/42, 1833/43, 39/1142/43. Magyar országos levéltár (MOL), f. Miniszterelnökség kisebbségi osztály (ME), šk. K-28, fasc. 150, zv. 251, č. 28231/41, 15241/42 a 24113/42. ŠA Prešov, f. ŠZZ, šk. 108, č. 516/40 ŠB prez. ŠA Bratislava, f. Bratislavská župa II., šk. 43, č. 1081/43 prez. ŠA Bratislava, p. Modra, f. OÚ Bratislava, šk. 25, č. 735/39 prez. Tamže, šk. 28, č. 13/40 prez. Tamže, šk. 42, č. 1067/42 prez.

20 Z nich 53 rímskych katolíkov, 44 gréckokatolíkov, 18 evanjelikov, 15 kalvínov a 1 pravoslávneho vierovyznania.

prostredí maďarskej komunity takisto zohrali dôležitú úlohu, – evanjelickej, kalvínskej, pravoslávnej a gréckokatolíckej, mohol štátny aparát postupovať razantnejšie, pretože ich spojitosť so štátom nebola taká pevná. Preto mohli štátni funkcionári ľahšie vyvíjať represívny tlak na vrchných predstaviteľov spomenutých konfesíí, aby obmedzili, resp. zakázali aktivity jednotlivých kňazov. Po skonsolidovaní pozície slovenského štátu však už neprichádzalo k výrazným promaďarským prejavom kňazov.²¹

I keď perzekučné postihy maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 nedosahovali takú alarmujúcu úroveň ako pri iných minoritách, nemožno ich napriek tomu obchádzať. Štátne orgány (najmä mocensko-represívne inštitúcie podliehajúce ministerstvu vnútra²²) trestali rôznymi represívnymi metódami: uväznením, policajným dozorom, vyhostením, sledovaním, finančnou pokutou, domovými prehliadkami, obmedzením cestovania, atď. Zásahy mali širší sociálny rozmer a zasiahli rôzne skupiny a vrstvy maďarskej menšiny. Nebolo výnimočné, že konkrétneho jedinca postihlo naraz alebo po-

21 HETÉNYI, M.: Promaďarské duchovenstvo a náboženské pomery na pozadí vzťahu štátneho aparátu a maďarskej menšiny 1938 – 1945. In: *Studia Historica Nitriensia* 12. Nitra 2005, s. 109 – 147.

22 Župné (od roku 1940), okresné a notárske úrady, krajinský úrad ako najvyšší správny orgán do konca roku 1939, Ústredňa štátnej bezpečnosti, policajné riaditeľstvá a úrady, veliteľstvá žandárstva, žandárske stanice. S touto problematikou sa zaoberali i príslušné oddelenia ministerstiev zahraničných vecí, národnej obrany, školstva, súdy a štátne zastupiteľstvá. Pochopiteľne, informácie a sťažnosti riešili i úrady najvyšších štátnych funkcionárov, taktiež stranické štruktúry Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS), Hlinkovej gardy, Deutsche Partei, Slovenskej ligy. Bližšie pozri KAMENEC, I.: Politický systém a režim slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: BYSTRICKÝ, V. (zost.): *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny*. Bratislava 1991, s. 13 – 23. KORČEK, J.: Niekoľko poznámok k problematike mocensko-represívneho aparátu slovenského štátu. In: BYSTRICKÝ, V. (zost.): *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny*, s. 30. KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945*. Bratislava 1999, s. 49 – 113. RYCHLÍK, J.: Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku 1938 – 1945. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*, s. 120. K problematike verejnej správy bližšie pozri napríklad JANAS, K.: *Trenčianska župa (1940 – 1945) : K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín 2007. TIŠLIAR, P.: K otázke organizácie a fungovania štátnej správy na Slovensku v rokoch 1938 až 1945. In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov II*. Trnava 2003, s. 55 – 82.

stupne viac obmedzujúcich zákrokov. Prípadov, že by boli Maďari sankcionovaní mimo recipročných opatrení, však bolo pomerne málo.

Jednou z najľahších foriem nátlaku na činiteľov Maďarskej strany i iných „nepohodlných osôb“ bolo, keď vedeli, že sa nachádzajú na zoznamoch osôb, ktoré mali byť v prípade potreby konfinované. V prípade extrémnosti politického správania maďarskí exponenti skončili v zaisťovacom tábore v Ilave alebo v iných väzniciach, a to často bez toho, že by o tom rozhodol súd. Ich zaistením bola paralyzovaná ich činnosť aj po prepustení na slobodu – takisto odstrašujúco to pôsobilo na ich okolie. Podľa doteraz známych dokumentov vo väzeniach štátnych zastupiteľstiev, súdov, v zaisťovacích a pracovných táboroch skončilo pre politické delikty v rôznom čase a na rôznych miestach vyše 200 Maďarov. Tieto postupy sa najintenzívnejšie uplatňovali v rokoch 1939 a 1940, ale i potom internácie pokračovali. Tresty mali skôr krátkodobý charakter, t.j. trvali niekoľko dní či týždňov.²³ Ako najčastejší dôvod znovu poslúžila zásada odvety.²⁴ Väčšinu obvinených z väznic súdy a štátne zastupiteľstvá po amnestiách či uznaní nedostatku dôkazov prepustili. Zachovalo sa aj značné množstvo nevykonaných návrhov na zaistenie.

Po obsadení južného Slovenska sa medzi obyvateľstvom začalo donášanie a obviňovanie promaďarsky zmýšľajúcich osôb, ktoré propagovali pripojenie sa k Maďarsku. Vyšetrovanie vykonávali bezpečnostné orgány. Spoločným javom individuálneho denuncianstva bola nedokázateľnosť, no účinok zastrašenia bol zrejímavý. Trestné stíhania rôznych politicky motivovaných udaní sa postupne z dôvodu amnestie prerušili. Donášačstvo síce patrí medzi typické ľudské prejavy, a to nielen nedemokratických politických systémov, ale jeho vzostup je citel'ný najmä v spoločnostiach, kde sa potláča názorová pluralita. V prostredí Slovenska sa tento jav rozmohol v čase zrodzenia totalitného ľudáckeho systému.

Predovšetkým od roku 1940 úrady a inštitúcie začali systematicky a dôsledne mapovať činnosť maďarskej menšiny a evidovať údaje o jej exponenoch. V jednotlivých evidenciách sa pozornosť zamerala na rôzne skupiny v rámci maďarskej menšiny. Evidovali sa občania, ktorých príbuzní pracovali v Maďarsku, ľavicovo orientovaní Maďari, osoby zmýšľajúce promaďarsky

23 VICEN, J.: *Zaisťovací tábor v Ilave 1939 – 1945*. Diplomová práca. Banská Bystrica 2005, s. 41 – 42. MOL, f. Külügyminisztérium (ďalej KüM), šk. K-63, fasc. 71, zv. 7/7-XX, č. 467/39.

24 ŠA Nitra, p. Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 54, č. 842/43 prez.

a protislovensky, promaďarskí kňazi a učelia, osoby, ktoré v prípade nevyhnutnosti mali byť uväznené. Miestne orgány neraz pátrali i v čisto súkromnej rovine (ako sa ľudia správajú v súkromnom prostredí). Všetky štátne úrady viedli podrobnú evidenciu zamestnancov maďarskej národnosti. Evidencia sa stala základom pre ďalšie zásahy proti jednotlivcom maďarskej národnosti.

Už počas autonómie Slovenska sa dotkli obyvateľov maďarskej národnosti antidemokratické zásahy štátnych orgánov voči ich podnikateľským aktivitám, ktoré však majoritne postihli židovskú komunitu. V súvislosti s kontrolou živnostenských oprávnení sa uskutočnila aj kontrola koncesíi desiatok živnostníkov maďarskej národnosti. „Maďarská otázka“ sa pri arizovaní židovských podnikov objavovala a zneužívala pomerne často. V mnohých obciach boli živnosti a obchody dominantnou sférou Maďarov.²⁵ Návrhy ľudáckych predstaviteľov na ich nahradenie spoľahlivými Slovákmi sa ale z obavy z možných následkov zväčša nezrealizovali. Ku konkrétnemu odobratiu živnosti alebo zabráneniu jej vykonávania či rozviazaniu pracovného pomeru prišlo len v niekoľkých prípadoch.²⁶ Neustále pretrvávali ťažkosti s povoleniami práce u maďarského robotníctva.²⁷ Excentrickí štátni zamestnanci maďarskej

25 SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 661, 31847/44.

26 Okresný náčelník z Bratislavy na prípis Krajinského úradu navrhol dňa 24. 10. 1939 odňať hostinskú a výčapnícku koncesiu Maďarovi Štefanovi Bérešovi z Čeklísa. Koncesia mu bola na začiatku roku 1940 odobratá. Poradný zbor pri okresnom živnostenskom spoločenstve mu už v roku 1939 navrhol odňať koncesiu z dôvodov osobnej nespoľahlivosti, pretože boli domnienky, že živnosť zneužíval k „*prechovávačstvu*“, k organizovaniu rôznych nedovolených schôdzok, počas maďarského obsadenia obce sa správal provokatívne proti Slovákom a jeho hostinec bol okresným súdom v Bratislave postavený pod nútenú správu. ŠA Bratislava, p. Modra, f. OÚ Modra, šk. 116, č. 141/42 adm. ŠA Prešov, f. ŠZŽ, šk. 108, č. 516/40 ŠB prez.

27 Policajné riaditeľstvo v Bratislave vyrozumelo bratislavský Plynový, vodový a električný závod, že 55 zamestnancom, ktorých príslušnosť spadala do obsadeného územia, neposkytlo pracovné povolenie. Preto už odo dňa 24. 1. 1939 nemohli nastúpiť do práce. Už predtým boli prevedené obdobné prepustenia zo závodov Kábelovej a Gumonovej továrne, z továrne Apollo, z Koburgových závodov, z nemocenskej poisťovne a z Dunajskej plavby. Prepúšťanie pokračovalo i vo februári 1939. Proti tomu protestoval Esterházy u predsedu vlády (SNA, f. MV, šk. 15, 5919/39 prez. MOL, f. ME, K-28, fasc. 150, zv. 251, 20366/40.). Prepustenie sa na začiatku roku 1940 dotklo aj maďarských robotníkov v Nitre pod zámienkou, že nie sú v odboroch (MOL, f. KùM, K-63, fasc. 458, 2465/40.).

orientácie taktiež svoje pozície nemali isté. Všeobecne možno povedať, že 435 Maďarov – zamestnancov štátnej správy a štátnych podnikov zostalo represívne nepostihnutých, i keď už v rokoch 1939 a 1940 sa uvažovalo o ich vypovedaní. Tomu zabránili zástupcovia jednotlivých rezortov.²⁸

Keď počet vyhostení a útekov z Maďarska v prvých mesiacoch autonómneho Slovenska neklesal, začalo sa s vypovedaním maďarských štátnych občanov alebo občanov maďarskej národnosti, ktorí mali domovskú príslušnosť na maďarskom území. Určiť počet vypovedaných Maďarov je zložité, pretože na celoslovenskej úrovni sa nezachoval žiadny súpis vypovedaných s jednotlivými kritériami.²⁹

Medzi antidemokratické zásahy môžeme zaradiť i kroky mocenského aparátu k zamedzeniu vycestovania Maďarov do Maďarska. Problematika hraničnej situácie štátu nachádzajúceho sa vo vojnovom stave je vždy citlivou záležitosťou a štát sa v takomto období sústreďuje na limitovanú priepustnosť osôb na hraničných priechodoch. Medzi hlavné dôvody odobratia cestovných dokladov patrilo podozrenie z vyzvedačstva a vydieranie (napríklad aby obyvatelia vystúpili z Maďarskej strany).

K paralyzovaniu aktivít maďarskej menšiny slúžili tiež iné zásahy: policajný dozor,³⁰ prietahy s priznaním a udelením štátneho občianstva, cenzúra

Esterházy sa v januári 1941 u prednostu Ústredne štátnej bezpečnosti znovu doprosival zlepšenia stavu bratislavského maďarského robotníctva, resp. odstránenia administratívnych prietahov (SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 228, 2842/41.).

- 28 Tí to odôvodnili tak, že na rozdiel od Maďarska, ktoré pri preberaní odstúpeného územia neprevzalo žiadny právny záväzok voči ostávším zamestnancom, Slovenská republika prevzala všetkých štátnych zamestnancov maďarskej národnosti, ktorí boli na území Slovenska ustanovení. Napriek tomu v kategórii „vypovedateľných“ zostalo okolo 100 maďarských zamestnancov. SNA, f. ÚPV, šk. 29, 1023/44.
- 29 Zatiaľ sa podarilo potvrdiť z archívnych materiálov približne 60 vypovedaných zo Slovenska, čo je ale určite neúplný počet, ktorý sa bude môcť spresniť až po ďalšom výskume. Podľa nariadenia Krajsinského úradu z 23. 12. 1938 mali byť za každého vypovedaného nášho občana z Maďarska recipročne vyhostení dvaja Maďari. Tento postup sa v praxi nedodržiaval, ale pri tisíckach vyhnancoz z Maďarska môžeme hovoriť zrejme o stovkách vypovedaných Maďarov zo Slovenska. Netreba zabudnúť ani na „dobrovoľne“ vynútené odchody hlavne maďarských robotníkov. ŠA Nitra, p. Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 46, 3104/40 prez.
- 30 Podmienky uvedené vo výnosoch o policajnom dozore boli natoľko obmedzujúce, že v podstate dotknutým znemožnili pracovnú činnosť – nesmeli opustiť obec

pošty (postup voči všetkým nepriateľom politického systému), nezákonné pridelenie bytov maďarských občanov Slovákom, nútenie k vstupu do Hlinkovej gardy,³¹ zadržanie plátov a penzií maďarským príslušníkom, domové prehliadky, odobratie rozhlasových prijímačov alebo ich zaplombovanie³². Musíme spomenúť aj iné, individuálne reakcie miestnych orgánov na maďarskú otázku. Stretli sme sa s mnohými iniciatívnymi návrhmi, žiadosťami, nekompromisnými plánmi, ktoré predstavili nižšie verejné orgány. Lokálne úrady lavírovali pri posudzovaní maďarskej menšiny od ľahšej formy – poukázanie na slabú nacionalitu Slovákov v porovnaní s Maďarmi, po radikálne xenofóbne návrhy. Na rozdiel od židovskej a rómskej minority sa však pre blízkosť patronátneho štátu ich radikálne postoje nikdy nezrealizovali.

Pri pokuse o zovšeobecnenie by sme mohli povedať, že centrálnym slovenským úradom postačovala kontrola Maďarov vo forme evidencií. Pokiaľ sa činnosť jednotlivcov nevymykala z radu prostých občanov, moc ani nezasahovala. Vyžadovala pasivitu Maďarov, ktorá by maďarskej menšine zaručila bezpečnosť. Lenže niektorí jedinci sa i napriek riziku postihu vzpierali. Týmto krokom sa však signovali ako potenciálni kandidáti na individuálne recipročné opatrenia, a keď k nim napokon prišlo, štát potrestal práve ich. Štátna byrokracia si teda takmer vždy počkala na vhodný okamih retorie, aby ich mohla perzekvovať. Prípadov, že by boli Maďari sankcionovaní mimo recipročných opatrení, bolo pomerne málo, súviseli skôr s perzekúciami iných opozičných skupín, najmä komunistov. Postihy Maďarov majú klesajúcu tendenciu od roku 1944, keď už štátna správa mala plné ruky práce s inými vážnejšími problémami.

bez povolenia okresného úradu, museli sa denne medzi 11. a 12. hodinou hlásiť na žandárskej stanici, nesmeli navštevovať verejné lokály, nesmeli opustiť svoj byt od 19. do 6. hodiny, nesmeli podávať telegramy a používať telefón, poštové zásielky mohli podávať a prijímať len s povolením okresného úradu a nesmeli sa stykať s inými osobami okrem členov svojej domácnosti. Pokiaľ by nedodržali tieto ustanovenia, hrozila by im peňažná pokuta do 60 tisíc Ks alebo trest odňatia slobody. Tamže, šk. 56, D1-32/44 prez.

- 31 Maďarský konzulát si v máji 1939 sťažoval na údajné donucovanie občanov maďarskej národnosti v Čeklísi a okolí k vstupu do Hlinkovej gardy (hlavne železničiarov), prenasledovanie a vykazovanie Maďarov. Dotyčné centrálné slovenské úrady oznámili, že v ich rezortoch sa nič podobné nedeje. SNA, f. MZV, šk. 128, 2613/39. MOL, f. KÜM, K-63, fasc. 69, zv. 7/7-I, bez č./39.
- 32 ŠA Banská Bystrica, f. PŽ II., šk. 12, 1164/41 prez.

Príspevok k povojnovým perzekúciám Slovákov na severnom Spiši a hornej Orave

MILICA MAJERIKOVÁ

Perzekučné zásahy voči Slovákom žijúcim na území severného Spiša a hornej Oravy po prechode frontu v januári 1945 je nevyhnutné vnímať v širšom historickom kontexte. Treba pripomenúť predovšetkým rozhodnutie Najvyššej rady mierovej konferencie z 28. júla 1920 o pripojení týchto území¹ k Poľskej republike, ktoré sa uskutočnilo bez pripravovaného plebiscitu. Slováci žijúci tu v medzivojnovom období boli považovaní za „*nevedomelých Poliakov*“, a teda nielenže nedostali žiadne národnostné práva, ale stávali sa obeťami polonizácie.² Po konferencii v Mníchove Poľská republika vystúpila s novými územnými požiadavkami voči oslabenému Československu. Strata ďalších území, ktoré boli k Poľsku pripojené 1. decembra 1938,³ bola na Slovensku i v dotknutých obciach vnímaná veľmi negatívne. Na druhej strane účasť Slovenskej republiky na vojenskom ťažení proti Poľsku výrazne naštrbila vzťahy poľského národa voči Slovákom. Preto, keď po vypuknutí druhej svetovej vojny Slovenská republika prevzala správu územia zabratého Poliakmi od roku 1920,⁴ bol tento akt vnímaný zo slovenskej strany ako „oslobodenie“ a z poľskej strany ako „okupácia“.

-
- 1 Išlo o spišské obce: Čierna Hora, Durštín, Fridman s osadou Falštýn, časť obce Jurgov, Kacvín, Krempachy, Lapšanka, Nedeca, Nižné Lapše, Nová Belá, Repiská, Tribš, Vyšné Lapše a oravské obce: Bukovina – Podsklie, Harkabúz, Chyžné, Jablonka, Malá Lipnica, Nižná Zubrica, Oravka, Pekelník, Podvlk, Srnie, časť obce Veľká Lipnica, Vyšná Zubrica, Suchá Hora, Hladovka. Československá i poľská strana sa voči tomuto rozhodnutiu odvolali. Spor sa rozšíril o tatranskú obec Javorina a prebiehal do roku 1924. Výsledkom bolo pričlenenie Suhej Hory a Hladovky k Československu, pričom Poľsku pripadol celý kataster obcí Veľká Lipnica a Jurgov.
 - 2 Archiwum Akt Nowych Warszawa, List konzulárnej sekcie Ministerstva zahraničných vecí vo Varšave číslo (č.) K.I. 2200/pf.573/27 Veľvyslanectvu Poľskej republiky v Prahe, 10398. In: *Sedem dokumentov k slovensko-poľským vzťahom z rokov dvadsiatych a tridsiatych*. Zostavil Spolok priateľov Slovákov v Poľsku v januári 2001. Rukopis.
 - 3 Išlo o obce Javorina, Lesnica, Suchá Hora, Hladovka a časti obcí Svrčinovec, Čierne a Skalité.
 - 4 Oficiálne bola táto inkorporácia potvrdená zmluvou medzi Nemeckou ríšou

Keď počas januára 1945 Červená armáda postupne obsadila Podhalie, začali v obciach severného Spiša a hornej Oravy vznikať Slovenské národné rady (SNR) a z navrátilcov z frontu slovenská milícia, ktorej hlavnou úlohou bola ochrana pred rôznymi lúpežnými bandami.⁵ Dňa 15. februára 1945 vydal krakovský vojvoda Kazimierz Pasenkiewicz nariadenie zaviesť v týchto oblastiach poľskú administratívu, ktoré sa pre odpor obyvateľstva skončili fiaskom.⁶ Neúspechom sa skončila aj akcia Józefa Kurasia, ktorý v tom čase vykonával funkciu zástupcu šéfa Okresného úradu Verejnej bezpečnosti (Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego – UB) v Novom Targu.⁷ Snaha o zavedenie poľskej správy sa odohrala napriek tomu, že ešte 20. marca 1945 Predsedníctvo SNR v Košiciach uznalo územia inkorporované ústavným zákonom zo dňa 22. decembra 1939 výsostným územím Československej republiky (ČSR), ktoré podliehajú výlučne správe československých štátnych orgánov.⁸ Na základe smerníc vydaných SNR zo dňa 10. apríla 1945 č. 1576 – II./1945 boli v jednotlivých obciach zvolené Miestne národné výbory (MNV)⁹

a Slovenskou republikou 21. 11. 1939 v Berlíne a ústavným zákonom 325/1939 Sl. z. zo dňa 22. 12. 1939.

- 5 SMONDEK, M.: Z našich začiatkov... v Podvľku. In: *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, november 2007, č. 4.
- 6 Slovenská pohraničná stráž podporovaná miestnym obyvateľstvom zabránila zavedeniu poľskej správy. V tomto úsilí ich podporil i miestny sovietsky veliteľ, ktorý zaujal stanovisko, že hraničné spory sa budú riešiť až po vojne. KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945 – 1957*. Krakov 2002, strana (s.) 15, KOWALCZYK, J.: Spisz podczas II. wojny światowej i w pierwszych latach powojennych. In: GŁADKIEWICZ, R., HOMZA, M. (zost.): *Terra Scepusiensis*. Levoča, Wrocław 2003, s. 923.
- 7 Príslušníci, ktorých vyslal Józef Kuras do Nižných Lápš 14. februára 1945, aby založili stanicu Milicje Obywatelskiej, začali svoju činnosť rekviráciou dobytká slovenskému obyvateľstvu, za čo ich zatkla slovenská milícia a odvieďla na stanicu do Spišskej Starej Vsi. MOLITORIS, E.: Społeczne uwarunkowania powstania Towarzystwa Czechów i Słowaków na Spiszu i Orawie. In: MOLITORIS, E. (zost.): *Almanach Słowáci w Połsku VIII*. Krakov 2001, s. 164, KOWALCZYK, J.: Spisz podczas II. wojny światowej, s. 919.
- 8 GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947. In: MOLITORIS, E. (zost.): *Almanach Słowáci w Połsku XI*. Krakov 2007, s. 159.
- 9 Štátny archív (ŠA) Levoča, pobočka (p.) Poprad, fond (f.) Okresný národný výbor Spišská Stará Ves (f. ONV SSV), Voľby do MNV 1945.

a 11. apríla sa tu uskutočnili odvody do československej armády.¹⁰ Obyvateľstvo spisovalo petície, v ktorých 95 % vyjadrilo svoju vôľu žiť v ČSR.¹¹ Podpisové hárky československej vláde a prezidentovi Eduardovi Benešovi do Košíc odniesli zástupcovia oravských obcí 7. apríla a spišských obcí 21. apríla 1945. Benešovo vyjadrenie: „*Pánové, oběti jsou nutní, před oběťmi se skláníme*“¹² veľa napovedalo o budúcom riešení spišsko-oravskej otázky.

Akékoľvek spochybnenie predmníchovských hraníc v oblasti Spiša a Oravy by totiž zákonite viedlo k otvoreniu tešínskej otázky. Preto už 9. mája 1945 dal štátny tajomník na ministerstve zahraničných vecí v Prahe Vladimír Clementis dispozíciu Predsedníctvu SNR, aby sa československé pohraničné orgány stiahli za predmníchovskú hranicu. Dňa 17. mája 1945 bol vyslaný mjr. Milan Polák ako delegát SNR a československej vlády pre odovzdanie spomenutých území poľskej vláde.¹³ Na rokovaníach v Trstenej sa z poľskej strany zúčastnili: zástupca novotargského starostu Jan Witek, predseda okresnej národnej rady v Novom Targu Leon Leja a zástupca poľského vojska Jan Choma. Dňa 20. mája bol podpísaný protokol ustanovujúci na Spiši a Orave predmníchovské hranice, za ktoré sa následne slovenská pohraničná stráž stiahla. Po tomto akte sa vyhrtili protesty a antipoľské vystúpenia slovenského obyvateľstva. V deň podpísania protokolu sa v Jablonke za daždivého počasia zišlo 3 000 osôb, aby protestovali proti pripojeniu k Poľsku.¹⁴ Dňa 29. mája 1945 delegovaní zástupcovia spišských obcí zorganizovali v Spišskej Starej Vsi zhromaždenie, kde protestovali proti tomu, aby boli proti svojej vôli pripojení k cudziemu štátu – Poľsku.¹⁵ Rozhodnutím novotarského sta-

-
- 10 ANDRÁŠ, M.: K povojnovým trápeniam Slovákov v Poľsku. In: BAJANÍK, S., DENĎUROVÁ-TAPALAGOVÁ, V. (zost.): *Slováci v zahraničí*. Martin 2004, s. 77.
- 11 *Slovo ľudu Hornej Oravy a Spiša rodákom v Československu a svetovej verejnosti*. Zostavil Komitét utečencov zo Spiša a Oravy. Bratislava 1947, s. 26.
- 12 KUDZBEL, L.: Spoločenské a sociálne pomery v Jurgove. In: HORNÍK, J., MLYNÁRČIK, A. (zost.): *Štátna meštianska škola Jurgov 1941 – 1945 – 1995*. Spišská Nová Ves 1995, s. 103.
- 13 MELNÍKOVÁ, M., VRABCOVÁ, E.: Utváranie severných hraníc Slovenska v 20. storočí. In: *Slovenská archivistika*, ročník (roč.) 31, 1996, č. 2, s. 23.
- 14 KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej*, s. 12.
- 15 *Slovo ľudu Hornej Oravy a Spiša rodákom v Československu a svetovej verejnosti*, s. 27.

roštu Karola Chlupalu boli po podpísaní protokolu v Trstenej rozpustené SNR a na miesta zvolených slovenských starostov boli menované osoby poľskej národnosti.¹⁶ Dňa 15. júna 1945 zaslal spišským a oravským obciam prípis, aby sa slovenskí učitelia vystaňovali do ČSR. Medzi Slovákmi to vyvolalo pobúrenie a MNV v mene slovenskej väčšiny podali žiadosť o ich ponechanie.¹⁷

Novotarský starosta, vidiac odpor slovenského obyvateľstva, sa niekoľkokrát obrátil na krakovského vojvodu s prosbou o vyslanie vojska. Jeho požiadavke vyhovelí až v polovici júna 1945. Do 17. júla bolo územie severného Spiša a do 14. augusta 1945 územie hornej Oravy obsadené poľským vojskom a poľskou štátnou správou. V Nedeci a Kacvine privítalo miestne obyvateľstvo vojsko hádzaním kameňov a nepriateľskými výkrikmi.¹⁸ Tragické následky malo odzbrojovanie slovenských milícií a zriaďovanie poľských staníc Milicje Obywatelskiej (MO) v obciach hornej Oravy. Nariadením novotarského starostu prišiel za týmto účelom 2. júla do obce Podvľk 80-členný oddiel poľskej milície, ktorý tu založil 6-člennú stanicu MO. Ako rukojemníka vzali so sebou miestneho slovenského kňaza a pokračovali do obce Oravka, kde odzbrojili troch slovenských milicionárov. V Jablonke došlo k prestrelke, po ktorej sa slovenská milícia rozprchlá a štyria jej členovia boli zajatí. Na intervenciu sovietskej pohraničnej stráže boli milicionári i kňaz prepustení. Následne sa oddiel vrátil do Podvľku, kde posilnil stanicu MO a odišiel do Nového Targu. Po jeho odchode napadlo stanicu približne 30 ľudí. Tento útok bol odrazený a štyria útočníci predvedení do Nového Targu, odkiaľ prišli ďalšie posily. Dňa 4. júla o tretej hodine v noci napadlo stanicu MO približne 300 ľudí. Po vyčerpaní munície sa poľská jednotka približne o 12.30 vzdala. Následne dav smrteľne zranil čatára Wronu a dobil dvoch milicionárov, ktorých odovzdali v Malej Lipnici sovietskym vojakom. Prípado sa stal predmetom vyšetrovania

16 KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej*, s. 18, BÍLEK, J.: Zajímavý dokument o situaci na slovensko-polské hranici v oblasti Oravy a Spiše v létě roku 1945. In: *Vojenská historie*, roč. 5, 2001, č. 2, s. 82.

17 ŠA Levoča, fond Michala Grigera (f. M. Grigera), List Miestnych národných výborov hornej Oravy starostovi Powiatu v Novom Targu z 27. 6. 1945, škatuľa (šk.) 11.

18 KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej*, s. 13.

poľskej medziministerskej komisie, kde sa okrem iného konštatovalo, že jednou z príčin bolo nepremyslené samovoľné konanie novotarského starostu.¹⁹

Jedným z takýchto krokov, ktorý vyvolal veľké pobúrenie, bola snaha o vysťahovanie slovenských učiteľov. Žiadostiam MNV o ich ponechanie sa nevyhovelo a 10. augusta 1945 bol doručený každému učiteľovi písomný rozkaz, aby sa do troch dní vysťahoval. V prípade neuposlušnutia mu hrozilo násilné vysídlenie, čo sa v niektorých prípadoch aj stalo.²⁰ Na miesta slovenských učiteľov nastúpili poľskí, ktorí sa stali v prvých rokoch dôležitým nástrojom polonizácie miestneho obyvateľstva.²¹ Príchod poľských učiteľov vyvolával prejavy nevôle, preto sa v septembri 1945 nepodarilo otvoriť ani jednu poľskú školu. Rodičia odmietali posielat' svoje deti do škôl, lebo sa tam „... ani nevyučuje, ale nadáva na všetko, čo je slovenské...“.²² Pre mládež nad 14 rokov sa zriadili tzv. hospodárske školy, ktoré museli navštevovať pod hrozbou pokuty 500 zlotých, čo si väčšina slovenských rodín nemohla dovoliť zaplatiť.²³ Časť detí dochádzala do slovenských škôl v ČSR. Len v obvode školského inšpektorátu v Kežmarku v roku 1946 študovalo 99 žiakov zo severného Spiša.²⁴ Poľská strana sa im snažila v štúdiu zabrániť vyhrážkami a zaberaním priestupiek.²⁵ V apríli 1947 poľské pohraničné orgány dokonca obmedzili prechod cez štátnu hranicu Nedeca – Kahlenberk (dnešná miestna

-
- 19 Ako ďalšie príčiny boli uvedené: antipoľská agitácia v čase „okupácie“, vidina lepšieho materiálneho zabezpečenia, antipoľská propaganda učiteľov a duchovných, prepojenie slovenských činiteľov s Trstenou a mnohonásobná zmena slovensko-poľskej hranice. Bližšie pozri: Protokól Komisji Międzyministerialnej. In: KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej*, s. 94 – 97.
- 20 Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Veľvyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.
- 21 KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej*, s. 42.
- 22 ŠA Levoča, f. M. Grigera, Zápisnica s Jakubom Rusnákom z Jurgova z 16. 1. 1946, šk. 11.
- 23 Tamže, Zápisnica s Margitou Findurovou z Tribša z 23. 1. 1946, šk. 11.
- 24 ŠA Levoča, p. Poprad, f. Školský inšpektorát Kežmarok (ďalej ŠKI-K), 2925/1946.
- 25 ŠA Levoča, f. M. Grigera, Zápisnice s Vojtechom Bucom a Andrejom Brijom z Jurgova z 28. 12. 1945, Jánom Miškovičom z Jurgova z 15. 1. 1946, Jánom Mlynarčíkom z Černej Hory z 23. 1. 1946, šk. 11, Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.

časť Spišskej Starej Vsi – Lysá nad Dunajcom) na jednorazové priepustky a uznali len priepustky hospodárske. Opatrenie sa dotklo každodenne dochádzajúcich študentov, ktorým po veľkonočných sviatkoch znemožnilo návrat do slovenských škôl a museli štúdium prerušiť.²⁶

Po odsune slovenských učiteľov pristúpila poľská strana k odsunu slovenských kňazov, ktorých označili za hlavných predstaviteľov antipološkej agitácie. Čo najrýchlejši odsun odporučila komisia, ktorá v dňoch 22. až 25. septembra 1945 vyšetrovala niektoré prípady perzekúcie poľskej milície voči Slovákom v Jurgove, Kacvine a Nedeci.²⁷ Spišsko-oravské farnosti však spochiatku naďalej spadali pod spišské biskupstvo a keďže ich nebolo možné vysídliť, uchýlila sa poľská strana k zastrašovaniu. Dňa 13. októbra 1945 navštívili funkcionári UB kňazov v spišských obciach Nedeca, Kacvin, Tribš, Vyšné a Nižné Lapše. V káravom tóne im odporučili, aby do 2 – 3 dní opustili poľské územie.²⁸ Od 1. novembra 1945 prešlo 18 farností severného Spiša a hornej Oravy pod jurisdikciu Krakovského arcibiskupstva,²⁹ ktoré zastávalo názor, že žiadni Slováci v týchto oblastiach neexistujú a slovenská národnosť bola vytvorená pod nemeckým vplyvom a po pripojení k Slovenskej republike.³⁰ Slovenskí kňazi dostali príkaz, aby opustili farnosti a vystažovali sa do ČSR. Dňa 16. novembra 1945 násilne zatkli kňaza z Novej Belej Františka Móša.³¹ Najneskôr v decembri všetci slovenskí kňazi opustili svoje pôsobiská,³² a to vrátane rodákov z obcí severného Spiša a hornej Oravy.³³ Jediným Slovákom v cirkevnej správe zostal kaplán Ján Doranský, ktorý pôsobil vo Veľkej Lip-

26 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ONV SSV, Situačná správa ONV SSV, Hlásenie za mesiac apríl 1947, 70/1947 prez.

27 KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej*, s. 93.

28 Tamže, s. 19.

29 CIĄGWA, J.: *Kościół Krakowski a prawa językowe mniejszości słowackiej na Spiszu w latach 1920 – 2005*. Katowice 2007. Rukopis, s. 16

30 Tamže, s. 21.

31 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ONV SSV, Situačná správa ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac november 1945, 58/1945 prez.

32 Tamže, Situačná správa ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac december 1945, 58/1945 prez.

33 Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Veľvyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.

nici a Chyžnom. Odtiaľ ho však presunuli do oblasti Žywca a v júli 1946 prinútili opustiť Poľsko.³⁴ Do Novej Belej sa z väzby vrátil František Moš, ktorý bol však v lete 1946 opäť uväznený a postavený pred súd v Krakove. Súd ho síce oslobodil, ale po návrate do Novej Belej ho vyhostil nový kňaz Benedykt Kwaśni, a tak odišiel do ČSR.³⁵ Do uvoľnených farností postupne pridelovali poľských kňazov. V máji 1946 sa krakovský vojvoda obrátil s prosbou na Metropolitnú kúriu, aby obsadzovala spiško-oravské farnosti kňazmi, ktorých hlavnou úlohou bude boj so slovenským separatizmom a šovinizmom.³⁶ Prirodzeným výsledkom takejto politiky bolo stupňovanie národnostného napätia. Spory medzi poľskými kňazmi a slovenským obyvateľstvom sa vyhrotili v otázke kostolného spevu. Za slovenský spev v kostole boli Slováci bití a pokutovaní MO.³⁷ Aby v niektorých obciach vôbec mohli slúžiť omše v poľskom jazyku, dovážali Poliakov z okolitých dedín.³⁸ Kňazi sa od oltára Slovákom vyhrážali odvetnými opatreniami a niektorí začali slúžiť tzv. tiché omše.³⁹ Kostol sa teda, bohužiaľ, nestal nástrojom zmierenia, ale násilnej polonizácie miestneho obyvateľstva.

-
- 34 GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš, s. 185, SMONDEK, M.: Z našich začiatkov... vo Veľkej Lipnici. In: *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, september 2007, č. 9, s. 6.
- 35 CIĄGWA, J.: Kościół Krakowski, s. 17 – 18.
- 36 KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej*, s. 20.
- 37 ŠA Levoča, f. M. Grigera, Zápisnice s Vojtechom Bucom a Andrejom Brijom z Jurgova z 28. 12. 1945, Jakubom Rusnákom z Jurgova z 16. 1. 1946, Jánom Mlynarčíkom z Černej hory z 23. 1. 1946, šk. 11; KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej*, s. 43, JENDŽEJČÍKOVÁ, A.: Z našich začiatkov... v Kacvine. In: *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, marec 2007, č. 3, s. 3, JENDŽEJČÍKOVÁ, A.: Ako sme začínali... v Tribši. In: *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, máj 2007, č. 5, s. 4, SMONDEK, M.: Z našich začiatkov... v Chyžnom. In: *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, október 2007, č. 10, s. 4.
- 38 ŠA Levoča, f. M. Grigera, Zápisnice s Jakubom Rusnákom z Jurgova z 16. 1. 1946, Ondrejom Vojtasom z Jurgova z 7. 2. 1946, šk. 11, SMONDEK, M.: Z našich začiatkov... v Podvľku. In: *Život – kultúrno-spoločenský časopis Slovákov v Poľsku*, november 2007, č. 11, s. 4.
- 39 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ONV SSV, Situačná správa ONV SSV expozitúre Poverenictva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac december 1945, 58/1945 prez., KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej*, s. 64.

Po odchode slovenských učiteľov, kňazov a rozpustení slovenských milícií bolo slovenské obyvateľstvo vystavené úplnej svojvôli rôznych lúpežných skupín, pričom oficiálne štátne poľské orgány často nechávali týmto udalosťami voľný priebeh. Takmer každý deň boli hlásené krádeže dobytka, šatstva a jedla, ťažké zranenia, či iné spôsoby šikanovania.⁴⁰ Od odovzdania územia Poľskej republiky do konca roku 1945 sa uskutočnilo vyše 30 prepádov slovenských usadlostí, ktoré mali zvyčajne lúpežný charakter, ale často boli spojené aj s národnostnou neznášanlivosťou a fyzickým násilím. V máji 1945 boli zaznamenané prepady slovenských roľníkov v Tribši, Čiernej Hore, Krempachoch, Vyšných Lapšiach, Nedeci, Novej Belej, Fridmane a Osturni (obec sa nachádza na slovenskej strane Spiša), v júni v Nedeci a Fridmane, v auguste v Nedeci, Jurgove a Lapšanke, v septembri v Novej Belej, Tribši, Čiernej hore Nižných a Vyšných Lapšiach, v októbri v Nižných a Vyšných Lapšiach, Lapšanke, Novej Belej, Repiskách a Tribši, v novembri v Nižných a Vyšných Lapšiach, Krempachoch, Tribši, Jurgove, v decembri v Novej Belej.⁴¹

Najobávanejšou lúpežnou skupinou bola Błyskawica pod vedením Józefa Kurasia, vystupujúceho pod pseudonymom Ogień, ktorý 11. apríla 1945 ušiel do hôr, odkiaľ v mene už neexistujúcej Armie Krajowej (AK)⁴² vykonával rozsudky smrti a dopúšťal sa rôznych zločinov nielen na Slovákoch, ale aj na poľskom a židovskom obyvateľstve v podhaľanskej oblasti. Kurasiovej skupine možno pripísať prepád mlyna v Tribši 24. januára 1946, pri ktorom zavraždili mlynára Pavla Bizuba, postrelili jeho syna Jakuba a vykradli všetok

40 Tamže, Situačné správy ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenia za mesiace máj až september 1945, 58/1945 prez.

41 ŠA Levoča, f. M. Grigera, Zovrubný prehľad pohanenia a rabovania občanov – Slovákov severného Spiša do 12. 4. 1946, šk. 11.

42 Dňa 19. 1. 1945 bola rozkazom generála Leopolda Okulického AK oficiálne rozpustená. SOWA, A. L.: *Wielka Historia Polski. Od Drugiej do trzeciej Rzeczypospolitej (1945-2001)*, tom 10. Krakov 2001, s. 19. Treba tiež podotknúť, že koncom januára 1944 Józefa Kuraša Vojenský špeciálny súd pri Oblastnom veliteľstve AK v Krakove, ktorý schválil aj zástupca poľskej londýnskej vlády, odsúdil na trest smrti. Rozsudok sa napriek viacerým pokusom nepodarilo vykonať, najmä preto, že Kuraš sa na začiatku mája 1944 pripojil ku konkurenčnej partizánskej skupine Batalionu Chłopskie. DEREN, B.: *Józef Kuraś „OGIEŃ“ Partyzant Podhala*. Varšava 2000, s. 53.

majetok.⁴³ V Novej Belej 15. apríla 1946 úplne vyrabovali päť slovenských usadlostí a odviekli štyroch Slovákov – Jána Kraka, Jána Lapšanského, Jána Ščureka a Jozefa Chalupku, ktorých neskôr zavraždili.⁴⁴ V Kacvine 12. novembra 1946 zastrelili poľského učiteľa Františka Madeju za spoluprácu so Slovákami, ktorá spočívala v kupovaní tovaru od slovenských gazdov. Ešte v ten istý deň zavraždili Michala Kužel'a z Nedece. Okrem vrážd sa Kurasiova skupina dopúšťala lúpežných prepadnutí, z ktorých si niektoré Ogień zapísal do svojho denníka. Od januára do decembra 1946 si zaznačil prepadnutia Slovákov v Tribši, Novej Belej, Krempachoch, Fridmane, Kacvine, Nižných Lapšiach, Nedeci a Harkabuze, pričom niektoré obce boli vylúpené viackrát.⁴⁵ O lúpežných zámeroch prepádov svedčí aj to, že zničeniu a vypáleniu svojho majetku sa mohli Slováci vyhnúť zaplatením vysokej sumy peňazí.⁴⁶ Vysoké kontribúcie boli uvaľované tiež na celé obce. Počas svojho pôsobenia do februára 1947 uvaľil na spišsko-oravské obce celkovo 120 kontribúcií.⁴⁷ Slováci sa tak dostávali do neriešiteľnej situácie, ak nezaplatili, stali sa obeťami Kurasiových násilností, ak zaplatili, boli perzekvovaní oficiálnymi štátnymi poľskými orgánmi za podporu nelegálnych skupín. Paradoxom bolo, že niektorí členovia milícií spolupracovali s Kurasiom, v noci sa zúčastňovali na prepadoch a cez deň „vyšetrovali“ vlastné zločiny.⁴⁸

43 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ONV SSV, Situačná správa ONV SSV Veliteľstvu 10. pešej divízie, oddelenie O.B.Z. v Košiciach, Hlásenie z 9. 2. 1946, 66/1945 prez.; ŠA Levoča, f. M. Grigera, Zovrubný prehľad pohanenia a rabovania občanov – Slovákov severného Spiša do 12. 4. 1946, šk. 11.

44 Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Výslnectvu Poľskej republiky v Prahe.

45 Prepis časti denníka pozri: MOLITORIS, L.: Społeczne uwarunkowania, s. 169 – 171.

46 Pred prepadom obeť zvyčajne dostala výhražný list, v ktorom bola vyzvaná, aby na určené miesto priniesla určitú sumu peňazí. ŠA Levoča, p. Poprad, f. ONV SSV, Situačná zpráva ONV SSV Veliteľstvu 10. pešej divízie, oddelenie O.B.Z. v Košiciach, Hlásenie z 16. 10. 1946, 66/1945 prez.

47 STOMMA, L.: Walka o „Ognia“. In: *Polityka*, 26. 8. 2006, s. 85.

48 ŁĄTKA, J. S.: *Bohater na nasze czasy?* Krakov 2007, s. 80, František Brodovský – obeť prepádu v Novej Belej. Osobná komunikácia. 2007 – 06 – 24. Krem-pachy.

Okrem lúpežných bánd sa slovenské obyvateľstvo stávalo predmetom perzekúcií aj poľských štátnych orgánov. Najsurovejšie sa správali niektorí poľskí milicionári, ktorí žili v presvedčení, že prišli k okupantom túžiacim odtrhnúť severospišské a hornooravské obce od Poľska. Niekedy boli udavačmi i sami Slováci, ktorí si takto medzi sebou vyrovnávali osobné úcty.⁴⁹ Proslovensky cítiaci jedinci dostávali od Ognia výhražné listy. V nich im pod hrozbou trestu smrti prikazoval opustiť „poľské územie“. Slováci zo strachu opúšťali svoje domovy a utekali do ČSR. Mnohí z nich si zachránili iba vlastný život a vo svojich bydliskách nechali hospodárstva, ktoré boli po ich odchode zvyčajne vykradnuté.⁵⁰ Podľa interpelácie poslancov Demokratickej strany Lincéniho a Baláža na ministerstve zahraničných vecí v Prahe zo dňa 11. júla 1946 bolo v tom čase 14 zavraždených, 214 ťažko zbitých, 566 väznených a 5 662 utečencov z územia severného Spiša a hornej Oravy.⁵¹ Mnohí z nich po príchode podali svedecké výpovede o pomeroch v spišsko-oravských obciach, z ktorých sa môžeme dozvedieť aj o spôsoboch vyšetrovania MO. Najčastejšie prišli Slovákov zatknúť v noci, v slabom oblečení a nedostatočnej obuvi ich odviekli na vojenskú strážnicu, kde ich potom uvrhli do zimných a mokrych pivníc. V týchto pivniciach, naplnených presakujúcou a v zime zmrznutou vodou, ich za protislovenských nadávok bili až do bezvedomia. Najrozsiahlejšia nočná razia sa konala z 2. na 3. januára 1946 na hornej Orave. Zaistili okolo 600 Slovákov, boli medzi nimi muži, ženy i deti.⁵² Obvyklými spôsobmi vyšetrovania bolo bitie obuškom, pažbami pušiek, opaskom, kyjakmi a povrazmi na dereši, surové kopanie, privretie prstov medzi dvere, či posadenie na rozpálenú pec. Niekedy dokonca používali aj elektrinu. Dievčatá pri vyšetro-

49 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ONV SSV, Situačná správa ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac júl 1945, 58/1945 prez.

50 Tamže, Situačná správa ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiace júl a september 1945, 58/1945 prez., MOLITORIS, E.: Społeczne uwarunkowania, s. 170, JENDŽEJČIKOVÁ, A.: Ako sme začínali... v Tribši, s. 4.

51 GRIEGER, M.: Spiš a Orava volajú po spravodlivosti. In: *Čas*, roč. 3, 1946, č. 166, s. 1.

52 ŠA Levoča, f. M. Grigera, Rezolúcia Sväzu slovenskej mládeže v Trstenej, vnesená na znak protestu proti perzekúciám hornooravského slovenského ľudu, prevádzaných tamojšími Poliakmi, šk. 11.

vaní zbliekli zo šiat a niektorým rozkázali vykopať si hrob pod vojenským dozorom.⁵³ Obyvateľstvo slovenskej národnosti bolo okrádané a pokutované vysokými pokutami (bežná pokuta sa pohybovala okolo 8 000 zlotych, čo bolo v tom čase cca 40 000 korún), ktoré často vyrubovala poľská milícia pre seba.⁵⁴

Okrem násilia a národnostného útlaku boli Slováci vystavovaní aj hospodárskym represáliám. Na rozdiel od poľského obyvateľstva museli odvádzať vysoké kontingenty a dane, pričom však boli vylúčení z prídeltov. Počas domových prehliadok im MO rekvírovala potraviny. Prídely dostávali len tí, ktorí podpísali, že chcú patriť k Poľsku. Podobne to bolo aj s balíčkami UNR-RA a miestni poľskí činitelia sa vôbec netajili tým, že tieto diskriminácie mali národnostný ráz. V spišských obciach boli rozpustené slovenské svojpomocné družstvá a ich majetok zhabaný. Rozpustená bola Matica slovenská i Spolok svätého Vojtecha a ich bývalí členovia vystavení perzekúciám.⁵⁵ Hospodársky vyčerpaným a často ešte aj okradnutým slovenským roľníkom nezostávalo nič iné, len prekročiť hranicu a spoľahnúť sa na pomoc organizácií, ktoré sa zameriavali na túto činnosť.⁵⁶ Keďže zvyčajne nedostali priepustky, museli prekročiť hranice ilegálne, za čo boli opäť perzekvovaní a minimálne jedna Slovenka doplatila aj životom.⁵⁷

53 Tamže, Súrna žiadosť prezidentovi republiky z 31. 1. 1946, šk. 11, Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.

54 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ONV SSV, Situačná zpráva ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac august 1945, 58/1945 prez.

55 Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe, ŠA Levoča, f. M. Grigera, Zovrubný prehľad pohanenia a rabovania občanov – Slovákov severného Spiša do 12. 4. 1946, Súrna žiadosť prezidentovi republiky z 31. 1. 1946, Zápisnica s Jakobom Rusnákom z Jurgova z 16. 1. 1946, šk. 11.

56 Išlo predovšetkým o Oslobodzovací výbor Spiša a Oravy, neskôr premenovaný na Komitét utečencov z hornej Oravy a severného Spiša. ŠA Levoča, f. M. Grigera, Zovrubný prehľad pohanenia a rabovania občanov – Slovákov severného Spiša do 12. 4. 1946, šk. 11, BÍLEK, J.: Zajímavý dokument, s. 80.

57 Osobný archív JUDr. Mateja Andráša, Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.

Proti prenasledovaniu občanov slovenskej národnosti v oblasti severného Spiša a hornej Oravy protestovalo československé ministerstvo zahraničných vecí formou diplomatických nót. Výsledkom bolo vyslanie niekoľkých poľských vládnych komisií, ktoré mali prešetriť jednotlivé incidenty.⁵⁸ Prvá komisia v zložení Dr. Witold Lukaszewicz (zástupca poľského ministerstva vnútra – Ministerstwo Spraw Zewnętrznych), mgr. Józef Gacek (zástupca Úradu krakovského vojvodstva – Urząd Wojewódzki), pplk. Dr. Marian Greger (zástupca veliteľstva vojenského okruhu v Krakove – Dowódstwo Okręgu Wojennego) a por. Tadeusz Andrusiewicz (zástupca Vojvodského úradu verejnej bezpečnosti – Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego) pracovala na Spiši od 22. do 25. septembra 1945. Výsledky vyšetrovania potvrdili niektoré perzekučné zásahy voči slovenskému obyvateľstvu, boli však ospravedlňované jeho protipoľským vystupovaním.⁵⁹ Taktiež nóta poľského vyslanca v Prahe Wierblowskieskeho Ministerstvu zahraničných vecí ČSR zo 4. novembra 1946 priznávala, že slovenské obyvateľstvo bolo vystavené prenasledovaniu zo strany poľských orgánov a úradov, ale opäť to bolo odôvodňované obranou obyvateľstva proti zavedeniu poľskej správy. V tejto diplomatickej note sa udáva, že kraj je obývaný veľkým počtom obyvateľstva slovenskej národnosti, čím poľská diplomacia vôbec prvýkrát oficiálne priznala existenciu Slovákov na tomto území.⁶⁰ Situácia v oblasti severného Spiša a hornej Oravy sa začala mierne zlepšovať začiatkom roku 1947. Vo februári sa podarilo zlikvidovať skupinu Józefa Kurasia⁶¹ a 10. marca bola vo Varšave podpísaná zmluva o priateľstve a spojení medzi ČSR a Poľskom, ktorá potvrdila vymedzenie hranice z roku 1920. Jej súčasťou bol Dodatočný protokol, ktorý zaručoval národnostné práva Slovákov a Čechov v Poľsku a Poliakov v ČSR.⁶² Na jeho základe a s výraznou pomocou katovického konzula JUDr. Mateja Andráša sa začali budovať počiatky legálneho slovenského národného hnutia v Poľsku.

58 ANDRÁŠ, M.: Ako sme začínali. In: *Most*. roč. 43, 1998, č. 1 – 2, s. 76.

59 Pozri: Protokół Komisji do zbadania zajśc i sytuacji narodowościowej na Spisz z 26. 9. 1945. KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej*, s. 86 – 93.

60 ANDRÁŠ, M.: Ako sme začínali, s. 78.

61 ŁĄTKA, J. S.: *Bohater na nasze czasy*, s. 50.

62 ANDRÁŠ, M.: Ako sme začínali, s. 78.

Spolupracovníci polské rozvedky před slovenskými soudmi v letech 1939 – 1945

MATEUSZ GNIAZDOWSKI

V roku 1939 a tiež v nasledujúcom období slovenskými súdmi prešla vlna procesov, ktorých spoločným menovateľom bolo obvinenie podozrivých zo spolupráce s poľskou rozvedkou. Bolo to niekoľko väčších káz a desiatky menších súdnych pojednávanií vo veci činnosti rozvedky v pohraničí a útekov do légie Čechov a Slovákov v Poľsku (tzv. Legiónu), v ktorých boli osoby obžalované nielen z vojenskej zrady, ale bolo proti nim vznesené aj obvinenie, že odovzdávali správy poľským orgánom. Aktivity spolupracovníkov poľských orgánov na Slovensku v tomto období neboli komplexne spracované, podobne ako ich súdne dohry. Ani tento článok si nekladie takúto úlohu a je koncipovaný skôr ako náčrt problematiky. Súdne a vyšetrovacie spisy slovenskej proveniencie sú špecifickým zdrojom k tejto téme, a preto ich treba interpretovať s patričnou dávkou opatrnosti. Ich konfrontácia s dokumentmi poľského pôvodu je vzhľadom na konšpiračný charakter skúmanej činnosti komplikovaná a často celkom nemožná, no napriek tomu tieto dokumenty sú na jednej strane cenným zdrojom k výskumu tajných aktivít poľských orgánov a odboja, a na druhej strane sú zaujímavou ukážkou činnosti a represii slovenskej justície.

Poľská rozvedka prikladala dôležitosť Slovensku najmä v posledných mesiacoch pred 2. svetovou vojnou. Poľsko okamžite uznalo Slovenskú republiku, no želanie Varšavy získať na južnej hranici Slovensko ako ozajstný subjekt medzinárodného práva sa tým splnilo len zdanlivo. Okolnosti, za akých bol vyhlásený slovenský štát, vzbudili v Poľsku znepokojenie. Bolo jasné, že Slovensko vzniká z vôle Nemecka a zmluva o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a slovenským štátom, podpísaná 18. marca 1939 vo Viedni a potvrdená 23. marca v Berlíne 1939, búrala ilúzie. Nemecko vďaka ochrannej zóne na západe novej republiky získalo cenný nástupný priestor proti Poľsku. Možnosť využitia celého územia Slovenska na útok proti Poľsku významne oslabovala aj tak geograficky nepriaznivé poľské obranné postavenie. Predmetom záujmu poľských orgánov sa preto prirodzene stal vývin poli-

tickej situácie a nemecká prítomnosť na Slovensku, ale aj činnosť Ukrajincov, ktorí svoju iredentistickú činnosť vyvíjali hlavne na Podkarpatskej Rusi.

Na Slovensku okrem klasickej výzvednej činnosti II. oddelenia Hlavného štábu poľskej armády vyvíjala aktivity aj 2. expozitúra II. oddelenia, ktorej úlohou bolo hľadať možnosti prípravy diverzných a sabotážnych akcií na území Slovenska a nadviazať kontakty so slovenskými politikmi a vojakmi.¹ Výzvedná bunka II. oddelenia pôsobila pri poľskom zastupiteľskom úrade v Bratislave. Poľské orgány vcelku prirodzene viedli aktívnu výzvednú činnosť aj v pohraničí.² Poľská rozviedka hľadala agentov a spolupracovníkov aj medzi utečencami, ktorí sa hlásili do československých légii v Poľsku. Správy o nemeckej vojenskej prítomnosti na Slovensku mali v lete 1939 prvoradá význam a z hľadiska vojenského postavenia Poľska to bola dôležitá otázka. Stupeň rozpoznania nemeckých síl bol dlho predmetom polemík. Jedným z dôležitých bodov kritiky predvojnovnej vládnej garnitúry Poľska bolo to, že podceňovala južný smer útoku, zle organizovala výzvednú činnosť a nedostatočne využívala spravodajské hlásenia.³ Aj keď systém riadenia mal svoje slabiny, výzvedné bunky priniesli mnoho dôležitých správ o vojnových prípravách a rozpoznanie situácie na Slovensku bolo vcelku dobré. Podľa údajov z 31. augusta 1939

- 1 Pozri SEGEŠ, D.: Vojensko-politické aktivity Karola Sidora od 14. marca do 1. septembra 1939 na pozadí slovensko-poľských vzťahov. In: *Vojenská história*, ročník (roč.) 9, 2002, číslo (č.) 1, strana (s.) 14.
- 2 Podrobnejšie pozri KOWALSKI, R.: Działania wywiadowcze na pograniczu polsko-słowackim w przededniu wybuchu II wojny światowej. In: *Kampania wrześniowa 1939 roku na Ziemi Jordanowskiej*. Jordanów, Nowy Targ 2003, s. 23 – 42.
- 3 Pozri napríklad hodnotenie: Wojskowe Biuro Badań Historycznych, signatúra (sign.) I/3/60, SADOWSKI, L.: Rezultaty pracy pokojowej i udział w przygotowaniu do wojny, s. 64; STEBLIK, W.: Armia „Kraków” w przededniu wojny 1939. In: *Wojskowy Przegląd Historyczny*, roč. 3, 1958, č. 1, STEBLIK, W.: O koncentracji niemieckiej w Słowacji w 1939 r. In: *Wojskowy Przegląd Historyczny*, roč. 6, 1961, č. 2, s. 298 – 301. Autor polemizoval s pplk. Tadeuszom Szumowským, ktorý tvrdil, že poľská rozviedka na Slovensku rozpoznala iba 50 percent nepriateľských jednotiek, pričom podľa Steblika bolo rozpoznanie perfektné, len sústredenie prebiehalo v posledných dňoch augusta a Szumowski vtedy už bol v zahraničí. Podrobnejšie pozri CIEPLEWICZ, M., ZGÓRNIAK, M.: *Przygotowania niemieckie do agresji na Polskę w 1939 r. w świetle sprawozdań Oddziału II Sztabu Głównego WP (dokumenty)*. Wrocław, Warszawa, Kraków 1969, s. 23 – 77.

II. oddelenie väčšinou správne hodnotilo stav nemeckej vojenskej koncentrácie na Slovensku.⁴

Síce oneskorene, no predsa poľské orgány začali na Slovensku etablovať *stricte* špionážnu sieť. Nachádzali tu priaznivý ohlas medzi opozične orientovanými skupinami obyvateľstva a získavali spolupracovníkov, ktorí s nimi nadväzovali kontakt z politických a dokonca aj vlasteneckých pohnútok. Aj keď udalosti z jesene roku 1938, keď si Poľsko vynútilo územné zisky aj na severnom Slovensku, sa významne pričínili k oslabeniu propoľskej orientácie v slovenskej politike, na jar roku 1939 protipoľské nálady vo veľkej miere zoslabli. Poľsko sa vnímalo v čoraz väčšej miere ako protivník expanzívneho, nacistického Nemecka, preto napriek určitému sklamaniu z politiky Poľska počas mníchovskej krízy, bola orientácia na Poľsko populárna medzi občanmi nespokojnými s rozbitím Česko-slovenskej republiky (Č-SR), v politickom prostredí ľavice, ale aj medzi tzv. umiernenými ľudákmi, ktorí neradi videli podriadenie Slovenska „tretej ríši“. Poľské orgány mohli rátať s pochopením a spoluprácou stúpcov Karola Sidora, ktorý však prišiel o vplyvy a časť spolupracovníkov, prehral súboj o moc v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (HSĽS) a po niekoľkých týždňoch formálneho spravovania funkcie ministra vnútra ho slovenská vláda menovala vyslancom a splnomocneným ministrom Slovenskej republiky pri Svätej stolici.

Aj keď v boji o moc v Bratislave frakcia K. Sidora utrpela porážku, tešil sa naďalej veľkej popularite v spoločnosti i v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane, a to najmä na dolnom Liptove – v Ružomberku a v okolí, ktorý bol pre Poľsko strategicky dôležitý.⁵ V prostredí Sidorových spolupracovníkov sa iniciovala konšpiračná akcia, jej cieľom malo byť spojenie slovenskej armády s poľskou v prípade nemecko-poľského konfliktu. Podľa svedectva Pavla Čarnogurského z vojakov bol do tejto konšpirácie zapojený aj veliteľ Vyššieho

4 Pozri: PEPLŃSKI, A.: *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*. Toruń 2005, s. 332 – 333; komparácia rozpoznania s faktickým stavom: WOŹNY, A.: *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933 – 1939*. Warszawa 2000, s. 303 – 311.

5 Podľa spomienok ružomberského evanjelického farára Gustáva Plavca ružomberskí katolíci, starí ľudáci a Sidorovi stúpcenci boli z vývoja pomerov nešťastní. UŠIAK, J.: *Evanjelická cirkev a slovenský štát*. In: *Kapitoly z odboja na Slovensku*. Bratislava 1968, s. 17.

veliteľstva 3 plk. gšt. Augustín Malár a veliteľ letectva pplk. let. Ján Ambruš. Tieto plány sa však čoskoro ukázali ako nerealizovateľné a aj poľská strana sa v tejto záležitosti správala rezervovane.⁶ Z poľských hlásení však vyplýva, že Sidor a jeho spolupracovníci si udržali vplyvy v armáde a Sidor vkladal veľké nadeje do Čatloša. V úlohe vládneho emisára viackrát cestoval na Slovensko senátor Feliks Gwiżdż. Podľa Josefa Hejreta, tlačového tajomníka československého vyslanectva vo Varšave, ktorý sa začiatkom júna 1939 rozprával s Gwiżdżom po jeho cestách na Slovensko, senátor považoval Sidora za „*jeдинého človeka na Slovensku, ktorý má autoritu*“.⁷

„Regionálnym“ odrazom poľských snáh získať si vplyvy v slovenskej armáde boli aktivity poľskej rozviedky na severnom Slovensku. V Ružomberku na jar roku 1939 začala pre Poliakov pracovať spravodajská sieť, ktorú buď doval bývalý tkáč textilky Ribarpoľ Ondrej Gurovič. Pole pôsobnosti siete siahalo od Popradu po Banskú Bystricu a Žilinu.⁸ Gurovič sa prostredníctvom čatára Tibora Medveckého spojil s jeho vojenskou konšpiračnou skupinou „Mor ho!“ a získaval vojakov do légii Čechov a Slovákov v Poľsku. Spoluprácu s Poliakmi vyvíjala aj robotnícka skupina Jozefa Daneša. Členovia týchto skupín sa začali zaoberať myšlienkou ozbrojeného povstania. Medvecký, ktorý inklinoval k skupine Sidora, chcel dohodnúť priamu účasť poľskej armády na povstaleckej akcii, dokonca vraj rátal s myšlienkou odtrhnutia severných regiónov Slovenska od Slovenského štátu a ich dočasného pričlenenia k Poľsku. Na Liptove a Orave sa pripravovali plány povstania, ktoré sa malo oprieť o spoluprácu s poľskou armádou, prípadne malo skončiť hromadným odchodom slovenských vojenských útvarov do Poľska.⁹ Konšpiračnú činnosť a prípravu ozbrojeného vystúpenia zmarila nekontrolovaná, masová vzbura

6 Bližšie sa touto otázkou zaoberá SEGEŠ, D.: *Vojensko-politické aktivity Karola Sidora*, s. 15 – 21.

7 KVASNIČKA, J.: *O nekomunistickom protifašistickom odboji na Slovensku*. Bratislava 2000 (strojopis, Univerzitná knižnica v Bratislave, sign. SL B 22396), s. 64.

8 CHYTKA, S. V.: *Ružomerská vzbura a umlčané povstanie*. In: CHYTKA, S. (zost.): *Ružomerská vzbura*. Ružomberok 2000, s. 39, 42 – 44.

9 Tamže.

vojakov z ružomerskej posádky, priamo zapríčinená konfliktmi s Hlinkovou gardou.¹⁰

Kauza pomerne rýchlo potlačenej ružomerskej vzbury bola jedným zo série dôležitých procesov, v ktorom boli obvinení obžalovaní z výzvednej činnosti v prospech Poľska. Jedným z hlavných obžalovaných bol Gurovič (vel. Horovič, vel. Górowicz) zo Stankovian (okres Ružomberok), odsúdený na 6 rokov väzenia.¹¹ Guroviča zatkli až 9. marca 1940 po ilegálnom príchode z obsadeného Poľska. Súd ho uznal vinným zo zločinu vojenskej zrady. Podľa rozsudku sa obžalovaný v apríli 1939 spojil s agentom poľskej spravodajskej služby, z poverenia ktorého vyzvedal dislokáciu a pohyby nemeckého vojska na Slovensku, pre vyzvedačskú službu cudzieho štátu získal aktívneho čatára Tibora Medveckého a Jozefa Ševčíka. Podľa obžaloby „*agentovi poľskej spravodajskej služby naniesol a odovzdal také vojenské listiny, obsah ktorých pre obranu republiky bol záväzný a mal ostať utajený*“. Hlavný súd uznal za „*bezpochybne dokázané*“, že Ondrej Górowicz sa v máji 1939 zúčastnil príprav vzbury vojenskej posádky v Ružomberku, „*účelom ktorej bolo pripojiť časť územia Slovenska k Poľsku a bol poverený s agentom poľskej spravodajskej služby vyjednávať o vojenskú pomoc poľskej armády*“.¹²

Je zaujímavé, že Górowicz chcel využiť amnestiu vyhlásenú prezidentom republiky z 10. októbra 1940 a podal sťažnosť, v ktorej sa prihlásil za Rusína – Maďara (keďže mal maďarskú školu a jeho otec, vedený slovenskými úradmi ako cudzinec, bol rakúsko-uhorským štátnym občanom). Súd sťažnosť zamietol a zistil, že jeho otec Jan Górowicz sa narodil pri Nowom Sączu. Ondrej Górowicz, narodený v Spišskej Belej (1913), sa predtým hlásil za Slováka a ani po maďarsky, ani po rusínsky nevedel. Po tejto nevydarenej iniciatíve bol v úradných záznamoch vedený ako občan „*spornej príslušnosti*“ a na

10 Odbojové bunky nedokázali využiť vo svoj prospech rýchlo potlačené povstanie, ani ho zvládnuť či usmerniť. VANĚK, O.: Účasť Slovákov v začiatkoch protifašistického odboja v Poľsku (marec – september 1939). In: *Vojenská história*, roč. 1, 1997, č. 2, s. 21; ŠIMUNIČ, P.: *Slovenská armáda a začiatky vojenského odboja (marec – august 1939)*. In: CHYTKA, S. (zost.): *Ružomerská vzbura*, s. 26.

11 Štátny archív v Bratislave (ŠA Bratislava), fond (f.) Štátne zastupiteľstvo Bratislava (ŠZ), č. 1047/40. Rozsudok Krajského súdu v Bratislave z 13. decembra 1940 (Tk IX 520/40-51) potvrdil Najvyšší súd.

12 Tamže, č. 1047/40.

návrh štátneho zástupcu mu súd ako príslušnému do Generálneho gouvernementu uložil vedľajší trest vypovedania z republiky. Na jar roku 1944 Górowicz podal súčasne so žiadosťou o podmienené prepustenie aj žiadosť na odpustenie vypovedania zo Slovenskej republiky, ktorú štátne zastupiteľstvo a Krajský súd akceptovali, no Hlavný súd už nestihol rozhodnúť a 2. septembra 1944 Górowicz utiekol z prechodného ústavu pre mužov v Leopoldove. Bol na neho vydaný zatykač, ktorý bol až do jesene 1946 uverejnený v Stopovacej knižke.¹³

Górowicz bol podľa J. Chytku jediným väzňom, ktorému sa podarilo utiecť v súvislosti s pohrebom Jozefa Daneša, ten zomrel vo väzení v Leopoldove 28. augusta 1944 (hromadný útek znemožnila silná ozbrojená asistancia vojenskej stráže). Daneša zatkli okamžite po ružomerskej vzbure a v roku 1940 bol odsúdený na trest v trvaní 7 rokov.¹⁴ Paradoxne menšie tresty postihli vojakov, ktorí sa zúčastnili vzbury. Napríklad Tibor Medvecký, ktorému dokázali, že sa vyslovil za ozbrojené obsadenie severného Slovenska a jeho dočasné pričlenenie k Poľsku a počas vzbury sa postavil na jej čelo, bol zatknutý pri pokuse o útek do Poľska a odsúdený iba na 4,5 roka zostreného žalára.¹⁵ Podľa A. Rašlu, ktorý v tomto období pôsobil na vojenskom súde v Bratislave, „vládne miesta sa snažili jednak pred Nemcami, jednak pred zahraničím rozsah vzbury utuľtať a prokurátor uvalil väzbu len na 16 vojakov ako „podnecovateľov vzbury“ a ani všetkých neodsúdil“¹⁶. Pravdepodobne sa tak stalo na osobné želanie gen. Čatloša, ktorý vraj bol rád, „že sa vojsko predstavilo garde ako dôstojný súper“.¹⁷

13 Tamže, č. 1047/40-40. Riaditeľstvo trestnice a prechodného ústavu pre mužov v Leopoldove Štátnemu zastupiteľstvu v Bratislave, 9. 10. 1946.

14 CHYTKA, S.: Osudy prvých. In: CHYTKA, S. (zost.): *Ružomerská vzbura*, s. 78.

15 Tibor Medvecký (1915 – 1983) bol potom zo zdravotných dôvodov podmienené prepustený a zaradený do pracovného tábora v Čemernom. Zúčastnil sa príprav SNP v Slavošovciach, po vojne bol do roku 1947 tajomníkom Demokratickej strany v Ružomberku. Tamže, s. 80.

16 RAŠLA, A.: *Civilista v armáde : spomienky na roky 1938 – 1945*. Bratislava 1967, s. 44 – 45.

17 CHYTKA, S.: Ružomerská vzbura: spomienky, ohlasy, interpretácie. In: CHYTKA, S. (zost.): *Ružomerská vzbura*, s. 73, 76. Čatloš nemal pravdu, keď tvrdil, že trestné činy boli takého rázu, že vojaci mali dostať za ne trest smrti pod-

Poľské orgány okrem prirodzených spojencov medzi stúpenkami Sidora nachádzali priaznivý ohlas aj v iných politických a spoločenských kruhoch. Opozíčné nálady sa často spájali s propoľskými postojmi aj v prostredí slovenských evanjelikov. Poľské orgány nadviazali úzku spoluprácu s predákmi Slovenskej evanjelickej mládeže (SEM). Neznamenalo to však zmeny politického zamerania poľskej penetrácie, keďže aj medzi protinemecky zameranými ľudákmi a evanjelickými činiteľmi dochádzalo v tomto období k zblíženiu. Verejné vystúpenia evanjelikov (napríklad 18. zjazd SEM v Banskej Bystrici, ktorého sa zúčastnila aj delegácia z Poľska) boli prejavom vzdoru proti režimu.¹⁸ Poľská rozviedka začala v tomto prostredí prácu a výzvedná bunka pri vyslanectve v Bratislave nadviazala spoluprácu s Jánom Chabadom, generálnym tajomníkom SEM. Chabada pomáhal získavať mladých mužov, najmä členov SEM, do špeciálnych kurzov v Poľsku, kde sa cvičili vo vykonávaní sabotáží.¹⁹ Chabada bol v spojení s Ivanom Kolesárom, funkcionárom Slovenskej evanjelickej jednoty, ktorému dodával správy pre československé vysielanie v Katoviciach. V kancelárii Ústredia SEM sa rozmnožovali letáky, v ktorých sa popri útokom na vládnu garnitúru (najmä na V. Tuku a A. Macha) propagoval spoločný štát Slovákov, Čechov a Poliakov. V júli 1939 bol Chabada zatknutý v súvislosti s letákovou akciou, avšak neskôr ho súd oslobodil pre nedostatok dôkazov. Podľa J. Ušiaka na priaznivom výroku súdu mali zásluhu pracovníci Štátneho zastupiteľstva a vojenskej prokuratúry v Bratislave.²⁰

Osobitným zdrojom správ zo Slovenska bola pre poľskú spravodajskú službu spolupráca s exilovou československou spravodajskou skupinou plukovníka Františka Moravca. Aj keď ťažisko jej činnosti bolo území Protektorátu Čechy a Morava, varšavská expozitúra DRÁK bola aktívna aj na úseku spravodajského spojenia cez slovensko-poľské hranice.²¹

ľa zákona na obranu republiky. Trest smrti zaviedol až nový zákon č. 320/1940 o trestných činoch proti štátu.

18 UŠIAK, J.: Evanjelická cirkev a slovenský štát, s. 17, 38 – 39.

19 Ján Chabada (spolupracujúci s Jánom Paulíny-Tóthom i Ivanom Pietorom) navrhoval kandidátov mjr. Z. Wojciechowskému. UŠIAK, J.: Evanjelická cirkev a slovenský štát, s. 48. Por. SZNEE, W.: *Sądecczyzna we wrześniu 1939 r.* (wybrane zagadnienia). In: *Okupacja w Sądecczyźnie*. Warszawa 1979, s. 251.

20 UŠIAK, J.: Evanjelická cirkev a slovenský štát, s. 49.

21 FRIEDL, J.: *Na jedné frontě : vztahy československé a polské armády za druhé*

Výnimočný záujem o spoluprácu so slovenskými orgánmi proti poľským službám mali Nemci. Táto téma rezonovala na tajnej schôdzke šéfa Abwehru admirála Canarisa s ministrom Čatlošom 23. mája 1939. Spoločne konštatovali, že v poslednom čase sa na Slovensku uskutočňuje živá špionážna činnosť, hlavne z poľskej strany, ako i verbovanie do „Českej légie“ v Poľsku. Čatloš žiadal, aby slovenská strana mohla naďalej disponovať spravodajskou organizáciou proti Poľsku, pričom slovenská obranná spravodajská služba mala byť „*k dispozícii povereným nemeckým orgánom v boji proti tejto činnosti*“.²² Poľské aktivity neunikli pozornosti nemeckých a slovenských orgánov. Po potlačení ružomerskej vzbury prezídium ministerstva vnútra 9. júna nariadilo, aby každý, kto poľskej strane vyrazil informácie o nemeckých a slovenských jednotkách, bol zaistený v súdnej väzbe.²³

Krátko pred ťažením proti Poľsku sa na Slovensku pristúpilo k preventívnym zadržaniam. Nemci informovali slovenskú stranu o činnosti poľskej rozvedky a odporučili jej vyšetrenie a zatknutie. Dňa 21. septembra 1939 nemecká vojenská misia poslala ministerstvu vnútra súhrnný materiál o vyše 40 obyvateľoch východného Slovenska, podozrivých z práce pre poľské orgány.²⁴ Poukazovalo sa v ňom okrem iného na Antona Rydla, obchodníka z Prešova, polonofila, ktorého sledoval Abwehr. Od mája 1939 cestoval do Vyšných Švábov pod zámienkou rybolovu na Dunajci, pričom v skutočnosti pripravoval hlásenia o nemeckej armáde na Slovensku. Nemci poskytli správy o 16 osobách z jeho okruhu s odporúčaním prešetriť a uväzniť ich. K sieti spravodajcov údajne patril aj Rydlov právnik Dr. Einzig s manželkou. Nemecká vojenská komisia odporučila tiež zatknúť študentov zo Spišskej Starej Vsi, bývalých poľských štipendistov – Josefa Gürschinga, Štefana Knutelského²⁵

světové války. Praha 2005, s. 70 – 102; GEBHART, J., KUKLÍK, J.: Česko-slovensko-polské vojenské zpravodajské styky na jaře a v létě roku 1939. In: *Historie a vojenství*, roč. 41, 1992, č. 3, s. 66 – 94.

- 22 BAKA, I.: *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*. Bratislava 2006, s. 17 – 18; ŠIMUNIČ, P.: Slovenská armáda a začiatky vojenského odboja (marec – august 1939). In: CHYTKA, S. (zost.): *Ružomerská vzbura*, s. 26.
- 23 BAKA, I.: *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*, s. 18.
- 24 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. 209 (ÚŠB), č. 850–6, list Nemeckej vojenskej komisie pre ministra vnútra V. Tuku z 21. 9. 1939.
- 25 Štefan Knutelský študoval v Nowom Targu (1928 – 1931) a od 1931 v poľskom gymnáziu v Orlovej v Těšínsku. SNA, f. Krajinský úrad, škatuľa (šk.) 308. Ok-

a Petra Zadoru. 17. augusta 1939 vyšetrovatelia v Prešove zistili, že Knutelský bol naozaj v styku s poľským konzulátom v Bratislave.²⁶ Nemci predpokladali, že spiritus movens skupiny východoslovenských spolupracovníkov poľskej rozviedky bol gróf Jan Kanty Zamoyski, majiteľ Ľubovnianskeho hradu a kúpeľov Ružbachy, zadržaný 30. augusta 1939.²⁷ Zamoyského a jeho spolupracovníkov previezli do Ilavy, no už 18. októbra ich prepustili. Pravdepodobne na to mali vplyv intervencie jeho prominentných slovenských známych²⁸ u Tisa, ale aj španielskeho vyslanectva.²⁹ Manželkou Zamoyského totiž bola Isabela Alfonsa Maria de Borbon y Borbon zo španielskej kráľovskej rodiny.

V nemeckom zozname spolupracovníkov poľských orgánov dominovali občania označení ako Židia a Česi. Nemci informovali slovenské ministerstvo vnútra o činnosti v prospech Poľska skupiny Židov zo Sniny, ktorých charakterizovali ako „*radikálnych polonofilov*“, zasvätených do tajného maďarsko-poľského spojenia. V prvých dňoch septembra šiestich z nich zadržali a umiestnili do vyšetrovacej väzby v Michalovciach.³⁰ Medzi preventívne zadržanými na pokyn nemeckých orgánov boli aj Židia a Česi z Tatranskej Lomnice, podozriví zo špionážnej činnosti v prospech Poľska.³¹ Žandárska stanica v Stropkove 10. septembra zadržala tiež štyroch miestnych Židov, ktorí prostredníctvom colníkov údajne odovzdávali vojenské informácie do Poľska, no nenašli sa patričné dôkazy.³²

Ešte pred vypuknutím vojny 25. augusta 1939 v Čadci preventívne zadržali Witolda Mossakowského, predsedu Národného zväzu poľskej radikálnej

resný úrad Spišská Stará Ves Krajinskému úradu v Bratislave z 16. 9. 1936.

26 SNA, f. 209 (ÚŠB), č. 850-6, strana 6.

27 Tamže, strana 25. List Nemeckej vojenskej misie z 20. 9. 1939.

28 P. Čarnogurský tvrdil, že intervenoval u J. Tisa spolu s Jánom Klinovským. ČARNOGURSKÝ, P.: Wspomnienia, (ed. Janusz Berghauzen). In: *Dzieje Najnowsze*, 1977, č. 4, s. 151.

29 SNA, f. MZV, šk. 221, č. 14410/39. Nóta španielskeho vyslanectva z 21. 11. 1939.

30 SNA, f. 209 (ÚŠB), č. 850-6, list Nemeckej vojenskej komisie z 21. 9. 1939. Išlo o Rubina Krausa, notára Rosina, šenkára Lebowitscha, obchodníka Jakobovicza, krajčírka Bergida a domácu Stecklovú.

31 Tamže, s. 17.

32 Tamže, s. 19 (Amsel, Grünfeld, Basch, Berkovits).

mládeže (NZPMR) z Varšavy.³³ Mossakowského, ktorý už mesiac cestoval po celom Slovensku, podozrievali zo zločinu vyzvedačstva a „prečinu rušenia obecného mieru a šírenia nepravdivých správ“. Z výsluchu vyplýva, že 23. júla prišiel na Slovensko nadviazať styky so slovenskými vysokoškolskými študentmi. Keďže u neho zaistili koncepty novinových článkov, podozrievali, že uverejňuje „protislovenské“ texty v časopisoch Tempo Dnia a ABC. Mossakowski priznal, že pre ABC mal pripravený iba koncept článku, ktorý u neho zaistili policajti, ale nestihol ho doručiť redakcii. Krajský súd 15. januára 1940 rozhodol o zastavení vyšetrovania a prepustení obžalovaného na slobodu.³⁴ Tento postup vyzeral na prvý pohľad veľmi liberálne, keďže Štátne zastupiteľstvo vysvetľovalo svoj postoj takto: „*V danom prípade obvinený len svoje myšlienky napísal na papier, ale nevyvinul žiadnu činnosť, aby sa jeho myšlienky (hanobiace ústavných činiteľov a šíriace nepravdivé správy) stali verejne alebo pred viac ľuďmi. Pokiaľ sa tak nestalo, nedopustil sa obvinený pokusu uvedených prečinov, ale iba beztretného prípravného konania.*“³⁵ Keďže však „prepustenie na slobodu“ znamenalo zároveň „odovzdanie policajnému riaditeľstvu v Bratislave k vyhosteniu ako nepohodlného cudzinca“, perspektíva, že skončí v rukách gestapa celkom iste pokazila budúcemu väzňovi Auschwitz č. 194365 dojem z „humánneho“ postoja slovenskej justície.

Keď sa pozrieme na procesy s utečencami do légií Čechov a Slovákov v Poľsku, z nich niektorých využívali poľské spravodajské orgány, zistíme, že výška trestov bola umiernená aj vzhľadom na podmienky, ktoré určoval starý Zákon č. 50/1923 na ochranu republiky platný do roku 1940. Napríklad v kauze Jozefa Čániho a Čecha Jana Urbanca, ktorí ilegálne prešli hranice, vrátili sa na Slovensko a zaviazali sa plniť výzvedné úlohy, padol rozsudok 6 a 5 rokov žalára.³⁶ Čáni bol 26. mája 1943 podmiennečne prepustený.³⁷ Zložitejšie

33 NZPMR (Narodowy Związek Polskiej Młodzieży Radykalnej) bol vysokoškolskou organizáciou ilegálneho Národno-radikálneho tábora (ONR-ABC).

34 ŠA Bratislava, f. ŠZ, č. 4359/39–5, Uznesenie Krajského súdu v Bratislave z 15. 1. 1940, č. j. Tk XIV 1741/39.

35 Tamže, č. 282/40.

36 ŠA Bratislava, f. Krajský súd v Bratislave (KS), č. 868/1939, rozsudok z 20.10.1939 (Tk VIII 868/39–42).

37 Tamže, Riaditeľstvo trestnice a prechodného ústavu pre mužov v Leopoldove Krajskému súdu v Bratislave, 26. 5. 1943 (Tk VIII 868/39–61).

boli osudy osôb, ktorých štátna príslušnosť bola sporná. Napríklad robotníci z Krompách (kde od konca 19. storočia žila početná skupina emigrantov z Poľska) Rudolf Lang a Štefan Lakatoš 19. apríla 1939 prešli do Poľska, vo Ľvove absolvovali spravodajský kurz a začiatkom júla sa vrátili na Slovensko. Mali zisťovať dislokáciu nemeckého vojska a poznatky odovzdávať poľským pohraničným strážam alebo telefonicky do Ľvova. 29. júla 1939 ich pri Medzilaborciach zadržali pri prechode hraníc a následne boli odsúdení na 5 rokov väzenia.³⁸ Keďže Lang, narodený v Maďarsku, uvádzal, že pochádza z Taganrogu (ZSSR), bol v auguste 1940 na zozname kandidátov určených na výmenu väzňov so Sovietskym zväzom. Slovensko malo vtedy pomerne dobré vzťahy so Sovietskym zväzom a slovenské orgány sa preto snažili dostať domov zo sovietskych lágrov skupinu slovenských občanov. Výmena väzňov so ZSSR sa zrejme neuskutočnila (aspoň v navrhovanom rozsahu), keďže väčšina z 19 väzňov vytypovaných ÚŠB „príslušných do ZSSR, alebo ktorých by ZSSR v dôsledku teritoriálnych zmien za svojich občanov uznalo“, aj keď pochádzala z Poľska, už dávno žila na Slovensku. Sovietska strana uznávala sovietske občianstvo len tých občanov „bývalej“ Poľskej republiky, ktorí sa 1. decembra 1939 zdržovali na území pripojenom k ZSSR.³⁹

Žiaľ, nezachovali sa spisy z Krajského súdu v Michalovciach týkajúce sa ďalšieho mladého spolupracovníka poľskej rozviedky, ktorý bol navrhovaný na výmenu väzňov so ZSSR – Jána Plitka.⁴⁰ Plitko sa narodil v Hnojnom v rodine poľských emigrantov, býval v Michalovciach a po ukončení základnej slovenskej školy študoval v poľskom gymnáziu v Orlovej, kde v roku 1938 zmaturoval. V Těšínsku ho zrejme získali do služieb poľskej rozviedky, keďže sa následne v jeseni roku 1938 zúčastnil (s vyznamenaním) diverzných akcií na Podkarpatskej Rusi v rámci Odbojovej organizácie Rozłucz.⁴¹ Po návrate na Slovensko v roku 1939 spolupracoval s poľskou rozviedkou a organizoval

38 KVASNIČKA, J.: *O nekomunistickom protifašistickom odboji...*, s. 75.

39 SNA, f. MZV, šk. 198, list z MZV SR na ZÚ Moskva z 24. 9. 1940, list ZÚ Moskva do MZV SR z 17. 10. 1940.

40 Tamže, list z MZV SR na ZÚ Moskva z 24. 9. 1940.

41 DĄBROWSKI, D.: *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938 – 1939*. Łysomice 2007, s. 176, 184, 231.

ilegálne prechody do Poľska.⁴² Bol zatknutý ako člen „špionážnej siete“ pripravujúcej ilegálne Poliakov, riadenej z poľského konzulátu v Užhorode⁴³.

Dňa 9. apríla 1940 ho pre zločin prípravy úkladov proti republike umiestnili do vyšetrovacej väzby Krajského súdu v Michalovciach.⁴⁴ Nevedno, ako sa dostal na Blízky východ do Haify, kde v januári roku 1941 vstúpil do Poľskej armády, ukončil Školu podpráporčíkov pechoty na Strednom východe ako príslušník Karpatskej brigády bojoval pri Tobruku. Následne (údajne po dohode a v porozumení s poľskými spravodajskými dôstojníkmi) ako československý občan vybavený potvrdením od slovenských vojakov prešiel do Československej brigády, s ktorou potom bojoval pri Dunkerque ako desiatnik ašpirant. Keďže na Slovensku „bol dekonšpirovaný ako agent poľskej rozvedky“ a podozrievali ho z vyzvedačstva aj československé vojenské orgány, chcel sa vrátiť do poľskej armády, ale 17. apríla 1945 zahynul v boji a bol pochovaný pri Dunkerque.⁴⁵

Ďalším spolupracovníkom poľskej rozvedky, ktorého slovenské orgány nepovažovali za slovenského občana, bol Michal Babinský (Babiński) z Trstenej, ktorý vraj na hornej Orave agitoval v prospech Poľska (1920 – 1921) a následne emigroval do Poľska a angažoval sa v kruhoch slovenskej radikálnej emigrácie, ktorá vyvíjala činnosť proti ČSR. Dostal od poľských orgánov zamestnanie na

42 Plitko spolupracoval s šéfom prevádzачského strediska pri konzuláte PR v Užhorode Karolom Ferfeckým a s mjr. Franciszkom Berstlingom. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego (AIPMS) Londýn, f. Naczelne władze wojskowe (A XII), sign. 3/48. Správa ppor. F. Bajorka pre šéfa Politického oddelenia Kancelárie ministra národnej obrany, 8. 3. 1945; Šéf Informačno-spravodajského oddelenia Štábu hlavného veliteľa oddelenia Obranného spravodajstva ministerstva národnej obrany 30. 3. 1945. Za sprístupnenie kópií dokumentov ďakujem Dušanovi Segešovi, PhD.

43 Spolu s Plitkom zatknutí boli Berkovič Menhardom, Regina Berkovičová, Moric Herškovič, Gregor Olejnik, Fedor Rým, Bernát Weisz, Berta Weisz, Markus Handler a Vasil Dzurba. Ako verbujúci pracovník konzulátu je v hlásení uvedený tajomník Ladislav Vojvoda (zrejme išlo o Bolesława Wojewodu). Vojenský historický archív Bratislava (VHA), f. 53/40, č. 95/2/122; Peší pluk 8., Michalovce, Poľská špionážna sieť – zatknutie, hlásenie z 22. 4. 1940.

44 SNA, f. MZV, šk. 198, list z MZV SR na ZÚ Moskva z 24. 9. 1940.

45 AIPMS, f. A XII, sign. 3/48. Správa šéfa oddelenia obranného spravodajstva ministerstva národnej obrany pre šéfa politického oddelenia MNO, 31. 5. 1945. Za sprístupnenie kópie dokumentu ďakujem Dušanovi Segešovi, PhD.

železnici v Nowom Sączu a pod poľskou kontrolou organizoval krajanov v spolku slovenských emigrantov (Komitet Uchodźców i Wydalonych ze Słowaczyny), združujúcom hlavne osoby, ktoré už dávnejšie emigrovali na Slovensko a v medzivojnovom období boli z rôznych dôvodov vypovedané do Poľska.⁴⁶ Babinský pred vojnou organizoval sieť vyzvedáčov, pravdepodobne v spojení so spravodajským strediskom KOP v Jasle.⁴⁷ Ako bolo dokázané pred Krajským súdom v Bratislave, získal do nej Joachima Brillu z Krompách a Martina Koldrasa z Brezna, ktorí mali poľských otcov a ako cudzí štátni príslušníci boli v 1936 – 1937 vypovedaní s rodinami do Poľska.⁴⁸ V auguste 1939 roku zisťovali prítomnosť nemeckých vojenských útvarov na východnom Slovensku a kolportovali letáky. Podľa ÚŠB viedli pritom rafinovanú spravodajskú hru, keďže „*prihlásili sa aj do nemeckých a slovenských spravodajských služieb, hoci vtedy pracovali už pre poľské spravodajské orgány... pritom neoznámili ani nemeckým ani slovenským spravodajským činiteľom, že sú v poľských službách a tak je isté, že v skutočnosti pracovali vlastne pre Poľsko*“.⁴⁹ Babinský sa počas okupácie Poľska vrátil do Trstenej, kde ho 4. marca 1940 zadržali. Krajský súd ho najprv odsúdil za zločin vojenskej zrady na 7 rokov väzenia, no Hlavný súd mu znížil trest na 5 rokov. Mladistivý Koldras bol odsúdený na 2 roky odňatia slobody (nastúpil výkon trestu v Ilave) a Brilla sa medzitým záhadne stratil.⁵⁰ Babinský si odpykal trest v Leopoldove, bol prepustený na slobodu 4. marca 1945 a vrátil sa do Poľska.⁵¹

Zrejme najväčším súdnym procesom, ktorého dôležitým bodom bola spolupráca s poľskou rozviedkou, bola kauza Stanislav Mareš a spol. Podľa Jozefa Jablonického to bol „*prvý veľký politický proces za slovenského štátu*“.⁵² Mareš

46 ŠA Bratislava, f. ŠZ, č. 1012/40. Zápisnica výsluchu Joachima Brillu z 30. 4. 1940.

47 Tamže. Prezídium Policajného riaditeľstva v Prešove Štátnemu zastupiteľstvu v Prešove 3. 5. 1940. V zápisnici Brillu sa objavuje Jaslo ako mesto, v ktorom mal svoje sídlo styčný poľský dôstojník (kapitán Barczyński).

48 Tamže. Prokurátor Hlavnému štátnemu zastupiteľstvu 14. 5. 1940.

49 Tamže, ÚŠB Štátnemu zastupiteľstvu v Bratislave, 24. 7. 1940.

50 Tamže. Rozsudok Hlavného súdu z 13. 12. 1941.

51 Zo zdravotných dôvodov už Babinský nemohol nastúpiť do zamestnania na železnici v Nowom Sączu. Pre výpočet dôchodku si vypýtal potvrdenie, že bol odsúdený za spravodajské aktivity proti Nemcom v službách Poľskej republiky. Tamže. Potvrdenie Okresnej prokuratúry v Bratislave z 5. 5. 1949.

52 JABLONICKÝ, J.: *Samizdat o odboji. Štúdie a články*. Ed. Norbert Kmeť. Bra-

pochádzal z Čiech, bol bývalým tajomníkom Zväzu verejných zamestnancov v Bratislave a funkcionárom sociálnodemokratickej strany. Pred vojnou pracoval spravodajsky pre Poľsko a organizoval prechody českých odbojárov do emigrácie. 18. októbra 1939 ho zatkli agenti Policajného riaditeľstva v Bratislave. Vo februári 1940 sa pred súdom v Bratislave začalo súdne pojednávanie vo veci Mareša a ďalších 23 osôb, z ktorých viacerí čelili okrem iného obžalobe zo spolupráce s poľskou rozviedkou, konkrétne s pracovníkom poľského konzulátu mjr. Zygmuntom Wojciechowským.⁵³ Proces sa konal pred Krajským sudom v Bratislave, následne pred hlavným súdom a najvyšším súdom. Stanislav Mareš, obžalovaný zo spravodajských služieb v prospech Poľska dostal napokon trest vo výške 7 rokov a 4 mesiacov a Adolfa Przetáka odsúdili na 5,5 roka väzenia. Hlavný súd v Bratislave ešte obidvom stihol zmeniť kvalifikáciu čiastky rozsudku Krajského súdu zo zločinu z vojenskej zrady na zločin vyzvedačstva.⁵⁴ Napriek tomu, že Mareš a Przeták boli jednoznačne usvedčení z výzvednej činnosti, dostali pomerne nízke tresty a priebeh ich súdneho procesu možno označiť ako štandardný. Nakoniec však Mareša začiatkom februára 1945 z väznice Krajského súdu v Bratislave prevzala nemecká bezpečnostná polícia a odviekla do Mauthausenu, kde zomrel krátko po oslobodení tábora.⁵⁵

Slovenské bezpečnostné orgány podnikli aj špeciálne bezpečnostné opatrenia, ktorých cieľom bolo zamedziť činnosť poľskej rozviedky a neskôr poľského odboja, najmä ilegálnych prechodov medzi okupovaným Poľskom a Maďarskom. Dňa 30. apríla 1942 Prezídium MV na základe žiadosti ÚŠB požiadalo okresných náčelníkov o súpis osôb poľskej národnosti, príslušných do Generálneho gouvernementu.⁵⁶ Najviac ich žilo na východnom Slovensku (v okrese Michalovce až 502 osôb). Pozorovanie osôb poľského pôvodu, aj keď určite nebolo neodôvodnené (čo ukázali viaceré prípady, napríklad Gurovič, Plitko či Brilla), nemohlo zastaviť aktivity poľského odboja, ktorý mal vybudovanú sieť spolupracovníkov aj medzi Slovákami vrátane predstaviteľov štátnej sprá-

Bratislava 2006, s. 118, 292.

53 SNA, f. 209 (ÚŠB), 919-12.

54 ŠA Bratislava, f. ŠZ, č. 5540/1939, To I 519/41-485.

55 JABLONICKÝ, J.: *Samizdat o odboji. Štúdie a články*, s. 292.

56 SNA, f. 209 (ÚŠB), 291-10.

vy.⁵⁷ Slovenské orgány podľa Nemcov neboli pritom príliš prísne v potláčaní poľského odboja. Napríklad v máji roku 1940 sa Nemecká vojenská komisia v Bratislave sťažovala, že poľskí utečenci nerušene a voľne cestujú vlakmi, a to dokonca bez platných lístkov.⁵⁸ Napriek tomu slovenské bezpečnostné orgány zaznamenávali aj úspechy. Vo februári roku 1940 boli zatknutí a uväznení siedmi občania Dobšinej, ktorí pomáhali Poliakom v ilegálnych prechodoch cez Slovensko,⁵⁹ a v apríli bola na východnom Slovensku rozbitá už spomenutá „špionážna sieť“ financovaná poľským konzulátom v Užhorode (Ungvár).⁶⁰

Zaujímavý bol príbeh jedného z legendárnych poľských kuriérov Jana Wojciucha, ktorého 23. júna 1941 o 13.30 hod. zadržali pri Oravskom Podzámku.⁶¹ Aj keď to bol skúsený kuriér, ktorý prechádzal Slovenskom už 29-krát, jeho zadržanie vyzeralo inak, ako to Alfons Filar opisal na základe spomienok v známej knihe *Po stopách tatranských kuriérov*.⁶² Wojciuch prevážal zásielky pre poľský odboj. Slovenské orgány ho podozrievali z vyzvedačstva, avšak vyšetrovaním sa nezískali nijaké dôkazy o protištátnej činnosti Wojciucha. Dňa 11. júla 1941 ministerstvo národnej obrany navrhlo urýchlene previesť súdne pokračovanie, aby Wojciuch mohol byť vydaný nemeckým orgánom, ktoré sa o neho zaujímali. Wojciucha 8. augusta 1941 eskortovali príslušníci ÚŠB do Prešova a odovzdali ho Nemcom na hraničnom priechode Plaveč-Muszyna.

-
- 57 Pozri podrobnejšie: MARUŠIAK, J.: Poľská kuriérska služba a Slovensko v rokoch 1939 – 1945. In: *Historický časopis*, roč. 44, 1996, č. 4, LATKOWSKA-RUDZIŇSKA.: *Łączność zagraniczna Komendy Głównej Armii Krajowej 1939 – 1944* : odcinek „Południe”. Lublin 1985; GNIAZDOWSKI, M.: Kontakty piłsudczyków ze Słowakami w latach 1939–1945. In: *Niepodległość*, roč. 55 (34), 2005, s. 107 – 150.
- 58 VHA, f. 55, č. 55-51-2, 1942 zprav. 103781. Deutsche Heeresmission in der Slowakei: Unentgeltliche Benutzung der slow. Eisenbahn durch poln. Flüchtlinge, Pressburg, 27. 5. 1940.
- 59 VHA, f. 53, 1940, č. 95/2/47, hlásenie Žandárskej stanice Betliar, 12. 2. 1940.
- 60 Pozri poznámka č. 44.
- 61 VHA, f. 55, č. 55-51-1, 1942 zprav., 95-1/88-2. Zápisnica z výsluchu na ÚŠB zo dňa 8.7.1941; ŠA Bratislava, f. KS, č. 1127/41. Zápisnica z výsluchu v ÚŠB z 25. 6. 1941. Viac dokumentov: ŠA Bratislava, f. ŠZ, č. 2314/1941.
- 62 FILAR, A.: *Śladami tatrzańskich kurierów*. Warszawa 1995, s. 94 – 135. Zadržanie malo menej dramatický priebeh a bolo dôsledkom neopatrných pohybov Wojciucha, ktorý sa dekonšpiroval pred neznámymi ľuďmi v pohostinstve v snahe skryť si bicykel na spiatočnú cestu. ŠA Bratislava, f. ŠZ, č. 2314/1941.

Táto kauza poukazuje na zaujímavú skutočnosť. Usvedčenie z vyzvedačstva na Slovensku pre poľských kuriérov a spolupracovníkov poľských orgánov by znamenalo slovenský žalár a bolo nepochybne lepším východiskom ako vydanie Nemcom, čo ilustroval aj príbeh Guroviča. Wojciucha totiž potom mučilo gestapo, väznili ho v koncentračných táboroch v Osvienčime a Mauthausene a prežil iba zázrakom, no viacerí poľskí odbojáři, ktorých odvzdali Nemcom, boli zavraždení už počas výsluchov alebo zomreli v koncentračných táboroch.⁶³

Represálie, súdne procesy a protipoľské opatrenia slovenských orgánov, ktoré mali za účel zamedziť poľskú odbojovú činnosť na Slovensku, nepôsobili odstrašujúco a nepriniesli žiadaný výsledok. V prípade deliktov z predvojnového obdobia a tých, ktoré boli spáchané v roku 1939, sa slovenské súdy riadili predpismi podľa Zákona č. 50/1923 na ochranu republiky. Výška trestov za vojnovú zradu, vyzvedačstvo a úklady proti republike nebola v nich príliš vysoká. Trest smrti a doživotný trest za zvlášť závažné zločiny tohto druhu, ale aj výrazné zvýšenie iných sankcií zaviedol až nový zákon o trestných činoch proti štátu z roku 1940. Rešpektoval sa však princíp neretroaktivity. Pokračovanie súdov v prípadoch spolupracovníkov poľských orgánov, podobne ako to bolo aj v mnohých iných prípadoch, dokazovalo, že súdnictvo nebolo ochotným nástrojom režimu slovenského štátu. Aj vďaka tomu poľská rozvedka na území Slovenska mala pomerne dobré podmienky na pôsobenie aj počas vojny a zaznamenala významné úspechy.⁶⁴

63 Wojciucha bili podľa Filara aj v slovenskej vyšetrovacej väzbe, avšak z dokumentov slovenskej proveniencie sa táto skutočnosť overiť nedá. FILAR, A.: *Śladami tatrzańskich kurierów*, s. 135. Pozri tiež: WNUK, W.: *Walka podziemna na szczytach*. vyd. IV. Warszawa 1980, s. 156.

64 Napríklad americké orgány si v roku 1943 vysoko cenili poľské správy o slovenskej armáde, ktoré boli najlepšie spomedzi spojeneckých hlásení na túto tému. WNUK, R.: *Polski wywiad w świetle dokumentów wywiadowczych ze zbiorów National Archives and Records of Administration*. In: KAPER, Z. J. (zost.): *Wkład polskiego wywiadu w zwycięstwo aliantów w II wojnie światowej*. Kraków 2004, s. 293 – 305.

ARMÁDA, PARTIZÁNI, HLINKOVA GARDA

Pôsobenie Červenej armády na dolnom Pohroní v zime 1944/1945

BRANISLAV KINČOK

Problematika oslobodzovania¹ Slovenska Červenou armádou (ČA) a spojeneckou rumunskou armádou v rokoch 1944 – 1945 patrí medzi rozporné miesta našich dejín. Vyše 40 rokov bola táto problematika silne ideologizovaná a iná ako oficiálna interpretácia sa nepripúšťala.² Určitý posun nastal až po roku 1989, keď vyšli prvé historické práce, ktoré naštrbili marxistickou historiografiou vytvorený mýtus „Červenej armády - osloboditeľky“.³ Pokiaľ ide o faktografiu, problémom nie sú otázky týkajúce sa vojenských aspektov (priebeh bojových operácií, počty vojsk a pod.), ktoré marxistická historiografia, najmä na sovietskej strane, zmapovala dostatočne. V našom príspevku by sme sa preto zamerali na otázky, ktoré marxistickí historici dlhé desaťročia obchádzali, alebo vedome zamlčovali. Najväčším „rúskom tajomstva“ boli zahalené hlavne dôsledky sovietskej vojenskej prítomnosti na obyvateľstvo Slovenska a tabuizovaná bola aj činnosť príslušníkov ČA v zázemí a ich vzťah k domácomu obyvateľstvu. To sa po príchode ČA dostalo pod svojvôľu jej

- 1 Aj keď je termín oslobodenie všeobecne zaužívaný, čo aj rešpektujeme, z nášho pohľadu je v istých pohľadoch problematický. Pre mnohých obyvateľov znamenal príchod ČA dlho očakávané oslobodenie, ale pre iných to bola len výmena jedného nedemokratickeho režimu za druhý, neraz ešte horší. Preto sa termínu „oslobodenie“ z väčšej časti vyhneme a nahradíme ho pojmami ako „prechod frontu“ alebo „pôsobenie ČA“. K otázkam terminológie pozri: LACKO, M.: Oslobodenie či obsadenie? (K otázke terminológie záveru druhej svetovej vojny na Slovensku). In: *Kultúra*, ročník (roč.) 8, 2005, číslo (č.) 11, strana (s.) 5.
- 2 „9. mája 1945 skončila oslobodením hlavného mesta Československa druhá svetová vojna... Víťazná Sovietska armáda, verná ideám humanizmu a internacionalizmu, dovšila svoju osloboditeľskú misiu, na ktorú sa podujala...“. In: CHLEBO, P., KORIM, V.: *Oslobodenie Československa Sovietskou armádou 1944 – 1945. Výberový katalóg*. Bratislava 1985, s. 3. K problematike oslobodenia bolo pred rokom 1989 napísaných množstvo prác. Pripomenieme len tie najznámejšie: GRYLEV, A. N., KONEV, I. S.: *Oslobodenie Československa*. Bratislava 1960; *Osvobození Československa Rudou armádou 1944/1945*. Sv. 1, 2. Praha 1965, PAULIAK, E.: *Od povstania k oslobodeniu*. Bratislava 1985.
- 3 Pozri napr.: LETZ, R.: *Slovensko v rokoch 1945 – 1948. Na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava 1994, VNUK, F.: *Slovensko v rokoch 1945 – 1948. Volga sa vliala do Hrona*. Zv. 1. Toronto, Svätý Jur 1994.

vojenských orgánov. Obyvatelia stratili elementárne ľudské práva a slobody (minimálne počas pobytu frontu) a museli sa začať riadiť novými, sovietskymi pravidlami. V ich rámci bolo obyvateľstvo nútené plniť voči ČA rôzne povinnosti, ktoré ho vyčerpali nielen materiálne, ale neraz aj fyzicky. Pôsobenie sovietskej armády na území Slovenska bolo nepochybne obrovskou záťažou pre obyvateľstvo, nielen z hospodárskej stránky, ale aj pre kriminalitu. Dôsledky sovietskej vojenskej prítomnosti nepostihli len určitú skupinu obyvateľstva, ale zasiahli obyvateľstvo celoplošne. Nerobili rozdiel medzi náboženským vyznaním, národnou príslušnosťou alebo spoločenským postavením.⁴

Pri pozornejšom pohľade na túto problematiku sa nám vynoria veľmi zaujímavé otázky: Aký veľký podiel na hospodárskej devastácii obyvateľov Slovenska v rokoch 1944 – 1945 má činnosť ČA? Bol vzťah medzi obyvateľom Slovenska a príslušníkom sovietskej komunistickej armády skutočne taký idylický, ako nám ho opisovala marxistická historiografia, alebo dochádzalo k nezhodám či dokonca k represáliám? Plnilo si obyvateľstvo svoje povinnosti voči ČA s „radosťou a dobrovoľne“, alebo k nim bolo prinútené? Dopúšťali sa voči domácemu obyvateľstvu represíí a zločinov len nemeckí vojaci, alebo aj sovietski? Ak áno, tak v akej miere? Marxistická historiografia riešila tieto otázky veľmi jednoducho – represálií a zločinov sa dopúšťali len nemeckí vojaci a za drvivú väčšinu škôd môže nemecká armáda. Keďže k výraznému posunu historického výskumu v tejto oblasti nedošlo ani po roku 1989, sme svedkami jeho výraznej disproporcie. Na jednej strane môžeme konštatovať, že činnosť nemeckých vojsk medzi obyvateľstvom Slovenska je zdokumentovaná dostatočne,⁵ naproti tomu činnosť ČA medzi obyvateľstvom nie je zmapovaná vôbec alebo len minimálne.⁶ Odpovede na vyššie položené

4 Obyčajný sovietsky vojak pokladal za „buržuja“ už človeka, ktorý vlastnil bicykel alebo nábytok.

5 Najmä v kolektívnej monografii HALAJ, M. (zost.): *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava 1990.

6 V celku uspokojivo je zmapovaná iba činnosť orgánov NKVD na Slovensku, najmä deportácie občanov zo Slovenska do Sovietskeho zväzu. Pozri napríklad POLIŠENSKÁ, M.: *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945 – 1953*. Praha 2006, BYSTROV, V.: *Únosy československých občanů do Sovětského svazu*. Praha 2003, LETZ, R.: *Činnosť sovietskych orgánov NKVD na Slovensku v rokoch 1944 a 1945*. In: BYSTRICKÝ, V., FANO, Š. (zost.) *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*. Bratislava

otázky budeme hľadať na dolnom Pohroní v zime 1944 – 1945, kde sovietsko-nemecká frontová línia zastala na dlhé tri mesiace.⁷

Skôr ako pristúpime k samému problému, priblížime si niekoľko špecifik dotýkajúcich sa dolného Pohronia, ktoré majú, resp. môžu mať výrazný vplyv na výsledky nášho výskumu. Po prvé, takmer celé jeho územie od novembra 1938 okupovalo Maďarsko.⁸ Až príchodom ČA koncom decembra 1944 sa dolný tok Hrona stal hraničnou slovensko-maďarskou čiarou, resp. sovietsko-nemeckou frontovou líniou. Po druhé, oblasť juhozápadného Slovenska nepatrila do povstaleckého územia. Keďže tu nedochádzalo ani k výrazným partizánskym akciám, obyvateľstvo tu nemalo takú strašnú skúsenosť s nemeckou okupáciou a terorom ako obyvateľstvo na povstaleckom území.⁹ Po tretie, príchodom frontu sa dolné Pohronie rozdelilo na dve časti. Na ľavom brehu Hrona („sovietska strana“) pôsobila ČA a rumunská armáda, na pravom („nemecká strana“) nemecká a maďarská armáda. Z toho vyplýva, že obyvateľstvo na nemeckej strane mohlo mať so sovietskymi armádami inú skúsenosť. Je však otázne, či to aj tak v skutočnosti bolo.

V našom príspevku sa budeme snažiť odhaliť „odvrátenú tvár oslobodenia“. V žiadnom prípade nechceme znižovať zásluhy ČA a jej príslušníkov na porážke nacizmu, alebo dehonestovať pamiatku padlých sovietskych vojakov. Na druhej strane je ale otázne, či ČA na prelome rokov 1944/1945 ešte plnila

1994, s. 102 – 113, BORONĚ, L.: Násilne odvlečení do Sovietskeho zväzu. In: MIKLOŠKO, F., SMOLÍKOVÁ, G., SMOLÍK, P. (zost.): *Zločiny komunizmu na Slovensku. 1948 až 1989. I. diel.* Prešov 2001, s. 337 – 365.

- 7 Predmetom nášho výskumu bolo územie okresu Levice. K pôsobeniu ČA na tomto území vyšlo do roku 1989 viacero príspevkov, najmä v regionálnych novinách a časopisoch. Z odbornejších príspevkov by sme spomenuli hlavne: MELICHER, J.: Levický okres na úsvite slobody. In: *Slavín*, roč. 1, 1965, s. 219 – 228.
- 8 Slovensku patrila len severná časť dnešného okresu Levice: na ľavom brehu Hrona územie severne od Levíc, na pravom severne od obce Malé Kozmálovce. Rieka Hron tvorila slovensko-maďarskú hranicu len na niekoľkých kilometroch.
- 9 Pravdepodobne aj preto si mnohí žijúci pamätníci spomínajú na nemeckú armádu a jej vojakov veľmi pozitívne.

úlohu osloboditeľky od nacizmu, alebo už bola nástrojom šírenia komunizmu v Európe.¹⁰

Vychádzať budeme predovšetkým z archívnych dokumentov, žandárskych a obecných kroník, dobovej tlače a v neposlednom rade aj z výpovedí posledných žijúcich svedkov.

Prehľad frontových udalostí na území dolného Pohronia (december 1944 – apríl 1945)

Vďaka svojmu rovinatému charakteru bolo územie juhozápadného Slovenska súčasťou tzv. južného strategického smeru Budapešť – Viedeň, ktorý viedol južne od územia Slovenska cez Maďarsko a Rakúsko. Koncom septembra 1944 vojská 2. ukrajinského frontu (UF) maršala ZSSR R. J. Malinovského vstúpili do Maďarska a rýchlo postupovali k Budapešti. Naopak, 4. UF postupoval hornatým územím východného Slovenska len veľmi pomaly a to rozhodlo o tom, že územie juhozápadného Slovenska sa dostalo do operačného pásma 2. UF.

Vojská 2. UF začali 29. októbra 1944 tzv. budapeštiansku operáciu.¹¹ Prvé dva pokusy o obkľúčenie Budapešti ale neboli úspešné. Vydaril sa až tretí útok, ktorý sa začal 5. decembra. Pre územie dolného Pohronia malo veľký význam severné úderné zoskupenie, ktorého úlohou bolo v priestore medzi dolným tokom Hrona a Dunajom vytvoriť predmostie, ktoré malo zabrániť prípadnému nemeckému ústupu z priestoru Budapešti cez Ostrihom a Štúrovo na sever.¹² Frontové udalosti nabrali rýchly spád a už 10. decembra dosiahli jednotky ČA hranice Slovenska (resp. ČSR) spred roka 1938. Postup vojsk 2. UF bol rýchly: 14. decembra obsadili Šahy, 20. decembra Levice a 26. decembra dosiahli sútok Hrona s Dunajom, čím obsadili východný breh na dolnom toku Hrona. Nemecké jednotky zaujali pozície na pravom brehu Hrona

10 K otázke poslania Červenej armády v roku 1945 pozri interview s ruským historikom Markom Soloninom. Dostupné na http://www.valka.cz/newdesign/v900/clanek_12242.html.

11 Bližšie pozri: BROFT, M.: Přehled operací Rudé armády vedených k osvobození Československa. In: *Materiály k seminářům České socialistické akademie k 25. výročí osvobození Československa Sovětskou armádou*, sv. 1. Praha 1970, s. 65 – 67.

12 *Osvobození Československa Rudou armádou 1944/1945*, s. 227.

a jednotky ČA na ľavom. V posledných decembrových dňoch sa situácia na tomto úseku frontu stabilizovala a až na pár výnimiek taká zostala až do 25. marca 1945.¹³

Jednou z týchto výnimiek, ale zato veľmi dramatickou bol boj o tzv. predmostie na Hrone. Tieto udalosti súviseli s bojmi v Budapešti. Nemecké velenie sa snažilo vyslobodiť svoje obklúčené jednotky z tejto oblasti, a preto 2. januára 1945 podniklo proti pozíciám 3. UF prudký protiútok. Ten smeroval pozdĺž pravého brehu Dunaja k Ostrihomu. Velenie ČA na tento úder reagovalo útokom z priestoru severne od Ostrihomu pozdĺž severného brehu Dunaja smerom na Komárno. Hlavnou úlohou sovietskych vojsk bolo preniknúť do tyla nemeckých útočiacich jednotiek.¹⁴ Do 14. januára vojská ČA vytvorili a udržali na dolnom toku Hrona predmostie do hĺbky približne 20 km. Toto predmostie (tak ako každé sovietske predmostie) predstavovalo pre nemecké velenie výrazné nebezpečenstvo, pretože sa v blízkej budúcnosti mohlo stať nástupiskom pre novú ofenzívu ČA v smere na Bratislavu. Preto nemecké velenie pristúpilo k plánu likvidácie tohto predmostia. Nemecký útok odštartoval 17. februára 1945 a skončil sa 24. februára úplnou likvidáciou sovietskeho predmostia.¹⁵

Po eliminácii hronského predmostia sa situácia na dolnom toku Hrona na celý mesiac stabilizovala. Hlavné velenie ČA túto prestávku využilo na prípravu rozhodujúcej operácie hlavných síl 2. UF. Operácia dostala názov bratislavsko-brnianska. Pôvodne mala odštartovať 15. marca 1945, ale z viacerých dôvodov bola presunutá na 25. marec. Jej hlavnou úlohou bolo zasadiť úder nemeckým vojskám smerom na Nové Zámky, Malacky, Znojmo, dobyť Bratislavu a na 20. deň operácie obsadiť Brno.¹⁶ Počas prvých dvoch dní bojov

13 K podrobnejšiemu prehľadu operácií na juhozápadnom Slovensku v prvej etape bojov (december 1944) pozri napríklad: PAULIAK, E.: *Od povstania k oslobodeniu*, s. 88 – 131, NESVADA, F.: *Osvobození jižního a středního Slovenska (prosinec 1944 – březen 1945)*. In: *Materiály k seminářům České socialistické akademie k 25. výročí osvobození Československa Sovětskou armádou*, sv. 2. Praha 1970, s. 103 – 109.

14 GRYLEV, A. N., KONEV, I. S.: *Osvobodenie Československa*, s. 139.

15 K bojom o predmostie na Hrone bližšie pozri napríklad: PAULIAK, E.: *Od povstania k oslobodeniu*, s. 163 – 181.

16 PEŠA, V.: *Bratislavsko-brněnská operace sovětské armády (25. března – 26. dubna 1945)*. Praha 1985, s. 24.

postúpili jednotky ČA len minimálne. Po nasadení tankových síl sa ich postup výrazne zrýchlil a do 28. marca 1945 vytvorili v nemeckej obrane 135 km široký a 40 km hlboký prielom.¹⁷ Sovietsko-nemecký front takto definitívne opustil územie dolného Pohronia a presunul sa ďalej na západ.¹⁸

Dolné Pohronie pred príchodom frontu

Na jeseň 1944 bolo zrejmé, že sa bojové operácie územia Slovenska nevyhnú. Toto si uvedomovala aj väčšina obyvateľstva a začala sa pripravovať na príchod frontu. Hlavnou otázkou bolo, aký dlhý bude pobyt frontu a s akou intenzitou budú prebiehať boje. Obyvatelia na oboch stranách Hrona očakávali a verili v rýchly prechod vojsk cez toto územie.¹⁹ Vedeli veľmi dobre, čo by dlhodobý pobyt vojsk pre obce znamenal. Napriek očakávaniam ale frontová línia na rieke Hron pobudla dlhé tri mesiace. Bolo obyvateľstvo na takúto situáciu pripravené? Bolo si vedomé, akej ideológii sú príslušníci ČA nositeľmi? Čo mohlo od nich očakávať?

Do roku 1941 boli hranice Sovietskeho zväzu nepriedušne uzavreté. Slovenské obyvateľstvo nemalo možnosť nahliadnuť do pomerov v tejto krajine. Navštíviť ZSSR nebolo možné a správy v tlači boli útržkovité. Zmena nastala po vypuknutí konfliktu medzi Nemeckom a Sovietskym zväzom v júni 1941. Na tomto ťažení sa po boku nemeckej armády zúčastnila aj armáda slovenská. Jej príslušníci (80 – 100 tisíc) mali možnosť ako prví spoznať skutočné pomery v „najpokrokovejšej“ krajine sveta a ako sa sami presvedčili, tie neboli nijako ružové. Katastrofálna situácia v poľnohospodárstve, hlad, chudoba, náboženské prenasledovanie, teror NKVD... Tieto skúsenosti vý-

17 K bratislavsko-brnianskej operácii bližšie pozri napríklad BLAŽEK, K.: Bratislavsko-brněnská operace 2. ukrajinského frontu. Operace Sovětské armády za osvobození Bratislavy a jihozápadního Slovenska. In: *Materiály k seminářům České socialistické akademie k 25. výročí osvobození Československa Sovětskou armádou*, sv. 3. Praha 1970, s. 5 – 22, PAULIAK, E.: *Od povstania k oslobodeniu*, s. 219 – 272, PEŠA, V.: *Bratislavsko-brněnská operace*, s. 24 – 48.

18 V zime 1944 – 1945 pôsobili na dolnom Pohroní tieto útvary ČA: 7. gardová armáda, 6. gardová tanková armáda, 1. jazdecko-mechanizovaná skupina (od 25. 1. 1945 gardová), 53. armáda a 1. rumunská armáda.

19 „Vôbec sme nečakali, že to tu na tri mesiace postojí. Čakalo sa, že vojská tadiaľto prejdú rýchlo.“ Spomienky Jána (1929) a Agneše Dávidovcov (1932) zo Starého Tekova. Archív autora.

razne ovplyvnili nazeranie slovenských vojakov na Sovietsky zväz vedený boľševikmi. Po návrate domov svoje zážitky sprostredkovali svojim rodinám a spoluobčanom. Takto sa o skutočných pomeroch v ZSSR a o povahe boľševického režimu dozvedelo nezanedbateľné množstvo obyvateľov Slovenska.²⁰ Nemôžeme zabudnúť ani na vládnu propagandu po 22. júni 1941, ktorá rozširovala medzi obyvateľstvom negatívny obraz o ZSSR. Postupom času sa začal obraz Sovietskeho zväzu v očiach obyvateľstva meniť k lepšiemu. Bolo to dôsledkom ohromujúcich víťazstiev ČA na východnom fronte, ktoré vzbudili u obyvateľstva oprávnený rešpekt. Postupné prenikanie informácií o nemeckých ukrutnostiach na sovietskom okupovanom území zase vyvolalo vlnu sympatií k ZSSR. U obyvateľstva to spôsobilo určitú zmenu pohľadu na prvý „socialistický štát“. U veľkej časti obyvateľstva pretrvávalo aj tradičné rusofilstvo. Môžeme predpokladať, že najpozitívnejší obraz o ZSSR a jeho ČA malo obyvateľstvo tesne pred jej príchodom. Nezanedbateľná časť obyvateľstva v tom čase totiž pocítila na vlastnej koži krutosť nemeckej okupácie (na povstaleckom území) a je logické, že sovietska alternatíva sa jej zdala v tom čase prijateľnejšia. Naproti tomu na územiach Slovenska, kde nemali s nemeckou okupačnou politikou skúsenosti, nemohli prichádzajúcu ČA pokladať za svoju osloboditeľku. Preto môžeme konštatovať, že časť obyvateľstva nemusela pokladať príchod sovietskych vojsk za svoje oslobodenie a drvivá väčšina z nich nevedela, čo má od ČA očakávať.²¹ Blížia sa front vyvolával u obyvateľov aj strach o svoje životy a životy svojich blízkych.

V otázke povahy komunistického, resp. boľševického režimu nemala väčšina obyvateľstva Slovenska jasno. Informácie o ZSSR čerpali z tlače (ľudáckej, odbojovej neskôr povstaleckej), zo školy alebo od kňazov v kostole. Dopátrať sa v nich pravdy bolo pre obyčajného človeka takmer nemožné. Mnohí obyvatelia vedeli, že komunistické strany hlásajú sociálnu rovnosť.

20 Pozri: LACKO, M.: Pomery v Sovietskom zväze očami slovenských vojakov (1941 – 1943). In: ŠOLTÉS, P. (zost.): *V tieni červenej hviezdy. Prenikanie sovietskizácie do slovenskej (československej) armády v rokoch 1944 – 1948*. Bratislava 2007, s. 39 – 69.

21 Ako príklad uvedieme odpoveď jedného z respondentov na otázku, či mal pocit, že ho ČA oslobodila: „*Vtedy sme nerozumeli tomu, čo je politika. Nebol rozhlas, nevedeli sme, aký je parlament, aké sú strany. My sme mali dve kravy, iný mal dva kone a niekto nemal nič. Nás také veci nezaujímali*“. Spomienky Ernesta Zolyomiho (1926) z Malých Kozmáloviec. Archív autora.

Bol to veľmi prítlačlivý program, a mohli predpokladať, že príchodom ČA sa tu takáto rovnosť nastolí. Žiaľ, toho sa nedočkali. Najdôležitejšou otázkou pre bežného Slováka bol vzťah sovietskych boľševikov k súkromnému vlastníctvu a náboženstvu. Na jednej strane im odbojová a povstalecká propaganda opisovala sovietske Rusko nekriticky až naivne, a na druhej strane sa tvrdenia ľudáckej propagandy zdali prehnané. Napríklad tlačový orgán Demokratickej strany Slovenska *Čas* k náboženskej otázke v ZSSR tlmočil slová rímskokatolíckeho kňaza Hálu, ktoré svedčia o absolútnej neznalosti pomerov v tejto krajine: „*V SSSR je sloboda náboženského vyznania, dobrý ruský národ vyzýva svojho Boha a prenáša kresťanské zásady do praktického života. Takto sa sovietska hviezda umiestňuje vedľa symbolu kresťanského učenia – Kristovho kríža... Je to bratstvo pokoja a lásky, keď sedí kňaz vedľa komunistického predáka... Škoda, že to nevideli a nepočuli maloverní, ktorí sa boja boľševizmu a strachujú sa o budúcnosť náboženstva, chrámov... no týchto presvedčí samotná skutočnosť, ktorú možno s radosťou očakávať.*“²² Naopak, veľmi kriticky a odmietavo sa voči Sovietskemu zväzu a jeho režimu stavala ľudácka tlač: „*Boľševické nebezpečenstvo nie je výplodom našej domácej ani zahraničnej propagandy. Boj proti náboženstvu, proti rodine, súkromnému vlastníctvu a iniciatíve jednotlivca vedie bezohľadne všetkými, aj najstrašnejšími prostriedkami. Zničiť v ľuďoch vieru v Boha a seba, zbúrať rodinné krby a občiansky poriadok, zmocniť sa všetkého, čo je každému kresťanovi najdrahšie – to je úsilím boľševizmu... Všade tam, kde vkročí noha boľševického vojaka, neplatí viac nijaký ľudský, tobôž boží zákon.*“²³ Obyčajný človek tak len ťažko rozoznal, kde je pravda.

Zaujímavé je priblížiť si, čo príslušníci ČA vedeli o Slovensku a jeho obyvateľoch. Informačné embargo fungovalo v ZSSR aj opačným smerom, čiže jeho obyvatelia nemali možnosť získať informácie o tom, čo sa deje vo zvyšku sveta. Deň čo deň ich domáca propaganda uisťovala o tom, že žijú v „najpokrokovejšej“ krajine sveta a o tom, že v ostatných krajinách sa obyčajní ľudia majú horšie. Takto informovaní resp. neinformovaní vstúpili vojači ČA na jeseň 1944 na územie Slovenska.

22 „Kríž a hviezda“. In: *Čas*, 12. 10. 1944, s. 1.

23 Boľševizmus hrozí a vystríha. In: *Slovák*, 5. 12. 1944, s. 1.

Príchod ČA na dolné Pohronie (december 1944, marec 1945)

Obsadenie východného brehu Hrona ČA v decembri 1944 sa uskutočnilo za iných podmienok ako obsadenie západného v marci 1945. Na východe dochádzalo k prudkým bojom len sporadicky, ale vďaka trojmesačnému pobytu armád tu boli obyvatelia v dlhodobom kontakte s príslušníkmi ČA. Naproti tomu na západe sa viedli neraz urputné boje s použitím ťažkej bojovej techniky, ale na rozdiel od východu tu obyvateľstvo nebolo s vojakmi sovietskej armády v dlhodobom kontakte. To malo za následok rozdielne skúsenosti obyvateľstva s pôsobením ČA na oboch stranách Hrona.

Príchod sovietskych jednotiek na ľavý breh Hrona bol rýchly a prebehol takmer bez bojov.²⁴ Od 18. decembra sa tu začali objavovať ustupujúce nemecké jednotky, ktoré sa prepravovali na druhú stranu rieky a za nimi už prichádzali predsunuté oddiely ČA.²⁵ Odchod nemeckých vojakov a príchod sovietskych neraz delili len minúty. Nebolo raritou, keď gazda vyprevadil posledného nemeckého vojaka za Hron a keď sa vrátil domov, na bránu mu už búchali vojaci ČA. Ich príchod nesprevádzali takmer žiadne boje a na mnohých miestach bol preto priam idylický.²⁶

A ako privítali vojská domáci obyvatelia? Vyššie sme konštatovali, že väčšina obyvateľstva nemala jasnú predstavu o povahe a poslaní ČA. Preto mnohí z nich nemali dôvod na iné ako srdečné prijatie vojsk. „*Lud s radostou vítal ruskú armádu. Prvé dni sa im z vďačnosti podávali pokrmy i nápoje. O prvých motorizovaných jednotkách sa každý vyslovuje pochvalne.*“²⁷ Je

-
- 24 „*Nakoľko Nemcov u nás nebolo, ani k bojom s nimi nedošlo*“. Štátny archív (ŠA) Nitra, pobočka (p.) Levice, fond (f.) Okresný národný výbor (ONV) Levice I. – predseda 1945, škatuľa (šk.) 42, číslo jednacie (č. j.) 2 483, opis oslobodenia obce Veľké Krškany zaslaný ONV Levice 31. 7. 1945.
- 25 „*18. decembra 1944 bol veľký presun nemeckých vojsk do Levíc smerom na Banskú Štiavnicu. Nemci utekali tak, že v tunajšom obvode nemali času sa zastaviť.*“ ŠA Nitra, p. Levice, Pamätník žandárskej stanice Bátovce 1919 – 1948.
- 26 „*Hned' ako prišli Rusi do dediny, postavili sa pred krčmu a tam začali hrať a tančovať.*“ Spomienky Anny Hříbikovej (1922) z Veľkých Kozmáloviec. Archív autora.
- 27 Kronika obce Podlužany. Uložená na OÚ Podlužany. Obecné kroniky sú špeciálnym prameňom k problematike ČA na Slovensku. Vojnové udalosti sa z objektívnych príčin zapisovali až po skončení vojny. Keďže s ČA prišiel na Slovensko aj komunizmus, nemusia byť tieto záznamy úplne objektívne a treba ich podrobiť kritike.

otázne, dokedy obyvateľom tento entuziazmus vydržal. Počas prvých hodín a dní totiž nebolo v obciach na východnom brehu Hrona ešte mnoho vojsk.²⁸ V nasledujúcich dňoch ich počet narastal rýchlym tempom.²⁹ Podľa dochovaných svedectiev tu v tomto období pôsobili najmä Kozáci (boli súčasťou 1. jazdecko-mechanizovanej skupiny, ktorá prebrala obranu v tomto úseku frontu po 6. gardovej tankovej armáde), ktorí boli vnímaní vcelku pozitívne. „*Dojímavo a milo zapôsobilo na vítajúcich občanov, keď kozácky vysoký dôstojník srdečne zdravil ich a bozkával mužov dl'a národného ruského zvyku.*“³⁰ Koncom roka 1944 dosiahli východný breh Hrona hlavné sily 2. UF. Tiché a pokojné pohronské obce sa na tri mesiace stali obrovským vojenským táboriskom.

Úplne odlišný bol príchod sovietskych vojsk na západný breh Hrona po 25. marci 1945. Ten prebiehal diametrálne odlišne ako v decembri 1944. Obyvateľstvo sa na vlastné oči presvedčilo, ako vyzerá pravá sovietska ofenzíva. Obce, ktoré boli v tesnej blízkosti Hrona, boli evakuované do zázemia, a preto k prvým kontaktom sovietskych jednotiek s obyvateľstvom na západnom brehu Hrona došlo až na druhý deň po začiatku ofenzívy. Vojaci ČA prichádzali za ohlušujúcej delostreleckej paľby a v zápale boja. V takejto situácii nebolo čas na srdečné privítania a oslavy na jednej alebo druhej strane. Celé rodiny, ktoré sa schovávali v domoch, boli vystrašené a báli sa prichádzajúcich vojakov. Jeden z pamätníkov spomína: „*26. marca poobede prišli Rusi. Boli*

28 Do 26. 12. 1944 mala na starosti tento úsek 6. gardová tanková armáda, ktorá vo svojich radoch nemala pešie jednotky, preto tu bolo menej vojakov.

29 Záznam z pamätníka žandárskej stanice Bátovce 1919 – 1948 z 25. 12. 1944: „*Vojsk ČA... bolo toľko, že mali obsadené všetky verejné budovy, súkromné domy a hospodárske staviská v celom obvode staničnom*“. ŠA Nitra, p. Levice. Neu-sporiadaný fond.

30 ŠA Nitra, p. Levice, f. ONV Levice – predseda 1945, šk. 42, č. j. 2 483, opis oslobodenia Veľkých Krškán... O kozákoch sa zmieňuje aj kronika obce Hronské Kosihy: „*Dňa 26. decembra 1944 prišli do Hronských Kosih a tiež do okolitých susedných dedín „Kubánski kozáci“... bolo ich plno, no nikomu sa ani vlas na hlave neskrivil. Chovali sa ako opravdiví bratia... Nikoho zo svojho domu neevakuovali, žili s členmi tunajších rodín ozaj v dobrom rodinnom pomere*“. O tom, že to nebolo také ideálne „súžitie“, svedčí nasledujúca výčitka: „*Na viniciach však mnohé pivnice otvorili a víno aj so sudmi pobrali. Robili to vojaci na svoj vrub, bez vedomia svojich veliteľov*.“ Kronika obce Hronské Kosihy, uložená na Okresnom úrade (OÚ) Hronské Kosihy.

*sme v Mochovciach a bol som sám doma, lebo rodičia boli preč. Výstrely zo samopalů som počul stále bližšie. Zrazu vypálili jednu dávku cez okno do kuchyne. Na stole sme mali položený veľký hrniec s kyslým mliekom. Ten úplne rozstrieľali, takže celá kuchyňa bola od mlieka. Vtom vošiel do izby Rus a kričal: Fric, Fric! Nerozumel som mu ani slovo, tak jednu dávku zo samopalů dal pod posteľ a druhú do pece. To bol prvý Rus, ktorého som videl.*³¹ Ani vojaci ČA neboli voči civilnému obyvateľstvu na tejto strane Hrona veľmi dôverčiví. Počas troch mesiacov si zvykli na to, že je to nepriateľské a nebezpečné územie, a tak hodnotili aj jeho obyvateľov.³² Jednotky prvého sledu sa v obciach nezastavovali a postupovali ďalej. O niečo dlhšie sa tu zdržali jednotky, ktoré boli súčasťou ďalšieho sledu.

Povinnosti obyvateľstva voči ČA

Už sme spomínali, že prvé hodiny a dni po príchode sovietskych vojsk boli na mnohých miestach sprevádzané radosťou a nadšením určitej časti obyvateľstva. V nasledujúcich dňoch, ale z tohto pocitu veľmi rýchlo a predovšetkým tvrdo vytriezveli. Na vlastnej koži zistili, že oslobodenie nebude zadarmo a tí, čo ho zaplatia, budú oni sami. O tom, že vzťah obyvateľov dolného Pohronia k vojskám ČA nebol práve ideálny, svedčia aj príspevky v časopise *Pohronie*, ktorý bol orgánom československého okresného národného výboru v Leviciach.³³ Tie mali evidentne „osvetovú“ tendenciu a ich poslaním bolo

31 Spomienky Ernesta Zolyomiho. Archív autora.

32 „25. marca počas útoku prišli do Rohožnice (tu bola evakuovaná časť obyvateľov Kalnej nad Hronom – pozn. B. K.) prví Rusi. Boli to asi trestanci z prvej línie a boli opití. Boli sme v dome, ale ranilo jedného starkého, a tak som bežal von hľadať pomoc. Tam som stretol prvých ruských vojakov. Ležali skrytí na zemi a bol medzi nimi aj ošetrovateľ. Najskôr ma prehľadali, či nemám zbraň, lebo som mal taký hrubý kabát. Potom mi rozkázali, aby som im doniesol za vedro vody. Skôr ako sa napili, prikázali mi, aby som ochutnal prvý. Takto som im doniesol asi 10 vedier a zakaždým som sa musel napiť prvý, lebo sa báli, že ich chcem otráviť.“ Spomienky Štefana Szaba (1927) z Kalnej nad Hronom. Archív autora. Slovenské obyvateľstvo označovalo ČA ako ruskú armádu a taktiež jej vojakov za ruských vojakov. Jediné rozdiely robili iba pri vojakoch z ázijských republík Sovietskeho zväzu.

33 Časopis *Pohronie* začal vychádzať 21. 1. 1945. Jeho prvým redaktorom bol komunistický novinár Jozef Wittenberg. Pod jeho vedením bol časopis evidentne v komunistickom závese. Napríklad v úvodníku prvého čísla z pera J. Wittenber-

vysvetliť domácemu obyvateľstvu, čo je a prečo sem prišla ČA: „Každý musí vedieť, že nás Červená armáda oslobodila spod nemeckej nadvlády a otroctva. Budeme jej večne vďační za to, že bez váhania išla pod vedením Stalina tou cestou, ktorú Lenin aj nám ukázal.“³⁴ Podobných príspevkov bolo v prvých číslach Pohronia viac, čo len dokazuje, že mnohí obyvatelia sovietske vojská nevnímali ako svojich osloboditeľov, a preto bolo potrebné „vysvetľovať“ im to. Novovzniknuté miestne orgány boli počas pobytu frontu len vykonávatelmi vôle vojenských orgánov ČA.³⁵

Krátko po svojom príchode ČA uvalila na obyvateľstvo rôzne povinnosti. Išlo najmä o ubytováciu, zásobováciu a pracovnú povinnosť. Samozrejme, neboli to žiadne dobrovoľné akcie, ktoré by sa u obyvateľstva stretli s nejakým veľkým nadšením. Aj tu museli zasiahnuť miestne orgány a „vysvetľovať“, ako sa správať a ako pomáhať: „Predbežne je našou povinnosťou, poskytnúť oslobodzujúcej Červenej armáde pracovnú pomoc a pomoc materiálovú, ...bude nám cťou, podporiť úsilie na našom území operujúcej Červenej armády, či prácou na opevňovacích zariadeniach, či poskytovaním bytu a odovzdávaním životných potrieb. Až po hranicu krajných možností budeme sa s nimi bratsky deliť.“³⁶ Kto sa zdráhal a nedržal sa nastolenej línie, bol ihneď uvedený (neraz aj tvrdými prostriedkami) do „správnych koľají“. Bolo jedno, či niekto s danou situáciou súhlasil alebo nie: „Kto by zo ziskuchtivosti alebo z dôvodov osobného pohodlia a iných podradných osobných príčin nechcel spoločnému úsiliu spomenutým spôsobom pomôcť, ... bude považovaný za človeka, ktorý sa nechce zúčastniť na budovaní lepšieho a krajšieho ľudského

ga „Vítame Rudú Armádu“, sa dočítame aj nasledovné: „Ale príde deň slávneho víťazstva, keď milióny pracujúcich nastúpia a oslávia oslobodenie sovietskej Európy (!!!) spod fašistického panstva.“

34 *Pohronie*, 11. 2. 1945 (nečíslované strany).

35 V prvých dňoch po príchode ČA sa v Leviciach vytvoril národný výbor, od 8. 1. 1945 tu pôsobila Československá politická a vojenská správa a 1. 2. 1945 sa v Leviciach zriadil Okresný národný výbor. Netreba pripomínať, že všetky miestne orgány vznikali iba so súhlasom sovietskej armády. Bližšie k vývoju miestnych orgánov v Leviciach pozri: MELICHER, J.: Levický okres na úsvite slobody, s. 223 – 225.

36 *Pohronie*, 11. 2. 1945.

*spolunažívania ako bolo doteraz. Je priateľom vojny a iných sprievodných zjavov minulého spoločenského poriadku, ktorý sa neosvedčil.*³⁷

Prvou povinnosťou, ktorú si ČA začala vymáhať, bola ubytovacia povinnosť. Ako prvé si po svojom príchode vojaci zabezpečovali ubytovanie. Zo začiatku, keď v obciach ešte nebolo veľa vojakov, na tieto účely slúžili najmä verejné budovy (školy, úrady a pod). Zamestnanci škôl a úradov boli ako prví nútení opustiť svoje príbytky, ktoré mali v týchto budovách. Napríklad Július Laluch, riaditeľ školy v Čajkove vo svojom odvolaní proti výmeru ONV v Levciciach z 24. augusta 1948 píše: „... prvý som behom 6. hodín zo školy a dediny musel evakuovať, nakoľko na rozkaz p. miestneho veliteľa ČA sa škola a byty použili na nemocnicu a skôr o 4 dni ako celá obec mala evakuovať som opustil byt i dedinu. Sebou som si skoro nič nemohol vziať iba to najpotrebnejšie k živobytiu...“³⁸ Postupne ale vojakov veľmi rýchlo pribúdalo a začali sa ubytovávať medzi obyvateľstvom po jednotlivých domoch. Obyvatelia si samozrejme vojakov, ktorí k nim boli pridelení, vyberať nemohli a museli sa zmieriť s tými, ktorých dostali. Niektorí mali šťastie a dostali iba dvoch-troch vojakov, inému sa nasťahovali do domu aj štrnásť.³⁹ Pravdepodobne najväčším šťastím bolo, keď sa do domu nasťahoval miestny štáb ČA.

Spolunažívanie so sovietskymi vojakmi nebolo jednoduché, pretože väčšina z nich pochádzala z veľmi chudobného prostredia. Mnohé veci, ktoré boli pre našich ľudí samozrejmosťou, boli pre sovietskych vojakov absolútnou novinkou. Preto niekedy dochádzalo k rôznym nedorozumeniam, ktoré neraz vyústili do konfliktov. Dlhodobé ubytovanie mnohé rodiny úplne vyčerpalo – materiálne aj psychicky. „Po dobu defenzívy a ofenzívy mi vojenská kuchyňa spálila šesť metrov dreva, v malej izbe, z ktorej mám menšiu komoru, musel som mať od začiatku až do konca najmenej sedem príslušníkov „ČA“. A nie-

37 *Pohronie*, 11. 2. 1945.

38 ŠA Nitra, p. Levice, f. ONV Levice I. – vojnové škody 1945 – 1948, šk. 320 Čajkov, č. j. 19 640.

39 „*Vojaci boli v každom dome. U nás bolo ubytovaných iba päť ruských vojakov, pretože si tu Rusi zriadili ošetrovňu. My sme spali štyria na posteli a vojaci na slame na zemi alebo na laviciach. Niekedy si zohnali aj nejaké koberce a zakrývali sa dekami.*“ Spomienky Jána a Agneše Dávidovcov. Archív autora.
„*U nás bolo ubytovaných 14 ruských vojakov. Otec im musel do dvoch izieb nanosiť slamu a tam sa uložili.*“ Spomienky Márie Chmeľovej (1920) z Hronských Kľačian. Archív autora.

*kedy sa nevmestili ani do spoločnej otvorenej kuchyne, takže sa mi nedalo zachrániť mnoho vnútorných vecí a hlavne výživy... (keďže) som bol stále v práci s „ČA“... nevládna manželka s dvanásť a štrnásťročnými deťmi proti tomu nič nemohli.*⁴⁰ Napriek početným negatívnym skúsenostiam v spolunažívaní, si mnoho svedkov spomína na vojakov ČA v dobrom. Nejednen vojak si v kruhu slovenských rodín pripomenul svoju vlastnú. Väčšine svedkov sa vryl do pamäti najmä vzťah vojakov k deťom. Najväčšiu náklonnosť k nim prejavovali hlavne starší vojaci, ktorí doma zanechali svoje rodiny.⁴¹

Začiatkom marca 1945, vzhľadom na blížiaci sa začiatok sovietskej ofenzívy, dochádzalo k výraznému zhoršovaniu situácie v obciach na východnom brehu Hrona. Bolo to dôsledkom zvyšujúceho sa počtu vojsk, ktoré sa tu pripravovali na násilné prekročenie Hrona. Najhoršie to bolo v obciach, ktoré ležali v prielomovom pásme ČA (bol to úsek frontu od obce Starý Tekov po obec Žemliare). Onedlho sa v oblasti rozšírili správy o skorej všeobecnej evakuácii obyvateľstva z obcí v bezprostrednej blízkosti Hrona (v niektorých obciach došlo k čiastočnej evakuácii hneď po príchode frontu). Ľudia odchádzali hlbšie do zázemia so všetkým, čo si mohli a vládali zobrať. Nával evakuantov ale spôsobil v zázemí problémy. Jednotlivé obydlia už boli beztak preplnené domácimi obyvateľmi a sovietskymi vojakmi a do toho sem ešte prichádzalo množstvo evakuantov. Do domov sa už nepomestili, preto obsadzovali povaly, maštale, šopy a iné hospodárske budovy. Nebolo raritou, keď sa gazda musel zložiť v maštali na slamu, hneď vedľa svojej kravy. Po rokoch si na tie ťažké časy mnohí spomínajú s úsmevom: *„Bývali sme v Novej Dedine u dvoch bezdetných ľudí. Vnútri už nebolo veľa miesta, takže som musel spať na povale so sliepkami a kohútom. Ráno to tam všetko kotkodákalo a kikiríkalo.*⁴² Úľavu obyvateľstvu priniesol až odchod frontu z tejto oblasti.

40 ŠA Nitra, p. Levice, f. ONV Levice I. – vojnové škody 1945 – 1948, šk. 343, Podlužany, č. j. 10 524, žiadosť Jána Maslena o sociálnu výpomoc z 26. 5. 1947.

41 *„Mali sme doma veľmi dobrých Rusov. Boli sme vtedy také deti a oni s nami vždy tak debatovali, na kolená si nás dávali, vybozkávali nás a aj nám spievali. Zvykli si k nám doniesť to, čo im navarili, väčšinou hrachovú polievku, ktorú sme veľmi ľúbili. Vždy som si k jednému z nich prisadla a jedla som z jeho misky.“* Spomienky Agneše Dávidovej. Archív autora.

42 Spomienky Jána Dávida. Archív autora. O tom, že ani bývanie v obydliach nezaručovalo „pohodlie“, svedčí nasledujúca spomienka: *„Boli sme v Podlužanoch*

Povinnosť, ktorá najviac doľahla na obyvateľstvo, bola vyživovacia, resp. zásobovacia povinnosť. Zásobovanie sovietskej armády malo na rozdiel od iných armád niekoľko špecifik. Treba si uvedomiť, že ČA bola obrovská masa vojska, ktorú nebolo jednoduché užiť. Zásobovanie potravinami z tyla nebolo pravidelné, a preto boli jednotky odkázané na zásobovanie z miestnych zdrojov. Najhoršia situácia bola v oblastiach, kde sa koncentrovali vojská k pripravovanej ofenzíve. Na týchto miestach nezostalo po prechode frontu prakticky nič. Napríklad ONV v Leviciach hlásil 16. mája 1945 Poverníctvu Slovenskej národnej rady (SNR) pre výživu a zásobovanie nasledovne: „... štyri mesačný pobyt ruskej a nemeckej armády na území okresu, jej stravovanie a zaopatrenie z prostriedkov okresu, ťažké nástupné boje a evakuácia $\frac{3}{4}$ okresu zapríčinili, že inak bohatý okres je hospodársky úplne vyčerpaný.“⁴³ Našťastie pre domáce obyvateľstvo bola v roku 1944 nadpriemerná úroda. Bol dostatok obilnín, krmiva pre hospodárske zvieratá a veľké množstvo vína.⁴⁴ Toto pravdepodobne spôsobilo, že obyvateľstvo dokázalo užiť masu sovietskeho vojska.⁴⁵

ČA si zásobovaciu povinnosť uplatňovala rôznymi formami. Pri „oficiálnom“ spôsobe miestne velenie ČA oslovilo s požiadavkou miestny národný výbor (MNV), resp. okresný národný výbor (ONV) a ten následne zabezpečil splnenie tejto požiadavky. Je možné, že takýmto postupom sa snažili o to, aby oprávnená nespokojnosť obyvateľstva s výškou dávok nedopadla priamo na ČA, ale na MNV, resp. ONV. Takto mohli rátať aj s menšou rezistenciou obyvateľstva, keďže dávky nevyťahali sovietski vojaci (väčšinou len asis-

u rodiny. Bývalo nás v jednej izbe 20, celá rodina, a ešte niekoľko ruských vojakov. Povedľa stien boli lavice, na ktorých spali Rusi a my sme spali na zemi.“ Spomienky Agneše Dávidovej. Archív autora.

- 43 ŠA Nitra, p. Levice, f. ONV Levice I. – admin. 1945, č. j. 183, správa o zásobovaní okresu Levice.
- 44 V kronike obce Hronské Kosihy je zaznamenané: „Úroda obilnín bola veľmi dobrá, ale krmív sa urodilo neobyčajne veľké množstvo... krmivo nemohli do stodôl upratať, preto ich dávali do stohov.“
- 45 O približnom počte vojsk v okolí mesta Levice sa zmiňuje pamätník žandárskej stanice Levice 1919 – 1945: „V samotnom okolí mesta Levíc bolo sústredených... asi 200 000 vojakov.“ ŠA Nitra, p. Levice. Záznam má datovanie 18. 3. 1945, teda presne týždeň pred začiatkom sovietskej ofenzívy. Môžeme predpokladať, že do jej začiatku sa počet vojakov ešte zvýšil.

tovali), ale ich „vlastní“ ľudia. Zo začiatku sa zaužívala prax, že čím menej boli obce a ich obyvatelia poškodení priamymi bojmi, tým vyššie potravínové a materiálne dávky museli odovzdať. Postupne sa ale od tejto praxe upustilo a každá obec musela odovzdať rovnaké množstvo zásob. Napríklad *Pohronie* vo svojom štvrtom čísle prinieslo: „*Táto pomoc* (pre ČA – poz. B. K.) *bude požadovaná najmä od obcí, ktoré následkami vojny neboli postihnuté a bude sa musieť vzťahovať i na obyvateľstvo obcí v našom okolí, ktoré následkom vojnových zásahov sú zničené a obyvateľstvo trpí zimou a hladom.*“⁴⁶

Veľké množstvo zásob získali vojská aj „neoficiálnou“ cestou. Tou bolo vyberanie dávok vlastnými silami. Robili ho na vlastnú päsť najmä jednotlivci a menšie skupiny vojakov. Pri týchto „akciách“ dochádzalo neraz ku konfrontáciám s domácim obyvateľstvom (výnimkou nebola ani strelba), ktoré sa mohlo brániť tým, že svoje dávky už odovzdalo.⁴⁷ Postupne sa stala táto „prax“ masovou a obyvateľom sa zo svojich zásob väčšinou nepodarilo zachrániť nič. Jeden zo svedkov spomína: „*Rusi brali všetko, na nič sa nepýtali. Ak ste nechceli dať, tak už mali na vás nachystanú guľku!*“⁴⁸

Súčasťou dávok boli hlavne potraviny, krmivo, kone a dobytok. Občania boli povinní odovzdávať obilniny (pšenicu, jačmeň, raž a pod.), hotové výrobky (maslo, syry, klobásky...), krmivo (seno, slamu...), hospodárske zvieratá (prasce, kone, kravy, hydinu...) atď. Súčasťou dodávok bolo napríklad aj palivové drevo.⁴⁹ Tieto zásoby brala ČA bez náhrady.⁵⁰ Náhrada sa vyplácala

46 *Pohronie*, 11. 2. 1945.

47 „*V januári 1945 bol zastrelený ruskými vojakmi Ján Harmady, č. d. 28, keď sa zdráhal vydať kone do služieb armády.*“ Kronika obce Podlužany.

48 Spomienky Kataríny Hlôškovej (1918) z Veľkých Kozmáloviec. Archív autora.

49 Účet za dodaný tovar – vykonané práce v prospech spojeneckých armád (ČA a rumunská armáda) od Filipa Psárskeho, Tlmače z 3. 11. 1946: „*Jedna jalovica dvojročná 430 kg, jedna ošípaná 175 kg (oprava na 100 kg – pozn. B. K.), 4 husi a 10 sliepok, 18 q ďateliny, 15 q sena, 45 q slamy jačmennej, 40 q slamy žitnej, 5 q žita, 6 q jačmeňa, 2 q raž, 1 q fazule, 10 kg masti.*“ ŠA Nitra, p. Levice, f. ONV Levice I. – vojnové škody 1945 – 1948, šk. 355 Tlmače.

50 Napríklad v žiadosti potravného družstva v Starom Tekove o preplatenie účtu za rôzny tovar zhabaný ruským a rumunským vojskom z 5. júla 1946, sa uvádza, že po oslobodení obce Červenou armádou došli do družstva prvé jednotky tejto armády a odobrali tovar bez potvrdenky a bez úhrady v sume 93 858 korún. Tamže, šk. 349. Náhrady sa splácali až po vojne (z finančných zdrojov Československej republiky) a to nie v plnej výške.

len pri odoberaní koní (bolo to skôr výnimkou ako pravidlom). Ak majiteľovi zobrali koňa, tak mu za neho dali náhradného z inventáru ČA. Tieto kone boli ale väčšinou opotrebované, choré a po istom čase hynuli. „*Rusi veľa koní pokradli alebo povymieňali. Čo boli pekné súce kone tie pobrali alebo vymenili za mrzákov... aj mne jedného dali. Bol to už kripel a bol starý a odratý,*“ spomína Pavol Štipka.⁵¹ Odchodom sovietsko-nemeckého frontu si obyvateľstvo trochu vydýchlo. Ak si však mysleli, že týmto pomínie aj povinnosť zásobovať ČA, boli na veľkom omyle. Sovietske vojská pobudli na území Slovenska až do 1. decembra 1945 a až dotedy boli zásobované z tuzemských zdrojov.

Posledná, pracovná povinnosť, zahrňovala množstvo úkonov. Patrila sem hlavne účasť na opevňovacích prácach, ako bolo kopanie zákopov, bunkrov, palebných postavení, maskovacie práce. Často sa obyvatelia zúčastňovali na preprave vojenského a zdravotníckeho materiálu, alebo pri odpratávaní snehu na letiskách. ČA požadovala aj odbornejšie profesie, ako napríklad obuvníkov (oprava voj. obuvi), tesárov (výroba truhiel) atď. Tieto práce neboli samozrejme dobrovoľné a časť obyvateľov sa im snažila vyhnúť, aj keď riskovala potrestanie. Na toto upozorňovali aj miestne orgány, ktoré velenie ČA využívalo ako sprostredkovateľa. Napríklad jeden z dvoch starostov mesta Levice, Vojtech Sokol (druhým bol Július Černák), v jednom zo svojich upozornení hovoril: „*Upozorňujem obyvateľstvo mesta, aby sa vo svojom záujme hlásilo na práce, keď je na to vyzvané, lebo Rudá Armáda len tak môže zachrániť mesto od vpádu Nemcov... Rudá Armáda nechce ľudí odvliečť do práce, tak ako to robili Nemci, preto je záujmom každého aby sa ustanovil, keď je na prácu vyzvaný.*“⁵² Tieto výzvy pravdepodobne nenašli u obyvateľstva ohlas, pretože už 4. februára 1945 MNV v Leviciach vyzýval: „*Chceš, aby nemecká beštia vtrhla do nášho kraja? Chceš, aby ti zavraždila ženu, deti? Prečo nepracuješ? Kto nepracuje, je zradca a pomáha nepriateľovi.*“⁵³

Kopanie zákopov a palebných postavení bolo pravdepodobne najčastejšou pracovnou povinnosťou. Kopalo sa výlučne v noci aby sa zabránilo nepriateľskému ostreľovaniu. Práca väčšinou začínala po zotmení okolo 17. hodiny a končila pred svitaním. Celý čas na robotníkov dozerali sovietski vojaci.

51 Spomienky Pavla Štipku (1923) z Hronských Kľačian. Archív autora.

52 *Pohronie*, 28. 1. 1945.

53 Tamže, 4. 2. 1945.

Miestne veliteľstvá ČA žiadali na tieto práce stovky civilistov. To znamenalo, že pracovať museli mladí aj starí muži a výnimkou nebola ani práca žien.⁵⁴ Ak sa MNV nepodarilo zohnať dostatočný počet pracovníkov, iniciatívy sa chopili príslušníci ČA. Obchádzali dom po dome a brali schopných mužov do práce. Toto sa už samozrejme dialo pod hlavňami sovietskych pušiek a samopalov. Muži na to reagovali tým, že sa začali pred sovietskymi vojakmi skrývať a tak sa snažili vyhnúť pracovnej povinnosti. „*Keď prišli Rusi, tak nás ihneď zobrali kopat' zákopy a rôzne palebné postavenia. Chlapi sa pred nimi skrývali, ale oni všetko prehľadali a brali všetkých schopných chlapcov od 15 rokov. Strážili nás vojaci, ktorí nám vytýčili smer a my sme museli kopat',*“ spomína Pavol Štipka.⁵⁵ Napriek tomu, že sa kopalo v noci, nepodarilo sa úplne zabrániť nemeckému ostreľovaniu, ktoré spôsobilo robotníkom mnoho ľahších i ťažších zranení, neraz s následkom smrti.⁵⁶

Obyvatelia často pomáhali aj pri preprave vojenského materiálu. Bohatší gazdovia, ktorí vlastnili povozy so záprahom, boli nútení zúčastňovať sa týchto tzv. rošpontov. Išlo v podstate o istú formu furmanky. Najčastejšie sa prenášala munícia, zdravotnícky materiál, drevo... Táto povinnosť neobišla ani chudobnejších obyvateľov bez povozov. Tí sa väčšinou brali ako pomocníci, ktorí materiál naložili a na mieste určenia ho zase vyložili. „Rošponty“ mali rôznu dĺžku trvania. Počas stagnácie frontu sa pracovalo cez deň a na noc

54 Svedčia o tom dochované žiadosti vojenského veliteľa mesta Levice Mestskej správnej komisii (MSK) v Leviciach: Napríklad 25. 1. 1945 žiadal starostu mesta, aby „26. januára o 9. hodine vyslal 800 ľudí na letisko s lopatami a malými sánkami“. 28. 1. žiadal „len“ 500 robotníkov s lopatami, sekerami a čakankami, zato 29. 1. žiadal ďalších 500 robotníkov a k tomu ešte „500 žien a dievčat so sánkami a lopatami na letisko“. ŠA Nitra, p. Levice, f. MSK Levice – admin. 1945, šk. 124, č. j. 51.

55 Spomienky Pavla Štipku. Archív autora.

56 Napríklad 26. 1. 1945 pri kopaní zákopov pre ČA pri Hrone bolo zranených 5 osôb. Zranenia boli spôsobené mínometným ostreľovaním. V štyroch prípadoch išlo hlavne o dolámané horné a dolné končatiny. Piata osoba 15-ročný František Roháč bol na mieste mŕtvy, pretože „mína mu odsekla nohu aj hlavu“. Pre zaujímavosť mal menovaný vo svojom „smrtnom liste“ uvedené, že zahynul „hrdinskou smrťou“. Na druhý deň 27. 1. 1945 boli zranené 2 osoby. ŠA Nitra, p. Levice, f. MSK Levice – admin. 1945, šk. 125. Smrť mladého chlapca pri kopaní zákopov sa určite rýchlo rozšírila po okolí a mnohí muži sa aj preto rozhodli vyhýbať pracovnej povinnosti.

išli pracovníci do svojich príbytkov a takto sa to opakovalo každý deň. Keď sa front pohol a vzdialil, furmanky sa predĺžili aj na niekoľko dní až týždňov nepretržite. „*Kto mal kone a voz musel pre Rusov pracovať. Od nás boli chlapi s rošpontom až v Hustopeče (približne 25 km juhovýchodne od Brna – poz. B. K.). Niesli rôzne obvazy a lieky. Rozprávali, že kone sa báli prechádzať po pontónových mostoch. Prišiel Rus a takú šľahol koňovi, že mu celé stehno rozrezal. Potom už kôň išiel.*“⁵⁷ Rošponty mali často masový charakter, keď pre sovietsku armádu pracovali takmer celé dediny. Takýto ruch neušiel pozornosti nemeckého delostrelectva, pre ktoré sa pracujúci obyvatelia stávali „vd'ačným“ terčom. Kronika obce Podlužany tieto udalosti zaznamenala nasledovne: „*Keď dorazili sovietske jednotky, tak začali stínať v prandorfských horách (dnes Devičany – poz. B. K.) jedle, ktoré používali pri stavbe mostov. Celé karavány občanov z okolitých obcí museli tieto brvná dovážať často i za cenu ohrozenia vlastného života až k rieke Hron. Nemci totiž povozy často ostreľovali mínometmi.*“⁵⁸

Toto boli práce, na ktorých sa zúčastňovala drvivá väčšina domáceho obyvateľstva. Už sme spomínali, že ČA potrebovala aj špecializovanejšie profesie. Išlo najmä o obuvníkov, tesárov, mäsiarov atď. Títo pracovali pre sovietsku armádu nepretržite od jej príchodu až po odchod. Na nasledujúcom dokumente si ukážeme, že práca pre ČA si neraz od jednotlivca vyžadovala totálne nasadenie. Obuvník Štefan Gocian z Levíc vo svojom pracovnom výkaze oznamuje, že: „*pracoval som pre Ruskú armádu deväťdesiat dní od 24. decembra 1944 do 28. marca 1945*“.⁵⁹ To znamená, že z 95 dní pobytu ČA v okolí Levíc, odpracoval 90 dní, čo bolo skutočne vysoké nasadenie, ktoré žiaľ vojna so sebou prináša.

57 Spomienky Heleny Harmadyovej st. (1929) a Anny Bajanovej (1925), Rybník. Archív autora.

58 Pavol Štipka z Hronských Kľačian si spomína na jednu konkrétnu udalosť: „*Chlapi od nás nosili na vozoch drevo z rybníckej hory do Čajkova. Medzi nimi bol aj Cyril Bakaj (z Hronských Kľačian – poz. B. K.). Už sa veľmi stmievalo, keď išli s poslednou fúrou cestou smerom na Čajkov. Cyril mal zapriahnutého bieleho koňa a asi podľa neho ho Nemci zbadali a zamerali. Trafili presne jeho voz – drevo sa rozprášilo a on bol od črepín samá diera.*“ Spomienky Pavla Štipku. Archív autora.

59 ŠA Nitra, p. Levice, f. ONV Levice I. – vojnové škody 1945 – 1948, šk. 325, Hronské Kosihy.

Podobne ako pri zásobovaní ČA, ani v tejto oblasti sa odchodom frontu situácia pre obyvateľstvo nezlepšila. Povinné práce pokračovali a zameriavali sa najmä na rekonštrukciu Nemcami poškodenej infraštruktúry, ktorú sovietske velenie potrebovalo na plynulé zásobovanie svojich vojsk (oprava železničných a cestných mostov a železničnej a cestnej siete). Ešte predtým ale do života ľudí zasiahla udalosť, ktorá vážne ohrozila ich existenciu.

Nútená evakuácia obyvateľstva

Touto udalosťou bola evakuácia väčšiny obyvateľstva okresu Levice, ktorú si vyžiadala pripravovaná útočná operácia na rieke Hron. Ako sme už spomínali, niektoré obce, najmä v tesnej blízkosti Hrona, boli evakuované už v priebehu januára a februára. Do 6. marca 1945 boli evakuované všetky obce do vzdialenosti 10 kilometrov od rieky Hron. Od tejto chvíle začalo toto územie žiť iba frontovým životom. Okrem sovietskych vojsk tu zostala aj československá vojenská posádka, ktorá dostala za úlohu brániť Levice a domáca bezpečnostná služba, tzv. „národná milícia“. Tieto „milície“ vznikali v každej obci už od začiatku januára 1945. Rekrutovali sa predovšetkým z vojakov, na čele ktorých bol poddôstojník.⁶⁰ Boli vyzbrojení z odovzdaných alebo loveckých zbraní. Ich úlohou bolo: „... *zavádzanie a udržovanie poriadku v obci, chránenie osobnej bezpečnosti občanov, zamedzenie krádežiam a pod.*“⁶¹ Tieto úlohy si ale často krát neplnili a robili presný opak.

Po vyhlásení evakuácie sa obyvatelia začali pripravovať na jej uskutočnenie. Prvoradou úlohou každého jednotlivca alebo rodiny bolo zachrániť si čo najviac zo svojho majetku. Išlo predovšetkým o spotrebné veci, nábytok, odev a hospodárske zvieratá. Prvým problémom, s ktorým sa obyvatelia stretli, bolo, ako zabezpečiť prepravu svojho majetku na miesto určenia. Väčšina povozov a ťažných zvierat vtedy pracovala pre ČA. Tá síce dala k dispozícii určitý počet povozov, ten ale nebol dostatočný. Obyvatelia sa snažili so sebou zobrať, čo sa dalo. Tým, čo mali šťastie, sa to aj podarilo: „*Zobrali sme si všetko, čo sme mohli. Aj hydinu a prasce. Odnášali sme to na vozoch. Mnohým ľuďom*

60 To ale nemuselo byť pravidlom. Podľa svedkov sa do „milícií“ mobilizovali aj civilisti.

61 ŠA Nitra, p. Levice, f. ONV Levice I. – admin. Československá vojenská správa 1945, č. j. 5, zriadenie národnej milície v obci Horša z 15. 1. 1945.

pomáhali odnášať veci ruskí vojaci. ⁶² Väčšina obyvateľstva ale toľko šťastia nemala a mohla si so sebou zobrať len najnutnejšie veci. Neraz si zobrali len to, čo odniesli ich ruky a chrbty: *„Keďže sme museli evakuovať nemohla som si nič sama zobrať, iba na chrbát nejaké potraviny.* ⁶³ Problémom bolo aj to, kam s toľkými vecami v evakuácii. Ak niekto nemal dopredu dohodnuté ubytovanie u príbuzných alebo známych, nemohol sa spoliehať, že si ho zaistí neskôr. V takomto prípade riskoval, že jeho veci skončia zložené pod holým nebom, a to v jarných daždivých mesiacoch znamenalo ich skazu.

Rozhodovanie, ktoré veci zobrať a ktoré ponechať, nebolo jednoduché. Evakuácia často prebiehala v chvate a obyvatelia mali na ňu neraz iba niekoľko hodín. Kým boli ľudia vo svojich domovoch, darilo sa im uchrániť si svoj hnuťelný majetok. Čo sa ale stane, keď ho tu zanechajú bez dozoru, bolo nejasné. Ako jediné východisko sa núkalo jeho ukrytie. Obyvatelia používali rôzne skrýšy: v zemi, na povale, v stene, v hnoji, v obilí... Júlia Brumlovská z Tlmáč si na to spomína takto: *„V komore sme si zakopali celú skriňu. Dali sme do nej šatstvo a zbožie. Aby to vojaci nenašli, položili sme na to ďalšiu skriňu.* ⁶⁴ Ako sa ale ukázalo neskôr, ani takéto dômyselné skrýšy neušli pozornosti „skúsených“ sovietskych vojakov.

Obce neopustili všetci obyvatelia. Zostávali najmä starší ľudia, ktorí už odmietali kamkoľvek odísť. Zostala tu aj „národná milícia“, ktorej úlohou bolo chrániť majetok, ktorý tu obyvateľstvo zanechalo. Do evakuovaných dedín bol zákaz vstupu. Napriek tomu sa mnohí obyvatelia, hlavne muži, vracali do svojich domovov, aby skontrolovali, v akom stave sa nachádza ich dom a zanechaný majetok. Tu ale riskovali, že budú zaistený príslušníkmi ČA, ktorí ich môžu zobrať na „maleňkujú rabotu“. Tá sa ale mohla pretiahnuť na niekoľko rokov a veľmi ďaleko od domova. Na podobnú situáciu, ale so šťastným koncom si spomína aj Ján Dávid: *„Po prechode frontu sme sa so švagrovým bratom rozhodli navštíviť dedinu. Tesne pred Starým Tekovom nás ale zastavil jeden ruský nadporučík aj so staršinom a opýtal sa, kam ideme. Odpovedali sme, že si ideme skontrolovať domy. Poručík nám povedal, že to*

62 Spomienky Jána a Agneše Dávidovcov. Archív autora.

63 ŠA Nitra, p. Levice, f. ONV Levice I. – vojnové škody 1945 – 1948, šk. 354, Tlmače, žiadosť Terézie Pustajovej o podporu na vojnové škody z 10. 10. 1946.

64 Spomienky Júlie Brumlovskej (1922) z Tlmáč. Archív autora

*nepôjde a že treba pomáhať Krasnoj armiji. Zobral nás za dedinu, kde bol veľký sklad mín. Nakladali sme ich na nákladné autá a tie ich odvážali na front. Dali nám aj jesť a mohli sme prenocovať v jednom dome. Po dvoch dňoch práce nám dovolili odísť.*⁶⁵

Týždeň po prechode frontu (t. j. 1. apríla 1945) bola evakuácia dolného Pohronia ukončená a obyvateľstvo sa mohlo slobodne vrátiť do svojich domov. Treba povedať, že návrat to nebol veľmi radostný. Väčšina obyvateľov po svojom návrate zistila, že prevažná časť ukrytých vecí bola odcudzená, nábytok a iné zariadenie zničené a obytné domy znečistené. *„Bolo to niečo hrozné, keď sme sa vrátili domov. Všetko porozhadzované, periny pobraté do rôznych bunkrov... keď som vošla do kuchyne, na stole bolo nasrané, v kredenci som mala krásne nové taniere a na každom jednom boli ľudské výkaly... pred odchodom manžel vykopal v šope jamu, do ktorej sme uložili rôzne riady. Zakopali sme ju a na ňu sme ešte naukladali dvojmetrovú klietku dreva, ale nepomohlo. Drevo sme našli rozhádzané, riady vykopané a porozbierané. Asi si mysleli, že nájdú pitie a keď našli riad, tak ho porozbíjali.“* Takto na príchod domov spomína Katarína Hlôšková.⁶⁶ Obyvatelia, ktorí si do evakuácie zobrali len najnutnejšie veci, sa razom ocitli úplne bez majetku. Tí, ktorým delostrelecká a mìnometná paľba ešte aj vážne poškodila obytné domy, sa ocitli vo vážnej existenčnej núdzi. Desiatky ľudí mohli len stroho konštatovať: *„... keď sa manželka vrátila domov, našla dom pustý. Keďže si nič nemohla so sebou zobrať do evakuácie, teraz sme úplne bezmajetní a nevládzeme si potrebné veci bez akejkoľvek podpory zadovážiť.“*⁶⁷ V akom rozsahu bolo obyvateľstvo poškodené, si môžeme dokumentovať na meste Levice. Správna komisia mesta Levice 8. augusta 1945 zaslala oblastnej úradovní roľníckej komory obežník so škodami spôsobenými vojnovými udalosťami v poľnohospodárstve, v ktorom sa okrem iného uvádza: *„Straty na osobných potrebách následkom evakuácie sú veľmi značné. Strata sa ukazuje v potravinách (masť, mäso) ako aj v obuvi v 90 %, v šatách 60 %, ktorú z miestnych zdrojov nahradiť nemož-*

65 Spomienky Jána Dávida. Archív autora

66 Spomienky Kataríny Hlôškovej. Archív autora

67 ŠA Nitra, p. Levice, f. ONV Levice I. – vojnové škody 1945 – 1948, šk. 354 Tlmače, žiadosť Pavla Ľalíka o podporu na vojnové škody z 20. 5. 1947.

no. ⁶⁸ Viacerým obyvateľom sa táto situácia zdala neriešiteľná a našli sa aj takí, čo si siahli na život.⁶⁹

Komu pripísať takéto zúboženie a bezuzdné okradnutie obyvateľstva? Jednoznačne tým, ktorí zostali v opustených obciach. Drvivú väčšinu tu tvorili sovietski vojaci, ktorí majú na tom logicky najväčšiu zásluhu. Nerobilo im problém väčšinu skrýš objaviť. Keď tam nenašli to, čo chceli (alkohol a potraviny), tak veci jednoducho zničili. Toto robili aj s vecami, ktoré si nemohli zobrať so sebou (nábytok), a tak ich radšej zničili. Ako vyplýva z výpovedí svedkov, istý podiel na krádežiach mali aj domáci obyvatelia, ktorí neevakovali a paradoxne aj „milícia“, ktorá mala majetok obyvateľov ochraňovať.⁷⁰

Obyvateľstvu nakoniec nezostalo nič iné, len sa s danou situáciou zmieriť a snažiť sa utrpené škody čo najskôr odstrániť. Toto neraz trvalo aj niekoľko rokov.

Pôsobenie ČA na dolnom Pohroní zanechalo na živote domáceho obyvateľstva výraznú stopu. Nemôžeme vylúčiť, že mnoho obyvateľov počas tohto pôsobenia spozorovalo, že spolu s čižmami sovietskeho vojaka sa na územie Slovenska dostala aj nová totalitná ideológia, ktorá bola v niektorých ohľadoch ešte horšia ako predchádzajúca. Prvotné nadšenie z príchodu sovietskych vojsk, ktoré pociťovalo najmä slovenské obyvateľstvo na maďarskom okupovanom území, vystriedalo všeobecné rozčarovanie všetkého obyvateľstva dolného Pohronia. Toto rozčarovanie spôsobilo poznanie, že oslobodenie nebude až také „nezištné“, ako sa očakávalo. Obyvatelia ho zaplatili veľmi draho. Počas troch mesiacov prišla väčšina obyvateľstva o svoje potravinové zásoby, o značnú časť hospodárskych zvierat, šatstvo, obuv, domov... Museli plniť rôzne pracovné povinnosti, ktoré od nich ČA vyžadovala. Nasadenie bolo často masové a pre ČA pracovali celé dediny. Pri ich vykonávaní dochádzalo aj k tragédiám, ktoré poznačili celé rodiny. Ani správanie niektorých

68 ŠA Nitra, p. Levice, f. MSK Levice – admin. 1945, šk. 124, č. j. 1308.

69 Je zaznamenaný prípad Júlie Jančovej z Veľkých Kozmáloviec, ktorá dňa 24. 4. 1945 spáchala samovraždu skokom do studne. Ako sa konštatuje v zápisnici spisanej na základe výpovede svedkov: „*Manželka v terajšej dobe bola veľmi nervózna a bola celá zúfalá, že jej všetko ukradli počas evakuácie a z toho asi zúfala.*“ ŠA Nitra, p. Levice, f. ONV Levice I. – admin. 1945, č. j. 67.

70 „*Ludia, ktorí tu zostali, kradli ešte viac ako Rusi.*“ Spomienky Júlie Brumlovskej. Archív autora

príslušníkov ČA voči domácemu obyvateľstvu nebolo hodné osloboditeľov. Obmedzený rozsah práce nám napríklad nedovolil spomenúť, čoho všetkého sa sovietski vojaci dopustili na slovenských ženách.⁷¹ Nezaoberali sme sa ani vraždami, ktoré na tomto území spáchali príslušníci ČA a ani odvedenými obyvateľmi do Sovietskeho zväzu. Tieto témy, ktoré sa dajú zhrnúť do pojmu „zločiny“, si podľa nášho názoru zaslúžia samostatnú pozornosť.

71 Pre zaujímavosť spomeniem, že som sa pri svojom výskume v teréne osobne nestretol ani s jednou ženou, ktorá by so sovietskym vojakom nemala negatívnu skúsenosť. Každá zažila minimálne obťažovanie, ktoré mohlo vyvrcholiť do znásilnenia.

Slovenskí zajatci v nemeckých táboroch na území Sliezska v rokoch 1944 – 1945. Náčrt problematiky

DARIUSZ DĄBROWSKI, WOJCIECH SZWED

V poľskej historiografii sa problematika osudov zajatcov, slovenských poštalcov v nemeckom zajatí, dočkala už niekoľkých spracovaní. Príspevky, ale ani monografie nevyčerpali danú tematiku. Doterajšie monografie buď zobrazovali jednotlivé zajatecké tábory, alebo celkovo poukazovali na nemecký zajatecký systém. Otázka slovenských väzňov bola spracovaná dosť lakonicke, čo súvisí s nedostatkom pramenných materiálov.

Publikácie Stanisława Senfta a Horsta Więcka *Zajatecké tábory na území Sliezskeho obvodu Wehrmachtu 1939 – 1945*, vydaná v roku 1972¹, a Janusza Sawczuka *Hitlerovské zajatecké tábory v Łambinowicach v rokoch 1939 až 1945*², takisto z tohto obdobia, sa iba čiastočne venujú otázke slovenských zajatcov.

Novšie monografie o jednotlivých zajateckých táboroch, ktoré sa nachádzali na území Sliezska, čiže bývalého VIII. obvodu Wehrmachtu, obsahujú informácie o Slovákoch, ktorí tam boli zadržávaní – *Vojenské tábory a cintoríny v Zgorzelcu* autora Romana Zglobického, ďalej publikácia *Zajatecké tábory v Łambinowicach/Lamsdorf v rokoch 1870 – 1946*, ktorú pripravilo Centrálné múzeum vojenských zajatcov v Łambinowicach-Opoli a zahrňuje osemdesiatpäťročné obdobie existencie zajateckých táborov v okolí Lamsdorf/Łambinowic.³ Z príspevkov si zaslúži pozornosť článok Tadeusza Molendu a Witolda Żurawského *Korespondencia vojenských zajatcov. Slovenskí zajatci v nemeckom zajatí*, ktorý bol publikovaný v *Historicko-náučnom filatelistickom bulletinu* v roku 1984.⁴ Autori v ňom stručne zaznamenávajú

-
- 1 SENFT, S., WIĘCEK, H.: *Obozy jenieckie na obszarze Śląskiego Okręgu Wehrmachtu 1939 – 1945*. Opole 1972, strana (s.) 69.
 - 2 SAWCZUK, J.: *Hitlerowskie obozy jenieckie w Łambinowicach w latach 1939 – 1945*. Opole 1974.
 - 3 ZGŁOBICKI, R.: *Obozy i cmentarze wojenne w Zgorzelcu*. Jelenia Góra 1995, s. 16, NOWAK, E. (zost.): *Obozy jenieckie w Łambinowicach/Lamsdorf w latach 1870 – 1946*. Opole 2006.
 - 4 MOLEND, T., ŻURAWSKI, W.: Korespondencja jeńców wojennych. Jeńcy słowaccy w niewoli niemieckiej. In: „*Historyczno-Badawczy Biuletyn Filatelistyczny*”

osudy Slovákov v zajateckých táboroch. Ďalšie príspevky nájdeme na stránkach *Lambinowickiego Rocznika Muzealnego*, v 1. čísle z roku 1974 prináša článok S. Senfta *Rozmieszczenie, počet a narodnostny charakter zajateckých táborov v VIII. vojenskom obvode Wehrmachtu počas II. svetovej vojny*, ktorý túto tému spracúva čisto štatisticky.⁵ V čísle 16 periodika z roku 1993 boli publikované spomienky slovenského povstalcu-zajateca Ladislava Kaveca pod názvom *Bol som zajatcom v Zajateckom tábore 344 v Lamsdorf-Łambinowicach (spomienky slovenského povstalcu)*.⁶ V tom istom periodiku z roku 2005 bol aj článok nazvaný *Vojenski zajatci różnych narodnosti v zajateckých táboroch v Lamsdorfe počas II. svetovej vojny*. Autorom príspevku je Joanna Banik i Roman Ciasnocha.⁷ Dotýka sa zajatcov tých národností, ktorí boli zadržávaní v táboroch v Lamsdorfe. Podľa záverov autorov ich bolo až 49 z desiatich oficiálnych armád, vrátane Slovákov.

V druhej časti periodika *Náčrt z dejín táborov v Lamsdorf/Łambinowicach* sa objavil článok Edmunda Nowaka *Slovenski povstalci v Zajateckom tábore 344 Lamsdorf (1944 – 1945)*. Autor skúmal pramene k tejto téme okrem iného aj v ruských archívoch.⁸ Nenašiel však veľa materiálov o Slovákoch. Pri svojom prieskume sa sústredil na tábory v Lamsdorfe a obmedzil svoj článok iba na osudy slovenských zajatcov v tomto tábore.

Uvedená literatúra teda nie je veľmi početná. Veľkou prekážkou vo výskume osudov slovenských zajatcov je nedostatok pramenných materiálov (prepravné listy, rozkazy táborových veliteľstiev), ktoré zničili veliteľstvá jednotlivých táborov. Na druhej strane veľká časť zachovanej dokumentácie sa dostala do rúk armád aliancie, predovšetkým Sovietov. V súvislosti s tým sú hodnoverným prameňom *Správy Medzinárodného výboru Červeného kríža*

tyczny”. Január-marec 1984, číslo (č.) 1 (87), s. 25 – 34.

- 5 SENFT, S.: Rozmieszczenie, liczebność i skład narodowościowy obozów jenieckich w VIII Okręgu Wojskowym Wehrmachtu w czasie II wojny światowej. In: *Lambinowicki Rocznik Muzealny* (LRM), 1974, zv. 1, s. 49.
- 6 KAVEC, L.: Byłem jeńcem Stalagu 344 w Lamsdorf-Łambinowicach (wspomnienia słowackiego powstańca). In: *LRM*, 1993, zv. 16, s. 117 – 131.
- 7 BANIK, J., CIASNOCHA, R.: Jeńcy wojenni różnych narodowości w obozach jenieckich w Lamsdorf w latach II wojny światowej. Przyczynek. In: *LRM*, 2006, zv. 28, s. 71 – 87.
- 8 NOWAK, R.: *Powstańcy słowaccy w Stalagu 344 Lamsdorf (1944 – 1945)*. „Szkiecy z dziejów obozów w Lamsdorf/Łambinowicach”. Opole 2000, s. 75 – 84.

a tzv. *Ženevské štatistiky*, ktoré poskytujú štatistické údaje o počte zajatcov, zhromaždené Hlavným velením Wehrmachtu pre Medzinárodný Červený kríž v Ženeve.⁹ Pokiaľ *Správy Červeného kríža* vzhľadom na poslednú fázu II. svetovej vojny, keď sa Slováci dostali do zajatia, môžu byť veľmi všeobecné a nepresné, *Ženevské štatistiky* pravdepodobne vo veľkej miere odzrkadľujú skutočné počty zajatcov v jednotlivých táboroch a vojenských obvodoch.

Dôležitý prameň pri skúmaní osudov zajatcov predstavuje táborová korešpondencia a spomienky očitých svedkov oných udalostí. Nedostatok takýchto dokumentov, ako aj iniciatív, ktoré by pomohli získať materiály v podobe referovania a spomienok, výrazne sťažuje výskum každodenného života zajatcov v jednotlivých táboroch. Aj z uvedeného dôvodu tento príspevok úplne nevyčerpáva tematiku osudov slovenských zajatcov v nemeckých táboroch, ale je akýmsi pokusom priblížiť ich, pričom sa podrobnejšie zameriava na tábory v VIII. vojenskom obvode, t. j. na území Sliezska. Opiera sa o literatúru a archívne materiály z Centrálného múzea vojenských zajatcov v Łambinowicach-Opoli.¹⁰

V auguste 1944 sa na území Slovenska začalo Povstanie proti III. ríši. Zúčastnili sa na ňom oficiálne jednotky, ako aj partizánske formácie, ktoré tvrdo odolávali do konca októbra 1944. Po niekoľkých mesiacoch bojov Nemci ovládli situáciu. O tom, akú vážnu hrozbu pre III. ríšu predstavovalo ozbrojené povstanie Slovákov, svedčí fakt, že na jeho potlačenie nemecká strana musela využiť okrem iného aj jednotky, ktoré stiahla z Protektorátu Čechy a Morava.¹¹ Napriek porážke Slovenské národné povstanie zohralo významnú úlohu v dejinách Slovákov. Predstavovalo jeden z mnohých príkladov odporu

9 Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu (ACMJW), Materiały i Dokumenty (ďalej MiD), *Ženevská štatistika (ŽŠ)*, signatúra 7.

10 <http://www.cmjw.pl/>

11 VAJSKEBR, J.: Zásah německých vojenských sil z Protektorátu proti Slovenskému národnému povstaniu. In: MIČKO, P., ŠMIGEL, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica 2005, s. 223 – 228.

európskych národov proti fašizmu, ktorý im nanútila III. ríša.¹² V jeho dôsledku sa okolo 15 tisíc povstalcov dostalo do zajateckých táborov.¹³

Slováci boli jednou z posledných národnostných skupín, ktorá sa ocitla v nemeckých táboroch pre dôstojníkov, poddôstojníkov a radových vojakov. Boli rozmiestnení do 21 zajateckých táborov a 2 dôstojníckych zajateckých táborov.¹⁴ Z doteraz neobjasnených príčin bola časť povstalcov vyvezená do koncentračného tábora v Sztutowie (LK Stutthof) a jeho pobočiek v okolí Gdaňska. Medzi približne 1 600 osobami, ktoré tam boli uväznené, prežilo iba vyše 300 osôb.¹⁵ Kým sa povstalci dostali do nemeckých táborov vnútri III. ríše, väčšina z nich prešla väzeniami na území vlastnej krajiny.

Prví Slováci prišli do zajateckých táborov v IV., IX. a XVII. vojenskom obvode na prelome septembra a októbra 1944. Celkovo boli umiestnení v štyroch zajateckých táboroch a v jednom dôstojníckom zajateckom tábore.¹⁶ Podľa údajov, ktoré sa objavili v *Správach Medzinárodného výboru Červeného kríža*, k 1. októbru 1944, sa na území troch vojenských obvodov nachádzalo dovedna 2 849 zajatcov (vrátane dvoch civilistov). V tomto čase bolo najviac Slovákov zadržovaných v Zajateckom tábore IV. B Mühlberg, išlo o 1 352 osôb¹⁷, vojakov východoslovenskej armády, ktorá aktívne podporila povstalcov.¹⁸ V IX. vojenskom obvode sa slovenskí zajatci nachádza-

12 MARUŠIAK, J.: Słowackie Powstanie Narodowe 1944 roku i jego konsekwencje dla powojennego rozwoju Słowacji. In: GLOWIŃSKA, J. (zost.): *Stosunki polsko – słowackie w I połowie XX wieku (materiały pokonferencyjne)*. Oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu we Wrocławiu. Wrocław 2006, s. 91.

13 ACMJW, MiD, SG, sign. 7, s. 58 – 86, MOLENDĄ, T., ŻURAWSKI, W.: Korespondencja jeńców wojennych. Jeńcy słowaccy w niewoli niemieckiej, s. 29.

14 ACMJW, MiD, SG, sign. 7, s. 58 – 82.

15 Viac pozri ÚKROP, P.: *Slováci v Stutthofe. Prešiel som bránou smrti...* Banská Bystrica 1999, ORSKI, M.: Preprava slovenských povstalcov do koncentračného tábora Stutthof a iných táborov na Gdanskom primorí (november 1944 – máj 1945). In: LIPTÁK, J. (zost.): *SNP v pamäti národa (Materiály z vedeckej konferencie k 50. výročiu SNP – Donovaly 26. – 28. 4. 1994)*. Bratislava 1994, s. 304 – 319.

16 ACMJW, MiD, SG, sign. 7, 59 – 61.

17 Tamže, s. 59. V tom istom čase boli v tábore okrem iných 4 Rumuni a 23 Bulharov.

18 KOLLÁR, P.: K osudu odzbrojených, zajatých a pochytaných príslušníkov

li iba v Zajateckom tábore IX. B Bad Orb. Po francúzskych a amerických zajatcoch predstavovali tretiu najpočetnejšiu národnú skupinu. Z celkového počtu 21 669 povstalcov, ktorí boli zadržávaní v tomto tábore, bolo 1001 slovenských zajatcov.¹⁹ V XVII. vojenskom obvode sa Slováci nachádzali v Zajateckých táboroch XVII. A Kaisersteinbruch v počte 491 osôb a XVII. B Gneixendorf, kde boli iba dvaja Slováci.²⁰ Príčiny takéhoto umiestnenia slovenských povstalcov musíme hľadať v susedstve XVII. obvodu, ktorý sa nachádzal na území Rakúska, hraničiacom so Slovenskom. Zajatecký tábor v Kaisersteinbruchu, kde sa počet slovenských zajatcov udržiaval na vysokej úrovni, môžeme považovať za prechodný tábor pre Slovákov. Odtiaľto boli posielaní do III. ríše. Mnohých na základe súdneho rozhodnutia Oblastného súdu v Bratislave premiestnili do IV. vojenského obvodu v Drážďanoch.

V novembri 1944 sa Slováci nachádzali v 11 zajateckých táboroch na území šiestich vojenských obvodov. Boli to nasledujúce obvody: IV. (so sídlom veliteľstva v Drážďanoch, pod správu ktorého patrili severné Čechy, merseburský rajón v Saxónii, časť východnej Turíngie a okresy Hoyerswerda i Rothenburg z dolnosliezskej provincie), VII. (so sídlom veliteľstva v Mníchove, zahrňujúci južné Bavorsko), VIII. (so sídlom veliteľstva vo Vroclavi, zahrňujúci Sliezsko), IX. (so sídlom veliteľstva v Kassel, zahrňujúci východnú časť provincie Hessen Nassau, západnú Turíngiu, erfurcký rajón v južnej časti saxónskej provincie a severnú časť Hessenu), XI. (so sídlom veliteľstva v Hannoveri, zahrňujúci južno-východnú časť provincie Hannover, magdeburský rajón so saxónskou provinciou a kraje Anhalt i Braunschweig) a XVII. (so sídlom veliteľstva vo Viedni, zahrňujúci okrem Viedne Horný a Dolný Dunaj).²¹

východoslovenskej armád. In: ČAPLOVIČ, M., STANOVÁ, M. (zost.): *Karpatsko-duklianska operácia – plány, realita, výsledky (1944 – 2004)*. Zborník príspevkov vedeckej konferencie vo Svidníku 30. septembra – 1. októbra 2004. Bratislava 2004, s. 216. Podľa P. Kollára príslušníci armády z východného Slovenska boli tiež na území II. vojenského obvodu (so sídlom veliteľstva v Štetíne) v zajateckom tábore II. B Neubrandenburg, odkiaľ boli pravdepodobne rozmiestnení do pracovných táborov v severnom Nemecku (okolie Štetína, Rostocku, Schwerinu) a juhozápadných regiónov Ríše (Rastatt, Rottwell).

19 ACMJW, MiD, SG, sign. 7, s. 60.

20 Tamže.

21 Tamže, s. 67 – 68.

V IV. vojenskom obvode sa slovenskí zajatci nachádzali v Zajateckom tábore IV. A Hohenstein, IV. B Mühlberg, IV. D Torgau, IV. F Hartmannsdorf. Najviac Slovákov bolo v Torgau – 614 osôb a predstavovali jednu z najmenších národnostných skupín. Celkový počet zajatcov v IV. vojenskom obvode v novembri 1944 predstavoval vyše 240 tisíc, z toho počet slovenských zajatcov – 1 189 (k 1. novembru 1944).²²

Slováci boli uväznení aj v IX. vojenskom obvode Bad Orb (7 osôb) i Bad Sulza (94 osôb).²³ V zajateckom tábore XVII. A Kaisersteibruch (na území Rakúska) bolo 796 Slovákov. Súčasne sa toto číslo zhoduje s počtom všetkých slovenských povstalcov, nachádzajúcich sa v tomto vojenskom obvode.

V uvedenom období (november 1944) sa prví Slováci objavili v VII. vojenskom obvode (Zajatecký tábor VII. A Moosburg – 1 zajatec) a XI. Vojenskom obvode (Zajatecký tábor XI. B Fallingbostel – 3 zajatci). Celkový stav slovenských zajatcov k 1. novembru 1944 vo všetkých zajateckých táboroch, v ktorých boli zadrživani, bol 2 108 osôb.²⁴

Údaje z nasledujúceho mesiaca poukazujú na výrazný nárast počtu slovenských zajatcov. K 1. decembru 1944 predstavoval až 15 383 osôb²⁵, ktoré sa nachádzali v 18 táboroch na území 7 vojenských obvodov. Musíme jednako podotknúť, že v II. a VII. obvode ich bolo iba 35. Najviac Slovákov bolo umiestnených v VIII. (4 061 zajatcov) a IV. (3 797 zajatcov) vojenskom obvode.²⁶ 2 571 slovenských zajatcov bolo zadrživanych v Zajateckom tábore XI. v Fallingbostel.²⁷

Takéto rozmiestnenie Slovákov v 7 vojenských obvodoch sa zachovalo do januára 1945, avšak s tým rozdielom, že počet táborov, v ktorých sa zajatci nachádzali, vzrástol v novembri z 18 na 21. Stav k 1. januáru 1945 predstavoval 15 157 alebo 15 199 slovenských zajatcov.²⁸ V tomto období sa na území IV.

22 Tamže, s. 67,73.

23 Tamže, s. 68.

24 Tamže, s. 66.

25 Tamže, s. 74.

26 Tamže, s. 81.

27 Tamže, s. 76.

28 Tamže, s. 82. Rozdiel vyplýva z iného počtu, uvedeného v zberných údajoch z jednotlivých táborov. Išlo o 15 199 Slovákov. Najpravdepodobnejšie vznikol omyl vo všeobecnom súpise.

vojenského obvodu v Drážd'anoch, v šiestich zajateckých táboroch nachádzalo 3 923 zajatcov. Rovnako aj v XI. vojenskom obvode bol počet Slovákov vysoký. V dvoch zajateckých táboroch bolo 2 969 slovenských zajatcov.

Údaje z januára 1945 ukazujú na rozmiestnenie slovenských zajatcov pred evakuáciou táborov. Napriek tomu, že vojna sa chýlila ku koncu a táborové velenie sa začalo lepšie správať k zajatcom, pre mnohých to bolo krušné obdobie. Tzv. „pochody smrti“, čiže evakuačné táborové pochody pracovných komandatúr, začali prinášať krvavú úrodu.

Na území Sliezska bolo uväznených najviac slovenských zajatcov. Napriek všetkým pochybnostiam môžeme konštatovať, že slovenskí zajatci sa nachádzali na území VIII. vojenského obvodu v období medzi 1. októbrom 1944 a 1. januárom 1945. Boli rozmiestnení v troch zajateckých táboroch: 344 Lamsdorf (Łambinowice), VIII. A Görlitz (Zgorzelec), VIII. C Sagan (Žagaň).²⁹

Vyššie spomínaný VIII. vojenský obvod pred rokom 1938 zastrešoval celé územie vtedajšej nemeckej sliezskej provincie, t. j. legnický, vrocavský a opolský rajón. Hranice obvodu neboli totožné s vtedy platným administratívnym členením okrem dvoch výnimiek. Okres Hoyerswerda, historicky Horná Lužica, patriaci už od roku 1815 do sliezskej provincie, sa nachádzal mimo VIII. vojenského obvodu. Pokrýval však územia tzv. Grenzmark Posen-Westpreussen s Fraustadtom, ktorý niekedy patril do Veľkopoľska a až v apríli 1938 bol pričlenený k Sliezsku. Špecifickú geografickú polohu nemeckého Sliezska v medzivojnovom období využila postupujúca fašistická expanzia a na úkor susedov rozširovala územie hitlerovského Nemecka práve v okolí tejto provincie. Podobne sa zmenili hranice VIII. vojenského obvodu. Po obsadení Sudet a vytvorení vo východnej časti tzv. Sudetenlandu sa obvod rozšíril o nový opavský rajón a o ďalšie tri okresy bývalého československého štátu: Trutnov, Broumov, Vrchlabí. Po septembrovej kampani VIII. vojenský obvod dosiahol najväčší územný rozsah. Stalo sa tak po pričlenení poľského Horného Sliezska k sliezskej provincii, pričom z jeho časti bol v apríli 1941 vytvorený nový rajón – katowický, ktorého súčasťou sa stalo Zaoľzie s Českým Tešínom, Zagłębie Dąbrowskie a západomalopoľské okresy: Chrzanów,

29 Tamže, s. 58 – 83.

Olkusz, Oświęcim, Wadowice, Żywiec.³⁰ Na tomto území bolo v rokoch 1939 – 1945 lokalizovaných množstvo zajateckých táborov. Nachádzali sa tu prechodné tábory – Dulagy, ako aj tábory pre letcov – Luftlagy, podliehajúce Hlavnému veleniu letectva a tábory pre internovaných – Ilagy. Najvyšší počet predstavovali tábory pre poddôstojníkov a radových vojakov – zajatecké tábory (Stalagy) a tábory pre dôstojníkov (Oflagy). V VIII. vojenskom obvode v spomínanom období bolo 10 Oflagov a 9 Stalagov.³¹ K najväčším spomedzi nich patria: Stalag VIII. A Görlitz, Stalag VIII. C Sagan, Stalag 344 Lamsdorf.³² V týchto táboroch boli väznení slovenskí zajatci v čase od konca októbra 1944 do januára 1945.

V októbri 1944 do Stalagu 344 Lamsdorf prišli prví slovenskí povstalci. Prvýkrát boli zaznamenaní v štatistikách k 1. novembru 1944, ale môžeme pripustiť, že do Łambinowic prišli koncom októbra.³³ Ako už bolo spomenuté, predstavovali jednu z posledných národnostných skupín, ktorá bola premiestnená do tohto tábora, ako aj do ostatných táborov, nachádzajúcich sa na území VIII. vojenského obvodu. Skupinu 18 zajatcov umiestnili do Lamsdorfu v časti tábora, kde boli zadržiavani sovietski, francúzski a talianski vojaci. V tých istých sektoroch sa nachádzali aj varšavskí povstalci a poľskí vojaci zo septembrovej kampane z roku 1939. Stalag 344 Lamsdorf bol prvým miestom na území VIII. vojenského obvodu, v ktorom boli zadržiavani Slováci. Dovedna v ňom bolo 56 954 zajatcov.³⁴ Slováci sa tu pravdepodobne dostali v tom istom čase, v akom prišiel transport, ktorý priviezol varšavských povstalcov.

30 SAWCZUK, J.: *Hitlerowskie obozy jenieckie w Łambinowicach w latach 1939 – 1945*, s. 17, SENFT, S., WIĘCEK, H.: *Obozy jenieckie na obszarze Śląskiego Okręgu Wehrmachtu 1939 – 1945*, s. 14 – 15.

31 V prípade zajateckých táborov došlo k ich lokalizácii na šiestich miestach, ale organizačné zmeny v zajateckom systéme mali za následok, že počet táborov bol vyšší.

32 V Lamsdorfe v rokoch 1939 – 1945 existovali nasledujúce tábory: Zajatecký tábor VIII. B, 314/VIII F, 344. Zajatecké tábory VIII. B a VIII. F koexistovali v období od 7. 1941 do 6. 1943.

33 ACMJW, MiD, SG, sign. 7, s. 68.

34 Tamže.

Počet slovenských zajatcov k 1. decembru 1944 v Lamsdorfe predstavoval 1 636 osôb.³⁵ V Stalagu VIII. A Görlitz bolo zadržovaných 1 512 zajatcov, a v Stalagu VIII. C Sagan 913.³⁶ Je jasné, že väzni, ktorí prišli do posledného zo spomínaných táborov, pochádzali z radov východoslovenskej armády. Na územie Sliezska boli vyslaní cez Maďarsko a Košice. Dočasne boli umiestnení v Žaganiu a ich konečným miestom pobytu sa mal stať tábor v Zgorzelcu.³⁷

Koncom roku 1944 sa práve na území VIII. vojenského obvodu nachádzalo najviac slovenských zajatcov. Počet osôb 4 061 predstavoval viac než 25 percent zo stavu zajatcov tejto národnosti na území III. ríše. V celom vojenskom obvode bolo zadržovaných 230 tisíc vojakov rôznych národností.³⁸ Slováci teda nepredstavovali významnú skupinu a spolu so zmenami na frontoch boli presúvaní smerom hlbšie do územia Nemecka. Stalag 344 Lamsdorf bol pre Slovákov prechodným táborom. Svedčia o tom údaje z 1. januára 1945. V Lamsdorfe bolo vtedy iba 102 slovenských zajatcov.³⁹

Z vyššie uvedených zajateckých táborov VIII. vojenského obvodu, bol tábor v Lamsdorfe pre Slovákov uznávaný za prechodný na ich ďalšej ceste do táborov na území IV. vojenského obvodu v Saxónii a IX. vojenského obvodu v Hannoveri. Niektorí z nich sa cez Łambinowice dostali do táborov v Zgorzelcu i Žaganiu. Pre zajatých povstalcov viedla trasa zo Slovenska do zajateckého tábora 344 cez Čadcu, Bohumín a Opole.

Zo správy zajatca z tábora Lamsdorf Ladislava Kaveca vyplýva, že pobyt v Stalagu 344 trval niekoľko týždňov. Dňa 4. novembra 1944 prišiel spolu s inými povstalcami po troch hodinách cestovania do Lamsdorfu. Ešte v ten istý deň sa museli zajatci okúpať a oblečenie im dezinfikovali. Potom ich ubytovali v desiatich barakoch, ktoré sa nachádzali v podtábore „Russenslager“. Tesné baraky, ktoré slúžili od roku 1941 boli nepohodlné a neustálym používaním zdevastované. V miestnosti 15x7 metrov bolo 160 ľudí. Permanentný problém so stravou sa týkal všetkých táborov. Slováci nedostávali balíčky

35 Tamže , s. 76.

36 Tamže.

37 KOLLÁR, P.: K osudu odzbrojených, zajatých a pochytaných príslušníkov východoslovenskej armád, s. 216 – 217.

38 ACMJW, MiD, SG, sign. 7, s. 81.

39 Tamže, s. 82.

z Medzinárodného výboru Červeného kríža tak ako veľká časť iných zajatcov. V svojich spomienkach sa Ladislav Kavec sústredil na solidaritu medzi uväznenými vojakmi. Prejavovala sa na každom kroku. Pokojné prerozdelenie chleba ako aj doručovanie balíčkov, ktoré zabezpečovali francúzski zajatci, nachádzajúci sa v lepšom rozporení, svedčili o tom, že napriek ťažkej situácii, v tábore panovali dobré vzťahy medzi mnohonárodnostnými skupinami väzňov.⁴⁰ Slováci, tak, ako iní zajatci, mali právo na korešpondenciu. Dôkazom toho môžu byť karty táborovej pošty.⁴¹ Obmedzovalo sa to však na komunikáciu s rodinou, napríklad preposlanie formulára v nemeckom jazyku, ktorý upovedomil rodinných príslušníkov, že zajatec sa nachádza v tábore.⁴²

V dokumentoch sa s najväčšou pravdepodobnosťou nezachovali informácie o úmrtí slovenských väzňov v tábore Lamsdorf. Zo zachovaných informácií vyplýva, že okrem Rusov, Angličanov a Poliakov zahynulo 83 zajatcov s bližšie neurčenou národnosťou.⁴³

V polovici decembra 1944 sa vzhľadom na blížiaci front začala evakuácia zajatcov. Slovákov odoslali v troch transportoch do iných táborov na území ríše. Posledný z nich, v ktorom sa nachádzalo 800 osôb, sa dostal do Stalagu X. B Sandbostel v severozápadnom Nemecku.⁴⁴ V tomto počte sa tam Slováci nachádzali v prvej polovici januára 1945 a s najväčšou pravdepodobnosťou sa aj dočkali oslobodenia americkou armádou.⁴⁵ Iná skupina slovenských zajatcov bola premiestnená do Stalagu VIII. A Görlitz, kde sa na začiatku roku 1945 nachádzalo 1748 Slovákov a do Stalagu VIII. C Sagan, kde ich v tom čase bolo 673.⁴⁶ Boli to posledné tábory na území Sliezska, v ktorých boli

40 ACMJW, Nepochikované materiály (NPM), sign. 302. Ladislav Kavec, *Spomienky na Lamsdorf 1994*.

41 MOLENDÁ, T., ŽURAWSKI, W.: Korespondencia jeńców wojennych. Jeńcy slowaccy w niewoli niemieckie, s. 30–34.

42 ACMJW, Nepochikované materiály (NPM), sign. 302. Ladislav Kavec, *Spomienky na Lamsdorf 1994*.

43 NOWAK, E.: Dokumentacja obozów jenieckich w Lamsdorf (Łambinowice) w archiwach moskiewskich. In: „*Śląsk Opolski*”, 1993, č. 3, s. 23.

44 Tamže, NOWAK, E.: *Powstańcy slowaccy w Stalagu 344 Lamsdorf...*, s. 82.

45 BORGEN, W., VOLLAND, K.: W. *Stalag X B Sandbostel*. Bremen 1991, s. 23.

46 ACMJW, MiD, SG, sign. 7, s. 83.

uväznení povstalci. Je ťažké sledovať ďalšie osudy zajatcov v stalagoch Gör-
litz a Sagan. Je isté, že vo februári 1945 boli evakuovaní zo Zgorzelca. Spolu
so zajatcami iných národností boli premiestnení do táborov v Turíngii, Hesse-
ne a Bavorsku. Pochod zimnou krajinou v ťažkých podmienkach si vyžiadal
životy niekoľko tisíc osôb. Medzi nimi museli byť aj Slováci. Presný počet
obetí je jednako ťažké určiť.⁴⁷ Podobne je ťažké presne stanoviť posledné
miesta, do ktorých boli premiestnení slovenskí zajatci. Je isté, že okrem iných
táborov boli v Stalagu IX. C Bad Sulza v Turíngii.⁴⁸ Tento tábor bol oslobode-
ný 11. apríla 1945 americkými silami.⁴⁹

47 DATNER, SZ.: *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*. Warszawa 1964, s. 1964, NOWAK, E.: *Powstańcy słowaccy w Stalagu 344 Lamsdorf...*, s. 82 – 83, ZGŁOBICKI, R.: *Obozy i cmentarze wojenne w Zgorzelcu...*, s. 54.

48 MOLENDĄ, T., ŻURAWSKI, W.: *Korespondencja jeńców wojennych. Jeńcy słowaccy w niewoli niemieckie*, s. 31.

49 <http://www.udskior.gov.pl/index.php?ne=129>

PRÍLOHY

Počet slovenských zajatcov v nemeckých zajateckých táboroch ku dňu 1. 10. 1944		Počet zajatcov v jednotlivých vojenských obvodoch	
		Číslo vojenského obvodu	Počet zajatcov
Zajatecký tábor (Stalag)			
IV B Mühlberg	1352	IV	1355
IX B Bad Orb	1001	IX	1001
XVII A Kaisersteinbruch	491		
XVII B Gneixendor	2	XVII	493
Dôstojnícky zajatecký tábor (Oflag)			
IV B Königstein	3		

Prameň: ACMJW, MiD, *Ženevská štatistika*, signatúra 7, s. 58 – 65.

Počet slovenských zajatcov v nemeckých zajateckých táboroch ku dňu 1. 11. 1944		Počet zajatcov v jednotlivých vojenských obvodoch	
		Číslo vojenského obvodu	Počet zajatcov
Zajatecký tábor (Stalag)			
IVA Hohenstein	200		
IV B Mühlberg	41		
IV D Torgau	614		
IV F Hartmannsdorf	333	IV	1189
VII A Moosburg	1	VII	1
VIII 344 Lamsdorf	18	VIII	18
IX B Bad Orb	7		
IX C Bad Sulza	94	IX	101
XI B Fallingbostel	3	XI	3
XVII A Kaisersteinbruch	796	XVII	796
Dôstojnícky zajatecký tábor (Oflag)			
IV B Königstein	1		

Prameň: ACMJW, MiD, *Ženevská štatistika*, signatúra 7, s. 66 – 73.

Počet slovenských zajatcov v nemeckých zajateckých táborech ku dňu 1. 12. 1944		Počet zajatcov v jednotlivých vojenských obvodoch	
		Číslo vojenského obvodu	Počet zajatcov
Zajatecký tábor (Stalag)			
II A Neubrandenburg	34	II	34
IV A Hohenstein	235		
IV B Mühlberg	652		
IV C Wistriz	897		
IV D Torgau	1147		
IV F Hartmannsdorf	851		
IV G Oschatz	15	IV	3797
VII A Moosburg	1	VII	1
VIII A Görlitz	1512		
VIII C Sagan	913		
344 Lamsdorf	1636	VIII	4061
IX Bad Orb	255		
IX Bad Sulza	2070	IX	2325
XI A Altengrabow	309		
XI B Fallingbostel	2571	XI	2880
XVII A Kaisersteinbruch	1576		
XVII B Gneixendorf	208		
398 Puppig	501	XVII	2285

Prameň: ACMJW, MiD, *Ženevská štatistika*, signatúra 7, s. 74 – 81.

Počet zajatcov v nemeckých zajateckých táborech ku dňu 1. 1. 1945		Počet zajatcov v jednotlivých vojenských obvodoch	
		Číslo vojenského obvodu	Počet zajatcov
Zajatecký tábor (Stalag)			
II A Neubrandenburg	37	II	37
III A Luckenwalde	1		
III D Berlin	145	III	146
IV A Hohenstein	310		
IV B Mühlberg	129		
IV C Wistriz	1081		
IV D Torgau	1022		
IV F Hartmannsdorf	1301		
IV G Oschatz	80	IV	3923

VII A Moosburg	1	VII	1
VIII A Görlitz	1748		
VIII C Sagan	673		
VIII 344 Lamsdorf	102	VIII	2523
IX B Bad Orb	255		
IX C Bad Sulza	2070	IX	2325
X B Sandbostel	800	X	800
XI A Altengrabow	451		
XI B Fallingbostel	2518	XI	2969
XVII A Kaisersteinbruch	1183		
XVII B Gneixendorf	86		
398 Popping	1206	XVII	2475
Důstojnícky zajatecký tábor (Oflag)			
8 Wutzatz	2	III	2

Prameň: ACMJW, MiD, *Ženevská štatistika*, signatúra 7, s. 83 – 86.

Počet slovenských zajatcov v nemeckých zajateckých táboroch					
Počet k:	Důstojní- níci	Zdravotníč- ka služba	Poddůstoj- níci	Radoví vojaci	Civilisti
1. 10. 1944	89	0	39	2719	2
1. 11. 1944	32	0	71	2004	1
1. 12. 1944	52	0	776	14529	26
1. 1. 1945	384	2	809	13684	278

Prameň: ACMJW, MiD, *Ženevská štatistika*, signatúra 7, s. 58 – 88.

Preložila Ingrid Majeriková

Slováci a Internačný tábor Svatobořice 1942 – 1945

JAN KUX

Cílem tohoto příspěvku je především otevřít otázku a snaha přispět k ujasnění osudu nejméně 92 konkrétních slovenských občanů, kteří byli vězněni v Internačním táboře ve Svatobořicích u Kyjova v okrese Hodonín, jenž je pohraničním okresem se Slovenskou republikou a navíc sousedícím s dále zmiňovanou zkoumanou oblastí.

V knize autora Jana Kuxe nazvané „*Internační tábor Svatobořice*“, sledující osudy vězňených rukojmí, kteří byli uvězněni za své příbuzné, kteří bojovali na zahraničních frontách proti fašistickému Německu, je na straně číslo 55 pod titulkem „*Mimo akce E*“, napsáno: „*Dále přivezlo gestapo větší počet Židů ze Slovenska z oblasti Trenčína. Ti byli již 19. a 26. září zase odvezeni – neznámo kam. 2. listopad 1944 přivezli dalších čtyřicet mužů a žen – příbuzných partyzánů ze Slovenského národního povstání*“.¹ Na straně číslo 173 téže knihy, píše historička Iva Kvapilová, zabývající se v krátké stati kartotékou zde internovaných vězňů, ke stejné skupině osob toto: „*Krátkodobě prošli internačním táborem také někteří občané ze Slovenska. Jednalo se o 58 mužů a 34 žen, tedy 92 osob, zadržенých patrně po vypuknutí Slovenského národního povstání, kteří ve Svatobořicích pobýli do 19. září, někteří do 26. září 1944. V archivní kartotéce tito lidé uvedeni nejsou, jejich jména a adresy nalezneme pouze v tajně pořízeném seznamu bývalou vězněnou Adélou Adamovou*...“.² „*O Osudy Židů se začíná veřejné mínění v Protektorátu Čechy a Morava zajímat až po prvních porážkách německých vojsk u Stalingradu či v Severní Africe. Zejména Mezinárodní výbor Červeného kříže několikráté žádal o možnost navštívit deportační tábory. Terezín byl vybrán pro propagandistickou akci k oklamání světové veřejnosti. Byl táborem zařazeným do vyhlazovacího systému nacistické mašinérie a zároveň jako vzorové getto sloužící ke klamání světové veřejnosti. V červnu 1944 sem přijela delegace MV ČK vedená doktorem M. Rosselem. Vše bylo naorganizováno... i setkání s vězni... situaci zvýraznil i natočený dokumentární film o spokojeném životě v samosprávném ži-*

1 KUX, J.: *Internační tábor Svatobořice*. Svatobořice 1995.

2 Moravské zemské muzeum Brno, inventárne číslo (inv. č.) S 14 874 – seznam vězňů internačního tábora Svatobořice.

dovském sídlišti v srpnu 1944... záhy poté však začínaly do Terezína přijíždět další transporty Židů ze Slovenska...“, tolik stručně z projevu ministra kultury České republiky (ČR) Pavla Dostála, který přednesl pod názvem „*Nazývejme věci pravými jmény*“ při pietním aktu v Terezíně.³

Ve dnech 2., 3., 4. a 6. září 1944 bylo do Svatobořického internačního tábora transportováno 92 zatčených osob ze Slovenska. Dne 2. 9. 1944 přivezlo gestapo celkem 5 osob, 4 z Trenčína a R. Fried, úředník byl z Trenčanských Teplíc. Následujícího dne to již bylo 30 osob. Nejvíce z Trenčína, ale i čtyři z Trenčanských Teplíc a po jednom z Bratislavy, Ilavy, Žiliny a Trnavy. Dne 4. září sem byla transportována nejpočetnější skupina, kterou tvořilo 54 vězňů. Byli mezi nimi i dva vězni z Vrútek a dva ze Žiliny. Dne 6. září 1944 byli eskortováni poslední 3 občané, dva z Trenčanských Teplíc a jeden ze Žiliny. Tato skupinka uzavřela zářiové transporty ze Slovenska. Celkem sem tedy bylo hlídanými transporty ze Slovenska přemístěno 76 občanů z Trenčína, 7 z Trenčanských Teplíc, čtyři ze Žiliny, dva z Vrútek a po jednom z Bratislavy, Ilavy a Trnavy.

Podle profesí se dá říci, že v uvedených počtech bylo 11 lékařů a lékárníků, 18 úředníků, 15 žen v domácnosti, byl zde arestován i soudní rada, továrník, advokát, obchodníci, sedm krejčích, ale i dělníci, architekt a několik rolníků, ale i zástupci jiných profesí. Nejmladším z nich byl studující Bohumil Petzold, narozen 1. 7. 1930 v Trenčíně. Naopak, nejstarším vězněm byl Felix Šmíd narozený 30. 10. 1869, ředitel z Trenčína, a Resi Berkovičová, narozená 26. 2. 1869, v lágrové statistice vedená jako žena v domácnosti, rovněž z Trenčína.

A jaká byla vojensko-politická situace po vypuknutí Slovenského národního povstání v oblasti, ze které v daném čase byli transportováni vězni či rukojmí do Svatobořic? Trenčín byl obsazen Němci bez boje dne 1. 9. 1944, když 29. 8. odešel povstalecký velitel pplk. Zadžora spolu s majorem Tóthem do Banské Bystrice pro instrukce! Podobná situace byla v Novém Městě nad Váhom. Obrana města byla sice aktivizovaná, ale následně po rozhlasových projevech dne 29. 8. 1944 pronesených do povstaleckého rozhlasu pány Čatlošem a Malárem zde zavládla bezradnost, která vedla k odzbrojení posádky.⁴

3 Pavel Dostál (25. 2. 1943 – 24. 7. 2005), ministr kultury ČR 1998 – 2004.

4 <http://www.forum.valka.cz>. Fašistické represálie na západním Slovensku – okres

Jiná pak byla situace v Trnavě. Prameny se například v datu obsazení Trenčína rozcházejí, dokonce říkají, že již dne 30. 8. 1944 Němci Trenčín obsadili a zřídili zde velitelství a zajatecký tábor! Z pohledu směřujícímu k ujasnění tzv. svatobořických vězňů, resp. jejich prvního transportu už dne 2. září se toto datum jeví pravděpodobnějším.⁵

Velkou aktivitu při pátrání a pronásledování i likvidaci rasově pronásledovaných občanů a účastníků povstání projevovali příslušníci Einsatzkommando 14 z opěrného bodu v Baťovanech. Členové tohoto komanda často zatýkali a vraždili i pro osobní obohacení, rabovali majetek atd. Působili zde 4 měsíce i za podpory Hlinkovců. V této oblasti působilo i Einsatzkommando 13 přímo ve městě Trenčíně a jeho okolí. Specializovalo se i na veřejné popravy zadržovaných a podle nich podezřelých osob. Dne 9. 9. 1944 zatýkali Židy v Piešťanech. Transporty vězňů z Trenčína byly odesílány z věznice okresního či krajského soudu (například doloženě ve dnech 14. 2. – 18. 2. 1945 nebo dne 9. 2. 1945 do Mauthausenu odejely asi 2 transporty). Protože zatýkání a pronásledování Židů pokračovalo i po posledním zářiovém transportu odeslaném do Svatobořic, je možné, že postupně zatýkání Židů z různých razií, třeba i Sonderkommando Zb V 15, které v této oblasti pronásledovalo partyzány i židovské utečence, skončili ve svatobořickém lágru, který sem přijel ze Slovenska jako poslední nám známý dne 2. listopadu 1944.

Dalším místem, odkud mohli být vězni transportováni do Svatobořic, byl počátkem září znovu obnovený koncentrační tábor v Sereďi, když byl krátce předtím zrušen, ačkoliv vznikl již v roce 1941 jako židovský pracovní tábor, který sehrál významnou úlohu v souvislosti s první vlnou deportací rasově pronásledovaných osob z území Slovenska do koncentráků v Polsku. V této nejvypjatější situaci po vyhlášení Slovenského národního povstání (SNP) ho obnovilo velitelství Einsatzgruppe H bezpečnostní policie SIPO a služby SD na Slovensku.

I přes hledání v různých archivních materiálech se však blíže odtransportované vězně a to zejména odkud do Svatobořic přijeli a kdo je tam a na základě čeho odeslal, nepodařilo zjistit. Dále zůstává jen domněnka, že po-

Trenčín, <http://www.szpb.sk/rezapa.htm>. Fašistické represálie na západním Slovensku.

5 Tamže.

máhali účastníkům boje ve SNP, jak se mezi rukojmími ve svatobořickém lágru tradovalo, je stále nejasněna a neprokázána. Právě v souvislosti s politickými a vojenskými událostmi té doby se i v této oblasti do popředí stále více dostává naskytnuvší se možnost vyvolaná povstáním, a to k pomstě i na těchto „rasově nedořešených“ občanech. Tuto hypotézu nepřímou potvrzují i další zločiny spáchané německou válečnou mašinérií na vymezeném území o něco později například 25. října 1944 kdy pod vrchem zvaným Nešporovský u Drietomy příslušníci Einsatzkomannada 13 oběsili partyzány, které zatkli v okolí. Krátce poté dne 6. listopadu 1944 gardisti a gestapo přepadli 2. čs. Brigádu J. V. Stalina na kopanicích a opět vraždili.⁶ Na Březině u Trenčína se v sedmi masových hrobech našlo 69 obětí. Hroby byly v Dušové dolině, Vápenici a Širokém. V době od 25. 10. 1944 až do 3. 4. 1945 vraždili příslušníci Einsatzkommnada 13 se sídlem v Trenčíně dále... většinou to byli zatčení a věznění ve věznici Okresního soudu v Trenčíně.⁷ Je velmi pravděpodobné, že i transport svatobořických rukojmích prošel a byl odeslán právě z této známé věznice.

Doktor K. Janas ve své práci *Tábory persekčního charakteru v Trenčínské župě v letech 1940 – 1945*, se v příspěvku předneseném v září loňského roku v Kyjově, rovněž mimo jiné, zabíral i osudy židovského obyvatelstva. Nepochybně i shora sledovaná skupina zatčených zejména trenčínských či trenčanskotepleckých občanů se do jeho materiálu může zařadit.⁸

Při shromažďování materiálů k tomuto vystoupení jsem mj. písemně oslovil následující instituce: primátory města Žiliny a Trenčína⁹, doručená prosba směřující k ujasnění osudu jejich bývalých občanů zůstala bez odpovědi. Slovenské archivy jsem oslovil, avšak i když si žádosti převzaly, tyto zůstaly bez odpovědi i bez možnosti a termínu k bádání. Národní archiv ČR v Praze sdělil, že ve spisech dotýkajících se Svatobořic není o osudech trenčínských

6 <http://www.forum.válka.cz>. Fašistické represálie na západním Slovensku – okres Trenčín.

7 Tamže.

8 Kyjov, 14. 9. 2007. Mezinárodní kolokvium na téma „*Internacní tábor Svatobořice a jeho postavení v Protektorátu Čechy a Morava v plánech nacistické válečné mašinérie v letech 1942 – 45*“.

9 Žádost doručena elektronickou poštou dne 8. 4. 2008, převzal Uher. Archiv autora.

občanů žádné zmínky.¹⁰ Archiv Památníku v Terezíně rovněž nezaznamenal v uvedených dnech příjezd sledovaných skupin vězňů ze Svatobořic ani ze Slovenska.¹¹

Ústřední svaz židovských náboženských obcí ve Slovenské republice se sídlem v Bratislavě nemá k dispozici žádnou agendu, která by pomohla ujasnit osud těchto osob.¹²

Federace židovských obcí v České republice se sídlem v Praze prozkoumala ve své jmenné kartotéce všech 92 jmen zatčených, a zjistila, že tyto jmenované osoby neprošli koncentračním táborem v Terezíně.¹³ Byla vyslovena domněnka, že byli po odtransportování ze Svatobořic jako pomocníci SNP a ve většině nejspíše Židé, bez soudu zastřeleni na nám dosud neznámém místě... Dne 19. září 1944 odejelo ze Svatobořic do neznáma 79 zatčených a vězňených slovenských občanů a dne 26. září 1944 opustilo brány tamějšího lágru zbylých 13 vězňů ze zářiových transportů ze Slovenska.

Jejich odjezdem končí i jejich stopa v tzv. mimoarchivní evidenci... podobně je tomu i s dalším zaznamenaným transportem z 2. listopadu téhož roku. Bylo v něm dalších čtyřicet osob jejich jména nejsou známa... Pátrání po jejich osudu však tímto příspěvkem nekončí, je ještě malá naděje, která může osvětlit poslední kroky 92 (+ 40) slovenských občanů na tomto světě. Může to být i odpověď z mezinárodní pátrací služby, která pomáhá nalézt vězněné či popravené osoby z doby 2. sv. války. Tuto spravují a je uložena v německém Arolsensu...

10 Národní archiv Praha, odpověď v elektronické formě ze dne 14. 4. 2008. Archiv autora.

11 Archiv Památníku Terezín, odpověď v elektronické formě ze dne 11. 4. 2008, číslo jednání (č. j.) 319/08. Archiv autora.

12 Ústřední svaz židovských náboženských obcí ve Slovenské republice, Bratislava, odpověď ze dne 3. 4. 2008. Archiv autora.

13 Dopis Federace židovských obcí v ČR, Praha ze dne 1. 4. 2008. Archiv autora.

14. divízia SS „Galizien“ na Slovensku (1944 – 1945): bojová protipartizánska činnosť a represálie¹

MICHAL ŠMIGEL

Ako svojho času konštatoval historik K. Fremal – v poznaní základnej faktografie o nemeckých okupačných silách na Slovensku v období potlačenia Slovenského národného povstania až do prechodu frontu sú v slovenskej historickej literatúre prekvapujúce medzery a „doslova komické údaje o protivníkovi“. Podobná situácia dlhší čas pretrvávala aj v otázke fašistických represálií na Slovensku v rokoch 1944 – 1945. Hoci tie boli dosť dobre zmapované, chýbala im jednoznačná konkretizácia, t. j. na základe výskumu definovať jednotky, ktoré sa dopustili zločineckých represálií voči slovenskému obyvateľstvu. Slovom K. Fremala: „*Viacerí historici o nich napísali, podrobne ich ukázali, ale treba ich konkretizovať, spresniť a podrobne spracovať.*“² Práve takýto cieľ sme si stanovili v tejto štúdií. Zameriavame sa na činnosť jednej z okupačných divízií pôsobiacej na Slovensku od vypuknutia Povstania a podrobnejšie na preskúmanie jej protipartizánskej a tiež represívnej aktivity.

14. Waffen-Grenadier Division der SS „Galizien Nr. 1“³ bola v slovenskej historickej spisbe dlhší čas označovaná za Vlasovovu jednotku (jej príslušníci

- 1 Štúdia je výstupom z grantovej úlohy VEGA číslo (č.) 1/4549/07 *Analýza historických špecifik stredoslovenského regiónu v rámci Československa a Slovenskej republiky v rokoch 1918 – 1948.*
- 2 FREMAL, K.: 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1) v historickej spisbe o slovenskom hnutí odporu v rokoch druhej svetovej vojny. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV.* Banská Bystrica 2005, strana (s.) 388, 397.
- 3 14. Waffen-Grenadier Division der SS „Galizien Nr. 1“ (ďalej 14. haličská divízia SS; 14. divízia SS) – sa začala formovať na západnej Ukrajine na podnet vedúceho činiteľa Organizácie ukrajinských nacionalistov Andrija Melnyka a so súhlasom samotného Adolfa Hitlera. Oficiálne sa o divízii rozhodlo 28. apríla 1943. V máji – júni 1943 prebiehal nábor do jej radov a jeho hlavným strediskom bol Lvov (výsledok bol prekvapivý – do jej radov sa prihlásilo 80 tisíc, podľa nemeckých prameňov až 100 tisíc dobrovoľníkov, čo umožňovalo okrem plánovanej divízie sformovať aj päť policajných plukov – Galizische SS-Freiwilligen Regiment/Polizei). Oficiálne divízia vznikla 30. júla 1943 na základe rozkazu Heinricha Himmlera a zároveň sa začalo s jej výcvikom (prebiehal najmä na území Ukrajiny; v Poľsku, Nemecku, Francúzsku a Čechách absolvovalo výcvik 350 dôstojníkov a 2 000 poddôstojníkov). Za veliteľa divízie bol menovaný najprv SS-Brigadeführer a ge-

sa označovali ako „vlasovci“⁴), a to tak v staršej literatúre, ako aj vo väčšine dobových hlásení. Ako však nasvedčuje v súčasnosti prebiehajúci výskum, v niektorých prípadoch slovenské obyvateľstvo vedelo rozpoznať medzi nemeckými vojakmi Ukrajincov – Haličanov. Represálie, ktoré spáchali (v súčasnosti už poznáme, kde a kedy pôsobili), možno identifikovať a istým spôsobom aj charakterizovať na základe zachovaných svedectiev (nepochybne s poriadnou dávkou kritiky jednotlivých historických prameňov), respektíve niektoré excesy pripisované divízii aj vylúčiť.

* * * * *

Rozkaz na presun 14. haličskej divízie SS z vojenského výcvikového priestoru Neuhammer v Sliezske do Schutzzone na západnom Slovensku v dôsledku vypuknutia Povstania vydal veliteľ SS Heinrich Himmler 22. septembra 1944. Súčasne bolo veliteľstvu divízie nariadené urýchlene zostaviť jednu bojovú skupinu (Kampfgruppe) v sile zosilneného práporu a premiestiť ju do Bratislavy, kde sa mala podriaďovať nemeckému veliteľovi (generálovi) na Slovensku. Bola určená na boj proti povstalcom – v nemeckom ponímaní „bandám“. Do tejto bojovej skupiny divízne veliteľstvo vyčlenilo jeden z práporov 29. pluku, dve roty vyzbrojené protitankovou zbraňou, dve roty ženistov, čatu prieskumnú, spojovaciu a čatu bojového zabezpečenia ako aj

nerálmajor zbraní SS Walter Schiman, od novembra 1943 velenie prevzal v tých istých hodnostiach Fritz Freitag. Plnú bojaskopnosť dosiahla divízia v máji 1944 (mala 15 229 vojakov a dôstojníkov). V júni 1944 bola nasadená do bojov na východnom fronte v rámci 13. armádneho zboru v zostave 4. nemeckej tankovej armády ako súčasť armád Severná Ukrajina. Po obklúčení divízie (spolu s inými nemeckými jednotkami) pri Brodoch v polovici júla 1944 a obrovských ľudských stratách (tri štvrtiny jej príslušníkov zahynuli alebo padli do sovietskeho zajatia) bola stiahnutá z frontu a na základe rozkazu Hlavného úradu SS z 5. septembra 1944 presunutá do Sliezska, kde vo vojenskom výcvikovom priestore Neuhammer bola nanovo doplnená a prešla komplexnou reorganizáciou. Bližšie pozri ŠMIGEL, M.: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*. Banská Bystrica 2007, s. 44 – 64.

- 4 Samotné dobové označenie „vlasovci“ (správne vlasovovci) je často nesprávne používané pre jednotky zložené z bývalých príslušníkov Červenej armády, respektíve z národov ZSSR (Rusi, Ukrajinci, kaukazské národy atď.), ktoré prešli na stranu Nemcov. Pozri LACKO, M., TESÁREK, P.: *1. východomoslimský pluk SS na Slovensku (október 1944 – február 1945)*. Trnava 2006, s. 22.

batériu ľahkého delostrelectva.⁵ Skupinu tvorilo 900 vojakov a dôstojníkov a bola pomenovaná podľa svojho veliteľa SS-Obersturmbannführera Karla Wildnera, ktorý predtým ako slovenský Nemeц slúžil v hodnosti vyššieho dôstojníka v slovenskej armáde (a bol aj istý čas veliteľom martinskej posádky).⁶ Väčšina príslušníkov 14. haličskej divízie SS sa do tejto bojovej skupiny prihlásila dobrovoľne⁷ aj preto, lebo vedeli, že tesne pred vypuknutím Povstania na strednom Slovensku bratislavská vláda prijala na územie krajiny a udelila azyl veľkej skupine haličských utečencov.⁸ Ako uviedol K. Fremal – domnievali sa, a celkom správne, že medzi nimi nájdú aj svojich príbuzných a rodinných príslušníkov.⁹

Dňa 29. septembra 1944 sa Wildnerova bojová skupina vyložila z troch transportov na železničnej stanici v Zemianskych Kostoľanoch,¹⁰ kde sa na rozkaz veliteľa nemeckých okupačných vojsk na Slovensku mala zapojiť do vyčistenia južného pásma (v priestoroch Žarnovica – Banská Štiavnica – Krupina – Zvolen) od povstaleckých jednotiek. Nasledujúceho dňa (30. septembra 1944) sa Wildnerova skupina presunula z Oslian cez Pílu smerom na Žarnovicu do blízkosti bojovej skupiny SS „Schill“ (SS-Kampfgruppe Schill) – najelitnejšej nemeckej jednotky, ktorá sa prebýjala Pohroním, v uvedenom priestore sa s ňou spojila, a zároveň sa jej veliteľsky podriadila.

5 ЧУЕВ, С.: *Украинский легион*. Москва 2006, s. 414. Porovnaj KLUBERT, T.: *Obrnené jednotky v Slovenskom národnom povstaní*. Nové Mesto nad Váhom 2007, s. 173.

6 SCHVARC, M.: *Die Beteiligung der Waffen-SS – Formationen bei der Niederschlagung des Slowakischen Nationalaufstandes*. Referát prednesený na seminári v Bernriede 21. marca 2005. Rukopis, s. 12.

7 ПОБИГУЩИЙ-ПЕН, С.: *Мозаика моих споминів*. [online]. München – London, 1982. [citované 30. júla 2006]. III. časť: В дивізії „Галичина“. Dostupné na <http://combatant.onestop.net/ren/r316.html>

8 O pobyte haličských utečencov na Slovensku v roku 1944 pozri ŠMIGEL, M., MIČKO, P.: *Evakuácia v znamení úteku*. Banská Bystrica 2006.

9 FREMAL, K.: 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), s. 392.

10 Podľa iných zdrojov sa tak stalo 28. septembra 1944. Vo večernom hlásení nemeckého veliteľa na Slovensku z 28. septembra sa doslova uvádza: „Skupina SS Schill dostala v priebehu dňa zosilnený prápor 14. SS granátnickej divízie Halič Nr. 1.“ PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty. II. diel. Nemci a Slovensko 1944*. Bratislava 1971, s. 549.

Skupiny „Schill“ a „Wildner“ spoločne dobyli Žarnovicu. V ďalších dňoch útočili údolím Hrona na oddiely 3. taktickej skupiny (TS) „Gerlach“ 1. československej armády, dobyli Svätý Križ (dnes Žiar nad Hronom), zviedli ťažký boj o Vyhne, obsadili Banskú Štiavnicu, Banskú Belú a Kozelník a následne boli Haličania poverení zaistiťovacími úlohami.¹¹

Medzitým aj ostatná časť 14. haličskej divízie SS začiatkom októbra dorazila do Schutzzony. Vo večernom pravidelnom hlásení nemeckého veliteľa na Slovensku z 8. októbra 1944 sa hovorilo o tom, že 14. divízia granátnikov zbraní SS sa presúva do priestoru Žiliny: „*V týchto dňoch divízia v plnom počte 286 dôstojníkov, 13 999 poddôstojníkov a vojakov dosiahla Slovensko*“.¹² Začala sa situovať na Považí¹³ a v priebehu týždňa obsadila severozápad Slovenska – územie od Púchova až po Štrbu (vrátane Kysúc, Oravy, Rajeckej kotliny a dolného Turca).¹⁴

Štáb 14. haličskej divízie SS sa spolu so spojármi, administratívnymi oddielmi a záložným bataliónom usadil v Žiline. Veliteľstvo 29. pešieho pluku so štábom sídlilo v Kysuckom Novom Meste, 30. pešieho pluku vo Veľkej Bytči, 31. pešieho pluku v Turčianskom Sv. Martine, 14. delostreleckého pluku v Považskej Bystrici a prieskumného oddielu v Rajci. 14. náhradný výcvikovo-záložný pluk sa rozmiestnil v Čadci, protitankový prápor v Martine, ženijný batalión vo Vrútkach.¹⁵ Okrem uvedených miest sa do 12. – 13. októbra 1944 jednotky divízie rozmiestnili aj v Ružomberku, Dolnom Kubíne, Terchovej, Svätom Ďure, vo Vrútkach, v Sklabinskom Podzámku, Rakovej a Kolároviaciach.¹⁶

Veliteľstvo nemeckých okupačných vojsk na Slovensku rozhodlo, že 14. haličská divízia SS prevezme kontrolu priestoru, ktorú doteraz vykonávala

11 KLUBERT, T.: *Obrnené jednotky v Slovenskom národnom povstaní*, s. 196.

12 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 554, 557.

13 Archív Múzea Slovenského národného povstania, Banská Bystrica (A MSNP), fond (f.) IX, Výpoveď generála SS Höfleho, veliteľa nemeckých fašistických jednotiek proti povstalcovi (kópia), s. 42.

14 KLUBERT, T.: *Obrnené jednotky v Slovenskom národnom povstaní*, s. 193.

15 ЧУЕВ, С.: *Украинский легион*, s. 416; SCHVARC, M.: *Die Beteiligung der Waffen-SS – Formationen bei der Niederschlagung des Slowakischen Nationalaufstandes*. Rukopis, s. 12.

16 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 669.

178. divízia pancierových granátnikov „Tatra“ (178. Panzer Division „Tatra“), čím umožní jej hlbšie nasadenie proti slovenským povstalcom (kryjúc jej chrbát)¹⁷ útokom na doliny a hrebene Malej a Veľkej Fatry proti povstaleckým oddielom I. a IV. TS. Neskôr zabezpečovala tyl aj Zvláštnemu (trestaneckému) pluku SS „Dirlewanger“ (SS-Sonderregiment Dirlewanger),¹⁸ ktorý sa zapojil do protipovstaleckých operácií po vyložení sa v Diviakoch medzi 14. – 18. októbrom 1944.¹⁹ Rozmiestňovanie jednotiek 14. haličskej divízie SS tak zároveň umožnilo stiahnuť z oblasti severozápadného Slovenska časť jednotiek a v predvečer nemeckej generálnej ofenzívy preskupiť sily. Z Liptova (z okolia Ružomberka) bola premiestnená do Komárna skupina „Schäfer“, ktorá sa spojila so svojou kmeňovou 18. dobrovoľníckou mechanizovanou divíziou SS „Horst Wessel“ (18. SS-Freiwillige-Panzergranadierdivision „Horst Wessel“), jej úlohou bolo uskutočniť ničivý uder proti povstalcom spoza maďarskej hranice. Krátko po nej opustila Oravu bojová skupina „Volkman“²⁰ a z Ružomberka bol odveľený k 1. TA motorizovaný výcvikový prápor 1009. Haličanmi vystriedaná ženijná jednotka „Kotischke“ bola premiestnená do Kráľovej Lehoty na opravu zničeného cestného a železničného mosta nad sútokom Bieleho a Čierneho Váhu (tzv. Červený Kút).²¹

Bojovú zabezpečovaciu činnosť a rozsiahle výpravy proti slovenským povstalcom začali oddiely 14. haličskej divízie SS vyvíjať už od momentu svoj-

17 ГЕИКЕ, Вольф-Дітріх: *Українська Дивізія „Галичина“*. [online]. Toronto – Paris – München 1970. [citované 21. januára 2006]. 7. časť: На Словаччині. Dostupné na <http://www.combatant.onestop.net/heike/r07.html>

18 Pozri SCHVARC, M.: Formácia Dirlewanger – jednotka trestancov. In: *Vojenská história*, roč. 7, 2003, č. 4, s. 96 – 111.

19 178. divízia „Tatra“ útočila v smere Žilina – Rajec – Kunerad, Čremošné – Malý Šturec – Banská Bystrica. Pluk SS „Dirlewanger“ v smere Ružomberok – Biely Potok – Liptovská Osada – Korytnica – Donovaly – Banská Bystrica a v smere Liptovské Revúce – Veľký Šturec – Banská Bystrica. FREMAL, K.: 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), s. 394 – 395. Pozri tiež UHRIN, M.: Bojové akcie 2. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika v roku 1944. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P., SYRNÝ, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov V*. Banská Bystrica 2006, s. 69 – 82.

20 A MSNP, f. XV, číslo jednotky (č. j.) S14/96, Ján Stanek: Pamäti, diel III, kapitola XIII, s. 450.

21 KLUBERT, T.: *Obrnené jednotky v Slovenskom národnom povstaní*, s. 193, 194, 220.

ho postupu a rozmiestnenia, a to na strednom Považí, Orave, Kysuciach, v Turci a na Liptove.²² Podľa hlásení nemeckého generála v Bratislave – „s *dobrym úspechom uskutočnila [divízia] v celom priestore niekoľko trestných výprav stihacích oddielov*“, čím spôsobila „*odchod silných skupín bánd smerom na protektorátnu hranicu*“.²³

Krátko po rozmiestnení veliteľstvo 14. divízie SS posilnilo skupinu „Wildner“ 2. rotou 14. protitankového oddielu so šiestimi útočnými delami,²⁴ a tá 18. októbra 1944 – v deň začatia generálnej ofenzívy spoločne so „Schillom“ dobyla Krupinu a obrátili sa na sever – na Senohrad a Babinú,²⁵ Pliešovce, Sásu a Zvolen.²⁶ V ďalších dňoch (26. – 27. októbra 1944) skupina pplk. Wildnera pokračovala so „Schillom“ v ťažkých bojoch o Zvolen a Banskú Bystricu. Ukrajinskí vojaci bojovali s osobitným nasadením, najmä keď sa dopočuli, že „boľševickí partizáni“ zajali veľa rodín ukrajinských utečencov, ktoré bolo treba zachraňovať. Po prelome poslednej obrannej línie Badín – Vlkanová Haličania dokonca medzi prvými vstúpili 27. októbra 1944 do centra povstania – Banskej Bystrice a 30. októbra 1944 víťazne stáli na banskobystrickom námestí, kde prezident Jozef Tiso slúžil „ďakovnú omšu“, rečnil nemecký generál H. Höfle a uskutočnila sa slávnostná prehliadka všetkých vojenských jednotiek, ktoré prispeli k porážke povstalcov. Mnohých dekorovali nemeckými vojnovými vyznamenaniami za odvahu a bojové zásluhy.²⁷

Na rozkaz generála H. Höflea z 15. októbra 1944 veliteľstvo 14. haličskej divízie SS v Žiline sformovalo aj druhú bojovú skupinu „Wittenmayer“, úlohou ktorej bolo útočiť v smere od Liptovského Hrádku na Kráľovu Lehotu – Malužinú – Čertovicu na Brezno,²⁸ striedajúc pritom skupinu „Schäfer“. Bojovej skupine v sile jedného pluku (tri zosilnené prápory v počte približne

22 BOSÁK, P.: *Z bojových operácií na fronte SNP*. Bratislava 1979, s. 116.

23 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 695, 705.

24 KLUBERT, T.: *Obrnené jednotky v Slovenskom národnom povstaní*, s. 194.

25 Hlásenie nemeckého veliteľa na Slovensku uvádza, že „zosilnený prápor zo 14. SS divízie Halič pridelený skupine Schill dobyl Babinú 18. októbra 1944“. PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 232.

26 KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945. K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu*. Bratislava 1999, s. 143 – 145.

27 CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*. Bratislava 1989, s. 230, 233.

28 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 756, 764.

3 000 dôstojníkov a vojakov) velil SS-Hauptsturmführer Fridrich Wittenmayer.²⁹ V dňoch 17. a 18. októbra 1944 jednotky tejto bojovej skupiny čistili od povstalcov priestor na hornom Liptove v okolí Liptovskej Porúbky a Kráľovej Lehoty³⁰ (súčasne chrániac ženijnú jednotku „Kotischke“) a 19. októbra 1944 jedna zosilnená rota nadviazala spojenie s Panzerzug 62 – nemeckým pancierovým vlakom armádnej skupiny „A“, ktorý v tom čase stál pri Štrbe.³¹

V dňoch 22. – 25. októbra Wittenmayerova skupina (za podpory delostrelectva z Panzerzug 62) zviazla ťažké boje s povstaleckým obranným postavením „Kosatec“ škpt. M. Kučeru a zmocnila sa Malužinej (od Telgártu postupujúca divízia „Horst Wessel“ súčasne obsadila Brezno – obrana Čertovice sa tak stala bezpredmetnou a povstalci, výrazne poznačení dezerciou, utiahli sa do centrálneho masívu Nízkyh Tatier, do priestoru Ďumbier – Rovná hoľa).³² Po obsadení Nižnej Boce 25. októbra 1944 vykonali Haličania spolu s príslušníkmi Pohotovostného oddielu Hlinkovej gardy (POHG) prehliadky domov, v ktorých našli 8 dezertovaných povstalcov, za dedinou ich popravili.³³

29 FREMAL, K.: 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), s. 395 – 396, tiež ЧУЕБ, С.: *Украинский легион*, s. 418 – 419.

30 Táto aktivita bola spozorovaná partizánmi. *„Bojové prieskumy fašistov, ako aj príchod novej nemeckej jednotky do Kráľovej Lehoty a Liptovského Jána, kde bolo pozorovať zvýšený ruch a rozliehal sa hukot ťažkých motorových vozidiel, signalizovali, že nepriateľ pripravuje silnejší zásah proti obrannému postaveniu Kosatec.“* DROPPA, A.: Boje v obrannom úseku Kráľova Lehota – Čertovica. In: *Protifašistický odboj a oslobodenie Liptova*. Martin 1984, s. 42.

31 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 721. Veliteľstvo skupiny armád „A“ doplnilo v predvečer generálnej ofenzívy skupinu „Wittenmayer“ mužstvom ženijného výcvikového strediska v Kežmarku. KLUBERT, T.: *Obrnené jednotky v Slovenskom národnom povstaní*, s. 211, 221.

32 KUČERA, M.: *Nezlomený kosatec*. Bratislava 1976, s. 51 – 62, NOSKO, J.: *Takto bojovala povstalecká armáda*. Bratislava 1994, s. 179 – 180.

33 DROPPA, A.: *Boje v obrannom úseku Kráľova Lehota – Čertovica*, s. 44. Podľa iného zdroja: *„Do obce prenikli z Jánskej doliny príslušníci bojovej jednotky esesákov Wittenmayer. Štyri osoby zastrelili“*. In: *Lud Liptova v boji proti fašizmu. Zborník spomienok účastníkov odboja*. Liptovský Mikuláš 2000, s. 215.

Podľa B. Chňoupka vo Vyšnej Boci zastrelili šesťročného chlapca iba preto, že mal pri sebe ruský slovníček a ruble. V susednej Vyšnej Boci zastrelili A. Kráľika, otca štyroch detí Pozri CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 234. Pravdepodobne však ide o fikciu, keďže uvedené prípady nemajú dokumentačné potvrdenie.

Haličská strážna jednotka sa v priestore Malužiná – Vyšná Boca sporadicky objavovala takmer do konca januára 1945.³⁴

Dňa 26. októbra 1944 Haličania obsadili a uvoľnili cestu Ružomberok – Poprad. „*Ukrajinskí dobrovoľníci 14. SS divízie granátnikov, ktorí tu boli nasadení, výborne bojovali*“ – zdôrazňovalo sa v hlásení nemeckého generála. V nasledujúcich dňoch (po zaistení sedla Čertovica) skupina prečesávala horské obce a osady „*na sever a na juh od hradskej Ružomberok – Poprad a zmocnila sa okrem mnohých muničných a potravinových skladov aj cennej koristi v podobe ľahkých a ťažkých zbraní*“.³⁵ Týmto v podstate 14. haličská divízia SS zabezpečila a pevne kontrolovala celý priestor severného Slovenska od Púchova po Štrbu.

Niektoré oddiely ukrajinskej divízie hneď po rozmiestnení sa zapojili do bojov v Turci – t. j. ešte pred príchodom 2. pluku SS brigády „Dirlewanger“ do tejto oblasti. Už 9. októbra 1944 vojensky zasiahli do priestoru rozmiestnenia 2. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika na svahoch Malej Fatry. Povstalci však Ukrajincov označovali za „vlasovcov“. Podľa M. Uhrina divízia „*niekoľkokrát úspešne zasahovala svojimi stíhacími oddielmi proti partizánom už od prvých dní jej nasadenia v priestore 2. brigády. Pokračovala v týchto akciách takmer každý deň. Až do posledných mesiacov vojny bola táto divízia najväčším protivníkom 2. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika*“.³⁶ Ako uviedol P. Bosák: „*Zabezpečovacie jednotky 14. SS divízie Galizien 1 zvýšili bojovú aktivitu proti podhorským obciam obsadeným partizánmi a proti partizánom 1. brigády Stalin vo Veľkej Fatre v druhej polovici októbra 1944. Dňa 17. októbra obsadil prápor tejto divízie s obrnenými transportermi Turčiansku Blatnicu a za podpory mínometných palieb útočil na vojenskú a partizánsku obranu na výšinách Plešiel a Za hory. Boje pokračovali aj nasledujúci deň, keď nepriateľská presila zatlačila povstalcov až do Blatnickej a Gaderskej doliny. Zálohy 1. partizánskej brigády Stalin však zahnali nepriateľa v protiútok späť do Turčianskej Blatnice... V ďalších dňoch bojov nepriateľské jednotky eva-*

34 *Lud Liptova v boji proti fašizmu*, s. 240.

35 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 768, 782.

36 UHRIN, M.: Bojové akcie 2. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika v roku 1944, In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P., SYRNÝ, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov V*, s. 81 – 82.

kuovali obyvateľov z hornej časti obce a podpaľovali budovy, aby znemožnili nočné výpady partizánov do Turčianskej Blatnice.³⁷

Podľa nemeckého historika R. Michaelisa popri Wildnerovej a Wittenmayerovej bola vytvorená aj tretia bojová skupina (okolo 20. októbra 1944), ktorá bojovala proti partizánom v okolí Ružomberka a Korytnice.³⁸ Spolu s jednotkami z brigády SS „Dirlewanger“ po 22. októbri 1944 obsadili všetky podhorské obce pod západnými svahmi Veľkej Fatry a vytlačili oddiely 1. partizánskej brigády „Stalin“ na hrebene hôr, pričom ťažké boje proti povstalcom prebiehali v obciach Belá – Dulice, Necpaly a Turčianska Blatnica. Odtiaľ prenikali do Belianskej, Necpalskej, Gaderskej a Blatnickej doliny a 26. októbra 1944 sa dostali z toho smeru na cestu Banská Bystrica – Liptovská Osada v priestore Liptovských Revúc.³⁹ Keďže sa nestretla s výraznejším ozbrojeným odporom, bola táto haličská vojenská skupina v krátkom čase rozpustená.⁴⁰ Viacej informácií o činnosti tretej bojovej skupiny zo 14. haličskej divízie SS v slovenských zdrojoch neexistuje. Vzhľadom na jej krátku bojovú činnosť nie je známe, či bola vôbec pomenovaná.

Je možné konštatovať, že v Höfleho operačnom pláne generálnej protipovstaleckej ofenzívy oddiely 14. haličskej divízie SS zohrali významnú úlohu (samozrejme, okrem totálnej kontroly severozápadného Slovenska), keďže za hlavné útočné skupiny určil na juhozápadnom úseku popri „Schille“ zosilnený prápor „Wildner“ a na severnom úseku skupinu „Wittenmayer“ i pluk „Dirlewanger“ posilnený nepomenovanou skupinou z haličskej divízie SS za účinnosti 178. divízie „Tatra“ (na východnom a juhovýchodnom úseku hlavnú údernú silu tvorili skupina „Korück 531“ a 18. divízia „Horst Wessel“). Aktívna bojová činnosť ukrajinských SS-oddielov na dvoch dôležitých úsekoch bojísk tak výrazne pomohla vojenskej porážke Povstania na strednom Slovensku.

37 BOSÁK, P.: *Z bojových operácií na fronte SNP*, s. 123. Porovnaj PAŽUR, Š. (zost.): *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava 1982, s. 58.

38 MICHAELIS, R.: *Grenadierdivision der Waffen SS*. 1. diel. Wiesbaden 1994. Prevzaté z FREMAL, K.: 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), s. 395.

39 BOSÁK, P.: *Z bojových operácií na fronte SNP*, s. 124.

40 ЧУЕВ, С.: *Украинский легион*, s. 419.

Po páde Banskej Bystrice a prechode povstalcov na partizánsky spôsob boja jednotlivé oddiely 14. haličskej divízie SS plnili funkciu strážnych a policajno-prepadových oddielov (ktoré sporadicky, podľa potrieb, vyčleňovali aj na protipartizánske expedície, alebo na zásahy proti civilistom v oblasti) a pôsobili v priestore od Púchova po Štrbu prostredníctvom rozmiestnených posádok⁴¹ (od Púchova do Nového Mesta nad Váhom podobnú funkciu vykonávali jednotky 708. divízie granátnikov). Svoju úlohu plnili príkladne, o čom svedčia aj pravidelne podávané večerné hlásenia nemeckého generála na Slovensku. Bratislavskej vláde lojálny okresný náčelník v Kysuckom Novom Meste na margo toho konštatoval: „*Od príchodu ukrajinských dobrovoľníkov sa značne zlepšili, najmä v tých obciach, ktoré boli sústavne partizánmi prepadávané, politické pomery. Nemecké vojenské veliteľstvo, ktoré došlo s ukrajinskými dobrovoľníkmi do sídla okresu, ihneď menšie jednotky dislokovalo do obcí, kde bola verejná bezpečnosť ohrozená, a tak postupne malo nemecké veliteľstvo obsadené dôležité miesta v okrese. Týmto bolo už zabránené prenikaniu partizánov do obcí. Nemecké veliteľstvo zo dňa na deň robí menšími jednotkami výpady proti partizánom, zdržujúcim sa v horách a na kopaniciach, takže partizáni nie sú si istí, kde nemecké jednotky robia výpady proti nim.*“⁴²

* * * * *

Priamu okupáciu Slovenska jednotkami Wehrmachtu a zložkami Waffen SS výdatne podporili orgány a útvary Pohotovostnej skupiny H (Einsatzgruppe H) bezpečnostnej polície (Sicherheitspolizei – SIPO) a bezpečnostnej služby (Sicherheitsdienst – SD), zložky gestapa, Pohotovostné oddiely a poľ-

41 V priestore severozápadného Slovenska sa štábu haličskej divízie podriadilo vytvoriť 11 iných vojenských formácií (väčšinou v sile bataliónu). V celku – spolu s výcvikovo-záložným plukom a podriadenými jednotkami – divízia mala vo svojich radoch okolo 22-tisíc ľudí. Miesta, kde boli usadené časti a oddiely divízie, boli rozdelené na bojové rajóny. Každá jednotka vo svojom rajóne bola zodpovedná za ochranu, zabezpečenie „poriadku a pokoja“ obyvateľstva a za boj proti partizánom. Všetky „cudzie“ jednotky, ktoré sa nachádzali v zóne zodpovednosti ukrajinských oddielov, sa mali podriaďovať ich veliteľom. ЧУЕВ, С.: *Український легион*, s. 416 – 417.

42 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. 209 (ÚŠB), šk. 782. Všeobecná politická situačná správa za mesiac október 1944.

né roty Hlinkovej gardy, jednotky Heimatschutzu (Domobrany nemeckej menšiny na Slovensku) a ďalšie špeciálne i diverzné protipartizánske útvary (Stíhací zväz Slovenska, Edelweiss atď.), ktoré po potlačení Povstania až do príchodu východného frontu uskutočňovali rozsiahlu pacifikáciu krajiny na spôsob perzekúcií, vrážd, teroru a masovej likvidácie účastníkov aktívneho odboja, antifašistov, ilegálnych pracovníkov, rasovo prenasledovaných občanov a ľudí podozrivých z podpory povstalcov. Predovšetkým nacistická Pohotovostná skupina H SIPO a SD – predĺžená ruka Hlavného ríšskeho úradu pre bezpečnosť, uzurpovala riadenie a kontrolu celej policajno-bezpečnostnej služby po svojom príchode na Slovensko a stala sa primárnou represívnou a perzekučnou mašinériou v krajine. Siet' nemeckej bezpečnostnej polície a bezpečnostnej služby (pod velením SS-Obersturmbannführera J. Witisku) s pružným systémom oporných bodov (stützpunktov) a vedľajších úradovní v sídlach všetkých okresných úradov na Slovensku umožňovala, opierajúc sa o svoje pohotovostné oddiely⁴³ (a v koordinácii s vojenskými kontingentmi Wehrmachtu a zbraní SS), organizovať a uskutočňovať program represívnych akcií proti partizánom a civilnému obyvateľstvu v neobmedzenej miere.⁴⁴

V oblasti kontrolovanej 14. haličskou divíziou SS aktívne pôsobili najmä oddiely Sonderkommando 7a⁴⁵ a Einsatzkommando 13,⁴⁶ s ktorými jednotlivé

43 Vlastnými trestnými oddielmi Pohotovostnej skupiny H SIPO a SD boli Sonderkommando 7a, Einsatzkommando 13, Einsatzkommando 14, Sonderkommando 15 ZbV, Sonderkommando 27 ZbV a Sonderkommando 29 ZbV. Personálny stav týchto oddielov sa pohyboval v rozpätí 70 – 120, niekedy až 150 osôb.

44 STANISLAV, J.: Fašistické represálie na strednom Slovensku. In: FREMAL, K. (zost.): *Vývrcholenie národnooslobodzovacieho boja proti fašizmu na strednom Slovensku v rokoch 1944 – 1945*. Martin 1989, s. 215 – 219.

45 Sídлом štábu Sonderkommando 7a sa na prelome októbra – novembra 1944 stal Ružomberok. Do oblasti pôsobenia tejto špeciálnej jednotky patrili okresy Liptovský Mikuláš, Ružomberok, Martin, Dolný Kubín, Trstená a Námestovo, kde si štáb komanda zriadil oporné body. PAŽUR, Š., STANISLAV, J.: Fašistický teror a represálie na Slovensku v rokoch druhej svetovej vojny. In: PAŽUR, Š. (zost.): *Fašistické represálie na Slovensku*, s. 30 – 31.

46 Sídлом štábu Einsatzkommando 13 sa stal Trenčín. Na území severozápadného a severného Slovenska malo zriadený oporný bod v Žiline (ďalšie v Nitre a Piešťanoch), prechodne v Martine, Dubnici nad Váhom, Považskej Bystrici, Novom Meste nad Váhom a v Čadci (tiež v Kremnici a Bánovciach nad Bebravou). Pri plnení svojich teroristických úloh sa velitelia týchto oporných bodov opierali o sily okupačných vojenských oddielov a domácich provládných síl, ktoré pri-

vyčlenené špeciálne jednotky z ukrajinskej divízie (a taktiež aj z iných SS divízií) spoločne sporadicky vystupovali v rámci trestných a protipartizánskych expedícií za suplovania POHG alebo útvarov expozitúry Ústredne Štátnej bezpečnosti (ÚŠB) či iných pacifikačných oddielov.

Hoci v súčasnosti nie je presne zmapovaný rozsah a obsah trestných výprav haličských oddielov na území Slovenska, K. Fremal sa domnieva, že „jej príslušníci sa dopustili pri odvetných protipartizánskych, represívnych a teroristických akciách početných zločinov, vrážd a rôznych excesov“. Ďalej zdôrazňuje, že „značnú časť represívnych a teroristických akcií proti partizánom, ale najmä proti civilnému obyvateľstvu staršia odborná literatúra, pamätníci, kroniky pripisovali „vlasovcom“, hoci ich mali na svedomí práve príslušníci 14. SS divízie „Halič“ najmä v druhej polovici októbra 1944 po potlačení SNP a v zime 1944/1945“.⁴⁷

K. Fremalovi vo svojich spomienkach oponuje mjr. Wolf-Ditrich Heike, náčelník štábu 14. haličskej divízie SS: „Uvedomujúc, že v boji s partizánmi môže ľahko dôjsť k zbytočným krutostiam voči civilnému obyvateľstvu, velenie divízie neustále sledovalo korektné vedenie boja. Prísne zakázaná bola poprava záložníkov a zajatcov. Bolo zakázané ničenie obydli, aj keď postavenie partizánskych pozícií často viedlo k takýmto činom. Zrejme v situáciách, keď obyvateľstvo pomáhalo partizánom, bolo ťažké uniknúť neprijemným incidentom. Za priestupky sa vždy tvrdo trestalo. Ale aj tu sa Ukrajincom začali pripisovať prečiny, aké divízia nikdy nevykonala. Velenie divízie rázne vystupovalo proti takýmto nepravdivým obvineniam.“⁴⁸

V neprospech Heikeho obhajoby pôsobí azda najväčšia trestná výprava Haličanov v súvislosti s pacifikáciou obcí Smrečany a Žiar na Liptove koncom októbra 1944. Trestnej výprave predchádzalo zajatie (24. októbra v priestore

sluhovali najmä znalosťou miestnych pomerov a priestoru. SCHVARC, M.: *Pohotovostná skupina H Bezpečnostnej polície a Bezpečnostnej služby. Štruktúra a mechanizmus*. Rukopis, s. 12 – 13.

47 FREMAL, K.: 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), s. 397.

48 ГЕИКЕ, Вольф-Дітріх: *Українська Дивізія „Галичина“* (pozri pozn. 16). Plukovník Jevhen Pobihuščyj-Ren – zástupca veliteľa 14. záložného pluku 14. haličskej divízie, vo svojom denníku pripisoval rôzne krvavé excesy voči slovenskému civilnému obyvateľstvu ako dielo rúk „cudzích“ jednotiek včlenených do divízie. ПОБИГУЩИЙ-РЕН, С.: *Мозаїка моїх споминів* (pozri pozn. 6).

obce Vitálišovce – dnes súčasť Liptovského Mikuláša) a následná poprava nemeckého delostrelca partizánmi zo Žiarskej doliny a partizánsky prepad na južnom okraji Smrečian (25. októbra) osádky auta, ktorú tvorili nemeckí dôstojníci SS, pričom jeden z nich v prestrelke zahynul. V ranných hodinách 28. októbra 1944 „*vyčlenená SS jednotka bojovej skupiny Wittenmayer*“ obkľúčila a začala ostreľovať obec Smrečany (ináč predsunuté zásobovacie stredisko partizánskeho oddielu V. P. Jaromova) a potom do nej s príslušníkmi POHG z Piešťan vtrhla. „*Nemeckí fašisti a gardisti vykonali domové prehliadky, viacero obytných domov podpálili, mužov sústredili uprostred dediny a hrozili im odstrelením.*“ Chceli popraviť každého desiateho muža, ale na prosby predstaviteľov Okresného úradu z Liptovského Mikuláša od popravy upustili. Výsledok trestnej výpravy bol hrozivý.⁴⁹ Nasledujúci deň v susednej obci Žiar – zhromaždili všetkých občanov pri zvonici. „*Ženy prepustili domov a mužov podrobili výsluchu. V obci drancovali.*“ Protipartizánske výpady do Žiarskej kotliny trvali do 5. novembra 1944. V obciach a okolí zanechali patrolujúce strážne hliadky.⁵⁰

Zrejme sa trestné komando z Wittenmayerovej skupiny podpísalo aj pod vypálenie obce Kvačany (severozápadne od Liptovského Mikuláša) 30. októbra 1944, ktorej obyvateľstvo bolo obvinené z podporovania partizánov. Počas priamej delostreleckej paľby na dedinu zhorelo 11 domov, zahynuli traja občania (viacerí boli zranení) a piatich ďalších zadržali a odovzdali do rúk policajno-bezpečnostnej služby.⁵¹ Takéto prípady represívnych opatrení voči slovenskému obyvateľstvu neboli ojedinelé, ba boli hlásené aj z iných regiónov okupovaných 14. haličskou divíziou.

49 Pri pokuse utiecť z horiacich Smrečian utrpela priestrel brucha E. Mudroňová – pri prevoze do nemocnice zomrela. Z. Šutliakovej zastrelil „nemecký vojak“ polročného syna a ju samotnú zranil, keď utekala do poľa. Na zranenie spôsobené delostreleckou a mìnometnou paľbou zomreli M. Antoškova a M. Kacera. Ďalší siedmi občania boli ľahšie zranení. (*Lud Liptova v boji proti fašizmu*, s. 157, 230). V dôsledku delostreleckého a mìnometného ostreľovania vyhorelo v obci 17 obytných domov úplne a 7 čiastočne, 78 hospodárskych objektov úplne a 7 čiastočne. Z celkového počtu domov (101) len 20% zostalo nepoškodených. STANISLAV, J.: Fašistické represálie na strednom Slovensku, s. 223 – 224.

50 *Lud Liptova v boji proti fašizmu*, s. 241.

51 STANISLAV, J.: Fašistické represálie na strednom Slovensku, s. 224.

Podobne si Haličania počínali v niektorých obciach žilinského okresu. V obci Podhorie 19. januára 1945 čata Ukrajincov uskutočnila domové prehliadky. „*Veliteľ (Ukrajinec) tejto jednotky mal zoznam podozrivých osôb z obce*“ obvinených z partizánskej činnosti a za ukrývanie Židov (8 osôb), ktorých predviedli na nemecké veliteľstvo do Lietavskej Lúčky. Po ich odchode do obce vošli partizáni a následne ďalšia ukrajinská hliadka z obce Babkov. Pri ich strete od rúk ruského partizána Pavlova padol jeden ukrajinský esesák. Ďalší deň – 20. januára 1945 nasledovala odvetná akcia. „*Tento deň zostane v živej pamäti obce Podhorie*“ – je uvedené v dobovom hlásení. „*Podvečer toho dňa privalili sa nemecké vojska pozostávajúce prevažne z poľských Ukrajincov, zo všetkých okolitých posádok, obkolesili dedinu a niektorí vtrhli do obce a začalo trýznenie občanov. Podhorským občanom sa totiž vytýkalo zo strany nemeckých vojakov, že niektorí z občanov zastrelili horespomenu-tého vojaka a preto dali rozkaz, aby všetci muži nastúpili naprostred dediny, postavili ich k múru okolo školy. Každý z občanov s určitou počítal, že budú všetci odstrelení. Toto sa však nestalo, ale vojaci začali občanov biť tým najhrubším spôsobom... Nemeckí barbari začali zapalovať hospodárske staviská občanov...*“ – zhorelo sedem stodôl.⁵²

Aj na pacifikácii oravských dedín a zvlášť v osadách Zázrivej sa podieľali príslušníci 14. haličskej divízie SS a tiež POHG zo Žiliny a jednotka Edelweiss.⁵³ Trestný oddiel z ukrajinskej SS divízie 16. októbra 1944 v osade Ústredie zničili telefónne vedenie na pošte a v osade Plešivá jeho príslušníci zastrelili 4 partizánov a troch civilistov (z toho dvojročné dievčatko). Represívne opatrenia za aktívnu pomoc partizánom dopadli aj na kysucké dediny. Dňa 16. októbra príslušníci 14. divízie SS vykonali výpravu do Bystrickej doliny. V Radoštke chytili obchodníka Strnádlu za to, že vo svojom dome schovával partizánov. „*Nemilosrdne ho odstrelili, cennejšie veci vyrabovali a chalupu podpálili.*“ V Starej Bystrici „*...kruto zasiahol trestný teroristický oddiel vlasovcov (rozumej príslušníkov 14. divízie – pozn. M. Š) zo Žiliny už 18. októbra 1944*“. Za zásobovanie partizánskeho oddielu „Vpred“ múkou bol mučený a (v priestore Krásno nad Kysucou) popravený mlynár Š. Ragan

52 A MSNP, f. 13, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Žilina. Kronika SNP obce Podhorie.

53 Bližšie MLYNARČÍK, J., LANGER, J.: *Protifašistický odboj na Orave*. Banská Bystrica 1969, s. 67 – 71.

a jeho mlyn v Starej Bystrici vypálený. Spolu s ním bol zastrelený chytený partizán F. Potočár.⁵⁴ V Makove blízko Turzovky „18. decembra bol hodeny granát pri hájovni v Malom Hanzlove. Týmto bola upozornená hliadka Ukrajincov, ktorá narazila na partizánov pri osade Magura. Pri prestrelke boli ranení dvaja partizáni. Spolubojovníci ich ukryli v lese pod Beskydom. Posila Ukrajincov našla ranených a nemecký poddôstojník Radl ich odstrelil ranami do spánku“.⁵⁵ „V decembri prišla do obce 1 rota Ukrajincov, príslušníkov Vlasovovej armády, ktorá bojovala po boku Nemcov. Táto rota okrem svojho výcviku prevádzala aj razie po horách a roztrúsených osadách a hľadala partizánov“⁵⁶ – bolo hlásené aj z iných zákutí severozápadného Slovenska.⁵⁷

Aby obmedzili partizánsku činnosť v oblasti svojho pôsobenia jednotlivé haličské posádky a z divízie vyčlenené trestné komandá sa sústreďovali na deštrukcie niektorých objektov a hospodárskych budov – vypaľovali senníky, maštale, horárne a tiež podozrivé horské chalupy. Znemožňovali tak úkryt a zdroj zásobovania partizánov, ktorých hlad a nepriaznivé podmienky (najmä v zimných mesiacoch) hnali z hôr do dolín a obydľí. Popritom využívali znalosť ruského (ukrajinského) jazyka na provokačné získavanie informácií o partizánoch vytvárajúc pseudopartizánske skupiny, ako tomu dosvedčuje hlásenie napríklad zo Starej Bystrice (okres Kysucké Nové Mesto). „Najspletenejšie pomery nastali v našich obciach, keď Nemci tu usadili Ukrajincov, zvlášť na to školených, aby sa vedeli vtierať do citov nášho obyvateľstva a potom ho

54 A MSNP, f. 13, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Kysucké Nové Mesto. Kronika SNP obce Zborov n. Bystricou; STANISLAV, J.: Fašistické represálie na strednom Slovensku, s. 225, 230.

55 A MSNP, f. 13, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Čadca. Kronika SNP obce Makov.

56 Tamže, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Čadca. Kronika národného povstania v Rakovej.

57 B. Chňoupek vo svojej publikácii pripisoval na účet príslušníkov 14. haličskej divízie SS aj iné teroristické excesy: výpravy proti obyvateľstvu obcí Košecké Rovné, Zliechov, Rovné (14. októbra 1944) a vystrieľanie cigánskeho tábora v Belej, vypálenie osady Mladoňov pri Lazoch pod Makytou (29. októbra 1944), prepady obcí Čičmany (4. decembra 1944) a Pružina (30. decembra 1944), výčiny vo väznici Krajského súdu v Banskej Bystrici koncom januára 1945 atď. Pozri CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 234 – 237. Iné zdroje však pomenované pacifikačné akcie (t. j. ich vykonávateľov) bližšie neidentifikujú. Vzhľadom na nemožnosť overenia týchto informácií ich bližšie nerozoberáme.

zradit'. Týmto spôsobom doplatilo veľa ľudí na svojom zdraví, trýznením gestapa, po prípade aj smrťou. Ukrajinci totiž preobliekali sa často za partizánov a takto využívali dôveru medzi obyvateľstvom takto udávali gestapu. Naši obyvatelia, keď sa potom dostali do styku so skutočnými partizánmi, nemohli im už dôverovať, v domnienke, že sú to ukrajinskí príslušníci nemeckej armády.⁵⁸ Niet sa prečo čudovať, že medzi obyvateľstvom zavládla apatia. Ľudia, najmä v podhorských oblastiach, sa báli príchodu okupantov, ako aj návštev partizánov, od ktorých im vo viacerých prípadoch hrozilo podobné nebezpečenstvo. Obavy z príchodu povstalcov a ich podporovanie ešte znásoboval strach z nemeckej odplaty – perzekúcií a vypálenia dedín.⁵⁹

Úplne odlišne pôsobia informácie o činnosti príslušníkov 14. haličskej divízie, v porovnaní s uvedenými prípadmi, z ukrajinských a nemeckých zdrojov. Tie uvádzajú, že medzi mužstvom ukrajinskej divízie a slovenským obyvateľstvom existovali veľmi dobré, ba „nadštandardné vzťahy, ktoré dokonca veliteľstvo divízie muselo neustále eliminovať“.⁶⁰ Podľa ďalších spomienok, hoci existoval zákaz stykať sa s civilným obyvateľstvom, nedalo sa tomu zabrániť: „Prikaz nebolo možné dodržať. Po prvé, boli sme ubytovaní medzi obyvateľstvom a po celý Boží deň sme sa stretávali. Po druhé, Slováci – milý národ a mali sme ich radi.“⁶¹

Osobitnú pozornosť (v nadväznosti na vyššie uvedené ale aj pre celkový obraz pôsobenia divízie na Slovensku) zasluhuje hlásenie z obce Zborov nad Bystricou okresu Kysucké Nové Mesto. Zároveň poukazuje nielen na represívne metódy príslušníkov 14. haličskej divízie SS v slovenských dedinách, ale aj na oportunistické správanie obyvateľstva: „13. októbra prišla do obce posádka esesákov, pozostávajúcich z ukrajinských vlasovcov... Po obsadení Zborová n. Bystricou vlasovcami, boli postupne obsadené i ďalšie obce doliny a to St. a Nová Bystrica... V obci previedol sa súpis členov každej domácnosti

58 A MSNP, f. 13, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Kysucké Nové Mesto. Kronika SNP obce Stará Bystrica. Pozri aj CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 234 – 235.

59 JANAS, K.: *Trenčianska župa (1940 – 1945)*. Trenčín 2007, s. 111.

60 ЧУЕВ, С.: *Украинский легион*, s. 419.

61 ЛАЗУРКО, Р.: *На шляхах Європи*. [online]. Chicago 1971. [citované 19. apríla 2006]. 6. časť: Словаччина. Dostupné na www: <http://combatant.onestop.net/lazurko/r06.html>

a zoznam, potvrdený obecným úradom, musel visieť v každej domácnosti na viditeľnom mieste... Vo večerných hodinách často sa ozývalo ulicami: „Halt! – Styj! – Parola?“ Niektorým osobám ušlo sa aj „Nieder!“ a bitky. Občania sa však vcelku znášali s Ukrajincami počas ich štvormesačného pobytu v obci. Niektorí fašisti, ale hlavne niektoré ženy, sa až priveľmi rozľútosili pri ich odchode. S Ukrajincami – i keď to boli nepriatelia – ľudia mohli sa dorozumieť. S Nemcami nie. Potom príde v úvahu, že bola jesenná sezóna. Ukrajinci skupovali husi, kačky, hydinu a dobre platili. A heslo Zborovčanov bolo: „Nech len dobre platia!“. Národnostné cítanie a chovanie tu vôbec neprišlo do úvahy... V januári esesácka posádka v obci začala dostávať lepšiu stravu, konala častejšie výcvik a pomaly sa zriaďovala šatstvom do poľného boja... Dňa 23. januára odišli z obce Ukrajinci cez Moravu na Viedeň. Na hraniciach partizáni počali ich napadať... Za dva, tri dni po odchode ukrajinskej esesáckej posádky počali sa navracat' niektorí dezertéri...⁶². Boli medzi nimi individúá, ktoré nedržali ani s Nemcami, ani so ZSSR. Snívali o ukrajinskej samostatnosti. Títo dezertéri sa nezapájali do partizánskych oddielov, ale žili schovaní v obci. V našej obci takíto žili až do príchodu Červenej armády traja.“⁶³

Okrem stíhacích protipartizánskych a represívnych akcií sa príslušníci divízie v novembri 1944 až v januári 1945 zúčastňovali na opevňovacích prácach v kotline Turca a v údolí rieky Váh v okolí Žiliny, kde vybudovali celý rad obranných postavení. Povojnové hlásenie z obce Rosina (okres Žilina) konštatovalo: „Asi v polovici októbra obsadilo obec ukrajinské vojsko (Vlasovova armáda). Počas tohto obsadenia bol voľný pohyb značne obmedzený,

62 O dezerciách z radov 14. haličskej divízie na Slovensku nasvedčujú viaceré zdroje. Prostredníctvom propagačnej letákovkej akcie vedenej K. K. Popovom z 2. slovenskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika 50 príslušníkov ukrajinskej divízie prešlo na stranu partizánov Pozri CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 233. Podľa iného údaja na prelome rokov 1944/1945 na Slovensku v partizánskom oddiele A. Suvorova bojovalo 63 ukrajinských dezertérov. Pozri MOTYKA, G.: *Ukraiňska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa 2006, s. 18 – 184. Celkovo počas nasadenia divízie na Slovensku dezertovalo z jej radov asi 200 vojakov. ЧУЕВ, С.: *Украинский легион*, s. 421.

63 A MSNP, f. 13, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Kysucké Nové Mesto. Kronika SNP obce Zborov nad Bystricou.

*nútené práce časté, spomienky na toto obdobie neprijemné.*⁶⁴ Okrem toho úlohou divízie bola ochrana železničných tratí zo Sliezska smerom na Bratislavu a v smere Žilina – Ružomberok. Taktiež Ukrajinci strážili vojenské závody na Považí, zvlášť zbrojovky v Považskej Bystrici.⁶⁵ Napriek stálym partizánskym diverziám na železničniciach, podľa ruského historika S. Čujeva, v oblasti činnosti divízie nebol vyhodенý ani jeden most či tunel: „*Keď predtým nemeckí dôstojníci neriskovali jazdiť v autách bez prikrytia silnej ochrany, tak teraz sa dalo po cestách premávať v noci a bez zábezpeky*“ – s čím sa však nedá jednoznačne súhlasiť.⁶⁶

Výsledkom pre divíziu úspešnej protipartizánskej bojovej činnosti bolo jej plné a úspešné samozásobovanie. Povstalci takpovediac zabezpečili Haličanov všetkým tým, čo jej nemohli dať Nemci. Autá, kone, guľomety, artiléria, množstvo pechotných zbraní, munície, potravín, pohonných hmôt a výzbroje – boli získané ako trofeje.⁶⁷ Divízia prešla následne reorganizáciou, doplnovaním mužstva,⁶⁸ výzbroje, výcvikom⁶⁹ a vytvorila tri samostatné bojové skupiny (proti postupujúcim vojskám sovietskej a rumunskej armády). Na rozkaz armádnej skupiny „Juh“ bola jedna jej bojová skupina (29. pluk) pod velením SS-Obersturmbannführera Deerna koncom decembra 1944 nasadená proti pravému krídlu 2. ukrajinského frontu, konkrétne proti 40. armáde v priestore Banskej Štiavnice, a to až do polovice januára 1945. Po ťažkých bojoch sa

-
- 64 Tamže, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Žilina. Kronika SNP obce Rosina.
- 65 Zbrojárskym závodom v Dubnici a Považskej Bystrici nemecké orgány prideliť zvláštnu kontrolu a ochranu. Pozri JANAS, K.: *Trenčianska župa (1940 – 1945)*, s. 110.
- 66 ЧУЕВ, С.: *Украинский легион*, s. 416 – 417.
- 67 Napríklad z trofejných 309 diel bol plne vyzbrojený oddiel ťažkého delostrelectva 14. haličskej divízie SS. Pozri PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 813.
- 68 Podľa M. Tejchmana k 31. decembru 1944 dosiahla 14. haličská divízia SS počet 22-tisíc vojakov a dôstojníkov. TEJCHMAN, M.: *Ve službách Třetí říše. Hitlerovy zahraniční jednotky*. Praha 1999, s. 160.
- 69 Výcvik jednotlivých oddielov 14. haličskej divízie SS bol zaznamenaný najmä v oblasti Turca: „*Ukrajinský zbor nemeckej armády usadil sa nám tu potom na výcvik a vyjedával nás.*“ A MSNP, f. 13, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Turčianske Teplice. Slovenské Pravno v národnom povstaní.

opätovne spojila s divíziou z väčšej časti sústredovanej v Turci a na strednom Považí,⁷⁰ v rámci príprav na svoj odchod zo Slovenska.⁷¹ Okrem vyššie uvedenej činnosti príslušníci divízie aktívne pomáhali nemeckým a slovenským úradom pri evakuácii ukrajinských utečencov pred postupujúcim východným frontom ďalej na Západ.

Práve v tomto čase (koniec januára 1945) v oblasti dovtedy zaistovanej a postupne opúšťanej 14. haličskou divíziou SS sa začali objavovať bližšie neidentifikovateľné vlasovovské (kozácke) tylové jednotky – ich výskyt a pôsobenie často mýlilo bádateľov problematiky a ich krvavé excesy boli pripisované aj na účet ukrajinskej SS divízie. Evidentne sa vyskytli napríklad v obci Podhorie žilinského okresu: „*Začiatkom februára sa okolité nemecké posádky začali poberať na front a v našej dedine sa začala javiť aká-taká úľava. No toto však dlho netrvalo a namiesto odchádzajúcich okupantov, prišli druhí. Boli to kozáci – vlasovci. Títo, beštie v ľudskej podobe, začali nemilosrdne prenasledovať našich hrdinov – partizánov.*“⁷² Pravdepodobne (ako sa domnieva M. Uhrín) v tomto prípade ide o prápor 580. východného jazdeckého oddielu (580. Ost-reiter-abteilung) pod velením mjr. Kalamorza. Prítomnosť vlasovovských jednotiek v priestore Liptova, Turca, Oravy, Kysúc a stredného Považia bol zaznamenaný od konca januára až do príchodu východného

70 FREMAL, K.: 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), s. 399.

71 Okrem vyššie uvedenej činnosti príslušníci 14. divízie SS aktívne pomáhali nemeckým a slovenským úradom pri evakuácii ukrajinských utečencov pred partizánskymi represáliami a postupujúcim východným frontom ďalej na Západ – predovšetkým do Rakúska. Bližšie pozri: ŠMIGEL, M., MIČKO, P.: *Evakuácia v znamení úteku*, s. 72 – 76, ĎURICA, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov v časovej následnosti faktov dvoch tisícročí*. Bratislava 2003, s. 448, 492, 497.

72 A MSNP, f. 13, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Žilina. Kronika SNP obce Podhorie. Z priestoru Vyšnej Boce sa udávalo: „*Dňa 22. januára 1945 v pondelok večer zavítali k nám Vlasovci. Týchto som sa najviac obával nielen preto, že mali vyše tristo koní a vyjedia seno, ale aj preto, že si počínali brutálne – neludsky... Žalostné bolo to, že ako Rusi v nemeckých uniformách bojovali proti svojim vlastným. Preto ich veľmi nenávideli partizáni a ČA, ako izmennikov rodiny – zapredancov vlasti*“. Tamže, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Liptovský Hrádok. Kronika SNP obce Vyšná Boca.

frontu do oblasti v apríli roku 1945 – v dobe keď 14. divízia SS už bola mimo územia Slovenska.⁷³

Sťažnosti miestneho slovenského obyvateľstva na príslušníkov 14. haličskej divízie SS boli spojené aj s ich odchodom začiatkom roka 1945. Okresný úrad v Považskej Bystrici hlásil, že „v dňoch 23. – 25. januára 1945 ukrajinské vojenské jednotky na rozkaz nemeckej brannej moci pobrali miestnym občanom spolu 102 koní, asi 150 postrojov a asi 80 vozov a s týmito odišli na nové stanovište. ... Toto branie koní vyvolalo medzi obyvateľstvom veľké pobúrenie a nepriateľský postoj proti nemeckej brannej moci“. Aj ďalšie správy z oblasti dislokácie vojenských oddielov sa niesli v podobnom znení.⁷⁴ „V Turíku nocoval oddiel (asi jedna rota – 140 mužov) ukrajinských protibolševických bojovníkov po zuby ozbrojených. Mnohí kradli a vystupovali drzo.“⁷⁵ Treba však upozorniť, že takýchto priestupkov sa dopúšťali viaceré vojenské

73 „Nemci a Vlasovci prichádzajúci do obce drancovali od obyvateľstva, čo mohli vlasovci v mesiaci apríli 1945 vypálili dom Pavla Hroša, v ktorom sa zdržoval on a Štefan Čuboň, priduc si po zbrane, ktoré tam mali uschované. Vlasovci začali strieľať, strhla sa prestrelka... Matku Pavla Hroša dobyli, vyhnali z obce, do ktorej sa vrátila až po oslobodení“. Tamže, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Čadca. Kronika SNP obce Podvysoká.

74 Okresný náčelník v Považskej Bystrici zároveň poznamenal, že ukrajinskí vojaci pred odchodom dopustili sa aj mnohých krádeží, pod ktorými myslel bezohľadné branie potravín a krmiva. Uviedol, že „miestna posádka v Šuji, v okrese Žilina, prišla do obcí Kardošová Vieska a Sádečné a veliteľ tam nariadil vyhubovať, aby občania odovzdali svoje seno a slamu, ktoré potom odviezli, ale za to krmivo nezaplátili“. Okresný náčelník vo Veľkej Bytči hlásil, že „v dňoch 23. až 26. januára 1945 vojaci od 14. Waffen Gren. Divízie der SS takmer vo všetkých obciach tunajšieho okresu viacerým roľníkom násilím zobrali kone, konské postroje, povozy, pobrali krmivo pre dobytok, nevyplatili účty za potraviny a niektorých občanov ohrozovali strelbou.“ „Pomer občianstva k nemeckým vojenským jednotkám sa oproti predošlému stavu zhoršil,“ – konštatoval okresný náčelník v Kysuckom Novom Meste. „Príčinou toho je, že keď odchádzalo ukrajinské vojsko, rekvirovalo kone, vozy a postroje, na ktoré v mnohých prípadoch nedalo potvrdenia. Taktiež mnohí ukrajinskí vojaci na vlastnú päsť brali u občanov krmivá pre kone, ba čo viac miestami i potraviny, čím obyvateľstvo bolo krajne roztrpčené.“ SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 782. Všeobecná politická situačná správa za druhú polovicu mesiaca januára 1945.

75 A MSNP, f. 13, Kroniky a spomienky na protifašistický boj v r. 1939 – 1945 z obcí okresu Ružomberok. Účasť obce Turík na národnom povstaní v roku 1944.

oddiely prechádzajúce slovenskými okresmi. Ako svedčia dobové záznamy, „*prechádza vojsko, tak ukrajinské, nemecké ako i maďarské, vo veľkých húfoch a tieto vojenské transporty a trény na vozoch a motorových vozidlách, prenocovávajú po obciach. Občianstvo, ležiace v obciach na hlavnej ceste Žilina – Trenčín a Považská Bystrica – Púchov, značne trpí týmito prechádzajúcimi vojenskými jednotkami, lebo kde sa zastavia, tam berú bezohľadne krmivo a slamu, odrážajú zámky z humien, maštali a šóp a dopúšťajú sa aj krádeží v hostincoch a po súkromných domoch*“.⁷⁶

Rozkaz na presun 14. haličskej divízie SS z územia Slovenska cez Bratislavu a Viedeň do Dolného Štajerska bol vydaný 21. januára 1945. Nemeckí stratégovia určili za cieľ presunu slovinské mesto Maribor, kde mala divízia zasiahnuť do bojov proti juhoslovanským partizánom.⁷⁷ Divíziu počas presunu (začal sa približne od 24. januára 1945) tvorili tri pochodové skupiny. Skupina „A“ pozostávala z príslušníkov 29. a 30. pešieho pluku, 14. výcvikovo-záložného pluku, spojovacej roty, protitankovej jednotky, 14. delostreleckého pluku a všetkých nevyhnutných zásob a súčasti výzbroje a výstroja. Išli po trase Čadca – Žilina – Trenčín – Nové Mesto nad Váhom – Stará Turá – Myjava – Senica – Malacky a 6. februára 1945 prekročili rieku Moravu a vstúpili do Rakúska. Do skupiny „B“ patril 31. peší pluk, ženijný a záložný prápor, ktorý sa presúval po trase Martin – Vrútky – Žilina – Trenčín – Piešťany – Bratislava – Hartberg – Gliersdorf – Graz – Maribor. Skupina „C“ bola osobitná autokolóna.⁷⁸

76 SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 782. Všeobecná politická situačná správa za druhú polovicu mesiaca januára 1945. Kým vo viacerých prípadoch na Slovensku nemecké vojenské veliteľstvá zasahovali a odstraňovali delikty z vlastných radov, horšie to bolo so slovenskými partizánmi, ktorí sa dopúšťali rovnakých kriminálnych činov. Partizáni operujúci v horách a lesoch na Slovensku „*prepadávajú niektoré obce a požadujú od obyvateľov potraviny, šatstvo, liehoviny, peniaze a tiež ošípané, dobytok a kone. Takéto prepadávanie sú na dennom poriadku a obyvateľstvo je proti tomuto úplne bezbranné*“ – bolo hlásené z rôznych miest Slovenska. Pozri tamže. Všeobecné politické situačné správy za október 1944 – január 1945.

77 FREMAL, K.: 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), s. 398 – 399.

78 CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 241.

V Dolnom Štajersku bola 14. Waffen-Grenadier Division der SS „Galizien Nr. 1“ premenovaná 28. marca 1945 na 1. ukrajinskú divíziu (veliteľ gen. Krat). Jej posledné nasadenie proti Červenej armáde prebiehalo pri meste Feldbach. Spolu s veliteľom Ukrajinského (nacionalistického) vojenského štábu gen. Pavlom Šandrukom sa vzdala do zajatia britským jednotkám. Ani napriek intervencii samého J. V. Stalina britské úrady haličskú SS divíziu Sovietom po vojne nevydali (keďže do vypuknutia 2. svetovej vojny v roku 1939 neboli jej príslušníci štátnymi občanmi ZSSR). Po prvotnom umiestnení v tábore v okolí Spittalu na rieke Dráve Ukrajincov nepozorovane presunuli do severného Talianska a v roku 1947 prepravili na Britské ostrovy.⁷⁹

79 TOLSTOJ, N.: *Oběti Jalty*. Praha 1998, s. 220 – 222.

Perzekúcie vojakov Rýchlej divízie proti sovietskym partizánom na Kaukaze v lete roku 1942

PETER JAŠEK

Po úspešnom začiatku letnej kampane v roku 1942, keď sa jednotkám slovenskej Rýchlej divízie (RD) podarilo koncom júla prelomiť sovietsku obrannú líniu pri Generalskoje a následne v súčinnosti s nemeckými divíziami dobyť Rostov na Done, stočil sa smer ich útoku na juh a operačným cieľom sa stal Kaukaz. V prvých augustových dňoch ofenzíva prebiehala dobre, ale čím ďalej postupovali vojaci RD na juh, čím viac sa nehostinná step začala blížiť k hustým kaukazským lesom, tým bezprostrednejšie mali možnosť zoznámiť sa s jedným z najväčších fenoménov vojny na východnom fronte – s partizánmi. Vojaci RD s nimi nemali príliš bohaté skúsenosti, predsa len RD bola od svojho sformovania v júli/auguste 1941 jednotkou nasadenou vo frontových bojoch. S vážnymi diverziami vo vlastnom tyle sa počas svojej kampane v roku 1941 nestretla, ak aj bola zaznamenaná partizánska aktivita, mala skôr charakter špiónážnej činnosti.¹ Opatrenia voči partizánom sa zamerali na to, aby predchádzali utváraniu väčších skupín aj na náhodné akcie s cieľom odzbrojiť civilné obyvateľstvo (prehliadky v domoch atď.), usilovali sa zároveň korektne zaobchádzať s obyvateľstvom.

Partizáni v podstate v tyle protivníka bojovali ako ozbrojené jednotky, ktoré nepatrili k regulárnej armáde.² Tejto všeobecnej definícii (aj keď do istej miery veľmi zjednodušenej, pretože nepostihuje niekoľko dôležitých skutočností) zodpovedali aj sovietske partizánske jednotky počas II. svetovej vojny. Prvé pokyny na ich sformovanie vydalo sovietske vojenské velenie už 29. júna 1941,³ následkom čoho sa skutočne vytvorilo niekoľkých partizánskych skupín operujúcich v tyle rýchlo postupujúceho frontu. Tieto však spočiatku nemali potrebnú podporu domáceho obyvateľstva, ktoré v dôsledku neúspešného sovietskeho systému sympatizovalo skôr s nemeckými jednotkami vo

1 Pozri napr. Vojenský historický archív Bratislava (VHA), fond (f.) Rýchla divízia (RD), škatuľa (šk.) 20, inventárne číslo (inv. č.) 50, číslo jednacie (č. j.) 24.718/1942 z 29. 3. 1942, Boj proti partizánom.

2 <<http://www.de.wikipedia.org/wiki/Partisan>>.

3 <http://www.en.wikipedia.org/wiki/Soviet_partisans>.

viere, že prišli ako osloboditelia. Nemecké praktiky na okupovanom území ich však rýchlo presvedčili o opaku, čo malo svoje dôsledky pre celý priebeh vojny. Partizáni sa tvorili zväčša z rozprášených útvarov Červenej armády, miestnych komunistov alebo diverzantov vysadených na padákoch zo sovietskeho ústredia. O partizánskom hnutí v pravom slova zmysle však môžeme hovoriť až od roku 1942, keď začalo dostávať pevnejšie organizačné formy.⁴ K jeho vzostupu prispeli tri dôležité faktory: nová viera v schopnosť prežitia Sovietskeho zväzu po úspešnej protiofenzíve pri Moskve, posilnenie partizánskych jednotiek o dôstojníkov Červenej armády a miestnych civilistov a nemecká okupačná politika.⁵ Dôležitým dátumom je 30. máj 1942, keď vznikol Ústredný štáb partizánskeho hnutia, ktorý hneď aj dostal rozkaz na zosilnenie partizánskej vojny v tyle nemeckých vojsk⁶ a bezo zvyšku ho vykonal. Navyše partizáni v roku 1942 už boli kvalitatívne na úplne inej úrovni ako v roku 1941, keďže neustále zdokonaľovali taktiku a metódy partizánskeho boja, naučili sa, aké ciele majú pre nich väčší význam a ktoré menší.⁷

Prvú aktivitu partizánskych oddielov vo svojom tyle zaznamenali jednotky RD začiatkom júla 1942, keď prepadli vojenský sklad v Kolpakovke (bez strát na životoch). V dôsledku toho boli vydané rozkazy sprísňujúce stráženie skladov, pri ktorých mala byť stráž vybavená guľometom a v posádkach sa mala zvýšiť ostrážitosť pri strážení. Okrem toho bolo zakázané ubytovať v blízkosti skladov civilné osoby.⁸ Vážnejšou a symbolickou predzvesťou partizánskej ofenzívy bola udalosť, ktorá sa odohrala 4. augusta 1942. RD sa valila v zostave nemeckého LVII. tankového zboru (veliteľ generál Kirchner) na juh od Rostova v smere na Kaukaz, pričom sa len sporadicky dostávala do bojového kontaktu s nepriateľom. V tento deň však bol zaevidovaný vážny útok záškodníkov, počas ktorého bol zákerne zastrelený jeden z hrdinov ros-

4 LACKO, M.: *Obraz sovietskych partizánov v dokumentoch Slovenskej armády*. In: *Historický zborník*, ročník (roč.) 14, 2004, č. 2, strana (s.) 71.

5 SLEPYAN, K.: *Stalin's Guerillas. Soviet partisans in world war II*. Kansas 2006, s. 35.

6 *Dějiny Druhé světové války 1939 – 1945. Svazek V. Zhroucení agresivních plánů fašistického bloku*. Praha 1979, s. 137.

7 SLEPYAN, K.: *Stalin's Guerillas*, s. 84.

8 VHA, f. RD, šk. 21, inv. č. 50, č. j. 25.355/1942, Zamedzenie partizánskej činnosti – nariadenie.

tovskej bitky a veľmi populárny dôstojník major Eugen Budinský,⁹ keď sa so svojou spojkou pokúšal dostať k vojakom Prezvedného oddielu bojujúcim v prestrelke pri mestečku Kropotkino. Už po tomto prípade bolo zrejmé, že partizáni a záškodníci sa stanú trvalými „spoločníkmi“ slovenských vojakov na ich ceste na Kaukaz. Tí museli Kropotkino doslova vyčistiť od sovietskych vojakov. Keď nemecká propaganda pripísala toto víťazstvo divízii SS Viking bojujúcej v susedstve RD, generál Turanec musel listom veliteľstvu zboru urgovať napravenie. Zároveň napísal domov na ministerstvo národnej obrany (MNO) správu, v ktorej naznačil, že podobné útoky budú mať ohlas zo strany RD: „*Mesto Kropotkino dobyli slovenské jednotky už 4. augusta, hrdinne tu padol mjr. Budinský. Mesto čistíme ešte i dnes... Nepriateľ ďalej zákerne bojuje a my každého zákerníka bez milosrdenstva odstavíme.*“¹⁰

Potom síce pokračoval rýchly postup slovenských vojakov, ale ten sa zastavil po prekročení Kubáňa v zalesnenom teréne kaukazského predpolia, kde sa prepady partizánov od druhej polovice augusta stávali takmer každodenným sprievodným javom života vojakov a začali spôsobovať aj početné straty na životoch. Ich útoky sa stupňovali až do takej miery, že začali mať nepriaznivý, ba až rozkladný vplyv na morálku divízie. Tá beztak upadala z dôvodu, že početné stavy stále klesali a náhrada zo Slovenska neprichádzala, čo bolo zvlášť citelné u dôstojníkov. Okrem toho partizáni mali na Kaukaze ideálny terén na svoju činnosť, lebo sa bojovalo v hustých lesoch, cez ktoré sa dalo prechádzať len po cestách, ktoré boli úzke a ťažko zjazdné.¹¹ Treba ale povedať, že partizáni neboli jedinými záškodníkmi v tyle RD. Sovietske velenie, vedomé si dôležitosti Kaukazu a potreby zastavenia nemeckého postupu, venovalo tomuto bojisku značnú pozornosť. Červená armáda (ČA) sa tu bránila veľmi húževnato a často posielala do tyla nemeckých (a aj slovenských) jednotiek špeciálne úderné skupiny. Ich úlohou bolo „*demoralizovať nepriateľa, ničiť jeho živú silu a techniku, narušovať komunikácie, zmocňovať sa trénu aj za-*

9 Je na mieste spomenúť, že bol bratom známeho slovenského archeológa Libora Budinského-Kričku. Bol zastrelený zo zálohy zrejme zatúlaným sovietskym ostreľovačom alebo vojakom Červenej armády.

10 VHA, f. RD, šk. 44, inv. č. 112, č. 38, Telegram z 8. 8. 1942.

11 TURANEC, J.: Slovenská Rýchla divízia v ofenzíve od Miusu cez Rostov na Kaukaz (od 20. júla 1942 do 21. augusta 1942). In : *Armáda v obrane a práci*. Bratislava 1944, s. 45.

*jatcov*¹². Do týchto úderných skupín boli zaradovaní vojaci – dobrovoľníci, ktorí využívajúc lesnatý terén prakticky nerušene prechádzali frontové pásmo, čomu sa však reálne v husto zalesnenom teréne nedalo zabrániť. Na základe archívneho materiálu možno povedať, že ich útoky boli približne rovnako časté ako prepady partizánov. Obe tieto zložky účinne spolupracovali, partizáni okrem bojovej a diverznej úlohy mali na starosti aj špionážne úlohy.¹³

Prvé protiopatrenia zo strany veliteľstva RD prišli v dôsledku partizánskych útokov v polovici augusta 1942. Veliteľom RD bol v tom čase (až do 23. septembra 1942) generál II. triedy Jozef Turanec, jeden z najschopnejších slovenských dôstojníkov, ktorý bol tak verným prívržencom samostatnej Slovenskej republiky, ako aj slovensko-nemeckej spolupráce. Navyše to bol veľmi prísny a energický dôstojník dbajúci na vysokú bojovú morálku jednotiek, ktorý osobne nenávidel partizánov a ich spôsob boja. Potom ako prepadli kolónu troch nákladných automobilov s pohonnými hmotami pri obci Bšeduchovskaja, vydal dňa 17. augusta 1942 Osobitný rozkaz č. 37, prvý, v ktorom nariadil aj niektoré protipartizánske opatrenia. Upozornil všetkých vojakov na nebezpečenstvo výskytu partizánskych útokov, a preto nariadil, aby každý vojak nosil svoju zbraň v priamom dosahu v duchu hesla „*Pozor lesy, každý zbraň pri sebe!*“, čo sa dovtedy najmä v útvaroch služieb nevyskytovalo. Preto Turanec trval na bezpodmienečnej stálej ozbrojenosti a pohotovosti k paľbe každého príslušníka RD a pri každej príležitosti. Zároveň bolo zakázané vysielat' spojky a jednotlivcov a počas pobytu v horách mali byť vysielané len skupinky s najmenej tromi vojakmi. Velitelia útvarov sa mali postarať o to, aby tento rozkaz „*prenikol až do posledného muža a aby bol do poslednej lítery dodržovaný*“.¹⁴

12 KARPOV, V.: *Generál. II. díl. Bitva o Kaukaz*. Praha 1986, s. 80.

13 V ďalšom texte budeme spomínať hlavne akcie partizánov, pretože v záznamoch RD bolo pri útokoch uvedené, či išlo o akciu partizánov, alebo údernej skupiny. Je však otázne, ako vedeli ich autori rozlišovať medzi jednotlivými skupinami, či prepád zaznamenaný ako partizánsky nevykonala úderná skupina. Na presnú rekonštrukciu skutočnosti, kedy išlo o prepád partizánov, by bolo treba mať k dispozícii aj ruské pramene.

14 VHA, f. RD, šk. 37, inv. č. 106, Osobitný rozkaz č. 37 zo 17. 8. 1942, č. j. 22.049.

Samozrejme, zastaviť ďalšie rozšírenie partizánskej aktivity nemohol rozkaz slovenských dôstojníkov, ale nezabránil ani tomu, aby si nevyžiadala obeť spomedzi vojakov RD. Po ďalších útokoch boli preto vydané prísnejšie pokyny na boj proti partizánom. Dňa 23. augusta boli prepadnuté tri zásobovacie autá vezúce muníciu, pričom partizáni zastrelili vodiča a spolujazdca v prvom aute a rozutekali sa do lesov. V dôsledku toho Turanec vydal „Osobitný rozkaz č. 41“, v ktorom sa prikazovalo, aby autá jazdili mimo posádky len cez deň a v kolónach minimálne po troch, pričom na každom nákladnom aute malo byť 5 ozbrojených mužov. V noci sa malo jazdiť len v najnutnejších prípadoch a aj to minimálne 10 vozidiel.¹⁵ Okrem toho v tomto rozkaze, presnejšie v jeho druhej časti, bolo nariadené aj nasledujúce represívne opatrenia: „*Pod vplyvom uvedeného prepadu nariaďujem: 1. Od dnešného dňa každého partizána, ktorého prichytíte so zbraňou v ruke, alebo so zbraňou u seba ukrytou, na mieste bez vypočutia odstrelíte; 2. Pre výstrahu poveste niekoľko zastrelených partizánov na frekventovaných miestach pri ceste s nápisom partizán; 3. Každá jednotka, ktorá v určitej osade je ubytovaná, zaistí sa hneď po príchode do osady z jej obyvateľov najmenej 5 najvýznamnejšími rukojemníkmi z radu občanov. Potom jednotka po osade rozhlási, že keď v osade alebo jej okolí partizáni niektorého člena slovenskej armády prepadnú, budú rukojemníci bez milosti popravení. K tomuto účelu zostaví si každá jednotka už vopred popravčiu čatu (1+10), ktorú vyzbrojí ruskými zbraňami a strelivom“.¹⁶ Svojím obsahom je to tvrdý rozkaz¹⁷ a v jeho dôsledku bolo potom viacero partizánov popravených. Turanec ešte pod tento rozkaz pripísal: „*Kto po tomto upozornení nebude vedieť, čo má s partizánmi urobiť,... a nevyporiada si to s nimi priamo na mieste, proti tomu zakročím poľným súdom*“.¹⁸ Na druhej strane si ale treba uvedomiť aj podstatu partizánskeho boja a charakter*

15 Tamže, šk. 21, inv. č. 50, č. j. 25.513, Osobitný rozkaz č. 41 z 24. 8. 1942.

16 Tamže.

17 Aj keď je pravda, že počas vojny s Poľskom v roku 1939 vydal veliteľ slovenskej armády generál Čatloš taký istý rozkaz: „... pretože činnosť teroristov (teroristi = partizáni – pozn. P. J.) smeruje proti armáde a jej záujmom, je veliteľ povinný nariadiť v zmysle ustanovenia čl. 68 predpisu A-I-1 okamžitú popravu (zastrelenia) teroristov prichytených pri čine, smerujúcim proti armáde a jej záujmom, alebo prichytených so zbraňou v ruke“. VHA, f. „53“, šk. 1, č. 324.

18 VHA, f. RD, šk. 21, inv. č. 50, Osobitný rozkaz č. 41 zo 24.8.1942.

tejto vojny. Opatrnosť mohla znamenať ohrozenie vlastného života. Je zaujímavý názor, ktorý o partizánoch vyslovil bývalý poľný prokurátor slovenskej armády a neskôr žalobca v procese s Dr. Jozefom Tisom, komunista Dr. Anton Rašla: „*Kto boli partizáni? Ťažko bolo rozoznať, koho ste to stretli na ulici mesta alebo na dedine, či je to mlčanlivý a uzímený, pokojne vyzerajúci občan, alebo či tento muž alebo žena nesú pod kožuštekou granáty a pištoľ a sú pripravení v každom momente zasadiť úder. Styk s pokojným obyvateľstvom bol na nerozoznanie od styku s partizánmi...*“¹⁹

Rovnako si treba uvedomiť, že RD bola nasadená ako jednotka v nemeckej armáde, ktorej bola de facto aj veliteľsky podriadená a ktorej rozkazy musela rešpektovať. Je historickou skutočnosťou, že Nemci viedli vojnu na východe brutálnym spôsobom, čo sa týkalo represíí voči civilnému obyvateľstvu a osobitne voči partizánom, ktorých neuznávali ako vojakov.²⁰ Už pred vypuknutím vojny vyšlo niekoľko nemeckých rozkazov, ktoré naznačili, ako sa bude na Východe bojovať. Či už ide o známy rozkaz proti komisárom alebo o „Barbarossabefehl“, podľa ktorého mali byť zločiny vojakov proti civilným osobám potrestané iba disciplinárne.²¹ O partizánoch (ukrytých pod menom záškodníci) sa písalo: „*Záškodníkov treba či už v boji alebo na úteku nemilosrdne zlikvidovať. Podozrivé osoby majú byť predvedené príslušnému dôstojníkovi, ktorý rozhodne, či sa majú zastreliť, alebo nie*“.²² Hitler dokonca do istej miery uvítal Stalinov rozkaz na tvorenie partizánov v zázemí, pretože „*dáva nám výhodu vyhladiť to, čo sa proti nám postaví*“.²³ Už rok 1941 priniesol z nemeckej strany brutálne represálie, ktoré sa so silnejúcim partizánskym hnutím šírili do takej miery, že na ich potlačenie už nestačili zaisťovacie sily a jednotky SS slúžiace v zázemí. Po zime 1941/42 sa ukázalo, že je nevyhnutné, aby zodpovednosť za akcie proti partizánom a za kontrolovanie civilného

19 RAŠLA, A.: *Neporazená armáda*. Bratislava 1969, s. 66.

20 <http://de.wikipedia.org/wiki/Sowjetische_Partisanen>

21 SEIDLER, F.: *Die Wehrmacht im Partisanenkrieg*. Selent 1999, s. 142.

22 Bližšie k tomu pozri GRONSKY, K.: Zločinný spôsob vedenia vojny nacistického Nemecka. In : TÓTH, D., KOVÁČIKOVÁ, K. (zost.) : *SNP 1944 – vstup Slovenska do demokratickej Európy*. Banská Bystrica 1999, s. 55. Faktom ale je, že viacerí nemeckí dôstojníci sa snažili v záujme udržania disciplíny svojich jednotiek tieto rozkazy negovať.

23 SEIDLER, F.: *Die Wehrmacht im Partisanenkrieg*, s. 69.

obyvateľstva prevzali vo väčšej miere aj bojujúce jednotky, ktoré sa od tejto chvíle častejšie zúčastňovali na čistení lesov, kontrole a evidencii civilného obyvateľstva, ale aj na represáliách, pričom stále spolupracovali s jednotkami polície a SS.²⁴ Dňa 10. augusta 1942 vyšiel rozkaz OKH (nemecký generálny štáb), ktorý konkretizoval, že „*boj proti partizánom a zabezpečenie bojového územia sú súčasťou vedenia boja a velenie skupiny armád atď. berie zodpovednosť za vykonanie k tomu potrebných opatrení*“.²⁵ Dňa 18. augusta vydal Adolf Hitler osobitný rozkaz o vedení protipartizánskeho boja v Sovietskom zväze, ktorého podstatou bolo rýchlo pristúpiť k likvidácii bánd za spoluúčasti voľných síl Wehrmachtu, SS a polície a zahrnúť všetky propagandistické, hospodárske a politické opatrenia, ktoré bude treba. Opäť zdôraznil, že boj proti bandám je záležitosťou jednotlivých veliteľstiev a týmito je aj vedený, pričom „*zničenie bánd si vyžaduje aktívnu likvidáciu a najtvrdšie opatrenia proti všetkým, ktorí sa podieľajú na výstavbe bánd alebo ich podporujú*“.²⁶ Zároveň ale upozorňuje, že „*potrebná dôvera v nemecké velenie sa musí dosiahnuť prostredníctvom prísneho, ale spravodlivého zaobchádzania s obyvateľstvom*“.²⁷ Podobne Hitler kládol dôraz na spoluprácu s miestnym civilným obyvateľstvom.

Aj z tohto hľadiska preto treba vidieť kontext s nemeckými rozkazmi a smernicami, ktoré boli vydané jednotkám RD, aj keď je pravda, že jednotky slovenskej armády mali svoj vlastný disciplinárno-trestný aparát (poľné sudy, poľných žandárov a prokurátorov).²⁸ Napriek tomu na veliteľstvo RD prichádzali nemecké rozkazy a smernice, a tým sa RD musela prispôbiť. Ešte v ten deň, keď bol vydaný „Osobitný rozkaz č. 41“ prikazujúci odstreľovanie partizánov, prišli od veliteľstva nemeckého LVII. tankového zboru,

24 HESSE, E.: *Der Sowjetrussischen Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutschen Kampfanweisungen und Befehlen*. Göttingen 1969, s. 114.

25 KÜHNRIK, H.: *Der Partisanenkrieg in Europa 1939 – 45*. Berlin 1965, dokument č. 73, Rozkaz Skupine armád Stred z 10. augusta 1942 ohľadom zodpovednosti pri boji proti partizánom, s. 514.

26 Tamže, dokument č. 74, Hitlerova smernica č. 46 z 18. augusta 1942 o likvidácii partizánskeho hnutia v Sovietskom zväze, s. 515.

27 Tamže, s. 516.

28 KUBÍK, P.: *Rudé stíny. Sovětské válečné zločiny 1941 – 1945*. Praha 2003, s. 105.

ktorému bola RD podriadená, smernice pre zaobchádzanie s civilným obyvateľstvom a zajatcami. Zdôrazňovalo sa v nich, aby sa mužstvo vyhýbalo násilnostiam a krádežiam voči civilom, a tiež aby sa korektné správalo voči zajatcom a vzdávajúcim sa vojakom. Ale tiež sa v nich uvádza: „*Neludské je odstreľovať vzdávajúcich sa nepriateľských vojakov. Len bojujúce civilné osoby a nepriateľskí vojaci, ktorí vztýčením bielej vlajky chcú privábiť k sebe svojho protivníka, aby potom na neho mohli zahájiť palbu, majú byť odstrelení*“.²⁹ Skutočnosť, že sa v týchto nemeckých smerniciach značne prihliada na ľudské správanie k civilom a nepriateľským vojakom je vzhľadom na nemeckú brutalitu v tejto vojne povšimnutiahodná. Nemeckým jednotkám nasadeným na Kaukaze velili zväčša konzervatívni generáli, ako bol napr. generálpukovník Ewald von Kleist, veliteľ 1. tankovej armády a neskôr celej Skupiny armád A, v tejto formácii bojovala aj RD. Jeho snahou bolo nakloniť si miestne obyvateľstvo vo svoj prospech.³⁰ Ďalšou príčinou bola propaganda, pretože Nemci sa na Kaukaze snažili poučiť z chýb na Ukrajine³¹ a voči civilom volili iný typ správania, na čo boli všetky jednotky bojujúce vo zväzku na Kaukaze operujúcej Skupiny armád A upozornené. Okrem toho bol silný – a správny – predpoklad, že národnosti žijúce na Kaukaze budú mať antipatie ku komunizmu, čo bolo treba podchytiť. Preto ani partizánske hnutie na Kaukaze nikdy nedosiahlo masové rozmery a v porovnaní s Ukrajinou alebo Bieloruskom bolo slabé.

Dňa 3. septembra 1942 prišiel na veliteľstvo RD výťah z ďalšieho rozkazu zboru, v ktorom sa uvádzalo, že „*chovanie sa civilného obyvateľstva ku spojeneckým vojskám... je vcelku priateľské a úctivé... Je veľmi dôležité, aby sme si získali dôveru hodne pyšných a česť milujúcich kmeňov kaukazských. K tomu vo zvýšenej miere dopomôže korektné a disciplinované chovanie sa*

29 VHA, f. RD, šk. 21, inv. č. 50, č. j. 25.508/1942, Zaobchádzanie so zajatcami a s civilnými osobami – smernice.

30 MITCHAM, S. W.: Kleist. In : BARNETT, C. (zost.): *Hitlerovi generálové*. Brno 2000, s. 284.

31 Nemci dobre vedeli o tom, aký efekt vyvoláva ich politika na okupovaných územiach. Ani v nemeckom vedení nebola v tomto smere jednota, napr. minister propagandy Joseph Goebbels sa prihovárал za mierny postup. Pozri IRVING, D.: *Goebbels. Pán myšlenek Tretí Ríše*. Brno 1998, s. 545 – 546.

našich vojakov“.³² Avšak aj tu treba spomenúť, že v závere sa písalo: „Priateľské chovanie obyvateľstva ku spojeneckým vojakom nezabraňuje tvoreniu sa bánd z rozprášených vojakov boľševickej armády, alebo tvoreniu skupín partizánskych. Neustála bdelosť jednotiek proti takýmto snahám a najprisnejšie zasiahnutie proti nepriateľským elementom každého druhu ostáva preto i naďalej v platnosti.“³³

Pravá partizánska vojna sa rozhorela koncom augusta. Dňa 26. augusta menšie skupinky Sovietov zničili telefónne vedenie p. pluku 20 asi na dvadsiatich miestach a potom napadli aj poruchovú hliadku, ktorá prišla opraviť škody. Výsledkom boli 2 mŕtvi a 2 ranení slovenskí vojaci.³⁴ Dňa 28. augusta prišlo hneď niekoľko partizánskych útokov. Počas jedného z nich bol napadnutý stotník Mačura s jedným nákladným a jedným osobným vozom, pričom výsledkom tejto akcie boli 4 ranení a 2 nezvestní vojaci, večer prepadli partizáni najskôr poľnú kuchyňu pešieho pluku 20 a aj stanovisko veliteľa pluku,³⁵ boli ale paľbou zahnaní. Pri jednej z týchto akcií sa podarilo chytiť dvoch partizánov a na základe informácií, ktoré od nich získali, vyslali jednotku a tá chytila ďalších štyroch. Ešte v ten deň bol jeden z nich obesený.³⁶ Zvyšných piatich čakal podobný osud o deň neskôr – 3 boli zastrelení a 2 obesení, ktorým bola pripnutá tabuľka s nápisom „som partizán“.³⁷ Ešte ten istý deň, t. j. 29. august, ale priniesol ďalší partizánsky prepád – opäť bola napadnutá jednotka spojárov, ktorí šli opravovať pretrhané káble medzi obcami Abchazkaja a Kutajskaja. Dvaja slovenskí vojaci boli zastrelení.³⁸

Prelom augusta a septembra bol čo do partizánskej aktivity naozaj kritický. Napriek popravám prišiel ďalší partizánsky útok hneď 30. augusta. V súčinnosti s údernými skupinami prepadli partizáni povoz, ktorý sa vracal do obce Abchazkaja a neskôr tá istá skupina prepadla nákladné auto vezúce

32 VHA, f. RD, šk. 63, inv. č. 183, č. j. 20.594/1942, Výt'ah z rozkazu veliteľ'stva zboru.

33 Tamže.

34 Tamže, šk. 46, inv. č. 120, č. 273, Správa z 26.8. 1942.

35 Tamže, šk. 32, inv. č. 69, Vojnový denník II. oddelenia RD, zápis z 30. 8. 1942.

36 Tamže, šk. 46, inv. č. 120, č. 275, Správa z 28.8. 1942, tamže, šk. č. 7, č. 30/2/7, Denník gen. Turanca za rok 1942, s. 81.

37 Tamže, šk. 46, inv. č. 120, č. 276, Správa z 29.8. 1942.

38 Tamže.

muníciu a poštu. Celkové straty na slovenskej strane za tento deň boli 1 mŕtvy, 3 ranení a 1 nezvestný.³⁹ Generál Turanec vo svojom denníku spomína, že tento deň prišlo tiež k prepadu kolóny áut vezúcich muníciu, pričom Slováci utrpeli nasledujúce straty: 1 mŕtvy, 8 ranených, 1 zničené auto a strata 300 mín a 12 000 kusov pešieho streliva. Hliadke sa podarilo na mieste chytiť troch partizánov, ktorí boli odstrelení.⁴⁰ Po tomto prípade bol vydaný ďalší osobitný rozkaz veliteľa RD, v ktorom gen. Turanec dôrazne upozorňoval na dodržiavanie bodov rozkazu č. 41, hlavne tých týkajúcich sa jazdy minimálne 3 áut a dokonca nariadil podať trestné oznámenie na veliteľa, ktorý dovolil vyslať iba jedno auto, čím konal proti tomuto rozkazu. V tomto prípade mal pravdu, keď tvrdil, že prepadu sa dalo zabrániť, keby dodržali jeho nariadenia na odosielanie kolóny áut. Preto hneď nariadil zorganizovať na cestách závozy, kde sa mali zhromažďovať automobily a tie mali byť ďalej vysielané len v skupinkách. V dôsledku prepadov nariadil pre všetky bojové jednotky stálu bojovú pohotovosť.⁴¹

Ďalší dvaja slovenskí vojaci (z poruchovej hliadky) boli zabití na druhý deň, 31. augusta. Aj z toho je vidieť, že Turanec nebol ďaleko od pravdy, keď o činnosti partizánov písal s určitým časovým odstupom: „... každý, i ten najbližší strom či kriačok sa stal podozrivý... Ani jedna cestička, ani jeden chodníček nebol istý a zákerné prepady boli každodenným zjavom... od záškodníkov bojujúcich v tyle našich bojujúcich jednotiek sme mali väčšie straty ako od nepriateľa.“⁴²

Aj začiatok septembra bol v znamení silnej partizánskej ofenzívy. Dňa 2. septembra partizáni prepadli kuchynské auto, pričom opäť zabili 2 vojakov a jedného ranili. Na miesto prišla síce slovenská hliadka, ale neskoro. Podobne 3. september stál život 2 slovenských vojakov, ktorých prepadla úderná skupina, keď šli s kuchynským trénom od hliadky HKB. Ani 4. september sa nezaobišiel bez prepadu. Ráno o 6.00 hod. prepadli partizáni skupinu 5 ná-

39 Tamže, šk. 46, inv. č. 120,č. 277, Správa z 30. 8. 1942.

40 Tamže, šk. 7, inv. č. 30/2/7, Denník gen. Turanca v roku 1942, s. 82.

41 Tamže, šk. 37, inv. č. 106, Osobitný rozkaz č. 45 z 31. 8. 1942.

42 TURANEC, J.: Slovenská Rýchla divízia v ofenzíve od Miusu cez Rostov na Kaukaz (od 20. júla 1942 do 21. augusta 1942) , s. 47.

kladných automobilov, z ktorých 4 zničili a zranili 5 vojakov.⁴³ Na miesto bol vyslaný motoristický pohotovostný oddiel pod velením poručíka Veľkého,⁴⁴ ktorý po prehľadani lesov v okolí obce Imeretinskaja chytil 2 partizánov, ktorí prepadli slovenskú kolónu. Obaja boli miestni komunisti – jeden predseda miestneho soviету a druhý kolchozu, pričom ich pomohlo odkryť miestne civilné obyvateľstvo. Za jedného sa prihovárало a ručilo, že je čestný, ten druhý bol údajne grobianom.⁴⁵ Po chytení boli predvedení na výsluch, na ktorom sa priznali, že sú partizáni.⁴⁶ Po výsluchu prišiel rozkaz oboch obesit' v dedine na výstrahu civilného obyvateľstva, čo sa aj udialo na námestí v Imeretinskaji, kde boli dva dni ponechaní na výstrahu.⁴⁷ Po vykonaní tejto popravy písal generál Turanec domov manželke o celkovej situácii a o spomínanej poprave: „*Sme v týchto nešťastných horách, kde za každým stromom číha smrť od partizána. Včera som už musel dať aj niektorých povesiť a na krku im visí ceduľa bol som partizán. Nemôžem si predsa dovoliť nechať svojich ľudí strieľať.*“⁴⁸ Po tejto akcii už nebola zaznamenaná žiadna poprava partizána, napriek tomu, že ich útoky neprestali. Jednou z príčin je, že 12. septembra bol vydaný rozkaz (taký istý prišiel aj z veliteľstva zboru), aby sa odstreľovanie partizánov dialo len vo výnimočných prípadoch, nakoľko by tým nemohli byť získané dôležité

43 VHA, f. RD, šk. 46, inv. č. 120, č. 282, Správa zo 4. 9. 1942. Iný zdroj uvádza 2 zničené a 3 poškodené autá a vojakov uvádza ako ťažko ranených. Tamže, šk. 32, Vojnový denník II. oddelenia, zápis zo 4. 9. 1942.

44 Tamže, šk. 9, inv. č. 37/5/9, č. j. 29.332. Bol vyznamenaný rádom „Za hrdinstvo“ III. stupňa. V zdôvodnení sa píše: „*Za najživšej partizánskej činnosti v septembri 1942, ktorá si vyžiadala ťažkých našich strát na ľuďoch aj materiáli. Bol veliteľom MSO. V tejto funkcii osobne viedol svoj oddiel proti partizánskym skupinám, ktoré zničil alebo zajal. Tým prispel k podstatnému obmedzeniu záškodnickej činnosti v tyle našej divízie.*“

45 VHA, Zbierka spomienkových prác, ŠZ X 365, Vojnový denník Antona Mihála, s. 27.

46 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Národný súd (NS), mikrofilm A-948, Tn Lud. 12/47/11, Zápisnica spísaná počas hlavného pojednávania Národného súdu, s. 76. Kapitán Vajda takto svedčil: „*Dotyční partizáni boli vypočúvaní a seabedome tvrdili, že sú partizáni. Boli to chlapi okolo 40-tky.*“

47 VHA, f. RD, šk. 32, inv. č. 69, Vojnový denník II. oddelenia, zápis zo 4. 9. 1942.

48 SNA, f. NS, mikrofilm A-950, List manželke zo 4. 9. 1942.

informácie „*a pri rýchlom a nesprávnom odsúdení mohla by nálada obyvateľstva poklesnúť a obrátiť sa v náš neprospech*“.⁴⁹

Teda ani napriek „Osobitnému rozkazu č. 41“ z 24. augusta 1942 nenašlo zlepšenie obrany proti útokom partizánov, preto sa stále hľadali ďalšie možnosti ako sa brániť. Dňa 28. augusta prišiel na veliteľstvo RD rozkaz od nemeckého LVII. tankového zboru, podľa ktorého sa mali zostaviť protipartizánske skupiny zo spoľahlivých vojakov a civilov,⁵⁰ RD preto začala s organizovaním týchto oddielov. Ich úlohou bolo v prípade potreby sa čo najrýchlejšie dostať na miesto, kde udreli partizáni. Ich vytváranie so sebou prinášalo nemalé ťažkosti, pretože dopĺňanie o civilov bolo ťažkou záležitosťou, keďže títo sa báli pomsty Rusov a správy o akciách partizánov tieto obavy len potvrdzovali. Preto sa niektorým armádnym útvarom ani nepodarilo takýto oddiel zostaviť. Osobitnou otázkou potom bola dôveryhodnosť týchto jednotiek, pretože ako napísal podplukovník František Stojan, veliteľ 21. pešieho pluku, „*nie je možno im bez ohrozenia vlastnej bezpečnosti dôverovať*“.⁵¹ Aj preto pristúpilo veliteľstvo RD na utvorenie dvoch motorizovaných stíhacích oddielov (MSO), ktoré mali slúžiť k tomu, aby sa čo najrýchlejšie dostavili na miesto prepadu, kde mali zničiť alebo prenasledovať útočníka a mali sa používať aj na čistenie priestoru. Vojaci do nich zaradení mali byť „*odvážni a odhodlaní pomstiť sa za svojich zákerne doteraz prepadnutých a zabitých kamarátov*“.⁵² Mužstvu MSO bola nariadená stála pohotovosť, disponovať s ním mohol iba veliteľ divízie a nemohlo byť používané na iné účely.⁵³ Aj tieto oddiely boli neskôr zrušené a ich úlohy prevzala záložná rota pôsobiaca pri veliteľstve RD. Súčasne sa rozbehla aj propagandistická ofenzíva – boli vydané letáky vyzývajúce rozprášené jednotky na prechod do zajatia a výzvy na zákaz potulovania sa civilného obyvateľstva, pričom oba letáky mali byť vyvesené na frekventovaných miestach, ale aj po lesoch.⁵⁴

49 VHA, f. RD, šk. 63, inv. č. 183, č. j. 25.576/1942 zo dňa 12. 9. 1942.

50 Tamže, šk. 21, inv. č. 50, č. j. 25.526/1942, Zostavenie protipartizánskych skupín – nariadenie.

51 Tamže, šk. 21, inv. č. 50, č. j. 1933/1942, Hlásenie p. plk. 20 o zostavení protipartizánskej skupiny.

52 Tamže, šk. 37, inv. č. 106, č. j. 22.098/1942, Zorganizovanie MSO.

53 Tamže.

54 Tamže, šk. 21, inv. č. 50, č. j. 25.526/1942, Zostavenie protipartizánskych skupín

Vyznamenania boli (resp. mali byť) ďalšou motiváciou pre slovenských vojakov, aby sa púšťali do boja proti partizánom. Takto boli vyznamenaní slobodníci Duchoň a Buvala, ktorí 3. septembra dorazili na miesto, kde partizáni prepadli kuchynský trén a svojou paľbou ich rozohnali. Dostali vyznamenanie III. stupňa.⁵⁵ Podobne aj nadporučík Miškovský, ktorý dostal vyznamenanie za to, že „*sa staral o telefonické spojenie medzi jednotkami pluku a udržiaval ho napriek partizánom*“.⁵⁶ Okrem toho pribudli aj ďalšie rozkazy nabádajúce k ostražitosti. Dňa 29. augusta 1942 bol vydaný rozkaz, v ktorom sa kritizovalo ubytovanie mužstva, pretože toto bolo ubytované jednotlivito po domoch a navyše roztráhané po celej dedine. Preto vyšlo nariadenie o tom, že mužstvo musí bývať hromadne v jednotlivých domoch a po družstvách. Okrem toho sa zdôrazňovalo, že „*v každej miestnosti, kde je mužstvo ubytované, musí mať u seba svoje organicky pridelené zbrane, pušky, guľomety a pod. stále poruke*“.⁵⁷ V deň, keď bola vykonaná poprava partizánov v Imeretinskaja, veliteľstvo RD vydalo osobitný rozkaz č. 46, ktorý sa týkal hlavne bezpečnosti na cestách. Bolo nariadené, aby pred autami išli pátrači z údernej skupiny, ktorí mali sprevádzať kolóny a prehladávať priestor v okolí ciest, na ktorých mali byť stále hliadky.⁵⁸ Partizánom sa však aj tak podarilo dosiahnuť pomerne veľký úspech 6. septembra, keď bol po ich útoku zabitý veliteľ susednej nemeckej 198. pešej divízie generálmajor Puck.⁵⁹ Potom síce načas ich aktivita „ustala“, 10. septembra znova podnikli niekoľko útokov. Prepadli kuchynské autá vracajúce sa do obce Kutajskaja a postavenie 2/11 batérie. Výsledkom ich akcie bolo 7 mŕtvych a 7 ranených slovenských vojakov.⁶⁰ Po tomto dni hlásil na bratislavské MNO generál Turanec rezignovane, že „*časté prepady sú následkom naprostej nesúvislej fronty medzi susedmi a prepadom zabránit*

– nariadenie.

55 Tamže, šk. 80, inv. č. 232, č. j. 1996/1942.

56 Tamže.

57 Tamže, šk. 37, inv. č. 106, č. j. 22.091/1942 z 29.8. 1942.

58 Tamže, Osobitný rozkaz č. 46 z 4. 9. 1942.

59 Tamže, šk. 46, inv. č. 120, č. 284, Správa zo 6. 9. 1942.

60 Tamže, šk. 32, inv. č. 69, Vojnový denník II. oddelenia RD, zápis z 10. 9. 1942.

je skoro nemožné“.⁶¹ Oblúbeným terčom akcií partizánov sa stávali hlavne kuchynské trény a jednotky spojárov.

Aj napriek stálym prepadom partizánov neboli zaznamenané nijaké perzekúcie voči civilným obyvateľom, aj keď osobitný rozkaz č. 41 mal klauzulu obsahujúcu zaistenie a potenciálny odstrel rukojemníkov. Je pravda, že niektoré slovenské jednotky sa takto zaistili, nie je však zachované, že by na niektorom mieste prišlo k odstrelu rukojemníkov. Napr. v obci Imeretinskaja, kde bolo veliteľstvo RD, sa slovenská jednotka zaistila 5 rukojemníkmi, ktorí však boli neskôr prepustení domov.⁶² Ešte v polovici augusta boli vydané smernice o potulovaní sa civilných osôb, v ktorých bolo sankciou za nedovolené potulovanie sa bez priepustky a mimo povolenú zónu zadržanie osoby, odobratie zásob a odoslanie na týždennú trestnú prácu.⁶³ Okrem toho bolo nariadené Operačným rozkazom č. 31 zo dňa 19. augusta 1942 vykonávať domové prehliadky a zadržiavať osoby podozrivé z partizánskej činnosti.⁶⁴ Dňa 10. septembra dostali jednotky rozkaz na vystavenie výstražných tabúl, na ktorých malo byť obyvateľstvo upozornené, že každý, kto sa bude zdržovať mimo osady bez platného nemeckého preukazu, bude zastrelený.⁶⁵ Tieto tabule veľkosti 100 x 50 cm mali byť napísané po nemecky aj po rusky a mali byť umiestnené pri východe z osád, bol to však rozkaz nemeckej proveniencie. Na druhej strane treba zdôrazniť, že velenie RD sa snažilo dostať civilné obyvateľstvo na svoju stranu, a to tak slovnými apelmi, ako aj tvrdým postupom voči rôznym neduhom ako krádeže a pod., keďže sovietska propaganda rozširovala, že nemecké a spojenecké jednotky páchajú zverstvá na civiloch. Gen. Turanec preto vydal upozornenie pre vojakov, v ktorom uvádza: „*Žiaľ Bohu nájdú sa jednotlivci, ktorí zabúdajú na dobrú povesť nášho vojska a priamo zverským spôsobom olupujú a znásilňujú miestne obyvateľstvo. Upozorňujem na toto naposledy a vyzývam každého jednotlivca, aby každého, kto podobným spôsobom pošpiňuje dobré meno nášho vojska, udal bez milosti na veliteľstvo*

61 Tamže, šk. 46, inv. č. 120, č. 288 z 10. 9. 1942.

62 Tamže, šk. 71, inv. č. 214, č. 4, Pamätník poľného žandárstva, s. 3.

63 Tamže, šk. 58, inv. č. 161, č. 54, č. j. 25.101/1942, Potulovanie sa civilných osôb – nariadenie.

64 Tamže, šk. 63, inv. č. 183, Operačný rozkaz č. 31 zo 19. 8. 1942.

65 Tamže, šk. 46, inv. č. 120, č. j. 25.535/1942 z 10.9. 1942, Ustanovenie posádkových veliteľstiev.

*RD. Každého previnilca postavím pred vojnový súd a ako odstrašujúci príklad nechám pár jednotlivcov odstrelit’.*⁶⁶

Jednako však sa zachoval koncept rozkazu zo 16. septembra 1942, ktorý naznačuje, že ako z jedným z protiopatrení voči partizánom sa mohlo eventuálne počítat’ aj s represiami voči civilistom. V tomto rozkaze sa uvádza, že „každá civilná osoba bez rozdielu veku a pohlavia, ktorá sa zdržuje 15 krokov od dediny, má byť bez ďalšieho vyšetovania na mieste odstrelená“.⁶⁷ V ďalšom bode sa uvádza, že za každého zákerne zabitého slovenského vojaka sa má z dediny ihneď odstrelit’ 20 civilných osôb bez ohľadu na vek a na pohlavie, a ak by ani to nezabralo, má sa pristúpiť k vyvraždeniu a zničeniu dediny. K tomuto rozkazu bolo pripísané stanovisko, v ktorom sa neodporúča jeho vydanie, a na podporu tohto sú tri hlavné argumenty – odporuje to vydaným rozkazom zboru aj vlastným, nikde nebolo zistené, že by civilné obyvateľstvo zapríčiňovalo prepady a okrem toho slovenskí vojaci boli podráždení už pri myšlienke na vraždu. A skutočne tento rozkaz nikdy nevyšiel a zapadol medzi spisy spravodajského oddelenia s označením „založiť ako bezpredmetné“.⁶⁸

Akútne partizánske nebezpečenstvo vyplývalo aj z toho, že partizáni boli všeobecne považovaní za bojovníkov odhodlaných na všetko, ktorí sa pred ničím nezastavia. V „Osobitnom rozkaze č. 48“ zo dňa 14. septembra 1942 sa uvádza, že v ukoristených dokumentoch pochádzajúcich z NKVD je návod na partizánsku travičskú činnosť, podľa ktorého sa mala voda a strava otravovať arsenikom, na čo mali byť využívané hlavne civilné osoby.⁶⁹ Aj RD vydala pokyn, aby sa venovala zvýšená pozornosť pomocnému personálu pri poľných kuchyniach, toto podozrenie sa ale nepotvrdilo. Je však známe, že partizáni účinne spolupracovali aj so ženami a deťmi. Deti najčastejšie využívali ako zvedov, pretože si ľahko získavali dôveru vojakov. Podobne ženy, ktoré navyše často pracovali ako pomocné sily v kuchyniach alebo ako prekladateľky či písárky na veliteľstvách, a preto mali informácie o vojenských plánoch.⁷⁰

66 Tamže, šk. 80, inv. č. 232, č. j. 25.491/1942, Neprístupnosť vojakov – upozornenie.

67 Tamže, šk. 21, inv. č. 50, č. j. 25.586/1942, Prepadávanie našich vojakov – protiopatrenie, s. 2.

68 Tamže, s. 1.

69 Tamže, šk. 63, inv. č. 183, Osobitný rozkaz č. 48 zo 14. 9. 1942.

70 HESSE, E.: *Der Sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel de-*

Z vyššie uvedeného vyplýva, že RD sa vedela brániť partizánom len s najväčšou námahou a boje s nimi si vyžiadali značné obete z radov jej vojakov. RD trpela poddimenzovaným stavom a v jej výzbroji absentovali niektoré zbrane, ktoré mohli byť využité aj v bojoch proti partizánom, resp. na zaisťovanie bezpečnej dopravy. Preto bola 23. septembra podaná na MNO urgentná žiadosť o odoslanie aspoň jednej čaty obrnených automobilov a jednej čaty tankov.⁷¹ V žiadosti sa vyslovene uvádzalo, že „*nepriateľské hliadky a partizáni nám spôsobujú veľké straty a znemožňujú nám zásobovanie, doručovanie rozkazov a udržiavanie osobného styku*“.⁷² Aký morálny dosah na slovenské jednotky mali akcie partizánov a úderných skupín, o tom si možno urobiť obrázok na základe osobitného rozkazu č. 51 z 5. októbra 1942, v ktorom nový veliteľ RD gen. Štefan Jurech musel konštatovať, že „*pri prepadoch partizánmi stávajú sa skoro vždy také prípady zbabelosti, že pri výstrele jedného nepriateľa dá sa na útek celá skupina bez toho, aby sa pokúsila o obranu*“.⁷³ Zároveň nabádal dôstojníkov, aby poučili mužstvo o tom, že keď majú vojaci pušku v ruke a muníciu, že sa nemajú čoho báť a je výhodnejšie, keď zostanú na mieste. Aj keď v tom čase už aktivita partizánov upadla, napriek tomu ešte v novembri 1942, keď sa front aj s RD posunul o niekoľko kilometrov na juh, upozorňoval gen. Jurech na partizánske nebezpečenstvo s tým, aby nechodili jednotlivé spojky na motocykloch a tiež peši v noci po ohrozených cestách.⁷⁴ Napokon boli na Východ vyslané tanky, dňa 30. novembra 1942 posilnila formáciu RD jedna tanková rota zložená zo 6 tankov LT vz. 38 a 6 tankov LT vz. 40.⁷⁵ To sa však už front pohol a partizáni nepredstavovali takú vážnu hrozbu ako na prelome augusta a septembra.

Osobitným problémom je pri partizánoch otázka, do akej miery boli ich akcie a následné represie proti nim protiprávne, resp. v súlade s medzinárodným právom. To totiž rozlišuje medzi bojovníkmi, ktorých chráni, a medzi bo-

utschen Kampfanweisungen und Befehlen, s. 111 a 113.

71 VHA, f. RD, šk. 46, inv. č. 120, č. 302 z 23. 9. 1942.

72 Tamže.

73 Tamže, šk. 37, inv. č. 106, Osobitný rozkaz č. 51 z 5. 10. 1942.

74 Tamže, Osobitný rozkaz č. 54.

75 KLUBERT, T.: Obrnené jednotky slovenskej armády 1939 – 1945. In: CSÉFAL-VAY, F. (zost.): *Slovensko a druhá svetová vojna*. Bratislava 2000, s. 256.

jujúcimi civilistami. Bojovník musí pritom byť viditeľne označený, čo partizáni väčšinou nespĺňali. Podobne nevystupovali so zbraňou na verejnosti (ale ich skrývali pod kabátom či inde), čo odporuje medzinárodným konvenciám, ako aj niektoré zbrane, ktoré používali, ako brokovnice či dum-dum strely.⁷⁶ Samo medzinárodné právo nechráni individuálnych neoznačených bojovníkov a podľa neho má „nepriateľ právo uvážiť a potrestať takéto individuálne činy ako vojnové zločiny. Konflikt medzi chvályhodným vlastenectvom na strane týchto jednotlivcov a bezpečnosťou nepriateľských vojsk nedovoľuje žiadne iné riešenie“.⁷⁷ Napriek tomu bol po vojne gen. Turanec odsúdený na dlhoročné väzenie. Priťazil mu hlavne prípad partizánov v Imeretinskaja, lebo títo boli viditeľne označení ako bojovníci. Ním vydané rozkazy boli síce tvrdé, ale v kontexte s realitou, aká na bojisku panovala. Popravení partizáni boli navyše usvedčení zo svojich činov. Vojaci RD pri represióch len reagovali na ich akcie, k regulárnym zajatcom sa správali korektne, podobné boli aj ich vzťahy s civilným obyvateľstvom. Vážnejšie zločiny proti ľudskosti, ako napr. vraždy či mučenie neboli od nich zaznamenané.⁷⁸ Medzinárodné právo navyše dovoľuje aj branie rukojevníkov, ale až ako posledné opatrenie, pred ktorým sa majú vykonať všetky možné metódy na zabezpečenie pokoja a poriadku.⁷⁹ Podľa slovenského historika Jozefa Bystrického počas leta 1942 na východnom fronte popravili vojaci RD 8 partizánov.⁸⁰ Tento údaj však treba rozšíriť o ďalších troch partizánov, ktorých spomína vo svojom denníku gen. Turanec a ktorí mali byť odstrelení dňa 30. augusta 1942, čo celkovo dáva 11 popravených či odstrelených partizánov. A do týchto počtov samozrejme nie je možné zahrnúť tých partizánov, ktorí boli zabití v regulárnom boji s jednotkami slovenskej armády, ani ich počet nemusí byť malý.

76 SEIDLER, F.: *Die Wehrmacht und Partisanenkrieg 1939 – 1945*, Selent 1999, s. 134.

77 Tamže, s. 135.

78 KUBÍK, P.: *Rudé stíny*, s. 105.

79 SEIDLER, F., *Die Wehrmacht und Partisanenkrieg 1939 – 1945*, s. 171. Bližšie sa otázkami porušovania medzinárodného práva zo strany slovenských vojakov venuje slovenský historik Pavel Mičianik vo svojej štúdií publikovanej v tomto zborníku.

80 BYSTRICKÝ, J.: Pozemné vojská slovenskej armády na východnom fronte 1941 – 1945. In : CSÉFALVAY, F. (zost.) : *Slovensko a druhá svetová vojna*, s. 213.

Slovenská armáda mala snahu do budúcnosti vziať si ponaučenie z bojov, ktoré absolvovala proti partizánom RD na Kaukaze. Veď jedna zo slovenských divízií – Zaisťovacia – bola stále zasadená v tyl nemeckého frontu, kde boli prepady partizánov každodenným javom. A napokon netrvalo dlho a partizáni so všetkým, čo prináša ich spôsob boja, sa objavili aj na území Slovenska. Ale to už je iná kapitola slovenských dejín.

Vojnové zločiny slovenských vojakov v rokoch 1941 – 1944

PAVEL MIČIANIK

Vojnovými trestnými činmi sú závažné porušenia noriem, ku ktorým dochádza počas medzinárodných ozbrojených konfliktov. Skutkovú podstatu týchto trestných činov v súčasnom trestnom práve určuje ako prvý Kódex Francisa Libera, ktorý prijala vláda USA počas občianskej vojny v rokoch 1861 – 1865. Kódex zverejnili ako zbierku „*inštrukcií pre veliteľstvo armády USA na bojiskách*“ 24. apríla 1863 dekrétom č. 100 prezidenta Abrahama Lincoln. Obsahoval aplikáciu zákonov počas vojnového obdobia na okupovanom území. Kódex zahŕňal povinnosti tak okupovanej, ako aj okupujúcej strany, obidve strany ich museli dodržiavať, aby sa zamedzilo vojnovým a trestným činom. Kódex podstatne ovplyvnil ďalší vývoj práva počas ozbrojeného konfliktu. Rovnakou problematikou sa zaoberali napríklad Petrohradská deklarácia z roku 1868, Bruselská deklarácia z r. 1874, Haagske konvencie z r. 1899 a r. 1907, Ženevská konvencia z r. 1929. Ani jeden z týchto dokumentov nepredpokladal, že porušenie noriem v nich obsiahnutých sa bude kvalifikovať ako trestný čin. Prelom nastal až v priebehu 2. svetovej vojny. Druhá svetová vojna zohrala rozhodujúcu úlohu v uznaní za trestné porušenia zákonov a obyčajov vojny. Dňa 25. októbra 1941 americký prezident F. D. Roosevelt a britský premiér W. Churchill ostro odsúdili nacistickú prax zadržiavania zajatcov a ich následné popravy. 13. januára 1942 spojenecké mocnosti vydali Spoločné spojenecké vyhlásenie o potrestaní za vojnové zločiny, známe ako Saintjamská deklarácia. Nasledovali vyhlásenia a prejavy, v ktorých spojenecké mocnosti vyjadrili rozhodnosť, že budú trestne stíhať všetkých, ktorí zodpovedajú alebo bezprostredne a dobrovoľne sa zúčastňujú na vraždách a popravách ľudí. To viedlo k vzniku Norimberského a Tokijského medzinárodného tribunálu „*za účelom potrestania vojnových zločincov, nezávisle od toho, kde došlo k spáchaniu vojnových zločinov*“, ale aj otvoreniu veľkého počtu procesov voči vojnovým zločincom, ktoré boli organizované v štátoch, kde sa páchali vojnové zločiny. Od tých čias pojem vojnový zločin nadobúda presnejšie vymedzenie.¹

1 MRÁZ, S.: Vojnové zločiny (1. časť). In: *Medzinárodné vzťahy*, ročník (roč.) 2, 2004, číslo (č.) 2, strana (s.) 24.

Tretia Ženevská konvencia: Práva vojnových zajatcov

Tretia Ženevská konvencia sa zaoberala právami vojnových zajatcov. Prijatá bola v roku 1929 ako rozšírenie práv garantovaných Haagskou konvenciou z roku 1907. Medzi tých, ktorým smie byť udelený štatút vojnového zajatca, podľa nej patria:

– členovia ozbrojených skupín a iných dobrovoľníckych jednotiek, vrátane tých, ktoré patria do organizovaného odboja a spĺňajú nasledujúce kritériá:

a) podliehali veleniu osoby, ktorá bola zodpovedná za svojich podriadených,

b) nosili zreteľné označenie rozoznateľné na diaľku,

c) otvorene nosili zbrane,

d) svoje operácie vykonávali v súlade so zákonmi a pravidlami vojny,

– členovia riadnych ozbrojených síl podliehajúci štátnemu veleniu
– obyvatelia neokupovaného územia, ktorí pri postupe nepriateľa spontánne pozdvihnú zbrane na vzdor inváznym jednotkám bez toho, aby sa pridali k riadnym ozbrojeným silám, rešpektujúci zákony a pravidlá vojny.

Jednoznačná definícia „zákonného bojovníka“ neexistuje, pretože množstvo bojujúcich ľudí v rôznych vojnách nemalo rovnošaty a nespĺňali tak požiadavku na „zreteľné označenie viditeľné na diaľku“. Tým nepodliehali ochrane Ženevskej konvencie (boli to nezákonní bojovníci). Do tejto kategórie patria predovšetkým partizáni, diverzné oddiely a ostreľovači, ktorí nosia oblečenie zabraňujúce ich identifikácii na diaľku, a ktorí sa snažia byť neviditeľní až do momentu ich útoku.

Vojnový zajatec

Vojnový zajatec (VZ) je vojak uväznený nepriateľskou mocou počas ozbrojeného konfliktu, prípadne okamžite po ňom. Ženevská konvencia pre neho platí od okamihu zajatia až po prepustenie či repatriáciu. Jeden z hlavných bodov konvencie deklaruje mučenie ako ilegálne a ustanovuje, že zajatec je povinný poskytnúť svoje meno, dátum narodenia, hodnosť a služobné číslo. Článok 4 tretej Ženevskej konvencie ochraňuje zajatý vojenský personál, partizánskych bojovníkov a určité skupiny civilného obyvateľstva. Na to, aby mohol byť zajatému vojakovi udelený štatút vojnového zajatca, v princípe musel tento vojak vykonávať operácie podľa zákonov a pravidiel vojny – mu-

sel byť článkom reťazového velenia, nosiť rovnošatu a otvorene nosiť zbraň. V praxi nie sú tieto kritériá striktné aplikované. Napríklad partizáni nemusia nosiť rovnošatu, prípadne otvorene nosiť zbrane, ale aj napriek tomu im je vo všeobecnosti udeľovaný štatút vojnového zajatca. Štatút VZ nezahŕňa neozbrojených nevojakov zajatých počas vojny.

Ženevská konvencia zaručovala zajatcom jasne stanovené práva:

(Čl. 3): „*Zranení a chorí budú zhromažďovaní a bude o nich postarané.*” (tento článok sa nevzťahuje len na vojnových zajatcov)

(Čl. 13): „*...Vojnoví zajatci sa musia za každých okolností chrániť, hlavne proti násiliu, alebo útokom či verejnému záujmu.*“

(Čl. 17): „*Nie je dovolená žiadna forma fyzického, či psychického mučenia s cieľom získať od vojnových zajatcov informácie akéhokoľvek druhu. Vojnoví zajatci, ktorí odmietajú odpovedať, nesmú byť vystavení hrozbám, nesmú byť inzultovaní či vystavení neprijemnému, alebo znevýhodňujúcemu zaobchádzaniu.*“

(Čl. 25): „*Vojnoví zajatci musia byť ubytovaní v rovnakých podmienkach ako riadne vojsko zadržavajúcej moci umiestnené v rovnakej oblasti.*“

(Čl. 42): „*Použitie zbraní proti vojnovým zajatcom, hlavne voči tým na úteku či pri pokuse o útek sa považuje za extrémny prostriedok, ktorému by mali predchádzať výstrahy podľa okolností.*“

(Čl. 69): „*Okamžite pri zajatí vojnových zajatcov zadržavajúca moc musí informovať zajatcov, ako aj ich vládu prostredníctvom zabezpečujúcej moci o opatreniach na zabezpečenie podmienok tejto konvencie. Rovnako musia informovať zainteresované strany o akýchkoľvek následných zmenách týchto opatrení.*“

(Čl. 88): „*Dôstojníci a vojnoví zajatci vo výkone disciplinárneho, prípadne súdneho trestu, nesmú byť predmetom krutejšieho zaobchádzania ako v prípade rovnakých trestov členov riadnych ozbrojených síl zadržavajúcej moci rovnakej hodnosti.*“

(Čl. 89): „*V žiadnom prípade nesmú byť disciplinárne tresty nehumánne, brutálne a nebezpečné pre zdravie vojnových zajatcov.*“²

2 *Tretia Ženevská konvencia (Práva vojnových zajatcov).* <http://www.referaty.atlas.sk>.

Zločiny voči zajatcom na východnom fronte

Vláda prvej Slovenskej republiky sa rozhodla pristúpiť k tretej Ženevskej konvencii 29. augusta 1939. Švajčiarska spolková rada prijala prístupné listiny podpísané predsedom vlády Jozefom Tisom 15. septembra 1939. Dohoda nadobudla platnosť 15. marca 1940. V priebehu ťaženia proti Poľsku tak slovenskí vojaci teoreticky neboli viazaní dodržiavaním Ženevskej konvencie. Napriek tomu neboli zaznamenané žiadne prechmaty slovenských vojakov proti poľským zajatcom. Po vstupe do vojny proti Sovietskemu zväzu už Ženevská konvencia zaväzovala aj slovenských vojakov. Do konca roku 1941 slovenská armáda zajala vyše 3 000 vojakov Červenej armády. Väčšina týchto zajatcov skončila v nemeckých zajateckých táboroch. Slovenská armáda zriadila v lete 1941 len jednu „zberňu zajatcov“ v západoukrajinskom mestečku Chyrow, kde bolo sústredených 394 sovietskych zajatcov. Slovenské stráže sa k zajatcom správali korektne. Táto „zberňa zajatcov“ bola na konci júla 1941 zrušená. Časť zajatcov bola prepustená, ale väčšina skončila v nemeckom zajateckom tábore. Bol to dôsledok operačného podriadenia slovenskej armády nemeckej Wehrmacht.³

Slovenskí vojaci sa tak dostali do bezprostredného kontaktu so sovietskymi zajatcami väčšinou počas alebo bezprostredne po skončení boja. Prvých zajatcov získala v dňoch 25. júna až 1. júla 1941 Rýchla skupina. Väčšinou boli zajatí pri dobytí bunkrov Molotovovej línie na rieke San. Dvaja zajatci boli chytení pri útokoch rozbitých sovietskych útvarov na ubytovacie priestory slovenských jednotiek v noci z 30. júna na 1. júla 1941. Jeden z nich bol vojak preoblečený do civilu, pri výsluchu ho usvedčili zo záškodníctva. Po ukončení výsluchu bol na rozkaz veliteľa Rýchlej skupiny plk. gšt. Rudolfa Pilfouska zastrelený.⁴

„Podľa výpovedí svedkov, skrývalo sa v okolitých lesoch do 2 000 kozákov, ktorí šarapatili v tyle. Domáci obyvatelia nariekli im neznámeho muža, že on je udavačom, či špiónom. Aj ho dovliekli na veliteľstvo RS. V dedinke Rutky ho nik nepoznal. So zaviazanými rukami ležal celú noc na zemi, upieral na

3 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu 1941 – 1944 I. (V operácii BARBAROSSA)*. Banská Bystrica 2007, s. 14, 180 – 182, 258.

4 Vojenský historický archív Bratislava (VHA), fond (f.) 55, škatuľa (šk.) 22, jednotka (j.) 4, Boje u Zaluža (27. 6. 1941), tamže, č. 21.932/Dôv.O.d.1941, Prešov 18. 8. 1941.

*každého pohľady plné strachu, neprehovoril však nič. Nechal som mu povoliť putá, aby si mohol pohodlne ľahnúť. Pred naším odchodom plk. Pilfousek po porade s miestnym starostom nechal ho za dedinou odstrelit’.*⁵ Toto je prvý známy prípad, keď bola porušená Ženevská konvencia. Plk. gšt. Rudolf Pilfousek bol prvým dôstojníkom slovenskej armády, ktorý ju príkazom na zastrelenie zajatca porušil.

Na začiatku júla 1941 bola Rýchla skupina posilnená na Rýchlu brigádu. Táto bola 22. júla 1941 nasadená do krvavej bitky o Lipovec. Počas tejto bitky zavraždili viacerých zajatcov. Stalo sa to, keď slovenské tanky odchádzali z prvej línie do tyla, aby si doplnili pohonné hmoty a muníciu. Zastavili sa pri protitankových delostrelcoch 5. roty kanónov proti útočnej vozbe (KPÚV), vyšli z tankov a pustili sa do reči. Stáli pri hrachovom poli, na okraji ktorého boli dobre maskované „líščie diery“, v ktorých ticho čakali na svoju príležitosť ukrytí červenoarmejci. Keď tankisti vyšli z vozidiel, zastrelili niekoľkých z nich i z delostrelcov. Delostrelci onedlho zákopy objavili a vytiahli z nich dvanástich sovietskych vojakov. Rozzúrený veliteľ 5. roty KPÚV npor. útv. Leopold Ďurana si ich dal nastúpiť do radu, vytiahol pištoľ a všetkých zastrelil.⁶ Po vojne bol vyšetrovaný, že zastrelil na svahu pred Lipovcom „v stave nepríčetnosti“ spôsobenom vplyvom šoku z boja 10 sovietskych vojnových zajatcov. Dvojčlennej eskorte slovenských vojakov potom rozkázal, aby nahádzali mŕtvych zajatcov do poľa. Ďurana mal od bitky pri Lipovci psychické poruchy, ktoré mu liečili v Martine. Jeho psychické zrútenie na fronte potvrdili viacerí vojaci i znalci. Preto bol v roku 1947 oslobodený od trestného stíhania.⁷ Vojaci, ktorí boli pri tom, si však uvedomovali, že npor. Ďurana spáchal vojnový zločin. Jedným z nich bol aj Antonín Žiška:

*„Keby sme ich pobili v tých dierach, to by bolo v boji..., ale toto bola vražda.“*⁸ Navyše pištoľ, z ktorej strieľal, mala zásobník len na 8 nábojov, takže bez ohľadu na to či zastrelil 10 alebo 12 zajatcov, ju npor. Ďurana musel

5 VHA, f. ŠZ, X-39, STRAKA, J.: *Vspomienky na udalosti a osoby rokov 1938 – 1945*. Martin, s. 17 – 18.

6 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu 1941 – 1944 I*, s. 120.

7 VHA, f. VO 4, šk. 19, vel. 4. oblasti, č. 6 345/Dôv. 4. oddel. 1947, Opis rozsudku, Žilina, 21. 11. 1947.

8 Rozhovor s Antonínom Žiškom, november 2007. Archív autora.

znovu nabiť novým zásobníkom! Teda jeho „stav nepričetnosti“ nemohol byť až taký vážny.

Druhý podobný prípad sa odohral o niečo neskôr pri Granove. Slovenskí vojaci tu so súhlasom veliteľa I/11 del. oddielu mjr. del. Jozefa Vogla zastrelili v pásme bojových operácií 5 sovietskych zajatcov. Mjr. Vogl „*po streľbe popravnej jednotky dal obetiam ranu z milosti, lebo dvaja prejavovali známky života*“. Pravdepodobne išlo o odvetu za prepad kolóny delostreleckého pluku 11 skupinou sovietskych vojakov zo zálohy, pri ktorom zahynulo 8 slovenských vojakov. Tu sa prvýkrát prejavilo, že slovenskí vojaci a dôstojníci (rovnako ako Nemci) neboli pripravení čeliť partizánskemu spôsobu boja. Jozef Vogl bol v júli 1955 zatknutý a 30. decembra 1955 sa s ním začalo súdne pojednávanie. Krajský súd v Bratislave ho 30. novembra 1956 odsúdil na 8 rokov väzenia a Najvyšší súd mu trest zvýšil 18. decembra 1957 na 12 rokov. Okrem popravy zajatcov bol falošne obvinený zo „*sabotáže Slovenského národného povstania*“. Odsedel si 8 rokov a 4 mesiace.⁹ Mučenie sovietskych zajatcov má zasa na svedomí stot. pech. Ján Stanek, ktorý bol na jar 1942 na stáži v štábe nemeckej 294. pešej divízie 6. armády v priestore Charkova. Ako veterán francúzskej Cudzineckej légie dokonca „*učil neschopných Nemcov získavať informácie od sovietskych zajatcov*“ tak, že im medzi prsty vložil hrubú ceruzku a poriadne pritlačil! Stanek sa vďaka účasti v Slovenskom národnom povstaní (SNP) stal po vojne oslavovaným hrdinom.¹⁰

Najväčšie problémy mali slovenské jednotky s partizánmi, na boj s ktorými neboli náležite vycvičené a pripravené. S partizánmi sa dostávala do potýčok predovšetkým Zaisťovacia divízia (ZD). Jednotky ZD uskutočnili do konca novembra 1941 len niekoľko prieskumných akcií, najmä v okolí obcí Skodorodnoje a Medvednoje. V priebehu týchto akcií bolo zajatých 21 partizánov, z ktorých boli dvaja 1. decembra 1941 na výstrahu zastrelení (veliteľ oddielu P. N. Rohozenko a radový partizán P. Ušakov).¹¹ Ženevskú konvenciu o zaob-

9 JABLONICKÝ, J.: *Glosy o historiografii SNP (Zneužívanie a falšovanie dejín SNP)*. Bratislava 1994, s. 38.

10 KLUBERT, T.: Zhrdzavená legenda „železného kapitána“ (Necenzurovaný obraz Jána Juraja Staneka). In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov III. (Povstanie roku 1944)*. Trnava 2004, s. 207.

11 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu 1941 – 1944 I*, s. 253.

chádzaní so zajatcami zjavne porušoval príslušník peš. pluku 102 tejto divízie npor.pech. Ján Záhorák: „*Npor. Záhorák, jako zpravodajský dôstojník sám vypočúval zajatých ruských partizánov a parašutistov, ktorí padli do zajatia Slovákom. Po výsluchu obyčajne oprel vypočutému pištoľ na hlavu a chladne tohto odstrelil. Strieľal týchto nešťastníkov vlastnoručne bez súdu. Teda proti platným zvyklostiam o ochrane vojnových zajatcov. Takto údajne zastrelil 4 parašutistov. Medzi inými jednu študentku, jedného ruského majora.*“¹²

Dotčný major sa dobrovoľne prihlásil do výsadekových diverzných jednotiek, aby mohol byť v blízkosti svojej rodiny, ktorá žila neďaleko Koziniek. Npor. Záhoráka upovedomili informátori z radov miestnych obyvateľov, že tento major chodí navštevovať svoju rodinu. S niekoľkými vojakmi majorovi pripravil pascu a zajal ho. Po výsluchu mu Záhorák oznámil, že bude zastrelený. Major ho prosil, aby mu s ohľadom na jeho rodinu zachoval život. Povedal Záhorákovi, že ho mohol na akciách v lesoch viackrát zabiť, ale neurobil to, lebo mu bolo ľúto jeho mladého života. Záhorák bol ale neoblomný, a tak ho zajatý major aspoň požiadal, aby mu dovolil rozlúčiť sa s rodinou. Šiel s majorom k jeho rodine, nechal sa u nej okázalo pohostiť a na spiatočnej ceste majora zastrelil, i keď mu prvýkrát zlyhala jeho puška! Záhorák vzal od vojaka inú pušku a nešťastného majora surovo zastrelil! Podľa od vekov rešpektovaných nepísaných pravidiel je však v takomto prípade odsúdencovi udelená milosť.¹³ Známy je aj prípad veliteľa čaty pancierových áut por. útv. Imricha Gaša. Počas protipartizánskej akcie v priestore Rudnja Udalevsckaja guľometom postrelil asi 25-ročnú partizánku, ktorá chcela ujsť do lesa. Por. Gaš potom rozkázal strelcovi obrneného auta stk. Františkovi Gregorkovi, aby ťažko ranenú partizánku dorazil! Ten ju „*viacerými ranami z pištole do tyla na mieste usmrtil*“.¹⁴

Podobné prípady sa stali aj v Rýchlej divízii (RD), ktorá bola nasadená v prvej línii. Prechmaty proti zajatcom z radov Červenej armády neboli zaznamenané, hoci divízia počas letnej ofenzívy v roku 1942 zajala v priestore

12 Archív Múzea SNP Banská Bystrica (A MSNP), f. XII, prírastkové číslo (prír. č.) 86/63, HANUS, Š.: *Vzpomienky na ilegality – prípravu povstania, povstanie a zajatecký život*, s. 15.

13 Tamže, s. 15 – 16.

14 VHA, f. VO 4, šk. 19, vel. 4. ob., číslo jednacie (č. j.) 81 042 dôv. 1947, Bratislava 4. 2. 1947, trestné oznámenie.

Rostova vyše 10 000 sovietskych vojakov. Problémy sa začali až na konci augusta 1942, keď bola aj RD konfrontovaná v lesoch Kaukazu s útokmi sovietskych armádnych diverzných kománd a partizánov. Veliteľ RD gen. II. tr. Jozef Turanec si s týmto problémom nevedel dať rady, a preto 24. augusta 1942 vydal osobitný rozkaz na boj proti partizánom:

„1. *Od dnešného dňa každého partizána, ktorého prichytíte so zbraňou v ruke, alebo so zbraňou u seba ukrytou, na mieste bez vypočutia odstreľte.*

2. *Pre výstrahu poveste niekoľko zastrelených partizánov na frekventovaných miestach pri ceste s nápisom ‚Partizán‘.*

3. *Každá jednotka, ktorá v určitej osade je ubytovaná, zaistí sa hneď po príchode do osady z jej obyvateľov, najmenej 5 najvýznamnejšími rukojemníkmi z radu občanov. Potom jednotka po osade rozhlási, že keď v osade alebo okolí partizáni niektorého člena slovenskej armády prepadnú, budú rukojemníci bez milosti popravení. K tomuto účelu zostavi si každá jednotka už vopred popravčiu skupinu (1+10), ktorú vyzbrojí ruskými zbraňami a strelivom“.*

Každému dôstojníkovi, ktorý by partizánov priviedol na veliteľstvo RD a nevyrovnal by sa „s nimi ihneď na mieste“, hrozil gen. Turanec poľným súdom. Súd hrozil i každému, kto by v prospech partizánov alebo rukojemníkov intervenoval.¹⁵ O opatreniach proti partizánom veliteľ RD informoval aj Ministerstvo národnej obrany (MNO): „Dnešného dňa vydal som nariadenie, podľa ktorého každý partizán musí byť na mieste odpravený a keď to nebude stačiť, dám popraviť z okolitých dedín popredné osoby ...“.¹⁶

Partizánske akcie samozrejme pokračovali napriek týmto opatreniam. V boji proti partizánom, diverzným skupinám armády a NKVD preto vydali vojakom RD nové inštrukcie. Ak ešte 24. augusta nariadil gen. Turanec každého chyteného partizána na mieste bez vypočutia zastreliť, 12. septembra už nariadil odstreľovať ich „len vo výnimočných prípadoch“. Chcel tak získať dôležité informácie a v neposlednom rade ho k tomu viedla aj snaha zachovať si priazeň miestneho obyvateľstva.¹⁷

15 Ministerstvo obrany Slovenskej republiky (MO SR) Bratislava, Oddelenie pre vydávanie osvedčení podľa zákona č. 255/46 Zb., príř. č. 103 – 156, Z/127, vel. RD, č. 25.513/Taj. 2. odd. 1942, Osobitný rozkaz č. 41, SV. 24. augusta 1942.

16 VHA, f. Rýchla divízia (RD), šk. 46, Hlásenia odoslané na MNO, MNO – náč. štábu, 271, Situácia RD 24. 8. 1942.

17 Tamže, vel. RD, č. 25.576/Taj. 2. odd. 1942, SV. 12. septembra 1942.

Napriek tomu bolo na rozkaz gen. Turanca v čase platnosti rozkazu popravených 8 zajatých partizánov. Jeden z nich bol 28. augusta 1942 obesený v obci Abchaskaja a ďalších 5 bolo tiež odsúdených na smrť. Troch na druhý deň zastrelili a zvyšných dvoch obesili a na krk im zavesili tabuľky s nápisom „Som partizán“.¹⁸ Pri prečesávaní lesov južne od obce Imeretinskaja 4. septembra 1942 chytil protipartizánsky oddiel 2 partizánov a 4 civilistov. Partizáni boli vodcami skupiny, ktorá bola s pomocou civilného obyvateľstva odhalená a zlikvidovaná ešte 28. augusta. Boli usvedčení zo sabotáží a ešte v ten deň obesení na námestí v Imeretinskaja za účasti miestnych obyvateľov. Na šibenici zostali visieť dva dni s ceduľami na krku, na ktorých bol nápis v azbuke „Ja partizan“.¹⁹ Títo partizáni mali sovietske vojenské rovnोшаты. Gen. Turanec tak porušil Ženevskú konvenciu, ktorú ako príslušník brannej moci Slovenskej republiky mal dodržiavať. Turanec bol po vojne za to súdený a odsúdený. Obhajoval sa tým, že plnil len nemecké rozkazy preložené do slovenčiny od nemeckého veliteľstva, ktorému bol podriadený. Jeho námietky by boli podľa neho márne, ale niektoré i tak vzniesol, že rozkazy nevydal. Obesiť partizánov v Imeretinskaja dal údajne na ústny rozkaz Nemcov.²⁰ V skutočnosti však protipartizánsky rozkaz nevydal na nemecký nátlak, ale z vlastnej iniciatívy. Rozkaz platil síce len necelé tri týždne a zrušil ho sám gen. Turanec, i tak bol ale očividným porušením tretej Ženevskej konvencie.

Zločiny voči civilistom na východnom fronte

Vzťahy slovenských vojakov s civilným obyvateľstvom boli mimoriadne dobré. Žiadna z okupačných armád na územiach bývalého Sovietskeho zväzu sa tým nemôže pochváliť. Niektorí slovenskí dôstojníci a vojaci v snahe zapáčiť sa nemeckým nadriadeným veliteľstvám a získať nemecké vyznamenania však prekročili medze ľudskosti a porušili slovenské rozkazy o pomere k ci-

18 Tamže, Hlásenia odoslané na MNO, MNO – náč. štábu, 275, Situácia RD 28. 8. 1942, Tamže, MNO – štáb, 276, Situácia RD 29. 8. 1942. Tamže, šk. 15, 42/1/15, Telegram č. 667, 2.9.1942, na MNO Bratislava.

19 Tamže, šk. 46, Hlásenia odoslané na MNO, MNO – náč. štábu, 282, Situácia RD 4. 9.1942. Tamže, šk. 7, 30/2/7, Vojnový denník gen. Turanca (10. 4. – 21. 9. 1942), s. 84.

20 A MSNP, f. VIII, šk. 1, sig. A/2, príř. č. A 56/75, Rozsudok Národného súdu nad F. Čatlošom, J. Turancom, V. Talským a L. Kleinertom, Bratislava 10. 12. 1947.

vilnému obyvateľstvu. Je známe, že veliteľ peš. pluku 102 pplk. pech. Michal Lokšík vydával rozkazy na vypálenie dedín a zabíjanie ich obyvateľov, čo bolo v príkrom rozpore s rozkazmi veliteľa ZD i slovenského ministra národnej obrany. Zločiny proti civilistom na jeho rozkaz preukázateľne spáchali dvaja dôstojníci pluku: nadporučík pechoty Ladislav Kleinert a Ján Záhorák. Tieto metódy videl a odsudzoval aj veliteľ nákladnej autokolóny npor. aut. Štefan Hanus, ktorý so svojimi autami vozil pechotu i s ťažkými zbraňami na väčšie akcie proti dedinám podporujúcim partizánov:

„Útvar... zaujal bojové postavenie pred takouto dedinou, delostrelectvo zahájilo z dosahu paľbu na takúto dedinu. Za takejto paľby sa približoval peší útvar na dedinu. Keď prišiel útvar... do takejto dediny, obyčajne horela. Všetko obyvateľstvo ušlo, jedine starci a deti zostali v dedine. Všetci boli pochytaní a zavrení do stodol, stáji a podobne, jako rukojemníci. Pravda dedina sa nehasila a rukojemníci boli ponechaní svojmu osudu.“²¹

Surovými metódami pri vyšetrovaní podozrivých osôb bol známy predovšetkým npor. Ján Záhorák, ktorý údajne „sám strelil do brucha jednu učiteľku“. Jeho vojaci sa podľa vzoru svojho veliteľa tiež správali k civilistom surovo.²² V lete 1942 sa dokonca pplk. Kmickievič v Bragine zoznámil s civilistom, ktorý zranený prežil medzi mŕtvymi spoluobčanmi popravu vykonanú jednotkou npor. Záhoráka. Ten podľa svedectva civilistu prišiel s jednotkou „do dediny a pýtal sa nemeckých žandárov, na koho by mali podozrenie, že je v spojení s partizánmi...“ Ľudí, ktorých policajti označili, „nechal odstrelit“.²³

„Násilnosti a vraždy proti bezbrannému civilnému obyvateľstvu“ boli viackrát zakázané veliteľom ZD, čo bolo rozkazom potvrdené aj na konci mája 1942. Preto chýry, ktoré sa šírili v poli i na Slovensku o týchto násilnos-

21 HANUS, Š.: *Vzpomienky na ilegality – prípravu povstania, povstanie a zajatecký život*, s. 12.

22 VHA, f. ŠZ, X - 122, KMICKIEVIČ, J.: *Čs. odboj v ZD 1942. Zápisnica zo 4. 12. 1947*. Tamže, X - 107, KMICKIEVIČ, J.: *Neznáme kapitoly odboja*. Bratislava 1972, s. 4.

23 KMICKIEVIČ, J.: *Ukrajina – Biela Rus*, s. 2. Kmickievič po vojne zjavne prehŕňal, keď tvrdil, že „npor. Záhorák postrelil na svojej akcii najmenej takých 3 000 ľudí“. (Tamže). Masové vraždenie takých rozmerov by sa totiž nedalo v žiadnom prípade utajiť.

tiach, boli považované za trestný čin „rozširovania nepravdivých správ“.²⁴ Skutočnosťou však zostáva, že aj pre slovenskú ZD platili rozkazy nemeckého vrchného vojenského velenia Ukrajiny, ktoré nielen umožňovali, ale dokonca priamo nariaďovali rabovanie, branie rukojemníkov a popravy civilných obyvateľov bez ohľadu na vek a pohlavie.²⁵ V mnohých prípadoch Nemci s pomocou miestnej polície vypaľovali dediny a zabíjali civilistov len preto, aby nadriadeným ukázali nejaké „úspechy“ v boji s partizánmi. V brutálite ale nezaostávali ani partizáni. 1. augusta 1942 vyrazilo okolo 10.00 h. 11 mužov 11/102 roty pod velením čtk. Mateja Kubáňa na dvoch nákladných autách z Riečice do Maloduše, aby odtiaľ odtiahli pred niekoľkými dňami napadnuté nemecké autá. Pri späťochnej ceste z Maloduše bolo asi o 14.00 h. pri obci Bjesujev (12 km južne od Riečice) prvé auto nečakane prepadnuté paľbou z pušiek, guľometov a ručnými granátmi. Po krátkej prestrelke partizáni 6 vojakov odzbrojili a vyzliekli z uniforiem, potom postrieľali a auto i mŕtvoly zapálili. Ďalších dvoch vojakov zastrelili a následne dokaličili na úteku, jedného zranili ťažko a 2 ľahko. Z 11-člennej jednotky tak strašnou smrťou zahynulo 8 vojakov a 3 boli ranení. Ukázalo sa, že partizáni sa nevyhýbajú ani slovenským jednotkám ak sú sami v prevahe, nešetia životy slovenských vojakov, ale ich mŕtvoly ešte po smrti zohavia a dokaličia.²⁶

Hneď na druhý deň pplk. Lokšík nariadil uskutočniť na mieste činu trestnú akciu. Na akciu bola vyslaná „trestná skupina“ v sile celej roty pod velením npor. pech. Ladislava Kleinerta. Npor. Kleinerta brutálna smrť jeho vojakov rozzúrila. Dal nastúpiť celú rotu a pred všetkými vojakmi prisahal, že pomstí brutálnu smrť ich kamarátov. Väčšina vojakov s ním súhlasila a bez reptania vyrazila na akciu. Krutá smrť spolubojovníkov totiž všetkých pobúrila.²⁷

24 VHA, f. Zaisťovacia divízia (ZD), šk. 21, II/5, Peší pluk 101, Dôverný rozkaz č. 8, SV. 28. 5. 1942, s. 3.

25 Takéto rozkazy boli preložené z nemeckého do slovenského jazyka a ako prílohy boli v celku priložené k rozkazom veliteľstva ZD. MIČIANIK, P.: Vplyv náboženstva a ideológie na vzťahy slovenských vojakov a civilného obyvateľstva Sovietskeho zväzu v rokoch 1941 – 1943. In: *Politické vedy*, roč. 4, 2001, č. 2, s. 40 – 42.

26 A MSNP, Pozostalosť J. Šolca, šk. 11, prír. č. 205/86, SPO, Cyk. eskadrona, č. 29/Taj. 1942, SV. 2. augusta 1942. (Odpis), VHA, f. RD, šk. 35, inv. j.89, č. 81.108/Taj. Ic 1942, Tajné!, SV. 8. 8. 1942.

27 Rozhovor s Ľudovítom Petraškom. Prešov, 24. 4. 2007. Archív autora

Vzdušnú podporu trestnej rote zabezpečovali 2 stíhačky B-534 a 2 pozorovacie lietadlá Š-328 leteckého detašmánu v Kozinkách, ktoré do určeného priestoru odleteli krátko po 9. hodine. V obci Maloduš spozorovali „*zhlukovanie obyvateľstva*“, preto na ňu zaútočili bombami a palubnými zbraňami. Nálet podniknutý o 9.20 hod. spôsobil požiar niekoľkých domov a zranil niekoľko obyvateľov obce. Letci však mali zaútočiť na inú obec, takže Maloduš bombardovali omylom. V dedine neboli partizáni, ale len miestni obyvatelia, ktorí šli práve do kostola. Pešia rota medzitým postupovala z Riečice smerom k miestu prepadu z predchádzajúceho dňa. Na mieste našla 8 znetvorených mŕtvol slovenských vojakov (6 spálených na aute, 2 zastrelených a dokaličených neďaleko miesta prepadu). Zistila tiež, že obce medzi Malodušou a Riečicou sú „*partizánske*“.²⁸ Bolo jasné, že družstvo čtk. Kubáňa padlo do vopred pripravenej pasce, z ktorej nemalo šancu uniknúť. „Trestná skupina“ potom s pomocou lietadiel prepátrala celé okolie. Keď letci hlásili npor. Kleinertovi, že zapálili obec Maloduš, pohl sa so svojou trestnou rotou k horiacej obci, i keď vedel, že letci mali zapáliť inú obec. Keď jeho rota dorazila do Maloduše, obec už horela „*asi na 15 miestach*“. Npor. Kleinert sa hneď spojil s miestnymi milicionármi, aby zistil, kto je v spojení s partizánmi.²⁹

Požiar v Maloduši však už o 9.30 hod. nahlásila nemecká policajná stanica v Chvojnikach veliteľovi cyklistickej eskadróny SPO npor. jazd. Štefanovi Belkovi, ktorý mal v mestečku svoje veliteľské stanovisko. Nemci predpokladali, že Maloduš (35 km severovýchodne od Chvojnik) prepadli 4 nepriateľské lietadlá. Npor. Belka to hneď hlásil veliteľovi SPO pplk. Kmickievičovi do Bragina, ktorý mu nariadil vyslať do obce asistenčný oddiel s požiarnou jednotkou. Oddiel tvorili 2 obrnené autá OA vz. 30, 3 družstvá cyk. eskadróny na nákladnom aute, hasičská striekačka s požiarnou jednotkou a lekár. Pre poruchu vozidiel oddiel vyrazil z Chvojnik až o 11.00 hod. Velil mu npor. jazd. Ladislav Donoval, por. jazd. Imrich Gaš velil obrneným autám a por. jazd. Florián Riška cyklistom. Oddiel dorazil k Maloduši o 12.10 hod. a zastal

28 VHA, f. RD, šk. 35, i. j. 89, č. 81.108/Taj. Ic 1942, Tajné! SV. 8. 8. 1942.; A MSNP, Pozostalost' J. Šolca, šk. 11, príř. č. 205/86, SPO, č. 29/Taj. 1942, SV. 2. augusta 1942, VHA, f. ZD, šk. 1 I/4, Vel. ZD, č. 50.013/Taj. vel. 1942, Tajné!, SV. 22. september 1942.

29 A MSNP, Pozostalost' J. Šolca, šk. 11, príř. č. 205/86, SPO, č. 29/Taj. 1942, SV. 2. augusta 1942.

na ceste pred obcou. Už z diaľky bolo vidno horiace domy. Cez ďalekohľad bolo tiež vidno zhromaždených ľudí v strede obce a uniformovaných vojakov, o ktorých predpokladali, že sú to sovietski parašutisti, ktorí prepadli dedinu. Por. Gaš vyslal do dediny obrnené autá, ktoré sa o chvíľu vrátili a hlásili, že v dedine je slovenská pechota. Celý oddiel sa potom pohol do dediny. Dôstojníci SPO hneď išli k dôstojníkom pechoty npor. Kleinertovi a por. Goliášovi, aby sa informovali o situácii. Npor. Kleinert ich stručne oboznámil so situáciou i príčinou jeho akcie. Všetci obyvatelia obce boli zhromaždení pred strážnicou miestnej milície a strážení dookola rozostavenými slovenskými pešiakmi. Dedina už horela asi na 20 miestach a hoci miestna požiarna pohotovosť stála nastúpená, požiare nikto nehasil. Npor. Kleinert nechal navyše oddeliť 15 ľudí z rodín, ktoré mali podľa milicionárov mužov u partizánov. Medzi nimi „*bolo viac žien s malými deťmi (1 – 2-ročnými) a niekoľko detí od 10 do 15 rokov*“. Týchto 15 ľudí nariadil npor. Kleinert odvieť do neporušeného domu neďaleko zhromaždiska a tam ich odstreliť.³⁰

Keď sa to dôstojníci SPO dozvedeli, pokúsili sa npor. Kleinerta odhovoriť od popravy civilistov. Ten ich však vysmial, že sú tu ešte krátku dobu, a že u peš. pluku 102 „*to takto všade robia a tento spôsob je jedine správny*“. Povedal im, že je to pomsta za vojakov zabitých predchádzajúci deň partizánmi. Hneď na to 2 slovenskí a 1 nemecký vojak „*priamo sadisticky a vášnivo*“ povraždili v uvedenom dome vybraté ženy, deti i jedného bezmocného jednonohého starca o barlách. Medzi nimi bola aj 26-ročná matka s dojčaťom v náručí. Jeden 9-ročný chlapec Kleinerta na kolenách prosil, aby ho nedal zastreliť, ale ani takáto zúfalá prosba ho neobmäkčila a chlapca zastrelili. Kleinert potom nechal dom s mŕtvymi zapáliť a starostu obce prinútil prehovoriť k zhromaždeným obyvateľom, aby tento masaker brali ako odstrašujúci príklad pre každého, „ *kto nebude lojálny k Nemcom*“. Nedovolil dokonca svojmu lekárovi ani ošetriť ľudí, ktorí boli ranení počas náletu. Pešiáci navyše začali ľuďom kradnúť veci, ktoré si odnášali z horiacich domov. Npor. Kleinert s týmto drancovaním súhlasil. Dôstojníci SPO boli takýmto správaním šokovaní, pretože obyvateľov Maloduše poznali „*ako dobrosrdečných a pohostinných ľudí*“, ktorí „*pri nedávnej akcii nanosili*“ vojakom SPO „*množstvo vajec, syra, mlieka, smotany*“ a nechceli za to „*žiadne peniaze*“.

30 Tamže.

Aby nedošlo k „*bratovražednému boju*“, radšej z obce s celým oddielom bez rozlúčenia s npor. Kleinertom odišli.³¹ Onedlho z obce odišla aj trestná jednotka. Keď po skončení diela skazy opúšťala obec, vojakom sa vryl do pamäti „*starec na lavici pred chalupou, ešte nezachvátenou plameňmi, ktorý, hom-pálajúc nohami, nepríčetným smiechom vypevádza jednotku zo spustošenej dediny*“.³² Trestná akcia npor. Kleinerta za brutálne zabitie jeho vojakov sa tak zvrhla na primitívne a barbarské vraždenie bezbranných civilistov, ktorí boli predtým navyše slovenským vojakom priaznivo naklonení!

Po návrate z Maloduše hlásil npor. Donoval svojmu veliteľovi, čoho svedkami sa stali. Pplk. jazd. Jaroslav Kmickievič hneď všetkým dôstojníkom, ktorí boli v Maloduši, prikázal podať o tom, čo videli, písomné hlásenie a spolu so svojím hlásením ho poslal veliteľovi ZD. Upozornil v ňom plk. Kunu, že jeho jednotky operujú v priestoroch, kam sa pred príchodom SPO neodvážili vkročiť ani nemecké ani slovenské jednotky. Vojaci SPO pritom ani raz neboli prepadnutí, i keď niekedy museli ísť cez lesy aj osamelé autá! Civilné obyvateľstvo sa k jeho vojakom „*chovalo zdržanlivo, bojácne, ale veľmi pohostinsky*“. Keď sa ich vojaci SPO pýtali, čoho sa boja, odpovedali, že „*Čechoslováci... hneď strieľajú a pália dediny*“. Civilisti pritom hovorili vojakom SPO: „*Vy s tými žltými výložkami, ste iní vojaci, ako tí s červenými*.“ Pplk. Kmickievič veliteľa ZD upozornil, že jeho vojaci boli práve v obci Maloduš prijatí veľmi priateľsky a zásobení potravinami, ktoré im obyvatelia dali zadarmo. Z tohto dôvodu vyjadril zásadný nesúhlas s postupom „*trestnej skupiny*“. Logicky argumentoval, že to nahráva nepriateľskej propagande, zasieva nenávisť medzi civilistami k slovenským jednotkám, zväčšuje počet a aktivitu partizánov, čo zasa vedie k zväčšovaniu strát slovenských jedno-

31 Tamže; VHA, f. ZD, šk. 1, I/4, Vel. ZD, č. 50.013/Taj. vel. 1942, Tajné! SV. 22. september 1942, s. 3.; A MSNP, f. VIII, šk. 1, sig. A/2, príř. č. A 56/75, Rozsudok Národného súdu nad F. Čatlošom, J. Turancom, V. Talským a L. Kleinertom, Bratislava, 10. 12. 1947. Por. Gaš poznal npor. Kleinerta ešte z čias štúdií na gymnáziu, no ani táto známosť rozzúreného npor. Kleinerta neobmäkčila. BAJ-TOŠ, I.: *História slovenského pluku útočnej vozby 1939 – 1944*. Rukopis, s. 85. Rukopis sa nachádza v pozostalosti Jaroslava Šolca uloženej v A MSNP.

32 Archív autora, Rozhovor s Ľudovítom Petraškom. Podľa bieloruských údajov zahynulo v Maloduši počas augusta 1942 až 52 ľudí. (Informáciu poskytol PhDr. Martin Lacko, PhD.) Maloduša bola v tomto mesiaci ale vypálená najmenej dvakrát.

tiek. Kmickievič upozornil, že pomsta na bezbranných civilistoch nemá nič spoločné s vojenskou čťou, tobôž s ľudskosťou. Maloduš bola navyše 20 km južne od Riečice a slovenskí vojaci boli zabití 10 km juhozápadne od Riečice. Medzi týmito dvoma miestami bolo podľa neho „*ešte niekoľko obcí, ktoré by skorej mohli prísť v úvahu pre trestnú výpravu*“. Na záver svojho hlásenia pplk. Kmickievič požiadal veliteľa ZD, aby obidve hlásenia predložil MNO, „*aby sa vysvetlilo raz a navždy poslanie ZD, že je strážnym oddielom, a nie trestnou inkvizíciou so stredovekými spôsobmi...*“.³³

V ďalšom hlásení pplk. Kmickievič odmietol zabíjať bezbranné ženy, deti a starcov, a následne z nich v hláseniach konštruovať zabitých partizánov. Právom to nepovažoval za úlohu slovenskej armády. Veleniu ZD ale, v prípade jeho súhlasu s takýmito brutálnymi metódami, ironicky navrhol požiadať MNO o zriadenie „*odstreľujúcich oddielov, ktoré by nemali nič spoločného so slovenskou armádou..., takto by hanba zabijania žien a detí nepadla na slovenskú armádu*“.³⁴ Veliteľ ZD plk. pech. Pavel Kuna nariadil podať na npor. Kleinerta trestné oznámenie, ale práve 10. augusta 1942 ho vo funkcii vystriedal plk. gšt. Rudolf Pilfousek. Ten trestné oznámenie na Kleinerta okamžite stiahol a snažil sa pplk. Kmickieviča zbaviť velenia SPO.³⁵ Hlásenie pplk. Kmickieviča i troch spomenutých dôstojníkov sa tak pričinením nového veliteľa ZD k ministrovi národnej obrany vôbec nedostalo.

Zločin v obci Maloduša ale nezostal utajený. Stot. pech. Ladislav Kleinert pracoval po odchode do civilu v cukrovare v Trebišove. Na začiatku januára 1945 sa dokonca prihlásil do Československého armádneho zboru a bol prijatý k náhradnému pluku v Humennom. Už tam ho ale hľadali traja dôstojníci NKVD pre jeho zločiny spáchané na Ukrajine. Onedlho ho zaistili, súdili a 10. decembra 1947 ho v Bratislave Národný súd odsúdil na trest smrti. Svoju vinu najprv popieral, ale napokon sa pod t'archou dôkazov priznal. Keďže jeho manželka bola tehotná, požiadal o milosť. Jeho žiadosť bola

33 A MSNP, Pozostalosť J. Šolca, šk. 11, príř. č. 205/86, SPO, č. 142/Taj. 1942, SV. 3. augusta 1942. (Odpis).

34 Tamže, SPO, č. 146/Taj.1942, TAJNÉ, SV, dňa 10. augusta 1942. (Opis – Žilina, 18. júla 1946); A MSNP, f. XII, príř. č. S 203/86, Prehlásenie (Odpis) – Stanislav Šprteli, Veľké Topoľčany, dňa 28. februára 1947.

35 KMICKIEVIČ, J.: *Ukrajina a Biela Rus*, s. 2.

zamietnutá a Kleinert bol obesený.³⁶ Npor. pech. Ján Záhorák sa v lete 1944 pripojil k SNP, v roku 1945 „evakuoval“ na Západ, bol však zadržaný a od konca apríla 1945 bol vo väzbe. Okresný ľudový súd v Bratislave ho súdil za vraždu približne 50 ľudí na akciách počas jeho služby u ZD, bitie vypočúvaných a vypálenie domov v obciach Valavské, Medvednoje a Skorodnoje. Na jeho hlavu partizáni dokonca vypísali odmenu 100 000 rubľov za mŕtveho a 150 000 za živého. Ján Záhorák bol odsúdený na 25 rokov odňatia slobody. Trest smrti nedostal len preto, že sa so svojou rotou pripojil k SNP!³⁷

Zbytočného zabíjania civilistov sa dopustili aj piloti stíhacej letky 11, ktorá bola podriadená ZD. Na začiatku roku 1943 bol prednostom I. a oddelenia veliteľstva ZD mjr. gšt. Jozef Tóth. Okrem bežnej štábnej služby vykonával aj bojové lety, pretože bol poľným leteckým pozorovateľom a musel si odlietať povinné letecké hodiny. *„Pritom sa horlivo venoval pátraniu po sídlach partizánov.“* Tieto lety však bral skôr ako krutú zábavu:

„Totižto lietal nad bieloruskými lesmi vždy za svitania, kedy je pri lete smerom na západ najlepšia viditeľnosť. No skoro nikdy nezistil nič. Pravda vždy mal na palube palubné zbrane vo forme leteckých guľometov... a pri návrate na letisko v Ovruchi všade pri lete ponad polia kde pracovali na okopávaní poľí ženy a deti zniesol nad tieto pracovné skupinky a púšťal do nich plné dávky z leteckých guľometov. Vždy po návrate na štáb divízie svojimi výsledky letov chvastal a rehotal jako ostreľoval ženy na poliach. Asi ho bavil ten zmätok, ktorý vyvolal svojou strelbou na ostro. Svoje činy odôvodňoval s tým, že 'iné nič lepšieho si nezaslúžia, veď je to stejne len taká partizánska banda'.“³⁸

Vydávanie zločinných rozkazov a zločinné konanie sa preukázalo len v prípade piatich dôstojníkov ZD a niekoľkých ďalších vojakov, čo je v pomere k počtu mužov v ZD zhruba 0,2 %. Dezertéri Samo Fal'án, Juraj Puchý

36 A MSNP, f. VIII, šk. 1, sig. A/2, príř. č. A 56/75, Rozsudok Národného súdu nad F. Čatlošom, J. Turancom, V. Talským a L. Kleinertom, Bratislava 10. decembra 1947; BELKO, J.: *Zápisník z východného frontu*. Bratislava, 1965, s. 249 – 250, 262.

37 MEDVECKÝ, M.: Represie príslušníkov Zaisťovacej divízie voči civilnému obyvateľstvu na obsadenom území ZSSR. In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov I*. Trnava 2002, s. 165.

38 A MSNP, f. XII, príř. č. 86/63, HANUS, Š.: *Vzpomenky na ilegalitu – prípravu povstania, povstanie a zajatecký život*, s. 17 – 18.

a Jozef Mičudík po vojne falošne obvinili zo zlého zaobchádzania s civilistami, zavraždenia ťažko ranenej partizánky a účasti na masakre v obci Maloduša aj nadporučíka Jána Franka. Vyšetovanie však ukázalo, že ani jeden z nich nebol príslušníkom 10/102 roty npor. Franka a všetky ich obvinenia sú nepravdivé. Npor. Franko práve naopak prísne trestal všetky prečiny mužstva proti civilistom (väčšinou krádeže), ranenú partizánku nariadil ošetriť a vo svojej oblasti nedovolil Nemcom vypaľovať dediny. To potvrdili viacerí príslušníci jeho roty i jeho vtedajší nadriadený veliteľ III/102 práporu stopech Pavel Nérer.³⁹ Drvivá väčšina príslušníkov divízie mala s bieloruskými a ukrajinskými civilistami mimoriadne dobré vzťahy. Je zaujímavé, že najviac zločinných akcií proti civilistom bolo spáchaných v čase, keď divízii velil plk. pech. Pavel Kuna. Ten nesúhlasil s takýmito metódami, ale očividne nebol schopný presadiť svoju autoritu u svojho podriadeného pplk. Lokšíka. Plk. Kuna prejavil slabosť a neschopnosť nehodnú veliteľa divízie. Zaujímavé je, že tieto akcie ustali po vymenovaní plk. gšt. Rudolfa Pilfouska za veliteľa ZD. Ten si uvedomoval, že do tejto funkcie sa dostal proti vôli ministra NO gen. Čatloša, a preto sa snažil osvedčiť vo funkcii veliteľa divízie z každej stránky. Zakázal osobitným rozkazom vypaľovať dediny a strieľať civilistov. Velitelia plukov však boli tiež vymenení, takže tento jeho rozkaz sa bez problémov dodržiaval.

Terorizovanie a vraždenie civilistov sa prakticky nevyskytovalo u RD, pretože jej príslušníci mali oveľa menej možností stretávať sa s civilistami ako ich kolegovia od ZD. Najkrikľavejším prípadom bol stk. Jozef Sobko, ktorý bol trestne stíhaný za vraždu, násilnosti a krádeže, ktorých sa dopustil od 13. augusta do 19. septembra 1942 v obci Gulkevič. Stk. Sobko prišiel do tejto obce sám a začal sa tam správať ako nejaký absolútny krutovládca. V civilných bytoch raboval pod hrozbou zbrane alkohol, potraviny i cennosti. Tri ženy a jedno dievča znásilnil. Vrcholom Sobkovho zvrhnutého konania bolo, keď v jednom dvore zabil ručným granátom psa, ktorý tam na neho vyskočil. Zranil pritom seba i jednu ženu. Keď zo dvora odchádzal, stretol starca, ktorému nešťastný pes patrila. Na starcovu otázku, prečo mu zabil psa, Sobko od-

39 Štátny archív v Košiciach, f. Okresné ľudové sudy, Tn ľud 44/46, Protokol spísaný s kpt. pech. akt. Fanko Jánom.; Tamže, Zápisnica napísaná dňa 14. septembra 1946 v trestnej veci obžalovaného Jána Franka pre protištátnu činnosť pred okresným ľudovým súdom v Revúcej.

povedal starcovi úderom päste do hlavy. Starec spadol v bezvedomí na zem. Sobko ho však ešte z celej sily kopol do hlavy, a tým ho zabil. Jeho brutálnym výčinom urobil koniec až príchod celého útvaru. Je smutné, že stk. Jozef Sobko bol odsúdený len na 6 mesiacov väzenia. Ani tie si neodsedel, pretože bol zaradený do protipartizánskej skupiny.⁴⁰ Prípád zavraždenia staršieho muža sa vyskytol aj počas ústupu z Kaukazu v Krasnodare. Zabili ho bodákom dvaja opití príslušníci pracovného zboru. Obidvaja boli za svoj zločin súdení.

Vojnové zločiny v Slovenskom národnom povstaní

Smutné je, že jedným z podnetov na obsadenie Slovenska nemeckou armádou a vypuknutie Slovenského národného povstania bol vojnový zločin. Spáchal ho npor. út. Cyril Kuchta so svojimi mužmi 27. augusta 1944, keď na nádvorí martinských kasární postrieľali skupinu 24 nemeckých dôstojníkov a ich rodinných príslušníkov, ktorí sa vracali z Rumunska do Nemecka. Skupinu zadržali na príkaz partizánskeho veliteľa pplk. P. A. Veličku. Nemci nemali šancu uniknúť paľbe 35 vojakov vyzbrojených samopalmi z bezprostrednej blízkosti.⁴¹ Na druhý deň dal stot. jazd. Daniel Gonda zastreliť 18 zajatých nemeckých vojakov strážneho oddielu nemeckého detského tábora v Lubochni pri Ružomberku. Nemci (z toho 1 žena českej alebo poľskej národnosti) boli zajatí po celodennom boji, keď proti nim povstalci nasadili 105 mm húfnicu. Neskôr dal bez milosti zastreliť aj nemeckého úradníka, ktorý utekal z Ružomberka, jedného zraneného zajatého nemeckého vojaka a niekoľkých príslušníkov Východoslovenskej armády, ktorí sa bez zbraní dostali do jeho rúk. Gonda zahynul 13. septembra 1944, keď sa opitý vydal na motocykli v ústrety kolóne nemeckých obrnených vozidiel. Dávka z nemeckého guľometu ho na mieste zabila.⁴²

40 VHA, f. RD, šk. 21, Vel. RD, príloha k č. 25.611/Dôv. 2. oddel. 1942, Zápisnica.

41 KRNO, M.: Deň pred tým (S Cyrilom Kuchtom o udalostiach v Martine koncom augusta 1944). In: *Nedeľná Pravda*, 24. 8. 1990, s. 4 – 5.; BIELIK, P.: Neznáme povstanie. In: *Kultúra*, roč. 1, 1998, č. 13, s. 7 – 8.

42 Tamže; LACKO, M.: „Hrdina SNP“ kapitán Gonda (Povstalecký príbeh v ružomberskej oblasti). In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov III. (Povstanie roku 1944)*, s. 239 – 271.

Najviac vojnových zločinov spáchali počas Povstania partizáni, ktorí „obyčajne rešpektovali iba kulometry“. Prednosta justičného oddelenia slovenskej povstaleckej armády pplk. just. Samuel Korbel si uvedomoval zhoršujúcu sa situáciu na povstaleckom území:

„Keďže lúpeže a strieľanie po uliciach sa stávalo skoro každodenným, aj ja som chodil dobře ozbrojený a často ma doprevádzali okrem šoféra ešte dvaja vojaci s automatami.“⁴³

Ako sa neskôr ukázalo, nebolo to zbytočné opatrenie. Sám pplk. Korbel sa stal svedkom vojnového zločinu, ktorý sa stal na vojenskej strelnici medzi Banskou Bystricou a obcou Mičiná. Veliteľ strelnice ho zaviedol k dvom dlhým priekopám, kde ležalo 80 – 90 mŕtvol. Mali to byť „nemeckí špióni.“ Veliteľ strelnice sa ho opovážlivo opýtal: „*Dúfam, že súhlasíte, čo sme urobili s nepriateľmi?*“ Zhrozený zločinom a obklopený opitými partizánmi Korbel nebol schopný odpovede. Báł sa, že tiež skončí v masovom hrobe. Vzďaľujúc sa od miesta tragédie počul vzlykať otca a syna, ktorí mu hovorili, že sú Slováci, ako aj všetci zastrelení. Pplk. Korbel hlásil prípad veliteľom Povstania, no tí si to vôbec nevšimli! Meno veliteľa strelnice nie je známe.⁴⁴

Ďalším zločinom bolo brutálne zavraždenie 6 slovenských dôstojníkov, ktorí sa nepridali k Povstaniu. Bez vedomia vojenského prokurátora ich väznili spravodajskí dôstojníci vo vojenskej väznici. 14. októbra 1944 ich odviezli k obci Ľubietová, bez súdu zastrelili guľometom a narýchlo zahrabali. „*Hrob, z ktorého vyčnievali údy obetí, bol na druhý deň objavený miestnym pastierom.*“⁴⁵ Obecny pastier ich našiel v tzv. Lučatinskej jame v hromadnom hrobe. Všetkých vyhrabali a pochovali na rímskokatolíckom cintoríne v Ľubietovej. Išlo o plk. Kanáka, plk. Zverina, pplk. Kulicha, npor. Schmidta, npor. Fetzera a por. Kurtha.⁴⁶ Vyšetrowanie tejto vraždy bolo po vojne potláčané, odkladané a napokon amnestované. V Ľubietovej sa nachádzal aj zajatecký tábor, kde sa pred koncom Povstania nachádzalo asi 100 nemeckých zajatcov. Niektorí velitelia ich chceli nechať postrieľať, ale pplk. Korbel sa proti tomu rozhodne postavil. Šiel za gen. Viestom a ten to zakázal. Vraždy civilistov

43 A MSNP, f. XII, príř. č. S 1/98, KORBEL, S.: *Spomienky*, s. 82, 84.

44 Tamže, s. 77 – 78.

45 Tamže, s. 81.

46 Matrika zomrelých obce Ľubietová.

spáchali niektorí spravodajskí dôstojníci povstaleckej armády. Napríklad kpt. Šagát (povýšený z vojaka!) postrieľal v Kováčovej 50 ľudí vrátane žien a detí a počas ústupu ďalších 15 ľudí v Svätom Kríži. Vraždy civilistov mal na svedomí aj kpt. Šalgovič.⁴⁷

Mnohé zločiny spolu s niektorými spravodajskými dôstojníkmi zosnoval a nariadil vojenský sudca mjr. just. JuDr. Ján Cipka, ktorý „*ukázal sa byť viac vojakom ako sudcom*“. Stál za vraždou skupiny dôstojníkov plukovníkov Kanáka a Zverina, a mal prsty aj v odstránení niektorých svedkov tohto zločinu (jeden z vojakov po vojne zmizol bez stopy). Mjr. Cipka sa po vojne chválil aj tým, ako po potlačení Povstania zajali skupinu asi 20 nemeckých vojakov a mučili ich tak, že sa museli vyzliecť donaha, kľáčať a robiť rôzne sochy v snehu, až kým neomdleli alebo nezmrzli. Cipka mal zjavne sadistické sklony. Tesne po vojne ho niekto vyhodil z okna hotela v Žiline. Na mieste bol mŕtvy.⁴⁸ Vojnové zločiny spáchané príslušníkmi slovenskej povstaleckej armády boli väčšinou po vojne amnestované alebo dokonca oslavované ako hrdinské činy. Príslušníci armády sa ale ani zďaleka nedopustili toľkých zločinov ako partizáni. Tak ako na východnom fronte išlo o niekoľkých jednotlivcov, niektorí z nich mali očividne sadistické sklony.

Vojnové zločiny proti civilistom a vojnovým zajatcom, ktoré slovenskí vojaci spáchali v rokoch 1941 – 1944, sú smutným svedectvom brutálnosti 2. svetovej vojny. Počas ťaženia proti ZSSR ich nariadili vykonať alebo vykonali deväti dôstojníci a najmenej siedmi vojaci brannej moci Slovenskej republiky. Niektorí za ne po vojne niesli trestnú zodpovednosť (ako gen. Turanec, plk. Vogl, stot. Kleinert a npor. Záhorák), no niektorí sa vďaka rýchlemu „prispôsobeniu“ novým politickým pomerom trestom za svoje zločiny vyhli (napr. mjr. Tóth a npor. Ďurana). K porušovaniu Ženevskej konvencie a vojnovým zločinom došlo aj počas SNP. Sú známi piati dôstojníci slovenskej povstaleckej armády, ktorí sa ich dopustili. Nikto z nich nebol po vojne za svoje činy súdený. Ich zločiny boli ospravedlňované ako nevyhnutné alebo dokonca oslavované ako hrdinské skutky! Mená niektorých vojakov zodpovedných za vojnové zločiny ale ešte stále nie sú známe. Napriek tomu boli páchatelia vojnových zločinov okrajovým javom. Na východnom fronte sa totiž vystrie-

47 KORBEL, S.: *Spomienky*, s. 38, 95, 128.

48 Tamže, s. 64 – 65.

dalo až 100 000 slovenských vojakov a v Povstaní ich bojovalo vyše 60 000. Drvivá väčšina slovenských vojakov a dôstojníkov vojnové zločiny nepáchala a ich páchatel'ov rozhodne odsudzovala.

Forma a zacielenie gardistických represálií v rokoch 1938 – 1939

PETER SOKOLOVIČ

Máloktorá organizácia vyvolá v slovenskej historickej obci, ale aj laickej verejnosti toľko vášnivých debát ako Hlinkova garda (HG). Po roku 1945 sa činnosť gardistov stala vd'ácnym terčom retribučného súdництва a len účasť v Hlinkovej garde stačila na prisúdenie politickej nespoľahlivosti v obnovenom štátnom útvere s českým národom.¹ Mnohí z gardistov skutočne vynikali v represiách voči politickým a ideovým odporcom či podľa nich „rasovo menejcenným“ spoluobčanom. Na organizáciu s vyše stotisícovou členskou základňou² ich však nebolo toľko, aby sa o všetkých jej členoch paušálne mohlo hovoriť ako o najväčších zločincoch. Práve pre tých, čo vyvíjali v garde najaktívnejšiu perzekučnú činnosť, zanikala počiatočná činnosť tých, ktorí ochotne vstupovali do gardy v prvom období jej existencie s inými cieľmi, ako bolo vlastné obohatenie či vybičovanie si agresivity. Aj preto spoločnosť zákonite vníma Hlinkovu gardu najmä cez prizmu aktivít jej najagilnejších členov, ktorými boli poväčšine radikálni protižidovskí aktivisti a karieristi ochotní pre vlastný prospech zapredať svoje svedomie zvrátenej ideológii či vidine lepšieho spoločenského postavenia. Napriek tomu, ako sa vyjadril minister hospodárstva v 1. Slovenskej republike Gejza Medrický: „... *neobstojí zovšeobecňujúci pohľad na gardistov ako krvilačných hrdlořezov, sadistov a surovcov, s akými sme sa stretávali v povojnovej literatúre, divadelných hrách a filmoch. Avšak bolo zlé... že vedenie gardy počas slovenského štátu urobilo z nej spolu so svojimi tlačovými orgánmi radikálneho nespokojenca, podnecujúceho*

-
- 1 V Archíve Ústavu pamäti národa (AÚPN) je možno nájsť množstvo podkladov na vyšetrovanie bývalých príslušníkov HG. Podobne pre členstvo v garde boli vyšetrovaní ľudia, ktorých spisy sa dnes nachádzajú vo fondoch Národný súd v Slovenskom národnom archíve v Bratislave (SNA) či vo fondoch ľudových súdov v štátnych archívoch.
 - 2 Hlinkova garda prešla v svojej existencii viacerými fázami, v ktorých sa menil i počet členskej základne, závislej napríklad od uzákonenia povinného členstva v HG či od viacerých fáz tzv. očisty organizácie. Údaj o stotisícovom členstve používajú viacerí autori, garda ho dosiahla ešte začiatkom svojej existencie. Pozri napr. ČARNOGURSKÝ, P.: *6. október 1938*. Bratislava 1993, strana (s.) 202 – 246.

*nemecké kruhy proti koncepcii strany napríklad v židovskej otázke alebo v veci národného socializmu u nás.*³ Aj preto treba v súvislosti s perzekúciami gardistov brať na zreteľ teritoriálne, ako aj časovo-príčinné hľadisko. Medrický dodáva: „... kto by chcel čo i len v krátkosti načrtnúť históriu HG, bol by postavený pred sisyfovskú úlohu. Musela by to byť totiž nielen veľmi rozsiahla a dôkladná práca, opierajúca o množstvo dokumentárneho materiálu, ktorého niet a čiastočne ani nikdy nebolo, ale aj práca hodnotiacia a kritizujúca gardu v rozličných obdobiach jej existencie, ba takmer v každom meste alebo v obci. Časové a miestne rozdiely boli totiž nesmierne dôležité.“⁴

Z týchto dôvodov sa táto štúdia pokúsi načrtnúť formu gardistických represíí na základe vnútorného vývinu organizácie, ktorý prešiel viacerými fázami – od počiatočného vzrastu, cez úpadok a degradáciu, po fiktívne oživenie dôležitosti v období tzv. Slovenského národného povstania, keď vytvorila Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy (POHG). Tie však už netvorili čisto gardisti, ale aj osoby povolané na základe zvolávacích lístkov, ktoré nemuseli mať s gardou nič spoločné.⁵ Keďže gardistické represálie po roku 1940 nesmierne vzrástli v nadväznosti na protižidovské zákonodarstvo a „odobril“ ich štátny aparát, zameriam sa najmä na obdobie rokov 1938 – 1939, keď možno pozorovať vzrast moci mladej organizácie a ruka v ruke s tým prekráčovanie právomocí členov HG.

V prvom období svojej existencie do 6. októbra 1938 sa Hlinkova garda ešte len začínala etablovať v slovenskej spoločnosti. Nestala sa masovou organizáciou, jej členskú základňu tvorili zväčša rôzni dobrovoľníci, ktorí na lokálnej úrovni hodľali s podporou Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) prispieť k dosiahnutiu prvoradého cieľa – autonómie Slovenska v rámci zatiaľ ešte spoločného štátu s českým národom.⁶ Mladým ľudákom šlo najmä

3 MEDRICKÝ, G.: *Minister spomína*. Bratislava 1993, (s.) 30.

4 Tamže, s. 31.

5 K problematike Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy pozri napr. SOKOLOVIČ, P.: Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy. In: *Pamäť národa*, ročník (roč.) 4, 2007, číslo (č.) 4, s. 4 – 30, KARPÁTY, V.: Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy 1944 – 1945. (Organizácia a aktivity). In: *Vojenská história*, roč. 8, 2005, č. 4.

6 SOKOLOVIČ, P.: Vývoj Hlinkovej gardy v Trnave na pozadí formovania vzťahu k HSES v období do 6. októbra 1938. In: LACKO, M., DUCHOŇ, M., VAR-

o vytvorenie organizácie, „ktorá by svojou rozhodnosťou bola oporou autonómistického boja“.⁷ Aj preto boli v počiatočnom období represie (v istej fáze do druhej polovice júla 1938 zatiaľ len budúcich) gardistov namierené najmä voči politickým oponentom z radov komunistickej či agrárnej strany a „socialistov“. Stretávali sa s nimi najmä v nočných hodinách v ozbrojených potýčkach pri vylepovaní predvolebných plagátov.⁸ Už v tomto čase však do gardy prenikali i členovia bývalej Rodobrany, rozpustenej koncom dvadsiatych rokov,⁹ ktorí inklinovali k fašistickým myšlienkam a tento prvok s protizhídovskými názormi do nej vnášali.¹⁰

Situácia v garde sa radikálnejšie zmenila po vyhlásení slovenskej autonómie. Zo spolku formujúceho sa najmä z nadšencov a horlivých ľudákov sa stala organizácia s celoslovenskou pôsobnosťou. Garda mohla vystúpiť z politickej ilegality a rozvinúť svoju činnosť, ako hovorili sami gardisti, bez strachu z prenasledovania policajných zložiek.¹¹ Zmenila sa i kvalita a zacieľenie gardistických represíí. Kým do 6. októbra šlo najmä o spomínané strety s politickými protivníkmi, čo však nemuselo byť pravidlo, po vyhlásení autonómie sa mohli perzekúcie rozbehnúť naplno. Impulzom, ktorý dodal gardistom pocit dôležitosti a s tým súvisiacu moc, bolo vytváranie národných výborov. Na Slovensku sa zakladali už od prvých dní autonómie.¹² Národný

ŠO, I. (zost.): *Historické rozhľady I*. Trnava 2004, s. 127 – 144.

7 *Gardista*, 11. 2. 1939, s. 9.

8 Tamže, 28. 1. 1938, s. 7. Často sa stávalo, že sa pri lepení plagátov stretli s inou „autonómistickou“ skupinou, z čoho vznikali komické situácie.

9 ČAPLOVIČ, M.: *Branné organizácie v Československu 1918 – 1938 (so zreteľom na Slovensko)*. Bratislava 2001.

10 Napríklad od prvej schôdzky mladých budúcich gardistov v Trnave 7. júla za zatiaľ neformálneho predsedu (nebol ešte zvolený výkonný výbor) bol považovaný úradník Spolku sv. Vojtecha, bývalý člen Rodobrany Jozef Baxa, ktorý bol jedným z „duchovných otcov“ myšlienky založiť v Trnave organizáciu mladých autonomistov. Pozri *Gardista*, 4. 2. 1939, s. 5.

11 Tamže.

12 Problematiku národných výborov som rozpracoval v citovanej štúdii, preto sa jej na tomto mieste nebudem do podrobností venovať. Bližšie pozri SOKOLOVIČ, P.: Národný výbor v Trnave a jeho vzťahy k Hlinkovej garde v roku 1938. In: LACKO, M., DUCHOŇ, M., VARŠO, I. (zost.): *Historické rozhľady II*. Trnava 2005, s. 157 – 174.

výbor mal byť síce len poradným zborom vlády v regionálnych otázkach a nemal „zasahovať do kompetencií vojenských ani vrchnostenských či výkonných úradov, mal však byť na stráž i v prípade, že by tieto zložky nekonali svoje povinnosti, mali sťažnosti na ne oznámiť svojmu ústrediu“,¹³ gardisti sa však napriek tomu stali akousi predĺženou rukou výborov. Podľa nich samých im to dávalo právo a príležitosť zasahovať do kompetencií výkonných orgánov, a to nielen v civilných otázkach, ale neváhali napríklad kontrolovať i vojenské osoby, za čo sa na nich, pochopiteľne, zniesla spríška kritiky z armádných miest. V správe Okresného úradu v Kremnici Prezídia krajinského úradu v Bratislave sa spomína prípad gardistu Venderlu, ktorý „pod zámienkou razie svojvoľne prevádzanej zbudil a chcel legitimovať niekoľko vyšších dôstojníkov (Čechov) armádneho veliteľstva...“.¹⁴ Po protestoch armádných kruhov bol však verejne z gardy vylúčený.¹⁵ Podobné prípady sa stávali začiatkom roka na viacerých miestach, kde bola prítomná vojenská posádka. Gardistov podnecovalo k takejto činnosti pomocné členstvo v národných výboroch, ale viacerí boli za podobné správanie z gardy vylúčení.¹⁶ Sčasti svoje právomoci prekračovali azda z nevedomosti, najmä v období krátko po 6. októbri 1938, keď ešte v otázke kompetencií – zložiek štátneho aparátu, ale aj gardy samej – panovala napriek snahám Hlavného veliteľstva Hlinkovej gardy značná nejednotnosť vo výklade práv.¹⁷ Mnohé akcie gardistov, (nielen) ako výkonných orgánov národných výborov, sa vyznačovali prílišnou horlivosťou. Druhou stranou mince bola túžba po pomste najmä voči Čechom či iným „nepriateľom Slovenska“. V tomto období nemožno ešte hovoriť o represiaciach, ako sú známe z neskoršieho obdobia. Šlo najmä o „nadprácu“ gardistov v českej či židov-

13 *Slovenská pravda*, 12. 10. 1938. O Národných výboroch pozri aj SUŠKO, L.: Hlinkova garda od svojho vzniku po salzburské rokovania (1938 – 1940). In: *Zborník múzea SNP*. Banská Bystrica 1969, s. 189.

14 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-3, správa Okresného úradu v Kremnici Prezídia krajinského úradu v Bratislave z 28. 2. 1939.

15 Tamže.

16 Porovnaj Štátny archív (ŠA) Bratislava – pobočka (p.) Trnava, fond (f.) Okresný úrad (OÚ) v Trnave 1923 – 1944, 370 – 1938, 2247, 104/ prez.

17 Na druhej strane neduh zasahovania do kompetencií bezpečnostných či iných orgánov štátnej moci a správy sa ťahal s gardou prakticky počas celej existencie. Pozri napr. Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. 604, 604-66-4, Rozkaz HVHG č. 3 z 23. 1. 1942.

skej oblasti,¹⁸ ešte stále však pod drobnohľadom policajných orgánov a štátnej správy, ako i konzervatívnejších predstaviteľov HSLS, ktorí v národných výboroch, ako i v garde videli akúsi „bočnú vládu Karola Sidora“.¹⁹ Napriek tejto zjavnej animozite niektorých predstaviteľov strany na čele s Jozefom Tisom sa garda postupne prepracovala na relatívne vplyvnú moc v štáte a získala dôležité postavenie. 28. októbra úlohu HG v spoločnosti výrazne posilnilo vládne nariadenie č. 15 o rozpustení všetkých polovojských organizácií a uznaní Hlinkovej gardy za jedinú brannú organizáciu na území Slovenskej krajiny.²⁰ Postavenie Hlinkovej gardy a jej vplyv na politický a spoločenský život v tomto období rástli priam závratným tempom. Nariadením slovenskej vlády zo dňa 28. októbra 1938 boli s okamžitou platnosťou rozpustené všetky polovojské a branné organizácie účinkujúce na území Slovenskej krajiny: Národné gardy, Sväzy stráže slobody, Národné strelecké jednoty, Sedliacka jazda, Strelecké jednoty, Dunajská stráž a im podobné organizácie. Okrem toho boli rozpustené ozbrojené formácie telocvičných jednôt Sokol, Robotníckych telocvičných jednôt, Jednôt československého Orla, ale spolky neboli rozpustené.²¹ Okrem spomenutých spolkov zastavenie činnosti postihlo viaceré, najmä židovské spolky, ktoré boli „násilne“ rozpustené. Mnohé zo spolkov sa však rozpustili samovoľne (napr. Klub československých cyklistov) a rozhodli sa vstúpiť do Hlinkovej gardy, čím si de facto zachránili majetok.²² Hlinkova garda sa stala jedinou oprávnenou brannou organizáciou na území Slovenskej krajiny a získala právo „*podľa predloženého organizačného poriadku vybudovať svoju organizačnú sieť na území celej Slovenskej krajiny*“.²³

-
- 18 K problematike Židov pred 14. marcom 1939 pozri napr. NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov 1999.
- 19 KÁZMEROVÁ, Ľ, KATUNINEC, M.: *Dilemy Karola Sidora*. Bratislava 2006, s. 86, ČARNOGURSKÝ, P.: *6. október 1938*, s. 222.
- 20 *Úradné noviny*, roč. 1938, vládne nariadenie č. 15/38.
- 21 SNA, f. 604, 604-51- 3, ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944. 392 – 1938, 33885, 330/ adm.
- 22 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944. 392 – 1938, 38190, 330/ adm.
- 23 SNA, f. 604, 604-51-3, ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944. 392 – 1938, 33885, 330/ adm.

Garda tak na seba prevzala postupne záležitosti brannej výchovy, čím získala akoby posvätenie svojej existencie aj z českej strany.²⁴

Množstvo výhod, ktoré vyplynuli z gardistickej legitímácie, prilákali do jej radov viacero podľa neskorších vyjadrení „rozvratných živlov“²⁵. Spolu s radikálnymi prívržencami ľudáckej politiky boli najagilnejšími vykonávateľmi perzekúcií prevažne proti židovskému obyvateľstvu. Vyšetrovaním sa dokázalo, že v množstve prípadov sa na protižidovskej činnosti zúčastňovali aj sympatizanti rozpustenej komunistickej strany.²⁶ V období do 14. marca 1939 nebola činnosť gardy zameraná len na protižidovské akcie, ale práve tieto odsúdeniahodné udalosti boli v slovenskej spoločnosti najviac reflektované a viditeľné navonok. Práve problematika represii voči Židom je jednou z najťažších, zato i najaktuálnejších úloh pri skúmaní činnosti gardy. Nebyť Povstania a vytvorenia POHG, by laická verejnosť vnímala úlohu gardy jedine cez túto časť jej „práce“. Je to pochopiteľné, veď mnohí z gardistov sa aktívne zúčastnili na najbrutálnejších zákrokoch proti Židom, keďže postupne aj štátny aparát v procese „riešenia židovskej otázky“ dal garde oficiálne poslanie.²⁷ Do vyhlásenia 1. Slovenskej republiky však protižidovské zákonodarstvo nebolo natoľko pokročilé a úloha Hlinkovej gardy v ňom ešte taká zakotvená, ako to bolo neskôr v otázke arizácií či pomoci pri odsune Židov z územia Slovenska.

V tomto období gardisti prekračovali svoje právomoci pomocného orgánu bezpečnostných zložiek a úradov a zo svojvoľne chápanej pozície strážcov

24 Pozri ČAPLOVIČ, M.: *Branné organizácie v Československu 1918 – 1938 (so zreteľom na Slovensko)*. Bratislava 2001.

25 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-9, obežník Prezídia krajinského úradu o reorganizácii Hlinkovej gardy „Hlinkova garda – prechmaty jednotlivých členov“.

26 Otázka členstva komunistov v garde nie je ešte celkom objasnená, isté však je, že práve komunisti sa v mnohých prípadoch najhorlivejšie zapájali do protižidovských akcií. Z viacerých správ o gardistických „prechmatoch“ uložených v SNA vo fonde 209 vyplýva práve toto zistenie, i keď ho netreba generalizovať. Pozri napr. SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-3, správa Okresného úradu v Seredi Prezidiu krajinského úradu v Bratislave z 13. 3. 1939 o „prechmatoch“ gardistov, správa Četníckej stanice Čachtice Krajinskému veliteľstvu četníctva v Bratislave z 2. 3. 1939, ŠIMONČIČ, J., PINKAVOVÁ, M. (zost.): *Okresný úrad v Trnave 1923 – 1945. Katalóg RH a KSČ*. Bratislava 1966, spis 1881, 284/ 1939. Katalóg je uložený v ŠA Bratislava – p. Trnava...

27 Pozri napr. KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991.

slovenského majetku a životov zasahovali do viacerých sfér spoločensko-politického života. Aj bezpečnostné zložky a štátny aparát zniesli kritiku na mnohé prejavy perzekučných snáh gardistov. Do 14. marca 1939 sa objavilo viacero prípadov vyšetrovania gardistov pre delikty (nielen) voči židovským spoluobčanom Z mnohých je zrejme, že gardisti si boli vedomí svojho domnelého výsadného postavenia a prípadné trestné stíhanie pre nich často prakticky nebolo hrozbou. Už v tomto období je známe množstvo prípadov týrania Židov, násilného zhabania ich majetku, ktorý pod hrozbou mučenia a fyzických trestov boli nútení prepísať buď priamo na HG, alebo súkromné osoby. Najznámejšie sú prípady zhabania automobilov či rádioaparátov, ale aj väčších finančných obnosov.²⁸ V Seredi napríklad gardisti urobili zoznam všetkých Židov a k menám pripísali čiastku, ktorú má každý Žid zaplatiť, suma sa pohybovala od 20 do 4 000 korún. Podľa okresného úradu „*mal každý Žid, ktorý túto čiastku zaplatí, obdržať obraz Andreja Hlinku, a to Židia, ktorí darovali menšie čiastky, dostali menší obraz a Židia, ktorí darovali väčší obnos, dostali väčší obraz*“.²⁹ Mnohí Židia v meste sa dostali do väzenia na staniaciach HG a boli prepustení až potom, čo zaplatili požadované sumy, často presahujúce čiastky tisícov korún.³⁰

Napäté ovzdušie jesene 1938 stupňovali aj početné protižidovské akcie menších skupiniek, v ktorých si najmä mladí Slováci násilníckej povahy vybýjali agresivitu. Medzi výtržníkmi sa mohli objaviť i členovia HG, ale ako v iných podobných prípadoch ich účasť nemusela byť pravidlom. Protižidovské akcie tohto charakteru vznikali často spontánne, keď sa stretla väčšia skupinka podgurážených priateľov. Útočili najmä na okná domov židovských majiteľov, alebo na osamelých Židov, ktorí prechádzali v nočných hodinách

28 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-4, *Trnavské noviny*, 2. 4. 1939, s. 3. ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 371 – 1939, 1264, 113/ prez. Po 14. marci boli na základe rozkazu ministra vnútra úrady nútené spolupracovať s HG pri zabavovaní áut či rádii na písomné požiadanie HG opatrené pečiatkou veliteľa alebo na ústnu požiadavku veliteľov HG. Pozri SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-9, Rozkaz HVHG HŠ č. 23 z 9. 11. 1939. Do tohto obdobia však platí stav, že gardisti prekračovali svoje právomoci a rádioaparáty či autá odníмали osobám často protiprávne.

29 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-3, správa Okresného úradu v Seredi Prezídium krajského úradu v Bratislave z 13. 3. 1939 o „prechmatoch“ gardistov

30 Tamže.

mestom. Množstvo Židov žilo v strachu pred bitkou a v nočných hodinách nevychádzalo von.³¹ Pravidelne sa tieto výtržnosti a bitky opakovali najmä v prvých dvoch mesiacoch roka 1939. Trnavskí Židia sa napríklad sťažovali, že „*deň čo deň sú bez akéhokoľvek dôvodu napadnutí a dobití a jednotlivcom okná sa vybijajú*“.³² Došlo to až tak ďaleko, že obe židovské náboženské obce v Trnave listom z 25. januára 1939 žiadali ministerského predsedu Jozefa Tisa aby zasiahol, nakoľko okresný úrad podľa nich zakročiť nechce a mestská polícia nič nepodnikne.³³ Predsedníctvo slovenskej vlády zaslalo 2. februára 1939 sťažnosť na vyšetrovanie okresnému náčelníkovi s poukázaním „*ak pozorovanie poukazuje na výčiny členov Hlinkovej gardy, po dohode s miestnym veliteľom HG k tomu, aby bezodkladne bolo zjednané mierne ovzdušie v záujme ochrany života, zdravia a majetku miestneho obyvateľstva židovského vierovyznania až do zákonnej úpravy židovskej otázky*“.³⁴ Vyšetrovanie četníckej stanice potvrdilo, že sťažnosť sa v podstate zakladá na pravde, no poukázalo, že tieto výčiny vyprovokoval hlavne slovenský hlásateľ viedenského rozhlasu a bývalý fašistický tajomník Jozef Bílik-Záhorský.³⁵ Príslušníci HG v mnohých prípadoch tieto počiny trpeli a páchatel'ov a rušiteľ'ov poriadku skrývali aj tam, kde ich boli pri čine videli alebo poznali. Stávali sa totiž prípady, najmä ak šlo o vyšetrovanie výčinov proti židovským občanom, že členovia HG vykonávajúci strážnu službu často neboli nápomocní četníctvu, ba dokonca marili jeho prácu a neprezradili rušiteľ'ov poriadku ani v prípadoch, ak o nich vedeli, resp. aj ich pristihli pri čine. Napriek tomu četníci zaistili ako jedných z páchatel'ov mladíkov Jána Belku, Viktora Holinku a Štefana Klču.

31 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 393 – 1939, 3991, 344/adm.

32 NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 1*. Zvolen 2000, s. 218.

33 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-7. Správa trnavských Židov Jozefovi Tisovi z 25. 1. 1939.

34 NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 1*, s. 219.

35 Jozef Bílik bol významnou postavou a teoretikom gardistických radikálov najmä na sklonku rokov 1938 a 1939. Neskôr arizoval výnosnú tehelňu v Trnave. Jeho vplyv na priebeh udalostí v rokoch 1938 – 1940 analyzujem v štúdiu, ktorá vyjde v Pamäti národa č. 3/2008.

Je príznačné, že na základe amnestie z 23. marca 1939 bolo proti nim trestné pokračovanie zastavené.³⁶

V tomto prípade nešlo síce o gardistov, ale množstvo deliktov sa dialo aj pod kepienkou gardy. Organizačná nepripravenosť a príliv členstva umožnili dostať sa do HG živlom, ktoré čoskoro začali vyčínať, pričom šlo prevažne o finančné delikty.³⁷ Mnohí ľudia pochopili, že na novej organizácii, ktorá vykonáva rozličné úlohy patriace do kompetencií bezpečnostných či vrchnostenských orgánov prakticky bez pevnejšieho usmernenia, sa dá dobre zarobiť. Ich pozornosť sa logicky obrátila tam, kde sa sústreďovalo najviac počet peňazí – k bohatým občanom, z ktorých vysoké percento tvorili práve Židia. Pod záštitou ochrany ich majetku žiadali od nich väčšie či menšie čiastky peňazí. Rudolfa Held napríklad takto lákal peniaze od zámožných občanov, pričom na otázku, čo si praje, odpovedal „*snád' sa nepotrebujem ešte legitimovať, však viete dobre, kto som*“ a ukázal pri tom pásku na pravej ruke s odznakom dvojitého kríža HG.³⁸ Obchádzal domy Židov i niektorých kresťanov a pod zámienkou, že je gardista a že ich stráži, žiadal od nich peňažné odmeny.³⁹ Zadržali ho, ale spolu so spomínanými protižidovskými výtržníkmi krátko po 14. marci na amnestiu prepustili.

Podobných príživníkov kaliacich meno gardy, príživujúcich sa na nejednoznačnosti pomerov v novom štátoprávnom zriadení bolo také množstvo, že vedenie Hlinkovej gardy sa snažilo dištancovať sa od ich výčinov najmä tvrdeniami, že nešlo o členov HG, ktorí jej pásku využívajú na vlastné obohatenie sa. Už začiatkom októbra sa vyskytli na celom Slovensku prípady obohacovania jednotlivcov, ktorí pod domnelou záštitou HG boli údajne poverení zbierkami na výdavky súvisiace s jej fungovaním. Už 17. októbra HVHG vydávalo prvý rozkaz, v ktorom sa ostro postavilo proti príživníkom tak v samotnej garde, ako i mimo nej. Okrem iného v ňom upriamilo pozornosť na to, „*že v prvých dňoch nadšenia sa do jej radov dostali i príživníci s pochybnou minulosťou využívajúci prvé chaotické dni tvorenia*“ a upozornilo, že „*týchto*

36 NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 1*, s. 225.

37 ČARNOGURSKÝ, P.: *6. október 1938*, s. 235.

38 Slúžke finančného radcu Dr. Alojza Chrastu sa dokonca vyhrážal, že ak nepoše jej pán peniaze, vyhodí dom do povetria. ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 371 – 1939, 259, 108/ prez.

39 Tamže, 371 – 1939, 270, 108/ prez.

príživníkov sa HG musí zbaviť a nemilosrdne s nimi zúčtovať“ pričom zároveň dodalo, že „ *kto neoprávnené nosí pásku HG, toho ako podvodníka odovzdá trestným orgánom*“.⁴⁰

Tieto a im podobné akcie však mali poväčšine charakter výtržníctva a účasť Hlinkových gardistov na viacerých nie je preukázateľná. Medzi násilníkmi akiste boli i členovia HG, ale vykonávali ich na vlastnú päsť, bez oficiálnej záštity organizácie. Oveľa nebezpečnejšie boli takpovediac oficiálne odobrené akcie činovníkov gardy voči židovským osobám a majetku, ktoré radikáli vykonávali prakticky od prvých dní po vyhlásení autonómie. Gardisti v úzko chápaných právomociach Hlinkovej gardy často svojvoľne zasahovali najmä voči hospodársky aktívnemu židovskému obyvateľstvu a bývalým príslušníkom komunistickej strany či rôznym „nepriateľom slovenského života“. 23. novembra 1938 oznámil Jozef Klein, židovský majiteľ obchodu s módnym a pleteným tovarom, „že členovia HG stoja mu pred domom a nevpúšťajú dnu žiadneho zákazníka od 16. novembra 1938, čím utrpel značnú hmotnú škodu a musel zavrieť obchod“.⁴¹ Taktiež gardisti v Levoči stáli pred každým židovským obchodom a upozorňovali nakupujúcich, že v meste je dosť kresťanských obchodov a aby nepodporovali Židov.⁴² Podobných prípadov, keď si Hlinkova garda osobovala právomoci svojvoľného vykonávateľa poriadku, bolo na prelome rokov 1938/1939 viacero.⁴³ Četníci sa v spolupráci s úradmi podobným akciám snažili zabrániť, často však narážali na odpor gardy. Inkriminované prípady aj vyšetrili a predvolali členov HG, ktorí však, ako

40 Rozkaz vyšiel z porady HVHG konanej 17. októbra 1938, na ktorej HVHG rozhodlo pre rázny postup voči „príživníkom“ a „absolútne čistenie“. ČARNOGURSKÝ, P.: *6. október 1938*, s. 236. Pozri taktiež SUŠKO, L.: *Hlinkova garda od svojho vzniku po salzburské rokovania (1938 – 1940)*, s. 200.

41 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 392 – 1938, 35419, 330/adm.

42 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-3, správa Četnickej stanice Levoča Okresnému úradu v Levoči.

43 Podobne napr. členovia Hlinkovej gardy v Novom Meste nad Váhom „držali stráž“ pred židovskými obchodmi, zisťovali si, kto z kresťanov nakupuje v týchto obchodoch a „miestami aj zabraňovali obyvateľstvu vstup do židovských obchodov, čo zapríčiňilo u Židov veľký strach a rozrušenie“. Podľa správy Okresného četnickeho veliteľstva v Novom Meste nad Váhom „stupňovanie nenávisti voči Židom zapríčiňuje ostrá protizidovská agitácia a viedenský slovenský rozhlas“. Pozri NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 1*, s. 200 – 203.

v prípade obchodníka Kleina len „držali stráž z nariadenia HSLS, lebo Klein prevádza špinavý obchod, t. j. predáva brožúry bez akéhokoľvek živnostenského oprávnenia a udržuje tam styky s prívržencami rozpustenej komunistickej strany“, pričom udali, že „ak Klein opäť svoj obchod otvorí, postaví tam opäť svoju stráž, aby mohol byť kontrolovaný“.⁴⁴ Zároveň jeden z gardistov udal, že dostali nariadenie priamo od národného výboru, aby nevpušťať nikoho do obchodu.⁴⁵ Na viacerých miestach si však četníci nedokázali dať rady, nakoľko pre nejednoznačnosť pomerov často nevedeli, ako sa majú ku gardistom zachovať. Podľa správy četnickej stanice v Levoči jej pracovníci proti gardistickým perzekúciám nič nepodnikli, lebo i keď prípady prechmatov oznámili levočskému prokurátorovi, ten im „zdelil... aby nebolo vo veci nič podnikáno“.⁴⁶ Taktiež podľa správy četnickej stanice v Trnave okresnému úradu z 24. februára 1939 viacerí obyvatelia, navyše v uniforme HG, obchádzali v tom čase židovské obchody a nútili Židov kupovať plagátky s nápisom „Židovský obchod“ po 10 Ks, pričom ak boli odmietnutí, vyhrážali sa obchodníkovi, že mu zavrú obchod, alebo plagát vyvesia proti jeho vôli.⁴⁷ Na tieto vyhrážky si väčšina Židov plagáty kúpila, ale len malá časť ich vyvesila do výkladu.⁴⁸ Konali tak pravdepodobne z oprávnených obáv, že by sa tak stali lepším terčom výtržníkov odreagujúcich sa ničením židovského majetku. Podľa teže správy četnickej stanice dialo sa tak na príkaz samotnej HG, resp. miestneho veliteľa. Podobné plagáty s nápisom „Kresťanský obchod“ boli predávané i „kresťanským“ obchodníkom po 5 Ks. Židovskí obchodníci sa dokonca vybrali intervenovať k okresnému náčelníkovi, ktorý im údajne odpovedal, že plagáty kupovať nemusia, za prípadnú škodu za vybité obloky však neručí.⁴⁹

Voči vytipovaným židovským obchodníkom sa aktivizovali i viacerí vyšší funkcionári gardy. Rozruch vyvolal napr. ukázkový prípad Jozefa Manna, zá-

44 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 392 – 1938, 35419, 330/adm.

45 Tamže.

46 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-3, správa Četnickej stanice Levoča Okresnému úradu v Levoči.

47 NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku*, s. 221.

48 Tamže, s. 221.

49 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-7. Správa trnavských Židov Jozefovi Tisovi z 25. 1. 1939.

stupcu firmy Východoslovenský kvasný priemysel v Michalovciach, ktorého na obchodnej ceste vo Vištuku vysadilo z auta 8 osôb. Zobrali mu auto a odviezli ho na veliteľstvo, pričom ho celou cestou bili po hlave, jeden gardista zozadu a jeden spredu a pritisli na sedadlo tak, že sa skoro udusil. Postihnutý Žid na okresnom úrade vypovedal, že na veliteľstve HG mu hrozili obesením v prípade, ak sa nevzdá zastupovania firmy.⁵⁰ Jeden gardista mu dokonca prikázal očistiť čižmy a iný sa vyjadril v tom zmysle, že „*my hladujeme a Žid zastupuje nemecké firmy*“.⁵¹ Vzhľadom na viaceré podozrenia voči HG zo spáchania podobných trestných činov vystúpil v novinách oblastný veliteľ HG Bányai obhajujúc sa tvrdením, že širitelia sťažností „*HG iste dobre vedia, že za prípadné prestrelky nezodpovedá HG, lebo vynníkmi nie sú gardisti*“.⁵² Rozmohli sa totiž prípady, že údajní gardisti vymohli od Židov peniaze za stráženie a nakupovali v obchodoch bez zaplatenia.⁵³

Okrem podobných protižidovských výpadov garda vyvíjala viacero činností, ktorými bránila „slovenské záujmy“. Veľakrát vykonávali záslužnú prácu, dávali pozor na dodržiavanie záverečných hodín a večerného pokoja v podnikoch a uliciach. Stali sa vraj dokonca akýmisi strážcami „mrvností“. V podnikoch zabavovali podľa ich vyjadrení „*nemravné francúzske časopisy*“ a snažili sa o očistu celkového života, ktorú však, pravda, chápali často veľmi úzko a z pozícií radikálov ľudovej strany. V mnohých prípadoch konali často impulzívne a bez zákonného podkladu. Vo väčšine sporov sa ohradzovali, že bránili úzko chápané slovenské záujmy, ktoré garde podľa nich vyplývali z jej podstaty strážcov slovenských životov a majetku. Neuvedomovali si však, resp. si uvedomovať nechceli, že majú konať len službu z poverenia nadradených orgánov, a že im nepatria právomoci orgánov štátnej správy. Bránením

50 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 371 – 1939, 746, 109/ prez.

51 Tamže.

52 *Trnavské noviny*, 30. 4. 1939, s. 2.

53 Dr. Bányai sa zaujímavo vyjadril k otázke bitia Židov v miestnostiach HG a nútenia Židoviek k prácam na veliteľstve: „*Zase reči... predsa keď chcú gardisti niekoho vypočuť a on nechce po dobrom odísť na veliteľstvo, čo majú robiť? Vezmú ho násilne... A tá robota židovských paničiek, to je ešte menšia vec. Počul som, že ktorúsi vypočúvali. Pri tej príležitosti kázali jej, aby vydrhla okná, lebo práve na ňu bolo oznámenie, že týrala svoje služobné. Či je to také strašné?“. Pozri *Trnavské noviny*, 30. 4. 1939, s. 2.*

slovenských záujmov sa gardisti neohradzovali len pri akciách proti Židom. Terčom ich „prechmatov“ sa stali aj Česi, ktorí boli už pred 14. marcom na zozname mnohých členov HG. Modranskí gardisti v polovici decembra 1938 vyvalili dvere na byt českého učiteľa Štěpánka, zbili ho a prikázali mu do 48 hodín opustiť mesto.⁵⁴ Podobne napadli aj žiakov vinárskej školy českej národnosti, ktorých „bitím a kopaním“ týrali a podobne ako ich učiteľovi im prikázali opustiť slovenské územie.⁵⁵ Protičeské výtržnosti pritom neboli novinkou a udiali sa takmer hneď po vyhlásení autonómie. Historická udalosť vzniku autonómneho Slovenska našla odozvu na celom území krajiny a prirodzene i v Trnave, kde sa v piatok 7. októbra vo večerných hodinách konalo manifestačné zhromaždenie pred mestským domom. Zorganizovala ho miestna organizácia HSLS na oslavu ustanovenia prvej slovenskej vlády.⁵⁶ Radostnú náladu vyjadrilo okolo 2 000 ľudí, zväčša študentov a mládeže zapálením množstva faklí a lampiónov. Na druhej strane však prvýkrát otvorene vyjadrilo množstvo prevažne mladých zradikalizovaných obyvateľov mesta skandovaním hesiel ako „Slovensko Slovákom, Palestína Židákom, Židia von, Česi von“⁵⁷ svoje dlho dusené názory na riešenie vzťahu Slovákov k „neslovenským a štátu nebezpečným elementom“. Tento radikalizmus je sčasti pochopiteľný i mladým vekom prevažnej časti demonštrantov, keď si hľadajú priestor na vyjadrenie a sú najviac ovplyvniteľní cieľom, v tomto prípade protižidovskou a protičeskou propagandou. Problémy novovzniknutej slovenskej vlády nenarobili len prevolávané šovinistické heslá mládeže, lež ich praktické vyjadrenie, najmä v podobe ničenia židovského majetku. Rozvášnený dav stačil počas pochodu mestom vyjadriť i svoj vzťah k českej nadvláde strhnutím štátnych vlajok zo štátneho gymnázia, meštianky, poštového úradu a z obchodu obchodníka Plemla. Výsledok celej akcie je „úctyhodný“. Za obeť padlo 898 okenných tabúl, 2 výklady a niekoľko okenných rámov v celkovej škode asi 20 000 Ks.⁵⁸ Obviňovať znova paušálne HG z tejto akcie

54 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-3, správa Okresného úradu v Modre Prezídium krajského úradu v Bratislave z 23. 3. 1939 o prechmatoch gardistov.

55 Tamže.

56 *Pamätná kniha mesta Trnava*, s. 39.

57 ŠIMONČIČ, J., PINKAVOVÁ, M. (zost.): *Okresný úrad v Trnave 1923 – 1945. Katalóg RH a KSC*, 1868, 2083/ 1938 prez.

58 Tamže.

by nebolo namieste, i keď medzi výtržníkmi boli akiste aj členovia Hlinkovej gardy. Treba si uvedomiť, že v tomto čase garda ešte nebola z pozície štátneho aparátu organizačne natoľko podchytená, preto nemožno absolutizovať jej úlohu v tejto akcii. Treba však dodať, že podobné typy ľudí, aké vystúpili na tejto demonštrácii, sa vo veľkom počte hlásili za členov gardy, ktorá sa v neskoršom období napriek viacerým pokusom o vnútornú očistu z tejto situácie nedokázala spamätať.

Podobne sa správali k českému či židovskému majetku viacerí gardisti, ktorým však nestačilo týranie či finančné čiastky, ktoré im museli Židia či Česi vydať. Vedomí si svojej „beztrestnosti“, nakoľko, ako sa vyjadril jeden z četníckych veliteľov v správe pre Ústredňu štátnej bezpečnosti, „*nebol nik oznámený, nakoľko sa to stalo v búrlivých časoch, kedy by bolo udanie člena HG a tiež FS vyvolalo kritiku obecnstva...*“,⁵⁹ často kradli, čo sa dalo, či už v období pred, ako i po 14. marci 1939. Keď nenašli hľadaného Žida, ukradli mu napríklad cukor či iné komodity,⁶⁰ ulakomili sa však aj na obilie či vojenský materiál, keď ako pomocná sila vypomáhali pri odsune vojska.⁶¹

V jednom prípade gardisti konali represie najmä voči Židom priamo z poverenia autonómnych orgánov, resp. Jozefa Tisa. Keď 2. novembra 1938 strátilo Slovensko Viedenskou arbitrážou veľkú časť južných území v prospech Maďarska, bol to jeden z impulzov pre predsedu autonómnej vlády, aby začal riešiť „židovský problém“. Výhodná možnosť preukázať svoju akcieschopnosť a organizovanosť sa tak garde naskytna ešte na jeseň 1938. Podľa gardistov nespravodlivý rozsudok Viedenskej arbitráže z 2. novembra využila HSĽS a HG na silnú propagandu, živila nacionalistické nálady v širokých masách rozhorčeného obyvateľstva, ktoré prejavovalo rastúcu averziu voči činnosti maďarských orgánov na pridelenom území. Po arbitráži sa pomoc Hlinkovej gardy vláde pri výkone strážnej služby stala priam neoceniteľnou. Podľa nariadenia ministra Pavla Teplanského mala HG po celom území Slovenskej krajiny konať prehliadky rôzneho druhu, aby zabránila vývozu kapitálu z úze-

59 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-837-4, správa Žandárskej stanice Slovenské Raslavice Ústredni štátnej bezpečnosti z 12. 3. 1940.

60 Tamže, správa Žandárskej stanice Šoporňa Ústredni štátnej bezpečnosti z 13. 3. 1940.

61 Tamže, správa Žandárskej stanice Senica Ústredni štátnej bezpečnosti z 16. 3. 1940.

mia Slovenska.⁶² Najmä oblasti tesne susediace s okupovanými územiami sa stali územím hustého nasadenia strážnych jednotiek Hlinkovej gardy, často nie neoprávnené. Úlohou gardy bolo v súčinnosti s četníctvom vykonávať strážnu službu a s tým spojené prehliadky osôb, najmä na vlakových stani-
ciach a cestných komunikáciách a tak zabrániť prevozu väčšieho množstva peňazí a cenností za hranice Slovenska. Pri prípadnom zabavení sa mali vydávať na četníckych stani-
ciach potvrdené, stránkou podpísané záznamy, čo by týmto akciám dalo punc legálnosti. Prax však v množstve prípadov azda pre zložitost' tohto procesu bola odlišná. Členovia HG vydávali potvrdenky na zabavené sumy namieste, čo viedlo často k nepríjemnostiam a sťažnostiam cestujúcich na četníckych stani-
ciach či priamo na Okresných úradoch.⁶³ Gardistami zabavené peniaze zväčša šli na účet miestnych či okresných veliteľstiev HG, alebo prúdili rôznymi smermi, často na HVHG Bratislava.⁶⁴ Mnohokrát ich spätné vymáhanie bolo pre poškodených veľmi zložitú. Gardisti preukázali v niektorých prípadoch azda až prehnanú horlivosť. Často aj ľudia, ktorí neprenášali žiadne cennosti, museli byť podrobení dôkladnej prehliadke, prehliadali im batožiny či motorové vozidlá. Zároveň sa množili prípady, keď členovia HG vykonávali strážnu službu nie z poverenia bezpečnostných orgánov a navyše bez ich asistencie. Z tohto dôvodu napríklad trnavský okresný úrad vydal nariadenie všetkým notárom a četníckym staniciam, aby dbali na zákonnosť prevedených akcií, menovite „aby členovia HG za žiadnych okolností neprekračovali rámec ich pôsobnosti,... aby neprevádzali prehliadky vozidiel a osôb v neprítomnosti bezpečnostných orgánov“.⁶⁵ Zároveň kládol na srdce v spomínanom prípise oblastnému veliteľstvu HG, že Hlinkova garda nie je oprávnená samostatne učiť dajaké opatrenia zabezpečujúce istotu slovenského národného majetku a bezpečnosť životov.

Viedenská arbitráž bola nesporne veľkou krivdou na slovenskom národe, ktorú však obratne využila ľudácka propaganda na útoky voči židovskému

62 ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október 1938, s. 240.

63 Pozri napr. sťažnosti občanov Márie Adamecovej a Jozefa Sonnenscheina spísané na Okresnom úrade v Trnave: ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 370 – 1938, 2255, 104/ prez., ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 371 – 1939, 2524, 109/ prez.

64 Tamže, 370 – 1938, 2255, 104/ prez.

65 Tamže.

obyvateľstvu ako celku obviniať ho zo straty južných území krajiny.⁶⁶ Vo viacerých mestách sa konali protižidovské demonštrácie, v Bratislave dokonca už 3. novembra, pri ktorých došlo k ničeniu židovského majetku či iným násilnostiam na Židoch, akoby za tichého súhlasu polície, ktorá sa na mnohých miestach stiahla z ulíc.⁶⁷ V ten istý deň navštívili Jozefa Tisa radikálni ľuďaci J. Faláth a J. Kirschbaum. V prítomnosti Adolfa Eichmanna a Kuna Goldbacha predostreli predsedovi vlády a zároveň ministromi vnútra plán na vyriešenie vzniknutého problému.⁶⁸ Nálada voči Židom bola na celom Slovensku zjavne vyostrená až do tej miery, že na základe príkazu inak relatívne pragmatického Tisa boli už o deň nato poverené okresné úrady, „*upovedomiť na základe nariadenia ministerstva vnútra najneskoršie do 12. hodiny dňa 4. novembra 1938 všetky okresné a četnícke stanice, ako aj vedúcich jednotiek Hlinkových gárd južného Slovenska, aby zadržali vo svojich obvodoch združujúcich sa Židov bez hmotných prostriedkov a postrkovali ich i so svojimi rodinnými príslušníkmi v hromadných transportoch na nákladných autách najneskoršie do 24. hodiny dňa 4. 11. 1938 cez nové hranice*“.⁶⁹ Už prvé dni, najmä v noci zo 4. na 5. novembra jednotky četníctva Hlinkovej gardy vyvážali celé židovské rodiny v nákladných autách a autobusoch do miest a dedín za čiarou stanovenej Viedenskej arbitráže.⁷⁰ Opatrenie bolo namierené najmä proti nemajetným Židom, zároveň sa však mali zaistiť majetní Židia s majetkom nad 500 000 korún, aby ho nevyvážal do odstúpeného územia: „*V prvom rade nech sú však vypovedaní a vyhostovaní nemajetní Židia. Ohľadom cudzincov Židov*

66 Pozri ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október 1938, s. 241, KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*, s. 24 – 25.

67 ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október 1938, s. 241 – 242.

68 Porovnaj HLAVINKA, J.: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava 2007, s. 40 – 41. Na stretnutí s Faláthom a Eichmannom v hoteli Carlton, na ktorom sa radili o uskutočnení vysťahovania Židov na obsadené územie, bol prítomný okrem Kuna Goldbacha aj veliteľ 3. okrsku HG v Bratislave Juloslav Janek. Pozri MEDVECKÝ, M., SCHVARC, M.: Juloslav Janek – dobrodruh v osídľach spravodajských služieb. In: *Pamäť národa*, roč. 4, 2008, č. 2, s. 39.

69 NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v celoeurópskom kontexte*. Prešov 1999, s. 37 – 41.

70 ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október 1938, s. 242.

v pomere zamestnaneckom a samovoľne zárobkovo činných budú vydané do-
datočné pokyny smerujúce k systematickému a postupnému riešeniu židovskej
otázky tak, aby neboli poškodené hospodárske záujmy Slovenskej krajiny“.⁷¹
Zároveň sa mali zapečatiť ich byty a obchodné miestnosti a zhabať ich penia-
ze a vkladné knižky. Najmä Hlinkova garda horlivo spolupracovala pri tejto
akcii, ale väčšina deportovaných Židov sa vrátila späť, či už z vlastnej inicia-
tívy, alebo ich vrátili Maďari späť na hranice i s vyhost'ujúcimi dokladmi.⁷²
Židia určení na deportáciu dostávali domov lístky s oznámením, že „*nakolko*
Váš pobyt na území krajiny Slovenskej je z dôvodu verejného kludu a pokoja
nežadúci... hneď po doručení tohto výmeru musíte opustiť územie krajiny Slo-
venskej so súčasným zákazom návratu pod trestnými následkami“.⁷³ Opatrenie
bolo však 7. novembra zastavené, pretože južné oblasti prešli definitívne pod
správu Maďarska.⁷⁴ „Riešenie židovskej otázky“ v tomto období bolo ešte len
v začiatkoch, ale HG v ňom preukázala vysokú dávku horlivosti a tam, kde sa
zúčastňovala priamo na protizidovských zásahoch, prekonala v nej i bezpeč-
nostné orgány.⁷⁵ Ešte väčší chaos vniesol do situácie fakt, že už vo večerných
hodinách 4. novembra bol Tisov rozkaz pozmenený v tom zmysle, aby boli
vyvážaní zo Slovenska len Židia – cudzí štátni príslušníci a tí, ktorí nemali
domovské právo v obci, v ktorej sa zdržovali.⁷⁶ Napriek tomu gardisti pokrač-
ovali na mnohých miestach podľa pôvodných plánov.

-
- 71 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 370 – 1938, 2246, 104/
prez.
- 72 SUŠKO, L.: Hlinkova garda od svojho vzniku po salzburské rokovania (1938
– 1940), s. 199.
- 73 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 370 – 1938, 2246, 104/
prez. Toto nariadenie bolo okrem Židov rozšírené taktiež o potulných cigánov.
- 74 Napríklad vo Vranove nad Topľou sa však začalo vysídľovanie až 7. novembra.
Pozri MICHNOVIČ, I.: Prejavy antisemitizmu v okresoch Zemplína v období
autónómie Slovenska (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939). In: PEKÁR, M. (zost.): *Ro-
čienka katedry dejín FHPV PU*. Prešov 2002, s. 62. V okrese Medzilaborce sa na
základe dodatočného nariadenia krajinského úradu v Medzilaborciach pristúpilo
k vysídľovaniu tiež neskôr, podobne ako v okresoch Trebišov a Giraltovce, kto-
rým sa nedostal pôvodný Tisov príkaz. Pozri HLAVINKA, J.: *Židovská komuni-
ta v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 42.
- 75 SUŠKO, L.: Hlinkova garda od svojho vzniku po salzburské rokovania (1938
– 1940), s. 200.
- 76 NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou par-*

Po 14. marci pre gardu prestali byť aktuálne problémy svojbytnosti národa a zápasu o vlastnú štátnosť. Musela si nájsť nové pole pôsobnosti. Začala sa angažovať najmä boj proti „nepriateľom štátu“, teda Čechom a Židom, ktorých sa podľa jej mienky malo Slovensko čo najskôr zbaviť, ale aj proti „čechoslovákovi“ a príslušníkom opozičných strán bývalej ľudovej strany. Na prekvapenie a nemalé rozhorčenie členov gardy sa držali svojich pozícií pred vyhlásenia štátnosti aj v novovzniknutej republike. Na základe Tisovej koncepcie národného zmierenia mohli byť práve títo preorientovaní v duchu ľudáctva. Gardisti však zo svojho titulu samozvanej elity národa nemohli strpieť vlastnú degradáciu a poníženie svojej organizácie, ktorá podľa nich ako prvá stála v bojoch za samostatnosť a v novej republike by mala hrať len podradnú úlohu.⁷⁷ Tu niekde možno nájsť počiatkové korene rozchodu s politikou ľudovej strany, ktorá nezodpovedala radikálnym predstavám HG o rýchlom a razantnom riešení páličivých problémov spoločnosti. Šlo najmä o populárnu propagandisticky všade navôkol pretriasanú židovskú otázku, ktorú radikáli chceli riešiť podľa nemeckých vzorov.

Už pred 14. marcom sa garda musela vyrovnat' s kritikou jej nedisciplinovanosti, či miešania sa do záležitostí, do ktorých podľa platných právnych predpisov nemala právo zasahovať. Tak vtedy, ako aj po vyhlásení Slovenskej republiky šlo najmä o prekračovanie právomoci v bezpečnostných otázkach. Kým v období autonómie HG bola len akousi akceptovanou inštitúciou českými zložkami, tak po tzv. Malej vojne neváhala uplatňovať svoje „práva“ na rozhodovanie prakticky v celom spektre spoločensko-politického života na Slovensku, pričom sa opierala sa o svoje zásluhy na vybudovaní samostatného slovenského štátu a udržaní jeho celistvosti.⁷⁸ Ferdinand Čatloš síce prisúdil Hlinkovej garde „*policajno-bezpečnostný*“ charakter,⁷⁹ ale garda to v horlivosti vykonávania bezpečnostných akcií často veľmi prehánala. Garda viedla propagandistický boj proti viacerým skupinám, napr. proti tzv. čecho-

lamentnou demokraciou a slovenským štátom v celoeurópskom kontexte, s. 41. Porovnaj Hlavinka, J.: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 41.

77 *Slovenská pravda*, 6. 5. 1939, s. 2. („*slovenská samostatnosť povstala z práce gardistov*“).

78 Tamže, 16. 5. 1939, s. 1.

79 *Gardista*, 13. 5. 1939, s. 2.

slovákom, ktorí ešte zostali v štátnej správe, Židom a i., teda proti všetkým, ktorí podľa nej škodili úzko chápaným slovenským záujmom. V období tzv. konsolidácie režimu do začiatku roka 1940 si garda osobovala viaceré úlohy pri „pomoci“ štátnemu aparátu skonsolidovať režim,⁸⁰ napriek tomu však nevybočovala zo svojej represívnej politiky voči „nepriateľom“ a zasahovala všade tam, kde to považovala za vhodné. Už krátko po 14. marci zabavovala napriek rozkazom HVHG zo 17. marca cennosti či motorové vozidlá i osobám, na ktorých sa rozkaz o zabavovaní nevzťahoval.⁸¹ Čoraz viac si osobovala právomoci bezpečnostných orgánov, prehliadala osoby na nástupištiach, legitimovala rôzne osoby, vykonávala domové prehliadky, zaberala majetky, zaisťovala osoby...⁸² Do vzniknutej situácie muselo zasiahnuť ministerstvo vnútra, ktoré 25. apríla 1939 poukázalo na fakt, že „niektorí členovia HG si v poslednom čase osobujú právomoci štátnych úradov a orgánov a svojvoľne zasahujú do ich kompetencie“, preto skonštatovalo, že „HG nepri náleží výkon bezpečnostnej služby... člen HG, ak nie je poverený príslušným úradom, nie je oprávnený nikoho legitimovať, zatknúť či zabaviť majetok. Členovia HG môžu fungovať pri výkone štátnobezpečnostnej služby výlučne len na základe poverenia príslušného štátnobezpečnostného úradu. V takom prípade nepodliehajú rozhodnutiam veliteľstva HG, ale výlučne rozkazom úradu, ktorý im dal povolenie k výkonu štátnobezpečnostnej služby. Každého člena, ktorý by pri výkone štátnobezpečnostnej služby nedbal pokynov príslušníkov štátneho úradu, alebo ktorý by svojvoľne si osoboval funkciu a kompetencie štátnych úradov a orgánov treba okamžite zatknúť a s trestným oznámením dodať do väzby“.⁸³

Gardisti však v mnohých prípadoch odmietali spoluprácu a štátny aparát si viackrát nevedel dať rady, keď ignorovali jeho nariadenia. Okresný náčelník v Trnave vo svojej sťažnosti z 24. mája 1939 prezidentovi Krajinského úradu v Bratislave podotkol, že je podľa neho zo správy četnickej stanice

80 SOKOLOVIČ, P.: Vzostup a pád Hlinkovej gardy v Trnave na pozadí pomoci vláde pri konsolidácii režimu. In: PEKÁR, M., PAVLOVIČ, R. (zost.): *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov 2007, s. 326.

81 SNA, f. 604, 604-53-2, Rozkaz HVHG č. 7 hosp. z 25. 5. 1939.

82 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 371 – 1939, 774, 110/ prez.

83 Tamže.

o svojoľnom zasahovaní HG do jej kompetencií i z reakcie, resp. „šľylu prípisu veliteľa HG... zrejmé, ako cynicky sa chová HG voči vyšším rozkazom a zosmiešňuje úrady a úradné osoby“.⁸⁴ Predmetom sporu sa stalo odcudzenie rituálnych noľov na porážku dobyťka a dorábanie košér mäsa gardistami, ktorým akiste nesledovali len vlastné obohatenie ale najmä zosmiešnenie a zneuctenie ťidovskej pospolitosti. Prezídium Krajského úradu vydalo nariadenie, podľa ktorého mala Hlinkova garda nože bezpodmienečne vrátiť, odvolávajú sa na § 47 nariadenia č. 54 300/1908, podľa ktorého bola ešte aj v roku 1939 rituálna porážka povolená. Porušovaním autonómnych práv ťidovských náboľenských obcí boli totiž podľa prezídia poškodené samotné obce, najmä na rozpočte, lebo rituálne porážky bolo možné vykonávať za poplatok len na obecnych bitúnkoch⁸⁵. Z archívnych materiálov možno vyčítať až bezmocnosť nadriadených orgánov voči svojvóli gardy. Podľa d'alšej s'ťažnosti ťidovskej náboľenskej obce v Hlohovci 25. apríla 1939 gardisti odcudzili s rovnakým scenárom „5 kusov rituálnych noľov od rezníka ťidovskej náboľenskej obce v Hlohovci Salomona Rothfeldera“. Podľa informácií hlohovského úradu by sa mali nachádzať na veliteľstve HG.⁸⁶ Celá kauza sa ťahala niekoľko mesiacov, ale bez akéhokoľvek záujmu Hlinkovej gardy. Prebiehala len na úrovni dopisovania ťidovskej obce, úradov a okresného náčelníka, na čo Obecný úrad v Hlohovci musel po dlhom čase skonštatovať, že nože ešte stále neboli vrátené.⁸⁷ Takisto ako v prípade odobratia rituálnych noľov sa vo viacerých prípadoch angaľoval samotný krajinský prezident, ale bez zjavného úspechu.

Mnoľstvo prípadov týrania opisujú výpovede svedkov, ktoré sú neraz veľmi sugestívne, na tzv. ľudových súdoch po páde Slovenskej republiky. Napriek tomu, že mnohé z obvinení na ľudových súdoch vynesených proti exponentom bývalého režimu sú subjektívnej povahy, najmä výpovede ťidov zdajú sa – i keď subjektívne podfarbené – veľmi hodnotné. Počas procesu s gardistom Pavlom Dvořákom vypovedal Albert Koth o svojom zážitku spolu s otcom: „Blízo nášho domu nás prepadli nejakí nemeckí vojaci,... začali nás biť a ja s veľkou námahou som im vykľzol a utekal smerom na mestský dom,

84 Tamže, 371 – 1939, 783, 110/ prez.

85 Tamže.

86 Tamže, 393 – 1939, 14214, 348/ adm.

87 Tamže.

*aby som zavolať pomoc. Pred mestským domom ma chytili zase nejakí Nemci a začali ma biť až mi vyrazili na ľavej zadnej strane zuby. Došiel som na policajnú strážnicu celý krvavý a dobitý. Obvinený konal vtedy službu. Keď som mu hovoril, aby mi išiel na pomoc, lebo že tam robia násilenstvo na mojom otcovi, tento sa obrátil a hovoril, že čuš ty smradľavý žid a začal ma biť...*⁸⁸ Ako vidieť, Židia sa nemohli cítiť bezpečne nielen na ulici, lež podporu nedostali často ani u oficiálnych predstaviteľov moci. Viacerí z policajtov či žandárov boli totiž taktiež gardistami a mnohí z nich i sympatizantmi rýchleho „riešenia“ židovskej otázky.

Najbrutálnejšie sa gardisti k Židom správali na svojej domácej pôde – na stanicach HG. Často si gardisti vymysleli pre svoje konanie priam neveriteľné ospravedlnenia. Brata Júliusa Herlingera napríklad brutálne zbili za to, že údajne počas pridelenia na prácu v nemocnici svoju prácu nekonal riadne: *„Bol vzatý z nástupu, odvedený na výsluch do miestnosti, obvineným Moravčíkom bol bitý tak, že jeho nárek bolo počuť po celej ulici.“*⁸⁹ Podobné prípady možno nájsť pri množstve exponovaných gardistov. Je jednoznačné, že týranie Židov nebolo, ako sa to snažili gardisti často prezentovať, len výmyslom neprajníkov HG s cieľom zdiskreditovať organizáciu, lež reálnym faktom. Spájalo sa často s túžbou gardistov po ľahkom získaní židovho majetku, ktorý mal byť prevedený na člena HG práve mučením a vyhrážkami, ako aj sľubmi, najmä počas transportov Židov v roku 1942. Židia boli často využívaní ako lacná pracovná sila pri rôznych pomocných prácach, ako odhrabávanie snehu, čistenie miest, pomoc v nemocnici, ale často pracovali i v podnikoch patriacich príslušníkom HG. Mnohí Židia pracovali dokonca aj na stavbách rodinných domov gardistov.⁹⁰ Je zaujímavé, že niektorí gardisti boli po roku 1989 zbavení obvinení z organizovania protižidovských akcií či fyzického a psychického mučenia, pre ktoré ich ľudové súdy odsúdili na dlhoročné väzenia a stratu občianskych práv. Je síce pravda, že ľudové súdy boli známe často vykonštruovanými procesmi, v prípade župného veliteľa HG Jozefa Bányai

88 Tamže.

89 ŠA Bratislava, f. Ľudové súdy v Bratislavskom kraji, Okresný ľudový súd (OLS) Bratislava, 44/45 Ján Čuperka.

90 Pozri napr. zápisnicu na OLS s Fridrichom Neumannom v procese proti J. Baxovi. Tamže, OLS Bratislava, 434/48 Jozef Baxa.

je očistenie jeho osoby priam zarážajúce. Už pod vlastným menom Útrata ho roku 1992 rehabilitovali a rozsudok z roku 1948 zrušili v celom rozsahu.⁹¹

Prelomom v perzekučných snahách členov HG sa stalo protižidovské zákonodarstvo Slovenskej republiky. Židia sa na základe neho stali druhotriednymi občanmi a postupne boli čoraz viac obmedzované ich práva. Nie že by sa gardisti „nevenovali“ problematike Čechov zostávajúcich na Slovensku ešte i po odsune veľkej časti českých zamestnancov,⁹² ale až do vypuknutia Povstania v auguste 1944 sa stala protižidovská agenda najdôležitejšou súčasťou aktívnej činnosti organizácie. Novú „kvalitu“ nadobudli perzekúcie až po vytvorení Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy, ktoré sú však v perzekučných snahách HG osobitnou kapitolou.

Formou, ako i regionálnym a časovým záberom sa perzekúcie líšia. Ich aktérmi boli vždy ľudia, ktorí boli v mnohých prípadoch členmi HG. Členstvo v garde nie vždy muselo znamenať výrazný protižidovský radikalizmus, na druhej strane najviac radikálov sa grupovalo práve v tejto mýtmi opradenej organizácii. Treba len dúfať, ako povedal už Gejza Medrický, že sa na gardu začne hľadieť kritickým okom na základe podložených prameňov. Bude to práca ťažká, ale veľmi potrebná. Na malom mieste nemôžu byť podané všetky prípady gardistických represii. Mnohé z nich môžu viesť do problematiky nové svetlo, ba dokonca v mnohých prípadoch je preukázateľné, že sa gardisti snažili perzekúcie zmierňovať.⁹³ Ako vidieť, problematika perzekúcií vykonávaných gardistami je veľmi zložitá. Vyžaduje si dôkladné štúdium viacerých časových pásem v činnosti gardy, ako i reflektovanie teritoriálnych špecifik. To, čo platilo v trnavskej či bratislavskej organizácii, by vôbec nemuselo platiť u gardistov na východnom Slovensku. V množstve prípadov sa dajú nájsť styčné body, ktoré súvisia s vzrastom organizácie, prílivom členstva a v zapo-

91 Tamže, OLS Bratislava, 117/48 Jozef Bányai. Súd zoberal pri zrušení rozsudku do úvahy najmä fakt, že bol vynesený bez jeho vypočutia napriek tomu, že preukázateľne ako vedúci činník Slovensko-nemeckej spoločnosti bol podľa slov jedného zo svedkov „*vysloveným fašistom*“.

92 BYSTRICKÝ, V.: Vystaňovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938 – 1939. In: *Historický časopis*, roč. 45, 1997, č. 4, s. 596 – 611.

93 REPA, R.: Prítomnosť Sicherheitsdienstu v Senici a postup sovietskej armády. In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika očami mladých historikov I*. Trnava 2002, s. 182.

jení do protižidovského zákonodarstva. Na druhej strane sa však otvára široký priestor na pôsobenie regionálnej historiografie, ktorá by dokázala postihnúť všetky aspekty vývoja a vnútorných mechanizmov miestnych organizácií gardy.

Problematika partizánskych násilností 1944 – 1945 a postoj historika

MARTIN LACKO

Vrávi sa, že veda nepozná citlivé otázky. No sú otázky, ktoré dokážu riadne pohnúť nielen strnulou historickou obcou. Stačí verejne vysloviť iný než „politicky korektný“ názor na prezidenta Tisa, 14. marec, odboj, židovskú otázku a dotýčny autor sa nielenže dostáva do pozornosti, ale stáva sa terčom útokov svojich kolegov, ale najmä všemocných – a vševediacich – médií. Tieto útoky, verejné očierňovania, no spájanie s rôznymi extrémistickými skupinami zastrašia nielen posledných žijúcich pamätníkov, ľudí s iným názorom, no aj mnohých profesionálnych historikov. Ba aj vydavateľov. Útoky a nálepkovanie spôsobujú, že historici si kritické názory nechávajú pre seba a píšú viac než opatrnicky. Vydavatelia zas úzkostlivo zvažujú každú tému, ba niekedy i formuláciu, ktorú im odovzdá autor. Aj to je jeden z typických fenoménov dnešnej doby, v ktorom vidím nebezpečenstvo pre objektívnu prácu historika. Zďaleka to nie je už len tradičný nedostatok financií na výskum.

Boľavou otázkou dlho boli – a pre mnohých aj dodnes sú – partizánske násilnosti, či v mnohých prípadoch zločiny. Teda popri najvýraznejších perzekúciách dejín 1. Slovenskej republiky (SR) – rasových (najmä protižidovských), popri perzekúciách opozičného spektra a podobne, neradno zabúdať ani na perzekúcie, ktorých sa dopúšťali príslušníci odbojového hnutia, predovšetkým partizáni na civilnom obyvateľstve. Cieľom tohto príspevku nie je – a ani nemôže byť – doplnenie tohto miesta našej historiografie, ale iba niekoľko kritických poznámok o reflexii tejto zanedbávanej problematiky.

Doznievanie následkov ideologického rozdelenia po roku 1990

Partizáni boli, popri ZSSR a Červenej armáde, už od roku 1945 nedotknuteľným fenoménom. Spomenúť ich v negatívnom svetle bolo pre historikov, publicistov a verejných činiteľov v najširšom zmysle čímisi nepredstaviiteľným, priam blasfémiou. Z domácich historikov do roku 1989 sa našli len mizivé výnimky, ktoré si dovolili otvorene písať o partizánskych zločinoch. Predovšetkým proskribovaný historik Jozef Jablonický.¹

1 Tieto jeho názory mohli v knižnej forme pochopiteľne vyjsť až po roku 1989.

Ludia ani spoločnosť sa pochopiteľne neprerodia z mesiaca na mesiac a viaceré tendencie, hodnotenia, ba dogmy z čias ideologickej nadvlády marx-leninizmu prežívali aj v nasledujúcom desaťročí. Historiografia a publicistika o 1. SR sa v 90. rokoch niesla o. i. v znamení ideového (či niekedy až ideologického) konfliktu časti bývalých marxistických historikov a časti bývalých exilových, proľudácky zameraných autorov, ako aj ich domácich stúpenčov. Ešte koncom 90. rokov sa v radoch oficiálnej historiografie (Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Múzeum Slovenského národného povstania (SNP), Vojenský historický ústav Bratislava) sotvako podrobnejšie zmieňoval o negatívnych stránkach partizánskej histórie. Tieto nástojčivé problémy sa neriešili, ba často ani len nespomenuli vo viacerých zborníkoch či vedeckých konferenciách,² v odborných monografiách,³ dejinách Slovenska,⁴ a len okrajovo až výnimočne sa spomenuli v najvýznamnejších publikáciách encyklopedického charakteru venovaných 20. storočiu.⁵

Strnulý až zaseknutý postoj, pokiaľ išlo o akceptáciu týchto nepríjemných skutočností, sa odrazil aj vo veľmi svojskej terminológii. Keď napríklad Múzeum SNP začínalo koncom 90. rokov s veľkolepým projektom o ľudských

Pozri napr. štúdiu Partizáni v auguste 1944 (In: *Samizdat o odboji II*. Bratislava 2006, strana (s.) 353 – 440). Pamätným sa stalo jeho priam kacírské, no úplne pravdivé konštatovanie v diele *Povstanie bez legend* (Bratislava 1990, s. 173), že „*nezmyselné zabíjanie začali niektorí partizáni. Raz sa to musí otvorene napísať*“. Okrem Jablonického možno spomenúť Viléma Prečana, ktorý sa aj v exile aktívne zaoberal odbojom na Slovensku. Niektoré jeho práce a názory, dotýkajúce sa tabuizovaných skutočností okolo partizánskeho hnutia, nájdeme neskôr publikované v súbornom diele *V kradeném čase. Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973 – 1993*. Brno 1994.

- 2 Najmä zborníky z konferencií k výročiu SNP či skončenia 2. sv. vojny LIPTÁK, J. (zost.): *SNP v pamäti národa*. Bratislava 1994, HALAJ, D., TÓTH, D. (zost.): *Nezodpovedané otázky. K spochybnovaniu odboja a SNP v našich národných dejinách*. Banská Bystrica 1996, CSEFALVAY, F., PÚČIK, M. (zost.): *Slovensko a druhá svetová vojna*. Bratislava 2000, či iné.
- 3 Napr. KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945*. Bratislava 1999 a i.
- 4 Napr. KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*. Praha 1998. Problém partizánskych násilností redukuje len popravu Nemcov v Turčianskom Svätom Martine 28. augusta (s. 235).
- 5 Napr. *Kronika Slovenska II*. (Bratislava 1999), spomína len niektoré z prípadov partizánskych atrocít pred 29. augustom (s. 285 – 286), v neskoršom období ani jeden.

stratách Slovenska, niekoľko stoviek partizánskych obetí sa malo vtesnať do kategórie „iných obetí“, predovšetkým ale tých, ktoré boli v dôsledku „nedisciplinovanosti niektorých partizánov“.⁶ Iný známy historik odboja z Múzea SNP, ktorý v roku 2002 posudzoval jednu z mojich štúdií o zamlčovaných stránkach partizánstva, označil v posudku niekoľko desiatok popráv a iných násilností za „nekorektnosti voči civilnému obyvateľstvu“.

Téma partizánskych násilností a zločinov tak akoby i po roku 1989 ostala vyhradená len pre historikov z emigrácie (označovaných aj ako tzv. neofúdatci)⁷, prípadne pre ojedinelých historikov z radov vtedy najmladšej generácie.⁸ Okrem nich sa našli len výnimky, ktoré si všímali aj tieto aspekty.⁹ Partizáni akoby pre mnohých domácich historikov ostali priam ikonou, nepodobnou tej, akou bol pre nekritických obdivovateľov 1. SR prezident Tiso. Vytvoriť objektívny obraz nebolo možné, negatívne až zločinné stránky sa ihneď bagatelizovali s odvolaním na „dobu“, „situáciu“ a pod.

Príslušníci opačného „názorového tábora“ však častým zdôrazňovaním, niekedy priam zveličovaním, sledovali aj iný cieľ: partizánske zločiny neraz účelovo až demagogicky sotožnili s Povstaním ako takým, s jediným cieľom – ukázať jeho zbytočnosť.¹⁰ Týmto veľmi zvláštnym – a hlavne nešťastným

-
- 6 KOVÁČIKOVÁ, K.: Ludské straty a obeť obyvateľov Slovenska v rokoch 2. sv. vojny – projekt a súčasný stav výskumu. In: TÓTH, D., KOVÁČIKOVÁ, K. (zost.): *SNP 1944. Vstup Slovenska do demokratickej Európy*. Banská Bystrica 1999, s. 418.
 - 7 Z prvých takýchto príspevkov po roku 1989 spomeňme Františka Vnuka a jeho článok *Katynské lesy a lesíky na Slovensku*. In: ČOMAJ, J. (zost.): *Horúce témy*. Bratislava 1991, s. 36 – 42.
 - 8 Tu treba spomenúť predovšetkým R. Letza – v monografii *Slovensko v rokoch 1945 – 1948. Na ceste ku komunistickej totalite* (Bratislava 1994), otvorene opisuje partizánske a sovietske násilnosti po prechode frontu, no okrajovo aj v čase vojny (napr. s. 73 – 74), ale aj jeho ďalšie práce, kde spomína tieto otázky (napr. heslá v *Lexikóne slovenských dejín*. (Bratislava 1997, s. 147), či štúdie v zborníku *Dies Ater a Slovensko na konci druhej svetovej vojny*).
 - 9 Napr. historik Anton Špiesz si vo svojich *Dejinách Slovenska* ešte začiatkom 90. rokov „dovolil“ predostrieť takéto hodnotenie partizánov: „Partizáni si na Slovensku počínali veľmi svojvoľne a vraždili ľudí bez akéhokoľvek súdenia a hneď na mieste“ a pod. Uvádza aj viacero konkrétnych príkladov. ŠPIESZ, A.: *Ilustrované dejiny Slovenska*. Bratislava 2002, s. 228 – 229.
 - 10 Príkladom toho sú napr. viaceré príspevky historikov, publicistov či pamätníkov v zborníku BIELIK, P., KUNC, B., MULÍK, P. (zost.): *Dies Ater – nešťastný deň*

– postojom jednej i druhej stránky kedysi rozdelenej historiografie 1. SR následne vznikol dojem, že každý, kto píše kriticky o partizánoch, o ich negatívach, je nejakým „zakukleným ľudákom“, prípadne sympatizantom režimu 1. SR, a tým automaticky odporcom odboja.

Je to však chorý postoj.

Našťastie, vývoj sa nedá zastaviť ani v historiografii. To, čo bolo ideologickým, nevedeckým postulátom, skôr či neskôr samo zanikne.

Odpútavanie sa od ideologických šablón

Ešte začiatkom 90. rokov niektorí historici odboja naznačovali, akoby najväčší partizánsky masaker v Sklenom ležal nepriamo na samotých Nemcoch.¹¹ Dnes by sa týmito názormi zosmiešnili. Základnú faktografiu si dovoľí už sotvako popierať. Zdá sa, že vývoj smeruje nielen k postupnému dopĺňovaniu tragického obrazu záveru druhej sv. vojny na našom území, ale i k terminologickej, faktografickej i interpretačnej objektivizácii. Vidno to aj na niektorých najnovších odborných publikáciách venovaných obdobiu 2. sv. vojny na Slovensku. Jeden z bývalých socialistických historikov a znalec odbojového hnutia Karol Fremal v diele z roku 2007 napr. uvádza: „*Naša historická literatúra doteraz zamlčovala, že v priebehu partizánskej vojny v lete 1944 čast’ sovietskych a niektorí naši partizáni sa dopustili početných vrážd a zločinov najmä na nemeckom civilnom obyvateľstve.*“¹² V posledných rokoch vzniklo tiež viacero historických štúdií z pera mladšej autorskej generácie, ktoré na príklade regiónov či partizánskych brigád mapujú i odvrátené a tabuizované stránky partizánstva.¹³ Samostatnou kapitolou sú zločiny a násilie na civil-

29. august 1944. Bratislava 1994. Ale napr. aj známe kalendárium M. S. Ďuricu *Dejiny Slovenska a Slovákov* (2. vyd.). Bratislava 1996 (s. 182 – 202). Tu sú skutočné či domnelé partizánske atrocitu pertraktované s takou frekvenciou, že vzniká dojem, akoby sa vyrovnávali reálne oveľa vyšším nacistickým obetiam.

- 11 Napr. STANISLAV, J.: Poznámky k represáliám na Slovensku koncom druhej svetovej vojny. In: BYSTRICKÝ, V., FANO, Š. (zost.): *Slovensko na konci druhej svetovej vojny. (stav, východiská a perspektívy)*. Bratislava 1994, s. 214 – 218.
- 12 A tiež: „*Partizánsky teror pred vypuknutím SNP a v jeho priebehu treba jednoznačne odsúdiť*“. FREMAL, K., MARTULIAK, P.: *Dejiny Slovenska v rokoch 1914 – 1945*. Banská Bystrica 2007, s. 138.
- 13 Napr. JANAS, K.: Druhá čs. partizánska brigáda J. V. Stalina a jej podiel na mla-

nom nemeckom obyvateľstve, o čom vyšlo v posledných rokoch takisto zopár prác.¹⁴ Pochopiteľne, že diel o partizánskom hnutí už nikdy nebudú vznikať desiatky ročne, ako to bolo kedysi. No dôležitý je celkový interpretačný smer: aj viacerí pracovníci inštitúcií, kde kedysi vládol názor, že partizánske zločiny sú výplodom ľudáckej propagandy, prípadne sa banalizovali, postupne čoraz viac akceptujú aj tieto nepríjemné fakty.¹⁵

Dôležité je aj to, že i mimo rámca oficiálnej historiografie sa rodia zaujímavé práce, aj neprofesionálni historici – nadšenci, prispievajú svojou časťou.¹⁶ I časť najmladšej, ešte študentskej generácie už k tejto otázke pristupuje bez osobných väzieb, berú ju ako čisto historický fenomén. Vidím to aj vo svojej pedagogickej praxi na Katedre histórie Filozofickej fakulty UCM v Trnave,

doňovskú tragédiu. In: *Historický zborník*, ročník (roč.) 14, číslo (č.) 2, 2004, s. 79 – 84, LACKO, M.: Partizánska brigáda podplukovníka Anatolija Snežinského a jej činnosť v oblasti Považského Inovca (1944 – 1945) In: *Historický časopis*, roč. 51, (č.) 1, 2003, s. 83 – 100, či UHRIN, M.: KSS a Druhá partizánska brigáda generála M. R. Štefánika. In: ŠOLTĚS, P. (zost.) *V tieni červenej hviezdy. Prenikanie sovietskej do slovenskej (čs.) armády v rokoch 1944 – 1948*. Bratislava 2007, s. 93 – 106. V monografii *Trenčianska župa 1940 – 1945* (Trenčín 2007, s. 111), jej autor K. Janas hodnotí vzťah obyvateľstva k partizánom nasledovne: „*Ludia, najmä v podhorských obciach, sa báli príchodu Nemcov. Rovnako tak sa ale obávali partizánov, od ktorých im vo viacerých prípadoch hrozilo podobné nebezpečenstvo*“.

- 14 Napr. GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S., OLEJNÍK, M.: *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. Bratislava 2004, WOLF-SLAMENÍKOV, Š.: *Krvavá štiavnická štreka*. Bratislava 2004, SCHVARC, M.: Masová exekúcia v Sklenom 21. septembra 1944 v širšom dejinnom kontexte. In: *Pamäť národa*, roč. 3, 2007, č. 3, s. 4 – 13. Dôležitým je aj súbor spomienok, ktorí zostavili O. PÖSS a L. TAKÁČ – *Kolektívna vina*. Prešov 2003.
- 15 Napr. jedna z posledných knižných publikácií HÚ SAV venovaná obdobiu 1. SR – CSÉFALVAY, F., KÁZMEROVÁ, E.: *Slovenská republika 1939 – 1945. Chronológia najdôležitejších udalostí*. Bratislava 2007.
- 16 Môžem spomenúť napr. prácu nedávno skončenej absolventky histórie MIKLUŠOVÁ, L.: *Epopeja zabudnutých. (Spomienka na účastníkov vojnových udalostí v r. 1939 – 1945 pochádzajúcich z obcí bývalého notariátu Bolešov v okrese Ilava)*. Trenčín 2007. Autorka bez romantizujúcich príkras niekdajšej historiografie hodnotí zloženie partizánov – „...medzi partizánmi boli aj bandíti“ (s. 8), rovnako realisticky aj postavenie radových dedičanov podhorských obcí manévrujúcich medzi okupačným vojskom a partizánskym hnutím – „obyvateľstvo sa dostalo medzi dva mlynské kamene“ (s. 52).

kde v posledných rokoch vzniklo viacero zaujímavých a hlavne prínosných diplomových prác o vojnovej problematike.

Potešiteľné konečne je i to, že na tému odvrátených stránok partizánskeho hnutia vychádza aj viacero pamätníckych spomienok, a to občas i v dennej tlači, resp. vo všeobecne dostupnej internetovej podobe.¹⁷

Historická rovina

Je známe, že partizáni sa už v lete 1944 stali na niektorých miestach krajiny prakticky rozhodujúcim mocenským činiteľom. To niekedy pokračovalo v malom, regionálnom meradle aj v čase SNP či neskôr po jeho porážke až do jari 1945.

Od leta 1944 sa na viacerých miestach krajiny – podľa vzoru sovietskeho partizánskeho hnutia – vytvorili tzv. partizánske rajóny. Bolo pre ne charakteristické, že paralyzovali dovtedajšie mocenské, bezpečnostné či komunikačné centrá (úrady, žandárske stanice, železnice, pošty atď.). Predchádzajúca moc a zákony skončili, no neraz ich nahradili revolučné „tribunály“ vynášajúce najvyššie rozsudky nad ľuďmi z okolia. Po obciach a mestách sa zrazu začali pohybovať skupinky s puškami na pleciach, mladíci ovešaní granátmi – neraz pod vplyvom alkoholu. Neboli nijako označení, nik nemohol vedieť, kto je veliteľom, a teda zodpovedným.

Už púhy fakt, že zbrane sa dostali do rúk stovkám mužov priam nekontrolovateľným spôsobom, vytvorilo široký priestor na najrôznejšie „vyrovnávania účtov“. Nebolo nič jednoduchšie, ako obviniť človeka a odsúdiť ho na smrť, zastreliť, popraviť, prípadne zbaviť majetku. Týkalo sa to v prvom rade Nemcov, potom funkcionárov či sympatizantov ľudáckeho režimu, či kohokoľvek, kto bol (neraz falošne) obvinený. Nastala tak situácia, že nik si nemohol byť istý svojím majetkom, bezpečnosťou, ba ani životom. Zavládla atmosféra strachu, v niektorých prípadoch až otvoreného terorizovania.

Toto bola odvrátená stránka partizánskeho hnutia už v letných mesiacoch roku 1944. Ešte horšia situácia nastala však v období, ktoré sa označovalo ako partizánska vojna, teda po porážke SNP v októbri 1944. Už len prítomnosť

17 Ide o projekt denníka SME pod názvom Mozaika, www.mozaika.sme.sk, kde sa objavilo množstvo hodnotných pamätníckych príspevkov. Za niektoré zverejnené názory by sa ich autori pred rokom 1989 akiste dostali do kriminálu („Partizánska zberba v Kališti“, „Keď zbadali Nemcov, partizáni zvyčajne ušli“ a i.).

partizánov v obciach priťahovala nacistickú odvetu, údery. Na často nepremyslené ozbrojené akcie doplácalo civilné obyvateľstvo veľmi tragicky. Partizáni vtedy utiekli, no ľudia nemali kam. Povšimnutiahodné je, že partizáni sa ich ani raz nezastali, nebránili ich, keď trestné výpravy nacistov útočili.¹⁸

Pochopiteľne, uznávam fakt, že v čase nastickej okupácie a blízkosti vojenských posádok si bezpečnostné ohľady vyžadovali obozretnosť a nutnosť potrestania zradcov či špiónov, čím sa sami chránili, príp. zabraňovali ďalekosiahlejším obetiam. Problém však je, že tu bolo jednak mnoho nevinne postihnutých, ale aj to, že naši historici a tobôž spoločnosť sa s touto tragickou kapitolou nikdy nevyrovnali. Ba spoločnosť o týchto faktoch prakticky ani nevie. Spomenul by som aj aspekt „vyrovnávania sa“ s minulosťou, ktorý je takým módnym aj dnes. Príbuzní postihnutých sa nielenže nikdy nedovolali rehabilitácie, ale tieto prípady nevinných obetí sa často ani len nedostali do historických análov, písomných záznamov a literatúry. Už v rokoch 1945 – 1946, keď sa zostavovali úradné zoznamy vojnových obetí a strát z jednotlivých miest a obcí Slovenska, partizánske obeť, podobne ako obeť z radov slovenskej armády v nich figurovali len celkom výnimočne. Tieto kategórie obetí mali byť podľa mocipánov povojnovej „ľudovej demokracie“ jednoducho úplne vymazané z dejín. Aký to kontrast oproti pomerom po 1. sv. vojne, keď sa na pomníky či pamätné tabule dostávali nielen mená odbojárov (legionárov), ale všetky mená padlých na strane monarchie bez rozdielu!

Opačne, komunistický režim týchto príbuzných (pozostalých) partizánskych obetí nútil mlčať, ku krivým svedectvám, prípadne si ich „kúpil“ udeľením materiálnych výhod podľa zákona č. 255/1946 či iným spôsobom.¹⁹

18 Na príklade tragédie lazu Mladoňov to ukázal v spomenutej štúdií K. Janas, v zásade podobne sa však partizáni zachovali aj počas nemeckých prepádov civilných objektov na iných miestach krajiny.

19 Autor príspevku, počas pátrania po rodinných príslušníkoch obetí partizánskych vrážd sa stretol so zaujímavým prípadom. Nepriami pozostalí po rodine Ábelovcov z Novej Lehoty-Doliny, ktorú Snežinského partizáni vo februári 1945 kompletne vystrieľali, resp. umučili, boli v roku 1948 povolaní na Povereníctvo spravodlivosti do Bratislavy, kde im ponúkli odškodné 100.000 Kčs, pokiaľ „dosvedčia“, že ich postrieľali Nemci. Rodina nepodpísala a tak nikdy nedostala materiálnu kompenzáciu. Boli však aj opačné prípady; napr. syn iného z partizánmi popravených mužov vstúpil po vojne do odbojárskej organizácie a klamivo vyhlasoval, že otca mu zabil Nemci. (Konkrétne meno úmyselne neuvádzam).

Prípadne ich priamo zastrešil. Tu treba spomenúť viac než bizarný zákon č. 115/1946 „O právnom konaní súvisiaceho s bojom za znovunadobudnutie slobody Čechov a Slovákov“, ktorý prakticky ospravedlnil všetky násilné trestné činy, vrátane vrážd, v období od 30. septembra 1938 až do 28. októbra 1945 (teda pol roka po vojne!) – stačilo, ak páchatel' vyhlásil, že bol motivovaný „odplatom za činy okupantov a zradcov“.²⁰

No je zaujímavé, že aj dnes vládne akýsi podvedomý strach nazývať veci svojimi menami. Príklady máme nielen v literatúre, ale, ako už bolo naznačené, aj na hmotných pamiatkach. 85 obyvateľov obcí Veľké Pole a Píla, ktorých povraždili partizáni Novobanského oddielu, majú na pamätníku v Banskej Štiavnici nápis, že sa stali „obet'ami násilia“. Akého, to sa už žiaden návštevník pomníka nedozvie.

Pokiaľ ide o kvantifikáciu partizánskych popráv a násilností, značnú časť prípadov máme už v historiografii zdokumentovanú aj menne predovšetkým vďaka výskumu Petra Bielika.²¹ Obete v rámci nemeckej menšiny zas v posledných rokoch špeciálne skúmal historik Michal Schvarc v rámci projektu Múzea SNP v Banskej Bystrici Ľudské straty a obete Slovenska 1939 – 1945. Podľa jeho zistení je počet partizánmi, resp. povstalcami zabitých slovenských Nemcov – 1 200 osôb, ktorý ešte v decembri 1944 uvádzal Franz Karmasin, vcelku reálny; sám dospel k číslu približne 1 000 zlikvidovaných Nemcov.²² Ďalšie overovanie či dopĺňovanie menoslovu obetí si však vyžaduje nielen systematický archívny výskum, ale aj matričný. Tento je však sťažený, ak nie priam znemožnený, súčasne platným zákonom o ochrane osobných údajov. Navyše nie všetky popravy boli úradne zachytené ešte počas ľudáckeho režimu. Množstvo ostalo jednoducho písomne nezachytených, prípadne boli vedené ako „obete fašizmu“ či sa jednoducho konštatovalo, že dotýčný „padol

20 LETZ, R.: Partizáni ako politický a mocenský činiteľ na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. In: BIELIK, P., KUNC, B., MULÍK, P. (zost.): *Dies ater*, s. 51 – 52.

21 Ide o jeho chronológiu partizánskych popráv, ktorá bola publikovaná v časopise *Kultúra*. (I. časť 2. 9. 1998, s. 6 – 7, s. 13, II. časť 9. 9. 1998, s. 7, s. 13 – 14). Podľa tu uvedených záverov autora výskumu možno počet partizánskych obetí odhadnúť na približne 1500, z čoho väčšinu tvorili obyvatelia nemeckej národnosti (s. 14).

22 SCHVARC, M.: *Straty a obete nemeckej menšiny na Slovensku v rokoch 1939 – 1945*, s. 18. Rukopis.

v *boji proti Nemcom*“. Nezriedka sa falšovali a skresľovali aj matričné údaje, najmä okolnosti smrtných prípadov, ako som to mal možnosť počas výskumu zistiť. Bolo to sčasti pochopiteľné – v situácii, keď bol front a zmena režimu na dohľad, nevraviac po vojne, si sotva kto dovolil napísať nepríjemnú pravdu.

Na záver by som chcel zdôrazniť dve skutočnosti.

1) Je mi zrejmé, že za nedostatku písomných prameňov, takmer 65 rokov po skončení vojny, už nebude zachytenie a rekonštrukcia všetkých prípadov možná. Treba sa však o to podľa možnosti aspoň pokúsiť a zachytiť ich aj knižne.

2) Výskum „perzekúcií opačnej strany“ a vôbec temných stránok našej vojnovnej histórie nepokladám za samoučelný a odmietam aj názor, že by sa tým nejako škodilo Povstaniu a odboju. Nie je to vôbec v protiklade. Nepierajú sa tým pozitívne stránky Povstania, ba ani partizánskeho hnutia, ako napr. obeť počas bojov s okupačnými vojskami či záchrana rasovo prenasledovaných. Fakty nik nezmení, ani padlým hrdinom nik nevezme ich zásluhu a slávu.²³ Práve opačne, až keď sa zdokumentujú a najmä všeobecne akceptujú aj tieto „odvrátené“ fakty, môžeme povedať, že sme dospeli nielen k objektívnemu poznaniu, ale najmä hodnoteniu. Až keď budeme mať zdokumentované prejavy násilia na oboch vojnuvedúcich stranách, môžeme povedať, že sme spravili dôležitý krok smerom k historickej pravde a objektivite. Pravda totiž nemôže nikdy poškodiť. Iba ak falošným, naoktrojovaným tézám a legendám. Tie sa však časom zosypú samé – bez ohľadu na to, že dlhý čas vysoko vyčnievali.

23 Tu môžem spomenúť vysoký počet partizánskych obetí na frontoch Povstania, ktoré zdokumentoval riaditeľ Vojenského archívu v Trnave Jozef Petráš. PETRÁŠ, J.: *Zoznam občanov ČSR a zahraničných bojovníkov, ktorí položili životy v boji proti fašizmu počas druhej svetovej vojny*. Trnava 2005 (CD-ROM).

II. slovenská partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika a represálie

MARIÁN UHRIN

Revolučné udalosti, akým bezpochyby Povstanie v lete roku 1944 bolo, prinášajú so sebou aj skutky, ktoré odporujú morálnym zásadám v bežnom mierovom živote. Vojna a jej dôsledky vyplávajú na povrch nevraživosť, vybavovanie osobných účtov, politické ciele dosahované rôznymi spôsobmi. V štúdiu uvediem niekoľko prípadov represívnych akcií, ktoré uskutočnili tak niektorí príslušníci II. slovenskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika, ako aj príslušníci nemeckých vojenských a bezpečnostných útvarov v rokoch 1944 – 1945 voči brigáde či jej podporovateľom. Z partizánskych činov uvádzam aj niekoľko tých, ktoré sa udiali už pred vznikom II. partizánskej brigády, keďže mali vplyv na ďalšie postoje partizánov brigády k podobným akciám. Rovnako z nemeckých akcií uvádzam len konkrétne prípady, ktoré sa priamo dotýkajú okruhu II. partizánskej brigády.

Na vedúce sily revolučných pohybov, t. j. aj v prípade povstalcov, sa napájajú aj živly, ktoré sledujú len svoj osobný prospech, a tak sa dopúšťajú pomsty, lúpenia a vražd. II. slovenská partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika nebola v tomto smere výnimkou.¹ Aj do jej oddielov sa okrem iných hlásili aj ľudia, ktorých charakter môžeme označiť za pochybný, ak nie priamo zločinný. Títo sa dopustili poľutovaniahodných činov, ktoré by mohli vrhať zlé svetlo na brigádu. Zamieriam sa na menšie či väčšie zločiny, ktorých sa dopustili

1 V priebehu druhej svetovej vojny vzniklo na Slovensku viacero partizánskych jednotiek. K najstarším a najznámejším patrila II. slovenská partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika. Vznikla z malej skupiny, ktorú zorganizoval por. del. Viliam Žingor na jar 1944. Po príchode Veličkovho výsadku vznikla brigáda a tá sa 28. augusta 1944 rozdelila na dve: I. partizánsku brigádu gen. M. R. Štefánika (vel. st. lajt. A. M. Veličko) a II. partizánsku brigádu gen. M. R. Štefánika (vel. por. del. V. Žingor). Dovtedy v podstate nemožno hovoriť o skutočných bojových akciách partizánov v Turci. Tie sa začali až v poslednej dekáde augusta 1944 pod vedením sovietskych partizánov, aj keď boli do značnej miery predčasné. V priebehu septembra 1944 brigáda bránila Rajeckú dolinu, posledný septembrový týždeň brigáda neodolala a stiahla sa do priestoru Malej Fatry, kde sa štáb snažil oddiely sústrediť. 5. októbra 1944 tu došlo k rozdeleniu brigády, časť pod velením K. K. Popova sa odčlenila a ďalej vystupovala ako 2. slovenská národná partizánska brigáda.

príslušníci brigády či ľudia, ktorí sa za príslušníkov vydávali. Je totiž veľmi ťažké určiť, ku ktorej jednotke konkrétni ľudia vlastne patrili, lebo práve tieto typy sa ľudí presúvali z oddielu do oddielu, ako im to práve vyhovovalo. Cieľom tejto práce vôbec nie je pošpiniť tých partizánov, ktorí s čistým štítom skutočne v Povstaní bojovali, ale len poukázať na nie celkom spracovanú kapitolu našich dejín, a to na zločiny, ktoré sú na oboch stranách bojiska bežným sprievodným javom.

Prvou a pomerne známou „bojovou“ akciou ešte pôvodnej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika pod velením Piotra A. Velička, bol prepád továrne Vereinigte Holz und Industrie A. G. v Turanoch 18. augusta 1944. Skupina partizánov pod vedením st. serž. Alexandra Lacha a Nikolaja Surkova sa presunula do Turian a následne prepadla závodnú stráž továrne. Veliteľ a stráž Karola Achtbergera zastrelili a piatich strážnikov zajali, ich osud nie je známy. Partizáni ulúpili 2 mil. korún z pokladnice, určených na výplatu robotníkom. Pri návrate z akcie sa partizáni zastavili v krčme a potom cestou rozhádzovali mince z koristí. Celý prepád sa uskutočnil pre podozrenie, že K. Achtberger je agentom gestapa. Bol síce nemeckej národnosti, ale jeho príslušnosť ku gestapu či spravodajskej službe nie je uvedená ani v dostupných nemeckých dokumentoch. Skutočným dôvodom prepadu bola zrejme lúpež peňazí, istú časť z nich použili na súkromné účely. Napríklad Grigorij Sološenko mal za 10 tisíc Ks. kúpiť v Turč. Sv. Martine u klenotníka Drexlera prsteň pre svoje dievča. Po návrate do Sklabine ich za uskutočnenie akcie pochválil P. A. Veličko. Proti tomu protestoval Georges de Lannurien. Oprávnenosť jeho výhrad sa potvrdila, keď sa za peniaze nakúpil alkohol, a tým uvoľnila morálka v tábore. Rozdielne názory na problém vyústili do situácie, že niekoľko dní Piotr A. Veličko, G. de Lannurien a Viliam Žingor medzi sebou vôbec nekomunikovali.²

V noci z 25. na 26. augusta 1944 zatýkali martinských Nemcov a gardistov, časť z nich skončila svoj život v Sklabini. Takáto atmosféra bola v celom

2 Archív múzea SNP Banská Bystrica (A MSNP), fond (f.) XII, prírastkové číslo (pr. č.) 63/67. Spomienky O. Oravca. Spomienky J. A. Sitára, archív autora. J. A. Sitár viezol G. Sološenka po prepade v Turanoch na motorke do Turč. Sv. Martina, kde kúpil prsteň a následne k Sološenkovej známosti. Suma 10 tisíc Sk bola pomerne značná, dali sa za ňu kúpiť napríklad dve kravy, či ojazdený automobil Škoda Populár.

Turci aj 27. augusta 1944. Partizáni a miestna Národná stráž chytali Nemcov, domnelých špiónov a exponentov ľudáckeho režimu. Medzi obeťami boli aj gardisti ako Košina, či Šťastný, ktorého zastrelili na železničnej stanici.³ Do tohto obdobia zapadá aj vylúpenie bytu Otta Klementa v Záturčí a akcia v Révaiovskom kaštieli v Štiavničke pri Turč. Sv. Martine, partizánov pri nich viedol A. Ľach a pri streľbe zahynul sluha Ján Frkáš.⁴ V mesiacoch máj až august 1944 takto lúpila aj dvojica Šajban a Štefan Bokr-Keveš, ktorých v Príbovciach chytil partizánsky oddiel Gejzu Lacku a odovzdal ich do Sklabine, kde ich popravili.⁵ Rovnako bol za lúpež popravený ukrajinský partizán v kantorskom tábore. Naopak, iní partizáni, ako napr. N. Surkov za svoju činnosť potrestaní neboli, zrejme vzhľadom na svoje veliteľské funkcie. Proti podobným excesom síce veliteľia brigády zasiahli, no zastaviť ich nemohli. Revolučná atmosféra zasiahla celý Turiec. Skupina vedená A. Ľachom prepadla vo vrútockom hoteli Slávia siedmich nemeckých poľných žandárov a postrieľala ich. Traja žandári, ktorí mali službu na železničnej stanici, sa útekom zachránili. Po odchode partizánov bol jeden z Nemcov ťažko ranený a hospitalizovaný v martinskej nemocnici. Na druhý deň prišli zo Žiliny tri nemecké autá, ktoré sa bez problémov dostali do martinskej nemocnice, odkiaľ chceli raneného žandára odviezť. Omylom zobrali so sebou partizána Ivana Vasiljoviča Rusnaka, ktorý bol rovnako v bezvedomí, cestou po zistení jeho totožnosti ho zavraždili. Komisár A. Ľach následne zastrelil v nemocnici nemeckého žandára.

Najhorším zločinom však boli vraždy civilistov v Sklabini. Prečo k nim dochádzalo? Atmosféru v Sklabini zaujímavo vykresľuje v spomienkach Ján A. Sitár, vtedy motospojka štábu: „*Videl som svojho spolužiaka Igora M. ako od sovietskeho štábu dolu dedinou viedol nejakého mladého chlapa v civilnom oblečení. Zo začiatku, keď som ich stretol idúc od slovenského štábu u Majerčíkov hore dedinou, som bol prekvapený, že vidím Igora, lebo pred pár dňami keď som ho volal do Sklabine a chcel ho odviezť na motorke, čo*

3 ŠTETKOVÁ, V.: *Povstalecký denník – Zápisky zo Slovenského národného povstania 1944 – 1945*. Bratislava 1997, strana (s.) 4.

4 Spomienky J. BREŽÍKA a J. A. SITÁRA, archív autora.

5 Šajban bol kriminálnym väzňom väznice okresného súdu v Prievidzi, odkiaľ ušiel a pridal sa v Sklabini k partizánom. LACKO, G.: Spomienky. In: KUBOVČÍK, J. (zost.): *Z minulosti a prítomnosti Turca 2*. Martin 1974, s. 105.

som mal pridelenú pre rozvážanie spojok a poslov, nechcel ísť, myslel som si, že k partizánom nepôjde. Naraz ho vidím. Idem k nemu a on mi podivným pohybom ruky ukáže na toho chlapa pred ním. V ruke mal armádnú deviatku (armádnú pištoľ vz. 24, ráže 9 mm, pozn. M. U.), teda chlapa viedol, ale ruku mal tak divne vykrútenú a hlaveň obrátenú za svoje nohy, akoby držal v ruke horúce železo. Na chlapovi nebolo nič divného, obyčajný chlap.

Takže sme sa ani nedali do hovoru a obaja išli ďalej dolu dedinou, neviem kam a ani neviem prečo a ani ma nikdy nenapadlo si na to spomenúť. Počul som tiež, že vzali z našej ulice, z novej kolónie v Priekope, Milka Ficé, že vraj zo strechy spoza komína strieľal na partizánov. Bol čaptavý od malička na jednu nohu, detský kamarát v čende rablo, spolužiak.

Bol z nábožnej katolíckej rodiny, starý pán Fico bol mäsiar, jednoduchý nevravný, ale milý človek, brat veliteľom Hlinkovej gardy na dedine, druhý brat vojenský pilot, ktorý pred povstaním pri Žiline s vojenským strojom havaroval a s kamarátom Ivanom Sitárom sa zabili. Milka tam v doline zastrelili, počul som pri nejakej príležitosti počas bojov od Strečna po Priekopu rozprávať tých, čo pri tom boli a spolu sme vedľa seba boli zakopaní. Počul som od toho človeka, že Milko plakal, držal sa jednou rukou za svrčinovú haluz a druhou si utieral slzy. Počul som, že ich tam odstreľuje sovietska parašutistka, ktorej vraj Nemci odrezali prsia. Pochopil by som jej neuhasiteľnú túhu po pomste, ale čosi sa mi tu nevidelo a dodnes nevidí. Miesto a tá parašutistka. Myslím si že som bol dostatočne v dedine zabývaný, vozil som na motorke Sološenku, dlho som poznal Surkova, ale ženy som tam videl len tri. Dve Tamary, z nich Tamara Bondarenko je preukázaná dostatočne, ale druhá Tamara pravdepodobne bývalý agent nacistickej spravodajskej služby medzi sovietskymi utečencami z nemeckých koncentračných táborov smerujúcimi na východ do Česka, Slovenska, Poľska a na Ukrajinu, je a zostáva zahmlenou postavou. Treťou je zdravotná sestra Aňa Stoljareva, ktorá zoskočila vo Veličkovej skupine. Tieto tri ženy som nemal možnosť osobne poznať, nikdy som s nimi nehovoril, ale počas celej doby, čo Sklabiňa bola povstaleckým vojenským táborom a ja som sa v ňom pohyboval, som tieto tri ženy vídaval a jedna ako druhá mali pekné poprsie. Vtedy som si neuvedomoval súvislosť medzi špiónami pohybujúcimi sa medzi nami, ba som si ani neuvedomoval, že aj každý, kto tam bol, pri zhode okolností, ktorými bolo partizánske ovzdušie

presýtené, mohol byť špiónom. Zákernú strelbu invalidného chlapca zo zálohy spoza komína dedinského domu a odrezávanie ženského poprsia, nijako som ako v kresťanskej slovenskej stredoeurópskej pospolitosti vychovaný mladý človek nielen nevedel takého chýry pochopiť, ohurovali ma svojou obľudnosťou, zdali sa nemať žiaden zmysel, boli to akési neuveriteľné temné príznaky a strašidlá, špióni, jedy, fakenie ľudského tela, popravy, krv. Vynára sa mi mnoho spomienok na toto obdobie a ovzdušie v sklabinском tábore.“⁶

Ďalšou obeťou vraždy bol istý Kolár z Mošoviec, stalo sa to niekedy po vyhlásení mobilizácie Revolučným národným výborom v Turč. Sv. Martine: „Chlapi postávali po rohoch ulíc v Martine, na Vrútkach a po dedinách. Do kasární sa neponáhľali. V Tepliciach som si všimol v takej postávajúcej skupine vysokého chudorľavého chlapa v dlhom obnosenom zelenom hubertuse, bol mi známy, povedal mi o ňom môj spolužiak Jožko Piecka z Mošoviec, spolu sme chodili do gymnázia v Martine a často som chodieval k nim do Mošoviec a tohto človeka sme po ceste na stanicu do Čepčína vidávali. Tento človek bol z Mošoviec, volal sa Kolár, neprítomného ducha, čudák, tak sa aj navonok správal, bol však tichý, pokojný, ale všetko okolo seba upreto pozorujúci. Bol nápadný každému, kto ho videl prvý raz. Tak aj teraz postával a nezúčastnene pozoroval, čo sa okolo deje. Niekomu cudziemu však bol nápadným a odviezol ho do Kantora. Asi ho vyšetrovali parašutisti, asi sa strachom úplne pomiatol, objavili v ňom nemeckého špióna, ktorý mal do kotla nasypať jed. Sotva hľadali nejaké súvislosti alebo dôkazy. V tom ovzduší postačil napríklad len zlomyselný dotaz, obvinenie, proti ktorému sa nevedel obrániť, po vyslovení obvinenia bitie, týranie a zastrelenie, všetko za pol dňa. Nejasne si spomínam na akéhosi zurvalca, neviem, kto všetko sme tam boli a kde som bol s ním, ale bolo to pri našom ústupe medzi kameňolomom na Dubnej skale a Vrútkami, možno v zákope pri Vrútkach alebo v brehu Turca za Priekopou, možno v niektorom zo zimných táborov...

Tu ten človek rozprával, ako v kantorskom tábore bol v popravnej čate a strieľal do toho blázna (Kolára) z pušky svietivým nábojom, ktorý po prej-

6 SITÁR, J. A.: *Sovietsky parašutisti – spomienky*. Rukopis. Archív J. A. Sitára, kópia archív autora.

dení cez neho ešte svietil. Bol asi presvedčený, že zastrelili kohosi, kto chcel otráviť fazuľu v kotle.“⁷

Do rámca popráv v Sklabini zapadá aj likvidácia skupiny nemeckých vojakov označovaných často chybné ako misia gen. Otta. Skupina nemeckých dôstojníkov a vojakov, ktorá cestovala z Rumunska cez Slovensko, sa dostala vďaka železničiarom do pozornosti sovietskych partizánov v Turci. Taký úspech ako nemecká „misia“ si nemohli nechať ujst'. Preto ju na pokyn sovietskych partizánov zlikvidovali vojaci Pluku útočnej vozby v martinských kasárňach.⁸ Táto smutná udalosť je však už mimo rámca histórie II. slovenskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika, nakoľko táto už bola v tomto čase na ceste do Rajeckej doliny. Napriek tomu mala neskôr dosah aj na mnohých partizánov, ich rodiny a okruh podporovateľov.

O tom, že „bojové“ akcie vykonávali prevažne komisár A. Lach a N. Surkov, svedčia nielen spomienky pamätníkov, ale aj komisárova prezývka „pištoľník“. Člen Veličkovho výsadku Ján Brezík sa o ňom vyjadril nasledovne: „*Lach, on mal 19 rokov ja 23, mladý chlap. On bol strašne prchký, on by odstrelil všetko, on by len vraždil, vraždil, vraždil.*“⁹ A. Lach tiež obchádzal sovietskych utečencov po okolitých dedinách, aby sa pridali k Veličkovi. V Nolčove narazil na utečenca, ktorý odmietol, tak ho zastrelil.¹⁰ Na vrub N. Surkova zrejme idú aj vyrabovania a podpálenia železničiarских konzumov vo Vrútkach a v Priekope, ktoré uskutočnil niekedy od 26. augusta do 10. septembra 1944.¹¹ Podľa Veličkovho „otčotu“ partizáni Suvorovského oddielu, teda práve N. Surkov „...*pochytali a zničili od 25. augusta do 5. septembra 1944, 276 Nemcov v priestoroch Turč. Sv. Martina, Vrútok, Strečna, Sučian, Priekopy a i.*“¹² Celkovo počet obetí teroru v Sklabini dosiahol 119 civilných osôb a 24 členov „misie“, podľa iných údajov asi 100 osôb, vrátane „misie“. Tieto obete popravené v dňoch 21. – 31. augusta 1944 má na sve-

7 Tamže.

8 K udalosti bližšie pozri: POVAŽSKÝ, J.: Koniec legendy o misii generála Paula von Otta. In: *Nový život Turca*. Martin 1996.

9 Spomienky J. BREZÍKA a J. A. SITÁRA. Archív autora.

10 Tamže.

11 Spomienky J. A. SITÁRA. Archív autora.

12 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie, Nemci a Slovensko 1944. Dokumenty*. Bratislava 1971, s. 279 – 280.

domí sovietsky partizánsky štáb, respektíve vojenská kontrarozviedka a súd pod velením kpt. Černogorova. Vyhradil si právo vyšetrovať a trestať všetky osoby nemeckej národnosti. Slovákov prenechával vo väčšine prípadov slovenskému štábu. Nie je však známe nič konkrétne o tom, že by slovenský štáb vykonával popravy, pretože aj u zaistených Slovákov ich vykonávali partizáni pod sovietskym velením. Ako príklad opačného konania možno uviesť nasledovný prípad. Koncom augusta 1944 zatkli členovia martinskej národnej stráže, vedenej Róbertom Donáthom, obchodného zástupcu fy. Rúčka Bohuša Staneka. Obvinili ho z vyzvedačstva a odviekli na popravu do Sklabine. J. Garaj vyhládal V. Žingora, ten na motorke prišiel do Sklabine, kde sa mu po prudkej hádke s R. Donáthom podarilo zachrániť nevinného človeka.¹³

Podobné činy sa opakovali v Turci aj neskôr, aj keď už nemajú nič spoločné so skupinou V. Žingora a je možné ich pripísať iným partizánskym skupinám, prípadne rôznym individuám, ktoré sa v chaose tých dní spájali a lúpili.¹⁴

Novovytvorená II. slovenská partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika sa 28. – 29. augusta 1944 presúvala zo Sklabine do Rajeckej doliny. Ako prvá postupovala prieskumná jednotka brigády a za ňou postupne 1. oddiel vedený Konstantinom K. Popovom a s istým odstupom 2. oddiel spolu zo štábom brigády. Po príchode do obce Vrúcko ju po krátkej prestrelke obsadili ešte pred obedom 30. augusta 1944. V obci došlo údajne k plieneniu, mučeniu, znásilneniam a vraždám obyvateľov.¹⁵ Priezvedná jednotka brigády, pravdepodobne oddiel pod vedením Valentina Zilberta, totiž začala v nemeckých obciach

13 Spomienky J. GARAJA. Archív autora.

14 „... Blatnica 9. 9. 1944. Čo sa týka partizánov, je dosť ťažké sa v tom vyznať. Všetelijaká zberba a čvarga sa za nich vydáva a dejú sa prapodivné veci. K tete Marči do Beníc prišli na aute „partizáni“, že sú zo štábu, že im doktor Kustra dal auto a že robia zbierku na Povstanie. Dala im dvadsaťpäťtisíc a ešte si kázali ukázať komoru a maštaľ. Zakrátko vysvitlo, že to boli podvodníci, dochytili ich. Za jeden deň takýmto činom nazbýjali v Turci po statkároch vari stopäťdesiattisíc korún.“ ŠTETKOVÁ, V.: *Povstalecký denník – Zápisky zo Slovenského národného povstania 1944 – 1945*, s. 6 – 7.

15 MELTZER, R.: *Povstanie v Hauerlande v roku 1944*. In: NEVERLA, R. (zost.): *Acta Carpatho-Germanica XIII. Od Povstania 1944 na Slovensku po vyhnanie karpatských Nemcov v roku 1946*. Bratislava 2006, s. 129.

dolného Turca vyšetrovať a zaisťovať občanov nemeckej národnosti, pričom vážnejšie prípady postupovala sovietskej kontrarozviedke do Sklabine.¹⁶

Časť občanov Vricka sa partizánom viac či menej podrobila, niektorí dokonca do II. partizánskej brigády vstúpili. Jeden z nich slúžil neskôr ako kuchár na štábe v Kunerade.¹⁷ Čata brigády v sile asi 30 mužov pod velením K. K. Popova bola vyslaná do Nemeckého Pravna s cieľom odzbrojiť príslušníkov Freiwillige Schutzstaffel (FS). Vo Vrícskom sedle došlo k prvej prestrelke s príslušníkmi FS, ktorí tu hliadkovali, pričom Nemci stratili niekoľko ľudí a brigáda mala jedného zraneného. Jednotka prenikla do Nemeckého Pravna, kde nadviazala kontakt s pešou čatou por. pech. v. z. Jána Polonca, ktorú sem vyslalo veliteľstvo povstaleckej armády na zabezpečenie priestoru obývaného slovenskými Nemcami. V spolupráci obsadili uvedené povstalecké jednotky 30. augusta 1944 aj nemecké obce Gajdel (dnes Kľačno) a Tužina. Nasledovali Chvojnica, Vyšehradné, Cach (dnes Malinová), na ich obsadzovaní sa zúčastnila už celá brigáda.¹⁸

Pri obsadzovaní došlo k ďalším prestrelkám s FS, hlavne v obci Gajdel. Útok na Gajdel sa začal ráno pod velením V. Žingora a K. K. Popova. V dvojhodinovom boji údajne padlo 17 Nemcov a mimo obce ďalších 27, a to bez strát na strane partizánov.¹⁹ V skutočnosti bol jeden partizán ranený a väčšina uvedených 27, prípadne 29 mužov bolo odvedených z obcí Kľačno a Nemecké Pravno do okolitých lesov, kde boli zastrelení.²⁰ Tento počet zahŕňa pravdepodobne všetkých slovenských Nemcov, ktorých II. partizánska brigáda a čata „Polonec“ zaistila údajne so zbraňou v ruke a boli zastrelení.²¹ Pod-

16 ŽINGOR, V.: *Príspevky k dejinám SNP v Turci*, s. 148.

17 Išlo údajne o ľudí s nie veľmi dobrou povestou. MELTZER, R.: *Povstanie v Hauerlande v roku 1944*.

18 GABZDILOVÁ, S.: *Nemecká komunita v živote slovenskej spoločnosti 1938 – 1945*. In: *Človek a spoločnosť*, ročník (roč.) 7, 2004, č. 3, <http://www.saske.sk/cas/3-2004/21gabzdilova.html> (16. 4. 2005).

19 A MSNP, f. IV, pr. č. A18/2001.

20 MELTZER, R.: *Povstanie v Hauerlande v roku 1944*, s. 130, tiež GABZDILOVÁ, S.: *Nemecká komunita v živote slovenskej spoločnosti 1938 – 1945*.

21 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), Zbierka SNP, šk. 17, fasc. 1, č. 1321. Slovenské Pravno. PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie, Nemci a Slovensko 1944*, s. 279 – 280, GABZDILOVÁ, S.: *Nemecká komunita v živote slovenskej spoločnosti 1938 – 1945*.

ľa spomienok príslušníka brigády, respektíve jej oddielu pod velením Alojza Ritnošíka bola „...pri Vrícku zľapaná celá skupina ozbrojených domorodých Nemcov ktorá bola zlikvidovaná“.²² Zajaty miestny vodca Deutsche Partei bol na rozkaz veliteľa brigády V. Žingora odvezený do Banskej Bystrice.²³

Všetky zločiny spáchané v týchto dňoch nemožno objektívne pripísať len II. partizánskej brigáde. Na niektorých akciách spolupracovali s jednotkou por. pech. v. z. Jána Polonca, ktorá sa niekedy udáva ako súčasť brigády, III. oddiel, v skutočnosti však išlo o vojenský útvar.²⁴ V priestore Hauerlandu pôsobili aj iné povstalecké jednotky, ako napr. žandársky oddiel vedený kpt. žand. Peterkom či rota postavená z prepustených zaistencov židovského pracovného tábora v Novákoch. Na perzekúciách sa podieľalo aj niekoľko miestnych občanov, ktorí si takto vybavovali osobné spory s obeťami. Nemožno však poprieť, že II. partizánska brigáda aj so svojim velením nesie zodpovednosť za časť zločinov spáchaných vo Vrícku a Gajdli.

Večer 31. augusta 1944 sa brigáda začala presúvať z Gajdla smerom na Fačkovské sedlo a o niekoľko dní obsadila celú Rajeckú dolinu, pričom štáb brigády sa usídlil v Kunerade. Tým opustila priestor Hauerlandu a na ďalších akciách proti nemeckému obyvateľstvu sa už nepodieľala.

Počas neprítomnosti veliteľa V. Žingora, keď osobne viedol bojové akcie brigády v Turci, bol povereným veliteľom v Kunerade K. K. Popov, prípadne npor. Karol Stráňai. V tejto dobe, zrejme od 15. do 19. septembra 1944, sa skupina osôb okolo K. K. Popova a politického komisára Antona Sedláčka dopustila rôznych neprístojností v Rajci a dokonca aj vrážd v lese pri obci Konská.²⁵ Táto činnosť spadala pod tzv. tribunál vedený K. K. Popovom

Za iniciátora teroru je v materiáloch považovaný por. Polonec a istý Šovčík. Na vraždení sa mal podieľať aj vojak Pavol Felcan. Por. pech. v. z. Jána Polonca 19. 9. 1944 zajali nemecké jednotky a internovali v zajateckom tábore Domobraný v Nitre.

22 A MSNP, f. XII, pr. č. 139/64. Spomienka J. DEBNÁRA.

23 A MSNP, f. IV, pr. č. A18/2001.

24 Ako III. oddiel brigády sa udáva len v nespoľahlivých materiáloch K. K. Popova. Vojenský historický archiv (VHA) Praha, Zbírka partizánske odbojové hnutí v ČS, šk. 33, inventárna jednotka (inv. j.) 485.

25 A MSNP, f. Pozostalosť J. Šolca, šk. 11, pr. č. S125/86, Opisy situačných hlásení august – október 1944, Hlásenie hlásky HM č. 4 a 24. z 3. 10. 1944, tiež *Nový svet*, 21.10.1944, *Gardista*, 16. 10. 1944, 17. 10. 1944.

a komisárom A. Sedláčkom. Jeho úlohou bolo „...*súdenie chytených špiónov a podozrivých živlov*“.²⁶ Na čele vražednej skupiny bol údajne istý Kubík.²⁷ Je možné, že ide o Jozefa Kubíka, veliteľa štábnej stotiny, ktorá ako strážna jednotka pôsobila na štábe v Kunerade pod velením K. K. Popova. Z tejto jednotky boli vyčleňovaní príslušníci popravnej čaty.

Celkovo padlo za obeť partizánskeho teroru asi 15 až 30 ľudí. Medzi zavraždenými boli viacerí obyvatelia obce Turo (dnes Turie), napríklad aj starosta Andrej Chovan, zástupca miestneho veliteľa Hlinkovej gardy Michal Dorica a ďalší dvaja občania obce. Z Rajca to mala byť pani Martincová s maloletým synom atď.²⁸ Partizána, kuchára Barana spolu s ďalším neznámym partizanom zastrelili preto, že sa u nich mala údajne nájsť ampulka s jedom, ktorým chceli otráviť jedlo v kuchyni.²⁹ Niektoré obeť boli olúpené, iné niesli známky mučenia. Jednej z obeť, Jozefovi Očkajákovi z Tura, sa počas popráv podarilo ujsť, chytili ho nemeckí vojaci, ktorí jeho informáciám o popravách neverili, až kým ich neprivedol na miesto činu.³⁰

Podľa dobovej propagandistickej publikácie *Banská Bystrica* bolo v Kunerade znásilnených a zavraždených aj 15 mladých žien.³¹ Tento údaj sa nepodarilo potvrdiť, ani vyvrátiť. Je však možné, že v tomto prípade ide o počet obeť represii a ďalšie informácie sú propagandistickým dokreslením.

26 A MSNP, f. IV, šk. 41, pr. č. S25/2003.

27 BIELIK, P.: Neznáme povstanie. In: *Kultúra*, roč. 1, 1998, č. 13, s. 6 – 7 a 13. Tiež: BIELIK, P.: Augustový puč a jeho charakter. In: BIELIK, P., KUNC, B., MULÍK, P. (zost.): *Dies Ater – Nešťastný deň 29. august 1944*. Bratislava 1993, s. 33.

28 *Nový svet*, 21. 10. 1944, VHA Praha, Zbírka partizánske odbojové hnutí v ČS, šk. 33, inv. j. 487.

29 Toto obvinenie sa objavuje vo viacerých partizánskych skupinách. Už v Sklabíni sa takáto informácia šírila. Je zaujímavé, že aj v partizánskych jednotkách v okolí Banskej Bystrice sa vyskytli podobné prípady, keď boli partizáni obvinení z otrávenia jedla a zastrelení. Túto atmosféru strachu – fámu si sovietski partizáni doviezli so sebou už zo ZSSR.

30 Archív Ministerstva vnútra Českej republiky (AMV ČR) Praha, H-484, Werner Schöneman.

31 SCHEINOST, J., KOŽÍŠEK, A. J., WERNER, K.: *Banská Bystrica*. Praha 1944, s. 51, *Gardista*, 17. 11. 1944.

Niektorí z miestnych obyvateľov si na tieto udalosti spomínajú takto: „V *Rajeckých Tepliciach* boli tiež partizáni, asi tri odriady, študenti všelijakí zo *Žiliny* čo prišli s ruksakom, ubytovali sa vo *Veľkej Fatre* a tam robili bordel. Tak šéf hotela telefonoval do *Žiliny* na riaditeľstvo, že mu v sále strieľajú, rozbijajú okná, sklo, ničí sa to všetko... A poštárka to nahlásila – prišiel *Sedláček* a milého riaditeľa na fleku zastrelil. Tak takéto tam boli pomery... Viacerých ľudí tam vtedy partizáni postrielali...“³²

Veliteľ oporného bodu *Einsatzkommando 13* v *Žiline*, SS-Hauptsturmführer Werner Schöneman v povojnovom vyšetrovaní tvrdil, že Anton Sedláček sa priznal k zabitiu asi 40 ľudí, poväčšine nemeckých vojakov.³³ Podľa iných povojnových výpovedí Anton Sedláček v konečnom dôsledku doplatil aj na činnosť Konstantina K. Popova, „...nebohý *Sedláček* odniesol životom, barz major Popov to robil“.³⁴ Podiel na popravách malo zrejme viacero osôb, no vzhľadom na chytenie nemeckou bezpečnostnou službou (SD) si to odpykal za všetkých A. Sedláček. Nešlo však len o civilné osoby, ale aj o radových partizánov. Partizánov podozrivých zo špionážnej práce v prospech Nemcov tiež odovzdávali do Kuneradu K. K. Popovovi, napríklad aj Antona Bošanského. V týchto prípadoch nie je možné zistiť, či boli skutoční agenti dosadení do jednotiek brigády. Ďalšie civilné osoby niekoľkokrát zatkli a väznili v kuneradskom zámku. Išlo napríklad o Štefana Veselého a Antona Cibulku z Rajca. Š. Veselý bol obvinený z toho, že chodí do *Žiliny* udávať partizánov. V skutočnosti tam ako železničiar dochádzal do práce. R. Jakubík sa po zatknutí vyhol väzneniu tým, že strážnemu Eduardovi P. požičal 500 Ks. Pri nemeckom postupe na Kunerad dostali strážni rozkaz, aby postrielali väzňov, ale rozkaz nebol vykonaný, naopak, strážni väzňov prepustili.³⁵

Prípadov svojvôle, lúpeží, krádeží automobilov³⁶ a podobne sa v priestore Rajca a Malej Fatry udialo viac. Dnes je však ťažké určiť, ktorá partizánska skupina ich má na svedomí. V priestore sa totiž okrem II. partizánskej brigády

32 Spomienka K. KRISTENA. Archív M. Lacka.

33 AMV ČR Praha, H-484, W. Schöneman.

34 Tamže, H-543-10-II/1. V. Žingor a spol.

35 Tamže, H-543-III-1. V. Žingor a spol.

36 Štátny archív (ŠA) Bytča, pobočka (p.) *Žilina*, f. Okresný úrad (OÚ) *Žilina* 1923 – 45, 1944 prez., D1-1496-1944.

gen. M. R. Štefánika istú dobu pohybovala aj partizánska brigáda Jána Žižku, miestne oddiely, ale aj rôzne lúpežné skupinky, ktoré svojou príslušnosťou k partizánom maskovali krádeže a vraždy civilného obyvateľstva. Táto činnosť ale pravdepodobne nedosiahla rozmery, s výnimkou popráv v Kunerade, aké nadobudla v mesiacoch január a február 1945 v oblasti obcí Fačkov či Domaniža. Tieto udalosti sú už úplne mimo vtedajšieho operačného priestoru II. partizánskej brigády.³⁷

Po ústupe II. slovenskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika do priestoru Martinské hole došlo v priebehu novembra 1944 – januára 1945 k jej reorganizácii. V tomto čase a aj v priebehu početných bojových akcií v mesiacoch február – apríl 1945 sa príslušníci brigády nedopustili žiadnej krádeže či iného zločinu. Súviselo to s „očistením“ jednotiek brigády od rôznych dobrodružných a kriminálnych živlov, ktoré nemali záujem o náročný život v horách v ťažkých klimatických podmienkach.

Ako nemecké jednotky postupovali a obsadzovali povstalecké územie, dopúšťali sa aj ich vojaci represíí voči povstaleckým vojakom, partizánom a civilnému obyvateľstvu. Táto činnosť postihla samozrejme aj príslušníkov II. slovenskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika, ich podporovateľov a rodinných príslušníkov.

Už počas prvých bojov začiatkom septembra 1944 sa príslušníci nemeckej Panzer Division „Tatra“ dopustili represíí popravami zajatých vojakov a partizánov. Priamo počas bojov v obci Lipovec 6. septembra 1944 zastrelili šesť zajatých partizánov. Podobný prípad sa stal v rovnakom čase aj v obci Priekopa.³⁸ Pomerne veľa príslušníkov brigády sa zachránilo tým, že mali oblečenú vojenskú rovnošatu a boli považovaní za vojakov. Často však nepomohlo ani to. V spomínanej obci Priekopa, na lokalite Rúbaň, zavraždili nemeckí vojaci jedenásť povstalcov a neskôr 21. septembra 1944 v lokalite pod Jedľovinami ďalších 21 zajatých povstalcov.³⁹ Známe sú tiež prípady, keď zastrelili rane-

37 VHA Praha, Zbírka partizánske odbojové hnutí v ČS, šk. 33, inv. j. 485, SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 782, LACKO, M.: *Situačné hlásenia okresných náčelníkov, január – august 1944*. Trnava 2005, s. 161 a 241.

38 HALAJ, D. (zost.): *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava 1990, s. 119 – 120.

39 Tamže.

ných partizánov, ako pri Prečine v septembri 1944 pri obranných bojoch II. partizánskej brigády.

Odplate sa nevyhli ani obyvatelia obce Sklabaňa. Dňa 30. septembra 1944 odvliekli nemeckí vojaci, vedení príslušníkmi Einsatzkommando 13 (EK-13), celkom 144 obyvateľov obce a z nich 20 neskôr popravili v Martine Na bukovinách.⁴⁰ Oporný bod EK-13 v Turčianskom Svätom Martine viedol od 30. septembra 1944 SS-Obersturmführer Hans Harms. Na asistenčné úlohy mal pridelenú 4. čatu roty „Streit“ (vel. SS-Hauptsturmführer Paul Streit).⁴¹

Nie všetci zajatí partizáni boli zastrelení, časť zajatých partizánov sa dostala do Zajateckého tábora v Malackách, kde pracovali na letisku, časť sa neskôr dostala do Zajateckého tábora IVB Mühlberg.⁴² Aj takéto formy mali nemecké represálie.

Ďalšími priamo postihnutými príslušníkmi brigády bola skupinka piatich žien, slúžok a siedmich detí (Viliama Žingora, Samuela Bibzu a Bohuša Žingora). Táto bola 11. septembra 1944 evakuovaná do kúpeľov Sliač a neskôr pri ústupe povstalcov sa uchýlila do drevorubačskej chaty nad obcou Pohronský Bukovec. Keď príslušníci Einsatzkommando 14 z Banskej Bystrice, vedení SS-Hauptsturmführerom Georgom Heuserom a vyčlenenými jednotkami SS-Kampfgruppe „Schill“, podnikli 3. novembra 1944 rozsiahlu akciu proti povstalcovi v horách, zameranú aj na zajatie povstaleckých generálov Rudolfa Viesta a Jána Goliana, dostala sa skupina do priestoru obkľúčeného nemeckými jednotkami. V skupine boli len traja ozbrojení muži, Bohuš Žingor, brat V. Žingora, Oldřich Vorba a hl. dôst. zást. žand. Štefan Kuna. Vedomí si nebezpečenstva poslali ženy a deti do dediny, čím sa zachránili, a po namáhavej ceste sa vrátili do Turca. Spomínaných troch partizánov nemeckí vojaci zajali a na mieste zastrelili, napriek tomu, že minimálne Š. Kuna mal na sebe žandársku rovnošatu.

Začiatkom novembra 1944 pri cielenej a pripravovanej akcii chytli príslušníci oporného bodu Einsatzkommando 13 v Žiline, pod velením SS-Haupt-

40 A MSNP, f. IX. pr. č. S115/85. Einsatzkommando 13.

41 Podrobnejšie o štruktúre nemeckých bezpečnostných jednotiek pozri: A MSNP, f. IX, šk. 10, šk. 13 a šk. 15, HALAJ, D. (zost.): *Fašistické represálie na Slovensku*, s. 143 – 156.

42 A MSNP, f. IX. pr. č. S115/85. Einsatzkommando 13, A MSNP, f. XII, pr. č. S78/80. Spomienky J. Sandanusa.

sturmführera Wenera Schönemana a časti špeciálnej protipartizánskej jednotky Kampfgruppe „Edelweiss“, bývalého komisára brigády A. Sedláčka.⁴³ Po vypočúvaní na EK-13 ho obvinili z vrážd civilného obyvateľstva a zajatých nemeckých vojakov a 15. novembra 1944 A. Sedláčka verejne obesili v Žiline.⁴⁴

Podobne z mnohých radových príslušníkov brigády ako napr. z obce Folkušová, kde viacerí občania boli v II. slovenskej partizánskej brigáde gen. M. R. Štefánika, Nemci v noci z 19. na 20. novembra 1944 zastrelili osem bývalých partizánov, resp. členov miestneho Revolučného národného výboru.

Najväčší rozsah mali vraždy v Turč. Sv. Martine. V októbri – decembri 1944 v lokalite Na bukovinách EK-13 zavraždili 65 osôb, z toho 3. októbra 1944 celkom 48 osôb z Turčianskeho Sv. Martina a okolia. V januári 1945 príslušníci Sonderkommando 7a (SK-7a) v Martine Pod stráňami ďalších 21 osôb.⁴⁵ Jednotka SK-7a sa dostala do Martina v súvislosti s postupom frontu na západ zo svojho pôvodného pôsobiska v Ružomberku. Miestnemu opornému bodu velil SS-Sturmscharführer Werner Petzold a na asistenčné úlohy mal pridelenú aj časť roty „Billerbeck“ (vel. SS-Untersturmführer Billerbeck).

Rovnako v Žiline v lesíku Chrast' členovia EK-13 od začiatku septembra 1944 do januára 1945 zavraždili 32 ľudí, medzi nimi príslušníka II. partizánskej brigády strážm. Ján Gašpara, ktorého v októbri 1944 postrelili a zajali členovia 14. Waffen Grenadier Division der SS „Galazien No.1“, keď sa vracal z kuriérnej cesty do Banskej Bystrice. Neskôr ho odovzdali príslušníkom EK-13 v Žiline, kde ho vypočúvali, mučili a napokon zastrelili v spomínanej lokalite.⁴⁶

Z rovnakých dôvodov ako jednotka SK-7a sa do priestoru Turca dostal aj ďalší nemecký bezpečnostný útvar Kommando Z.b.V. 27 vedený SS-Obersturmbannführerom Karlom H. Rabem. Jeho asistenčná rota „Ries“ (vel. SS-

43 Od 5. októbra 1944 bol politickým komisárom 2. slovenskej partizánskej brigády pod velením K. K. Popova, ktorá vznikla začiatkom októbra 1944 odčlenením od pôvodnej II. slovenskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika pod velením V. Žingora. Operovala v priestore Martinských hólí a na jar 1945 sa presunula na Moravu.

44 A MSNP, f. IX. pr. č. S115/85. Einsatzkommando 13.

45 Tamže, Sonderkommando 7a.

46 Tamže, Einsatzkommando 13.

Untersturmführer Ries) bola v tom období nasadzovaná priamo do frontových bojov, napriek tomu jednotka bola nápomocná pri pacifikácii frontového tyla. Informácie o pôsobení priamo proti II. slovenskej partizánskej brigáde gen. M. R. Štefánika však nemáme.

Podobné prejavy represíí sa objavovali aj v ďalších obciach, ktoré podporovali partizánov II. brigády gen. M. R. Štefánika a ďalších. Spomenúť možno obce, ako Valča, Blatnica, Kunerad, Čičmany a ďalšie. Príslušníci Sonderkommando 7a vraždili odbojárov a civilných obyvateľov z Turca aj pri Ružomberku v lokalite Likavka.⁴⁷

Nemecké jednotky Sicherheitsdienstu podliehajúce na Slovensku Einsatzgruppe H Sipo und SD sa len na území okresov Martin a Žiliny, kde operovala II. slovenská partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika, dopustili vrážd minimálne 401 osôb a množstvo ďalších väznili a odviekli do zajateckých a koncentračných táborov.⁴⁸ Nutné je tiež podotknúť, že len máloktorá obeť nemeckých represálií v okruhu osôb II. partizánskej brigády bojovala proti nemeckej armáde so zbraňou v ruke. Vo väčšine prípadov ide o úplne nevinné obeť nemeckých bezpečnostných jednotiek počas partizánskej vojny na Slovensku v rokoch 1944 – 1945.

„Nezmyselné zabíjanie začali niektorí partizáni. Raz sa to musí povedať. Medzi partizánmi v Sklabini (ale aj inde) zavládli praktiky, podľa ktorých nebolo problémom zastreliť Nemca z Turca, Prievidze alebo Handlovej s paušálnym odôvodnením, že išlo o fašistu, špióna, agenta gestapa atď.“⁴⁹ Týmito slovami opísal Jozef Jablonický problematiku začiatku represíí v Turci a situáciu vystihol dokonale. Počet partizánskych obetí v Turci nebol dodnes komplexne spracovaný, a tak ho môžeme vyčíslieť len na základe doteraz známych informácií na asi 200 osôb, prevažne slovenských Nemcov. Z tohto počtu ide na vrub II. partizánskej brigády 45 – 50 osôb, za ktoré síce nesie veliteľskú zodpovednosť štáb brigády, no spáchali ho jednotlivci, ktorí využili atmosféru a uvoľnenú disciplínu v partizánskych jednotkách a dali voľný priechod svojmu zločinnému charakteru. To, že nešlo vo všetkých prípadoch obetí v Sklabi-

47 Tamže, Sonderkommando 7a.

48 Pozri: PAŽÚR, Š. (zost.): *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava 1982, tiež HALAJ, D. (zost.): *Fašistické represálie na Slovensku*.

49 JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*. Bratislava 1990, s. 173 – 174.

ni a v Kunerade len o skutočných nepriateľov, ale aj o nevinné obeť, priznali čiastočne aj turčianski partizáni, na Slovensku určite ako prví, ak nie jediní, prostredníctvom Viliama Žingora už v roku 1947:

„Medzi popravenými boli aj ľudia, ktorí si takéhoto trestu možno celkom nezaslúžili. Takýchto prípadov bolo však veľmi málo a dajú sa vysvetliť popri neobjektívnej predpojatosti obyvateľstva k tomu alebo onomu jednotlivcovi aj veľkou nenávisťou k Nemcom a celkom jasne pochopiteľnou situáciou, ktorá sa vtedy vytvorila.“⁵⁰

Partizánska brigáda pod velením Viliama Žingora patrí medzi tie pomerne úspešné partizánske jednotky operujúce na Slovensku. Jej bojové úspechy nie sú v porovnaní s ostatnými brigádami veľké, no sú na rozdiel od väčšiny z nich pomerne presné a neskreslené. Ani jej sa nevyhli temné stránky partizánskej vojny a jej príslušníci sa v ťažkom období Povstania a pred ním dopustili viacerých morálnych pokleskov. Jadro brigády však takéto činy vždy odsudzovalo a postupne sa situácia v tomto smere v jej jednotkách zlepšila a stabilizovala. Naopak, v tom istom čase sa vystupňoval teror nemeckých okupačných jednotiek, ktorému padlo za obeť niekoľko stoviek nevinných obetí, ktoré často s partizánmi nemali nič spoločné. Dnes sa konečne môžeme na toto obdobie pozrieť z nadhľadu a pokúsiť sa ho zhodnotiť, na to však bude ešte treba urobiť podrobný výskum tejto problematiky.

50 ŽINGOR, V.: *Príspevky k dejinám SNP v Turci*. Turčiansky Svätý Martin 1947, s. 104.

Partizánske represie voči príslušníkom žandárstva

BORIS SÚDNY

Jedným z najmenej preskúmaných, ak nie celkom zabúdaných sprievodných javov partizánskeho hnutia na Slovensku počas 2. sv. vojny, je vzťah príslušníkov partizánskych skupín k slovenským žandárom. Žandárstvu ako takému sa historici a publicisti vyhýbali – a ešte stále úspešne vyhýbajú. Nie lenže neprávom, ale aj na vlastnú škodu. Obchádzanie celoštátnej mocensko-bezpečnostnej zložky, plne profesionalizovaného a vyzbrojeného orgánu politickej štátnej správy totiž zapríčiňuje deformáciu obrazu vtedajšej doby a spoločnosti. V súvislosti s partizánskym hnutím – od jeho vzniku až do vypuknutia Povstania – bolo žandárstvo vlastne jedinou ozbrojenou zložkou štátu, ktorá ho aktívne a s použitím zbraní potláčala. Cieľom tohto príspevku nie je ucelený prehľad žandárskych protipartizánskych aktivít a partizánskych represí voči jeho príslušníkom (čo platí aj naopak), ale len načrtnutie tejto problematiky. Chce byť impulzom k dôkladnejšiemu a komplexnejšiemu spracovaniu vzájomných vzťahov medzi partizánmi a žandarmi, k preskúmaniu príčin konania jednotlivcov a skupín na oboch stranách, ktorých dôsledkom boli ľudské obete.

Je celkom pochopiteľné, že prvými reprezentantmi štátnej moci, ktorí sa dostali do konfliktu s partizánskym hnutím na našom území, boli žandári. V § 1 zákona o žandárstve je uvedené: „*Žandárstvo republiky Slovenskej je vojensky organizovaný sbor strážny, ktorý je určený na to, aby na celom území štátu udržoval verejný poriadok a verejnú bezpečnosť.*“¹ Za prvú partizánsku skupinu na Slovensku sa považuje niekoľko komunistov a ukrývajúcich sa Židov, ktorí sa koncom marca 1942 usídlili v lese pri obci Porúbka (okr. Humenné).² Komunistická historiografia ich veľkolepo nazvala „*Bojovou jánošíkovskou družinou Pavla Boroša*“.³ Podvečer dňa 7. apríla 1942 sa ich pokúsila zatknúť dvojica žandárov zo Žandárskej stanice (ŽS) Humenné spolu s dvomi

1 DOHŇANSKÝ, J.: V službe spravodlivosti. In: *Kalendár slovenskej Domobraný na rok 1945*. Bratislava 1944, strana (s.) 91.

2 Napr. GEBHART, J., ŠIMOVČEK, J.: *Partizáni v Československu 1941 – 1945*. Bratislava, Praha 1984, s. 93.

3 DŽUPA, K.: *Pamätníky odboja v okrese Michalovce*. Michalovce 1984, s. 29.

miestnymi gardistami, pričom Pavol Boroš výstrelom z razantnej guľovnice usmrtil strážm. Andreja Pažického.⁴ Všetkých príslušníkov tejto skupiny sa nakoniec podarilo zatknúť, len Pavol Boroš unikol. (Zahynul za dosiaľ neznámych okolností niekedy v roku 1943.) Z pohľadu žandárov sa oveľa väčším úspechom skončilo zlikvidovanie „Bojovej jánošíkovskej družiny Janka Kráľa“ v počte 13 mužov, ktorej príslušníkmi boli opäť komunisti a Židia. Ráno 17. júla 1942 ich v lese pri obci Chtelnica (okr. Piešťany) zadržala trojica miestnych žandárov. Prekvapení „partizáni“ sa nezmohli na jediný výstrel z početného arzenálu poloautomatických zbraní, ktoré mali.⁵ Konečným dôsledkom tejto akcie bol zánik tretieho ilegálneho ústredného vedenia Komunistickej strany Slovenska.⁶

Na tomto mieste treba poznamenať, že zlikvidovanie oboch skupín bolo výsledkom šťastnej zhody niekoľkých okolností. V prvom rade to boli rýchle a smelé zákroky žandárov, síce jeden z nich zaplatil životom, čo zastavilo ďalší rozvoj aktivít týchto skupín. Pokiaľ by sa im totiž podarilo získať automatické zbrane, od čoho skupina zadržaná pri Chtelnici nemala ďaleko, predstavovali by reálne nebezpečenstvo pre narušenie verejného poriadku a bezpečnosti. Na ich udržanie bolo práve určené žandárstvo. Preto je celkom pochopiteľné, že prvými obeťami partizánov, keď už boli kvalitne vyzbrojení, sa stali žandári. Stalo sa to 11. januára 1944 v obci Kurimka (okr. Svidník). Hlavný dôstojnícky zástupca (hl. d. zást.) Jozef Garay a strážm. Bernard Lindner zo ŽS Hrabovčik prišli vyšetriť správu o výskyte partizánov.⁷ Nikoho však nenašli, niekto však o nich dal vedieť partizánom, tí vtrhli do krčmy, kde sa žandári práve zdržiavali. Pri následnej prestrelke zahynuli obaja žandári a jeden partizán.⁸ Dôležitou okolnosťou, ktorá zohrala rozhodujúcu úlohu nielen

4 Štátny archív (ŠA) Prešov, fond (f.) Š - ZŽ – ŠB, číslo (č.) 185/IIIg - 42 ŠB.

5 ŠA Bratislava, pobočka (p.) Trnava, f. Okresný úrad (OÚ) v Piešťanoch, č. 899/42 prez.

6 GEBHART, J., ŠIMOVČEK, J.: *Partizáni v Československu 1941 – 1945*, s. 96.

7 Išlo o vznikajúcu partizánsku skupinu Nikolaja Litvina-Rokossovského zloženú prevažne z občanov Sovietskeho zväzu, utečencov zo zajateckých a pracovných táborov.

8 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Ministerstvo vnútra (MV), škatuľa (šk.) 706, Fonogram adresovaný 15. oddeleniu Prezídia MV z 12. 1. 1944, Listy Obecného úradu v Kurimke autorovi z rokov 2005 a 2006.

v tomto, ale neskôr aj v ostatných prípadoch, bolo, že partizánske skupiny už netvorili výhradne Slováci, resp. slovenskí občania, ale cudzinci, najmä zajatí červenoarmejski. Poníženie, ktoré zažili v zajatí, voľnosť, ktorá sa im naskytla, ale predovšetkým absencia zodpovednosti z nich spravili mimoriadne nebezpečného činiteľa, ktorého sa nepodarilo už v zárodku paralyzovať, a to malo drastické následky. Napriek tomu, že zodpovední činitelia boli o rozmachu partizánskeho hnutia v závere zimy 1943/1944 a začiatkom jari 1944 v oblastiach východného Slovenska dobre informovaní, neurobili proti nemu prakticky nič. Žandárstvo, ktoré si plnilo úlohy dané mu zákonom, sa pochopiteľne dostávalo čoraz častejšie do stretov s partizánmi. Tí videli v ňom nepriateľa, a tak si vyberali jeho príslušníkov za cieľ. Toto pochopiteľne nemalo nič spoločné s neskôr proklamovanými tvrdeniami o národnooslobodzovacom alebo protifašistickom boji. Žandári jednoducho len plnili svoje poslanie, udržiavali verejný poriadok a verejnú bezpečnosť – ako je uvedené v § 1 zákona o žandárstve, ochraňovali životy a majetok slovenských občanov a svojich rodín. V porovnaní s partizánmi mali hneď niekoľko nevýhod. Bolo ich vždy menej. Boli vyzbrojení oveľa horšie. Ale najmä boli osobami verejne známymi, každý ich poznal, všetci vedeli, kde bývajú, keď nie sú v službe. To sa stalo osudné napr. strážm. Štefanovi Fialovi zo ŽS Vysoká nad Kysucou (okr. Čadca). Zavraždili ho partizáni 8. decembra 1944 v jeho služobnom byte.⁹ Našťastie, nie vždy sa stretnutie žandárov s partizánmi skončilo smrťou strážcu zákona. Tak napr. v noci 5. septembra 1944 prepadli partizáni z oddielu Jána Reptu ŽS v obci Dechtice (okr. Trnava), odkiaľ si chceli odnieť zbrane, ktoré tamojší žandári odobrali vojakom utekajúcim z Trnavy. Napriek tomu, že na stanici sa v tom čase nachádzal len jej veliteľ hl. d. zást. Pavel Ivanič so svojou manželkou, podarilo sa mu ubrániť. O to komickejšie vyznieva tvrdenie jedného z partizánskych účastníkov tejto akcie, že vnikli do budovy, odkiaľ mali vziať všetky uskladnené zbrane a muníciu. Veliteľovi stanice vraj pohrozili: „*aby si viac nedovoľoval odzbrojovať utekajúcich vojakov alebo partizánov*“.¹⁰ V záujme objektivity však treba uviesť, že prepady žandárskych staníc sa väčšinou končili v prospech partizánov. Ani prítomnosť vojakov tzv. asistenčných

9 Podľa informácií, ktoré autorovi poskytla pani Irena K., sesternica strážm. Štefana Fialu. Archív autora.

10 BZDÚŠEK, J., BARAN, J.: *Spomienky na Slovenské národné povstanie v Podbradlanskom kraji*. Brezová pod Bradlom 1995, s. 20.

jednotiek tomu často nezabránila. V exponovaných partizánskych oblastiach ich dokonca museli premiestňovať do bezpečnejších obcí v rámci prideleného služobného obvodu.¹¹ Žandári sa pri prepade radšej vzdali, než by mali riskovať vlastné životy alebo životy svojich rodín v boji proti lepšie vyzbrojenému a početnejšiemu partizánskemu protivníkovi. Napokon to ani nebolo ich úlohou. Takýchto žandárov partizáni väčšinou nechali na pokoji, zo stanice ukradli, čo sa dalo, a čo nemohli odniesť, tak zdemolovali. Tragický koniec mal prepad ŽS v obci Šťavník (okr. Giraltovce) 9. augusta 1944. Štvoricu žandárov – strážmajstrov Júliusa Stríbrnského, Vendelína Markusa, Lukáča Krška a Jozefa Holčeka – zobrali partizáni zo skupiny „Čapajev“ so sebou a pravdepodobne o dva dni neskôr v lese zavraždili. Pokiaľ sa v uplynulých rokoch niekto o tejto tragédii zmienil, tak len v tom zmysle, že žandári boli „*pre protipartizánsku činnosť odsúdení na smrť a popravení*“.¹² Podobné pozadie, ak nie ešte zvrhlejšie, malo zavraždenie troch žandárov dňa 30. decembra 1944 v obci Hrušov (okr. Veľký Krtíš).¹³ Po prechode frontu ich zavraždili miestni „partizáni“; podľa spomienok tamojších obyvateľov to však boli ľudia, „*ktorí sa na partizánov len hrali, okrádali chudobných dedinčanov o stravu a alkohol, ktorým sa častovali v okolitých lesoch*“.¹⁴ (Iste nebude nezaujímavé zistiť, či sa neskôr stali členmi Zväzu slovenských partizánov). Ale aj takéto podoby malo partizánske hnutie na Slovensku.

Resumé: v rokoch 1942 – 1945 padlo najmenej 20 žandárov a jeden pomocný žandár za obeť partizánom. Niekoľko ďalších bolo ťažko zranených. Na prvý pohľad to nie je nijako vysoký počet. Treba si ale uvedomiť, čo bolo prvoradou úlohou žandárov: udržiavať verejný poriadok a verejnú bezpeč-

11 Ako príklady možno uviesť obce Zázrivá (okr. Dolný Kubín) a Modrovka (okr. Nové mesto nad Váhom).

12 *Hlas ľudu*, 18. 11. 1946, s. 1, JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do Povstania*. Bratislava 1969, s. 363. (Denníky Demokratickej strany *Čas a Demokrat* sa v roku 1946 pokúsili o objasnenie tejto tragickej udalosti, boli však komunistami okamžite označené za služobníkov „*gardistického podzemia*“.)

13 Boli to d. zást. Rudolf Markovič, strážm. Štefan Zábojník a Telesfor Zemko, všetci zo ŽS Čelovce (okr. Krupina).

14 List Obecného úradu v Čelovciach autorovi zo 6. 3. 2007. (Podľa iných informácií žandárov zastrelili červenoarmejski, ktorých proti nim poštvál jeden miestny občan, žandármi viackrát usvedčený z pytliactva. List pána Jozefa Markoviča autorovi zo 4. 3. 2007.) Archív autora.

nosť. Vyšetrovať zločiny a priestupky, dohliadať na dodržiavanie predpisov a nariadení, podávať informácie nadriadeným orgánom, zaisťovať bežných zločincov a udeľovať priestupkové pokuty, cez brannú pohotovosť štátu vykonávať poľnú službu a pod. Pri výkone týchto činností bol žandár len zriedka vystavený ohrozeniu života viac než civilný zamestnanec. Počas celej existencie Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 zahynuli rukami zločincov pravdepodobne len traja žandári; niekoľkí ďalší v priamej súvislosti s vojnovými udalosťami (pri leteckom bombardovaní alebo prechode frontu). S vedomím týchto skutočností dostáva smrť dvadsaťjeden mužov celkom iný rozmer.

**PERZEKÚCIE
ŠPECIFICKÝCH SKUPÍN OBYVATEĽSTVA**

Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941 – 1944

KAROL JANAS

Pracovné útvary na Slovensku, ktoré existovali v rokoch 1941 – 1944 sa často stotožňujú s perzekúciami rómskeho obyvateľstva.¹ Rómovia však neboli jedinými perzekvovanými osobami z dôvodu údajnej asociálnosti.² Pri podrobnejšom skúmaní zoznamov zistíme, že v pracovných útvaroch tvorili približne polovicu zaradencov. Aj preto je takéto stotožňovanie zavádzajúce a navyše nerešpektuje skutočnú mieru asociálnosti perzekvovaných osôb. Na tieto skutočnosti poukázal vo svojich prácach už priekopník výskumu perzekúcií Rómov v slovenskom štáte – C. Nečas.³ Dodnes však chýbajú podrobnejšie rozbery sociálneho postavenia osôb, ktoré boli v táboroch koncentrované. No nech budú výsledky akékoľvek, perzekučný charakter pracovných útvarov nemôžu poprieť. Osoby v nich boli koncentrované násilne a následne

-
- 1 LUŽICA, R.: *Keď bola vojna, nebol som doma*. Bratislava 2004, MANN, A. B.: *Postavenie Rómov na Slovensku počas druhej svetovej vojny*. In: *Neznámy holokaust*. Praha 1995, strana (s.) 57 – 63, TÁNCOŠ, J., LUŽICA, R.: *Zatratení a zabudnutí*. Bratislava 2002, GECEĽOVSKÝ, V.: *Perzekúcia Cigánov v období tzv. slovenského štátu*. In: *Obzor Gemera*, ročník (roč.) 17, 1986, číslo (č.) 3, s. 173 – 177, GECEĽOVSKÝ, V.: *Rómovia na Gemi do roku 1945*. Rožňava 1990, HRTÁNEK, L.: *Perzekúcia slovenských Rómov v právnych normách*. In: *Bulletin Muzea romské kultury*, roč. 14, 2005, s. 83 – 85, LUŽICA, R.: *Vylúčenie Cigánov/Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945)*. In: *Pamäť národa*, roč. 2, 2005, č. 2, s. 6 – 12.; PEKÁR, M.: *Východné Slovensko 1939 – 1945*. Prešov 2007, s. 123 – 132, PEKÁR, M.: *Výber dokumentov k rómskej problematike na východnom Slovensku v rokoch 1942 – 1945*. In: *Annales historici Presoviensis*, roč. 6, 2006, s. 309 – 321.
 - 2 KAMENEC, I.: *Organizácia perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945*. In: *Zborník Muzea SNP*, roč. 7, 1982, s. 71 – 98, VARÍNSKY, V.: *Tábory nútenej práce na Slovensku v rokoch 1941 – 1953*. Banská Bystrica 2004, SCHVARC, M.: *Výsídlenie tzv. „asociálnych osôb“ nemeckej národnosti zo Slovenska koncom júla 1942*. Košice, Bratislava 2007.
 - 3 NEČAS, C.: *Nad osudom českých a slovenských Cikánů v letech 1939 – 1945*. Brno 1981, NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*. Brno 1994.

boli zneužívané na takmer otrockú prácu na tých najťažších zemných prácach.⁴

Závažné zmeny v postavení Rómov a asociálnych osôb nastali v roku 1941. Do čela aktivít namierených proti nim sa postavilo ministerstvo vnútra. V tomto období sa začalo s prípravou pracovných útvarov, v ktorých by mohli byť nepohodlné asociálne osoby koncentrované. V tejto súvislosti sa často obchádza fakt, že tvorcovia myšlienky pracovných útvarov boli na školení v Nemecku. Po návrate mali uplatniť získané poznatky na Slovensku. Iniciátorom bol minister vnútra Alexander Mach. Prišiel s tézou umiestiť tábory do blízkosti poľských hraníc. V táboroch mali vytvoriť také neznesiteľné podmienky, aby Rómovia po prepustení zo Slovenska jednoducho utiekli do okolitých štátov.⁵ Úlohu vytvoriť taký tábor dostal Július Pečúch zo VI. odboru ministerstva vnútra. Tábor mal byť obohnaný drôtom napusteným elektrikou. Okolo tábora mal byť navyše vybudovaný hlboký a široký betónový zásek alebo kanál napustený vodou.⁶ Postupne však úrady túto myšlienku opúšťali ako nereálnu. Predstava, že Rómovia (prípadne iné asociálne osoby) utekajú do Nemeckej ríše, prípadne Maďarska, bola aj s ohľadom na pomery v týchto štátoch značne pochybná. Nakoniec sa presadila myšlienka na vznik útvarov

4 Pozri napr. štúdie NEČAS, C.: Pracovní útvar v Revúci 1943 – 1944. In: *Obzor Gemera*, roč. 10, 1970, č. 2, s. 66 – 70. NEČAS, C.: Pracovní útvarы tzv. asociálů a Cikánů na východním Slovensku v r. 1942. In: *Nové obzory*, roč. 17, 1975, s. 25 – 51. NEČAS, C.: Pracovní útvarы tzv. asociálů v letech 1941 – 1945. In: *Pracovné jednotky a útvarы slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor*. Bratislava 1996, s. 105 – 107, NEČAS, C.: Pracovní útvar v Ilave roku 1943. In: *Vlastivedný zborník Považia*, roč. 13, 1978, s. 149 – 158. Okrem C. Nečasa sa perzekúcií slovenských Rómov venovali niektorí slovenskí autori. Pozri JANAS, K.: Pracovní útvar pre Rómov a tzv. asociálov v Dubnici nad Váhom. In: *Bulletin muzea romské kultury*, roč. 11 – 12, s. 23 – 27, JANAS, K.: Zmena v organizácii pracovných útvarov v rokoch 1943 – 1944. In: *Romano džaniben*, říljaj 2004, s. 24 – 28, JANAS, K.: Pracovní útvar pre Cigánov a asociálov v Ilave v roku 1943. In: *Bulletin Muzea romské kultury*, Brno, roč. 11 – 12, 2002/2003, s. 84 – 85, JANAS, K.: Predpoklady pre vznik a organizáciu pracovných útvarov pre Rómov a asociálne osoby v rokoch 1939 – 1942. In: *Romano džaniben*, jevend 2003, s. 79 – 88.

5 KAMENEC, I.: *Koncentračné a pracovné tábory na Slovensku v rokoch 1939 – 1945*. (rukopis), s. 7 – 8. In: Archív Ministerstva vnútra Slovenskej republiky Levoča, fond (f.) E 6, signatúra 187.

6 Štátny archív (ŠA) Bratislava, f. Ľudový súd, 13/48.

pracovného charakteru, kde by asociálne osoby boli využívané na rôznu fyzicky náročnú prácu.

Ministerstvo vnútra rozhodlo o zriaďovaní pracovných útvarov vydaním vyhlášky⁷ na jar v roku 1941.⁸ Následne vydalo Ministerstvo vnútra – Ústredný úrad práce 8. apríla 1941 smernice k zriadeniu pracovných útvarov, ktorými položilo základný organizačný rámec pre ich existenciu.⁹ Smernice charakterizovali pracovné útvary ako pracovné miesta na hospodárske využitie pracovných síl so zreteľom výchovným a karanténnym. Boli určené na práce všeobecne prospešné, ako regulácia a čistenie tokov, meliorácia pasienkov, čistenie lesov, úprava ciest a verejných priestorov atď.¹⁰ Podmienky na zriadenie pracovných útvarov mali zabezpečiť župani a župné samosprávy pre svoje župné obvody.¹¹ Ak požadovali zriadenie pracovného útvaru, museli zabezpečiť pre útvary stravovanie, ubytovanie a technický dozor. Útvary sa však zriaďovali aj v prípadoch, ak župa s ich zriadením nesúhlasila a starostlivosť o pracovný útvary jej bol na obtiaž.¹²

Do pracovných útvarov mali byť zaraďované osoby narušujúce verejný poriadok, verejnú bezpečnosť, pokoj a mravnosť, prípadne vzbudzujúce odpor človeka mravného, vzdelaného a zdravého. Pre takéto živly podľa tvorcov predpisu nestačilo potrestanie, a preto museli byť zriadené pracovné útvary. Smernice umožňovali veľmi široký výklad asociálnosti, a tým aj ich zneužívanie. A to napriek tomu, že pracovné útvary nemali byť prostriedkom pre vybavovanie osobných účtov a vyvolávanie atmosféry nespravodlivosti a despotizmu. Podľa obežníka Ministerstva vnútra – Ústredného úradu práce z 8. apríla 1941 mali byť pracovné útvary zriaďované pre osoby, ktoré opätovne porušili verejný poriadok, pokoj, verejnú bezpečnosť, mravnosť a svojim chovaním vzbudzujú všeobecný odpor. Ministerstvo vnútra si uvedomovalo, že dáva prednostom úradov veľkú právomoc. Priamo v obežníku ich upozor-

7 *Úradné noviny*, roč. 1941. Vyhláška č. 137/1941 Úr. nov.

8 NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*, s. 103.

9 *Úradné noviny*, roč. 1941. Vyhláška č. 202/1941 Úr. nov.

10 NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*, s. 109.

11 ŠA Bytča, pobočka (p.) Považská Bystrica (PB), fond (f.) Okresný úrad (OÚ) Púchov, škatuľa (šk.) 594, D-1198/1945.

12 ŠA Bytča, f. Trenčianska župa, šk. 65, 37/1943 prez.

nilo, že tábory sú určené na vyriešenie sociálneho problému, a nie na vybavovanie osobných účtov.¹³

Doplňovanie stavu osôb v pracovných útvaroch mali v kompetencii prednostovia okresných úradov, štátnych policajných úradov a policajné riaditeľstvá.¹⁴ Ak uznali osobu, ktorá sa zdržovala v ich obvode a mala od 18 do 60 rokov, za asociálnu, mali právo zaradiť ju do pracovného útvaru. No v prípade, ak osoba bola doposiaľ bezúhonná, mohli jej na výstrahu najskôr poslať upozornenie. Upozornenie sa doručovalo aj notárskemu úradu a žandárstvu príslušnému podľa bydliska. Ak sa prednosta okresného alebo štátneho policajného úradu rozhodol zaradiť osobu do pracovného útvaru, vydal príkaz na jej predvedenie a zaistenie do policajnej väzby. Po predvedení musel osobu prehliadnúť úradný lekár, ktorý zisťoval jej spôsobilosť pre zaradenie do pracovného útvaru. Ak ju lekár uznal za spôsobilú, vyhotovil o tom okresný úrad úradný zápis. Ten doručil Ministerstvu vnútra – Ústrednému úradu práce a príslušnej žandárskej stanici či notárskemu úradu. Povinnosťou okresného úradu bolo zabezpečiť, aby osoba umiestnená do pracovného útvaru mala so sebou najmenej jeden pracovný oblek, dve súpravy spodnej bielizne a dva páry obuvi. Nariadenie sa v praxi nedodržiavalo a z pracovných útvarov prichádzali sťažnosti na nedostatočné vybavenie zaradencov.¹⁵

Eskortovanie do pracovných útvarov vykonávali žandárske stanice. Cestovné vlakom alebo iným dopravným prostriedkom bolo úverované výnosom ministerstva dopravy a verejných prác, tak pre eskortujúci orgán, ako aj osobu zaradenú do pracovného útvaru. Do pracovných útvarov mali asociálne osoby odosielat' prednostovia okresných a štátnych policajných úradov a len oni mali právo ich odtiaľ prepustiť (na návrh veliteľstva pracovného útvaru). Výmer o prepustení sa odovzdal zaradencovi a poslal prednostovi okresného úradu, žandárskej stanici, notárskemu úradu a Ministerstvu vnútra – Ústrednému úradu práce.

Okresní náčelníci boli pri označovaní asociálnych osôb aktívni, a preto museli vyvinúť aktivitu aj župné úrady, ktoré mali povinnosť pre pracovné út-

13 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ Púchov, šk. 594, D-1198/1945.

14 ŠA Bytča, f. Štátny policajný úrad (ŠPÚ) Žilina, šk. 20, 471Vec179/Prez./6/.

15 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Ministerstvo vnútra (MV), šk. 2441, D-1066/44.

vary vytvárat' zodpovedajúce podmienky. V máji 1941 rozposielali na pokyn Ministerstva vnútra – Ústredného úradu práce okresným úradom obežníky, v ktorých požadovali informácie o počte osôb prichádzajúcich do úvahy pre pracovný útvar. Župani dôrazne požadovali, aby údaje boli presné, lebo na ich základe sa obstarávalo ubytovanie a ošatenie pre budúcich zaradencov. V tej súvislosti spresnili požiadavky na ošatenie. Vlastné ošatenie už nebolo podmienkou a zaradenci mohli byť dodaní aj bez zodpovedajúceho oblečenia, s výnimkou vlastnej spodnej bielizne.¹⁶

Prvé pracovné útvary boli pôvodne určené len pre árijských asociálov.¹⁷ Zoznamy však naznačujú, že v nich boli umiestnení aj Rómovia.¹⁸ Nakoniec vznikli len dva, v Očovej (Horárňa – Lazy Trnavy) a v Moste na Ostrove. Pracovný útvar v Očovej bol otvorený 26. mája 1941, v Moste na Ostrove 10. júna 1941. Pracovné útvary boli malé. V Očovej pracovalo pre riaditeľstvo štátnych lesov Žarnovica približne dvadsať zaradencov. V Moste na Ostrove na stavbe obecnej cesty pracovalo štyridsať zaradencov. V činnosti boli len v roku 1941, kedy boli k 20. novembru oficiálne rozpustené.¹⁹ K tomuto dátumu však zanikol len pracovný útvar v Očovej. Pracovný útvar v Moste na Ostrove bol vďaka dobrému počasiu v činnosti až do 10. decembra 1941. Zaradenci boli po rozpustení pracovných útvarov prepustení domov. Po návrate domov mali povinnosť hlásiť sa na úrade, ktorý ich do pracovného útvaru odoslal. Ten ich mal následne zaevidovať a pozorovať ich správanie.

V roku 1942 prišlo ministerstvo vnútra k otváraniu pracovných útvarov pre Rómov a tzv. asociálne osoby. Na rozdiel od pracovných útvarov z roku 1941 mali mať trvalý charakter. Ako už z názvu vyplýva, v pracovných útvaroch boli popri asociálnych osobách koncentrovaní obyvatelia rómskeho pôvodu. Na ministerstve vnútra dostalo od 20. októbra 1942 ich agendu do náplne novozriadené oddelenie 16. Novému oddeleniu boli pridelené všetky veci týkajúce sa asociálnych osôb, vrátane pracovných útvarov.²⁰ Prvé pracov-

16 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ Púchov, šk. 594, D-1198/1945.

17 LUŽICA, R.: Vylúčenie Cigánov/Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945), s. 8.

18 NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*, s. 110.

19 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ Púchov, šk. 594, D-1198/1945.

20 ŠA Bytča, f. Trenčianska župa, šk. 65, 1731/1945 prez.

né útvary boli otvorené v Hanušovciach nad Topľou, Bystrom, Jarabej a Dubnici nad Váhom. Časom pribudli pracovné útvary v Ilave, Revúcej a Ústí nad Oravou.

So vznikom pracovných útvarov v roku 1942 sa rozšíril aj rozsah príčin postačujúcich pre zaradenie do útvaru. Do pracovných útvarov mohli byť zaradené aj osoby, ktoré bez povolenia opustili prácu v podnikoch dôležitých pre obranu štátu. Ďalej osoby, ktoré svojvoľne rozviazali svoj pracovný pomer v Nemeckej ríši, prípadne Protektoráte Čechy a Morava, alebo boli pre svoje správanie ríšskymi orgánmi dané k dispozícii slovenskej strane. Zaradenie do pracovných útvarov hrozilo aj nezamestnaným osobám, ktoré odmietli prácu ponúkanú úradom práce, či osobám rozširujúcim poplašné správy.

Do pracovných útvarov boli zaradení vyberaní formou odvodov, ktoré sa vykonávali osobitne pri okresných úradoch. Tie časť zodpovednosti presunuli na notárske úrady, ktoré mali povinnosť vyhotoviť zoznamy asociálnych osôb z každej obce. Zoznamy dodávali v troch exemplároch. Jeden exemplár dostala aj príslušná žandárska stanica tak, aby v termíne zabezpečila účasť asociálnych osôb na odvode.²¹ V prípade, ak boli osoby pri odvode uznané za asociálne, boli ihneď odtransportované do pracovného útvaru.

Zaradenci do prvých pracovných útvarov museli mať so sebou čisté a nezavšivavené šaty, bielizeň, obuv, prikrývku, šálku alebo misku, lyžicu a stravu na dva dni. Odvody mali okresné úrady koordinovať tak, aby odvedenci z dvoch – troch okresov mohli cestovať tým istým vlakom. Transporty odvedencov prebiehali, aj s ohľadom na verejnú mienku, v noci, prípadne v skorých ranných hodinách.²²

Pre organizačnú štruktúru pracovných útvarov malo veľký význam publikovanie vyhlášky, ktorá nanovo určila celú organizačnú formu pracovných útvarov od odvodu, až po prepustenie.²³ Zoznamy asociálnych osôb naďalej vypracovávali notárske úrady. Ich povinnosťou bolo zaslať ich na okresný úrad a žandársku stanicu. Nezmenil sa ani orgán vykonávajúci odvody asociálnych osôb. Ostal ním okresný úrad. Dostal však povinnosť oznamovať počty odvedených osôb na župný úrad. Župné úrady spracovávali zoznamy

21 ŠA Bytča, p. PB, f. Obvodný notársky úrad v Púchove, šk. 12, 6492/1942.

22 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ Púchov, šk. 594, D-1198/1945.

23 *Úradné noviny*, roč. 1942. Vyhláška č. 419/1942 Úr. nov.

za celú župu a až tie boli odosielané na Ministerstvo vnútra – Ústredný úrad práce. V právomoci Ministerstva vnútra – Ústredného úradu práce bolo určiť župám, ako majú so zaradencami disponovať.

Odvedenci museli byť dohola ostrihaní a vybavení pracovným odevom, obuvou, bielizňou, prikrývkou, jedálnym príborom a proviantom na dva dni. Ak proviant alebo prikrývku nemali, bola obec povinná im ho dodať na svoj účet. Eskortu do pracovných útvarov, tak ako v minulosti, vykonávali žandári. Cestovné aj po vydaní vyhlášky úverovala železničná správa. Náklady na cestu stáhli zaradencom zo mzdy a do 90 dní preplatili príslušnej železničnej správe.²⁴ Cestovné žandárskeho sprievodu hradili župné úrady zo zálohy, ktorú im poskytlo Ministerstvo vnútra – Ústredný úrad práce.

Zaradenci boli po príchode do pracovného útvaru rozdelení do dvoch skupín:

- a) skupina Cigánov
- b) skupina ostatných²⁵

Obe skupiny sa ďalej delili na 3 kategórie:

- *Kategória A.* Do tejto kategórie patrili zaradenci zachovalejší, práceschopní, inteligentní, disciplinovaní, poslušní, s dobrou politickou minulosťou, s usporiadanejším životom ako ostatní.
- *Kategória B.* Sem boli zaradení zaradenci s naštrbenou minulosťou ale nie tí najhorší.
- *Kategória C.* Skupina bola určená pre zločincov z povolania, nedisciplinovaných, lenivých, zlomyseľných, nebezpečných a zaťažovaných zlou politickou minulosťou.²⁶

Presuny zaradencov medzi kategóriami boli možné, a to tak do lepšej ako do horšej skupiny. Zaradenie do lepšej skupiny malo pre zaradencov veľký význam. Len zaradenci z A a B skupiny dostávali vreckové, mohli navštevovať rodinu a mali prednosť pri pridelení šatstva a bielizne.²⁷ V C kategórii nemali zaradenci žiadne výhody, naopak, bol tam sprísnený dozor. Dostávali

24 ŠA Bytča, f. Trenčianska župa, šk. 65, 1731/1945 prez.

25 NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*, s. 106.

26 JANAS, K.: *K vzniku a vývinu*, s. 85.

27 NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*, s. 106.

najťažšie práce a ľubovoľne im mohli predĺžiť pracovnú dobu i v čase, keď mali ostatné skupiny osobné voľno.

Za disciplinárne priestupky boli zaradenci trestaní. Tresty mali niekoľko stupňov:

1. pokarhanie pred veliteľstvom útvaru,
2. verejné pokarhanie počas raportu zaradencov,
3. uloženie mimoriadnych prác súvisiacich s čistotou ubikácií, ich okolia, záchodov atď,
4. Samoväzba až do 8 dní, ktorá mohla byť spojená v ťažkých prípadoch s pôstom a tmavou komorou.²⁸

Ak zaradenc neutekol, začalo sa po ňom pátranie v jeho rodisku a trvalom bydlisku. Miestne úrady ho mali povinnosť dopraviť späť do pracovného útvaru. Napriek tomu, že útek sa považoval za ťažký disciplinárny priestupok, nesmeli príslušníci žandárstva proti utekajúcemu zaradencovi použiť zbraň, s výnimkou ustanovení zákona o žandárstve. Po opätovnom dodaní do pracovného útvaru bol utečenec zaradený po odpykaní disciplinárneho trestu do kategórie C.²⁹

Zaradenci boli po príchode do pracovného útvaru okamžite zaradovaní do práce. Pracovali v skupinách. Základnou jednotkou každej skupiny a každej kategórie bolo 9-členné pracovné družstvo. 3 – 5 družstiev tvorilo pracovnú čatu a tá už mala svojho veliteľa z radov schopných a disciplinovaných zaradencov. Niekoľko čiat tvorilo pracovný oddiel.

V každom pracovnom útvere bola pre ostrahu zriadená expozitúra žandárstva. Veliteľ žandárskej stanice bol zároveň veliteľom pracovného útvaru a zastupoval ho navonok. Viedol útvar po stránke organizačnej, disciplinárnej, strážnej, bezpečnostnej, výchovnej atď. Úzko spolupracoval s veliteľom žandárskej stanice v obvode, v ktorej pracovný útvar ležal. Veliteľ obvodnej žandárskej stanice mal povinnosť poslať do pracovného útvaru dva razy v týždni hliadku s cieľom vzájomného informovania. Priamym predstaveným veliteľa žandárskej expozitúry bol okresný žandársky veliteľ, ktorý mal povinnosť vykonať v pracovnom útvere prehliadku aspoň raz za 14 dní. Župný úrad vysielal do pracovného útvaru civilného pracovníka. Jeho úlohou bolo

28 *Úradné noviny*, roč. 1942. Vyhláška č. 419/1942 Úr. nov.

29 NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*, s. 107.

viest inventár pracovného útvaru, zabezpečovať stravu, spracovávať výplatné listiny, viesť peňažné listky a kartotéku.³⁰

Zdravotný dozor v pracovnom útvaru vykonával príslušný obvodný lekár. Ak bol pracovný útvar dostatočne veľký, bolo možné pre pracovný útvar ustanoviť aj osobitného lekára. Ten mal v pracovnom útvaru aj bývať. Odvedenci v pracovných útvaroch boli povinne poistení v príslušnej pobočke regionálnej Robotníckej sociálnej poisťovne.³¹ Pre zaradencov sa dojednávalo aj nemocenské poistenie.³²

V prípade záujmu mal veliteľ pracovného útvaru povinnosť zabezpečiť pre zaradencov konanie bohoslužieb. V čase, keď sa nepracovalo (nepriaznivé počasie, montáž strojov a pod.), museli sa zaradenci zúčastňovať výchovných a osvetových školení. Viedli ich pracovníci pracovného útvaru, prípadne miestnej organizácie Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a Hlinkovej gardy.³³

Problémy v organizácii pracovných útvarov nastali na prelome rokov 1942/1943. Pracovné útvary končili prvý rok svojej existencie a ich personál nevedel, za akých podmienok ostanú v činnosti aj v zimných mesiacoch. O podmienkach rozhodlo ministerstvo vnútra 4. decembra 1942. S výnimkou zdravotných dôvodov zakázalo z pracovných útvarov akékoľvek prepúšťanie. Znamenalo to, že zaradenci museli stráviť v odlúčení od rodín aj vianočné sviatky. Minister dokonca dočasne odňal župným úradom právo rozhodovať o prepustení zaradencov. Rozhodovanie v tejto otázke si vyhradil sám. V zimnom období nariadil udržiavanie prísnej disciplíny a vykonávanie výcviku podľa cvičebného poriadku.

Ťažká situácia v zásobovaní prinútila ministra k ďalším ústupkom. Obmedzil počet zaradencov v pracovných útvaroch na 300. Ak sa stav zvýšil, dal veliteľom pracovných útvarov opäť právomoc prepustiť nadbytočných prevychovaných zaradencov.³⁴ I táto skutočnosť svedčí o tom, že v pracovných útvaroch vôbec nešlo o prevýchovu. Ak by to tak bolo, mohli by pracovný útvar

30 ŠA Bytča, f. Trenčianska župa, šk. 65, 1731/1945 prez.

31 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ Púchov, šk. 521, 5966/1942.

32 Tamže, šk. 594, D-1198/1945.

33 NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*, s. 108.

34 ŠA Bytča, f. Trenčianska župa, šk. 65, 1731/1945 prez.

opustiť prevychovaní zaradenci aj v iných mesiacoch. To však nebolo možné a ministerstvo umožnilo ich odchod len vďaka nedostatku práce a problémom so zásobovaním.

Organizácia pracovných útvarov dosiahla na prelome rokov 1942/1943 stály charakter. V priebehu rokov 1943 – 1944 prišlo len k niektorým nie príliš závažným zmenám. Prezídium ministerstva vnútra vydalo 5. januára 1943 nový výnos³⁵ pre odvodné pokračovanie osôb, ktorý spresňoval vyhlášku z roku 1942.³⁶ Podľa prezídia ministerstva vnútra mali byť najneskôr do 20. januára 1943 vykonané nové opatrenia tak, aby výberové a evidenčné pokračovania asociálnych osôb prebehli na jar bez problémov. Hlavnou náplňou bolo vypracovanie evidenčných zoznamov asociálnych osôb v obvode okresných a štátnych policajných úradov. Evidenciu mali rozdeliť na „*bielych a Cigánov*“. Prednostovia župných, okresných a štátnych policajných úradov mali vymenovať referentov (aj ich zástupcov) pre asociálne osoby. Tým mali prideliť celú agendu a nahlásiť ich na ministerstvo vnútra.³⁷ Referenti z mnohých okresných úradov napriek príkazu správu o odvodnom pokračovaní na ministerstvo vnútra nedodali. Sťažovalo to prípravu plánovaných odvodov asociálnych osôb, ktoré minister nariadil v sídlach okresov vykonať v polovici marca.

Žandárske hliadky mali k odvodom predviesť len osoby na pohľad zdravé a práceschopné. Chorí, úplne slabí a telesnej práce neschopní mali byť ponechaní v domovoch a tam primerane možnostiam zamestnávania. Do pracovných útvarov nesmeli byť zaradené osoby trvalo zamestnané. Odvody mali prebehnúť pri okresných úradoch tak, aby nepripadli na dni, keď sa vykonávali odvody vojenské. Pri odvodoch musel byť prítomný referent asociálnych osôb. Ak sa nemohol zúčastniť, mohlo sa začať aj bez neho. Za hladké, hromadné odtransportovanie zaradencov a spoluprácu so železničnými úradmi zodpovedali okresný žandársky veliteľ a veliteľ žandárskej stanice v sídle okresu. Podľa vyhlášky vydanéj prezídiom ministerstva vnútra 16. novembra 1943 bola eskortovaním asociálnych osôb poverená tá žandárska stanica, v ktorej

35 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ Považská Bystrica, šk. 102, 34/1943 prez.

36 *Úradné noviny*, roč. 1942. Vyhláška č. 419/1942 Úr. nov.

37 ŠA Bytča, f. Trenčianska župa, šk. 65, 1731/1945 prez.

obvode bol pracovný útvar zriadený. V budúcnosti sa už nemalo poverovať transportom žandárstvo pridelené priamo do pracovného útvaru.³⁸

Odvody do pracovných útvarov sprevádzali v roku 1943 mnohé nedostatky a problémy. Ministerstvo vnútra upozornilo 23. marca 1943 župné, okresné a štátne policajné úrady na závažné nedostatky pri odvodoch. Pri porovnaní evidencie so skutočným počtom odvedených sa prišlo na to, že do práce bolo zaradených len 10 – 20 % asociálnych osôb. V minulosti to bolo až 70 – 80 %. Príčinu videlo ministerstvo v tom, že odvodné komisie neodvádzajú osoby, ktoré nemali šaty, prípadne obuv. Takýto postup obcí však bol pragmatický. Ako by mali asociálne osoby vystrojiť na vlastné náklady, to ich radšej neodviedli a zbavili sa tak problému. Ministerstvo vnútra považovalo podobný postup za nesprávny, no muselo korigovať pôvodné predstavy o vystrojení budúcich zaradencov. Odvodné smernice, ktoré v minulosti platili a v ktorých požadovalo bezvadné vystrojenie zaradencov, boli podľa neho zle pochopené. Sledovalo tým len to, aby neboli dodávané osoby nahé a bosé ako tomu bolo v roku 1942. V budúcnosti malo stačiť aké-také zaodenie a ani v očistení takýchto osôb pred cestou nevidelo ministerstvo vnútra prekážku. Úrady mali mať porozumenie a vyvinúť snahu pri riešení tohto problému.³⁹

V zimných mesiacoch, na prelome rokov 1943/1944, bola činnosť pracovných útvarov, podobne ako pred rokom, obmedzená. Pracovných príležitostí ubudlo. Velitelia pracovných útvarov dostali pokyn na zvýšenie ostrahy pracovných útvarov. Museli skúmať príčiny útekov a zvyšovať ostrážitosť strážnej služby.⁴⁰ Cieľom bolo v čo najväčšej miere minimalizovať úteky.⁴¹ Napriek prísnyim opatreniam sa útekem nedarilo zabrániť a pokračovali aj v jarných mesiacoch roku 1944. Ich počet sa zvyšoval, a preto dostali štátne policajné úrady a žandárske stanice príkaz na vykonanie dôkladnej kontroly všetkých evidovaných asociálnych osôb. Každá osoba, ktorá sa nevedela preukázať riadnym prepúšťacím listom a bola v rokoch 1942 alebo 1943 zaevidovaná ako asociálna, sa mala považovať za zbeha. Všetkých zbehov

38 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ Púchov, šk. 594, D-198/1945.

39 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ Považská Bystrica, šk. 106, 284/1944 prez.

40 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ Púchov, šk. 594, č. j. D-198/1945.

41 ŠA Bytča, f. Trenčianska župa, šk. 65, 1731/1945 prez.

mali okamžite dodať do pracovných útvarov.⁴² V prípade, ak bol zbeh zamestnaný v trvalom pracovnom pomere, mali policajné orgány od jeho dodania do pracovného útvaru upustiť. Boli však povinné ho sledovať a ak by prestal pracovať a vrátil sa k predchádzajúcemu spôsobu života, boli povinné ho ako zbeha ihneď dopraviť do pracovného útvaru. Ak zaevidovaná asociálna osoba riadny prepúšťací list nemala a tvrdila, že ho zahodila alebo stratila, mali sa o nej zodpovedné orgány informovať na Ministerstve vnútra – Ústrednom úrade práce.⁴³

Nariadenie úzko súviselo s ďalšou zmenou vo vedení agendy pracovných útvarov. Minister vnútra rozhodol 28. januára 1944 o zrušení 16. oddelenia prezídia ministerstva vnútra. Agenda oddelenia prešla na 62. oddelenie, odbor 6, Ministerstva vnútra – Ústredného úradu práce. Opatrením sa nezmenila forma vedenia agendy asociálnych osôb, ich spravovania a kontroly. Zmenila sa len adresa pre korešpondenciu, ktorá bola v ďalšom období adresovaná na Ministerstvo vnútra – Ústredný úrad práce.⁴⁴

V roku 1944 ustal prísun asociálnych osôb do pracovných útvarov. Klesal počet odvedených asociálnych osôb. Tie si v snahe vyhnúť sa zaradeniu do pracovného útvaru radšej našli prácu trvalejšieho charakteru. S príchodom jari sa zvýšila aj možnosť sezónnych prác, a preto odvody asociálnych osôb nemohli priniesť výraznejšie prírastky asociálov do pracovných útvarov.⁴⁵ Ministerstvo vnútra reagovalo na možný nedostatok pracovníkov na dôležitých stavbách. Minister vnútra 13. apríla 1944 opäť zrušil právo veliteľov pracovných útvarov prepúšťať zaradencov, ktoré im udelil pred vianočnými sviatkami 18. decembra 1943.⁴⁶

Radikálna zmena nastala po príchode nemeckej armády, ktorá okupovala Slovensko po vypuknutí Slovenského národného povstania. V činnosti boli už len dva pracovné útvary – v Dubnici nad Váhom a v Ústí nad Oravou.⁴⁷ No

42 ŠA Bytča, f. ŠPÚ Žilina, šk. 20, 473Vec179/9Prez./8/.

43 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ Púchov, šk. 594, D-1198/1945.

44 ŠA Bytča, f. Trenčianska župa, šk. č. 65, 1731/1945 prez.

45 SNA, f. MV, šk. 2441, D-1102/44.

46 Tamže, D-62/1944.

47 Pracovný útvar v Ústí nad Oravou nebol nový. V roku 1943 a v prvých mesiacoch roku 1944 v ňom boli umiestnení utečenci z Ukrajiny.

aj z nich postupne prepúšťali nerómskych zaradencov. Nemci zradikalizovali politiku voči Rómom. Nerobili rozdiely medzi asociálnymi a neasociálnymi. No to sa už schyľovalo k zániku pracovných útvarov. Posledný pracovný útvar pre Cigánov a asociálov v Ústí nad Oravou ukončil svoju činnosť 31. decembra 1944.⁴⁸ Jeho zánikom sa existencia pracovných útvarov pre Cigánov a asociálov uzavrela.

48 NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*, s. 151 – 152.

Pracovné útvary pre asociálov 1940 – 1944¹

MARTIN PEKÁR

Premyslený a rozvetvený perzekučný systém štátu namierený proti vybraným skupinám vlastných občanov je jedným z typických znakov každého autoritatívneho a totalitného režimu. Inak to nebolo ani počas existencie Slovenskej republiky (SR) v rokoch 1939 – 1945. Neoddeliteľnou súčasťou perzekučného systému na Slovensku sa okrem iných inštitúcií od roku 1940 stali pracovné útvary pre asociálov. Aj v tomto prípade sa režim inšpiroval nemeckým príkladom, myšlienkou „očisty národného organizmu“, ktorú si vo svojich podmienkach upravil podľa vlastných potrieb. Napriek tomu, že sa pracovné útvary nepodarilo realizovať v plánovanom rozmere a zamýšľanej podobe, počas niekoľkých rokov svojej existencie plnili pre režim svoju funkciu a stali sa jasným svedectvom o charaktere režimu prvej SR i o situácii na Slovensku počas vojnových rokov.

Problematika pracovných útvarov nie je v českej a slovenskej historiografii neznámou. Priekopnícky výskum v nej urobil Ivan Kamenec, ktorý sa jej venoval v rámci štúdia perzekučného systému a rasovo motivovaných perzekúcií, páchaných najmä na židovskom obyvateľstve.² Ešte podrobnejšie analyzoval problematiku pracovných útvarov Ctibor Nečas vo svojich prácach o Rómoch na Slovensku v rokoch 1938 – 1945.³ Práve výskum rómskej otázky priniesol so sebou doteraz najviac svetla do poznania témy aj v ostatných rokoch. Ba možno povedať, že v súčasnosti je otázka pracovných útvarov vnímaná predovšetkým cez prizmu riešenia rómskej otázky.⁴ V súvislosti s týmto

1 Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA MŠ SR číslo (č.) 1/4538/07.

2 Pozri napr.: KAMENEC, I.: Organizácia perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: *Zborník Múzea SNP* 7. Martin 1982, strana (s.) 71 – 98. K perzekúciám a núteným prácam pozri tiež: VARINSKÝ, V.: *Tábory nútenej práce na Slovensku v rokoch 1941 – 1953*. Banská Bystrica 2004, s. 9 – 18.

3 NEČAS, C.: Pracovní útvary tzv. asociálů a Cikánů na východním Slovensku v roce 1942. In: *Nové obzory* 17. Košice 1975, s. 25 – 51. NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*. Brno 1994, s. 98 – 165 atď.

4 Pozri napr. JANAS, K.: Postoj slovenských orgánov pri riešení rómskej problematiky a jeho zmena po porážke SNP. In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov III*. Trnava 2004, s. 341 – 358.

výskumom sú dnes publikované nielen vedecké či odborné texty, ale aj niektoré pramene, hlavne memoárového charakteru.⁵

Z doterajšieho výskumu spomínaných autorov je známe, že myšlienka zriadenia inštitútu nútenej táborovej koncentrácie pracovného charakteru pre konkrétne skupiny obyvateľstva bola v slovenskej vláde aktuálna už v období autonómie. Hoci sa skutočnosť od pôvodných zámerov dosť odlišovala, do tohto pôvodného rámca zapadlo aj zriadenie pracovných útvarov pre asociálov. Legislatívnu oporu našli v nariadení s mocou zákona č. 129/1940 Sl. z. o pracovnej povinnosti a ich budovanie začalo v lete 1941 na základe vyhlášky ministerstva vnútra z 2. apríla 1941 (č. 137/1941 Úr. n.). Na rovnakej legislatívnej úrovni bol potom viackrát upravený organizačný a pracovný poriadok týchto zariadení (č. 202/1941 Úr. n.; č. 419/1942 Úr. n.).

Pracovné útvary mali podľa paragrafu 4 uvedenej vyhlášky vzniknúť, aby v nich boli na prácu sústredení ľudia, ktorých určil úradný výber. Budovanie a správa útvarov spadali prostredníctvom Ústredného úradu práce do pôsobnosti ministerstva vnútra. Útvary fungovali spravidla sezónne tam, kde bol dostatok pracovnej príležitosti. Zaradenci v nich žili a pracovali v nevyhovujúcich a nedôstojných hygienických, zdravotných i pracovných podmienkach, pripomínajúcich väzenie. Hoci systém a štruktúra pracovných útvarov prešiel v rokoch 1941 – 1943 procesom modifikácie a stabilizácie, nepriniesli avizovaný efekt rovnako z pohľadu politického, ako ani z pohľadu sociálno-ekonomického. Práve naopak, pre blízke okolie i celú spoločnosť sa stávali citelnou záťažou.

Výber, evidenciu a všetky ďalšie podrobnosti dotýkajúce sa pracovných útvarov a zaradencov presne upravila vyhláška ministra vnútra z 19. 9. 1942 o organizačnom poriadku pracovných útvarov (č. 419/1942 Úr. n.). Zaraden-

JANAS, K.: Pracovný útvar pre Rómov a tzv. asociálne osoby v Ústí nad Oravou v roku 1944. In: *Zborník Oravského múzea 2003*. Dolný Kubín 2003, s. 51 – 60. JANAS, K.: Predpoklady pre vznik a organizáciu pracovných útvarov pre Rómov a asociálne osoby v rokoch 1939 – 1942. In: *Romano Džaniben*, jevend 2003, s. 79 – 89. K ďalším autorom patria napr. V. Geceľovský, A. Jurová, A. B. Mann, R. Lužica atď.

5 Pozri napr.: HÜBSCHMANNOVÁ, M. (zost.): „*Po Židoch Cigáni*“: *Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945. I. díl*. Praha 2005, s. 675 – 722. VAGAČOVÁ, M., FOTTA, M. (zost.): *Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka*. Bratislava 2006.

cami v táborech boli muži, ktorí boli označení za asociálov, t. j. vyhýbali sa práci, vyživovacej povinnosti, boli to alkoholicy alebo tiež odporcovia režimu (napr. šíritelia poplašných správ) a pod. A aj keď medzi zaradencami v praxi prevládali Rómovia a dnes dominuje pohľad na pracovné útvary cez prizmu riešenia rómskeho problému, v žiadnom prípade nemožno konštatovať, že by útvary boli v čase svojho vzniku určené primárne na ich nútenú koncentráciu. Práve naopak, úradný výber a voľná definícia asociálneho správania vytvárali priestor na omnoho rozsiahlejšie, neraz politicky motivované zneužívanie systému a úplne svojvoľný postup miestnych úradov.

Asociálnosť sa podľa uvedenej vyhlášky stanovovala na základe ustavičného sledovania, pozorovania a zisťovania okolností (paragraf 6). O zaradení tej-ktorej osoby medzi asociálov rozhodovala v prvom rade komisia, ktorá sa skladala z miestneho notára, veliteľa žandárskej stanice, predstaviteľa obce a predsedov miestnych organizácií legálnych politických strán (paragraf 7). Za týchto okolností je pochopiteľné, že v práci jednotlivých komisií sa vyskytovali zásadné nedostatky, či už v podobe nedôsledností alebo, naopak, nadpráce, ktoré pramenili z nutnosti rozhodovať o známych ľuďoch. Tento stav si uvedomovali i najvyšší predstavitelia ministerstva vnútra, o čom svedčia viaceré obežníky. Z nich je napr. zrejmé, že komisie svojvoľne zaraďovali medzi asociálov osoby, ktoré do tejto kategórie v zmysle platných predpisov nepatrili, alebo, naopak, zo strachu z možných dôsledkov nerozhodli o zaradení v zjavných prípadoch. Väčšinu asociálov navyše označovali z rôznych vymyslených dôvodov za neschopných práce (v krajnom prípade až 90 % z nich). Utečencov z pracovných táborov zas odmietali posielat' späť a vydávali rôzne potvrdenia o ich zamestnaní, čo pôsobilo značne demoralizačne.⁶

Hlásenia o počte asociálnych osôb sa za jednotlivé okresy pripravovali s mesačnou periodicitou až do jari 1944. Sonda do časti zachovaných hlásení umožňuje bližší pohľad na výsledky práce kompetentných úradov pri výbere asociálnych osôb, na základnú analýzu štruktúry asociálov a zaradencov do pracovných útvarov či na pomery v nich.

Čo sa týka počtu asociálnych osôb, tabuľka č. 1 obsahuje úradný stav vybranej vzorky – okresov Šarišsko-zemplínskej župy – z prelomu rokov

6 Obežníky vid' napr. v Štátnom archíve (ŠA) Prešov, fond (f.) Šarišsko-zemplínska župa, signatúra (sign.) 10/43-prez.

1942/1943. Z neho vyplýva, že jednotlivé komisie určili za asociálov 1 367 osôb, čo je z celkového počtu obyvateľov župy zlomok – len asi 0,3 %. Vo vzťahu k skúmanej téme a k vyššie uvedeným konštatovaniám je treba dodať, že išlo o župu s najväčšou koncentráciou Rómov. Z ich celkového počtu odhadovaného na viac ako 22 tisíc bolo za asociálov označených 927, t. j. len 4 %.⁷ Ako vidno v tabuľke, v župe boli okresy, v ktorých medzi asociálmi jednoznačne prevažovali Rómovia, avšak približne v rovnakom počte okresov prevažovali medzi asociálmi Nerómovia, príp. počet Rómov a Nerómov bol zhruba porovnateľný. V prípade severovýchodných okresov by bolo zaujímavé vedieť, aký podiel mali medzi nerómskymi asociálmi Rusíni, čo sa však nedá z preštudovaného materiálu zistiť. Uvedené čísla vychádzajú z údajov za december 1942, je však možné považovať ich za smerodajné, pretože v hláseniach za jednotlivé mesiace obdobia rokov 1942 – 1943 sa významnejšie kvantitatívne posuny v celkovom počte nevyskytli.

Tab. č. 1 – Počet asociálnych osôb v okresoch Šariško-zemplínskej župy za december 1942 (t. j. na základe hlásení z januára 1943)⁸

Okres	BJ	GI	HN	ML	MI	PO	SB	SP	SK	VT	TV	Spolu
Celkový počet asociálov	167	62	120	49	143	254	97	33	57	35	350	1 367
Nerómovia/Rómovia	50 /117	45 /17	36 /84	22 /27	43 /100	84 /170	20 /77	15 /18	39 /18	20 /15	66 /284	440/927

Ak boli asociálne osoby uznané práceschopnými, mohli byť zaradené do pracovných útvarov. Už vyššie bolo spomenuté, že počet práceschopných bol pomerne nízky, pričom z pohľadu vedenia rezortu vnútra objektívne dôvody na to vo väčšine prípadov nejestvovali.

7 Pritom koncom roka 1940, kedy sa celoštátne zisťoval sociálny status obyvateľstva, tu žilo až takmer 4 000 chudobných Rómov. NEČAS, C.: Pracovní útvary tzv. asociálov a Cikánů na východním Slovensku v roce 1942, s. 28.

8 ŠA Prešov, f. Šariško-zemplínska župa, sign. 835/44-admin. Skratky: BJ – Bardejov, GI – Giraltovce, HN – Humenné, ML – Medzilaborce, MI – Michalovce, PO – Prešov, SB – Sabinov, SP – Stropkov, SK – Vyšný Svidník, VT – Vranov, TV – Trebišov.

Tab. č. 2 – Počet asociálov zo Šarišsko-zemplínskej župy zaradených do pracovných útvarov v januári 1943⁹

Okres	BJ	GI	HN	ML	MI	PO	SB	SP	SK	VT	TV	Spolu
Celkový počet asociálov	166	51	120	49	146	166	97	33	57	37	350	1 272
Počet zaradencov do PÚ	33	0	84	7	0	33	58	0	18	3	154	390

Ako vidno v tabuľke č. 2, až 75 % asociálnych osôb z vybranej vzorky okresov nebolo aktuálne do pracovných útvarov vôbec zaradených. Pri približne konštantnom počte asociálnych osôb, sezónnom fungovaní útvarov, vzhľadom na ich kapacitu a po zásahoch ministerstva je ale celkom zrejmé, že sa v útvaroch v rôznom čase vystriedalo postupne niekoľko tisíc ľudí.

V preštudovanom materiáli sa zachoval jediný podrobný zoznam osôb zaradených do pracovného útvaru. Je z počiatkovej fázy existencie útvarov z roku 1941 a obsahuje údaje k zaradencom z okresu Sabinov. Je v ňom uvedených 34 mien, medzi ktorými sa asi omylom vyskytla jedna žena. Z hľadiska vnútornej štruktúry zaradencov prevažujú v zozname asociáli v zákonom vymedzenom chápaní, t. j. alkoholici, recidivisti, násilníci, príp. žobráci. Pri dvoch menách bolo uvedené, že ide o komunistov. Z hľadiska národnostného mali prevahu Slováci, no medzi zaradencami boli aj traja Rusíni a osem Rómov. V desiatich prípadoch (dvaja Rusíni, štyria Rómovia, traja Slováci a jeden Žid) bola jediným uvedeným dôvodom odvodu nemajetnosť.¹⁰ Uvedená vzorka plasticky ilustruje možnosti, ktoré legislatíva vo vzťahu k zaradeniu do pracovných útvarov dávala a ktoré aparát režimu aj využil.

V období relatívnej stabilizácie inštitúcie pracovných útvarov v rokoch 1942 – 1943 došlo k zmene štruktúry odvedených osôb. V skúmaných prameňoch sa materiály k národnostnej či etnickej štruktúre zaradencov do pracovných útvarov zachovali v torzovitej podobe, preto nebolo možné presne určiť

9 ŠA Prešov, f. Šarišsko-zemplínska župa, sign. 835/44-admin. Skratky: BJ – Bardejov, GI – Giraltovce, HN – Humenné, ML – Medzilaborce, MI – Michalovce, PO – Prešov, SB – Sabinov, SP – Stropkov, SK – Vyšný Svidník, VT – Vranov, TV – Trebišov..

10 Tamže, sign. 25645/41-admin.

ich pôvod. Z mála zachovaných hlásení okresných náčelníkov ale vyplýva, že vo väčšine okresov Šarišsko-zemplínskej župy postupne – tak, ako sa vyvíjalo riešenie rómskej otázky – počtom výrazne prevážili práve Rómovia.¹¹ Výnimkou z tohto tvrdenia bol zo skúmanej vzorky okres Medzilaborce.¹²

Zachované pramene aj doteraz publikované práce dostatočne poukazujú na to, akou záťažou bolo odvedenie jednotlivca do pracovného útvaru pre neho samotného, pre jeho rodinu, ale i pre štát. Podmienky života v pracovných útvaroch vrátane všetkých dôsledkov podrobne popísal na báze zachovaných inštitucionálnych prameňov a spomienok zaradcov vo svojich prácach C. Nečas. Niektorí miestni zainteresovaní predstavitelia režimu si zlé pomery na základe osobnej skúsenosti plne uvedomovali. Treba povedať, že ich trápila aj ľudská stránka problému, pričom na negatívny stav upozorňovali. Keď veliteľ pracovného útvaru v Hanušovciach nad Topľou navrhoval zlikvidovať útvary na jeseň roku 1942, do odôvodnenia okrem iného otvorene napísal: „...*zaradcenci bývajú v barakoch, ktoré nie sú sriadené na zimné prebývanie. Vydané prikrývky, nedostačujúca výstroj, zlá obuv, nestačia na ohriatie tela vo dne, tým viacej v noci... je všeobecne známo, že v pracovných útvaroch strava je nedostačujúca... Asi pre 30 osôb nemáme vôbec bagančí a nosia na nohách omotané handry... V samých barakoch je zima. Sú ešte vždy zašpinené hmyzom...*“.¹³ Poslanec Matej Hutka v liste Ústrednému úradu práce v roku 1943 zas napísal: „*Tábory preto boli zriadené, aby asociálne živly sa prevychovali*

-
- 11 Tento stav umocnila hlavne smernica ministra vnútra z apríla 1943 (č. 161-8/4-1/43), ktorá nepriamo nariaďovala považovať všetkých Rómov za asociálnych. Doslova sa v nej písalo: „*Cigán nie je asociálnym iba v to prípade, keď je v pracovnom pomere a keď svojím chovaním nie je na obťaž svojho občianskeho prostredia...*“ (podčiarknuté v origináli). Róm – muž zodpovedal aj za skutky manželky, príp. konkubíny a svojich vlastných i nevlastných detí. (ŠA Prešov, f. Šarišsko-zemplínska župa, sign. 10/43-prez.)
- 12 Napr. v januári 1943 bolo do pracovných útvarov z okresu Sabinov zaradených 58 asociálov, z ktorých bolo 57 Rómov, čo bolo vzhľadom na vysoký počet kočovných Rómov v okrese celkom pochopiteľné. Podobná situácia vo vzťahu k Rómom bola aj v okresoch Bardejov či Prešov. Naproti tomu podľa hlásenia okresného náčelníka z Medzilaboriec z apríla 1943 bolo v okrese 51 asociálov, z nich bolo 27 Rómov, zo 14 odvedených do pracovných útvarov boli 5 Rómovia. (ŠA Prešov, f. Šarišsko-zemplínska župa, sign. 835/44-admin.)
- 13 Tamže, sign. 40731/42-admin.

a nie na to, aby boli tam ľudia trýznení a ešte do horšej mravnej zkazy tam upadli“.¹⁴

V tejto súvislosti je pozoruhodná otvorenosť a odvaha hanušovského útvarového lekára židovského pôvodu Roberta Polláka, ktorý v správe o zdravotných pomeroch v lete 1942 uviedol: „*Asociálny živel patrí medzi tých najnešťastnejších chorých, pre ktorých sa dosiaľ nenašiel doktor. Možno že mnohí z nich nie sú sami si vinní toho, že sa do tej koľaji dostali. Však zlý rodinný život, nepriaznivé okolie, takzvaní „kamaráti“ koľkokrát spravia človeka alkoholikom, kartárom a vyhybovačom práce predtým solidného človeka*“.¹⁵

Uvedené ojedinele zachované príklady však logicky ostávajú v tieni desiatok zaznamenaných osobných výpovedí perzekvovaných Rómov, ktoré hovoria nielen o katastrofálnych životných podmienkach, ale tiež o zlom zaobchádzaní zo strany žandárov.

Hlasy o neľudských pomeroch v útvaroch nenašli na najvyšších miestach odozvu. Práve naopak, napriek napr. vyššie citovanému zdôvodnenému návrhu veliteľa na posezónne zlikvidovanie pracovného útvaru v Bystrom ministerská porada na základe revízie rozhodla, že nebude zlikvidovaný a približne 300 zaradencov sa bude venovať údržbárskym prácam a výcviku.¹⁶ Vzhľadom na tieto pomery sa nemožno čudovať odporu, vyhýbaniu sa povinnosťiam, rôzne motivovaným útekom zaradencov (o ktoré sa pokúšala až tretina z nich), či v ojedinelých prípadoch samovraždám.

O prepustenie z pracovného útvaru však bolo možné požiadať v písomnej podobe aj oficiálne. Hoci napísanie žiadosti a jej opatrenie kolkom mohlo byť pre väčšinu zaradencov, resp. ich rodiny neprekonateľnou prekážkou, v praxi sa takéto žiadosti podávali. Najčastejším dôvodom uvádzaným v žiadostiach bolo, že zaradenec je jediným živiteľom rodiny (otec, príp. najstarší syn) a jeho neprítomnosť spôsobuje najbližším príbuzným neúnosnú hmotnú núdzu. Oprávnenosť žiadostí potvrdzujú i mnohé pramene inštitucionálneho charak-

14 Citované podľa: NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*, s. 131.

15 ŠA Prešov, f. Šarišsko-zemplínska župa, sign. 10/43-prez. Hoci v ďalšej časti správy vyzdvihuje „*otcovskú dobrotivosť*“ štátu.

16 Tamže, sign. 40731/42-admin. O ponechanie útvaru žiadali aj samotní zaradenci – tí, ktorí sa nemali kam vrátiť.

teru, ktoré vznikli práve v procese riešenia problému.¹⁷ Pri písaní žiadostí často pomáhali obecní funkcionári, ktorí sa k ich oprávnenosti tiež vyjadrovali, rovnako ako žandárske stanice a samotný pracovný útvar. Podrobnosti prepustenia určovala vyhláška č. 419/1942 Úr. n.

Postoj úradov k žiadostiam bol rozdielny a výsledok spravidla objektívne zohľadňoval sumár informácií, získaných od kompetentných úradov v priebehu vybavovania žiadosti. Rozhodujúcim kritériom pri rozhodovaní o prepustení z pracovného útvaru sa stalo správanie zaradenca. Ak bola žiadosť opodstatnená a odvedený sa počas svojho pobytu v pracovnom útvaru správal bezproblémovo, mohol byť prepustený. V prípade zlého správania či dokonca predošlého úteku sa ani opodstatneným žiadostiam nevyhovovalo. Niektoré žiadosti boli riešené podmieneným uvoľnením po preukázaní, že v mieste bydliska má zaradenec pracovnú príležitosť. Časť žiadostí nemohla byť uspokojivo vyriešená, pretože sa zistilo, že zaradenec z útvaru ušiel, o čom neraz nevedeli ani jeho najbližší príbuzní, ktorí o prepustenie požiadali.

O prepustenie zaradencov z pracovných útvarov žiadali okrem príbuzných aj ich bývalí či potenciálni zamestnávateľia a niekedy tiež miestna stranícka organizácia. Tieto prípady končili spravidla negatívne, pretože sa v priebehu vybavovania zistilo, že buď ide o špekulácie s lacnou pracovnou silou, alebo si členovia miestnych odvodových komisií pod tlakom rôznych okolností (najmä zo strachu) svoje rozhodnutie „rozmysleli“.

Mimo rámec popísanej mašinérie boli príslušníci nemeckej menšiny, ktorej problémy v otázke asociálov riešil Berlín v koordinácii s predstaviteľmi Deutsche Partei. Aj medzi Nemcami sa vyskytli prípady, že na základe svojvoľného rozhodovania spolu s asociálmi boli z územia Slovenska v roku 1942

17 Podrobne situáciu analyzuje napr. návrh na podporu rodín zaradencov, ktorý vyšiel z prostredia hanušovského pracovného útvaru ešte na jeseň 1942 a v ktorom sa píše: „*Rodinní príslušníci zaradencov pracovných útvarov prichádzajú..., podávajú si písomné žiadosti, a dokazujú, že odchodom manželov-otcov je ich výživa ohrozená a žiadajú rýchlu nápravu. Okresné úrady, vl. komisári, notárske úrady i žandárske stanice pravdivosť údajov potvrdujú... Zaradenci zas udávajú, že boli sobratí z práce, prípadne z osobnej pomsty, nevedia pochopiť, prečo by boli asociálnymi živlami, keď viacerí neboli ani trestaní. Je tu mnoho príležitostných robotníkov zaradencov... Zakročiť v tejto veci je potrebné i preto,... že zaradením do pracovného útvaru klesla mnohokrát i časť rodiny... Vo skutočnosti však väčšina zaradencov nebola sem dodaná podľa zásad nového organizačného poriadku...“.* (Tamže, sign. 40687/42-admin.)

odtransportované i postihnuté, sociálne odkázané či osamelé osoby. Bolo ich vyše 600.¹⁸

Dnes sa nedá presne určiť, koľko ľudí prešlo v rokoch prvej SR pracovnými útvarmi pre asociálov. Počet zaradencov do útvarov ako obetí perzekučného systému sa odhaduje rádovo na úrovni niekoľko tisíc. Tento navonok nízky kvantitatívny ukazovateľ nadobudne celkom iný rozmer, keď si uvedomíme, čím museli zaradenci počas úradného odvodu a pobytu v pracovných útvaroch prejsť a aké stopy to na nich a na ich rodinách zanechalo. Konštatovanie, že tieto zariadenia nespĺnili v žiadnom smere to, čo si od nich režim sľuboval, je v uvedenom kontexte úplne sekundárne. Svoju mieru zodpovednosti nesie režim aj v prípade Nemcov – za to, že nedokázal zabrániť ich odtransportovaniu.

18 Podrobne: SCHVARC, M.: Vysídlenie tzv. „asociálnych osôb“ nemeckej národnosti zo Slovenska koncom júla 1942 (s. 5 – 19). Štúdia bola publikovaná bilingválne v slovenskej a nemeckej mutácii v bulletine Slovenského národného múzea – Múzea kultúry karpatských Nemcov, ktorý vyšiel pri príležitosti odhalenia pamätnej tabule obetiam nacionálneho socializmu z radov karpatských Nemcov v Bratislave na Žižkovej ulici.

Protižidovská propaganda: dehumanizácia Židov na stránkach Gardistu (1939 – 1942)

HANA KLAMKOVÁ

Perzekúcie židovského obyvateľstva na Slovensku, tak ako sa odohrali v rokoch 1938 až 1945, neboli „len“ nešťastným prešľapom, neustráženým pogromom alebo poľutovaniahodným výsledkom gerilovej vojny. Vyvraždenie sedemdesiatich tisícov slovenských Židov bolo súčasťou toho, čo nazývame schválené masakry (sanctioned massacres). Termín po prvýkrát použil Herbert Kelman, americký sociálny psychológ, ktorému sa pred holokaustovou mašinériou podarilo uniknúť len tak, že približne rok po nacistickej okupácii Rakúska utiekol do Belgicka a odtiaľ do Spojených štátov. Kelman schválené masakry charakterizuje ako „*plošné, bezohľadné a často systematické masové násilie, vykonávané vojenskými alebo polovojenskými posádkami v rámci oficiálne schválených kampaní a namierené proti bezbranným civilistom, vrátane starých mužov, žien a detí*“.¹

Schválené masakry sa od vyššie spomínaných pogromov či gerilových násilností odlišujú predovšetkým dvoma skutočnosťami. Po prvé, schválené masakry sú súčasťou genocídnej politiky, ktorá „*je navrhnutá tak, aby úplne alebo čiastočne zničila kategóriu ľudí, ktorá je definovaná podľa etnických, národných, rasových alebo iných kritérií*“.² Po druhé, schválené masakry sú namierené proti určitým skupinám ľudí na základe toho, kto sú, nie preto, čím sa previnili. Obete schválených masakier, ako uvádza Kelman, „*nie sú zabíjané pretože by ublížili, utláčali alebo ohrozovali svojich útočníkov*“.³ Povedané s istou dávkou cynizmu, obete schválených masakier sú zabíjané preto, že sa narodili.

Jedným – ale nie jediným – príkladom takto definovaných schválených masakier je pokus o vyvraždenie európskeho židovstva, čiže to, čo nazývame (pôvodne gréckym slovom) holokaust alebo (hebrejským a biblickým

1 KELMAN, H. C.: Violence without moral restraint. Reflections on the dehumanization of victims and victimizers. In: *Journal of social issues*, ročník (roč.) 29, 1973, číslo (č.) 4, strana (s.) 29. (Citácie zo štúdie Herberta Kelmana sú vo vlastnom preklade, v prípade citácií z periodika *Gardista* pôjde o doslovný prepis.)

2 Tamže, s. 31.

3 Tamže, s. 32.

výrazom) Shoa.⁴ Vysvetlenie tejto tragédie, akokoľvek neuskutočniteľne to môže znieť, sa stalo dôležitou súčasťou našich povojnových reálií. Otázkou, *ako to bolo možné*, dopĺňa tá, ktorú si na začiatku sedemdesiatych rokov dvadsiateho storočia položil spomínaný Herbert Kelman: „*Prečo je toľko ľudí ochotných formulovať a prehliadať politiku, ktorá vyzýva k páchaniu masových vražd bezbranných civilistov a podieľať sa na nej?*“⁵ Svoju pozornosť pritom upriamil na tri podmienky, ktoré páchanie schválených masakier v zásade uľahčujú.

Kľúčovou podmienkou schválených masakier je autorizácia, inými slovami explicitné či implicitné odobrenie genocídnej politiky politickými predstaviteľmi daného štátu. Hlavný význam autorizácie spočíva v tom, že vykonávateľom vražd dáva pocit, že nenesú žiadnu (trestnú ani mravnú) zodpovednosť za svoje činy. Konkrétny príslušník vojenských či polovojenských síl sa preto pri vraždách bezbranných civilistov necíti ako páchatel', ale nanajvýš ako poslušný podriadený, ktorý dôsledne počúva rozkazy. Je zrejmé, že takýto pocit poslušnosti či zodpovednosti voči predstaviteľovi moci zdieľajú predovšetkým funkcionári autoritatívnych systémov. Autorizácia má ale vplyv aj na počínanie samotných „normatívne integrovaných občanov“. Tí majú pocit, že sú takmer celkom bezmocní, aby mohli spochybníť autoritatívne nariadenia. Rozdiel medzi pozíciou funkcionárov systému a „bežnými“ občanmi je predovšetkým v tom, že tí prví sa do celej situácie dostali na základe svojho vlastného rozhodnutia.⁶

Druhou podmienkou schválených masakier je podľa Kelmana rutinizácia. Jej úlohou je premeniť bezcitné vraždenie na „*rutinné, mechanické, dôkladne naprogramované operácie*“, a tým obmedziť „*výskyt situácií, v ktorých by mohli vyvstať morálne otázky*“.⁷ Inými slovami, prostredníctvom rutinizácie je pozornosť páchatel'a upriamená na prácu, ktorú má pridelenú, napríklad na zabezpečenie deportácií, stráženie koncentračných a vyhladzovacích táborov,

4 Kelman za schválené masakry označil napríklad americkú politiku v Indočíne, arménsku genocídu, ale aj atómové útoky na Hirošimu a Nagasaki či rôzne teroristické operácie. Pozri Tamže, s. 29 – 30. Práve prebiehajúcim príkladom schválených masakier je sudánskou vládou podporovaná genocída v Darfúre.

5 Tamže, s. 38.

6 Tamže, s. 38 – 46.

7 Tamže, s. 46.

či písanie správ a hlásení o počte zavraždených. Rutinná činnosť vedie k tomu, že páchatel' si neuvedomuje spojitosť medzi činnosťou, ktorú vykonáva, a práve prebiehajúcou genocídou nevinných ľudí.⁸

Tretou – ale nemenej dôležitou – podmienkou schválených masakier je dehumanizácia, proces, ktorému sa venuje podstatná časť tohto príspevku. Dehumanizácii rozumieme ako cielenej kampani, v ktorej sú obeť genocídnej politiky verejne znevažované, odsudzované a stigmatizované. Význam dehumanizácie spočíva podľa Kelmana v tom, že „*zábrany voči zavraždeniu inej ľudskej bytosti sú natoľko silné, že ak má systematické vraždenie prebiehať hladko a ukázněne, obeť musia byť zbavené ľudskosti*“.⁹ Vnímať druhú osobu ako ľudskú bytosť znamená podľa Kelmana prisúdiť mu identitu a komunitu, inými slovami, vnímať ho zároveň ako individualitu a ako súčasť ľudstva. Cieľom dehumanizačných kampaní je platnosť obidvoch týchto aspektov spochybníť – na ich konci by obeť genocídnej politiky už nemali byť vnímané ako ľudia s konkrétnym menom a tvárou, ale ako anonymná masa, ktorej členovia sa vyznačujú zvrátenými a odsúdeniahodnými vlastnosťami, že ani vlastne nemôžu byť považovaní za právoplatných členov ľudstva ako takého. V priebehu genocídnej politiky však nedochádza iba k dehumanizácii obetí, ale aj k postupnej dehumanizácii páchatel'ov, a to v súvislosti s vykonávaním ich úlohy. Svojou bezpodmienečnou lojalitou k systému a rutinnou prácou páchatelia sami prichádzajú o svoju identitu. Napokon tým, že celú jednu skupinu obyvateľstva vylučujú zo spoločenstva ľudí, je aj ich vlastný pocit príslušnosti k ľudstvu ako celku spochybnený.¹⁰

Zrejme najprepracovanejším príkladom dehumanizácie jednej skupiny obyvateľstva je tá, ktorá bola namierená proti Židom v období tesne pred, ale najmä počas druhej svetovej vojny. Je zrejme, že táto dehumanizácia sa neodohrávala iba v Hitlerom spravovanej „tretej ríši“, či na Nemeckom okupovaných územiach. Ako názorne ukážem na príklade protizidovskej publicistiky *Gardistu*, politického periodika Hlinkovej gardy, dehumanizácia Židov bola podstatnou súčasťou antisemitskej politiky slovenského štátu. Z časového hľadiska bude môj príspevok obmedzený od januára 1939, keď *Gardista*

8 Tamže, s. 46 – 48.

9 Tamže, s. 48.

10 Tamže, s. 48 – 52.

začal vychádzať, do marca 1942, keď sa začali prvé deportácie na Slovensku žijúcich Židov. Cieľom tohto príspevku nie je obsiahnuť protižidovskú propagandu ako takú, ale na príklade protižidovského štvania konkrétneho politického periodika poukázať na to, že perzekúcie slovenských Židov sa nezačali ich vyvezením do nemeckých koncentračných a vyhladzovacích táborov v okupovanom Poľsku, ale ich systematickou dehumanizáciou.

Skôr ale ako budeme hovoriť o vzťahu spomínaného periodika k tzv. židovskej otázke, povedzme si niekoľko slov o tom, ako sa *Gardista* vlastne definoval, a to predovšetkým v súvislosti s úlohu tlače v štáte a v spoločnosti. Na konci októbra 1940, keď sa *Gardista* postupne menil na denník, uviedol svoje poslanie nasledujúcimi slovami: „*Nový Gardista bude... denníkom útočným, bude hnať do útoku proti všetkému, čo znemožňuje zdravý vývin, čo je na škodu slovenskej veci, čo rozbíja slovenský národ alebo čo hamuje napredovanie nášho národa*“.¹¹ O význame tlačeného slova *Gardista* hovoril už o niekoľko mesiacov predtým, keď v článku o prostriedkoch propagandy venoval podstatnú čas tzv. vizuálnym prostriedkom propagandy, medzi ktoré zaradil v prvom rade noviny a časopisy. Z pohľadu *Gardistu* bola tlač „*najlepší prostriedok pre vytvorenie politickej vôle*“, povedané inými slovami, kľúčový ideový nástroj moci. Význam tlačeného slova bol znásobený jeho dostupnosťou v porovnaní napríklad s politickými zhromaždeniami (kde logickou podmienkou je priama účasť poslucháča) a rozhlasovým vysielaním (ktorého účinok bol závislý na dostupnosti rozhlasových prijímačov). Z týchto dôvodov boli noviny „*najlepším prostriedkom politického školenia. Noviny sú aktuálne, každý si ich môže kúpiť, všade ich možno dostať, a čo je najdôležitejšie, možno ich čítať kdekoľvek a kedykoľvek*“.¹²

Protižidovské štvanie bolo základnou obsahovou náplňou týchto novín od ich prvého čísla z polovice januára 1939. *Gardista* sa už v čase autonómie stal lákavým priestorom na názory radikálnych a profašistických síl slovenskej politiky, ktoré Nemecko a Taliansko kládli za vzor tzv. riešenia židovskej otázky. Svedčí o tom aj fakt, že *Gardista* predbehol oficiálnu slovenskú legislatívu a už v prvých mesiacoch roku 1939 prezentoval tzv. židovskú otázku

11 *Gardista*, 24. 10. 1940, s. 1.

12 Tamže, 10. 2. 1940, s. 17 – 18.

ako rasový a nie náboženský problém.¹³ To isté platilo pre Židov, ktorí boli slovami *Gardistu* „*národ s určitými rasistickými svojráznosťami, a nikdy nie náboženstvo*“.¹⁴

Gardista si od svojich úvodných čísiel uvedomoval, že úspešnosť tzv. riešenia židovskej otázky bude závisieť aj od toho, do akej miery sa slovenskú väčštinovú spoločnosť podarí presvedčiť o nutnosti pristúpiť k radikálnym krokom proti židovskej menšine. Aj z tohto dôvodu môžeme najmä v úvodných ročníkoch tohto politického periodika čítať často sa opakujúce články, ktoré majú z národného, politického, historického, mravného ale aj náboženského hľadiska vysvetliť korene a príčiny údajne oprávnenej nenávisťi voči Židom.

Medzi najčastejšie národno-politické obvinenia patria tie, ktoré Židov označujú za politicky a národne nespoľahlivých, či dokonca nebezpečných pre budúcnosť štátu a etnického národa. Napríklad hneď v prvom čísle *Gardistu* sú Židia plošne označení za živiteľov protislovenskej propagandy a tých, ktorí „*najviac poškodzovali existenčne náš národný celok*“.¹⁵ Svojim čitateľom *Gardista* tiež opakovane pripomínal, že v druhej polovici devätnásteho storočia sa väčšina na Slovensku žijúcich Židov asimilovala s maďarským národom. V septembri 1940 v tomto duchu napríklad v *Gardistovi* čítame: „*Ani netreba prizvukovať, aké zlo popáchali Židia na slovenskom národe. Tisíc rokov slúžili našim národným a hospodárskym otročiteľom a počas najzúrivejšej maďarizácie boli to Židia, ktorí udavačstvom, ničením národného majetku slovenského, slovenských mravov a slovenského národného ducha, slúžili svojim ochrancom a chlebobdarcom*“.¹⁶ Podobne je Židom na Slovensku vytykané, že počas dvadsaťročnej existencie Československa pracovali v prospech v Prahu a proti slovenským záujmom: „*[A]k niekto trpel pod nadvládou židovskou, tak sme to boli v prvom rade my Slováci. Berme režim maďarský alebo československý, vždy v úzadí stáli Židia, ktorí sa vedeli šikovne spojiť s tými, ktorí vládli proti nám a žili z nás*“.¹⁷

13 Tamže, 4. 3. 1939, s. 9, 11. 3. 1939, s. 11.

14 Tamže, 10. 6. 1939, s. 9, 3. 10. 1940, s. 2.

15 Tamže, 18. 1. 1939, s. 2.

16 Tamže, 26. 9. 1940, s. 3.

17 Tamže, 25. 7. 1940, s. 4.

Ďalšiu významnú skupinu výčitiek tvoria tie, ktoré podčiarkujú historickú kontinuitu židovského odcudzenia. V tomto tóne *Gardista* z júna 1939 píše, že „všetky národy už od pradávna spoznaly prv alebo neskôr v Židoch svojich zakuklených, bezohľadných vyžieračov, parazitov, príživníkov. Živelný odpor proti Židom v terajších časoch nie je nijakou novotou. Je len prirodzeným dôsledkom a dôkazom toho, že zrovnoprávnenie Židov s arijcami bolo veľmi pochybným krokom a že národy na to veľmi ťažko doplatili, hmotne i – ba hlavne – morálne“.¹⁸ Iné články a poznámky údajnú zodpovednosť Židov za hmotný a mravný úpadok slovenskej dediny ďalej zdôrazňovali. Symbolom tohto rozkladu bola tzv. židovská krčma, slovami *Gardistu*, „najväčšia pliaga našich dedín a miest“.¹⁹ Spôsob, akým žil typický Žid na Slovensku a ako vplýval na väčšinovú spoločnosť, bol vykreslený približne takto: „Žid prišiel do dediny ako chudobný človek, vedel čítať a písať. Miesto toho aby sa chytil ako každý druhý bežnej robotníckej, remeselníckej alebo roľníckej práce, hľadel si hneď alebo neskôršie len a len kšeftu... Alkoholom, drahým úverom a nečistými obchodmi zarábal si chleba a ubíjal našu dedinu“.²⁰ Postoj *Gardistu* k tejto otázke asi najvýstižnejšie vystihuje veta z článku uverejneného v októbri 1940: „Žid a ožobráčená dedina, to je to isté. Žid a zotročný národ, to je to isté“.²¹

Okrem spomínaných obvinení, ktoré Židom na Slovensku vyčítali národné, politické, historické či mravné krivdy a nepravosti, sa *Gardista* usiloval rasový antisemitizmus zdôvodniť aj z pohľadu kresťanskej viery a náuky. Snaha politického periodika púšťať sa do náboženských tém pritom pramenila z významného postavenia, ktoré v slovenskej spoločnosti zaujímalo náboženstvo ako také a rímskokatolícka cirkev konkrétne. Z titulu svojho postavenia bola cirkev kľúčovou inštitúciou pri vytváraní verejnej mienky na Slovensku. Číselne vyjadrené, z približne dvoch a pol miliónov obyvateľov Slovenského štátu sa ich takmer dva milióny hlásili k rímskokatolíckemu náboženstvu, asi štyristotisíc ich bolo protestantov a deväťdesiat tisíc izraelitov.²² Silná pozícia

18 Tamže, 10. 6. 1939, s. 8.

19 Tamže, 1. 4. 1939, s. 5.

20 Tamže, 26. 8. 1939, s. 7.

21 Tamže, 3. 10. 1940, s. 2.

22 KAMENEC, I.: Slovenská spoločnosť v rokoch 1939 – 1945. In: *Česko-sloven-*

kresťanských cirkví bola dôvodom, prečo *Gardista* musel reagovať na pochybnosti určitej skupiny obyvateľstva, či opatrenia slovenskej vlády proti Židom boli v súlade s kresťanským učením. A tak napríklad v októbri 1939 sa na stránkach nami sledovaných novín objavuje článok „Hoden je Žid súcitu?“ s podtitulom „Odpoveď pre tých, ktorým je Židov ľúto“. Autor článku odkazuje na bibliu, keď píše: „*Miluj bližného svojho, ako seba samého. Náš bližný je každý človek – tedy i Žid! Som kresťan, vyznávam citované zásady a predseda židovstvo nenávidím. Áno, židovstvo nenávidím z tej duše, ale nie Žida ako človeka, nie jeho ľudskú dôstojnosť. Nenávidieť židovstvo, to znamená, nenávidieť životnú prax Židov, spôsob ich žitia, spôsob, akým si vyhľadávajú svoj každodenný chlieb... Veď sám Kristus Pán vzal korbáč a vyhnal peleš kupeckú z chrámu. A my, obyčajní ľudia, ju máme trpieť, ju ešte ľutovať?*“.²³ O niečo miernejší názor sa objavil v článku „Kresťanská spravodlivosť a židovský zákon“ profesora teológie Štefana Zlatoša. Autor obsiahleho textu v ňom zdôrazňuje dve skutočnosti, po prvé, že je povinnosťou štátu, aby „*regulatívne zasahoval do vývoja kultúrnych a hospodárskych pomerov tam, kde to vyskytujúce sa ťažkosti priamo vyžadujú,*“ po druhé, že „*[k]resťanstvo vždy hlásalo dve veľké zásady pre dobrú úpravu hospodárskych a spoločenských pomerov. Tieto zásady sú: spravodlivosť a láska*“. Keďže ale protizidovské opatrenia slovenskej vlády neboli podľa Zlatoša motivované nenávisťou, ale naopak snahou napraviť krivdy Židov na slovenskom národe, boli tieto opatrenia spravodlivé – a tak v súlade s učením kresťanskej cirkvi.²⁴ Významným argumentačným tromfom v rukách *Gardistu* bol fakt, že perzekúcie voči Židom schvaľoval aj najvyšší predstaviteľ slovenského štátu, prezident a kňaz Jozef Tiso. Aktívnu podporu, ktorú Tiso a ďalší predstavitelia režimu vyjadrovali diskriminačným opatreniam voči židovskej menšine, využil *Gardista* v októbri 1940 takto: „*Už neraz sa zdôraznilo, že nie je v tom nič neľudského a nie je v tom nič nekresťanského, čo sme na tom poli [v tzv. židovskej otázke] robili. Zdôrazňuje to katolícky kňaz, prezident nášho štátu, zdôrazňuje to v svojej práci i predseda našej vlády. O týchto mužoch nik nemôže pochybovať že nie sú dobrými kresťanmi. A keď títo pokladajú za nutné tak pokračovať v otázke*

ská historická ročenka, 2004, s. 89.

23 *Gardista*, 26. 8. 1939, s. 7 – 8.

24 Tamže, 7. 5. 1939, s. 4.

*očisťovania Slovenska od spomenutej pliagy, ako pokračujú, tak toto musí byť odpoveď dostatočná každému, kto tu teraz pochyboval“.*²⁵

Väčšina protizidovských článkov, ktoré sa objavili v úvodných číslach *Gardistu*, sa vyznačovala tým, že čitateľom vysvetľovala korene nenávisť voči Židom a potrebu napraviť krivdy, ktorých sa Židia mali dopustiť. Ako som na niekoľkých konkrétnych citáciách ukázala, *Gardista* Židom vyčítal predovšetkým ich politickú a národnú nespôľahlivosť, ich údajný odveký boj proti všetkému slovenskému a tiež mravný úpadok, ktorý prinášali do slovenských dedín. *Gardista* pritom až na niekoľko málo výnimiek o Židoch hovoril vždy ako o jednej skupine, ktorá sa mala plošne a bez rozdielu dopúšťať uvedených krívd.

Spolu s vyostrujúcim sa antisemitizmom slovenskej politiky, ktorý získal nový impulz po nemecko-slovenských salzburských rokovaníach z konca júla 1940,²⁶ sa *Gardista* stal príkladným obhajcom slovenského národného socializmu a s ním spojeným radikálnym riešením tzv. židovskej otázky. *Gardista* privítal nový kurz slovenskej politiky s neskrývaným nadšením, ktoré ešte viac vyniklo po sérii článkov ostro kritizujúcich priebeh arizácie židovského majetku. Keď napríklad na jar 1940 *Gardista* hovorí o židovskom spôsobe arizácie,²⁷ na jeseň toho istého roku už s istým zadosťučinením v *Gardistovi* čítame: „*Od poslednej rekonštrukcie slovenskej vlády, teda od vyhlásenia novej, národne-socialistickej éry na Slovensku, pozorovať nezvyčajne rýchle tempo v riešení všetkých aktuálnych otázok. Všimnime si na tomto mieste otázku najpálčivejšiu – židovskú. Až donedávna vliekla sa pomaly, ťahavo, robili sa pri nej všelijaké machinácie. Dnes i v nej badať nové tempo, nový švih*“.²⁸ K likvidácii a arizácii židovských podnikov sa *Gardista* ešte niekoľkokrát vrátil, v dvoch článkoch zo začiatku roku 1941 kritizuje celý tzv. prevod židovského majetku do árijských rúk ako príliš pomalý, málo prísny a ešte menej efek-

25 Tamže, 3. 10. 1940, s. 2.

26 K salzburským rokovaniam pozri napr. LIPTÁK, L.: Príprava a priebeh salzburských rokovaní roku 1940 medzi predstaviteľmi Nemecka a slovenského štátu. In: *Historický časopis*, roč. 13, 1965, č. 3, s. 329 – 365, HRADSKÁ, K.: *Nemeckí poradcovia na Slovensku v rokoch 1940 – 1945: Prípady Dieter Wisliceny*. Bratislava 1999, s. 9 – 15.

27 *Gardista*, 23. 3. 1940, s. 3, 14. 1. 1941, s. 3.

28 Tamže, 19. 9. 1940, s. 3.

tívny. Podľa *Gardistu* súčasná protižidovská legislatíva riešila tzv. židovskú otázku len na oko, pretože „[k]aždému logicky a o otázke úprimne zmysľajúcemu človekovi musí byť jasné, že konečné riešenie židovskej otázky môže sa dosiahnuť len úplným vystáhom Židov“.²⁹ Denník *Gardista* síce v tomto čase ešte predpokladal, že k deportáciám sa pristúpi až po skončení vojny, ale nezabúdala svojim čitateľom prízvukovať, že „Slovensko stojí pripravené a náhle zaznie signál k poslednému dejstvu riešenia židovskej otázky, tak bude zas medzi prvými, aby splnilo svoju veľkú úlohu“.³⁰

Spomenuli sme, že v posalzburskom období sa *Gardista* viac ako vysvetľovaniu tzv. židovskej otázky venoval obhajobe nacistickej formy vládnutia a prístupu k Židom. Protižidovská publicistika tohto obdobia stupňuje svoje výzvy k zavedeniu prísnych rasových kritérií do slovenskej protižidovskej legislatívy. Podľa *Gardistu* totiž vo vzťahu k Židom platí jediné, a to, že „[k]to je podľa rasy Žid, ten zostane Židom, i čo by ho hocako premaľovali ... Zlo treba vyníčiť od koreňa. Každá polovičatá robota pri riešení židovskej otázky kruto sa pomstí na riešiteľoch. Rasistické riešenie židovskej otázky nepozná nijaký kompromis, a preto jeho výsledok je vždy stopercentný a zaručený“.³¹ Nie je preto prekvapujúce nadšenie, s akým *Gardista* vital prijatie tzv. Židovského kódexu³² a neskoršie tragické deportácie. Už 10. septembra 1941 *Gardista* oznamuje, že „[k]onečne dochádza k definitívnemu zúčtovaniu – bez výnimok, bez takzvaných nepostrádateľných – s najrozvratnejším živlom v našom štáte. Ako to naše bezpečnostné orgány a garda zistily, Židia boli vždy zamiešaní v každej protištátnej podvratnej, či už propagande, alebo inej činnosti. Je teda na čase, keď sa takto očisťuje definitívne náš spoločný i hospodársky život od príživníckeho a nežiadateľného živlu židovského“.³³

Na konci marca 1942, v čase keď už zo Slovenska odišiel prvý židovský transport, *Gardista* označil Židov veľkým palcovým písmom ako nepriateľa č. 1. V rovnomennom článku potom denník využíva poveru o úsilí Židov ovládnuť celý svet, aby ju rozšíril o kresťanský prvok. Podľa *Gardistu* to bol

29 Tamže, 23. 2. 1941, s. 8.

30 Tamže, 29. 8. 1941, s. 4.

31 Tamže, 10. 8. 1941, s. 3.

32 *Slovenský zákonník*, roč. 1941, nariadenie 198/1941, Sl. z.

33 *Gardista*, 10. 9. 1941, s. 1.

totiž Boh, kto sa „svetovládnyh plánom“ postavil, a to tak, že „[o]tvoril oči zaslepeným, aby tieto snahy zbadali. A nielen zbadali. Dal im aj sily, aby sa vzopreli a roztrhali nebezpečné osídlia, v ktorých malo zahynúť všetko, čo nezodpovedalo židovským predstavám a svetovládnym plánom“. Jedným z prvých, ktorí si židovské nebezpečenstvo uvedomili, mali byť slovenskí predstavitelia. Slovam *Gardistu*: „Na prvé Hitlerovo zavolanie hlásili sme sa do protižidovského frontu a v tomto svojom postoji boli sme takí dôslední, že po národnosocialistickom Nemecku prví začali sme sa zbavovať nebezpečnej židovskej pliahy, ktorá už na svete narobila toľko zla. A ak to úprimne myslíme, ak sa jej naozaj chceme zbaviť, musíme tú očistu aj dokončiť“.³⁴

Tento príspevok nemôže presvedčivo opísať celú obsiahlu a zložitú tému protižidovskej propagandy v slovenskom štáte, ktorej sa historiografia zatiaľ viac-menej úspešne vyhýbala. Uvedené protižidovské argumentácie z obdobia medzi januárom 1939 a marcom 1942 ale jasne poukazujú na spôsob, akým *Gardista* prezentoval tzv. židovskú otázku v čase, keď stupňujúce sa diskriminačné opatrenia slovenskej vlády proti židovskej menšine speli k smrti sedemdesiatich tisícov z nich. Protižidovské štvanie *Gardistu* zapadá do Kelmanovej koncepcie dehumanizácie obetí genocídnej politiky. Keď *Gardista* hovoril o Židoch, vykresľoval ich ako jednoliatu, anonymnú a hlavne bezmennú skupinu ľudí. Národné, politické, historické či morálne hriechy, ktorých sa Židia mali dopustiť, boli prezentované ako daný a nespochybniteľný fakt. Židia, o ktorých *Gardista* písal, neboli ľudia, ale už len obeť čakajúce na smrť.

Príprava a priebeh deportácií Židov na území Šarišsko-zemplínskej župy v roku 1942

JÁN HLAVINKA

Deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 patria medzi najtragickejšie kapitoly slovenských dejín. S ohľadom na hlavnú tému tejto konferencie, ktorou sú perzekúcie obyvateľstva v rokoch 1938 – 1945, by som v úvode príspevku rád poznamenal, že deportácie slovenských Židov v roku 1942 považujem za akt perzekúcie najväčšieho rozsahu, ktorý v porovnaní s niektorými inými perzekučnými aktmi, nepripravil a nevykonal jednotlivec (alebo skupina osôb), ale štát a jeho orgány. Boli to totiž štátne orgány (od ministerstiev po obvodné notárske úrady), ktoré deportácie nielen legislatívne a administratívne pripravili, ale aj organizačne uskutočnili. Vo fáze realizácie sa pritom opreli o jednotlivé mocenské zložky ľudáckeho režimu – Hlinkovu gardu (HG), Deutsche Partei (DP) a Freiwillige Schutzstaffel (FS).

Tento príspevok je venovaný príprave a priebehu deportácií Židov z územia Šarišsko-zemplínskej župy a kladie si za cieľ aspoň čiastočne objasniť niektoré otázky, ktoré neboli dosiaľ v odbornej literatúre spomínané, prípadne sa im dostalo len okrajovej pozornosti.

Židia v Šarišsko-zemplínskej župe v predvečer deportácií v roku 1942

Šarišsko-zemplínska župa, bola od roku 1940 územnosprávnym celkom Slovenskej republiky s pôvodne desiatimi a neskôr jedenástimi okresmi, na území ktorého žilo približne 440 000 obyvateľov. Do Šarišsko-zemplínskej župy patrili okresy Prešov, Bardejov, Giraltovce, Sabinov, Michalovce, Trebišov, Vranov nad Topľou, Stropkov, Humenné a Medzilaborce. Od júna 1942 bol zriadený okres Vyšný Svidník, kde dovtedy pracovala len okresná expositúra.¹

Šarišsko-zemplínska župa bola súčasne územnosprávnym celkom, na území ktorého žilo až do deportácií v roku 1942 najviac Židov. Podľa údajov Ústredne Židov žilo v roku 1941 na území Šarišsko-zemplínskej župy vyše 28-tisíc Židov, čo bola približne jedna tretina všetkých Židov žijúcich v tomto

1 PEKÁR, M.: *Východné Slovensko 1939 – 1945*. Prešov 2007, strana (s.) 38.

období na území Slovenska (pozri tabuľku č. 1). V jednotlivých okresných mestách v župe tvorili Židia spravidla 1/3 obyvateľstva.²

Tab. č. 1: Počet Židov v okresoch Šarišsko-zemplínskej župy podľa údajov Ústredne Židov v roku 1941.³

Okres	Počet Židov podľa ÚŽ
Bardejov	3 568
Humenné	3 162
Medzilaborce	1 495
Michalovce	5 632
Prešov	5 389
Sabinov	1 484
Stropkov	2 250
Trebišov	2 461
Vranov nad Topľou	1 874

Protižidovské opatrenia, ktoré ľudácky režim od roku 1938 najprv legislatívne pripravoval a následne organizačne zavádzal do života slovenskej spoločnosti, postihli Židov žijúcich na území Šarišsko-zemplínskej župy rovnako ako ich súvercov inde na Slovensku.

Aj v obciach a mestách na území tejto župy sa uskutočnila v rokoch 1939 až 1941 arizácia všetkých foriem židovského majetku. Aj tu sa tento proces, vykonávaný v oblasti podnikového, ako aj domového a bytového majetku Ústredným hospodárskym úradom, stal eldorádom korupcie a obohacovania sa. Židovský majetok sa tu niekedy dokonca vnímal ako odmena pre členov (prípadne protežantov) Hlinkovej gardy, Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) a DP za ich činnosť a pri arizácii dochádzalo medzi nimi ku konfliktom.⁴

2 Veľké židovské náboženské obce, koncentrované predovšetkým do okresných miest Šarišsko-zemplínskej župy, patrili k najväčším na Slovensku. Tieto obce charakterizovala príslušnosť k chasidskému smeru ortodoxného judaizmu. Význam niektorých chasidských rabinov pôsobiacich na Slovensku pritom ďaleko prekračoval jeho hranice. Ako príklad môže byť uvedený *Stropkove Rebbe* Menachem Mendel Halberstam. Pozri napr. AMSEL, M.: *Between Galizia and Hungary: The Jews of Stropkov*. Bergenfield 2002.

3 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) 209 (ÚŠB), 209-864-1.

4 Napríklad Okresný úrad v Humennom v októbri 1941 hlásil, že medzi členmi HSLS a HG bola minulý mesiac nespokojnosť „ktorá vyviera práve z arizácie

Popri arizácii sa od počiatku roku 1941 uskutočňovala aj masová likvidácia podnikového majetku Židov. Pri bilancovaní likvidácie podnikov v októbri 1941 označil denník *Gardista* Šarišsko-zemplínsku župu za župu s najväčším počtom (2 930) likvidovaných podnikov a konštatoval, že „východ je židovstvom najviac zamorený“.⁵

Za zmienku stojí fakt, že hoci bol v Šarišsko-zemplínskej župe z celoslovenského hľadiska najväčší počet arizovaných i likvidovaných podnikov,⁶ ich priemerný ročný obrat bol najnižší.⁷ Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ) zároveň vykazoval, že Židia v tejto župe boli najchudobnejší.⁸

Vyradovanie Židov z hospodárskeho života, ktoré šéf ÚHÚ Augustín Morávek projektoval a viedol „revolučnou cestou“, priviedlo v roku 1941 aj židovské obyvateľstvo Šarišsko-zemplínskej župy do vážnych sociálnych problémov. Mesačné situačné hlásenia okresných úradov z prelomu rokov 1941/1942 z okresov tejto župy dokumentujú, že židovské obyvateľstvo sa v dôsledku arizácie, ktorá mala vyradiť Židov z hospodárskeho a sociálneho života, dostalo ich do veľmi zlej sociálnej situácie, ktorú ešte zhoršovalo nútené presťahovávanie Židov z Bratislavy do jednotlivých okresov župy.

V roku 1941 bolo na sociálnu podporu Ústredne Židov (ÚŽ) len v mestách na území Šarišsko-zemplínskej župy odkázaných takmer 10-tisíc Židov (pozri tabuľku č. 2).

židovských podnikov a domov.“ Príčinou tejto nespokojnosti mal byť fakt, že niektorí straníci a gardisti zastávali hneď niekoľko miest vládnych dôverníkov a viac dočasných správcovstiev židovských domov a niektorým sa neušla ani jedna z týchto platených funkcií a podľa okresného náčelníka „by si to podľa svojej obetavosti zaslúžili“. Tamže, 209-754-2, Zpráva za mesiac september 1941. Veci HSLŠ, DP, HG, HM, DJ a FS, 50/41 prez.

- 5 Zlikvidované židovské podniky podľa žúp a podľa druhov. *Gardista*, 10. 10. 1941, s. 4.
- 6 Podľa údajov Ústredného hospodárskeho úradu k 1. 2. 1942 bolo v Šarišsko-zemplínskej župe arizovaných 369 podnikov. SNA, f. Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ), škatuľa (šk.) 694, bez čísla.
- 7 Priemerný ročný obrat arizovaných podnikov v Šarišsko-zemplínskej župe bol okolo 500 000,- Ks a priemerný ročný obrat likvidovaných podnikov bol iba 78 000,- Ks. Obe tieto hodnoty sú na polovičnej úrovni priemerných obrátov židovských podnikov v Bratislave. SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-864-1.
- 8 Bilancia Ústredného hospodárskeho úradu v židovskej otázke. *Gardista*, 12. 10. 1941, s. 13.

Tab. č. 2: Počet Židov odkázaných na podporu Ústredne Židov (ÚŽ) v mestách Šariško-zemplínskej župy v roku 1941.⁹

Mesto	Počet osôb odkázaných na podporu ÚŽ
Bardejov	1 750
Humenné	1 090
Medzilaborce	711
Michalovce	1 787
Prešov	1 358
Sabinov	568
Trebišov	665
Vranov nad Topľou	661
Spolu	8 590

Z hľadiska charakteristiky postavenia Židov žijúcich na území sledovanej župy v predvečer deportácií z roku 1942 považujem za potrebné poukázať ešte na jeden dôležitý moment, ktorý sa často stráca pri celoslovenskom pohľade na holokaust a jeho priebeh – moment aktivity a iniciatívnosti predstaviteľov nižších zložiek štátnej moci (župného úradu v Prešove a okresných úradov) v príprave a realizácii protižidovských opatrení.

Iniciatívnosť a aktivita regionálneho predstaviteľa štátnej moci tak v príprave, ako v realizácii protižidovských opatrení, sa na území sledovanej Šariško-zemplínskej župy jasne prejavila na jar 1941. Vtedy prešovský župan Andrej Dudáš značne zhoršil situáciu židovskej komunity, keď svojou, na Slovensku dovtedy bezprecedentnou vyhláškou č. 144/1941 zo dňa 31. marca 1941, prikázal Židom žijúcim na území župy nosiť „na ľavom ramene nad lakťom na vrchnom obleku dookola prišitú pásku žltej (citronovej) farby v šírke 3 cm“.¹⁰ Tým zaviedol prvé povinné označovanie Židov na území Slovenskej republiky. Predbehol tak o niekoľko mesiacov aj slovenskú vládu, ktorá povinné označenie Židov zaviedla až v septembri 1941.

9 V štatistike chýba mesto Stropkov. Dá sa však predpokladať, že percento sociálne odkázaných Židov tu bolo rovnaké ako v iných okresoch, čo by v prípade mesta Stropkov, kde žilo asi 1 200 Židov, znamenalo asi 800 - 1 000 osôb. Zostavené podľa HRADSKÁ, K. (zost.): *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940 – 1944). Dokumenty*. Príloha číslo (č.) 2. V tlači.

10 *Úradné noviny*, ročník (roč.) 1941, Vyhláška č. 144/1941 z 31. 3. 1941.

Zo zachovanej korešpondencie niektorých okresných úradov so župným úradom v Prešove vyplýva, že sa A. Dudáš nerozpakoval v protižidovských opatreniach zájsť tak ďaleko, že aj za nepatrné „prehrešky“ voči radikálnej protižidovskej línii postihoval podriadených štátnych úradníkov i úradníkov, ktorí mu nepodliehali.

Župan Dudáš si napríklad dal vysvetliť, ktorých štátnych úradníkov mal na mysli autor článku v *Grenzbote*, keď kritizoval, že v Michalovciach bývajú štátni úradníci v bytoch so Židovkami. Keď zistil, že ide o vedúceho notára Kašáka, dal návrh na jeho preloženie.¹¹

Na konci roku 1941 definoval A. Dudáš svoj postoj k židovskej otázke celkom jasne, keď 2. decembra 1941 v správe adresovanej Ústredni štátnej bezpečnosti (ÚŠB) konštatoval: „*Keď si uvedomím fakt, že aj občianstvo není ešte vo svojich náhľadoch na židovský problém dostatočne prevychované, ba práve naopak, na dennom poriadku sú prípady, že roľníčky donášajú predmety dennej potreby Židom až priamo na byt, čo sa sotva dá účinne sledovať a sťahť, musíme zistiť, že rozhorčenie árijskej pospolitosti... je odôvodnené. Preto aj pri tejto príležitosti prihováram sa za to, aby čo najskôr boli nielen Židia z Bratislavy, ale i Židia z celého štátu, najmä však z východu štátu koncentrovaní do táborov, kde by žili oddelene od árijského živlu“ ... je odôvodnené. Preto aj pri tejto príležitosti prihováram sa za to, aby čo najskôr boli nielen Židia z Bratislavy, ale i Židia z celého štátu, najmä však z východu štátu koncentrovaní do táborov, kde by žili oddelene od árijského živlu.*“¹²

Príprava deportácií Židov zo Šarišsko-zemplínskej župy

Sociálne odkázané židovské obyvateľstvo Slovenska, ktoré režim obral o prostriedky a možnosť obživy, sa stalo pre ten istý režim príťažou. V roku 1941 hľadal ľudácky režim cestu, ako sa sociálneho problému, ktorý Židia predstavovali, zbaviť. Predseda ÚHÚ Augustín Morávek mal v máji 1941 rokovať s nemeckým poradcom pre riešenie židovskej otázky na Slovensku Dieterom Wislicenym a E. Gebertom, poradcom pri ministerstve hospodárstva, ktorým „*nadhodil myšlienku umiestniť istý počet Židov v Generálnom*

11 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-759-8, 1113/Ib-ŠB-1941.

12 Tamže.

*gubernáte, prípadne pri prácach v Nemecku...čo by bolo uľahčenie dnešnej háklivej situácie.*¹³

Bol to Dieter Wisliceny, kto krátko po príchode na Slovensko formuloval myšlienku: „... židovský majetok nesmie byť zašantročený, lebo musí byť jasné, že keď židom sa vezmú obchody a majetok, musí sa v nejakej forme pre nich nájsť ventil. Týmto ventilom môže byť vystaňovanie založené vo veľkom formáte.“¹⁴

V čase, keď z Nemecka odchádzali prvé transporty Židov smerujúce na územie býv. Poľska, sa v dňoch 20. – 21. októbra 1941 uskutočnila návšteva najvyšších slovenských predstaviteľov – prezidenta Jozefa Tisa, ministerského predsedu Vojtecha Tuku, ministra vnútra Alexandra Macha a ministra obrany Ferdinanda Čatloša – v Hitlerovom hlavnom stane (Wolfschanze). Súčasťou návštevy bolo aj stretnutie s nemeckým ministrom zahraničných vecí Joachimom von Ribbentropom a rišským vodcom SS Heinrichom Himmlerom, na ktorom mal Mach hovoriť o židovskej otázke na Slovensku. Nemecká strana tu vyjadrila záujem o 90 000 slovenských Židov. S odstupom niekoľkých mesiacov, 26. marca 1942, Mach o tomto rozhovore pred Štátnou radou povedal: „Najväčší krok sme urobili vtedy, keď sme boli v Hlavnom stane u Führera. Mali sme možnosť hovoriť s Himmlerom a v prítomnosti p. ministra zahraničia sa povedalo na otázku, koľko je tých židov u vás, že 90 000, povedali nám, že oni ich budú potrebovať... Tak sa nadhodila tá myšlienka. Nedalo sa jej zaspáť.“¹⁵ Historička Katarína Hradská považuje stretnutie najvyšších predstaviteľov Nemecka a Slovenska za historický medzník, ktorý urýchlil proces rozhodovania o osude slovenských Židov.¹⁶

V novembri 1941 prišla z Nemecka do Bratislavy požiadavka na udelenie súhlasu s deportáciou Židov, slovenských štátnych občanov, z územia ríše, a teda aj Protektorátu Čechy a Morava a Ostmarky na územie na východe.

13 KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 155.

14 SNA, f. Národný súd (NS), mikrofilm II. A – 926, Tnľud 17/46, Anton Vašek.

15 NIŽŇANSKÝ, E., KAMENEC, I. (zost.): *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke. Dokumenty*. Bratislava 2003, s. 172. Dokument č. 57.

16 HRADSKÁ, K.: Jozef Tiso v Hitlerovom hlavnom stane a na Ukrajine roku 1941 vo svetle nemeckých dokumentov. In: *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 4, s. 689.

Rovnako ako Slovensku adresovali Nemci svoju požiadavku aj Rumunsku a Chorvátsku.

Slovenská vláda vyjadrila s deportáciou Židov, slovenských štátnych občanov, z územia tretej ríše súhlas. Ako poznamenáva Eduard Nižňanský, po tomto súhlase boli deportácie Židov žijúcich na Slovensku len ďalším logickým krokom.¹⁷

Za iniciačný moment, ktorý viedol k začatiu deportácií slovenských Židov z územia Slovenskej republiky, dnes historici všeobecne považujú požiadavku Nemecka adresovanú Slovensku na zvýšenie kontingentu slovenských pracovných síl v ríši o 20-tisíc osôb. Rokovania o poskytnutí ďalších pracovných síl sa konali koncom januára 1942. Ich presný obsah nepoznáme, no je pravdepodobné, že na nich dostávala idea deportácií slovenských Židov prvé obrisy.¹⁸ Podľa niektorých prameňov to mal byť prezidiálny šéf ministerstva vnútra (MV) Izidor Koso, kto ponúkol Nemecku 20-tisíc slovenských Židov ako náhradu za Slovákov.¹⁹ Už 16. februára 1942 informoval štátny sekretár Ríšskeho zahraničného úradu Martin Luther nemeckého vyslanca na Slovensku Hansa E. Ludina, že nemecká strana je pripravená „*prevziať 20 000 mladých silných slovenských Židov a presunúť ich na východ...*“.²⁰

O štyri dni neskôr informoval vyslanec Ludin Berlín o tom, že „*slovenská vláda nemecký návrh 'na prijatie' 20 000 uvítala s nadšením*“.²¹

Vo februári 1942 bolo prakticky spečatené, že 20-tisíc mladých slovenských Židov bude deportovaných zo Slovenska a odovzdaných nacistickému Nemecku.

O prvom období prípravy deportácií mladých a práceschopných slovenských Židov na územie tretej ríše sa toho z hľadiska podrobností veľa nevie.

17 NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava 2005, s. 13.

18 BÜCHLER, J. R.: Deportácie Židov zo Slovenska do oblasti Lublin v Poľsku v roku 1942. In: *Acta Judaica Slovaca*, 2002, č. 8, s. 7.

19 HRADSKÁ, K.: Jozef Tiso v Hitlerovom hlavnom stane a na Ukrajine roku 1941 vo svetle nemeckých dokumentov, s. 690.

20 NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proviniencie (1939 – 1945)*. Bratislava 2003, s. 113. Dokument č. 28.

21 Tamže, s. 113. Dokument č. 29.

Je jasné, že prípravy deportácií slovenských Židov od počiatku prebiehali za aktívnej účasti viacerých ústredných štátnych orgánov a zložiek režimu. Administratívnu prípravou bolo poverené ministerstvo vnútra a jeho XIV. oddelenie, zriadené ešte na jeseň 1941. Prednostom tohto oddelenia bol od septembra 1941 Dr. Gejza Konka, ktorý predtým pôsobil ako okresný náčelník v Gíraltoviaciach, Bardejove a Poprade a na ministerstvo vnútra bol preložený zo župného úradu v Trenčíne.²²

Z vrcholných štátnych orgánov zohrávalo v prípravnej fáze deportácií významnú úlohu aj ministerstvo dopravy a verejných prác, Ústredný hospodársky úrad, Hlavné veliteľstvo žandárstva, z podriadených orgánov to boli predovšetkým župné a okresné úrady a dokonca i notárske úrady. Dôležitú úlohu v deportáciách režim prisúdil mocenským zložkám – Hlinkovej garde a Freiwillige Schutzstaffel.

Prvým krokom v príprave deportácií Židov zo Slovenska bola evidencia Židov. Minister vnútra Alexander Mach dal pokyn Hlinkovej garde, aby zaisťovala evidenciu Židov, ktorú viedla Ústredňa Židov, obviniať jej pracovníkov z „machľov“ a nariadil premiestniť všetky kartotéky na Hlavné veliteľstvo Hlinkovej gardy (HVHG).²³

Dňa 12. februára nariadilo ministerstvo vnútra vykonanie Súpisu Židov na celom území Slovenska vo forme zoznamov A, B, C. Na základe toho bolo na celom území Slovenska podrobne spísaných vyše 89-tisíc osôb.²⁴

22 Z uvedených okresov východného Slovenska boli dva (Gíraltove a Bardejov) na území Šarišsko-zemplínskej župy. Pozri Štátny archív (ŠA) Bratislava, f. Ludo-vý súd (LS), LS 2/48, Gejza Konka.

23 Zaistenie evidencie Židov, ktorú viedla Ústredňa Židov nariadil na Machov rozkaz náčelník štábu HG Otomar Kubala. Kartotéku preniesli na HVHG, kde sa krátko na to (9. 3. 1942) presunulo aj XIV. oddelenie MV. Mach nariadil Kubalovi premiestnenie kartotéky s odôvodnením, že na ÚŽ s ňou Židia robia „machle“. SNA, f. NS, mikrofilm A.II-926, Tnľud 17/46, Anton Vašek. Výpoveď Otomara Kubalu pred obžalobcom pri NS zo dňa 11. 6. 1946. Pozri tiež. ŠA Bratislava, f. LS, LS 2/48, Gejza Konka.

24 Nariadenie MV o Súpise Židov vzniklo na XIV. oddelení MV a bolo vydané 12. 2. 1942 pod č. 14-D4-305/1-1942. ŠA Bratislava, f. LS, LS 2/48, Gejza Konka.

Súpis sa vykonával rýchlo, a preto v niektorých okresoch Šariško-zemplínskej župy sa (napr. v okrese Medzilaborce) vyskytli chyby v jeho metodike, prípadne bol vykonaný dosť nepresne.²⁵

Následne 21. februára 1942 nariadilo ministerstvo vnútra vykonanie prezentácie všetkých práceschopných a práceneschopných Židov mužského pohlavia od 16 do 45 rokov veku. Túto prezentáciu mali uskutočniť okresné úrady po celom Slovensku. Rovnako bola nariadená prezentácia židovských žien od 16 do 45 rokov veku.²⁶

Aby sa Židia nemohli akýmkoľvek spôsobom vyhnúť evidovaniu, prípadne samotnej deportácii, vydalo ministerstvo vnútra niekoľko nariadení. Už 25. februára 1942 bola Židom obmedzená možnosť s'ahovať sa, ďalším nariadením MV z 2. marca 1942 bolo prikázané zväčšenie židovských hviezd na 10 centimetrov a od 12. marca 1942 museli byť označené aj židovské domácnosti.²⁷

Prípravy deportácií prebiehali veľmi konšpiratívne. Celá deportačná akcia niesla krycie meno „DÁVID“. Mladí slovenskí Židia mali byť deportovaní najprv do niektorého z koncentračných stredísk, ktoré zriadili v Bratislave – Patrónke, Seredi, Novákoch, Žiline a Poprade a odtiaľ mali byť deportovaní na územie Generálneho gubernátu v nákladných vlakoch.²⁸ Židia žijúci

25 Nariadenie MV o Súpise Židov prikazovalo príslušným úradom, aby do zoznamu A: spísali „všetkých Židov... *pokiaľ nie sú, resp. nebudú zavedení do zoznamu B a C...*“, pričom do zoznamu B mali notárske úrady zapísať „*Židov mužského pohlavia bez ohľadu na práceschopnosť, terajšie ich povolanie*“ od ukončeného 16 roku veku do 60. roku veku a do zoznamu C mali zapísať mužov nad 60 rokov veku a ženy od 16 rokov veku, pokiaľ sú ponechané v hospodárskom procese. V Medzilaborciach však spísali do zoznamu A všetkých Židov bez výnimky a následne do zoznamov B a C zapísali kritériá spĺňajúce osoby ešte raz. ŠA Bratislava, f. ES, ES 2/48, Gejza Konka. K Súpisu Židov v okrese Medzilaborce pozri SNA, f. MV, šk. 186, sign. č. 1.

26 NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*, s. 109 – 112. Dokumenty č. 11 a 12.

27 Tamže, s. 40.

28 Príprava deportačných vlakov začala už 5. marca 1942. Pre šesť transportných súprav boli ministerstvom vnútra určené presné podmienky: „*Vozne súpravy týchto vlakov budú v tomto poradí : služobný voz zaradený pre lekára a sanitnú službu, desať nákladných vozňov pre Židov, dva nákladné vozne pre batožinu, jeden nákladný voz pre proviant transportu, jeden osobný vozeň pre eskortnú čatu, pätnásť nákladných vozňov pre Židov... Nákladné vozne upraví železničná*

v okresoch Šarišsko-zemplínskej župy mali byť deportovaní cez koncentračné stredisko pre Židov v Poprade a v Žiline.

Spôsob, ako mali deportácie Židov prebiehať, upravovalo nariadenie MV z 12. marca 1942. Podľa nariadenia, ktoré oficiálne zdôvodnilo deportácie Židov ako „zaradenie do práce podľa § 22 nar. č. 198/1941 Sl. z.“, pripadla úloha realizovať deportácie na miestnej úrovni okresným úradom, žandárstvom a na tento účel vyzbrojeným jednotkám HG a FS.²⁹

Samotná deportácia osôb mala potom prebiehať nasledovne: v prvom kroku mali okresné úrady podľa zoznamov dodaných ministerstvom vnútra písomne vyrozumieť osoby v nich uvedené o „zaradení do práce“ presne 1 hodinu pred ich sústreďovaním a po uplynutí tejto doby ich dopraviť na vopred určené „sústreďovacie miesto“ v okrese. Vyrozumenie mali doručiť žandári za asistencie príslušníkov HG a FS a títo mali aj jednotlivých Židov zhromažďovať. Následne mali žandári, HG a FS tvoriť sprievod transportov z okresných sústreďovacích miest do niektorého z určených koncentračných stredísk.³⁰

V príprave deportačných zoznamov napokon nevyužili kartotéku Ústredne Židov, ktorú dal zaistiť A. Mach a ktorú preniesli na HVHG, ale zoznamy z prezentácie židovských mužov a žien.³¹ Sám Mach aj pred Štátnou radou konštatoval, že celá kartotéka bola pre MV nedôveryhodná.³²

Dňa 7. marca vydala Ústredňa štátnej bezpečnosti obežník všetkým župným úradom a okresným úradom na Slovensku, v ktorom sa uvádza, že v dô-

správa tak, aby vyhovovali pre núdzové umiestnenie 40 osôb v každom voze... Jedna strana nákladných vozňov, v ktorých sa prepravujú Židia, musí byť pevne uzavretá a zaistená tak, aby ani z vonku, ani z vnútra nemohla byť otvorená... Každý nákladný vozeň, ktorý je určený pre prepravu Židov, bude vybavený jedným vedrom s prikrývkou. Tieto vedrá patria do vybavenia súpravy.“ List MV z 5. 3. 1942 Ministerstvu dopravy a verejných prác, rezortu železničnému ohľadom prepravy deportovaných Židov. Tamže, s. 114, Dokument č. 16.

29 ŠA Bratislava, f. ĽS, ĽS 2/48, Gejza Konka.

30 Tamže.

31 NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty.*

32 Vo svojom typickom demagogickom a nadnesenom vystúpení Mach podľa dochovaného záznamu na adresu kartotéky povedal „prevzali sme ju a celá je falošná. Museli sme to sami teraz urobiť“. NIŽŇANSKÝ, E., KAMENEC, I. (zost.): *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (193 9 – 1 945)*, s. 173 – 174. Dokument č. 57.

sledku zavádzaných protižidovských opatrení sa vyskytuje „*dôvodné podozrenie, že či už priamo lebo nepriamo, môžu židia siahnuť aj k sabotážnym akciám*“.³³

Župan Šarišsko-zemplínskej župy Andrej Dudáš reagoval na výnos ÚŠB zo 7. marca vydaním ďaleko obsiahlejšieho nariadenia jemu podriadeným okresným náčelníkom. V nariadení župana sa uvádza: „... *S okamžitou účinnosťou nariaďujem... čo najväčšie zintenzívnenie služby na poli verejnej a štátnej bezpečnosti. Toto zintenzívnenie má sa prejavovať najmä v týchto smeroch:*

- a./ *všetká činnosť židovstva a to i v jeho domácnostiach.*
- b./ *všetká činnosť iných – najmä bolševicky, čechoslovácky, „slovjacky“ a maďarónsky orientovaných – záškodníckych živlov.*
- c./ *všetká činnosť osôb – bez ohľadu na ich postavenie – ktoré majú /verejne či tajne/ styky so židovstvom a inými záškodníckymi živlami, ako aj osôb, ktoré /priamo a otvorene i nepriamo a zakuklene / berú židovstvo a iné záškodnícke živly v súvislosti s opatreniami proti nim – akokoľvek pod ochranu alebo ich akokoľvek obraňujú.*
- d./ *všetky „spoločenské udalosti“*
- e./ *všetky shromažďovania a život v spolkoch.*
- f./ *priebehy trhov a jarmokov a priebeh obchodného ruchu najmä podomový a kočovnícky obchod a priekupníctvo,*
- h./ *krčmy, hostince, kaviarne, bary a pod. verejné lokály,*
- i./ *pracovné miesta a pracovné tábory,*
- j./ *domáca produkcia životných potrieb,*
- k./ *zásobovanie životnými potrebami...“*³⁴

Dňa 13. marca župan Andrej Dudáš v doplnení nariadenia zo 7. marca prikázal:

- „a.) *zamedziť zhromažďovaniu sa Židov v súkromných domoch, ale aj v synagógach mimo pravidelných bohoslužieb a zariadiť najprísnejší dozor vôbec nad židovstvom.*
- b.) *zhustiť a zostriť nočnú policajnú a strážnu službu v mestách i na dedinách,*

33 ŠA Prešov, f. Šarišsko-zemplínska župa (ŠZŽ), štátobezpečnostné oddelenie 1940 – 1944, šk. 117, 125/III-g-1942.

34 Tamže.

- c.) zariadiť najprísnejšiu kontrolu všetkých autovozidiel,
 d.) zariadiť najprísnejšiu kontrolu všetkej premávky na cestách najmä v nočnom čase,
 e.) zostríť strážnu a kontrolnú službu na hraniciach,
 f.) prísne sledovať všetky vedúce osobnosti maďarskej národnej skupiny, hlavne pokiaľ ide o ich kontakt a spoluprácu so židovstvom.“³⁵

Prvá fáza deportácií Židov zo Šarišsko-zemplínskej župy v roku 1942 (marec – apríl 1942)

Deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 sa začali práve na území Šarišsko-zemplínskej župy. Prvé zoznamy osôb určených na deportáciu zaslalo ministerstvo vnútra na okresný úrad v Prešove, kam ich doručili 16. marca 1942. Tieto zoznamy MV dodali spolu s nariadením, aby dovezli do 21. marca 1942 do koncentračného strediska v Poprade, ktoré sa nachádzalo v kasárňach „pod Gerlachom“, 594 židovských žien a dievčat.³⁶ V Prešove následne do 20. marca vytvorili pre všetky osoby uvedené v zozname písomné výzvy na dostavenie sa k transportu. No už 19. marca doručilo MV okresnému úradu v Prešove nariadenie, aby zo zoznamov vyškrtlo všetky ženy, ktoré nie sú slobodné, rozvedené a nemôžu vykonávať ľahšie manuálne práce. Deportované teda mali byť slobodné a rozvedené ženy schopné vykonávať ľahšie manuálne práce.

Za sústredňovacie miesto v Prešove boli určené hasičské kasárne, kam mali byť dovedené ženy a dievčatá do 20. hodiny 21. marca 1942.

Dňa 21. marca ráno o piatej hodine sa na žandárskej stanici v Prešove zhromaždili príslušníci Hlinkovej gardy a Freiwillige Schutzschaffel, ako aj 24 doručovateľov výziev, ktorých poskytlo mesto Prešov. Veliteľ žandárov Jozef Kitka im vysvetlil ich úlohu a poveril ich odovzdaním výziev na dostavenie sa k transportu a okamžité sústredňovanie. Sústredňovacia akcia sa začala krátko nato a trvala do 16. hodiny večer.³⁷

35 Tamže.

36 ŠA Prešov, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940 – 1944, šk. 117, 186/III-g-1942 ŠB.

37 Giora Amir tvrdí, že zatýkanie sa začalo 20. marca 1942. Zachovaná správa z vyšetrovania priebehu celej akcie v Prešove, ktoré vykonal župný úrad a osobne nariadil župan Dudáš, z 2. apríla 1942, však celkom jednoznačne udáva, že akcia

Žandárom, gardistom a príslušníkom FS sa podarilo v Prešove zaistiť a odtransportovať do Popradu 302 židovských žien dievčat, teda asi polovicu z počtu, ktorý požadovalo MV. Ostatné vyhlásili za dezertované a hľadali v opakovaných raziách.³⁸ Počas celej akcie boli žandári a aj gardisti a príslušníci FS mimoriadne brutálni a fyzicky napádali členov rodín tých dievčat, ktorým sa podarilo ukryť, prípadne neboli z rôznych príčin doma.³⁹

Dňa 22. marca vydalo MV nariadenie, podľa ktorého nemali byť deportovaní židovskí muži: „A/ ktorí žijú v manželstve s Nežidovkami, alebo so Židovkami pokrstenými pred 10. septembrom 1941⁴⁰, B/ ktorí sú pokrstení pred 10. septembrom 1941, C/ ak majú nedospelé deti, pokrstené pred 10. septembrom 1941.“⁴¹

Už pri tomto prvom sústreďovaní v Prešove sa ukázalo, že Židia si uvedomovali, aké nebezpečenstvo pre nich deportácie znamenajú a snažili sa im všemožne vyhnúť.

Ukázalo sa to aj v okresoch Humenné, Trebišov, Stropkov, Michalovce a Sabinov, kde sa akcia začala krátko po zaistení Židov v Prešove. Všetky dievčatá z týchto okresov, ktoré boli zaistené v prvých dňoch, odviezli do Popradu. Odtiaľ boli následne deportované v 1. transporte, ktorý bol v rámci deportácií Židov zo Slovenska vypravený dňa 25. marca 1942. Smeroval do Osvienčimu. V tomto 1. transporte spolu so židovskými ženami a dievčatami zo Šarišsko-zemplínskej župy boli aj dievčatá z okresov Stará Ľubovňa, Poprad, Spišská Stará Ves a Levoča z Tatranskej župy.⁴²

sa začala 21. marca o 6. ráno (hodinu po odovzdaní inštrukcií na žand. stanici) a skončila v ten istý deň o 16. hodine. Tamže, 186/III-g-1942 ŠB. Porovnaj AMIR, G.: *Prešov. Osud židovskej náboženskej obce, jednej z mnohých*. Bratislava 2004, s. 116.

- 38 ŠA Prešov, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940 – 1944, šk. 117, 186/III-g-1942 ŠB.
- 39 AMIR, G.: *Prešov. Osud židovskej náboženskej obce, jednej z mnohých*, s.116 – 117.
- 40 Dátum vstupu do platnosti nariadenia č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov, známeho aj ako židovský kódex.
- 41 NIŽŇANSKÝ, E.: *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty*, s. 169 – 170. Dokument č.73.
- 42 SNA, f. MV, šk. 227, sign. 1. Deportáčny zoznam je označený nemeckou preberacou pečiatkou.

Deportáciám v prvých dňoch unikali desiatky a niekde až stovky židovských dievčat a žien. Nasledovalo ich sústredovanie a deportácia židovských mužov a aj tu sa ukázalo, že mnoho mladých Židov sa ukrylo, prípadne utieklo. Minister vnútra Alexander Mach a župan Andrej Dudáš, nespokojní s priebehom celej akcie, nariadili vyšetrovanie jej priebehu.

Vyšetrovanie sa uskutočnilo v ten istý deň, ako bol vydaný príkaz na jeho vykonanie, teda 1. apríla 1942. Okresmi Bardejov, Humenné, Michalovce, Sabinov, Stropkov a Trebišov prešla komisia zložená zo zástupcu župného úradu Dr. Františka Neupauera, župného žandárskeho veliteľa plk. Karola Hajdóczyho a župného inšpektora Hlinkovej gardy Antona Sabola-Palka. Samostatne bol vyšetrovaný priebeh akcie v Prešove.⁴³

Komisiu zaujímal celý priebeh sústredovania v jednotlivých okresoch. Osobitne sa zameriavala na zisťovanie toho, či a ako sa k židovskej komunite dostali informácie o deportáciách, ako boli jednotlivé osoby zaradené do sústredovacích transportov povolávané a sústredované, ako pri sústredovaní a deportáciách postupovali jednotliví úradníci okresných úradov, žandári i členovia HG a FS.

Zo zachovanej vyšetrovacej správy komisie vyplýva, že v Humennom mali na príkaz MV zhromaždiť 323 židovských žien a dievčat a skutočne zhromaždili 173. Tzv. „dezertovaných“ bolo 73, ostatné boli buď choré, alebo sa starali o siroty, prípadne ponechané v hospodárstve, a teda nespĺňali podmienky pre prvé sústredovanie.

Deportácie mužov sa začali o čosi neskôr, oddelene, k 1. aprílu bilancovala komisia nasledovné: z 244 uvedených v zoznamoch bolo 166 deportovaných a za dezertovaných vyhlásili 65. Ostatných nezaradili do transportu na základe spomínaných kritérií dodatočného nariadenia z 22. marca.⁴⁴

V Stropkove z 237 žien a dievčat uvedených v zoznamoch zaistili celkovo 137 a počet dezertovaných stanovili na 70. Zo 197 mužov deportovali 129. Za dezertovaných vyhlásili 59 osôb, ďalší spadali pod kritériá vyňatia.⁴⁵

43 ŠA Prešov, f. ŠŽŽ – štátnobezpečnostné oddelenie 1940 – 1944, šk. 117, 186/III-g-1942 ŠB.

44 Tamže.

45 Tamže.

V Trebišove z 276 žien a dievčat uvedených v zoznamoch zaistili 53, počet dezertovaných stanovili na 213, ostatné nespĺňali podmienky.

V Sabinove bol rozdiel najmenší a komisia konštatovala, že tu sústredovanie prebehlo „*hladko, bez závad s výsledkom dobrým*“.⁴⁶ Mužov mali zaistiť 153 a zaistili 137, pričom dezertovalo 10. Žien mali odtransportovať 129 a odtransportovali 93, pričom za dezertované vyhlásili 18 žien.⁴⁷

Osobitnej pozornosti sa dostalo Michalovciam, kde mali zaistiť 629 dievčat a žien, ale zaistili z nich 129. Tu komisia konštatovala, že „*veľký počet zmiznutých Židoviek*“ sa dá vysvetliť tým, že predvolacie lístky doručovali obecní zriadení bez súčinnosti HG a žandárstva a „*Židovky po doručení neboli vzaté pod dozor, ale boli len vyzvané, aby sa v priebehu dvoch hodín dostavili na železničnú stanicu*“.⁴⁸ Komisia zistila, že tento spôsob sústredovania mal navrhnúť okresný veliteľ HG Kabina.⁴⁸

Za celý priebeh deportačnej akcie bol najviac kritizovaný michalovský okresný náčelník Štefan Velglos a komisia konštatovala, že mu je možné vytknúť „*takmer absolútny nezájem o celú vec*“ a obdobne sa vyjadřila aj voči okresnému veliteľovi HG.

Okresnému náčelníkovi Velglosovi a jeho podriadeným, ako aj príslušníkom HG a žandárstva v okrese dali príkaz, aby „*vo vlastnom záujme*“ vyhlásili stopovanie po „*dezertovaných Židoch*“ a postarali sa o ich pochytenie.⁴⁹ Pre doplnenie treba uviesť, že okresný náčelník Š. Velglos sa už 24. marca (teda ešte pred príchodom komisie) snažil všemožne zvýšiť počet sústredných dievčat tak, že nariadil nočnú raziu na rodičov dievčat a žien, ktoré sa nepodarilo zaistiť.⁵⁰

Výrazne špecifický bol okres Bardejov, kde zaistili židovské dievčatá a ženy žijúce v obciach okresu, no v meste Bardejov Židov nesústredovali pre vypuknutie epidémie týfusu. Komisia vtedy ešte nevedela o tom, že tento týfus

46 Tamže.

47 Tamže.

48 Tamže.

49 Tamže.

50 NIŽŇANSKÝ, E.: *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty*, s. 188. Dokument č. 95.

bol vyvolaný členmi tamojšej komunity, snažiacimi sa oddialiť katastrofu, čo opíšem neskôr.

Obdobne ako vyššie uvedené okresy bol na tom aj okres Medzilaborce, ktorý nevyšetrovali. Odtiaľ bolo k 1. aprílu 1942 deportovaných 68 židovských dievčat a žien a 80 bolo vyhlásených za „dezertéry“.⁵¹

Župan A. Dudáš zúril. V deň, keď dostal správu o výsledkoch vyšetrovania, a bolo to už 2. apríla 1942, vydal nariadenie určené všetkým okresným náčelníkom, policajnému riaditeľovi v Prešove, oblastným a okresným žandárskym veliteľom, v ktorom uviedol, že pri posledných „*sériových opatreniach proti Židom*“ sa vyskytli mnohé „*prechmaty*“, ktoré sa stali predmetom vyšetrovania a budú mať „*neprijemné dozvuky*“. Všetci uvedení adresáti mali dôrazne upozorniť svojich podriadených, že „*každý počin a každá nedbanlivosť, ktoré by akokoľvek marily akékoľvek protižidovské opatrenie budú mať za následky prípadne i okamžité trestné zátvory*“.⁵²

Pre michalovského okresného náčelníka Š. Velglosa mala deportačná akcia naozaj „neprijemné dozvuky“. Ešte pred Dudášovým výhražným nariadením mu to predpovedal prednosta XIV. oddelenia MV Gejza Konka, ktorý mu telefonicky vynadal a žiadal od neho ospravedlnenie.⁵³ Netušil ešte, že (oficiálne zo zdravotných dôvodov) padne aj on sám. Po vyšetrovaní komisie župného úradu bol Štefan Velglos zbavený funkcie a po ďalšom vyšetrovaní, tentoraz zameranom na hospodárenie okresného úradu, bol penzionovaný.⁵⁴

Informáciu o „*najprísnejšom zakročení*“ proti Š. Velglosovi priniesol aj denník *Gardista*.⁵⁵ V tom istom článku sa uvádza, že k 2. aprílu 1942 bolo zo Šarišsko-zemplínskej župy do „pracovných stredísk“ deportovaných 3 000 Židov.⁵⁶ Autor článku tiež napísal: „*Odžidovčenie našej najvýhodnejšej župy prejavuje sa blahodárne navonok*“.⁵⁷

51 ŠA Prešov, f. ŠZŽ – štátobezpečnostné oddelenie 1940 – 1944, šk. 116, 105/IIa – 42 ŠB.

52 Tamže, šk. 117, 125/III-g-1942.

53 ŠA Bratislava, f. ES, ES 2/48. Gejza Konka. Výpoveď Štefana Velglosa na Krajskom súde v Komárne zo dňa 16. mája 1947.

54 Tamže.

55 Židovské figle nepomáhajú. *Gardista*, 2. 4. 1942, s. 3.

56 Tamže.

57 Tamže.

Reakcia židovského obyvateľstva v Šarišsko-zemplínskej župe na deportácie

Židovská komunita sa deportáciám, pochopiteľne, bránila, ako mohla. Informácia o rozhodnutí režimu deportovať Židov zo Slovenska a pripravách na tieto deportácie sa totiž, napriek utajeniu, dostala aj k predstaviteľom židovskej komunity na Slovensku. Prenikla k ľuďom, ktorí pôsobili na Ústredni Židov v Bratislave a k okruhu ich najbližších spolupracovníkov z oboch konfesionálnych táborov (ortodoxnému i neologickému). Viacerí z nich sa už roky snažili bojovať nerovný boj za zmiernenie dopadov tvrdej protižidovskej politiky ľudáckeho režimu, či už skrze svoju činnosť v ÚŽ, alebo aj mimo nej.

Výskum do dnešných dní neodpovedal celkom jednoznačne na otázku, kedy sa predstavitelia židovskej komunity dozvedeli o príprave deportácií Židov zo Slovenska. Podľa jednej verzie to bolo koncom januára 1942, keď mal túto informáciu židovským aktivistom pracujúcim na Ústredni Židov podať úplatný Júliús Pečúch, pracovník XIV. oddelenia MV, podľa druhej verzie táto informácia prenikla k Židom v polovici februára 1942 od Izidora Kosa.⁵⁸

Podľa dennikových zápiskov jedného z vtedajších hlavných predstaviteľov židovskej komunity, ktorý bol aj jednou z popredných osobností ilegálnej tzv. Pracovnej skupiny vytvorenej okolo Ústredne Židov, vrchného rabína Armina Friedera (pôsobiaceho v tom čase v Novom Meste nad Váhom), ešte neoverenú informáciu o príprave deportácií poskytol predstaviteľom židovských komunit ortodoxného i neologického smeru jeden z pracovníkov ÚŽ Dr. Winterstein dňa 25. februára 1942. Stalo sa tak na tajnom stretnutí týchto predstaviteľov na Ústredni Židov. Z východného Slovenska bol na tomto stretnutí prítomný Rafael (Rudolf) Löwy, predseda ortodoxnej židovskej náboženskej obce v Bardejove, ktorý sa zároveň stal členom okamžite sformovaného úzkeho výboru. Úlohou tohto výboru bolo preveriť informáciu, ktorú podal Dr. Winterstein.⁵⁹

58 FATRANOVÁ, G.: *Boj o prežitie*. Bratislava 2007, s. 134.

59 FRIEDER, E.: *To Deliver Their Souls. The Struggle of a Young Rabbi During the Holocaust*. New York 1987, s. 64 – 65.

Už 27. februára 1942 potvrdil rabínovi A. Friederovi informáciu o deportáciách minister Jozef Sivák. Začal sa horúčkovitý zápas za odvrátenie deportácií, alebo aspoň zmiernenie ich dopadu.

Mimoriadne dôležité bolo už len samotné informovanie o hrozbe deportácií. Viacerým umožnilo pripraviť si úkryt, prípadne najnutnejšie na to, aby mohli utiecť.

Z hľadiska sledovanej Šarišsko-zemplínskej župy je medzi organizovanými akciami, smerujúcimi k odvráteniu deportácií a záchrane deportovaných, podľa môjho názoru, potrebné na prvé miesto zaradiť pokus o zadržanie deportácie mladých židovských žien a dievčat vyvolaním týfusovej epidémie, ktorý sa udial v Bardejove.

Táto akcia sa uskutočnila z iniciatívy predsedu bardejovskej židovskej náboženskej obce – veľkoobchodníka Rafaela (Rudolfa) Löwyho. Viac informácií o jej priebehu podáva svedectvo MUDr. Moše Atlasa: *„Pred transportovaním dievčat z Bardejova obrátil sa na mňa a Dr. Grosswirtha odvážny vedúci židovstva v Bardejove Rafael Löwy a prosil nás, aby sme naočkovali niekoľkým dievčatám dvojnásobnú dávku séra proti týfusu. Löwy nám aj doniesol potrebné sérum. Naočkovali sme asi 20 dievčat a tie dostali vysokú horúčku... na základe epidémie sa oddialili transporty o štyri týždne a cieľ bol dosiahnutý. Dievčatá mohli utiecť do susednej krajiny, alebo sa ukryť. Mnohé sa týmto spôsobom zachránili, ale bolo veľa aj tých, ktoré sa o mesiac pripojili k svojim rodičom, odišli v rodinných transportoch a zahynuli.“*⁶⁰

Podľa Avraama Fuchsa mala byť motiváciou Rafaela Löwyho informácia o tom, že nemecké orgány pôsobiace na území býv. Poľska sa vyhýbajú miestam epidémie. R. Löwy pritom nekonal svojvoľne, ale vyžiadal si súhlas dievčat a povedal im, že tieto injekcie môžu ohroziť ich život, ale môžu ho tiež zachrániť.⁶¹

Zachované dokumenty svedčia o tom, že týfusová epidémia, ktorá vypukla v Bardejove a bola nahlásená úradom, vyvolala na úradoch veľkých rozruch. Vyslaná štátna epidemická pohotovosť z Prešova (Dr. Bárdoš a prof. Dr. Mu-

60 Citované podľa AMIR, G.: *Prešov. Osud židovskej náboženskej obce, jednej z mnohých*, s. 117.

61 FUCHS, A.: *Karati v' ein oneh*. Jerušalaim 1983, s. 45 – 46.

cha) zistili 35 pozitívne diagnostikovaných prípadov týfusu. Bola vyhlásená karanténa a deportácie boli odložené.

Celá vec však bola napokon za dodnes nejasných okolností prezradená. Prednosta XIV. oddelenia Gejza Konka, ktorý poznal pomery v Bardejove zo svojho pôsobenia vo funkcii okresného náčelníka,⁶² dal následne osobný príkaz pracovníkovi XIV. oddelenia ministerstva vnútra Júliusovi Pečúchovi, aby zariadil zaistenie Rafaela Löwyho.⁶³ Rafael Löwy bol zaistený a deportovaný do koncentračného strediska v Žiline, odkiaľ ho dňa 29. apríla 1942 deportovali do Osvienčimu.⁶⁴

Je pomerne málo známe, že okrem Bardejova sa týfusové ochorenie stalo nástrojom na oddialenie deportácie aj v okrese Medzilaborce, kde osoby ohrozené deportáciou dostávali falošné potvrdenie o podozrení z ochorenia a niekoľko prípadov bolo aj vyvolaných.

Aj keď Štátna pohotovosť proti nákazlivým chorobám chcela Medzilaborský okres dať do karantény, náčelník K. Reinhardt sústredovanie Židov vykonal a Ústredni štátnej bezpečnosti hlásil: „Rozhodol som sa, majúc oporu v samom zdravotnom referentovi – Dr. Pedanovi ako aj ostatných složíek HG a FS, že vysťahovanie Židov prevediem na svoju zodpovednosť a ponechám v karanténe len prípady týfové, ako aj stav vysokých horúčiek, keďže by mohli byť podozrivými z týfovej nákazy.“⁶⁵

Rozšírenými spôsobmi úniku pred deportáciami sa stali emigrácia do Maďarska, ukrytie sa, prípadne zabezpečenie prekrstenia a dokumentov o krste. Dnes je takmer nemožné presne vyčísliť počty Židov zo Šarišsko-zemplínskej župy, ktorým sa podarilo emigrovať do Maďarska, ale je isté, že tento spôsob úniku pred deportáciami využili stovky ľudí. Nie vždy úspešne.

62 Gejza Konka za svojho pôsobenia v Bardejove, okrem iného, vymáhal na tunajšej židovskej komunite protizákonným spôsobom väčšie sumy peňazí, za čo bol MV disciplinárne potrestaný. Pozri ŠA Bratislava, f. ES, ES 2/48, Gejza Konka.

63 Tamže. Zápisnica o výsluchu svedka Juraja Pavlova zo dňa 13. marca 1947, s. 2.

64 V deportačnom zozname je uvedený pod svojim občianskym menom Rudolf Löwy. SNA, f. MV, šk. 227, sign. č. 23.

65 ŠA Prešov, f. ŠZŽ – štátnobezpečnostné oddelenie 1940 – 1944, šk. 116, 105/IIa-2 ŠB.

Treba tiež povedať, že ani úspešná emigrácia do Maďarska neznamenalala pre všetkých istú záchranu. V roku 1944 sa totiž mnohí židovskí emigranti zo Slovenska stávali obeťami deportácií Židov z Maďarska, prípadne, ak sa im aj podarilo uniknúť týmto deportáciám a vrátiť sa na Slovensko, ich osudy komplikovalo vyhnanie Židov zo Šarišsko-zemplínskej župy na jar 1944 a často tragicky ukončilo Povstanie a následná nemecká okupácia.

V prípade ukrývania sa pred deportáciou možno (tiež len všeobecne) hovoriť o komplikovanom a ešte menej úspešnom spôsobe záchranu. Ukrývajúci Židia sa museli spoliehať na pomoc okolia, ktorá bola nevyhnutná pre ich prežitie. Záviseli od dodania jedla a vody, ako aj základných hygienických potrieb a ošatenia. V stave maximálnej pohotovosti bezpečnostných síl však bolo veľmi náročné ukrývať sa dlhší čas. Veľavravné v tejto súvislosti je hlásenie už spomínaného medzilaborského náčelníka K. Reinhardta z 1. apríla 1942 adresované ÚŠB, v ktorom sa uvádza: „*Teraz prichádzajú Židia a Židovky, poschovávané po horách, stodolách, ovšem nachladnutí, sú zaisťováni a dopravováni do príslušných stredísk. Ovšem ľahšia by bola práca, keby sa vysťahovaly celé rodiny, vtedy by případov dezercie vari ani nebolo. Takto sa těžko lúčia členovia rodín od svojich blízkých.*“⁶⁶

Výskum dosiaľ nespracoval komplexne otázku prekrst'ovania či vystavovania falošných krstných listov Židom v Šarišsko-zemplínskej župe. Zachované dokumenty však dovoľujú vysloviť predpoklad, že k prekrst'ovaniu i vystavovaniu falošných krstných listov dochádzalo a v snahe o záchranu Židov pred deportáciou sa k nemu podujali viacerí duchovní. Niektorých duchovných za ich konanie aj postihli. V okrese Humenné napríklad v apríli 1942 okresný úrad udal Ústrední štátnej bezpečnosti gréckokatolíckeho kňaza Michala Knapa z Maškoviec za vyhotovenie 13 falošných krstných listov.⁶⁷

Mimoriadne opatrenia štátnych orgánov počas prvej fázy deportácií na území Šarišsko-zemplínskej župy

Na ukrývajúcich sa Židov uskutočnila štátna moc lov. Miestne orgány štátnej moci v snahe zaisťiť čo možno najviac Židov určených na deportáciu siahali po rôznych spôsoboch nátlaku. V odbornej literatúre venovanej proble-

66 Tamže.

67 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209-754-3.

matike deportácií Židov zo Slovenska v roku 1942 sa pomerne okrajovo spomína veľmi brachiálny akt okresných úradov a bezpečnostných zložiek voči členom židovskej komunity v priebehu deportácií, a to – branie rukojemníkov. Branie rukojemníkov a ich následné zaistovanie sa stalo nástrojom nátlaku na rodiny „dezertovaných“ Židov, ktorých chceli miestne štruktúry moci primäť, aby opustili úkryt. Eduard Nižňanský zachytil takéto konanie úradov v Michalovciach a je zdokumentované, že podobne postupoval aj okresný úrad v Medzilaborciach.⁶⁸

Pomerne málo je známe, že v Šarišsko-zemplínskej župe branie rukojemníkov nariadil ako nástroj nátlaku na celú židovskú komunitu sám župan A. Dudáš. Dňa 9. apríla totiž župan Dudáš „s ohľadom na vzostupnú tendenciu trestných činov popáchaných Židmi v posledných časoch... na zaistenie verejného pokoja a poriadku... proti ďalším počinom židovstva na území Šarišsko-zemplínskej župy“ nariadil okresným úradom na území župy „zaistenie určitého počtu Židov ako rukojemníkov“.⁶⁹ Zaistení mali byť Židia najvplyvnejší, hospodársky dobre situovaní, ako aj Židia „komunisticky orientovaní“.⁷⁰ V nariadení sa uvádza, že okresné úrady sa pri určovaní počtu rukojemníkov mali riadiť určitým pomerom a na každých 100 Židov žijúcich v okrese, vziať jedného rukojemníka. Rukojemníci mali byť zaistení ešte v deň vydania nariadenia, teda 9. apríla 1942 do 20. hodiny, a mali byť uzavretí vo „vhodnej miestnosti“. Zatykanie rukojemníkov malo vykonať žandárstvo za asistencie Hlinkovej gardy a „všetky materiálne potreby zaistenia a stopovania po rukojemníkoch“ mali byť zaistené u židovských náboženských obcí.⁷¹

Jednotlivé okresné úrady Dudášovo nariadenie vykonávali. Zaiste aj pod dojmom nedávneho vyšetrovania deportačnej akcie. V Prešove zaistili a ako rukojemníkov držali 45 Židov, v Sabinove 11 Židov, a tých zavreli vo väznici okresného úradu. Až 17. apríla odtiaľ pustili domov Alexandra Händlera, pretože mal vo väzbe opakované žlčníkové záchvaty.⁷²

68 Hlavinka, J.: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava 2007, s. 158.

69 ŠA Prešov, ŠZZ – prezidiálne spisy 1940 – 1945, šk. 117, 126/III-g – 1942.

70 Tamže.

71 Tamže.

72 Tamže.

Už spomínaný medzilaborský okresný náčelník K. Reinhardt 10. apríla 1942 telefonicky hlásil, že má zaistených 20 rukojemníkov. O deň na to v písomnom hlásení uviedol: „*Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1940 tunajší okres má 1487 Židov. Dal som preto v smysle tamajšieho výnosu zo dňa 9. IV. 1942 zaistiť 15 Židov, ktorí sú uvedení v pripojenom zozname. Sú to Židia najvplyvnejší, hospodársky dobre situovaní alebo komunisticky orientovaní. Včera som podal priebežné telefonické hlásenie, kde som uviedol, že mám zaistených 20 rukojemníkov. Po prevedenej perlustrácii – som zistil, že 5 z nich sú osoby bezvýznamné, nijak nečinné, tiché, väčšina z nich mladíci 18 – 20-roční, ktoré neprichádzajú do úvahy podľa vydaného pokynu a preto som nariadil ich prepustenie, takže celkový stav zaistených rukojemníkov mám 15... Ako som tiež včera telefonicky hlásil 5 Židov, ktorí sú tiež vplyvní, ale z verejného hospodárskeho života nevyradení, dal som pod policajný dozor.*“⁷³

Dňa 15. apríla 1942 župan Dudáš doplnil svoje nariadenie o rukojemníkoch v tom zmysle, aby okresné úrady pri zaisťovaní ráтали s „*bezpečným a rýchlym odsunom rukojemníkov*“.⁷⁴

Platnosť nariadenia, ktorým župan Dudáš prikázal brať rukojemníkov, sa skončila 18. apríla 1942, keď sám župan odvolal tieto opatrenia a prikázal prepustiť všetkých zadržaných domov.⁷⁵ Bolo to len ďalšie potvrdenie surovosti, k akej jednotlivé zložky ľudáckeho režimu pristúpili.

Druhá fáza deportácií Židov v roku 1942 – tzv. rodinné transporty

Po ôsmom transporte Židov zo Slovenska došlo začiatkom apríla 1942 k zmene v celej koncepcii deportácií. Stalo sa tak z iniciatívy predsedu vlády Vojtecha Tuku, ktorý už pred začiatkom marcových deportácií, keď už bolo rozhodnuté o pracovnom nasadení slovenských Židov, inicioval sprostredkované „rokovanie“ s Nemcami o otázke, či by ríša prevzala všetkých slovenských Židov, teda nielen 20-tisíc pracovných síl.⁷⁶

73 Tamže.

74 Tamže.

75 Tamže.

76 NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*, s. 16.

Nemci súhlasili s podmienkou, že deportovaní slovenskí Židia budú zbavení slovenského štátneho občianstva a Slovensko zaplatí za každého deportovaného Žida „presídľovací“ poplatok 500,- RM.

Deportovaní už teda nemali byť len „pracovne nasadení“, ale všetci Židia zo Slovenska, na ktorých sa nevzťahovali pracovné povolenia ministerstiev a výnimky prezidenta republiky.

Ministerstvo vnútra vydalo pre túto etapu deportácií Židov smernice už 4. apríla 1942.

Židia mali byť podľa nich deportovaní nielen z koncentračných stredísk, ale už aj priamo z okresných miest podľa rozhodnutia MV.⁷⁷

V jednotlivých okresoch vznikli komisie zložené z okresných úradníkov, členov HSLŠ, HG a DP, ktoré rozhodovali o tom, kto má byť deportovaný a kto ponechaný v okrese.⁷⁸

Takzvané rodinné transporty začali z jednotlivých okresných miest Slovenska odchádzať 11. apríla 1942.⁷⁹ Po naplnení predpísaného počtu 1 000 osôb boli transporty vypravované na cestu priamo do Generálneho gubernátu, s tým, že k nim pripájali vagón s potravinami na 14 dní.⁸⁰

Do konca apríla nevypravili zo Šarišsko-zemplínskej župy ani jeden transport. Dňa 16. apríla 1942 sa na Železnej studienke konala porada, na ktorej nemecký poradca Dieter Wisliceny, predseda ÚHÚ A. Morávek, pracovníci XIV. oddelenia MV Karol Zábrecký a Ján Bučenec a zástupcovia ministerstva dopravy a verejných prác (železničného odboru), ako aj žandárstva, prerokovali plán transportov na mesiac máj 1942, podľa ktorého mali od 4. mája do 23. mája vypraviť 14 transportov výhradne zo Šarišsko-zemplínskej župy.⁸¹ Ak uvážime, že Nemci požadovali, aby každom transporte bolo 1 000 osôb, na tejto porade sa rozhodlo o deportácii 14-tisíc ľudí v priebehu necelých troch týždňov.

V ten istý deň, 16. apríla 1942, určilo MV, že deportovaní si so sebou môžu zobrať predmety osobnej potreby, šatstvo a náboženské predmety do

77 Tamže, s. 234, Dokument č. 156.

78 Niekde trojčlenné a inde zasa päťčlenné. Tamže, s. 16.

79 Tamže, s. 45.

80 Tamže, s. 249. Dokument č. 166.

81 Tamže, s. 273 – 274. Dokument č. 190.

váhy 50 kg⁸² na osobu. S každým transportom mal byť odoslaný aj jeden lekár židovského pôvodu.

Časový harmonogram transportov zo Šarišsko-zemplínskej župy upravili 25. apríla 1942. Týkal sa 14 transportov. Ministerstvo vnútra konštatovalo že na to, „*aby akcia mala hladký priebeh treba k nej ľudí zapracovaných*“, a preto boli na východné Slovensko odoslaní dovtedajší velitelia transportov h. d. zást. Ján Buzássy z Bratislavy, František Jarzmik zo Žiliny, Juraj Orságh zo Serede a Štefan Franta z Popradu.⁸³ Okrem toho poslali na východ 60 gardistov z koncentračného strediska v Novákoch, a to 40 do Prešova a 20 do Michaloviec. Tí mali byť na svojich miestach už 3. mája. Žandárstvo z východného Slovenska sa malo na akcii podieľať a z jeho radov mali byť vybraní nemecky hovoriaci žandári za zástupcov veliteľa transportu.

Transporty z okresov Medzilaborce, Humenné, Michalovce, Trebišov a Vranov nad Topľou mali prejsť cez maďarské územie, kde ich mali sprevádzať len 2 žandári, a preto MV prikázalo zavrieť na týchto transportoch dvere a nikde nezastavovať.⁸⁴

Vypracovaný harmonogram transportov nebol konečný a menil sa v tom zmysle, že jednotlivé miesta (sústredenia a odchody transportu boli dodatočne pozmenené, no dátumy odchodu transportov sa nemenili).⁸⁵

Tzv. rodinné transporty začali odchádzať podľa plánu. Celé rodiny boli pod dohľadom komisárov XIV. oddelenia MV zhromažďované vyslanými úderníkmi HG v jednotlivých okresných mestách župy, kde ich vo väčšine prípadov jeden, prípadne dva dni pred deportáciou držali na určitom mieste (veľmi často na dvore synagógy či žid. školy).⁸⁶ Odtiaľ boli následne odvezení na železničnú stanicu a naložení do vagónov.

82 Tamže.

83 Tamže, s. 288. Dokument č. 209.

84 Tamže.

85 Zmeny sa zrejme udiali krátko pred začiatkom akcie a tak celý harmonogram nebol prepísaný, ale zmeny v ňom len ručne vyznačili. Ponechali dátum odchodu transportu a rukou prepísali miesto sústredenia. Tamže.

86 Tak to bolo napríklad v Prešove, Medzilaborciach a Stropkove. Pozri AMIR, G.: *Prešov. Osud židovskej náboženskej obce, jednej z mnohých*, s. 160; Taktiež pozri: HLAVINKA, J.: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 168.

Dňa 13. mája sa konala na župnom úrade v Prešove porada vo veci ďalšieho odtransportovania Židov. Zúčastnil sa na nej komisár XIV. oddelenia MV Ján Bučenec, por. žandárstva Dohňanský, zástupca Hlavného veliteľstva HG Ján Moric, župný inšpektor HG Anton Sabol-Palko, komisár sereďského pracovného tábora Jozef Vozár a veliteľ úderníkov HG z Prešova M. Jacko.⁸⁷ Z jej zápisu je vidieť, ako hlavní aktéri deportácie, a hlavne deportovaných, vnímali. O ľuďoch, ktorí boli s najnutnejšími potrebami odvedení z domu na neznáme miesto, sa nielen gardisti, ale aj vysokoškolsky vzdelaní úradníci MV vyjadrovali, akoby hovorili o prevážanom tovare či zvieratách. V zápisnici sa uvádza: „Zvyšok Židov, ktorí ostali v Prešove z transportu 13. mája 1942, bude doplnený Židmi z okresu Prešov – vidiek dňa 15. a 16. mája. Potom budú naložení do osobitných vozňov, pripojení k transportu bardejovskému dňa 16. mája 1942 večer a odvezení do Žiliny, kde sa ponechajú ako rezerva. O stráženie týchto Židov v Prešove postarajú sa p. Vozár s p. Jackom... Na 24. mája 1942 je programovaný transport zo Žiliny, pravda, s podmienkou, že tam bude dostatočná rezerva poslaná odtiaľ. Treba sa postarať, aby tá rezerva bola.“⁸⁸

Šariško-zemplínsku župu opustilo v máji 13 transportov (pozri tabuľka č. 3). Pokiaľ v nich nebolo 1 000 ľudí, dopĺňali ich v Žiline. Posledný májový transport odišiel z Bardejova 23. mája, v ktorom boli aj Židia zo Stropkova.⁸⁹

Všetky transporty smerovali do lublinskej oblasti na území dnešného Poľska, kde príslušníci SS umiestnili slovenských Židov v tzv. „prechodných“ gettách (durchgangsghetto). Absolútnu väčšinu z nich buď deportovali ďalej do vyhladzovacích táborov, prípadne zavraždili počas likvidácií týchto giet. Mnohí zahynuli v dôsledku chorôb a hladu.⁹⁰

Zaochádzanie s deportovanými ľuďmi ešte na Slovensku bolo mimoriadne brutálne a bezohľadné. Na ilustráciu posluží výpoveď očitého svedka, ktorý videl vypravenie transportu z Humenného: „... bývali sme na nádraží.

87 Tamže.

88 Tamže.

89 NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*, s. 488. Dokument č. 411. Dátum uvedený v tabuľke je dátumom odovzdania transportu nemeckým orgánom. transporty odchádzali o deň skôr.

90 K tomu bližšie pozri BÜCHLER, J. R.: *Deportácie Židov zo Slovenska do oblasti Lublin v Poľsku v roku 1942*. In: *Acta Judaica Slovaca*, 2002, č. 8, s. 7 – 27.

*A touto blízkosťou nášho bytu bolo dané to, že ja som bezprostredne pobe-
hávajúc po nádraží sa motal medzi tými Židmi, ktorí jednak čakali na nastú-
penie do vagónov a jednak nastupovali do vagónov... oni ich vodili v takých
skupinkách asi 20 – 30 ľudí naraz... čakali na takom priestranstve a odtiaľ
ich postupne vodili. Tak som zažil niektoré scény – otrasné. Bol tam – na
nosítkach – Žid, ktorý zrejme trpel niečím ako epileptický záchvat, neviem
čo to bolo, ale cukalo mu to s ústami v tvári, tak asi to bol nejaký taký druh
záchvatu. Okolo stáli „čumilovia“, diváci, ktorí sa tam prišli na to dívať...
a jedna z tých diváčok povedala: ‚Zrejme má záchvat a treba ho odniesť do
nemocnice.‘ A druhá diváčka povedala: ‚Ale je to Žid,‘ a tá prvá sa nedala
o hovoriť: ‚Ale je to človek!‘ Ale to nič nepomohlo, po chvíľke toho Žida vzali
a odniesli do jedného z tých pripravených vagónov... V ten deň v Humennom
nebolo dost’ upravených vagónov a tí gardisti keď to videli, sa snažili nahnať
Židov do toho vagóna, kde sa predtým transportovalo drevené uhlie. Židia
sa zrazu zasekli a nechceli ísť. To ma tak upútalo, lebo tam nastal krik. Inak
bolo naproste ticho a aj tie gardistické povely boli potichu. A zrazu bol tam
u toho jedného vagóna krik... bežal som tam a videl som, v čom je problém.,
že tí Židia odmietali vstúpiť do tohto vagóna... všade bola vrstva uhoľného
prachu. A tí gardisti začali kričať a tých Židov mlátiť. Ale Židia aj tak nechceli
nastúpiť do toho vagóna. Napokon vec vyriešili humenský železničiar, ktorí
pristavili iný nákladný vagón.“⁹¹*

Podmienky, za akých boli Žida deportovaní v tzv. rodinných transportoch, dokumentuje fakt, že už na území Slovenska došlo aj k úmrtiam v deportačnom vlaku. V transporte č. 32, ktorý opustil Medzilaborce dňa 19. mája 1942 a bolo v ňom 880 ľudí, zomrel ešte počas cesty do Žiliny trojmesačný Menhard Moškovič, ktorého telo 20. mája 1942 ráno vybrali z transportu a odovzdali veliteľovi koncentračného strediska „na ďalšie pokračovanie“.⁹²

Po odchode transportov zo Šarišsko-zemplínskej župy, ktoré vypravili v máji 1942, zostal na jej území len zlomok z pôvodného počtu židovského obyvateľstva.

91 Výpoveď E. S., audio. V archíve autora.

92 Záznam o úmrtí a odovzdaní tela dieťaťa urobil na spodnú stranu deportačného zoznamu veliteľ transportu hl. dôst. zástupca Ján Buzássy. SNA, f. MV, šk. 221, sign 200/451.

V čase vypravovania tzv. rodinných transportov zo Šarišsko-zemplínskej župy bol 15. mája 1942 prijatý ústavný zákon o vyst'ahovaní Židov č. 68/1942 Sl. z., ktorý mal protiprávne a drastické deportácie dodatočne postaviť na právny základ.⁹³

Májovými transportmi v jednotlivých okresoch celej župy sa však transporty nezastavili.

Pokračovali aj v júni podobným spôsobom ako pri prvej fáze deportácií v marci a apríli, teda odtransportovaním do koncentračných stredísk, kde boli zo Židov dovezených z jednotlivých miest a obcí zostavované transporty do požadovaného počtu 1 000 osôb. Deportovali pritom celé rodiny.

Začiatkom júna bolo zo Slovenska deportovaných celkovo 50 000 Židov. Denník *Gardista* o tom informoval dňa 7. júna.⁹⁴

Podľa niekoľkých zachovaných hlásení z okresných úradov v Šarišsko-zemplínskej župe si dovoľím tvrdiť, že do júla 1942 bolo z tohto územia deportovaných približne 90 % tunajších Židov.⁹⁵ Stanovenie presného čísla si však vyžaduje ďalší výskum.

Záver

Deportácie Židov z územia Šarišsko-zemplínskej župy v roku 1942 boli súčasťou rozsiahlej perzekučnej akcie organizovanej štátnymi orgánmi a mocenskými zložkami ľudáckeho režimu na celom Slovensku.

Šarišsko-zemplínska župa bola priestorom, na ktorom sa deportácie Židov začali podľa vopred vypracovaného scenára, no zároveň priestorom, na ktorom sa ukázal odpor i organizovanosť časti židovského obyvateľstva, s čím režim nerátal. Aj preto sa táto župa stala priestorom na vykonávanie rôznych mimoriadnych opatrení regionálnych predstaviteľov štátnej moci a dejiskom

93 Okrem toho, že retroaktívne zbavoval deportovaných štátneho občianstva, keď v § 3 zákon konštatuje: „Židia vyst'ahovaní a Židia, ktorí územie štátu opustili alebo opustia, strácajú štátne občianstvo Slovenskej republiky“, a to aj retroaktívne, definoval aj kategórie osôb, ktoré nemôžu byť vyst'ahované. *Slovenský zákonník*, roč. 1942, ústavný zákon č. 68/1942 Sl. z.

94 Vyviezli sme už 50.000 Židov. *Gardista*, 7. 6. 1942, s. 3.

95 Pozri hlásenia okresných úradov v Humennom, Bardejove a Medzilaborciach. NIŽŇANSKÝ, E. (zost.): *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Dokumenty č. 316, 363.

brutality, ktorú tu rozpúťali Bratislavou vyslaní úradníci, príslušníci bezpečnostných orgánov i „úderníci“ HG.

V pozícii tichého svedka, v ojedinelých prípadoch pomocníka prenasledovaných bolo v tom čase aj obyvateľstvo východného Slovenska.

Aj keď výskum holokaustu na Slovensku výrazne pokročil, nezodpovedaných zostáva stále mnoho otázok.

Perzekúcie židovského obyvateľstva v Košiciach v rokoch 1939 – 1945

VOJTECH KÁRPÁTY

Prvé zmienky o Židoch v Košiciach máme bezpečne doložené z konca 15. storočia, keď sa v novembri 1492 do tohto mesta prisťahoval s minjanom¹ minciar a kráľovský berný kontrolór Jakob Mendel. Vo svojom diele *Dejiny Židov v Uhorsku (A zsidók története Magyarországon)*, ktoré vyšlo v roku 1884 v Budapešti, vyslovil Dr. Samuel Kohn predpoklad, že v desaťročí pred bitkou pri Moháči (1526) žilo v Košiciach a okolí už asi 500 Židov. Ďalšiu správu o Židoch v Košiciach z prelomu stredoveku a novoveku máme z roku 1524, keď uhorský kráľ Ľudovít II. vymenoval Žida Isaaka (Izáka) za správcu košického mincového úradu.² Viac ako sto rokov chýbajú akékoľvek zmienky o košických Židoch, ktorí však museli byť prítomní v tomto regióne, pretože 1. marca 1765 košická mestská rada vydala nariadenie, podľa ktorého Židia nesmú nocovať v meste.

Rozsiahlejšie zmeny v živote uhorských Židov nastali za vlády cisára Jozefa II., ten v zákone De Judaeis potvrdil nariadenia patentu Systematica Gentis Judaicae Regulatio z rokov 1781 – 1782, ktorý okrem rôznych úľav a priznania náboženskej slobody pre Židov výrazne obmedzili samosprávu židovských obcí a účasť Židov na hospodárskom živote. Židia boli povinní prijať rodinné priezviská a podliehali brannej povinnosti. V roku 1817 majú Košice 11 963 obyvateľov, z nich sú šiesti Židia. O šesťnásť rokov neskôr sa ich počet zvýšil na 24. Podľa zákona č. XXIX z roku 1840 sa Židom povolilo nastálo usadzovať sa a obývať aj slobodné kráľovské mestá. V Košiciach je už 8. mája 1840 zriadená na Zvonárskej ulici prvá židovská modlitebňa a po štyroch rokoch si Židia zakladajú pohrebné bratstvo Chevra Kadiša³ a zriaďujú cintorín. V tomto období žije v Košiciach 428 Židov.

-
- 1 Minjan znamená v hebrejčine počet. Je to modlitebné minimum desiatich dospelých mužov (starších veku bar micva), bez ktorého spoločenstvo nesmie vykonať žiadnu verejnú pobožnosť. Podľa talmudských učencov sa pri spoločnej modlitbe desiatich Židov vznáša nad nimi Šchina (Božia prítomnosť).
 - 2 LÁNYI, M.: *Szlovenskoí zsidó hitközségek története*. Košice 1933, strana (s.) 11.
 - 3 Chevra Kadiša (sväté bratstvo) je aramejský pojem označujúci predovšetkým

Od štyridsiatych rokov do konca 19. storočia už počet Židov iba vzrastal, predovšetkým vďaka intenzívnej imigrácii, ktorá v porovnaní s ostatnými národmi a národnosťami nemá obdobu. V čase od 1840 do 1920 sa počet Židov v Košiciach zvýšil dvadsaťnásobne. Celkový počet obyvateľov Košíc v tomto období však vzrástol iba 4,2-krát.⁴ Židia tvorili najpočetnejšiu zložku (20 – 43 percent) prisťahovalcov do Košíc v rokoch 1850 – 1857. V Maďarsku (do r. 1918 v Uhorsku) sa v oblasti demografickej situácie židovskej populácie zmenil stav až po 1. svetovej vojne, keď počet židovského obyvateľstva klesol z 6,2 % v roku 1910 na 4,4 % v roku 1938. Diametrálne odlišné ukazovatele obsahovali štatistiky v Košiciach. Podľa sčítania ľudu z roku 1910 žilo v Košiciach 44 211 obyvateľov, z ktorých sa k izraelskému náboženstvu prihlásilo 6 732 osôb, čo predstavovalo 15,2 %.⁵ V nasledujúcom období sa počet židovskej populácie v Košiciach naďalej zvyšoval. V roku 1921 už tvorili Židia 16,6 % a v roku 1938 už 19,6 % všetkých obyvateľov Košíc.⁶

Zaujímavo v tomto smere vyznievajú hodnotenia niektorých maďarských demografov a štatistikov, ktorí otvorene kritizovali nestálu národnostnú orientáciu židovského obyvateľstva Košíc. Poukazovali na skutočnosť, že kým v roku 1930 sa z 11 195 Židov v Košiciach hlásilo k židovskej národnosti iba 5 733 osôb a ostatní národnosť menili a veľký počet z nich sa ich prihlá-

u aškenázskych Židov dobrovoľnú skupinu alebo spolok, ktorý vykonáva posledné obrady a dohliada na priebeh pohrebu podľa židovských zvykov. Medzi povinnosti členov patrí umytie mŕtvol a jej príprava na pochovanie, vyprevadenie zomrelého k hrobu a účasť na posledných obradoch alebo zádušnej bohoslužbe (ciduk hadin). Počet členov bratstva je často obmedzený na 18, čo v gematrii dáva početný ekvivalent slova chaj (žijúci). Členstvo v bratstve je vo väčšine organizovaných židovských komunit počtou a vyznamenaním.

4 ŠALAMON, P.: Demografický vývoj Židov v Košiciach v rokoch 1841 – 1944. In: *Košice a deportácie Židov v roku 1944*. Košice 1994, s. 85.

5 *Magyar statisztikai szemle*. (XVI. Évfolyam), november – december 1938, s. 1021.

6 Považujeme za podstatné upozorniť na otázku prirodzenej natality a mortality židovského obyvateľstva v celomaďarskom (celouhorskom) priemere v porovnaní s vývojom v Košiciach v rovnakom časovom období. Celé obdobie od polovice 19. storočia do roku 1944 bola natalita židovského obyvateľstva v celoštátnom priemere i v Košiciach nižšia ako u ostatného obyvateľstva a klesala rýchlejšie. V období rokov 1914 – 1918 bol počet narodených v Uhorsku minimálny, ale kým sa u židovského obyvateľstva nezmenil a stále klesal aj po roku 1918, u ostatného obyvateľstva sa vrátil do predvojnového stavu.

sil k českej alebo slovenskej národnosti (resp. československej). V decembri 1938 už z 11 420 košických Židov uviedlo 10 114 osôb (88,6 %) ako svoju materinskú reč maďarčinu. Maďarský štatistik Alajos Kovács poukázal na túto skutočnosť alibistického postoja košických Židov v otázke národnostnej orientácie a vyslovil názor, že po zmene politickej situácie a režimu a prípadnom návrate pomerov pred rok 1938, by košickí Židia znovu zmenili svoju národnosť, a preto dôverovať židovskému obyvateľstvu Košíc nie je v tejto oblasti možné.⁷

Židovské obyvateľstvo Košíc pred rokom 1918 a v mnohých prípadoch i v rokoch existencie 1. Československej republiky priamo a otvorene podporovalo maďarský politický, spoločenský a kultúrny život, vrátane vlastnej aktivizácie v maďarských politických stranách, spolkoch a organizáciách. Napriek týmto postojom sa maďarské tradicionalistické vládne kruhy v rokoch 1919 až 1944 priklonili k tézám o menejcennosti Židov a o priamej eliminácii ich vplyvu na spoločenský, kultúrny, hospodársky a finančný život v Maďarsku.

Ideológia maďarského antisemitizmu sa začala formovať ešte v 19. storočí a našla svoje základné východiská v živelných ľudových protižidovských postojoch, formulovaných v simplifikovaných heslách reagujúcich na bezprostrednú skúsenosť nižších spoločenských vrstiev maďarského národa so židovským obyvateľstvom, častými zmenami ich politických a národnostných orientácií i so snahou majetnejších Židov o kupovanie šľachtických titulov a privilégií. Druhým zdrojom východísk maďarského antisemitizmu je zblížovanie maďarskej pravicovej scény s nemeckými národnými socialistami od prvej polovice dvadsiaty rokov 20. storočia.

V tridsiatych rokoch 20. storočia sa maďarský antisemitizmus štylizuje do pozície obrancov maďarských národných záujmov pred snahami maďarského židovstva, priamo prepojeného so svetovým židovstvom, o ovládnutie maďarského hospodárstva a kultúry. Teoretici maďarského antisemitizmu poukazujú na previazanosť habsburskej dynastie, časti šľachty a celého štátneho aparátu rakúsko-uhorskej monarchie so Židmi a židovským kapitálom. Medzi bohatou plejádou maďarských autorov protižidovských kníh a brožúr bol v druhej polovici tridsiatych rokov najaktívnejším Zoltán Bosnyák, ktorý

7 *Új Magyarország*, 15. 7. 1939. Kassai statisztika a zsidókról.

svoje práce začína rozsiahlymi historickými exkurzmi do vývoja židovskej otázky v Uhorsku a selektívnou metódou používa fakty, ktoré mali dokazovať a dokumentovať prenikanie židovstva do všetkých sfér politického, hospodárskeho a kultúrneho života v Uhorsku do roku 1918 i vo vtedajšom Maďarsku.⁸ Bosnyák sa stal najznámejším a najaktívnejším teoretikom a ideológom maďarského antisemitizmu a zároveň predsedom Maďarského inštitútu pre výskum židovskej otázky (Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet) a zakladateľom a vedúcim redaktorom protizidovského týždenníka *Harc* (Boj). Medzi ďalšie práce, ktoré vplývali na formovanie maďarského antisemitizmu, patrí kniha Istvána Lendvaia s názvom *Katolicizmus és zsidókérdés* (Katolicizmus a židovská otázka) a Antala Serlyho s názvom *A zsidóságra vonatkozó magyar törvények* (Židovstvo v maďarskom zákonodarstve).

Prvou fázou riešenia židovskej otázky na pripojenom území južného Slovenska (Felvidék) bola snaha o vyhostenie tých Židov z pripojeného územia, ktorí tu nemali domovské právo pred 1. novembrom 1938. Evidenciu Židov bez maďarského štátneho občianstva viedol Krajinský úrad pre kontrolu cudzincov (Külföldieket ellenőrző országos központi hivatal – KEOKH), ktorého expozitúru preložili z Miskolca do Košíc v novembri 1939.⁹ Židia i kresťania boli povinní predložiť dokumenty potvrdzujúce, že v čase od 2. novembra 1938 do 1. marca 1939 sa trvale zdržiavali na obsadenom území. Zároveň tieto osoby museli dokázať, že do 26. júla 1921 mali trvalé bydlisko na území historického Uhorska.¹⁰ Snahou centrály KEOKH i jeho expozitúr bolo dokázať čo najvyššiemu počtu Židov ich slovenské, poľské alebo sovietske občianstvo. Osoby, ktoré nevedeli dokázať svoju štátnu alebo domovskú príslušnosť v Maďarsku, boli považované za cudzincov a po zlých skúsenostiach s vykazovaním na Slovensko v novembri a decembri 1938 internovaní v oso-

8 BOSNYÁK, Z.: *Magyarország elzsidósodása*. Budapešť, rok vydania neuvadený. BOSNYÁK, Z.: *A zsidókérdés törvényes rendezése*. Miesto a rok vydania neuvadené. BOSNYÁK, Z.: *Az idegen vér*. Budapešť 1938. BOSNYÁK, Z.: *A zsidókérdés újabb alakulása Magyarországon*. Budapešť 1938. BOSNYÁK, Z.: *Harc a zsidó veszély ellen ! Az antijudaizmus kézikönyve*. Budapešť 1944.

9 *Felvidéki Ujság*, 20. 11. 1940, Kassára helyezik át a külföldieket ellenőrző országos hatóság miskolci kirendeltségét.

10 Súčasťou dokumentácie, ktorú museli Židia predložiť príslušnej expozitúre KEOKH, boli vlastné osobné doklady, odpisy z matrik narodených a sobášených rodičov a prarodičov.

bitných záchytných táboroch. Známe internačné tábory v boli v Budapešti na Szabolcs utca, alebo v bývalom kaštieli rodiny Almássy v Garani (Hraň) pri Trebišove. Dokazovanie nespochybniteľného štátneho občianstva však často trvalo aj niekoľko rokov a vo väčšine prípadov končili tieto osoby v roku 1944, po prijatí nových vládnych nariadení, v transportoch do koncentračných táborov.

V rokoch 1939 – 1940 sa na obsadenom území vykonala kontrola živnostenských oprávnení. Hoci prvotným cieľom bola očista maďarského hospodárstva od slovenských obchodníkov a remeselníkov, celá akcia mala priamy dosah aj na Židov a ich aktivity v hospodárskom živote. Neskôr ich postavenie aj v tejto sfére upravil II. židovský zákon č. 4/1939 a jeho vykonávacie nariadenie č. 7720/1939 ME.¹¹

V protižidovskom zákonodarstve má Maďarsko smutné európske prvenstvo, keď ako prvý európsky štát prijalo a bez akéhokoľvek nátlaku uzákonilo numerus clausus pre židovských uchádzačov o štúdium na univerzitách a vysokých školách. Návrh 1. židovského zákona o účinnejšom zabezpečení rovnováhy spoločenského a hospodárskeho života bol predložený maďarskému parlamentu 8. 4. 1938. Bol schválený 29. 5. 1938 ako zákon č. 15/1938. Druhý židovský zákon o obmedzení priestoru pre Židov vo verejnom a hospodárskom živote sa začal pripravovať už na jeseň 1938 a parlament ho schválil 5. 5. 1939 ako zákon č. 4/1939. Tento zákon definoval Žida už nie len na základe kritéria príslušnosti k náboženstvu, ale i z rasového hľadiska. Vychádzal pri tom z teórie, že príslušnosť k židovskej náboženskej obci (ortodoxnej i neologickej) znamená zároveň automaticky príslušnosť k židovskej rase. V druhom paragrafe boli ustanovené výnimky, na ktoré sa tento zákon nevzťahoval (židovské osoby s vojnovými zásluhami a ich vdovy a potomkovia, priami účastníci bojov proti Maďarskej republike rád, kresťanskí duchovní, univerzitní profesori a nositelia olympijských medailí).¹²

V súvislosti so zavádzaním protižidovských zákonov sa začínalo i v Košiciach na verejnosti otvorenejšie diskutovať o židovskej otázke a rovnako i analyzovať postoje židovského obyvateľstva v rokoch 1918 – 1938. Židov-

11 *A zsidótörvény (1939: IV.T.C.) és végrehajtási rendeletei.* Budapešť 1942, s. 3 – 59.

12 *Az 1939-évi törvények gyűjteménye.* Budapešť 1939, s. 123 – 139.

ská náboženská obec (ŽNO) v Košiciach v snahe o obhajobu pred obvineniami za údajné nevlastenecké správanie Židov za 1. Československej republiky oznámila 17. júla 1939 mešťanostovi Košíc JUDr. Alexandrovi Pohlovi, že dňa 23. júla 1939 zorganizuje oslavy 90. výročia maďarskej revolúcie, na ktorej sa zúčastnia pozostalí židovských honvédov z rokov 1848 – 1849.¹³ Organizátorom tejto akcie bol Dr. Ignác Herz.¹⁴ Plánovaná akcia sa však neuskutočnila a ešte 20. júla 1939 košická ŽNO oznámila mešťanostovi Košíc, že oslava sa pre rôzne ťažkosti a prekážky odkladá na neurčito.

Úspešnejším pokusom maďarských Židov presvedčiť o svojom maďarskom vlastníctve bol generálny súpis padlých a vyznamenaných židovských vojakov z 1. svetovej vojny. Súpis vyšiel vo forme reprezentačnej publikácie s názvom Zlatý album maďarských Židov – vojnových vyslúžilcov, ktorej hlavným editorom a zostavovateľom bol Márton Hegedüs. V tejto knihe je uvedených 447 košických židovských vojenských veteránov a 60 židovských vojakov z Košíc, ktorí padli v 1. svetovej vojne.¹⁵ Túto publikáciu v mnohých prípadoch úspešne použili židovskí remeselníci a obchodníci pri svojich odvolaniach proti odňatiu živnostenského listu, predovšetkým v roku jej vydania. Zdôrazňovanie dôsledného presadzovania II. židovského zákona v praxi maďarskými politickými stranami a nacionalistickými organizáciami a spolkami i košickými Nemcami¹⁶ spôsobil nové formy obmedzovania židovských

13 Z Košíc a okolia (Abov) sa revolúcie 1848 – 1849 zúčastnili títo honvédi židovského pôvodu: Adolf Frankfurt (Košice), Mátyás Fuchs (Veľká Ida), József Glück (Kokšov-Bakša), Ábrahám Grünbaum (Barca), Dávid Gáspár (Moldava n. Bodvou), Jakab Huberth (Košice), József Miksch, József Klein (Kokšov-Bakša), Salamon Paszternák (Veľká Ida), Ábrahám Römer, József Roth, Adolf Schlessinger (Seňa), Jakob Schwartz (Barca), Mihály Schwartz (Veľká Ida), Sámuel Steer (Moldava n. Bodvou), László Wollner (Vilmány), József Klein (Csenyété), Herman Wohlgemuth a Ferenc Weisz (Žarnov).

14 Ignác Herz (25. 5. 1876 Veľké Ozorovce – 1944 Osvienčim), advokát, politik. Predseda košickej neologickej židovskej náboženskej obce pred rokom 1945. V rokoch 1914 – 1918 člen židovskej školskej stolice. Regionálny politik a v druhej dekáde 20. storočia člen košického mestského zastupiteľstva. V roku 1918 členom Maďarskej národnej rady. Za 1. Československej republiky bol funkcionárom Maďarskej národnej strany na Slovensku. V roku 1924 založil židovské úverové družstvo v Košiciach a stal sa jeho prvým dlhoročným predsedom.

15 *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma*. Budapešť 1940, s. 257 – 270

16 Nemci boli v Maďarsku organizovaní v jednotnej politickej organizácii Ľudové-

obchodníkov i v Košiciach. Jednou z metód bolo zastavenie prídeltov vyhľadávaných a luxusných tovarov v rámci verejného zásobovania a zákaz predaja vybraných druhov tovarov v židovských obchodoch. Niektorí maďarskí a nemeckí obchodníci v Košiciach požadovali v roku 1941 označenie židovských obchodov židovskou hviezdou.

Ďalším krokom v postupnom likvidovaní občianskych práv židovského obyvateľstva v Maďarsku bolo rozpustenie a zákaz židovských záujmových spolkov a sionistických organizácií v lete roku 1940.¹⁷ Od roku 1940 mohli Židia na základe osobitného nariadenia ministerstva domobrany v maďarskej armáde vykonávať ako nespoľahliví iba pomocné služby a práce, a to bez prihladenia na ich bývalú vojenskú hodnotu alebo zaradenie v druhu vojaka. Na tento účel vznikali špeciálne pracovné útvary, kde boli zaradení Židia podliehajúci brannej povinnosti. V snahe vyhnúť sa službe v týchto útvaroch a získať písomné potvrdenie o oslobodení spod tejto povinnosti dochádzalo k rozsiahlym úplatkárskym akciám kompetentných vyšších vojenských a štátnych úradníkov.¹⁸

V snahe o dôsledné zavádzanie nariadení II. židovského zákona o obmedzení vplyvu Židov na hospodársky a verejný život sa uskutočnili preverky rasového pôvodu verejných zamestnancov a pracovníkov v hospodárskom sektore. V Košiciach boli pre svoj židovský pôvod vylúčení overovacou ko-

ho zväzu Nemcov v Maďarsku (Volksbund der Deutschen in Ungarn), ktorého košická miestna organizácia bola založená až 5. 1. 1941 a v čase svojho vzniku mala 350 riadnych členov a mládežnícku sekciu. Prvým predsedom sa stal Gustáv Lupini a 21. 6. 1941 ho v tejto funkcii vystriedal Johann Frantz.

- 17 K rozpusteniu týchto spolkov v rámci Maďarského sionistického zväzu došlo na základe osobitného obehníka Ministerstva vnútra číslo (č.) 143700/1940.VIIa z 11. 7. 1940. V Košiciach boli podľa hlásenia (č. 27461/40) mešťanostu Ministerstvu vnútra do Budapešti z 31. 7. 1940 rozpustené spolky Makabi, Somre Hadat, a filiálku Maďarského sionistického zväzu a ich majetok mal byť zhabaný v prospech štátu. Podľa spomínaných nariadení mal podobný osud stihnúť aj organizáciu Bne Emanim, no po vysvetlení súvislostí, že táto organizácia nepatrila medzi sionistické spolky a že vznikla ešte v roku 1925 ako zariadenie miestnej ŽNO, mesto Košice upustilo od konfiškácie jej majetku. Archív mesta Košice (AMK), fond (f.) Košice – mesto s municipiálnym zriadením (K-MMZ) 1939 – 1944, škatuľa (šk.) 14, 27461/1940.
- 18 *Felvideki Ujság*, 28. 10. 1941, Ujjab hatalmas vesztegetésekröl rántotta le a leplet a kassai csendőrség.

misiou z košického municipiálneho výboru Dr. Armin Wirkmann a Dr. Vojtecha Halmi.¹⁹

Na jar 1942 sa začala v Biharskej župe petičná akcia, ktorá požadovala riešenie židovskej otázky a definovanie Žida nielen na základe vierovyznania, ale predovšetkým na rasovom základe, vyst'ahovať všetkých Židov z Maďarska, zrušiť všetky výnimky pri uplatňovaní protizidovských opatrení a zablokovať manipuláciu so židovským majetkom. Municipiálny výbor mesta Košice sa na svojom zasadnutí 15. septembra 1942 pripojil k tejto petícii vo všetkých jej požiadavkách.²⁰ Maďarskí poľnohospodári a veľkostatkári v Košiciach a okolí podporovali takéto opatrenia, pretože boli presvedčení, že židovskí majitelia pôdy často nezískali svoj nehnuteľný majetok v súlade s kresťanskou morálkou.²¹ V Abovskej župe sa mal vytvoriť pozemkový fond, z ktorého sa mala prideľovať pôda vojnovým veteránom a vyslúžilcom. Primárnym cieľom malo byť vytvorenie etnicky čistého územia v teritóriu medzi Košicami a oblasťou za bývalou československo-maďarskou hranicou. Protizidovské nariadenia boli ospravedlňované a zdôvodňované prirodzenou a zákonitou sebaobranou a presadením maďarských rasových záujmov.²²

Po obsadení Maďarska nemeckou brannou mocou v marci 1944 sa začal okrem nového kurzu vo vnútropolitickom a zahraničnopolitickom vývoji Maďarska presadzovať i radikálnejší a dôslednejší postoj v riešení židovskej otázky. Andor Jaross, nový minister vnútra v Sztójajho vláde to charakterizoval na príklade svojho rezortu. Primárnou úlohou jeho ministerstva sa mal stať nekompromisný boj proti vnútornému nepriateľovi (marxizmus a židovstvo) a jeho úplná likvidácia. K východiskám a predstavám o riešení existencie Židov v Maďarsku A. Jaross v rozhovore pre budapešťianske noviny *Esti Újság*

19 Vojtech Halmi (do roku 1897 Hennefeld), (28. 6. 1875 Košice – 30. 4. 1945 Košice), advokát a člen municipiálneho výboru (mestského zastupiteľstva) v rokoch 1906 – 1942. Zakladateľ Maďarskej národnej strany v Košiciach. Pred rokom 1918 bol členom Národnej strany práce. Od roku 1936 sa stal funkcionárom Zjednotenej maďarskej strany.

20 AMK, f. K-MMZ, šk. 93, 14511/942.

21 *Felvidéki Újság*, 30. 4. 1942, A zsidóság nem minden esetben szerezte ugy a földet, ahogyan a keresztény erkölosök megebbedték.

22 Tamže, 20. 4. 1942, A zsidókérdésben a magyarságot nem a gyűlölet, de az önévédelem vezeti.

poznámenal: „*Pristúpili sme k rýchlemu, radikálnemu a systematickému riešeniu židovskej otázky. Stanovisko židovstva nemôže byť otázne. Od počiatku bolo nepriateľské k národnému socializmu. Navždy musíme skončiť so židovským parazitizmom*“.²³

Pri príchode nemeckých vojenských jednotiek do Košíc dňa 19. marca 1944, v rámci vojenského obsadzovania celého Maďarského kráľovstva, nemecká okupačná moc zatkla 40 židovských mužov ako rukojemníkov a od miestnej židovskej komunity požadovali vyplatenie výkupného vo výške 1 milióna pengö.

V ten istý mesiac sa v meste vytvorila miestna *Košická židovská rada* (Kassai Zsidó Tanács – Jüdischer Ältestenrat Kaschau) pod predsedníctvom Dr. Acháca Kolosa. Podpredsedom Košickej židovskej rady sa stal obchodník a predstaviteľ neologickej ŽNO v Košiciach Artúr Görög.²⁴ Od začiatku apríla sa takmer každodenne zverejšňovali nové nariadenia obmedzujúce židovské obyvateľstvo. Medzi prvými protižidovskými opatreniami v apríli 1944 bolo ich označenie žltou hviezdou na civilnom odevu a následný zákaz cestovať verejnými dopravnými prostriedkami bez osobitného písomného povolenia.²⁵ Židia v Košiciach nemohli od polovice apríla 1944 navštevovať kiná, divadlá, kaviarne a kúpele a nosiť vojenskú uniformu. Zároveň boli povinní prihlásiť príslušným úradom všetok hnutel'ný i nehnuteľný majetok, zavrieť svoje dielne a obchody a odovzdať rozhlasové prijímače a od 1. mája 1944 mali dostávať obmedzené prídely potravín. Podľa nariadenia ministerstva vnútra,

23 Tamže, 25. 4. 1944, Vitéz Jaross Andor nyilatkozata időszerű belügyi kérdések-ről.

24 Artúr Görög (predtým GRÜN), (1890 ? – 16. 1. 1981 Košice), obchodník a funkcionár košickej neologickej ŽNO. Po roku 1918 súkromne hospodáril na rodinnom statku pri Humennom. Po pozemkovej reforme sa prisťahoval v roku 1925 do Košíc, kde sa stal obchodným spoločníkom majiteľa továrne na výrobu likérov a rumu Otta Adlera (firma Adler a Gold). V roku 1929 sa stal predsedom Košického atletického klubu (Kassai atletikai klub – KAC). Po roku 1945 bol jedným z predstaviteľov ŽNO v Košiciach. Je autorom publikácie *Dejiny a galéria košického židovstva* (A kassai zsidóság története és gallériája), ktorá vyšla v roku 1991 v Jeruzaleme.

25 *Felvidéki Ujság*, 6. 4. 1944, Korlátozták a zsidók utazását.

ktoré 20. apríla 1944 potvrdil košický policajný kapitanát²⁶, sa Židia nesmeli zdržiavať na uliciach od 21.00 hod. do 6.00 hod.²⁷

Tieto opatrenia však boli len predzvesťou oveľa horšej katastrofy, ktorá mala postihnúť aj košických Židov – ich deportácie do koncentračných a vyhladzovacích táborov. V Košiciach sa začalo s prípravou internačných táborov, kde sa mali sústrediť Židia pred transportom. Pred ich otvorením si ich prišla prehliadnuť delegácia z Budapešti, vedená štátnym tajomníkom ministerstva vnútra Lászlóm Endre.

Vyhláškou Maďarského policajného kapitanátu v Košiciach z 27. apríla 1944 sa začalo vysťahovanie Židov z Košíc. V tento deň sa mali všetci košickí Židia hlásiť pred komisiou, ktorá rozhodovala o ďalšom postupe. Podľa tohto nariadenia sa už v Košiciach nesmel zdržiavať žiaden Žid, s výnimkou osôb, ktoré boli zapísané do zvláštneho zoznamu. Druhá vlna sústredovania sa týkala vojnových vdov, sirôt a košických židovských vojnových veteránov a vyslúžilcov, ktorí boli povinní sa dostaviť do 17.00 hod do košickej tehelne s osobnou batožinou nepresahujúcou 50 kilogramov a so zásobami potravín na 15 dní. Košickí Židia boli v prvej fáze sústredovaní v troch miestnych synagógach a následne prevážaní do prvého sústredovacieho tábora v Jakabovej tehelni na juhozápadnom okraji Košíc, ktorému velil košický policajný dôstojník Tibor Szóo.

Ostatné židovské obyvateľstvo Košíc, ktoré mohlo ostať v meste, bolo povinné zdržiavať sa v košickom gete. Táto osobitná mestská štvrť vznikla 29. apríla 1944 ako náhradné ubytovanie pre Židov so všetkými druhmi výnimiek.

26 Maďarský kráľovský policajný kapitanát v Košiciach vznikol na základe nariadenia ministerstva vnútra č. 140.127/1938 a svoju činnosť začal 22. 12. 1938. V rovnaký deň začali pôsobiť na okupovanom území Slovenska a Podkarpatskej Rusi policajné kapitanáty v Rožňave, Rimavskej Sobote, Lučenci, Leviciach, Komárne, Jelšave, Nových Zámkoch, Berehove, Mukačeve a v Užhorode. Na okupované územie bolo už v novembri 1938 dislokovaných 800 policajtov a takmer 200 policajných úradníkov. Nová zmena v organizačnej sieti maďarskej polície na pripojenom území sa uskutočnila na základe nariadenia ministerstva vnútra č. 97.630/1940, keď boli vytvorené policajné dozorné obvody (Felügyeleti Körzet) pri Hlavnom policajnom kapitanáte Maďarskej kráľovskej polície pre Hornú Zem (Felvidék).

27 *Felvidéki Ujság*, 21. 4. 1944, Este 7 órától, reggel 6 óráig zsidó nem tartózkodhat az utcán.

Veľa Židov z Košíc sa pokúsilo o útek na Slovensko, alebo sa schovávali na povalách, v pivniciach alebo v domoch svojich kresťanských spoluobčanov.²⁸ Vyskytli sa aj prípady pokusov o hromadné samovraždy košických židovských lekárov a právnikov s rodinami.²⁹ Zúfalým pokusom boli menšie delikty a neuposlušnosti protižidovských nariadení (najčastejšie povinného nosenia židovskej hviezdy), ktorými sa niektorí zo Židov chceli dostať do väzenia v mylnej nádeji, že sa vyhnú deportáciám.³⁰ Takmer 6 000 bytov košických Židov bolo zapečatených. Napriek opatreniam, ako boli inventarizácia a písomný súpis vnútorného zariadenia, ktoré vykonávali košický mestský magistrát a finančné riaditeľstvo, boli tieto byty vykrádané. Postupne boli prideľované žiadateľom z radov štátnych zamestnancov (armáda a bezpečnostné zložky).

V Košiciach existovali v roku 1944 dva sústreďovacie židovské tábory. Začiatkom mája 1944 bolo v prvom z nich (pri tehelni) 6 199 osôb a v druhom 4 391 osôb. V týchto sústreďovacích táboroch bolo teda podľa údajov Košickej židovskej rady 10 580 Židov a rodinných príslušníkov nežidovského pôvodu. Tento údaj však nepredstavuje konečný súčet Židov v Košiciach v tomto období, pretože je potrebné k tomuto číslu ešte pripočítať 972 Židov zdržiavajúcich sa v košickom gete,³¹ 217 Židov, ktorí boli zaistení na policajnom kapitanáte, 111 chorých, dojčiat a starcov, 1 101 osôb v židovských pracovných táboroch, 30 osôb židovského pôvodu z košickej polepšovne a 32 evidovaných Židov zdržujúcich sa na rôznych miestach. Košický mestský

28 Nežidovskému obyvateľstvu v prípade ukrývania Židov alebo ich majetku permanentne hrozil mimoriadny súd a denná tlač pravidelne uverejňovala prípady policajných perzekúcií proti podnikateľom, intelektuálom a priekupníkom, ktorí prevzali za akýchkoľvek podmienok židovské šperky a iný hnuťelný majetok. Ešte koncom apríla 1944 zatvoril magistrát Košíc v spolupráci s políciou a košickým finančným riaditeľstvom 270 remeselníckych dielní a 300 židovských obchodov a zhabal v nich uložené zásoby tovaru.

29 *Felvidéki Újság*, 5. 6. 1944, Öngyilkossági kíséreltek Kassán.

30 Tamže, 29. 4. 1944, A zsidócsillag nem viselése miatt több kassai lakost internáltak.

31 Košické židovské geto bolo v dnešnej mestskej časti Košice-Juh, medzi dnešnou Južnou triedou a Jantárovou a Palackého ulicou (bývalá Luzsénszky Pál utca). Jeho veliteľom bol Dr. László Csatári. Židovské geto v Košiciach bolo zlikvidované 19. 5. 1944.

magistrát teda uviedol vo svojej štatistike z 4. mája 1944 pre Košickú židovskú radu, že v meste bolo k uvedenému dátumu 13 253 Židov.³² V týchto štatistikách však nie sú uvedení Židia, ktorí sa ukrývali v meste a okolí.³³

Deportácie Židov z Košíc sa začali 16. mája 1944 a skončili 4. júna 1944. Okrem toho prechádzali do 20. júla 1944 cez Košice transporty so Židmi z ďalších maďarských a obsadených rumunských, ukrajinských a slovenských miest a obcí (Cluj, Satu Mare, Tirgu Mures, Baia Mare, Oradea, Bistrita, Dej, Chust, Simleul Silvaniei, Levice, Nové Zámky, Komárno a Dunajská Streda).³⁴

Poslednou masovou vraždou v Košiciach, medzi ktorej obeťami boli aj štyria Židia³⁵, sa stala poprava dvanástich osôb 5. januára 1945 na Hlavnej ulici. Na poprave sa zúčastnili okrem príslušníkov nemeckého Sicherheitsdienstu (SD), maďarského žandárstva a polície aj členovia miestnej organizácie národno-socialistickej Strany šípových krížov (Nyilaskeresztes Párt), ktorí prideleným služobným nákladným autom zabezpečovali rozvoz odsúdených k jednotlivým miestam popravy.³⁶

Roky 1944 – 1945 boli pre prosperujúcu a početnú košickú židovskú komunitu v tragickom znamení jej úplnej likvidácie. Po skončení 2. svetovej vojny sa tí z košického židovského spoločenstva, ktorí prežili hrôzy koncentračných táborov, vrátili do Košíc. Nie všetci však ostali žiť v obnovenej

32 AMK, f. K-MMZ, šk. 173, 16963/944.

33 Viac ako stovku Židov ukrýval alebo im pomáhal nájsť úkryt košický advokát Ladislav Hladký, ktorého manželka bola židovského pôvodu.

34 Všetkých transportov Židov do koncentračných táborov vypravených z Košíc alebo prechádzajúcich cez Košice bolo 137. Z Košíc bol vypravený prvý židovský transport 16. 5. 1944 s 3 629 osobami. Nasledujúci deň bol odišiel z miestnej železničnej stanice druhý transport s rovnakým počtom osôb. Ďalšie dva transporty s košickými Židmi boli vypravené z mestskej železničnej stanice 24. 5. 1944 a 3. 6. 1944.

35 Medzi dvanástimi popravenými na Hlavnej ulici v Košiciach začiatkom januára 1945 boli židovskej národnosti Sándor Hatch (narodený 15. 10. 1922 vo Vinígradove na území dnešnej Ukrajiny), László Hercz (narodený 1. 9. 1911 v Košiciach), Abrahám Grün (narodený 25. 1. 1922 v Turci na území dnešného Rumunska) a Mózes Kohán (narodený 22. 2. 1922 v Mármaroszigete na území dnešného Rumunska). Štátny archív Košice, f. Okresný ľudový súd Košice, šk. 34, Tľud 262/47.

36 Tamže, šk.1, Tľud 1/45. Zápisnica z výsluchu Štefana Csájiho zo 17. 7. 1945.

Československej republike. Mnohí z nich sa rozhodli po roku 1948 natrvalo vystáhnout' do novej vlasti – štátu Izrael. Koncom päťdesiatych rokov mala košická židovská komunita 2 000 členov.³⁷

37 ILTIS, R. (zost.): *Die aussäen unter Tränen, mit Jubel werden sie ernten. Die jüdischen gemeinden in der Tschechoslowakischen Republik nach dem zweiten Weltkrieg*. Praha 1959, s. 158.

CIRKEV

Postavenie poľských duchovných z pripojených území severného Spiša a Oravy v rokoch 1939 – 1945

PAVOL MATULA

Po vzniku samostatného Poľska a Československej republiky (ČSR) v roku 1918 poľská strana oficiálne vzniesla nárok na oblasti severného Spiša a Oravy. Zdôvodňovala ho etnickým pôvodom tamojších obyvateľov, a to na základe jazykovej podobnosti goralského dialektu a poľštiny. Česko-slovenská strana sa pri argumentácii opierala predovšetkým o historický princíp, pričom poukazovala aj na to, že miestne obyvateľstvo sa v drvivej väčšine hlási k slovenskej národnosti.

O spornom území nakoniec rozhodla medzinárodná arbitráž. Z poverenia Najvyššej rady mierovej konferencie 28. júla 1920 Veľvyslanecká rada rozdelila sporné územie medzi oba štáty. Slovensko tak stratilo 25 obcí s približne 25 000 obyvateľmi. Na území pripojenom k Poľsku nastala silná polonizácia miestnej populácie, presadzovali ju najmä úrady a školstvo, ale aj cirkev. Proti tomuto tlaku sa postavilo len niekoľko slovenských kňazov, ale aj z nich značná časť buď rezignovala, alebo niektorých, pre úmrtie či odchod, vymenili poľskí kňazi. Obyvateľstvo sa búrilo i protestovalo, polonizačný tlak však nepoľavoval. Po mníchovskej dohode na jeseň roku 1938 vzniklo Poľsko ďalšie územné nároky voči Slovensku, ktoré vzhľadom na medzinárodnú situáciu muselo ustúpiť. Na novozískaných územiach Poľsko postupovalo rovnako – násilne zavádzalo do škôl, úradov i do kostola poľštinu.

Odrhnutie ďalších oblastí severného Spiša a Oravy, ako aj správanie sa Poliakov na tomto území vyvolalo v slovenskej spoločnosti protipoľské nálady, ktoré v konečnom dôsledku našli ohlas v propagandistickom zdôvodnení účasti Slovenska na nemeckom útoku proti Poľsku 1. septembra 1939. Slovenská republika (SR) získala územia zabraté Poľskom v rokoch 1938 aj 1924 a 1920. Hoci oficiálne bolo pričlenenie zmieneného teritória potvrdené až slovensko-nemeckou zmluvou uzavretou 21. novembra 1939, politické a administratívne štruktúry sa začali tvoriť už v prvej polovici septembra.¹

1 BAKA, I.: *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*. Bratislava 2006, strana (s.) 165.

Do procesu inkorporácie severného Spiša a Oravy sa zapojila i cirkev. Spišské biskupstvo zareagovalo na novú situáciu veľmi rýchlo. Už 16. septembra 1939 požiadal nuncius v Berlíne Orsenigo, na základe informácie spišskej kúrie o situácii na severnom Spiši a Orave, kardinála Maglioneho o povolenie splnomocniť spišského biskupa, aby spravoval farnosti zabraté Poľskom po Mníchove v roku 1938 a teraz opäť prinavrátané Slovensku.² O niekoľko dní na to požiadal spišský biskup aj o právo administrovať dva dekanáty odtrhnuté od diecézy v novembri 1925.³

Necelé tri týždne po vypuknutí vojnového konfliktu s Poľskom v dňoch 20. až 23. septembra vyslal spišský biskup do oblasti severného Spiša dekana Jozefa Vojtasa, ktorý mal zmapovať situáciu, v akom stave sa nachádzajú tamojšie fary. Zistil, že okrem nedeckého kňaza Józefa Świsteka, ktorý „*opustil farnosť dňa 31. augusta 1939 a doteraz sa nevrátil*“, ostali „*vo všetkých ostatných farnostiach kňazi... na svojom mieste*“. Ďalšou jeho úlohou bolo zistiť medzi veriacimi, či si prajú slovenského, alebo poľského kňaza. O prieskume a jeho výsledkoch píše: „*V každej obci som hodnoverne bez všetkej predpojatosti zistil, že veriaci si zásadne prajú len slovenského kňaza. Priamu otázku, či chcú terajšieho svojho poľského kňaza som nikdy nepripustil ku pojednávaniu, lebo som na to nedostal poverenia a tiež aj preto, aby nenastal rozbroj vo farnostiach. Som vycítil, že kňazi v Nižných Lapšoch, Výšných Lapšoch, Fridmane a Kacvine boli by prijateľní pre tamojších veriacich, ale len ako kňazi, ale už nie ako Poliáci.*“⁴ Možno teda usudzovať, že pre miestne obyvateľstvo bolo neraz dôležitejšie, aby mali dobrého, resp. vôbec nejakého kňaza, než jeho národnosť. Prínosná a pozitívna činnosť duchovného pre obec v predchádzajúcom období tak spôsobila jeho previazanosť s obyvateľstvom.⁵ Poukazuje na to i správa Františka Móša spišskému biskupstvu z konca roku 1939 venovaná stave matiek a účtovných dokladov na farnostiach pripojeného Spi-

2 KAMENEC, I., PREČAN, V., ŠKORVÁNEK, S. (zost.): *Vatikán a Slovenská republika (1939 – 1945)*. Bratislava 1992, s. 29. Dokument číslo (č.) 9 zo 16. 9. 1939.

3 Tamže, s. 30. Dokument č. 11 z 20. 9. 1939.

4 Archív Spišskej diecézy (ASD), fond (f.) korešpondencie 1939 – 1945, inventárne číslo (inv. č.) 2798/1941, správa z 23. septembra 1939.

5 Archiwum Kurii Metropolitnej w Krakowie (AKM), f. APA, inv. č. 33 (Chyzne), list obyvateľov kúrii z 3. 9. 1939.

ša. V nej odpovedá na otázku, prečo je vzťah obyvateľstva relatívne priaznivý k dovtedajším poľským duchovným: „*Prestala už bolesť, ľud má svoje právo, môže po slovensky spievať... , avšak ... radšej chce mať vo svojej farnosti hoc aj poľského kňaza, ak by sa mal báť, že bude pridelený do susednej farnosti (v prípadnom nedostatku kňazov).*“⁶

Pri svojej prieskumnej ceste v septembri 1939 zisťoval Jozef Vojtas okrem toho, akých kňazov si veriaci želajú, aj to, aký jazyk by chceli používať v kostole a v škole. V svojej správe potom uvádza, že „*veriaci si žiadajú slovenské služby Božie a len slovenské vyučovanie náboženstva vo škole. Takých, ktorí by boli opačnej mienky som nenašiel ani v jednej obci, hoci pri pojednávaní boli všetci chlapi z obce, ktorí boli doma a mohli prísť. Pri pojednávaniach o týchto otázkach sa v žiadnej obci nikto neozval a nežiadal poľské služby Božie a poľské vyučovanie vo škole.*“ Z hľadiska vzťahu tamojšieho obyvateľstva k vlastnému dialektu bolo zaujímavé zistenie, že rovnako „*nestrpia ani si nežiadajú nikde kázne a vyučovanie náboženstva vo škole v t. zv. goralskej reči*“.⁷ To by potvrdzovalo tézu niektorých súčasných dialektológov o jazykovom bi-, resp. trilingvizme tamojšieho obyvateľstva, ktoré svoj jazykový prejav prispôbovalo prostrediu: v domácom, rodinnom používalo goralský dialekt, v oficiálnom styku v kostole, v škole, v úrade atď. slovenčinu, resp. pod tlakom polonizácie poľštinu.⁸

Severný Spiš a Orava, ktoré do 25. októbra 1925 patrili cirkevne pod spišské biskupstvo, sa k nemu opäť pričlenili 25. septembra 1939 rozhodnutím Vatikánu.⁹ Vznikla otázka, čo s tamojšími, zväčša poľskými duchovnými. Spišská diecéza im 11. októbra 1939 rozposlala dotazník, v ktorom mali odpovedať na jedenásť otázok. Okrem základných osobných údajov sa respondentka pýtala: „*5. Či chce ostať a pôsobiť i ďalej v biskupstve spišskom? 6. Keby nemohol ostávať na mieste doterajšom, je ochotný zaujať pôsobisko na inej fare v biskupstve? 7. Či chce pôsobiť od tohto času slovensky v škole a v kos-*

6 ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 2798/1941, správa z 9. decembra 1939.

7 Tamže. Správa z 23. septembra 1939.

8 DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, J.: *Goralské nárečia*. Bratislava 1993, s. 32 – 33.

9 BIELOVODSKÝ, A.: *Severné hranice Slovenska*. Bratislava 1946, s. 138 – 139.

tole? 8. Či složí sľub vernosti Slovenskej Republike?... 11. Ak nemieni ostat' v diecézi spišskej, kedy si žiada odovzdať správu fary?""

Poľskí kňazi si pred tým, než odpovedali, vyžiadali od Krakovskej diecézy pokyny, ako reagovať, preto sa v nimi vyplnených dotazníkoch na niektoré otázky objavili takmer identické odpovede. V prvom rade išlo o používanie slovenčiny: „*Keďže som sa neučil slovenský jazyk, nemôžem prisľúbiť, že tento jazyk budem používať v škole a kostole, pretože by som mohol vystaviť Slovo Božie na posmech a vďaka tomu ho znevážiť; avšak sľubujem, že budem používať jazyk dobre zrozumiteľný miestnemu obyvateľstvu, t. j. goralský, ako v škole tak aj v kostole.*“ Nemenej striktné sa držali pokynov z Krakova aj v odpovediach na otázku sľubu vernosti Slovenskej republike: „*Prísahu vernosti Slovenskej Republike nemôžem podpísať, keďže môj dekanát je vojensky okupovaným teritóriom a o zmene štátnej príslušnosti bude rozhodnuté po uzavretí mieru. V zmysle medzinárodného práva okupačná moc nemá právo žiadať o zloženie takejto prísahy. Avšak osobitným listom skladám sľub že do definitívneho vyriešenia otázky štátnych hraníc budem dodržiavať zákony a nariadenia slovenského štátu, zhodné s cirkevným a medzinárodným právom.*“¹⁰ Vyžadovanie sľubu vernosti kňazov nebolo dôležité ani tak z hľadiska lojality voči Slovenskej republike, ako skôr z toho dôvodu, aby mohli sobášiť.¹¹ Pokiaľ išlo o pranie zotrvať na príslušnej fare, resp. o ochotu prejsť na inú, odpovede sa tiež držali pokynov z Krakova. Väčšina z nich odmietla svoje premiestnenie: „*Chcem a mám záväzok zostať na doterajšom mieste a nesúhlasím s tým, aby som bol premiestnený na inú faru v Spišskej diecéze.*“¹² Napriek uvedenému, medzi poľskými alebo poľsky zmýšľajúcimi kňazmi sa našli aj takí, ktorí sľub vernosti zložili. Bol to napríklad Stanisław Wciślak (Nižné Lapše) a Józef Pitorak (Vyšné Lapše), ktorých postup, okrem iného, vplýval pravdepodobne z ich obľúbenosti u veriacich, čo spomínal vo svojej správe i Jozef Vojtas. Sľub podpísal dokonca i známy polonizátor Anton Sikora (Jurgov).¹³ Z hľadiska jeho predchádzajúcej činnosti by sa to mohlo zdať

10 ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 2798/1941, list J. Długoposkiego z 27. októbra 1939 a ďalších kňazov.

11 BIELOVODSKÝ, A.: *Severné hranice Slovenska*, s. 140 – 141.

12 ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 2798/1941, list J. Długoposkiego z 27. októbra 1939 a ďalších kňazov.

13 Tamže. Pozri Zápisnicu o zložení služobnej prísahy A. Sikoru zo 16. 10. 1939,

zarážajúce, ale pretože dobre ovládal slovenčinu (pochádzal z inkorporovaného územia z Jablonky a bol vysvätený v Spišskej Kapitule) a s prihliadnutím na zlú hospodársku i politickú situáciu na zvyšnom území bývalého Poľska, môžu byť motívy jeho správanie pochopiteľnejšie. Jeho dotazník bol teda na rozdiel od ostatných poľských kňazov písaný po slovensky a aj odpovede sa líšili od pokynov Krakovskej diecézy.

Vzťah veriacich k ich dovtedajším poľským kňazom však nebol všade najlepším. Takáto situácia bola napríklad v Tribši či Nedeci. Tribšania spolu s tamojším správcom školy napísali Biskupskému úradu v Spišskej Kapitule list datovaný 15. októbra 1939, v ktorom sa sťažujú na svojho poľského kňaza Jana Wilhelma a kantora (organistu) Andreja Vadovského: *„Lud je nespokojný s jeho kantorovaním, lebo za poľskej éry veľmi trucoval ľud... keď mu v kostole dali slovenskú knihu, aby zahral a zaspieval pieseň, hodil ju na zem a tých ktorí mu ju podali udal a museli platiť pokutu... Lud je nadšený, že sa dostal znova ku Slovensku, že sa spokojne môže modliť po slovensky. Pán farár ďalej sa modlí po poľsky. Ludia sa na tým pohoršujú. Keď sa niekedy dostane slovenský učiteľ ku organu a hrá slovenskú pieseň, pán farár v polovičke krátkej piesne sa obráti a zaspieva ‚Dominus vobiscum‘. Lud nad týmto sa hrozne pohoršuje a pred kostolom poznamenáva, že ten cirkus v kostole musí už raz prestať.“* V ďalšej časti listu sa vracajú k správaniu poľského kňaza v predchádzajúcom období: *„Raz v kostole, keď istý Tomečkovič začal spievať slovenskú pieseň, obrátil sa od oltára a zakričal mu: ‚Kto chce balamutiť nech ide von!‘ a Tomečkoviča udal, že chudák zaplatil pokutu.“*¹⁴ Rozpory medzi veriacimi a Janom Wilhelmom sa zrejme stupňovali, lebo 7. 1. 1940 píše Krakovskej diecéze: *„Vzhľadom na pomery panujúce v Tribši skrz Slovákov ako duchovných, tak aj svetských, som nútený sa odtiaľto odsťahovať... ďalší život pre poľského kňaza v Tribši je absolútne nemožný.“*¹⁵

Nedečania sa podobne ako Tribšania sťažovali na pretrvávajúci polonizačný kurz ich duchovného Józefa Świsteka a spišského biskupa žiadali o jeho výmenu: *„...pekne prosíme jako novo narodení Slováci že bi ste sa starali o nas cim skorej o kňaza slovenského... žebi nás už ten polski kniaź nemučil*

S. Wciślaka a J. Pitoraka z 20. 10. 1939.

14 Tamže. List z 15.10.1939.

15 AKM, f. APA, inv. č. 314 (Trybsz), list J. Wilhelma kúrii z 7. 1. 1940.

*stu polsku modlitbu... co nam je stoho čo sa pan učiteľ trapia znasima d'etmi po sloveňski a kňaz po polski... ako bito... vižeralo mi rodaci slovaci aj kňaz rodak slovak a po druhe jak sa na nas veľka ťažoba hrmula to kňaz od nás zutekol a teraz sa vrátil i ešte nás mucí po polsku.*¹⁶ V rozpore s citovaným listom vyznieva odpoveď Šwisteka na dotazník: „*Chcem tu zostať a pracovať ďalej..., lebo som tu pracoval... tak, že aj veriaci z Nedeci v čase mojej nepriateľnosti... oznámili komisárovi Jeho Excelencie, že chcú, aby som u nich ďalej zostal... to je jasný dôkaz, že ľud ma rád vidí.*“ Nepriamym vysvetlením uvedenej kontradikcie by mohlo byť správanie nedeckého kňaza v predchádzajúcom období, opísané v ďalšej časti citovaného listu jeho veriacich: „...*ako je to milé keď sú pan farar medzi farníkami pravdomluvni nie ako nas pan farar vivolil si komitet a naučil ih jako maju pred pol'skim biskupom luhat aby sa bol dostal do nas a cos me mali stareho kňaza to posiol do spítala... teho... do fari viac nepustil.*“¹⁷

Nová moc sa však nie všade stretávala s proslovenskou orientáciou. Výnimku tvorila napríklad Jablonka, z ktorej pochádzal najznámejší agitátor a vodca hnutia za poľský Spiš a Oravu kňaz Ferdinand Machay. On, jeho príbuzní a známi mali také silné zázemie v tejto obci, že slovenský kňaz Štefan Vojtaššák sa musel spišskému biskupstvu neustále sťažovať na nie najpriaznivejšiu atmosféru, ktorá tam vládla: „*Prosím Jeho Excelenciu o požehnanie k mojej ťažkej práci, a zároveň o pomoc na príslušných miestach, aby totiž len katolícki učitelia jako aj žandári sem (aspoň) do Jablonky sa dostali v budúcom čase (v škol. roku). Opakujem sem, lebo to bolo a je hniezdo polonofilstva, lebo p. Machay z Krakova (teraz farár na Żwierzincu všetko vymáhal len a len pre Jablonku). To sa nedá ani opísať, len ústne.*“¹⁸ Inde sa v súvislosti s kantorom, ktorého tam poslali, vyjadruje o názoroch miestnych obyvateľov: „*Čudujem sa, že takéto sily sú posielané do Jablonky – sídla politických rozbrojov nielen poprevratových, ale aj dnešných. Lebo skutočne sú tu dva tábory ľudí: polonofilov a Slovákov cítiacich.*“¹⁹

16 Tamže. List z 15.10.1939.

17 AKM, f. APA, inv. č. 314 (Trybsz), list J. Wilhelma kúrii z 7. 1. 1940.

18 ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 2798/1941, list obyvateľov priložený v spisoch k dotazníku J. Šwisteka z 26. 10. 1939.

19 Tamže. Dotazník J. Šwisteka z 26. 10. 1939. Rozporupnosť osobnosti Józefa Šwisteka dokresľujú protokoly z porad polských iredentistických kruhov aktivi-

Aj keď väčšina poľských kňazov odmietala prijať nový stav, ktorý nastal po pripojení severného Spiša a Oravy k Slovenskej republike, niektorí sa prispôbili a snažili sa získať štátne občianstvo (výhodu mali tí, ktorí pochádzali z daného územia a mali teda aj domovské právo). Bol to už spomínaný jurgovský kňaz Anton Sikora, ktorý oň zažiadal 24. februára 1940 na Okresnom úrade (OÚ) v Spišskej Starej Vsi, či Bronislav Stuglík, kaplán v Dolnej Lipnici, ktorému Spišská diecéza dokonca sľúbila podporu. Obaja ho získali.²⁰

Veľká časť poľských kňazov opustila dobrovoľne fary ešte na jeseň roku 1939.²¹ Tých, ktorí na svojich miestach zotrvali naďalej, Spišská diecéza začala, vzhľadom na to, že odmietli zložiť sľub vernosti Slovenskej republike, ako aj ďalšie negatívne reakcie na otázky v zaslaných dotazníkoch, postupne odvolávať.²² Ich ďalšie osudy boli rôzne. Niektorých vláda vypovedala z územia Slovenska, ako napríklad Juliusa²³ Lyseka z Jablonky už 13. decembra 1939. Zároveň mu však umožnili vrátiť sa neskôr na územie SR, aby si vybavil majetkové záležitosti. V skutočnosti sa na Slovensku zdržal dlhšie, ako o tom píše tamojší slovenský kňaz Štefan Vojtaššák 30. decembra 1939: „*Keďže vdp. Julian Lysek, bývalý farár, ešte hneď nemieni sa vzdialiť z územia slovenského, ale v súkromnom byte tu ešte asi do jari – keď mu to povolia úrady – tu v Jablonke celkom utiahnutý ostať, prosí si týmto o povolenie slúžiť sv. omše.*“ Nakoniec od 1. októbra 1940 získal umiestnenie na fare v Kasinke Małej v Poľsku, kde zotrval až do konca vojny. Je ťažké zhodnotiť, či jeho

zujúcich sa proti Slovensku v 20. a 30. rokoch. V jednom z nich sa upozorňuje „na záškodníka kňaza Šwisteka v Nedeci, ktorý zavádza slovenský jazyk do služieb božích“. V ďalšom sa zasa uvádza, že „v Jurgove a Nedeci pôsobí ... negatívne kňaz Šwistek ... Zavádza slovenské kázne medzi Poliakov a vôbec medzi nimi propaguje Slovensko“. Viac v ANDRÁŠ, M.: Terra scepusiensis. In: *Kultúra*, 2003, č. 1, <http://www.kultura-fb.sk/new/old/index-1-2003.htm>. Pozri tiež GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947. In: *Almanach XI*. Krakow 2007, s. 236 – 240. Osvedčenie J. Vojtasa z 14. 10. 1966.

20 ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 281/1940.

21 Tamže, inv. č. 279/1940.

22 Tamže, inv. č. 945/1940, inv. č. 2767/1940, inv. č. 2451/1942, inv. č. 300/1943.

23 Archív Ústavu pamäti národa (AÚPN), nespracovaný fond, inv. č. S-1410, vyšetrovací spis Vojtaššák a spol. Prípisy šéfa ÚŠB na Slovensku... vo veci poľských kňazov, preklad dopisu biskupa Vojtaššáka kongregácii konzistorov v Ríme z 20. septembra 1939.

neskoršie protislovenské aktivity vyvolalo vypovedanie zo Slovenska v čase vojny alebo postup slovenských úradov v ňom utvrdil už skorší nevraživý postoj. V každom prípade na jeseň 1947, keď už severný Spiš a Orava znovu patrili Poľsku, zorganizoval akciu na zatieranie a odstraňovanie slovenských nápisov z tamojších kostolov, a to i takých, ktoré tam boli niekoľko storočí.²⁴

Časť poľských kňazov bola na farách ponechaná ešte aj v roku 1940. V marci však dostali oznámenie, že ich musia opustiť do konca júna. Obrátili sa preto na biskupský úrad s prosbou, či sa toto rozhodnutie nedá zmeniť a či by, vzhľadom na výnimočné vojenské časy, ako aj ťažkú situáciu pre katolícku cirkev v Poľsku, nemohli zotrvať i naďalej na svojich dovtedajších pôsobiskách. Biskupský úrad však trval na svojom rozhodnutí, a to z toho dôvodu, že slovenská vláda „*po tomto termíne nepripustí, žeby verejnú správu oných fár neobčania štátni zastupovať mohli, nakoľko sa to protiví zákonom štátnej ústavy*“.²⁵ V septembri toho istého roku dostali od Okresného úradu v Spišskej Starej Vsi príkaz na opustenie miest svojho pobytu s tým, aby sa presťahovali kdekod'vek inde v rámci Slovenska, samozrejme, mimo inkorporovaného územia. Kňazi sa opäť obrátili s prosbou o pomoc na biskupský úrad. Ten im však vysvetlil, že to nie je v jeho moci a radil im, aby sa vrátili do Poľska, kde by sa o nich mala postarať Krakovská diecéza, keďže sú jej kňazmi. Navyše poukázal na to, že poľský štát sa taktu blahosklonne k slovenským kňazom v roku 1938 nesprával a že ich „*brachiálnou mocou vysadil za hranicu okupovaného územia, hneď po vniknutí na územie, a to nočnou hodinou a nechal ich na otvorenej ceste v poli bez všetkého*“.²⁶ Dvojtyždňová lehota, ktorú poľskí kňazi dostali od OÚ v Spišskej Starej Vsi na vyst'ahovanie z pričleneného teritória, však nebola dodržaná. Vyplýva to z listu, ktorým bol v novembri biskupský úrad upovedomený štátnou bezpečnosťou. Podľa neho z inkorporovaného

24 AKM, f. APA, inv. č. 33 (Chyzne), opis listu spiš. biskupa adresovaný A. Zarembovi z 1. 2. 1940, ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 1509/1940, inv. č. 1847-1848/1940, inv. č. 2045-2046/1940; BIELOVODSKÝ, A.: *Severné hranice Slovenska*, s. 141.

25 V prameňoch uvádzaný ako Julius i Julian.

26 ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 3559/1939, inv. č. 11/1940; MIRO-NOWICZ, E.: *Polska państwem jednolitym etnicznie (1944 – 1947)*. In: MIRO-NOWICZ, E.: *Polityka narodowościowa PRL*. Białystok 2000, <http://kamunikat.org/3200.html>.

územia dochádzali sťažnosti na kňazov Poliakov, že naďalej „*vyvíjajú činnosť nášmu štátu nie priaznivú*“. Zvlášť upozorňovali na Jozefa Świsteka, bývalého farára v Nedeci, pretože „*veľmi šikovným spôsobom udržuje v prinavráteneých Slovákoch poľskú tendenciu a kde môže, rušivým spôsobom, zasiahne do konsolidačného procesu tamojších krajov*“. Zároveň žiadali, aby ho biskup premiestnil do niektorého z kláštorov vo vnútorných častiach Slovenska, na čo diecézny úrad odpovedal, že poľským kňazom už dávnejšie vypovedali službu, a teda nepatria pod jeho právomoc. Jozef Świtek nakoniec predsa odišiel do Poľska, kde bol od roku 1942 vikárom v Sidzine.²⁷

Aj keď tí, ktorí pochádzali z inkorporovaného územia, mohli získať občianstvo jednoduchšie a nemuseli odísť do Poľska, neušli pozornosti bezpečnostných orgánov. Najmä tí, ktorí sa v minulosti nejako angažovali za popopštenie sporných území. Koncom roka 1940 bol na niekoľko týždňov zaistený v zaist'ovacom tábore v Ilave Anton Sikora (odkiaľ ho dostal kňaz Alojz Miškovič, vládny komisár pre pričlenené územie). Po prepustení ho biskupský úrad poslal na liečenie a vzhľadom na to, že mal zakázaný pobyt na inkorporovanom území, po návrate mu pridelenil faru vo Vikartovciach.²⁸ V januári 1943 sa pokúšal získať miesto na inkorporovanom území, avšak diecézny úrad sa, už so známých dôvodov, staval k jeho žiadosti negatívne.²⁹ Do svojho pôvodného pôsobiska Jurgova sa vrátil po vojne v roku 1945, ale miesto už bolo obsadené. Nakoniec skončil ako farár v Kacvine.

Problémy s bezpečnostnými orgánmi mal aj Martin Jabłoňský z Oravky. Biskupskému úradu došlo v auguste 1941 z Kancelárie prezidenta republiky upozornenie na sťažnosť na Jabłoňského činnosť, v ktorej sa žiada jeho preloženie. Ako dôvod sa uvádza, že „*pre politickú nespoľahlivosť bol už po druhý raz zaistený v Ilave. V tamojšom drevenom kostoliku dosiaľ trpí poľské výšivky. Národne uvedomelé obyvateľstvo je mu priamo nepriateľské*“. Za rovnako nespoľahlivého bol považovaný aj Karol Machay (brat už zmieneného Ferdinanda). V tom istom prípise sa uvádza, že „*v záujme priaznivého usmernenia prinavrátenej obce Nižná Lipnica načím tamojšieho farára Karola Machaja*

27 AÚPN, f. Krajská správa ZNB, Správa ŠtB Bratislava, inv. č. S-1410, list poľských kňazov z 27.5. 1940 a odpoveď zo Spišskej kapituly z 31. 5. 1940.

28 Tamže, listy z 22. a 24. 9. 1940.

29 Tamže, listy z 8. a 12. 11. 1940, ANDRÁŠ, M.: Terra scepusiensis.

odstrániť. Menovaný je známym polonofilom, ktorého brat žije v Poľsku a vydal hodne publikácií o 14 slovenských obciach, ako obciach náležajúcich Poľsku. Karol Machaj stýka sa s polonofilmi, povedomí Slováci mu nedôverujú a ho nenávidia“. Aj keď sa biskupstvo snažilo presvedčiť týchto kňazov, aby v záujme upokojenia situácie, prešli na iné pôsobiská mimo inkorporovaného územia, obaja na nich zotrvali až do povojnových čias.³⁰ Od bezpečnostných orgánov však pokoj nemali. Najmä Karol Machaj, ktorý bol vďaka svojmu bratovi trŕňom v oku Ústredni štátnej bezpečnosti (ÚŠB). Vo februári 1942 požiadal jej prednosta diecézny úrad, aby Machaya na istú dobu, keďže sa ešte stále „nevie smieriť s dnešnými pomerami a vo svojom okolí i naďalej prevádza polonofilskú politiku“ povolal „ku konaniu nejakej kancelárskej práce buď ku Biskupskému úradu, alebo inému väčšiemu cirkevnému ústavu“. Zároveň sa v liste poznamenáva, že „farári Jablonský a Buroň v poslednej dobe nevyvíjali žiadnu činnosť a preto proti nim až na ďalšie nijakým spôsobom netreba zakročiť“ Biskupský úrad však nemienil bez konkrétnych dôkazov zakročiť proti Machayovi a vyslovil domnienku, že môže ísť o vyrovnávanie si osobných účtov niektorého z farníkov. Zároveň dodal, že ho skôr pozná ako človeka, ktorý „má priamo triašku pred každou politikou“ a neverí, že by sa bol zmenil.³¹ Bezpečnostné orgány však veci nedali pokoj a v apríli toho istého roku došiel do Spišskej Kapituly list z ÚŠB, v ktorom oznamuje, že „novším vyšetrovaním bolo zistené, že síce farár Karol Machaj, t.č. sa všeobecne vyhýba politickej činnosti, ale dľa názoru ľudí, ktorí ho poznajú len preto, že čaká na vhodný čas, kedy jeho škodlivá polonofilská činnosť bude môcť byť zasa aktuálna“. V prípise sa ďalej uvádza, že jeho odstránenie z inkorporovaného územia si nevyžaduje ani tak jeho súčasná činnosť, ako „jeho hriešna minulosť“, keďže bol exponentom „veľkopoľskej myšlienky“ a svojou „agitáciou spôsobil odtrhnutie kus slovenskej materskej zeme“ za čo ho „nestihol zo strany kompetentných miest ten najmenší tresť“. Ako dôkazy proti Machayovi boli k listu priložené i výťahy z článkov o jeho plebiscitnej činnosti uverejnené v *Oravských novinách*. Biskupský úrad sa však opäť postavil na stranu

30 ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 2360/1941, inv. č. 3314/1940, inv. č. 3755/1940; RYDEL, L.: Bez pamieci o tych co oddali zicie za Ojczyznę, narod ginie! In: *Orawa*, 1990, č. 4 – 5, s. 9, ANDRÁŠ, M.: Terra scepusiensis.

31 ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 289.

svojho kňaza a uvedené dôkazy označil za „*klebietky a táraniny Oravských novín nízkej úrovne z pred 22 rokov*“.³²

Štátne orgány k duchovným, ktorí pôsobili na farách sporného územia v čase, keď oblasti patrili Poľsku, mali určitú nedôveru, a to aj napriek tomu, že ich spišské biskupstvo prevzalo do svojich služieb. Prejavilo sa to pri započítavaní rokov a priznávaní kongruy. Jedinou výnimkou bol František Moš. Ministerstvo mu nerobilo žiadne problémy a priznalo mu plnú výšku požitkov. Diecézny úrad si s ministerstvom školstva a národnej osvety na tému nedoriešených kongruy u ostatných kňazov vymieňal bohatú korešpondenciu ešte aj v roku 1943. Viacerí z nich sa v tejto súvislosti sťažovali na ťažké životné podmienky, spôsobené problémami s ministerstvom. Našli sa však aj takí, ako napríklad Martin Jablonský, ktorí odmietali, pokiaľ trvá vojna, žiadať o doplnenie svojej neúplnej kongruy, čo možno chápať ako určitý druh vzdoru alebo možno istého alibizmu v očakávaní návratu územia k Poľsku.³³ I medzi poľskými kňazmi odvolanými z farností inkorporovaných oblastí a zotrvávajúcich na území slovenského štátu sa našli takí, ktorí rôznym spôsobom vyjadrovali svoj vzdor. Najprovokatívnejšie sa správal Antonin Zaremba, ktorý zostal v Chyžnom celých päť rokov. Podľa správ, ktoré sa dostali na biskupský úrad, pásol kravy a chodil bosý a otrhaný, čo niektorí považovali za spôsob, ako zo seba urobiť poľského martýra.³⁴

Nie všetci poľskí duchovní však mali to šťastie prežiť roky vojny bez ujmy či komplikácií, ktoré im spôsobovali štátne orgány. Niektorých zaistili nemecké orgány ešte počas poľskej kampane, napríklad dekana Jana Góralika a jeho kaplána z Podvlku. Obaja skončili v nemeckom koncentráku v Dachau, kde 26. októbra 1942 Góralik zahynul.³⁵

32 Tamže, inv. č. 2360/1941, i. č. 3314/1940, inv. č. 3755/1940, RYDEL, L.: Bez pamíenci o tych co oddali zicie za Ojczyznę, narod ginie!, s. 9, ANDRÁŠ, M.: Terra scopusiensis.

33 ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 193/1943, inv.č. 562/1943, inv. č. 782/1943.

34 RYDEL, L.: Bez pamíenci o tych co oddali zicie za Ojczyznę, narod ginie!, s. 9, ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 1459/1943.

35 ASD, f. korešpondencie 1939 – 1945, inv. č. 3449/1939, RYDEL, L.: Bez pamíenci o tych co oddali zicie za Ojczyznę, narod ginie!, s. 9.

Celkovo možno konštatovať, že aj keď postavenie poľských kňazov na území Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 nebolo jednoduché, predsa len v porovnaní so situáciou v okupovanom Poľsku bolo oveľa prijateľnejšie. Dokazuje to aj snaha viacerých zotrvať na Slovensku napriek uvedeným prekážkam. Navyše postoj spišského biskupstva, ale koniec koncov i slovenských štátnych orgánov, by sa vo viacerých prípadoch dal do určitej miery označiť za benevolentný, najmä ak zoberieme do úvahy, ako postupovali v podobnej situácii poľské orgány, teda pri okupácii severných častí Slovenska v roku 1938 či v rokoch 1945 – 1947, keď boli inkorporovane územia opäť zabraté Poľskom.

Partizánske perzekúcie katolíckeho duchovenstva na príklade Liptova

ANTON HRUBOŇ

Vypuknutie Slovenského národného povstania a prechod frontu cez územie Slovenska znamenali pre obyvateľstvo markantnú zmenu každodenného života. K jednému z typických fenoménov tohto obdobia patrili početný výskyt prípadov represíí politicky exponovaných osôb, ale aj obyčajných civilistov. Nevyhli sa im ani predstavitelia rímskokatolíckeho kléru, z ktorého značná časť svojou ideológiou, intenzívnou angažovanosťou v štruktúrach vládnucej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) a otvorenou podporou režimu Slovenskej republiky (SR) stvárňovala protipól k novým držiteľom moci a hlavným politicko-vojenským zložkám na tzv. povstaleckom území. Z týchto dôvodov boli viacerí kňazi na jeseň 1944 vystavení perzekúciám rôzneho charakteru – od verbálneho zastrasovania, cez telesné trýznenie až po fyzickú likvidáciu.

Dva takéto incidenty sa okrem ďalších podobných prípadoch odohrali počas troch septembrových dní aj v oblasti Liptova, kde sa obeťou partizánskych represálií stali katolícki duchovní Rudolf Sveda a Martin Martinko. Tejto kapitole regionálnych dejín Slovenského národného povstania (SNP) doterajšia slovenská historiografia nevenovala pozornosť vôbec, alebo sa o nej zmieňovala len veľmi torzovito.¹

Prvý z dvojice zavraždených kňazov Rudolf Sveda² pôsobil po vypuknutí Povstania ako farár v Liptovskom Sv. Jáne. Na prelome augusta a septembra

1 Zo štúdií, resp. článkov, ktoré sa danej problematike či už okrajovo alebo podrobnejšie venovali, pozri napr.: PETRANSKÝ, I.: Katolícka cirkev na Slovensku a Povstanie roku 1944. In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov III*. Trnava 2004, strana (s.) 60 – 61, KALAFUT, J.: Rub SNP z pohľadu člena KVPS. In: *Svedectvo*, ročník (roč.) 5, 1996, číslo (č.) 8, s. 3 – 4, KALAFUT, J.: Rub SNP z pohľadu člena KPVS II. In: *Svedectvo*, roč. 5, 1996, č. 9, s. 4 – 5, BIELIK, P.: Neznáme Povstanie. In: *Kultúra*, roč. 1, 1998, č. 13, s. 7.

2 Rudolf Sveda sa narodil v roku 1898 vo Veľkých Židlochoviciach na Morave. Za kňaza bol vysvätený dňa 29. 6. 1928 v Spišskej Kapitule. V r. 1928 – 1929 pôsobil ako kaplán v Bobrovcí, v r. 1929 – 1931 v Spišskej Belej a Podolínci, v r. 1931 – 1932 pracoval ako dočasný administrátor v Púchove, v r. 1932 – 1936

1944 sa na hornom Liptove začali výraznejšie aktivizovať dovtedy v okolí tých horách pôsobiace partizánske skupiny, ktoré zbíhali do obce a zatýkali všetky osoby podozrivé z podpory ľudáckeho režimu, ako aj občanov hlásiacich sa k nemeckej národnosti.

Scheda bol zásluhou svojej politickej zainteresovanosti jedným z popredných adeptov na zaistenie: v medzivojnovom Československu sa organizoval v HSLS a od roku 1938 v Deutsche Partei, ktorej bol „*oddaný stúpenec a pracovník*“.³ Navyše, u časti domáceho obyvateľstva nemal dobrú povest', hoci v jeho predošlom pôsobisku neboli proti nemu podané žiadne úradné sťažnosti.⁴ Okresná žandárska stanica v tejto súvislosti udáva: „*V obci Liptovský Sv. Ján má mnoho neprajníkov, a to jednak preto, že sa hlásil k národnosti nemeckej,*⁵ *a jednak preto, že často navštevuje verejné miestnosti a tam jeho počínanie často prekračuje medze chovania sa rímskokatolíckeho farára, a preto má tiež mnoho neprajníkov medzi rímskokatolíckym duchovenstvom.*“⁶

V rámci spomínanej zaistovacej akcie Rudolfa Schedu 5. septembra 1944 zatkli a spolu s miestnym mlynárom Samuelom Rothom, pekárom Herbertom Hilderbrandtom a nájomcom kúpeľov Jánom Greguškom naložili do náklad-

na Hutách, a od r. 1936 v Liptovskom Sv. Jáne, kde o rok neskôr prevzal správu miestnej fary. Archív rímskokatolíckeho biskupského úradu Spišská Kapitula (ARKBÚ SK), fond (f.) 11, osobný spis Scheda Rudolphus, *Rub SNP z pohľadu člena KPVS*, strojopis, s. 1.

- 3 Štátny archív Bytča (ďalej ŠA Bytča), pobočka Liptovský Mikuláš (p. LM), f. Okresný úrad v Liptovskom Mikuláši (OÚ LM), číslo (č.) D1-814/44 prez.
- 4 Tamže. Prípís okresného náčelníka v odpovedi okresnej žandárskej stanice OÚ v Liptovskom Mikuláši z 30. 5. 1944.
- 5 Pre spresnenie treba doplniť, že Scheda ešte na jar 1944 podal žiadosť o udelenie slovenského štátneho občianstva. ŠA Bytča, p. LM, f. OÚ LM, č. D1-742/44 prez., List prednostu Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB) OÚ v Liptovskom Mikuláši zo 16. 5. 1944. Zástupca okresného žandárskeho veliteľstva jeho udelenie odporučil „*jednak aj preto, že štátne občianstvo bolo udelené už mnohým iným osobám nemeckej národnosti, ktoré pre slovenský národ a štát ešte vôbec nič neurobili a ani neurobia a farár Scheda bol predseda činný v SHLS (správne HSLS – pozn. A. H.) 8 rokov*“. ŠA Bytča, p. LM, f. OÚ LM, č. 814/44 prez., Správa okresného žandárskeho veliteľstva OÚ v Liptovskom Mikuláši z 27. 5. 1944.
- 6 Tamže. Tieto informácie potvrdzuje napríklad aj pamätníčka E. Šmídová, ktorá uvádza, že „*dp. farár sa rád zabavil, aj v spoločnosti vypil*“. ARKBÚ SK, f. 11, osobný spis Scheda Rudolphus, Spomienky E. Šmídovej.

ného auta s ďalšími približne šiestimi desiatkami zaistencov.⁷ Po niekoľkých zastávkach väzňov deportovali do 26 km vzdalenej Nemeckej Ľupče, kde ich umiestnili v budove obecného úradu. Z týchto zajatcov partizáni vyčlenili osobitnú skupinu, do ktorej zaradili aj R. Schedu a osoby prevažne nemeckej národnosti. Po noci strávenej v priestoroch úradu ich ráno 6. septembra po formálnom odbavení stanných súdov prepravili k blízkej podhorskej oblasti, tzv. Bielej Ľupči. Na tomto mieste celú skupinu zastrelili a ich telá uložili do provizórnej jamy po vykopanom štrku.⁸ Schedov nadriadený, spišský biskup Ján Vojaššák, zveril uprázdnenú faru do správy predstavenstva františkánskeho kláštora v Okoličnom a na tento incident reagoval slovami: „*Biskupský úrad konečne z hodnoverného prameňa sa dozvedel, že dp. Rudolf Sveda, farár v Liptovskom Sv. Jáne... zákernou rukou lupičskej bandy bol v nemeckolupčianskej doline ešte s inými 32-ma zastrelený a tam niekde do zeme len núdzne zahrabaný. Nevysloviteľný bôľ lomcuje mi srdcom, keď musím takúto smutnú správu o tragickom osude diecézneho kňaza úradne ustáliť a potom o zaopatrení osirotenej fary vo Sv. Jáne úradné úpravy dávať. Predovšetkým vyslovujem hlboko precítenú sústrasť okresnému kňazstvu nad neslýchane smutným koncom pozemského života oltárneho spolubrata. Mučenícka smrť nech mu vyprosí milosrdenstvo u nebeského Sudcu a večný život lepší. Poznal svoje chyby, vedel sa i kajáť, nadovšetko ale, nikdy nestratil vieru*“.⁹

Schedove telesné pozostatky boli o tri mesiace exhumované a 12. decembra uložené do hrobu na cintoríne v Liptovskom Sv. Jáne.¹⁰ Za zmienku stojí, že v budove obecného úradu partizáni okrem skupiny popravených zadržovali aj ďalších dvoch kňazov – Andreja Geráta z Liptovských Kľačian a Pavla

7 *Kronika obce Podtureň 1238 – 1998*, s. 58.

8 KALAFUT, J.: Rub SNP z pohľadu člena KPVS II, s. 5.

9 ARKBÚ SK, f. 11, osobný spis Sveda Rudolphus, List biskupa Vojaššáka dovalovskému duchovnému Martinovi Vallušovi z 18. 9. 1944.

10 Počas rozlúčkovej reči pochovávajúci kňaz Polaček obvinil občanov Liptovského Sv. Jána zo Schedovej smrti, začo ho partizáni odvliekli spoločne s toho času 19-ročnou kostolníkovou dcérou do Dovalova. Tu mal byť údajne zastrelený, no vďaka duchaprítomnosti dievčiny sa napokon obom podarilo zachrániť. Bližšie pozri KALAFUT, J.: Rub SNP z pohľadu člena KPVS II, s. 5.

Pobehu z Palúdzky, ktorých pravdepodobne pred prepustením taktiež vystavovali fyzickému násiliu.¹¹

Druhý prípad vraždy katolíckeho kňaza na Liptove, v tom čase 56-ročného farára v Liptovskom Sv. Michale Martina Martinku,¹² sa odohral v krátkom časovom slede po nemeckoľupčianskom incidente, v popoludňajších hodinách dňa 8. septembra 1944.

Strategicky výhodne orientovaná obec bola už od počiatku mesiaca stretom záujmov príslušníkov nemeckej brannej moci a partizánskych skupín brigády Za slobodu Slovanov. Situáciu v prospech okupačných síl čiastočne vyriešil až príchod rýchlo napredujúcej SS Kampfgruppe Schäfer 5. septembra 1944, tiahnucej od severnej poľskej hranice smerom na Ružomberok.¹³ Pri zrážke partizánskych a nemeckých oddielov, ktoré opätovali streľbu z pozícií na návrší pri Liptovskom Sv. Michale, bolo v obci zapálených sedem domov, pričom šesť miestnych obyvateľov utrpelo zranenia rôzneho druhu.¹⁴

11 Niekoľko dní po tejto udalosti zaznačil dekan Vincent Malinaj do nemeckoľupčianskej farskej kroniky poznámku: „*Pán dekan Pobeda (správne Pobeha – pozn. A. H.) prišiel po prepustení na faru v Nemeckej Ľupči. Videl som, že je strašne zbitý. Chrbát celý čierny. Hlavu preťatú. Na rukách opuchliny. Nepovedali mu, prečo ho bijú...*“. Tamže. Podobne mal byť pred zavraždením trýznený aj R. Sveda. Partizáni mu údajne na chrbte vyrezali hákový kríž a povybíjali zuby, z ktorých boli viaceré zlaté. ARKBÚ SK, f. 11, osobný spis Sveda Rudolphus, Spomienky E. Šmídovej.

12 Martin Martinko sa narodil v roku 1888 v Spišskom Štiavniku. Po absolvovaní cirkevného gymnázia v Levoči pokračoval v seminárnych štúdiách v Spišskej Kapitule, kde bol 25. 6. 1912 vysvätený za kňaza. V r. 1912 – 1914 pôsobil ako duchovný v obci Zubrica, v r. 1914 – 1915 v Hruštíne, v r. 1915 – 1916 krátko ako vojenský kaplán, ďalej v r. 1916 – 1917 v Slovenskej Vsi, v r. 1917 – 1919 v Krempachoch, v r. 1919 – 1921 v Ruskinovciach, v období rokov 1921 – 1925 ako kaplán na ružomerskej fare u Andreja Hlinku, v r. 1925 – 1926 pokračoval v Letanovciach, v r. 1926 – 1931 v Lechnici a napokon od roku 1931 v Liptovskom Sv. Michale. Tamže, *Rub SNP z pohľadu člena KPVS*, strojopis, s. 1.

13 KLUBERT, T.: *Obrnené jednotky v Slovenskom národnom povstaní*. Nové Mesto nad Váhom 2007, s. 127.

14 Podľa zápisov v obecnej kronike boli pri ostreľovaní Liptovského Sv. Michala poranení Ján Mikušiak, Pavol Baďo, Jozef Šatan, Emília Šatanová, Johana Husková-Ižovie a Jozef Hiršner. V spomínaných bojoch padli pravdepodobne iba dvaja partizáni. *Kronika obce Liptovský Michal*, s. 71.

Partizánske jednotky sa však Nemcom nepodarilo úplne potlačiť a v dedine sa občasne pohybovali i naďalej. Sám Martinko – napriek tomu, že „*bol stúpencom Andreja Hlinku... a tak sa v obci aj prejavoval*“ – voči nim nepociťoval nepriateľský postoj a niekoľko padlých z ich radov dokonca pochoval.¹⁵

Zakrátko po spomínanej kolízii ozbrojených síl však aj Liptovský Sv. Michal, podobne ako mnohé ďalšie obce, zasiahla vlna upodozrievania a prenasledovania. Okolnosti vedúce k vražde Martina Martinku bližšie opisujú zápisy v obecnej kronike, ktorých pravdivosť treba hodnotiť vzhľadom na dobu, kedy vznikli, kriticky a s patričnou rezervou. Na základe kronikových správ o vyššie uvedenom incidente dorazila do Liptovského Sv. Michala pár dní po ňom vyšetrovacia hliadka z partizánskeho štábu v Nemeckej Lupči na čele so starším poručíkom Červenej armády Vasilom Čobajevom, politickým komisárom slovenských partizánov Rudolfom Sokolom a ďalšími dvoma partizánmi. Martinko, podľa kronikára „*presvedčením maďarón, sympatizujúci s Nemcami*“, bol obvinený z kolaborácie s nemeckou armádou, konkrétne z kooperácie s SS-Untersturmführerom Faulknerom, ktorému mal udať „*všetky rodiny, z ktorých sú jednak partizáni a tiež, ktoré držia s povstalcami*“. Bizarre vyznieva v tomto smere najmä obvinenie, že Nemcom poskytoval nielen informátorské služby, ale dokonca sám z obloka svojej fary ostreloval vysunuté partizánske pozície ľahkým guľometom. Martinko podľa slov R. Sokola na margo týchto obvinení uviedol, že „*ako Spišiak po matke cítil sa vždy Nemcom a že je jeho povinnosťou stavať sa proti banditom*“. Na ďalšiu otázku, ako mohol ako kňaz „*vydať na žobrácku palicu rodiny vlastných veriacich*“, údajne vyhlásil, že „*to nie sú veriaci, ale obyčajní lotri*“. Následne Čobajev so Sokolom v zastúpení partizánskeho štábu „*použili stanného práva a vyniesli nad zradným kňazom Martinkom 8. septembra rozsudok poľného partizánskeho tribunálu a ten znel na smrť zastrelením*“.¹⁶

Diametrálne odlišnú a zároveň omnoho vierohodnejšie formulovanú verziu priebehu udalostí ponúka farská kronika *Historia domus Parochiae S. Michaelis de Liptov* a svedecké výpovede pamätníkov. Synovec zavraždeného kňaza Marcel Martinko uvádza, že v čase incidentu sa na fare zdržiavala gaz-

15 ARKBÚ SK, f. 11, osobný spis Martinka Martinus, Spomienky Marcela Martinku.

16 *Kronika obce Liptovský Michal*, s. 72.

diná – Martinkova sestra Mária a jeho dve netere, Katarína Gúrová a Helena Marcyová: „*Tieto dievčence s Máriou a dp. farárom sa na fare modlili, keď niekto začal búchať na dvere. Dp. povedal – modlite sa, ja sa idem pozrieť, kto to búcha. Dievčence počuli už len buchot, rozbijanie skiel a nič viac, dp. farár sa už nevrátil a viac ho už živého nevideli*“.¹⁷

Partizáni Martinku vyviedli z fary pred starú drevenú budovu školy a niekoľkými ranami ho smrteľne zasiahli do oblasti brucha a hlavy.¹⁸ Následne jeho mŕtve telo preniesli približne 50 metrov ďalej od miesta popravy, kde ho nestrážene nechali a z miesta odišli preč.¹⁹ Jeho popravu neskôr pred domácim obyvateľstvom obhajovali plnením príkazov z vyšších miest – Martinko bol podľa ich slov na zozname približne tridsiatich prorežimistických kňazov určených na likvidáciu.²⁰ V tejto súvislosti je namiesto otázka, či sa ich tvrdenia zakladali na pravde, alebo sa nimi iba snažili ospravedlniť spáchaný zločin.

Veriaci z obce Martinkovo telo tajne previezli cez neďalekú Ivachnovú do Liptovskej Teplej. Na miestnom cintoríne Martinku pochoval Ján Húšťava do spoločného hrobu s bývalým hrboltovským kňazom Jánom Kapustom.

Druhý liptovský incident z 8. septembra 1944 okomentoval biskup Vojtašák v liste J. Húšťavovi slovami: „*Biskupský úrad teraz sa dozvedel z hodnoverného udania, akým tragickým koncom skončil svoju životnú i tak trápnu*

17 ARKBÚ SK, f. 11, osobný spis Martinka Martinus, Spomienky Marcela Martinuku. Ľudovít Pobeha dopĺňa túto verziu udalostí poznatkami od Jána Krála, bratranca miestneho známeho partizána Michala Krála, ktorý ich získal priamo od Martinkovej gazdinej. I keď je táto výpoveď prakticky neverifikovateľná, treba ju aspoň okrajovo spomenúť: „*Po vypuknutí SNP prišli na faru vo Sv. Michale partizáni a povedali: „Pán farár, dostali sme rozkaz zastrelit' vás.“ Pán farár sa opýtal, čo teda má robiť, keď oni majú taký rozkaz? Posadil ich za stôl a dal pokyn svojej gazdinej, aby ich pohostila. Nedali sa núkať a popri tom hostení prišli na faru aj nemeckí vojaci. Pán farár partizánom povedal, aby sa nebáli, že on ich predstaví ako svojich hostí – zbrane odložili a hostili sa spolu s Nemcami. Keď nemeckí vojaci odišli, pohostení partizáni, ktorým vlastne dp. Martinko zachránil život, predsa ho zastrelili“.* Pozri *Svedectvo*, roč. 5, 1996, č. 11, s. 19.

18 Pramene sa však rozchádzajú pri konkretizácii počtu osôb, ktoré Martinku zastrelili. Kým J. Kalafut uvádza len dvoch, farská kronika šiestich až ôsmich partizánov. Porovnaj KALAFUT, J.: *Rub SNP z pohľadu člena KPVS*, s. 4, Archív farského úradu Liptovský Michal, *Historia domus Parochiae S. Michaelis de Liptov*, s. 36.

19 ARKBÚ SK, f. 11, osobný spis Martinka Martinus, Spomienky Andreja Húsku.

20 BIELIK, P.: *Neznáme povstanie*, s. 7.

*púť dp. Martin Martinko, farár v Liptovskom Sv. Michale. Mučenícka smrť nech sa prihovára za jeho spasenie u milosrdného Sudcu a nech jasne zasvieti nášmu poblúdenému ľudu, aby videl i nahliadnul, na jaké nebezpečné cesty kročil. Vyslovujem hlboký bôľ srdca dištriktuálnemu kňazstvu nad stratou ol-tárneho brata a porúčam jeho dušu do sv. omši a modlitieb veriacich...*²¹

Tieto udalosti sa stretli prirodzene s veľmi negatívnym ohlasm i na stránkach dobovej tlače, ktorá vraždy Martinku a Schedu promptne využila na ostrý verbálny útok proti „*čechoslováckym bandám*“, ako partizánov a povstalcov ľudácka propaganda titulovala. Takto – vari najradikálnejšie zo všetkých vtedajších denníkov – sa vyjadril vo svojom vydaní zo 16. septembra 1944 denník *Gardista*: „*Z Liptova prichodia správy, že tam čechoslovácki teroristi za svojej hrôzovlády siahli aj na životy kňazov... Tu ich teda máme v celej ich zvrhlosti a besnote! Prišli s tým, že slovenských životov sa nebudú dotýkať, ale len čo sa do ich rúk dostali niektoré kraje, zabudli na svoj sľub a začali zavádzať boľševické ‚spôsoby‘. To bol len začiatok. Keby boli mali viac času, iste by boli v tejto svojej ‚činnosti‘ pokračovali. Nemecké vojská ich však vyhnali, takže nemali veľmi kedy ani ukázať, čo vedia*“.²²

Z pohľadu dneška je už prirodzene veľmi ťažké vykresliť podrobnejší priebeh týchto udalostí o to viac, že na ich dôkladnejšiu rekonštrukciu chýba rozsiahlejší materiál, a tak zostáva historik odkázaný len na čiastkové prame-
ne, navyše často iba memoárovej proveniencie.

Uvedené príklady prenasledovania katolíckych kňazov na Liptove treba chápať skôr ako príspevok k detailnejšiemu štúdiu jednej z perzekvovaných skupín po vypuknutí SNP a zároveň memento, ktoré čiastočne rúca predno-
vembrový nedotknuteľný idylický mýtus o partizánskom hnutí na Slovensku.

21 Tamže, List biskupa Vojtaššáka J. Húšťavovi z 18. 9. 1944.

22 *Gardista*, 16. 9. 1944, s. 2.

Perzekúcie gréckokatolíckych duchovných

PETER BORZA

Perzekúcie gréckokatolíckeho duchovenstva a veriacich prebiehali v období Slovenskej republiky na základe národnostnej príslušnosti v rámci riešenia rusínskej otázky. Sústredené boli na prešovského biskupa a osoby v jeho okolí, ako aj na duchovenstvo, ktoré sa angažovalo pri obrane národnostných menšín. Perzekúcie mali formu vyhrážok, pokút, zastavenia kongruy, ba aj internácie v zaisťovacom tábore Ilava. Pojem „rusínska otázka“ v sebe zahŕňal širokú problematiku vzťahov medzi Rusínmi a Slovákmi vo vnútri gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku, ako aj jej prejavov voči Slovenskej republike. Rusínska otázka sa spájala so samotnou gréckokatolíckou cirkvou a jej hierarchiou, ktorá podľa mienky štátnych predstaviteľov robila rusinizáciu slovenských gréckokatolíkov. Naopak, gréckokatolícka hierarchia vnímala postup slovenských štátnych úradov ako násilnú slovakizáciu Rusínov. Pod pojmom „rusínska otázka“ sa tak ukrývala celá spleť národnostných problémov, pretrvávajúcich ešte z obdobia I. Československej republiky (ČSR), ktoré sa naplno ukázali v konfrontácii s nacionálno-socialistickou politikou novozałożenej Slovenskej republiky.

Vládnuce kruhy I. ČSR nemali gréckokatolícku cirkev v láske, pretože sa v posledných desaťročiach existencie rakúsko-uhorskej monarchie značne zdiskreditovala ako nástroj maďarizácie a zástanca feudálnych prežitkov. Pro-maďarsky orientovaný prešovský biskup Dr. Štefan Novák na znak nesúhlasu so vznikom novej republiky opustil územie Československa a utiahol sa do Miškolca v Maďarsku.¹ Pred sčítaním obyvateľstva v roku 1921 sa medzi rusínskymi a slovenskými činiteľmi rozprúdila ostrá polemika a jej krajné polohy možno zhrnúť do dvoch protikladných tvrdení: „*Čo gréckokatolíik, to Rusín!*“, ktoré hlásali viacerí rusínski agitátori, na slovenskej strane bolo zase počuť aj tvrdenie – „*Tu niet žiadnych Rusínov ani Rusnákov, sú iba Slováci gréckokatolíckeho náboženstva*“.² Spory tohto druhu pokračovali aj v nasledujúcich rokoch. Zo slovenskej strany bola zvlášť aktívna Slovenská liga,

1 Porovnaj (porov.) VASIL, C.: *Gréckokatolíci, Dejiny – osudy – osobnosti*. Košice 2000, strana (s.) 123 – 124.

2 VANAT, I.: *Narysy novitňoj istoriji ukrajinciv Schidnoji Slovaččyny. Knyha perša (1918 – 1938)*. Bratislava 1979, s. 128, MAGOCSI, P. R.: *Rusíni na Slovensku. Rusínska obroda*. Prešov 1944, s. 158.

ktorá v roku 1935 predložila memorandum s požiadavkou zriadenia slovenského gréckokatolíckeho biskupstva a učiteľského ústavu.³ Nedôverčivé postoje vládných predstaviteľov voči gréckokatolíckej cirkvi sa preniesli aj do úradov Slovenskej republiky.

Gréckokatolícke duchovenstvo tvorili kňazi, rehoľníci a rehoľníčky rôznych národností. Česi, Maďari, Ukrajinci a najmä Rusíni sa stali predmetom represálií hneď po vyhlásení Slovenského štátu v marci 1939. Kronikár rehole redemptoristov už v roku 1938 konštatoval zvýšené napätie medzi rehoľníkmi českej národnosti, keďže na Slovensku sa voči Čechom stupňovala neprijemná nevraživosť a oni sa obávali o svoju budúcnosť na Slovensku.⁴

Biskup Pavel Peter Gojdič, OSBM, sa v roku 1939 obrátil na Ministerstvo školstva Slovenskej krajiny s prosbou o ponechanie sestier baziliánok v Gréckokatolíckej ľudovej škole v Medzilaborciach. Podľa výnosu ministerstva mali sestry opustiť územie autonómneho Slovenska a dávali sa k dispozícii vláde Podkarpatskej Ukrajiny v Chuste. Sestry baziliánky prešovský biskup s veľkou námahou umiestnil v Medzilaborciach v Gréckokatolíckej ľudovej škole. Sestry prišli ako kvalifikované učiteľky a ich úlohou bolo pozdvihovaním vzdelania a kresťanskou výchovou zabrániť šíriacemu sa pravoslávium v celej Laboreckej doline. V Medzilaborciach mali zabezpečené skromné ubytovanie a taktiež kaplnku. Ich odchod do Podkarpatska by citeľne oslabil pôsobenie v oblasti Medzilaboriec, ktorá bola ohrozená rozmáhajúcim sa pravoslávím.⁵

-
- 3 Nešlo o založenie nového biskupstva, ale o vymenovanie slovenského biskupa na prešovský biskupský stolec a o pripojenie k Prešovskej eparchii všetkých farností Mukačevskej eparchie, ktoré sa nachádzali na území Slovenska. Porov. LETZ, R.: Postavenie gréckokatolíkov slovenskej národnosti v rokoch 1918 – 1950. In: DORUĽA, J. (zost.): *Slovensko-rusinsko-ukrajinské vzťahy od obrodenia po súčasnosť*. Bratislava 2000, s. 111.
 - 4 Porov. LAZOR, Š.: *Príspevok k dejinám grécko-kat. provincie redemptoristov v Michalovciach*. Michalovce (rok vydania neuvedený), s. 64 – 66. O nevraživosti štátnych úradov k redemptoristom pozri napríklad: MANDZÁK, A.: Evangelium prepasírované vlastným životom. Kapitoly zo života mučeníka Metoda Dominika Trčku, CSsR. In: *Misionár*, ročník (roč.) 24, jún 2007, číslo (č.) 6, s. 7 – 10, júl 2007, č. 7, s. 7 – 11, MANDZÁK, A.: Čriepky našich dejín. Pohľad štátnych úradníkov na redemptoristov v Michalovciach. In: *Misionár*, roč. 25, marec 2008, č. 3, s. 50 – 54.
 - 5 Porov. Archív Gréckokatolíckeho arcibiskupstva (AGKA) Prešov, bežná agenda,

Podobne ohrozené bolo aj účinkovanie sestier kongregácie Služobníc Nepoškvrnenej Panny Márie v Prešove. Išlo o šesť sestier, ktoré kvôli chýbajúcemu štátnemu občianstvu mali opustiť Slovenskú republiku. Ich odchodom by sa však rozpustil sirotinec a 25 sirôt, o ktoré sa spomínané sestry starali, by ostali bez akejkoľvek pomoci. Tento dôvod bol najvážnejším argumentom na to, aby dňa 14. augusta 1940 biskup vzniesol požiadavku na Policajné riaditeľstvo v Prešove o povolenie pobytu na území Slovenska. Sestry získali československé štátne občianstvo, ale na území odstúpenom Maďarsku. Pokladané za maďarónky a cudzie štátne príslušníčky mali opustiť Slovensko, a tým aj užitočnú charitatívnu prácu v Prešove. Prešovský biskup v žiadosti svedčil o ich slovenskom pôvode, čo potvrdzovala aj ich neznalosť maďarčiny. Národnostné meradlo vnieslo nepokoj aj do plynulého fungovania cirkevných inštitúcií, ktoré výrazne slúžili v prospech spoločenského rozvoja Slovenskej republiky.⁶

Rehoľní bratia baziliáni v Medzilaborciach boli v roku 1941 obvinení z protištátnej činnosti pre tzv. ukrajinizáciu miestneho obyvateľstva. Do Medzilaboriec prišli po strastiplnej ceste, keď zo dňa na deň po okupácii Podkarpatskej Rusi v roku 1939 maďarské úrady vyhnali všetkých mníchov, ktorí sa narodili mimo jej územia. Museli odísť do krajiny, kde sa narodili. V kláštore na Černečej hore boli vtedy mnísi siedmich národností. Rehoľníci pochádzajúci zo Slovenska a tiež baziliáni z Halíča, ktorých poľské úrady nevpustili na jej územie, odcestovali do Prešova, kde sa ocitli doslovne pod holým nebom. Na požiadanie biskupa P. P. Gojdiča, OSBM, dočasne prijali baziliánskych bohoslovcov a novicov otcovia redemptoristi. Dvoch baziliánov umiestnil vo svojom biskupskom paláci a o niečo neskôr im odovzdal vedenie uprázdnenej farnosti v Medzilaborciach, ktorú nikto z diecéznych duchovných nechcel prevziať, pretože bola zadĺžená a navyše bola silne nasiaknutá rusko-pravoslávny duchom. Ešte farnosť nebola prevzatá a už sa na biskupa a na baziliánov sypali hrozby, že celé rusofilské mesto Medzilaborce prejde na pravoslávie, ak „ukrajinskí baziliáni“ prevezmú farnosť. Bez ohľadu na spomenuté okolnosti

signatúra (sign.) 427, rok 1939. List otca biskupa P. P. Gojdiča, OSBM A. Machovi o všestrannej biede gr. kat. diecézy zo dňa 2. februára 1939.

6 Porov. AGKA Prešov, bežná agenda, sign. 2690, rok 1940. List otca biskupa P. P. Gojdiča, OSBM zo dňa 14. augusta 1940 adresovaný policajnému riaditeľstvu v Prešove.

v Medzilaborciach baziliáni prevzali túto farnosť v júli 1939, hoci sa im vyhrážali smrťou. Po skromných začiatkoch sa otcovia baziliáni vžili do nového prostredia a svojou horlivou prácou, dobrým príkladom a vrelou modlitbou si čoskoro získali srdcia veriacich aj v okolitých dedinách.⁷

Predstavený baziliánov Sebastián Štefan Sabol, OSBM, čelil v roku 1941 obvineniu z protištátnej činnosti a toto obvinenie sa vzťahovalo na celú komunitu baziliánov v Medzilaborciach. Podľa obvinenia spočívali ich protištátne aktivity v ukrajinizácii a agitácii za tzv. „Veľkú Ukrajinu“. Mikuláš Nikodem Krett, OSBM, bol internovaný a S. Š. Sabol, OSBM vyšetrovaný, pričom očakával väznenie v koncentračnom tábore Ilava. Vyšetrovanie prebiehalo na policajnom riaditeľstve v Prešove, kde ho osobne viedol prednosta Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB) v Prešove. Provinciála S. Š. Sabola, OSBM v správe o vyšetrovaní vykreslil ako bezohľadného ukrajinského fanatika, ktorý pri každej príležitosti hlása medzi Rusínmi ukrajinizmus v pevnom presvedčení, že dôjde k utvoreniu Veľkej Ukrajiny. Nevhodné opatrenia proti rehoľníkom, akými boli ich predvolania na výsluchy a napokon aj internovanie M. N. Kretta, OSBM, vyvolalo u provinciála S. Š. Sabola, OSBM oprávnené pobúrenie a vyšetrovacím orgánom naznačil intervenciu v nemeckých kruhoch a Ríme. Zo strany štátnych úradov však bolo badať uspokojenie s vykonanými opatreniami. Pôsobenie rehole baziliánov v Medzilaborciach bezpečnostné orgány pokladali za prekážku konsolidácie pomerov na východnom Slovensku a plánovali odstránenie baziliánov z Medzilaboriec.⁸

7 Porov. POTAŠ, M.: *Dar lásky. Spomienky na biskupa Pavla Gojdiča, OSBM*. Prešov 1999, s. 125 – 126. Otec Marián Potaš, OSBM bol jedným z baziliánov, ktorí prišli do Medzilaboriec a vo svojej knihe si na pôsobenie v novej farnosti takto zaspomínal: „*Misie, príležitostné kázne po dedinách, pomoc duchovným, ktorú sme poskytovali aj tak, že sme pre nich cyklostylom rozmnožovali nedelňé kázne, ochota svedčať, katechetická činnosť, pomoc a poradenstvo pri riešení rôznych problémov s veriacimi, výchova aj vedenie mládeže, zakladanie miestnych pobočiek združení a spolkov, ako Apoštolát modlitby alebo Mariánska kongregácia, starostlivo vypracúvané programy púti pri rozvalinách chrámov bývalých slávnych kláštorov Bukovej Hôrke a Krásnom Brode, toto všetko v krátkom čase pozdvihlo autoritu otcov baziliánov tak, že tamojší veriaci ich napokon uznali za „svojich“. Hrnuli sa k nim ako k svojim duchovným vodcom a okolité duchovenstvo v nich videlo silnú oporu proti pravoslávii a alkoholizmu...“.*

8 Porov. Štátny archív (ŠA) Prešov, fond (f.) Odbočka ÚŠB pri policajnom riaditeľstve v Prešove, inventárne číslo (inv. č.) 1477, sign. Mat 30/3, škatuľa (šk.)

Nepriazeň štátnych úradov nemohla zabrániť rozvoju rehole baziliánov na Slovensku a už o rok neskôr v roku 1942 si rehoľníci postavili malý domček – kláštor na Bukovej Hôrke, aby tam mohli konečne začať svoju misiu a úspešne organizovali púte. Kázali po celom okolí, prehlbovali mariánsku úctu, katechizovali deti a mládež. V roku 1943 prevzali od prešovského biskupa správu internátu Gréckokatolíckej ruskej učiteľskej akadémie v Prešove. V júni toho istého roku otvorili aj nový kláštor v Trebišove, kde si svoje sídlo z Medzilaboriec preniesol predstavený generálnej delegatúry OSBM na Slovensku, S. Š. Sabol, OSBM.⁹

Ďalší dôvod represálií voči duchovenstvu gréckokatolíckej cirkvi prezrádza hlásenie riaditeľa policajného riaditeľstva v Prešove Dr. Bielického Prezídia krajinského úradu z 15. júna 1939. Z hlásenia vyberám: „*Dovoľujem si hlásiť, že podľa hodnoverných dôverne získaných informácií gréckokatolícki kňazi, tzv. „Rusíni“ na východnom Slovensku chystajú podpisovú akciu medzi svojimi veriacimi národnosti rusínskej, maďarskej a medzi Maďarónmi. Akcia je proti Slovenskému štátu a ňou má byť opäť prejavovaná vôľa obyvateľov východného Slovenska na pripojenie k Maďarsku. Prípravy sú prevádzané v rezidencii gréckokatolíckeho biskupstva v Prešove a z kňazov poverených touto akciou prichádza do úvahy prof. Mikuláš Ilkovič a Dr. Kyzák. Podpísané hárky majú odoslať maďarskej vláde, aby táto mala nový doklad o tom, že ľud východného Slovenska si želá pripojenie k Maďarsku*“.¹⁰ Následné rozsiahle vyšetrovanie vyvrátilo podozrenie popísané v hlásení. Obvinenia z protištátnej činnosti sa množili aj na iných gréckokatolíckych duchovných, a to neraz kvôli banálnym záležitostiam. Kňaza Jána Hricova, farára v dedinke Komloš, obvinili z verejného štvania proti národnosti a štátu kvôli tomu, že neodpovedal na pozdrav „Na stráž!“ a od detí vyžadoval najprv kresťanský pozdrav „Sláva Isusu Christu!“.¹¹

Pre odporcov nového režimu bol z väznice v Ilave zriadený koncentračný tábor, v ktorom už od 30. marca 1939 internovali nepohodlné osoby. Väznen-

25. Ruská otázka 1927 – 1943.

9 Porov. POTAŠ, M.: *Dar lásky*, s. 126.

10 ŠA Prešov, pobočka (p.) Prešov, sign. č. 3712/1939. *Podpisová akcia gréckokatolíckych kňazov namierená proti SR*.

11 Porov. SZÉKELY, G.: *Totalitné praktiky národného socializmu na Slovensku voči Gréckokatolíckej cirkvi*. Archív autora, strojopis, s. 4.

nie trvalo niekoľko dní, mesiacov alebo aj rokov. Dôležité je, že sa to dialo bez súdneho rozhodnutia, bez obžaloby, bez vyšetrovania, len na základe jednoduchého udania a administratívneho rozhodnutia ministerstva vnútra. Počas existencie Slovenskej republiky v ňom bolo internovaných približne 3 000 osôb, medzi nimi aj gréckokatolícki kňazi a veriaci. Z gréckokatolíckych kňazov boli zaistení: Adalbert Schudich z Klembarku, Dezider Schudich z Ladomírovej, Anton Simko z V. Oľky, Štefan Želtvay z Vojčíc, Mikuláš Kašper zo Štefurova, Teodor Rojkovič z Prešova, Mikuláš N. Krett, OSBM, z Michaloviec, Jozef Sirko z Jarabiny, Andrej Tóth z Hažína, Michal Sabat z Laškoviec, Michal Knap z Maškoviec, Ján Szabó z Havaja, Anton Havrila z Trebišova, Michal Székely z Ruskej Novej Vsi. Okrem nich bol zaistený aj pomerne veľký počet laikov – gréckokatolíkov z východného Slovenska, ktorých upodozrievali z rozvratníckej činnosti alebo z protištátnej agitácie. Takými boli: Michal Lichvár, Mikuláš Beskid, Jozef Beskid, Michal Beskid (z Jakubian), Ing. Hric Pryščenko (zo Závadky), Rinik Jančov Ján (z Poráča), Alexander Hudák Popovič (z Fričky). Pomerne veľký počet uväznených civilov bol z obcí Čertižné, Habura, Svetlice, Výrava, ale aj z iných obcí (Hutka, Šumiac, Kudlovce, Humenné, Telepovce, N. Jablonka, Medzilaborce, Nacina Ves, Kamienka, Jarabina, Sečovce, Sačurov, Prešov).¹²

Väznenie katolíckych kňazov vyvolalo záujem Svätej stolice, ktorá prostredníctvom vyslanca vo Vatikáne Karola Sidora na prelome rokov 1940/1941 oslovila Ministerstvo zahraničných vecí Slovenskej republiky. Minister vnútra A. Mach v liste predsedovi vlády Dr. V. Tukovi hodlal celú záležitosť zarežimovať a postoj K. Sidora označil za lož a neslýchaný príspevok pre protislovenskú propagandu, že v Ilave sa nachádza viacero internovaných katolíckych kňazov. V tom čase však boli v Ilave internovaní len traja katolícki kňazi: Jur Koza-Matejov, Anton Simko a Vojtech Klein.¹³

Osud zaistených kňazov trápil aj biskupa P. P. Gojdiča, OSBM, ktorý v prípade zadržaných kňazov Andreja Tótha z Hažína a Michala Knapa z Maškoviec, žiadal vysvetlenie a ich prepustenie od ministerstva vnútra. V liste zo

12 Porov. Tamže, s. 7 – 8.

13 Porov. Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Ministerstvo zahraničných vecí Slovenskej republiky (MZV SR), šk. 209. Slovenský vyslanec pri Svätej stolici K. Sidor pre MZV, č.849/40 zo dňa 20. 12. 1940, Ministerstvo vnútra pre predsedu vlády Dr. V. Tuku, č. 50/1941 zo dňa 11. 1. 1941.

dňa 15. mája 1942 ministerstvu vnútra vysvetlil zľú situáciu rodín zadržaných, ktoré sa ocitli bez existenčných prostriedkov, ako aj nepriaznivú atmosféru v nimi spravovaných farnostiach. Žiadal vysvetlenie dôvodu zadržania a ich urýchlené prepustenie, aby sa mohli vrátiť do svojich farností a k rodinám.¹⁴

Zadržívanie kongruy, ktorá bola akýmsi platom pre duchovných, sa stávalo určitou formou nátlaku na biskupa alebo duchovných. Pre mnohých kňazov nevyplácanie kongruy znamenalo ohrozenie ich existenčných základov. Pozastavenie vyplácania kongruy malo poslúžiť ako prostriedok na presadenie štátnych záujmov pri obsadzovaní cirkevných funkcií jednotlivými duchovnými. Ministerstvo školstva a národnej osvety v jednej zo svojich úprav z roku 1941 zameraných na gréckokatolícku cirkev zadalo niekoľko princípov, ako voči nej postupovať. Vyplácanie dotácií pre cirkevné inštitúcie a kongruálnych pôžitkov ministerstvo podmieňovalo splnením svojich požiadaviek. Táto zásada sa mala pripomínať pri každom dvojstrannom rokovaní. Išlo o zorganizovanie diecézy podľa národnostného princípu, zriadenie komisie pri Župnom úrade v Prešove, ktorú by tvorili zástupcovia župného a biskupského úradu. Výsledky sčítania obyvateľstva z roku 1940 mali poslúžiť ako podklad na vykonanie týchto opatrení.¹⁵ Kongrua bola pozastavená ThDr. Vasiľovi Hopkovi, ako aj ThDr. Mironovi Podhajeckému.¹⁶ Nevyplatením alebo skôr oneskorením platu bol v roku 1941 postihnutý aj sám prešovský biskup.¹⁷ Rozhodnutie o vyplácaní alebo nevyplácaní kongruy patrilo do kompetencie Ministerstva školstva a národnej osvety (MŠaNO) a tá náležité rozhodnutie vydávala podľa návrhu ÚŠB.¹⁸

V Šariško-zemplínskej župe sa podobne ako aj vo zvyšných piatich župách Slovenskej republiky koncom roku 1940 konalo sčítanie ľudu. Sčítanie

14 Porov. AGKA Prešov, prezidiálne spisy, sign. 22, rok 1942. Gr. kat. farári zaistení v tábore Ilava.

15 Porov. SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 290. List MŠaNO číslo 43.681/41-V, zo dňa 28. 5. 1941.

16 Porov. AGKA Prešov, prezidiálne spisy, sign. 59, rok 1941. V. Hopko – ustanovenie za gr. kat. biskupského tajomníka v Prešove... Zastavenie kongruálnych pôžitkov Dr. V. Hopkovi a M. Podhajeckému.

17 Porov. ŠA Prešov, f. ŠZŽ-ŠB, sign. 649. Oneskorenie platu pre biskupa Gojdiča.

18 Porov. SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 290. Gréckokatolícki kňazi – zastavenie výplaty kongruy, č. 131 052/40-V, zo dňa 22. 11. 1940.

obyvateľstva malo vnieť jasno aj do národnostného zloženia Slovenska po zmenách, ktoré ho postihli od rozpadu I. ČSR.

Prešovský biskup vypracoval pre gréckokatolíckych kňazov pastiersky list o pripravovanom sčítaní ľudu, ktoré bolo z hľadiska ďalšieho vývoja vzťahov medzi gréckokatolíckou cirkvou a Slovenskou republikou veľmi dôležité. Predstavitelia štátnych orgánov spochybňovali informácie získané z predchádzajúcich sčítaní obyvateľstva v I. ČSR a nové sčítanie malo potvrdiť ich mienku. Pastiersky list vypracoval v októbri 1940 a zverejnený bol v úradných zvestiach, ktoré vychádzali pod názvom *Rasporjaženija eparchialnogo praviteľstva prešovskaho i apoťolskoj administratúry aparchii mukačevskoj v Prešove* č. 9 zo dňa 21. októbra 1940.¹⁹ Pastiersky list pod číslom 3700/1940 bol určený kňazom ako výzva a zároveň aj pomôcka k správne mu poučeniu veriacich na pripravované sčítanie obyvateľstva, ktoré sa uskutočnilo v mesiaci december roku 1940. List uvádzam v plnom znení a v preklade, ktorý vypracovalo Prezídium policajného riaditeľstva v Prešove k trestnému oznámeniu na biskupa P. P. Gojdiča, OSBM.

„Vysokodôstojnému duchovenstvu!

Všetkým je známe, že koncom t.r. pripravuje sa nove sčítanie ľudu.

Ponevác pre doterajšie chybné štatistické data ohromne mnoho zla a nespravodlivosti bolo, slovenská vláda si želá, aby toto sčítanie ľudu pravde a faktom čo najzodpovednejšie bolo prevedené.

Vd. otcovia farári ráčia poučiť svojich veriacich o vážnosti tohto sčítania ľudu, nebezpečných následkoch jeho, keď by sa minulé chyby i pri tomto sčítaní ľudu opakovali, ráčia ich vyzvať, aby každý náš veriaci dal sa zapísať tým, čím on v skutku je; keď je Slovákom, nech má starosť o to, aby bol zapísaný za Slováka, keď je Rusínom, alebo Nemcom, alebo Maďarom, nech bude zapísaný za Rusína, resp. Nemca alebo Maďara, no o tom nech sa každý presvedčí, či on je zapísaný za toho, za čo sa v skutku drží.

Vzhľadom na to, že napriek tomu, že hoci všetci náležime do jedného veľkého ruského plemena, užívajú naši ľudia rozličné názvy: Rusín, Rusnák, ruský, podkarpatoruský Rus, Ukrajinec, atď., čo nás bez dôvodu rozdeľuje a oslabuje, preto veľmi prosím, aby k vôli jednotvárnosti (uniformite) všetci

19 Porov. ŠA Prešov, f. ŠZŽ-ŠB, sign. 255. Sčítanie ľudu a činnosť gr. kat. biskupstva.

my dali sa zapísať pri najbližšom sčítaní ľudu za Rusína, za Rusínku, ako náš baťko Duchnovič nazval „Ja Rusín som bol, som i budem“, ako spievame v našej hymne „Podkarpatský Rusíni nechajte hlboký spánok“.²⁰

Obsah pastierskeho listu vyvolal v bezpečnostných zložkách štátu reakciu, ktorá viedla k vypracovaniu trestného oznámenia na prešovského biskupa ako aj vyšetrovaniu a trestným postihom gréckokatolíckych kňazov, ktorí spomínaný list prečítali verejne v chráme. Zároveň bol na nich vyvíjaný nátlak, aby list verejne nepredniesli a nepostupovali podľa neho pri poučovaní veriacich.²¹

Zverejnenie pastierskeho listu v úradných zvestiach Prešovského biskupstva pritiaхло pozornosť bezpečnostných zložiek aj k spôsobu vydávania úradných zvestí, ktoré boli označené za tlačené periodikum vydávané bez povolenia štátnych úradov. Tieto úradné zvesti vydával biskupský úrad už veľa rokov pre podriadené farské úrady a školské stolice Prešovskej eparchie a po vzniku Slovenskej republiky aj pre Apoštolskú administratúru Mukačevskej eparchie. Zvesti boli tlačené cyrilikou v tlačiarni sv. Mikuláša v Prešove. Úradné zvesti „Rasporjaženija“ čiže „Nariadenia“ boli vo forme brožúrky raz do mesiaca vydávané výlučne pre farské úrady a školy podriadené Prešovskému biskupstvu.²² Na príkaz UŠB zaslal vládny radca a policajný riaditeľ Pangrác dňa 6. novembra 1940 č. 7577/1940 Gréckokatolíckemu biskupstvu

20 SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 290. Pavel Gojdič, gr. kat. biskup v Prešove – trestné oznámenie č. 7624/40 prez. zo dňa 6. 12. 1940.

21 Prešovský župan vydal dňa 25. 10. 1940 nariadenie formou telefonogramu adresované všetkým okresným náčelníkom, policajnému riaditeľovi v Prešove, predsedovi štátneho politického úradu v Michalovciach a predsedovi politickej expozitúry vo Vyšnom Svidníku, z ktorého vyberám nasledovné: „Vzhľadom na tento obežník uložte p. žandárskym okresným veliteľom, aby každá činnosť, ktorá sa protiví ustanoveniam zákona č. 265/1940 Sl. zák. a iných zákonných ustanovení sledovali a v každom konkrétnom prípade podali proti páchatelovi trestné oznámenie príslušnému okresnému úradu. Priestupky proti tomuto zákonnému ustanoveniu čo najprísnejšie a obratom trestajte a o každom prípade podajte najvyššiemu úradu správu. Vhodným spôsobom upovedomte tiež miestnych gr. kat. farárov, že akákoľvek činnosť proti ustanoveniam citovaného zákona, proti čistote sčítania ľudu vôbec, bude čo najprísnejšie trestaná“. – ŠA Prešov, f. ŠZŽ-ŠB, sign. 255. Sčítanie ľudu a činnosť gr. kat. biskupstva.

22 Tamže. Gr. kat. biskupský ordinariát v Prešove, vydávanie úradných zvestí č. 7361/40. prez. zo dňa 26. 10. 1940.

v Prešove výzvu k splneniu povinností vydavateľa periodickej tlače tak, ako to vyžaduje § 16–19 zák. 41.XIV/1914, v opačnom prípade malo dôjsť k zastaveniu ďalšieho vydávania úradných zvestí.²³

Gréckokatolícky biskupský úrad na výzvu reagoval vysvetlením, že úradné zvesti vydávané pod názvom *Rasporjaženija* nie sú periodickým tlačivom, ale čisto úradným orgánom biskupstva a ako také nepodliehajú pod vyššie citovaný zákon. Biskupstvo poukázalo na vydávanie podobných cirkulárov aj v diecézach rímskokatolíckej cirkvi, ako to robí aj Rímskokatolícke biskupstvo v Prešove, ktoré vydáva približne raz v mesiaci úradne zvesti pod názvom *Cirkulares Administratiarum Apostolicarum*.²⁴

Obsah pastierskeho listu našiel okrem negatívnej reakcie aj kladný ohlas medzi vládnyimi úradníkmi. Dr. Andrej Prusák, hlavný súdny radca a vedúci krajského súdu v Prešove, vypracoval článok do novín *Slovenská Sloboda* o liste prešovského biskupa. Viedol ho k tomu záujem o konsolidáciu pomerov na východnom Slovensku. Osobne gréckokatolíckych veriacich veľmi dobre poznal, keďže pochádzal z obce Kurima, nachádzajúcej sa neďaleko Bardejova. Obsah listu na neho zapôsobil priaznivým dojmom, najmä pasáž, v ktorej vysoký cirkevný hodnostár, akým bol otec biskup, prvýkrát podľa Dr. A. Prusáka vyhlásil, že nie každý gréckokatolík je automaticky Rusín. To mal byť konsolidačný prvok spomínaného listu, veď v tom období bola stále zaužívaná prax, že pod pojmom gréckokatolík sa rozumel aj Rusín a opačne. To vyvolávalo nevôľu u štátnych predstaviteľov. Dr. A. Prusák preto pokladal za povinnosť oboznámiť s obsahom listu aj širšiu slovenskú verejnosť, ktorá k obežníku gréckokatolíckej cirkvi nemala prístup.²⁵

V novinách *Slovenská Sloboda* č. 257 vyšiel článok pod názvom *Gréckokatolíci a sčítanie ľudu*: „Gréckokatolícky biskupský úrad v Prešove vydal

-
- 23 Porov. Tamže, Sčítanie ľudu a činnosť gr. kat. biskupstva. Gr. kat. biskupský ordinariát v Prešove, vydávanie úradných zvestí č. 7577/40. prez. zo dňa 6. 11. 1940.
- 24 Porov. Tamže, Sčítanie ľudu a činnosť gr. kat. biskupstva. Gr. kat. biskupský ordinariát v Prešove, vydávanie úradných zvestí č. 7694/40. prez. zo dňa 12. 11. 1940.
- 25 Porov. Tamže, Sčítanie ľudu a činnosť gr. kat. biskupstva. Gr. kat. biskupský ordinariát v Prešove, vydávanie úradných zvestí, novinársky článok, č. 7762/40. prez. zo dňa 13. 11. 1940.

*k veriacim obežník, v ktorom upozorňuje na význam blížiaceho sa sčítania ľudu a vyzýva katolíkov východného obradu, aby otvorene podľa pravdy vyznali svoju národnosť. Slováci nech sa hlásia za Slovákov, i keď sú gréckokatolíci a Rusíni za Rusínov. My Slováci vítame ten obežník, ako čin konsolidačný, lebo ako nikto z nás nechce poslovenčovať našich rusínskych občanov, práve tak nedovolíme, aby niekto paušálne z každého gréckokatolíka už pre jeho vieru urobil Rusína. Duch obežníka nd. Biskupského ordinariátu odstraňuje to posledné nedorozumenie, aké tu azda medzi nami bolo.*²⁶ Obsah článku musel predtým prejsť cenzúrou, keďže názor Dr. A. Prusáka nebol všeobecne prijatý. Článok bol scenzurovaný tak, že časť, v ktorej opisoval pastiersky list, bola prepísaná a vypustená. Sporným bodom v pôvodnom texte boli vety: „*Slováci nech sa hlásia za Slovákov, Rusíni za Rusínov. Biskupský úrad pri tom radí, aby naši bratia Rusíni netrieštili sa na Rusov, Ukrajincov a Malorusov, ale aby všetci spontánne sa prihlásili za Rusínov.*“²⁷ Prvá veta bola prepísaná a uverejnená v podobe ako je vyššie citovaná a druhá veta bola z článku vypustená. Celý článok nezapadol do akcie odnáródňovania Rusínov a ich poslovenčovania, ako to už skôr zdôraznil prešovský župan.²⁸

Dňa 7. novembra 1940 vydal prešovský župan nariadenie pre všetky štátne úrady a bezpečnostné zložky v Šarišsko-zemplínskej župe, aby vykonali vyšetrovanie duchovných, ktorí prečítali svojim veriacim inkriminovaný obežník. Vyšetrovanie mala urobiť štátna polícia alebo žandárstvo. Výsledok vyšetrovania mal byť zaslaný okresným úradom. Zároveň sa na duchovných, prípadne učiteľov alebo iné osoby, ktoré tento obežník verejne prečítali, mali vydať trestné oznámenia. Úlohou bezpečnostných zložiek bolo aj znemožnenie akéhokoľvek nátlaku (agitácie, propagandy) na gréckokatolíkov v tom smere, aby sa pri sčítaní ľudu hlásili za Rusínov. Kto by sa takého nátlaku dopustil, mal byť okamžite trestne stíhaný. Podozrivé duchovenstvo a učители boli pozorne sledovaní a okresné úrady v spolupráci s policajnými úradmi mali vypracovať menoslovy gréckokatolíckych duchovných a učiteľov, ktorí

26 Gréckokatolíci a sčítanie ľudu. In: *Slovenská Sloboda*, 10. 11. 1940, s. 2.

27 ŠA Prešov, f. ŠZŽ-ŠB, sign. 255. Sčítanie ľudu a činnosť gr. kat. biskupstva. Gr. kat. biskupský ordinariát v Prešove, vydávanie úradných zvestí, novinársky článok, koncept článku.

28 Porov. SNA, fond 209 (ÚŠB), šk. 290. Opis listu č. 735/prez.1940 zo dňa 13. 2. 1940.

nemajú slovenské štátne občianstvo. Popri týchto zoznamoch mali predložiť aj zoznam štátne nespoľahlivých duchovných a učiteľov, ktorí boli slovenskými občanmi.²⁹

V priebehu nasledujúcich šiestich dní prebehlo vyšetovanie a v jednotlivých okresoch boli zavedené požadované opatrenia. Trestné oznámenia boli podané na gréckokatolíckych kňazov z okresov Sabinov, Medzilaborce, Humenné, Michalovce a Politickej expozitúry Vyšný Svidník. Najviac obvinených kňazov bolo z okresu Sabinov. Gréckokatolícki duchovní Andrej Greš z farnosti Čirč, Alexej Čabiňák z farnosti Vislanka, Irenej Bačinský z farnosti Lutina, Jakub Millý z farnosti Kyjov, Teodor Kellö z farnosti Hradisko boli odsúdení na peňažný trest vo výške 5 000 Ks alebo 15-dňové väzenie. Neskôr k nim pribudol aj Štefan Beskid z farnosti Orlov. Ďalší kňazi boli – z farnosti Cernina Michal Kellö a Július Župan z farnosti Hrabovčik. Spomínané farnosti spadali do Politickej expozitúry Vyšný Svidník. V Medzilaboreckom okrese bolo podané jedno trestné oznámenie na Olivera Žatkoviča z farnosti Výrava a rovnako aj v okrese Humenné bol obvinený Juraj Párnahaj z farnosti Hostovice. V Michalovciach obvineniu čelil predstavený redemptoristov Metod Dominik Trčka.³⁰

Zaujímavé riešenie našli bezpečnostné zložky, aby zabránili čítaniu obežníka v Prešove, keď od miestneho arcidekana a farára Mirona Petraševiča si vynútili osvedčenie tohto znenia: *„Osvedčujem sa týmto, že nariadenie gr. kat. biskupského ordinariátu zo dňa 21. októbra 1940 čís. 5700/1940 uverejnené v „Razporjaženijach“ čís. 9/40 som dosiaľ veriacim z kancla nečítal a ani nehodlám tak urobiť, lebo toto nariadenie takýto rozkaz alebo pokyn vôbec neobsahuje. Nariadenie nemá náboženský ráz, a preto náleží to čisto od duchovných, že akým spôsobom poučia svojich veriacich o ich právach*

29 Porov. ŠA Prešov, f. ŠZZ-PS, sign. 572. Sčítanie ľudu 1940, nátlak na gr. kat. pospolitosť. Nariadenie župana č. 3830/1940 prez., zo dňa 7. 11. 1940.

30 Tamže, Sčítanie ľudu 1940, nátlak na gr. kat. pospolitosť. Hlásenie z okresu Sabinov č. 1146/1940 zo dňa 4. 12. 1940; Hlásenie z politickej expozitúry Vyšný Svidník zo dňa 12. 11. 1940; Hlásenie výsledkov trestného pokračovania zo dňa 20. 1. 1941; Hlásenie z okresu Humenné zo dňa 15. 11. 1940; Trestné oznámenie na Metoda Dominika Trčku zo dňa 4. 12. 1940. K redemptoristovi Trčkovi pozri: MANDZÁK, A.: Evanjelium prepasírované vlastným životom. Kapitoly zo života mučeníka Metoda Dominika Trčku, CSsR. In: *Misionár*, roč. 24, august 2007, č. 8, s. 7 – 8.

*a povinnostiach pri sčítaní ľudu.*³¹ Medzi jednotlivými hláseniami z okresov Šarišsko-zemplínskej župy sa už podobné nevyskytuje, ale mohlo ísť o spôsob, akým kňazom zabránili čítať obežník pre veriacich v chráme.

Sčítanie obyvateľstva sa konalo v decembri a aj počas jeho priebehu zaviedli špeciálne opatrenia, aby najmä gréckokatolícki duchovní neovplyvňovali veriacich. Úrady očakávali činnosť protištátnych živlov v podobe ovplyvňovania obyvateľstva, aby sa hlásilo k národnosti ruskej, rusínskej alebo maďarskej, taktiež predpokladali, že by mohlo dôjsť k akémusi kontrolovaniu a terorizovaniu sčítacích komisárov. Preto bolo žandárstvo a polícia privedené do stavu pohotovosti v dňoch 11. až 15. decembra, keď sa konalo sčítanie obyvateľstva. Ich úlohou bolo okamžite zakročiť proti akýmkoľvek agitačným a propagandistickým akciám v rusínskom, ruskom a maďarskom smere. Pri zabezpečovaní priebehu sčítania obyvateľstva vypomáhali aj príslušníci Hlinkovej gardy. Bezpečnostné zložky sledovali všetky protištátne živly, za ktoré okrem Židov pokladali aj tzv. „ruskú“ a „rusínsku“ inteligenciu, teda gréckokatolíckych kňazov a učiteľov. Pozorovali ich činnosť, kontakty, rôzne stretnutia agitačného charakteru.³² Protištátne živly, za ktoré boli gréckokatolícki duchovní pokladaní, sa mali podľa predpokladov vládnych orgánov vynaliezavo a rafinovane podieľať na ovplyvňovaní výsledkov sčítania. Počítalo sa aj s prejavmi násillia pri uskutočňovaní ich nepriateľských zámerov.³³

Postupne prichádzajúce hlásenia od bezpečnostných orgánov svedčili o pokojnom priebehu celého sčítania obyvateľstva a za najväčšiu agitačnú akciu bol označený pastiersky list prešovského biskupa. Hladký priebeh sčítania nenarušili rušivé protištátne živly, ako sa to vopred predpokladalo.³⁴

31 Porov. ŠA Prešov, fond ŠZŽ-PS, sign. 572. Sčítanie ľudu 1940, nátlak na gr. kat. pospolitosť. Hlásenie prezídia policajného riaditeľstva v Prešove zo dňa 11. 11. 1940.

32 Bezpečnostné zložky mali pozorovať hostiny, večierky, zvýšený ruch v kaviarňach, hostincoch, krčmách i obchodoch. Nápadné spôsoby obsluhy v obchodoch a verejných lokáloch, zneužívanie školskej mládeže a výchovy na agitáciu a propagandu v ruskom, rusínskom alebo maďarskom smere slovom alebo písmom na zvláštnych letákoch alebo v školských zošitoch, zneužívanie kostolov. Porov. Tamže, Sčítanie ľudu 1940, nátlak na gr. kat. pospolitosť. Sčítanie ľudu 1940, bezpečnostná služba zo dňa 11. 12. 1940.

33 Porov. Tamže.

34 Porov. Tamže, sign. 572. Sčítanie ľudu 1940, nátlak na gr. kat. pospolitosť.

Na Slovensku sa ku gréckokatolíckej cirkvi prihlásilo 176 341 gréckokatolíkov, z ktorých bolo 115 060 slovenskej národnosti, 49 784 rusínskej národnosti, 9 265 ruskej národnosti, 197 ukrajinskej národnosti a 2 035 inej, prevažne rómskej národnosti.³⁵ V porovnaní so sčítaním obyvateľstva v roku 1938 zistený počet gréckokatolíkov predstavoval ich úbytok približne o 5 000, alebo ako sa domnieval Štátny úrad štatistický, išlo o sčítaciu chybu v roku 1938.³⁶

Výsledky sčítania obyvateľstva poslúžili ako pádny argument župana Dr. A. Dudáša pri vznesení požiadaviek na zrušenie výchovno-vzdelávacích inštitúcií gréckokatolíkov. V januári 1941 znovu podal návrh, aby bola zrušená Gréckokatolícka ruská učiteľská akadémia v Prešove a pre potreby rusínskej menšiny navrhol vytvorenie rusínskej pobočky pri Učiteľskej akadémii v Michalovciach. Zároveň žiadal nahradenie učiteľov rusínskej národnosti vyučujúcich v slovenských školách učiteľmi Slovákmi. Celkovej podpore gréckokatolíkov slovenskej národnosti mala napomôcť aj snaha o presvedčenie biskupa P. P. Gojdiča, OSBM, aby bral do úvahy výsledky sčítania, ktoré nehovorili v prospech Rusínov a v slovenských farnostiach zaviedol slovenské kázne.³⁷

Na Slovensku sa oveľa viac ako rusínska otázka riešila židovská otázka, ktorej riešenie prinieslo smrť väčšine židovskej populácie v Slovenskej republike. Stupňujúce sa násilie vytvorené právnymi úpravami privádzali Židov do bezvýchodiskových situácií, keď im neostávalo nič, iba život a aj o ten mali byť pripravení v koncentračných táboroch. Gréckokatolícky biskup P. P. Gojdič s duchovenstvom preukazovali židovským rodinám hrdiskú pomoc v podobe vydávania pravých aj nepravých krstných listov, ukrývania cenností, zabezpečovania prezidentských výnimiek a ukrývania prenasledovaných.³⁸ Biskup P. P. Gojdič, vydal niektorým gréckokatolíckym kňazom poverenie

35 Porov. SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 290. Gréckokatolícky ordinariát v Prešove a jeho pomer k SR a k slovenským záujmom, č. 47/III/ŠB/1941 zo dňa 18. 1. 1941.

36 Porov. ŠA Prešov, f. ŠZŽ-PS, sign. 572. Sčítanie ľudu 1940, nátlak na gr. kat. pospolitost'. Štatistika obyvateľstva gr. kat. náboženstva podľa národnosti, č. 761/I-41 zo dňa 24. 6. 1941.

37 Porov. SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 290. Gréckokatolícky ordinariát v Prešove a jeho pomer k SR a k slovenským záujmom, č. 47/III/ŠB/1941 zo dňa 18. 1. 1941.

38 Porov. Archív Ústavu pamäti národa (A ÚPN) Bratislava, f. KS ZNB S-ŠtB Košice, inv. č. V-745/2, Teodor Rojkovič.

krstiť a vydávať pravé alebo aj nepravé krstné listy.³⁹ Tieto aktivity neostali bez pozornosti bezpečnostných zložiek štátu, a tak v prípade niektorých duchovných sa vykonalo vyšetrovanie, po ňom nasledovalo zatknutie a internácia v Ilave. Medzi vyšetrovaných kňazov patrila Peter Dudinský – farár v Ihl'anoch, ktorý podľa zápisnice z vyšetrovania udelil krst 210 Židom. Istý čas bol zaistený v Ilave.⁴⁰ Vyšetrovanie viedli aj proti Michalovi Szabatovi – farárovi z Laškoviec.⁴¹ Na oboch boli vznesené obvinenia, že sa týmto konaním obohacovali. Prinajmenšom v prípade Petra Dudinského išlo o falošné obvinenie, keďže mu za nezištnú záchranu Židov počas holokaustu, bolo v roku 1994 in memoriam udelené vyznamenanie Spravodlivý medzi národmi. Titul Spravodlivý medzi národmi v roku 1997 udelili in memoriam aj kňazovi Michalovi Mašlejovi z Oľšavice. Osobným zánietením a pomocou farníkov zachránil niekoľko desiatok prenasledovaných židovských spoluobčanov.⁴²

Popri eparchiálnych kňazoch sa do prebiehajúcej pomoci zapojili aj rehoľníci. Redemptoristi v Michalovciach⁴³ a rehoľné sestry rádu sv. Bazila Veľkého spravujúce dievčenský internát a sestry Kongregácie služobníc Neпоškvrnenej Panny Márie spravujúce eparchiálny sirotinec v Prešove, ktoré v internáte a sirotinci ukrývali židovské deti.⁴⁴

V súvislosti so záchranou Židov sú nám zatiaľ známe len dva vyššie spomínané prípady vyšetrovania, ale pri pokračujúcom výskume sa azda objavia ďalší gréckokatolícki duchovní, ktorí boli perzekvovaní za pomoc Židom. Je to tak aj preto, že tejto oblasti histórie gréckokatolíckej cirkvi sa nevenovala dostatočná pozornosť a prebiehajúci výskum je len na začiatku. Napriek tomu je jedným z výsledkov výskumu aj udelenie vyznamenania Spravodli-

39 Porov. Svedectva Michala Lukáča – Spitzera zo dňa 6. 12. 2006. Archív autora.

40 Porov. SNA, f. 209 (ÚŠB), šk. 934. Gréckokatolícky farár Peter Dudinský v Hodermarku – pokrstenie 210 Židov na gr. kat. Zápisnica zo dňa 30. 6. 1944.

41 Porov. Falšované krstné listy. Namiesto mŕtvych vpisoval do matriky Židov. In: *Slovenská Sloboda*, 30. 1. 1943, s. 2.

42 Porov. BORZA, P.: *Dejiny gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v období II. svetovej vojny (1939 – 1945)*. Prešov 2006, s. 166.

43 Porov. MANDZÁK, A.: Čriepky našich dejín. Židovská otázka v Michalovciach a redemptoristi. In: *Misionár*, roč. 25, jún 2008, č. 6, s. 48 – 54.

44 Porov. Svedectvo Judit Knellerovej zo dňa 5. 12. 2006 a Marianny Zachovej zo dňa 2. 1. 2007. Archív autora.

vý medzi národmi blahoslavenému biskupovi P. P. Gojdičovi, OSBM, ktorý zohrával hlavnú úlohu medzi gréckokatolíckymi duchovnými pri záchrane prenasledovaných Židov. Vyznamenanie mu bolo udelené in memoriam 27. januára 2008 v Bratislave.

Blahoslavený biskup Pavel Peter Gojdič, OSBM, kňazi Michal Mašlej a Peter Dudinský, všetci traja ocenení in memoriam vyznamenaním Spravodlivý medzi národmi za nezištnú pomoc Židom sú svedectvom, že z prostredia gréckokatolíckej cirkvi sa vykonávala sústredená a organizovaná pomoc ohrozeným Židov.

Formy perzekúcií opísane v tejto štúdii predstavujú výber charakteristických postupov predstaviteľov režimu Slovenskej republiky k duchovným gréckokatolíckej cirkvi, ktorí vystupovali na obranu národnostných práv Rusínov a zároveň bránili aj svoje slobodné postavenie v spoločnosti. Najintenzívnejšie akcie represívneho charakteru prebiehali od roku 1939 do roku 1943, keď nastal obrat vo vojne. Po roku 1943 je badateľný nezáujem o riešenie rusínskej otázky. Napriek tomu pretrvávalo napätie medzi režimom a gréckokatolíckou cirkvou počas celého šesťročného obdobia trvania Slovenskej republiky.

HOSPODÁRSKE DEJINY

Perzekúcie v hospodárskej sfére Slovenska v rokoch 1939 – 1945¹

LUDOVÍT HALLON, MIROSLAV SABOL

Úvod

Priaznivé podmienky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky (1939 – 1945) na pozadí vojnovnej konjunktúry poskytli viacerým vrstvám spoločnosti nové možnosti podnikateľských aktivít, osobného rastu a zvýšenia životnej úrovne. Legislatíva, ideológia a celkový represívny charakter súdobého totalitného režimu však postupne vyvolali aj v hospodárskej oblasti rôzne formy perzekúcie jednotlivcov a celých etnických, náboženských a politických skupín obyvateľstva. Formy perzekúcie záviseli od charakteru postihnutých osôb a skupín, ďalej od typu hospodárskeho subjektu, v ktorom sa odohrávali, ako aj od vývojovej etapy režimu a zmien hospodársko-politických, vojensko-politických a spoločenských podmienok života v krajine. Na podklade uvedených faktorov sa menila intenzita a hĺbka represívneho charakteru perzekúcií. Vzniklo celé spektrum možných postihov od šikanovania zamestnancov a znižovania plátov cez prepúšťanie z politických a rasových dôvodov, ďalej cez konfiškácie majetku a postihy bezpečnostnými zložkami, ako boli domové prehliadky, dočasné zadržanie, krátkodobé väznenie, až po dlhodobé zatýkanie spojené s výsluchmi a mučením, deportácie do vyhladzovacích táborov a od jesene 1944 aj rozsudky smrti. Podľa sledovaných kritérií sa pokúsime vyčleniť základné typy osôb a skupín postihnutých v hospodárskej sfére, ako aj hlavné formy perzekúcií v jednotlivých druhoch hospodárskych subjektov v závislosti od politického, sociálno-ekonomického a vojensko-politického vývoja. Typológiu perzekúcie budeme demonštrovať na konkrétnych príkladoch z praxe.

Hneď na začiatku treba konštatovať, že podobne ako v iných oblastiach života spoločnosti aj v hospodárstve bola hlavným a najviac postihnutým objektom perzekúcií židovská komunita. V prvej fáze protižidovských opatrení súdobého režimu sa perzekúcie uskutočňovali predovšetkým v rovine majetkových práv a hospodárskeho postavenia Židov. Antisemitská legislatíva

1 Štúdia vznikla v spolupráci s agentúrou na podporu výskumu a vývoja v rámci realizácie projektu č. APVV-51-017105 *Slovensko v 20. storočí*.

najskôr narušila právnu istotu židovských podnikateľov, spochybnila ich majetkové práva a následne viedla k úplnému vyvlastneniu majetku približne 12 tisíc židovských podnikateľov, ako aj židovských vlastníkov pôdy a k úplnému vylúčeniu Židov z podnikateľskej sféry. My sa však namiesto arizácií zameriame v tejto práci predovšetkým na postavenie židovského zamestnanca a na mechanizmus prehlbovania jeho perzekúcie vo vybraných typoch hospodárskych subjektov. Situácia v hospodárskej sfére mala vo vzťahu k židovskej komunite aj ďalšie špecifiká. Práve tu našli niektorí Židia dočasné alebo trvalé útočisko ako tzv. hospodárski Židia na podklade pracovných povolení alebo známych prezidentských výnimiek. Viaceré podniky a centrálné hospodárske inštitúcie sa zároveň stali významnou platformou odboja a zázemím príprav Slovenského národného povstania (SNP). Súčasťou odbojovej činnosti v hospodárskych subjektoch bola aj záchrana židovských spolupracovníkov. Druhú najviac postihnutú skupinu predstavovali obyvatelia českého pôvodu, prisťahovaní na Slovensko v medzivojnovom období. Títo boli v prvom období existencie slovenského štátu vylučovaní z hospodárskeho života skôr a vo väčšom rozsahu než príslušníci židovskej komunity. Pozícia Čechov sa tiež menila v závislosti od celkového vývoja a situácie v jednotlivých podnikoch.

Už od prvých dní existencie Slovenskej republiky (1939 – 1945) nový režim nespravodlivo stíhal aj niektoré skupiny slovenského obyvateľstva. Išlo najmä o príslušníkov evanjelickej cirkvi, stúpcov ľavicových a vládnych strán medzivojnovnej Československej republiky (ČSR), ďalej o bývalých vládnych činiteľov a účastníkov odboja, pôsobiacich v rôznych odvetviach hospodárstva. K uvedeným skupinám postupne pribúdali dočasní stúpenci a spolupracovníci súdobého totalitného režimu, ktorí začali podporovať odboj a zapojili sa do hospodárskych príprav SNP. Perzekúcie voči Slovákom mali spočiatku len mierne formy. V najväznejších prípadoch mohli mať podobu domových prehliadok, krátkodobého zadržania a výsluchov. Tvrďšie boli najmä postihy vedúcich postáv komunistického odboja. Po zmene vojensko-politickej situácie na jeseň 1944 však aj v hospodárstve nadobudli perzekúcie extrémne formy rozsudkov smrti, popráv a odsunov do vyhladzovacích táborov. Mnohí príslušníci majoritného slovenského obyvateľstva sa týmto dostali do pozície menšinových perzekvovaných skupín, ako boli Židia alebo Česi. Špecifickým znakom politicky motivovaných perzekúcií osôb slovenskej ná-

rodnosti v hospodárskej oblasti bol ich cieľový, často skrytý, hospodársky zámer, a to ovládnuť pozície predstaviteľov medzivojnového režimu v podnikovej sfére.

Všetky uvedené formy perzekúcií iniciovala súdobá vládna moc a väčšina z nich bola zakotvená v legislatíve. V období Povstania na jeseň 1944 sa však objavili aj nové formy radikálnych postihov, ktoré nemali podporu v legislatíve, ani v rozhodnutiach vládnych miest, ale boli dôsledkom nedostatočnej kontroly, chaosu a svojevôľe ozbrojených skupín, vystupujúcich ako súčasť partizánskeho hnutia. Rôzne excesy týchto nepravidielných ozbrojených jednotiek boli namierené proti skutočným alebo domnelým hospodárskym predstaviteľom režimu Slovenskej republiky (1939 – 1945), proti osobám nemeckej národnosti a voči niektorým ďalším skupinám obyvateľstva. Medzi perzekúcie hospodárskeho charakteru by sme tiež mali zaradiť rekvirácie zásob a rôznorodé formy poškodzovania majetku hospodárskych subjektov a fyzických osôb, ktoré sa začali práve na jeseň 1944 v období SNP. Ďalej v nich pokračovali okupačné nemecké jednotky a napokon vo veľkom rozsahu Červená armáda. Do tejto práce, najmä vzhľadom na plochu, ktorú máme k dispozícii, sme však problematiku rekvirácií a poškodzovania majetku nezaradili. Príklady perzekúcií uvádzame z niektorých základných typov hospodárskych subjektov, ako boli súkromno-kapitalistické podniky (komerčné banky), družstvá a ich centrály (roľnícke vzájomné pokladnice), centrálné podniky s majoritnou účasťou štátu (oblastné elektrárne) a podniky pod kontrolou nemeckého kapitálu (Dynamit-Nobel, Apollo).

Postavenie príslušníkov židovskej komunity v zamestnaneckom pomere

Tradičnou oblasťou hospodárskych aktivít židovskej komunity bolo bankovníctvo. Okrem vplyvnej kapitálovej pozície boli Židia v bankovníctve činní aj ako vyhľadávaní spoľahliví zamestnanci. V národne slovenských bankách však boli už v medzivojnových rokoch z nacionálno-ideologických dôvodov nahradzovaní úradníkmi slovenského pôvodu. Situácia sa paradoxne zmenila práve po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945), keď na pozadí procesu koncentrácie peňažníctva čelné slovenské banky (Tatra banka, Sedliacka banka) prevzali spolu s inonárodným bankovníctvom aj desiatky židovských zamestnancov. Tatra banka po ovládnutí slovenskej vetvy koncernu Česko-

moravskej banky (bývalá Legiobanka) v rokoch 1941 – 1942 zvýšila počet úradníkov židovského pôvodu na 31 osôb. Väčšina z nich zastávala vysoké posty riaditeľov pobočiek, vedúcich oddelení, prokuristov a iné významné funkcie. Vstupom do Tatra banky židovskí úradníci postupne stratili vyššie funkcie. Podľa súboru uznesení vlády z jesene 1940 mohli Židia zastávať len miesta radových zamestnancov a ich mesačná mzda nesmela prekročiť 1 500 Ks. Typickým prejavom represívneho charakteru súdobého režimu v internej legislatíve Tatra banky bol nový paragraf služobného poriadku. Ustanovenia tohto poriadku sa nevzťahovali na židovských zamestnancov, lebo spadali pod systém protižidovského zákonodarstva. Pokiaľ išlo o ich pozície v banke poriadok uvádzal nasledovanú zásadu: „...*Vo všeobecnosti musí sa zachovávať pravidlo, že židovský zamestnanec nesmie byť poverený funkciou, ktorou by sa stal predstaveným árijskému zamestnancovi...*“²

Banka mohla Židov zamestnávať len na základe pracovného povolenia, vydaného za vysoké poplatky Ústredným hospodárskym úradom. V prípade, že správa Tatry nedokázala jednoznačne zdôvodniť hospodársku potrebu odbornosti toho-ktorého Žida, musel byť prepustený. S prehlbovaním antisemitickej politiky režimu sa však pomer vedenia banky a najmä radových úradníkov k židovským zamestnancom začal meniť. Napriek zákazu boli Židom ponechané platy zodpovedajúce ich kvalifikácii a odbornosti do jesene 1941. Až vyhláška Ústredného hospodárskeho úradu z 23. 9. 1941, ktorá nariadzovala okamžite znížiť platy Židov na hranicu určenú príslušným legislatívnym opatrením, donútila správu Tatry k mzdovým úpravám. U najlepších odborníkov si však vedenie dovolilo posunúť hornú hranicu príjmov na 1 726 Ks.³ Od roku 1942 v atmosfére deportácií do vyhladzovacích táborov sa vedúce osobnosti banky pokúšali za stále ťažších podmienok predlžovať pracovné povolenia (tzv. žlté legitimácie) židovských spolupracovníkov. Predĺženie po-

2 *Služobný poriadok Tatra banky. Služobný poriadok, platový poriadok, disciplinárny poriadok, penzijné pravidlá Tatra banky.* Bratislava 1941, strana (s.) 7; Správa o stave a sociálnej štruktúre zamestnancov Tatra banky na zasadnutí správneho a dozorného výboru banky 16. 12. 1942. Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Tatra banka (ďalej TB) – zápisnice ústredia, škatuľa (šk.) 20, inventárne číslo (inv. č.) 90.

3 Správy o personálnych otázkach na zasadaniach správneho a dozorného výboru Tatra banky september až december 1941. Tamže, šk. 18, inv. č. 88.

čas roka 1942 docielili v prípade 14 najvýznamnejších odborníkov. Ostatní židovskí úradníci z pôvodného počtu 31 osôb museli byť prepustení, čo v ich prípade znamenalo deportáciu a od jesene 1942 v lepšom prípade domáci pracovný tábor. Podľa inštrukcií ministerstva financií a Ústredného úradu práce z marca 1944 mali podniky a inštitúcie prepustiť aj zostávajúcich židovských zamestnancov a vydávanie pracovných povolení sa malo zrušiť. Počet Židov v Tatra banke klesol do leta 1944 na 12 osôb. Štyria z nich pracovali v centrále banky v Bratislave a ďalší po jednom v ôsmich pobočkách.⁴ Od vypuknutia SNP boli všetci nezvestní a v decembri 1944 oficiálne prepustení. V skutočnosti sa ukrývali na neznámych miestach. Po vstupe nemeckej armády na Slovensko by ich totiž čakal odsun do koncentračných táborov. Pracovné povolenia už neznamenal zabezpečenie ochrany a tzv. prezidentskú výnimku mal iba jeden zo židovských úradníkov. Viacerí zamestnanci banky Židom s najväčšou pravdepodobnosťou pomáhali a zrejme im aj poskytli úkryt. Dokazuje to aj fakt, že z posledných dvanástich židovských úradníkov sa najmenej 8 dožilo oslobodenia.⁵

Postavenie osôb českej národnosti v hospodárskej sfére

Bankovníctvo poskytovalo veľa príkladov perzekúcií a rôznych polôh vzťahu k prenasledovaným skupinám obyvateľstva aj v prípade osôb českého pôvodu. Mnohí Česi pracovali v slovenských pobočkách českých bánk, ďalej v bankách ovládaných českým kapitálom, ale aj v národne slovenských peňažných ústavoch, kde dokonca zastávali najvyššie funkcie v manažmente. Platilo to najmä o Slovenskej banke, kde v medzivojnových rokoch pôsobili dvaja českí riaditelia Leopold Vališ a Václav Kunz, ako aj o vlajkovej lodi národne slovenského kapitálu Tatra banke. V najvyššej funkcii hlavného

-
- 4 Správa o prepúšťaní židovských zamestnancov na zasadnutí správneho a dozorného výboru Tatra banky 24. 2. 1942. Tamže; Správa o stave a profesiovej štruktúre zamestnancov Tatra banky na zasadnutí správneho a dozorného výboru 21. 5. 1943. Tamže, šk. 20, inv. č. 90; Správa o prepúšťaní židovských a českých zamestnancov na zasadnutí správneho a dozorného výboru Tatra banky 8. 3. 1944. Tamže, šk. 22, inv. č. 92.
- 5 Správa o prepustení nezvestných židovských zamestnancov na zasadnutí správneho a dozorného výboru Tatra banky 20. 12. 1944. Tamže, šk. 24, inv. č. 94; Správy o personálnych otázkach na zasadnutí dočasnej správy Tatra banky júl až september 1945. SNA, f. Povereníctva financií, šk. 636.

riaditeľa tu pred rokom 1939 figuroval český úradník Karol Hellmuth ako reprezentant agrárneho kapitálu a vládnej agrárnej strany, ktorá banku počas medzivojnovej ČSR prevzala do sféry vplyvu. Po vzniku slovenského štátu sa zástupcovia českého kapitálu v manažmente slovenských bánk stali terčom tvrdých útokov. Podobná situácia bola v podnikoch kapitálovo ovládaných štátom, ako napríklad oblastné elektrárne, kde pracovali viacerí českí úradníci a manažéri.

Napríklad Tatra banka prijala opatrenia vo vzťahu k českým zamestnancom už koncom marca 1939. V zmysle propozícií vládneho režimu mohli v banke ostať len českí úradníci žijúci v zmiešaných česko-slovenských manželstvách. Prepustení mali byť aj Česi zo zmiešaných manželstiev v prípade, že sa v minulosti dopúšťali „protislovenských postojov“. Vedenie banky do konca júna 1939 uvoľnilo najmenej piatich popredných českých úradníkov, napríklad vysokého funkcionára obchodnej správy v Bratislave Františka Nedošínskeho, ktorý v banke pracoval od začiatku 20. rokov. Nedošínsky musel odísť napriek tomu, že jeho manželka bola Slovenka. Ako dôvod sa uvádzalo, že: „...svojho času sa dopustil hrubého a záškodného udavačstva na mnohých úradníkov Slovákov...“.⁶ Pracovný pomer bol rozviazaný aj s ďalším funkcionárom bratislavskej filiálky Františkom Očenáškom. Tieto opatrenia niesli punc „nápravy chýb“ z minulosti. Viacerí úradníci sa preto s nimi stotožňovali. Prepúšťanie sa dialo pri zachovaní všetkých práv na odstupné a na prostriedky uložené v penzijnom fonde banky. Po prvej vlne personálnych čistiek ostalo v banke jedenásť Čechov so slovenským štátnym občianstvom na podklade sobáša so Slovenkami. Možnosť ďalej zamestnávať cudzích štátnych príslušníkov závisela od špeciálneho povolenia Krajinského úradu. Okrem Čechov sa uvedená zásada týkala aj všetkých ostatných cudzincov. Na jeseň 1939 požiadala Tatra banka o obnovenie zmlúv s trinástimi zamestnancami bez štátneho občianstva. Boli medzi nimi aj Maďari a Nemci. Krajinský úrad povolil predĺženie zmlúv iba v ôsmich prípadoch. Napríklad nemecký štátny príslušník F. Lhotský z filiálky v Ilave nedostal povolenie zotrvať v zamestnanectve napriek zárukám vedenia Deutsche Partei.⁷

6 Správa o personálnych otázkach na zasadnutí obchodnej správy Tatra banky 30. – 31. marca 1939. SNA, f. TB – zápisnice ústredia šk. 37, inv. č. 117.

7 Správy o personálnych otázkach na zasadaniach správneho a dozorného výboru Tatra banky v septembri až decembri 1939. Tamže, šk. 16, inv. č. 85.

K 1. aprílu 1939 prepustila Tatra banka aj svojho najvýznamnejšieho českého úradníka Karola Hellmutha. Vzhľadom na skutočnosť, že bývalý hlavný riaditeľ našiel na Slovensku okrem úspešnej profesiovej kariéry aj celoživotnú družku, mal potenciálnu možnosť požiadať o štátne občianstvo, a tým aj o novú zmluvu v banke. Dobre si však uvedomoval podstatnú zmenu svojej pozície. Ako bývalý zástupca vládnych finančných inštitúcií a exponent agrárneho kapitálu nemohol ďalej pôsobiť v manažmente banky. Musel by sa vzdať najvyššej funkcie a pracovať na niektorom z nižších postov, čo bolo pre neho neprijateľné. Preto oficiálne sám požiadal o rozviazanie pracovného pomeru. Vzhľadom na zmluvné podmienky s bankou neodchádzal s prázdnyimi rukami. Prepustenie najvyššieho úradníka stálo Tatra banku približne 220 tis. Ks. K. Hellmuth sa však cítil hlboko dotknutý. Prepustenie chápal ako zneuctenie svojich dlhoročných zásluh. Po vojne zaslal vedeniu Tatra banky obsiahly list, kde požadoval vysoké odškodné. O prepustení uviedol: „...*Vím, že budete poukazovati na tehdejší politickou situaci, ale podobnou křivdu a poškození třeba proto v dnešní době napravití ...všechny potíže, s kterými jsem musel bojovati, ...ta zuřivá zášť proti mně bez věcných podkladů, ale jen jedině z toho důvodu, že jsem byl Čechem...*“⁸

Perzekúcie určitých skupín obyvateľstva na podklade legislatívy súdobého totalitného režimu sa hneď v prvom pláne realizovali vo vládnych úradoch, štátnych inštitúciách, ako aj v podnikoch ovládaných štátom. Charakteristickým príkladom boli oblastné elektrárne ako podniky strategického významu s väčšinovým kapitálovým podielom štátu. Už na jeseň 1938 vládne kruhy autonómneho Slovenska vyvinuli sústredené úsilie na odstránenie nežiaducich osobností z vedúcich miest v elektrárnach a ich nahradenie exponentmi nového režimu. Práve tu sa odhalil jeden z cieľových zámeroch perzekúcií a ich legislatívneho zakotvenia ovládnutie kľúčových hospodárskych pozícií v krajine nastupujúcou vládnu garnitúrou. Z piatich oblastných elektrárenských podnikov, ktoré pôsobili na území Slovenska od 20. rokov minulého storočia s cieľom presadiť veľkoplošnú systematickú elektrifikáciu vo všetkých regiónoch krajiny, prepustili roku 1939 viacerých ťažko nahra-

8 List K. Hellmutha obchodnej správe Tatra banky z 12. 7. 1945. Archív Národnej banky Slovenska, osobné spisy; Správa o personálnych otázkach na zasadaní obchodnej správy Tatra banky 30. – 31. marca 1939. SNA, f. TB – zápisnice ústredia šk. 37, inv. č. 117.

ditel'ných českých technikov. Napríklad z podniku Západoslovenské elektrárne musel odísť vynikajúci odborník Dr. Ing. Karel Böhm, technický riaditeľ a projektant mnohých tepelných elektrární. Najvyššiu funkciu zo všetkých postihnutých osôb zastával Ing. František Kunovjáneek, riaditeľ oblastného podniku Južnoslovenské elektrárne. Išlo o vysoko kvalifikovaného a mimoriadne schopného odborníka, absolventa technických škôl vo Švajčiarsku, ktorý mal zásadný podiel na budovaní uvedeného podniku. Na jeseň 1938 sa mu podarilo čiastočne napraviť škody spôsobené elektrárniam v dôsledku Viedenskej arbitráže. Podnik vtedy stratil dve tretiny elektrifikovaného územia a technickej základne. Po vzniku slovenského štátu bol F. Kunovjáneek napriek zásluhám zbavený funkcií pre českú národnosť a kritický postoj voči rezortnému ministerstvu. Poukazoval na nedôslednosť jeho zástupcov na maďarsko-slovenských rokovaníach o delení majetku elektrární. Musel odísť zo Slovenska do Protektorátu, kde bol vystavený ďalšiemu prenasledovaniu a väzneniu. Pohnuté osudy podlomili jeho zdravie a krátko po vojne zomrel na mozgovú mŕtvicu.⁹

Vzťah k českým zamestnancom sa postupne menil v ďalších fázach vývoja súdobého režimu, podobne ako v prípade Židov. Národne slovenské banky museli práve v kulmináčnom období vývoja režimu počas rokov 1941 – 1942 prijať množstvo nových českých úradníkov z inonárodných bánk, likvidovaných v rámci procesu koncentrácie peňažníctva. Konkrétne Tatra banka prevzala 32 Čechov z bývalého koncernu Česko-moravskej banky na Slovensku. V druhej polovici roka 1942 desať z nich prepustila. Vzhľadom na rast obchodnej agendy a nedostatok odborníkov, najmä v dôsledku prepúšťania Židov, bola však správa Tatry donútená niekoľkých českých úradníkov opäť zamestnať. V máji 1943 pracovalo v Tatra banke, čiže v najväčšom peňažnom ústave Slovenska, celkom 42 Čechov. Vysoká kvalifikácia a bohaté skúsenosti týchto pracovníkov predstavovali natoľko silný argument, že správa banky ponechávala troch Čechov vo funkciách vedúcich filiálok a oddelení bratislavskej centrály. Ďalší trinásť pracovali na významných postoch prokuristov

9 Memorandum riaditeľov oblastných elektrární z 15.1.1940. Podnikový archív Východoslovenských elektrární (ďalej PA VSE), f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracovaný fond); Čo sa deje v slovenskej elektrizácii. *Politika*, 15. 4. 1940, s. 75 – 76, 89; SLÁDEK V. a kol.: *Elektrárnenstvo na Slovensku 1920 – 1994*. Bratislava 1999, s. 402.

a disponentov.¹⁰ K zníženiu početného stavu českých zamestnancov banka pristúpila až od konca roka 1943 v dôsledku neúmerne vysokých osobných nákladov a pod politickým tlakom vládnych miest. Na Čechov sa vzťahovali opatrenia ministerstva financií a Ústredného úradu práce z jari 1944 smerujúce k likvidácii pracovných povolení cudzincom. Konečný stav českých úradníkov v Tatra banke z jesene 1944 predstavoval 24 osôb.¹¹

Politicky motivované perzekúcie osôb slovenskej národnosti s hospodárskymi cieľmi

Príslušníci väčšinového slovenského národa boli v zmysle národnej politiky a ideológie vládnych kruhov Slovenskej republiky (1939 – 1945) privilegiovanou skupinou obyvateľstva vo vzťahu k inonárodným a ďalším menšinovým skupinám. Slováci stáli mimo dosahu diskriminačných legislatívnych opatrení, zameraných na minoritné komunity. Napriek tomu sa mnohí už od jesene 1938 stávali objektom mocenských zápasov o nové rozdelenie sfér vplyvu v jednotlivých segmentoch hospodárstva. Viacero názorných príkladov stíhania osôb slovenskej národnosti máme k dispozícii aj v sledovaných odvetviach elektrárenskva a bankovníctva. Po vyhlásení autonómie Slovenska nastali v elektrárenskve veľké organizačné a personálne zmeny. Piatí riaditelia oblastných elektrární pripravovali vzájomnú fúziu a vytvorenie celoslovenského elektrárenského podniku. Na funkciu generálneho riaditeľa budúceho spoločného podniku navrhovali riaditeľa Východoslovenských elektrární Ing. Jozefa Juraja Styka. V jeho prospech hovorili výborné organizačné a odborné znalosti a najmä výsledky práce v koordinácii elektrifikácie na území východoslovenského podniku. Pre nový režim však bol neakceptovateľný. Hlavným dôvodom bolo jeho členstvo v bývalej agrárnej strane. Po marci 1939 sa jeho postavenie ešte zhoršilo. Pod nátlakom rezortného ministra musel 30. 6. 1939 rezignovať aj na funkciu generálneho riaditeľa Východoslovenských elektrár-

10 Správa o stave a sociálnej štruktúre zamestnancov Tatra banky na zasadnutí správneho a dozorného výboru banky 16. 12. 1942. SNA, f. TB – zápisnice ústredia, šk. 20, inv. č. 90; Správa o stave a profesiovej štruktúre zamestnancov Tatra banky na zasadnutí správneho a dozorného výboru 21. 5. 1943. Tamže, inv. č. 90.

11 Správa o prepúšťaní židovských a českých zamestnancov na zasadnutí správneho a dozorného výboru Tatra banky 8. 3. 1944. Tamže, šk. 22, inv. č. 92.

ní. Následne ho odstavili z verejného života, dva mesiace väznili a často vypočúvali. Pomoc našiel u vtedy vysoko postaveného národohospodára Imricha Karvaša, ktorý sa pokúšal zapojiť J. J. Styka opäť do verejného života, ale neúspešne. Roku 1943 preto J. J. Styk emigroval do Londýna a po návrate sa stal poverenikom pre verejnú prácu.¹²

Organizačnou prípravou celoslovenského elektrárenského podniku, ktorá prebiehala od jesene 1938 až do roka 1942, bol namiesto navrhovaného J. J. Styka poverený jeden z mála technikov slovenskej národnosti blízky vládnej štátostrane riaditeľ Mestskej elektrárne v Banskej Bystrici Ing. Ladislav Krčméry. Bol jediným, aj keď pasívnym, členom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) na vedúcich miestach sledovaného rezortu a členom správy Ľudovej banky v Ružomberku, kapitálovej základne HSLS.¹³ Jeho zásluhou len z podniku Západoslovenské elektrárne odišlo nútene alebo na protest 14 vedúcich pracovníkov, ktorí v podstate odborne zastrešovali celé západne Slovensko. V Žiline bol zatknutý Ing. František Reich, riaditeľ podniku Spojené elektrárne severozápadného Slovenska. Neskôr bol prepustený a zapojil do príprav SNP.¹⁴ L. Krčméry po odbornej stránke organizáciu celoštátneho elektrárenského podniku nezvládal a hrozil kolaps energetiky. V celom rezorte sa preto dvíhal proti dosadenému exponentovi režimu odpor. V Žiline sa 15. 1. 1940 stretli riaditelia piatich oblastných elektrární, kde vydali memorandum namierené proti činnosti L. Krčméryho. Vytykali mu najmä neodborné zásahy do organizačnej štruktúry elektrárenských podnikov a prepúšťanie zamestnancov českej národnosti napriek tomu, že elektrárne pociťovali akútny nedostatok odborného personálu.¹⁵ Memorandum sa strelo s veľkým ohlasom. Aktivity L. Krčméryho začal kriticky vnímať aj rezortný minister dopravy

12 Odvolací dekrét Ing. Juraja Jozefa Styka. PA VSE, f. Spisy 1929 – 1945 (nespracované), MAŤOVČÍK, A. a kol. (zost.): *Reprezentačný biografický lexikón Slovenska*. Martin 1999, heslo Jozef Juraj Styk, s. 313.

13 Kópia listu Ing. T. Bosnyáka Ing. J. Szomolányimu. PA VSE, f. Spisy 1929 – 1945 (nespracované).

14 Ing. T. Bosnyák Ing. J. Szomolányimu. Tamže, SLÁDEK, V. a kol.: *Elektrárstvo na Slovensku 1920 – 1994*, s. 411. SLÁDEK, V.: *Kronika elektrifikácie Bratislavy a okolia 1901 – 2001*. Bratislava 2001, s.106.

15 Kooperačná dohoda z dňa 18. 6. 1940. PA VSE, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované).

a verejných prác Július Stano. V ďalšom období nastala v elektrárnenstve postupná normalizácia pomerov. L. Krčméry začal akceptovať pripomienky odborníkov a do elektrární opäť prijali aj niekoľko českých technikov. Roku 1942 vznikol celoštátny podnik Slovenské elektrárne. Do jeho čela sa postavil osobne minister J. Stano.¹⁶

Mnohé paralely s personálnym vývojom elektrárnenstva vykazovalo bankovníctvo a štátom riadený proces jeho koncentrácie. Vládna moc vykonala účinné kroky, aby politicky ovládla kľúčové subjekty národne slovenského bankovníctva a celý segment inonárodných peňažných ústavov. V prípade najväčšieho peňažného ústavu Tatra banky vládne kruhy využili jej ťažkú hospodársku situáciu a za prísľub sanácie zo štátnych prostriedkov dosadili v marci 1939 namiesto riadne zvolenej správnej rady tzv. správny a dozorný výbor, menovaný vládou. Zo správy banky odvolali všetky osobnosti spojené s medzivojnovým režimom, predovšetkým zástupcov agrárnej strany a agrárneho kapitálu. Pre súdobé pomery bolo charakteristické, že do čela novej správy postavili Dr. Karola Krčméryho, brata vtedajšieho organizátora elektrárnenstva Ing. Ladislava Krčméryho. Dezinovaný predseda K. Krčméry bol podobne ako jeho brat exponentom HSLS a mal za úlohu presadiť záujmy vládneho režimu v danom rezorte. Súčasne zastával funkciu predsedu správy Ľudovej banky v Ružomberku. Táto personálna únia mala v konečnom dôsledku viesť k pohlteniu Tatry Ľudovou bankou, čiže k ovládnutiu najväčšieho peňažného ústavu kapitálom prepojeným s HSLS.¹⁷ K. Krčméry, pôvodným povoláním stredoškolský profesor, však mal o bankovníctve podstatne menej odborných znalostí než L. Krčméry o elektrárnenstve. Vo svojej úlohe úplne zlyhal a na jar 1940 ho nahradil zástupca radikálneho krídla vládnej garnitúry Ján Farkaš.¹⁸

Tatra banka pod vedením J. Farkaša dostala od vlády poverenie zaujať pozície českého kapitálu v bankovníctve. Mala prevziať široko rozvetvený kon-

16 Zápisnice zasadání výkonného výboru Ústřednej kancelárie všeužitčných elektrárenských spoločností (ÚKVES). Štátny oblastný archív v Bratislave, f. Energetické závody, šk. 4.

17 Prípís Ministerstva financií Slovenského štátu z 15. 4. 1939 č. 3710/39 – VI/16 o odvolaní správnej rady Tatra banky a dosadení správneho a dozorného výboru. SNA, f. TB – zápisnice ústredia, šk. 16, inv. č. 85.

18 Ustanovujúce zasadnutie nového správneho a dozorného výboru Tatra banky 15. 4. 1940. Tamže.

cern vyššie spomínanej Česko-moravskej banky. Jednotlivé zložky koncernu, medzi ktoré patrili tiež afilované banky, sa však zámerom vlády a vedenia Tatry dlho úspešne bránili. Veľký odpor prejavila najmä Slovenská všeobecná úverná banka, najvýznamnejšia súčasť koncernu. Jej predsedom bol známy agrárny politik a bývalý minister autonómnej vlády Ján Lichner. Tento sa po marci 1939 stal nepohodlnou osobou. J. Lichner s riaditeľom Slovenskej všeobecnej Karolom Machom viedli na jar 1940 rozhovory o splnutí ich ústavu s Tatra bankou na podklade rozhodnutia vlády. V skutočnosti podnikali najrôznejšie obštrukcie, aby zániku vlastnej banky zamedzili alebo ho aspoň oddialili. Na začiatku mája 1940 K. Mach prerušil rokovania s Tatra bankou pre údajnú dlhodobú chorobu a J. Lichner poslal správu, že odcestoval na dovolenku k moru. Vláda následne prešla do otvoreného útoku proti vedeniu spurnej banky a využila pritom osvedčené formy nátlaku. Na príkaz Ústrednej štátnej bezpečnosti bol 23. mája 1940 zatknutý riaditeľ K. Mach. V nasledujúcich dňoch sa uskutočnili domové prehliadky v bytoch K. Macha a J. Lichnera, pričom zabavili rôzne podozrivé písomnosti. Pod zostreným tlakom vedenie Slovenskej všeobecnej ustúpilo. Koncom mája 1940 vytvorilo komisiu bez účasti K. Macha a J. Lichnera, ochotnú cieľavedome rokovať o zlúčení s Tatra bankou.¹⁹

Vďačným objektom perzekúcií a rôznych nátlakových akcií vládneho režimu bola tiež Slovenská banka. To, že v správnych orgánoch tohto ústavu naďalej pôsobili členovia bankárskej rodiny Makovických, politik Vavro Šrobár, architekt Dušan Jurkovič a iné osobnosti úzko späté s režimom medzivojnovy Československa, bolo dostatočným argumentom pre ideologické útoky voči Slovenskej banke. K vytváraniu nepriateľského obrazu prispievala aj prevažujúca evanjelická konfesijná príslušnosť členov správy tohto ústavu. Keďže vládne kruhy nedokázali do Slovenskej banky politicky preniknúť, použili proti nej mocenský aparát s cieľom zastrašiť jej vedenie podobným spôsobom ako v prípade Slovenskej všeobecnej úvernej banky. Vo februári 1941 zorganizovalo Ústredie štátnej bezpečnosti razie v niekoľkých pobočkách Slovenskej

19 List ministra financií M. Pružinského splnomocnencovi Legiobanky na Slovensku a predsedovi Slovenskej všeobecnej úvernej banky J. Lichnerovi z 30. 3. 1940. SNA, f. Ministerstvo financií, šk. 60, Hlásenia o vývoji koncentrácie bankovníctva na zasadaniach správneho a dozorného výboru Tatra banky z apríla a mája 1940. SNA, f. TB – zápisnice ústredia, šk. 16, inv. č. 85.

banky, pri ktorých polícia zhabala rôzne písomné materiály. Bezprostrednou zámenkou nátlakových akcií boli údajné nezrovnalosti okolo privatizácie podniku Ružový mlyn v Piešťanoch koncom roka 1940. Predstavitelia Slovenskej banky sa však zastrašiť nedali a odolávali perzekúciám až do zániku slovenského štátu.²⁰

V rámci peňažníctva vládny režim vyvinul mimoriadne úsilie najmä na ovládnutie štruktúry lukratívnych ľudovo-peňažných ústavov, známych ako roľnícke vzájomné pokladnice. Sieť pokladníc vybudoval v medzivojnových rokoch agrárny kapitál v tesnej súčinnosti s agrárnou stranou na priamy podnet hlavného predstaviteľa agrárnej strany na Slovensku a medzivojnového premiéra Dr. Milana Hodžu. V porovnaní s komerčnými bankami zaznamenali pokladnice podstatne úspešnejšie hospodárske výsledky. Celý systém pokladníc zastrešovala centrála Zväz roľníckych vzájomných pokladníc. V poslednom období existencie ČSR tento Zväz ovládol niekoľko významných potravinárskych podnikov. Po rozpustení agrárnej strany na jeseň 1938 sa exponentom novej vládnej moci otvorili dvere do sledovanej štruktúry. Kľúčové personálne pozície tu však ďalej držali v rukách čelné osobnosti bývalej agrárnej strany, ako boli Ján Ursíny a Ján Obuch vo funkciách predsedu a hlavného riaditeľa Zväzu roľníckych vzájomných pokladníc. Predstaviteľom vládnych hospodárskych kruhov sa podarilo za pomoci represívnych zložiek postupne vytlačiť menovaných, ako aj ďalších zástupcov zaniknutej agrárnej strany, z vedenia siete pokladníc a ich centrálného zväzu. J. Ursíny ako významný opozičný politik bol už v prvých dňoch po vzniku slovenského štátu vystavený domovým prehliadkam a 20. 3. 1939 na 16 dní väznený v Bratislave a Ilave.²¹ O niekoľko týždňov neskôr v júni 1939 na valnom zhromaždení Zväzu roľníckych vzájomných pokladníc J. Ursínyho napriek politickým tlakom potvrdili vo funkcii predsedu. Nový minister financií Mikuláš Pružinský však uznesenie valného zhromaždenia zrušil a na miesto predsedu dosadil kandidáta HSLS Teodora Turčeka. Signifikantné pre nasledujúce mesiace bolo, že obaja kandidáti – J. Ursíny aj T. Turček – pôsobili de facto ako predsedovia zväzu. Až v súvislosti s prehĺbením vplyvu radikálneho krídla

20 HORVÁTH, Š., VALACH, J.: *Peňažníctvo na Slovensku 1918 – 1945*. Bratislava 1978, s. 185.

21 URSÍNY, J.: *Spomienky na Slovenské národné povstanie*. Prievidza 1994, s. 26 – 32.

HSES roku 1940 bol J. Ursíny opäť väznený a na zásah ministra vnútra Alexandra Macha definitívne zbavený funkcie predsedu. Zväz roľníckych vzájomných pokladníc následne poslúžil na to, aby akciový kapitál jeho koncer- nových podnikov využili na podklade kapitálových transakcií ako základný akciový kapitál nového peňažného ústavu Sedliackej banky. Do jej vedenia sa spomedzi bývalých agrárnikov dostal iba hlavný riaditeľ zväzu J. Obuch vo funkcii predsedu dozornej rady. Po niekoľkých mesiacoch však bol aj tento nahradený nominantom HSES J. Kosorinom.²²

Charakter perzekúcií v podnikoch ovládaných nemeckým kapitálom

Pre celkový pohľad na otázky perzekúcií v hospodárskej sfére je zaujímavá komparácia vzťahov k menšinovým a režimu politiky a konfesiónálne nežiaducim skupinám v podnikoch národne slovenského kapitálu a súdobého štátu so vzťahmi k daným skupinám v hospodárskych subjektoch pod kontrolou nemeckého kapitálu. Z doteraz uvedených faktov je zrejmé, že v podnikoch štátu a národne slovenského kapitálu museli vedúce osobnosti, či už dobrovoľne alebo pod tlakom, rešpektovať legislatívou podložené a vládou presadzované formy postihov. Predstavitelia nemeckého kapitálu prenikajúceho na Slovensko sa však najmä v otázke prepúšťania a šikanovania odborníkov správali v mnohých prípadoch nanajvýš pragmaticky. Ignorovali tlaky vlády aj legislatívu a prepúšťanie vynikajúcich odborníkov zjavne považovali za nezmyselné. Preto ponechali na pôvodných miestach českých a pokiaľ to bolo možné aj židovských odborníkov. Treba však podotknúť, že zástupcovia nemeckého kapitálu boli jediní, čo si uvedené kroky mohli otvorene dovoliť.

Charakteristickým príkladom boli pomery v dvoch najväčších podnikoch nemeckého kapitálu na Slovensku, a to v chemických závodoch Dynamit – Nobel a v petrochemickom podniku Apollo. Oba významné bratislavské podniky ovládol už v prvom období existencie Slovenskej republiky (1939 – 1945) všemocný nemecký koncern chemického priemyslu IG Farbenindustrie. Podnik Dynamit – Nobel kapitálovo ovládal celú štruktúru chemických závodov v Maďarsku a v balkánskych krajinách. Koncern IG Farben v ňom preto videl strategicky veľmi významný subjekt, otvárajúci bránu do celej

22 CAMBEL, S.: *Slovenská dedina (1938 – 1945)*. Bratislava 1995, s. 134 – 152.

strednej a juhovýchodnej Európy.²³ To sa odzrkadlilo aj v personálnom obsadení správy podniku zástupcami nemeckého kapitálu. V správnej rade zasadli veličiny nemeckého chemického priemyslu. Predsedom bol P. Müller z predstavenstva koncernu a členovia boli ďalší významní funkcionári IG Farben Max Ilgner, Heinrich Büterfisch a Fritz Gajewski. Vedúcim podniku bol menovaný Heinrich Gattineau, člen juhoeurópskeho výboru koncernu a čestný Standartenführer SA. Všetkým nemeckým predstaviteľom záležalo na bezchybnom chode podniku, preto po nastúpení do funkcií urobili minimálne personálne zmeny. Udržali pôvodný personál vrátane českých odborníkov. Po vojne sa poprední manažéri IG Farben zodpovedali za smrť väzňov využívaných na otrockú prácu. To sa však dialo najmä na území Nemecka. Niektorí členovia správnej rady Dynamitky dostali niekoľkoročné tresty väzenia, ale následne ich oslobodili. Fritz Gajewski a Heinrich Gattineau boli úplne zbavení obžaloby.²⁴

Noví nemeckí vlastníci sa neponáhľali meniť ani vedenie podniku Apollo. Obávali sa, aby neutrpel chod rafinérie. Až 13. 7. 1940 odvolali predsedu správnej rady Francúza Leóna Wengera, ktorý zastupoval pôvodného vlastníka francúzskeho kapitálu, a za nového predsedu vymenovali Dr. E. R. Fischera, generálneho riaditeľa I. G. Farbenindustrie. Nemci dosadili aj nové vedenie spoločnosti. Generálnym riaditeľom sa stal Dr. Ing. Erhard Willing. Bol veľmi obľúbený medzi zamestnancami. Charakterizovali ho ako výborného odborníka a tiež morálneho a humánneho riaditeľa. Mal veľmi dobrý vzťah k slovenským zamestnancom. Presadil troch manažérov, medzi nimi obchodného riaditeľa Čecha Karel Hůlu, ktorý pôsobil na tomto poste od roku 1935 až do roku 1945. Zástupcom generálneho riaditeľa sa stal Slovák Vojtech Hudec. Po vojne E. Willing prejavil záujem naďalej pracovať v podniku, ale o jeho služby nemal nikto záujem. Jeho odbornosť si všimli Američania a stal sa riaditeľom ich najväčšej rafinérie ESSO v Hamburgu.²⁵

23 LIPTÁK, E.: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*. Bratislava 1960, s. 71.

24 Kol. autorov: *SS v Akcii*. Praha 1959, s. 478 – 480; LIPTÁK, E.: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*, s. 71.

25 KUKA, J.: Chemický priemysel na Slovensku a jeho organizačné usporiadanie a riadenie. In: *Z dejín chemického priemyslu*, 1987, č. 7, s. 7, KUDLIČKA, E., VALO, P.: *Slovnaft 100*. Bratislava 1995, s. 33; KALNÝ, S.: *Bombardovanie*

Formy perzekúcií po zmene vojensko-politickej situácie na jeseň 1944

Celkový charakter perzekúcií v hospodárskej oblasti sa podobne ako v ostatných sférach života spoločnosti podstatne zmenil v súvislosti s obratom vo vojensko-politickej vývoji krajiny po vypuknutí SNP a obsadení Slovenska nemeckými jednotkami. Postihy vládneho režimu proti organizátorom a účastníkom SNP nadobudli radikálne formy a mierili proti všetkým účastníkom odboja bez rozdielu rasy, národnosti, politickej orientácie alebo konfesionalnej príslušnosti. Ešte väčšie nebezpečenie pre postihnuté osoby predstavovali perzekúcie priamo zo strany nemeckých okupačných jednotiek a nemeckej tajnej polície gestapa. Perzekúciám boli vystavení predstavitelia hospodárskeho života zúčastnení na prípravách Povstania, ako aj čelní funkcionári hospodárskych povereníctiev a iných hospodárskych orgánov na povstaleckom území a tiež vedúce osobnosti jednotlivých hospodárskych subjektov pracujúcich pre potreby Povstania.

Radikalizáciu perzekúcií pocítili viacerí hlavní organizátori hospodárskeho zabezpečenia SNP. Napríklad čelný národohospodár Peter Zaťko bol v neprítomnosti odsúdený smrťou a bývalého guvernéra Slovenskej národnej banky Imricha Karvaša dlhodobo väznilo nemecké gestapo. Najhorší osud stihol povereníka financií na povstaleckom území Viliama Paulínyho, ktorý bol zajatý a popravený.²⁶ Manažéri na čele podnikov vyrábajúcich pre Povstanie boli postihnutí v závislosti od podmienok perzekúcie. Kým sa o postihu rozhodovalo na pôde daného podniku, nadobudol nanajvýš formu rozviazania pracovného pomeru. O vine tu rozhodovali osobitné komisie, zriaďované na podnet predsedu vlády. Perzekúcie manažérov zo strany domácich a najmä nemeckých bezpečnostných zložiek však mohli končiť aj popravou. Typický príklad máme opäť z Tatra banky. Všetci jej úradníci prítomní po 28. auguste 1944 na teritóriu Povstania sa po návrate na pracovisko museli podrobiť vyšetrovaniu komisie pod vedením vládneho komisára banky J. Ďuricu. Z vedomej spolupráce s vládnu mocou na povstaleckom území bol podozrivý napríklad

Apollky. Bratislava 2007, s. 62 – 64; IŽO, A.: História rafinérie Apollo od založenia do r. 1945. In: *Z dejín chemického priemyslu*, 1977, č. 1, s. 25, VESELÝ, V.: Od Apollky po Slovnaft. In: *Príspevky k histórii chemického priemyslu*, 1990, č. 8, s. 26 – 27.

26 HOLEC, R., HALLON, E.: *Tatra banka v zrkadle dejín*. Bratislava 2007, s. 212.

riaditeľ filiálky Tatra banky v Banskej Bystrici Alojz Tichý. Počas SNP sa totiž stal členom miestneho národného výboru. Komisia uznala argumenty obvineného, že s povstaleckým režimom údajne spolupracoval iba zo strachu o život svojej rodiny. Veľmi nápadne vyznievalo aj počínanie pracovníka obchodnej správy banky Dr. Michala Dzurillu, ktorý sa namiesto návratu z dovolenky na strednom Slovensku zapojil do Povstania, kde vykonával rôzne hospodárske funkcie. Aj v jeho prípade však uznali ospravedlnenie, že dotyčné funkcie prevzal iba preto, aby sa vyhol vstupu do povstaleckej armády.²⁷ Podstatne horšie dopadol hlavný účtovník Tatra banky Viliam Hrušovský. Jeho dvaja synovia boli aktívni účastníci odboja a SNP. Preto gestapo zatklo V. Hrušovského a niekoľko týždňov ho väznilo. Vrátil sa s podlomeným zdravím. Viacero podobných príkladov by sme našli aj v ďalších sférach hospodárstva. Za účasť v Povstaní gestapo väznilo až do konca vojny napríklad riaditeľa Spojených elektrární severozápadného Slovenska Ing. Františka Reicha a iných.²⁸

Ozbrojené zložky Povstania, najmä málo disciplinované partizánske oddiely, však tiež zanechali viaceré obete spomedzi predstaviteľov hospodárskeho života. Radikálnymi ozbrojencami bol napríklad zavraždený riaditeľ Obilnej spoločnosti Ing. Ján Klinovský, ktorý sa podieľal na hospodárskych prípravách Povstania a zachránil pred deportáciami viacerých Židov. K obeťiam patrili aj niektorí zamestnanci Tatra banky. Počas rekvirácie potravín zo zásob koncernového podniku Tatry Slovenská hotelová spoločnosť v Ražejkách Tepliciach partizánskym oddielom vznikol ozbrojený konflikt medzi povstalcami a riaditeľom tamojších hotelov Františkom Šandrikom. Menovaný pri konflikte zahynul. Za bližšie nešpecifikovaných okolností tragicky zahynul aj prokurista filiálky vo Zvolene Matej Styk.²⁹

27 Personálne otázky zamestnancov Tatra banky na povstaleckom území na zasadaniach správneho a dozorného výboru Tatry november 1944 až január 1945. SNA, f. TB – zápisnice ústredia, šk. 24, inv. č. 94.

28 Správy o personálnych otázkach na zasadnutí dočasnej správy Tatra banky júl až september 1945. SNA, f. Povereníctva financií, šk. 636, PA VSE, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované).

29 Personálne otázky zamestnancov Tatra banky na povstaleckom území na zasadaniach správneho a dozorného výboru Tatry november 1944 až január 1945. SNA, f. TB – zápisnice ústredia, šk. 24, inv. č. 94.

Záver

Perzekúcie v hospodárskej sfére počas rokov 1938 – 1945 mali mnoho spoločných znakov s postihmi určitých skupín osôb v iných oblastiach života spoločnosti. Existovali však aj špecifické znaky perzekúcií, vlastné iba hospodárskym subjektom. Išlo najmä o skryté hospodárske zámery zväčša rasovo, národnostne či politicky motivovaných perzekúcií. Medzi najviac postihnuté skupiny patrili príslušníci židovskej komunity, osoby českej národnosti, ako aj príslušníci väčšinového slovenského národa, ktorí svojou konfesijnou alebo politickou orientáciou odporovali oficiálnej ideológii vládneho režimu. Aké postihy vládne kruhy presadzovali, do značnej miery záviselo od charakteru hospodárskeho subjektu. Zatiaľ čo napríklad v štátom kontrolovaných podnikoch sa perzekúcie spravidla uplatnili okamžite, v súkromných podnikoch mohli ich dosah zmierniť aktivity manažmentu a radových zamestnancov. Konkrétne sme uviedli prípad oblastných elektrární s väčšinovým kapitálovým podielom štátu, kde postihy voči Čechom a politicky nepohodlným osobám dôsledne realizovali, kým napríklad v Tatra banke sa veľmi úspešne darilo zmiernovať protizidovské opatrenia. Osobitná situácia nastala v podnikoch ovládaných nemeckým kapitálom, ktoré z pragmatických dôvodov uplatňovali perzekúcie českých odborníkov len výnimočne. Formy perzekúcií sa postupne menili zároveň s vývojom súdobého režimu od veľmi miernych postihov cez tvrdšie zásahy až po extrémne formy perzekúcií po zásadnej zmene vojensko-politických pomerov na jeseň 1944. V tomto období sa okrem postihov realizovaných vládou na legislatívnom podklade objavili aj svojvoľné extrémne podoby perzekúcií z pozície radikálnych zložiek povstaleckého režimu, namierené proti hospodárskym predstaviteľom vládnej moci, ako aj voči nemeckému obyvateľstvu a príslušníkom niektorých ďalších skupín osôb.

Pokus o arizáciu piešťanských kúpeľov v rokoch 1938 – 1939.

(Nemecká ingerencia do vývoja kauzy)

MICHAL SCHVARC

Mníchovské rozhodnutie z konca septembra 1938 zintenzívnilo rastúci nemecký vplyv v priestore strednej Európy. Tento fenomén sa azda najviac prejavil v zmrzačenej Československej republike, ktorá bola od tohto momentu odkázaná výlučne na blahosklonnosť silného suseda. Nemecko neponechávalo nič na náhodu, starostlivo monitorovalo vývoj v regióne a už od októbra začalo pripravovať viaceré varianty definitívneho zlikvidovania tohto pomníchovského štátneho útvaru. Prvoradé síce boli politické motívy, ale Berlín kládol veľký dôraz aj na ekonomické hľadisko. Hitlerova expanzívna zahraničná politika a s ňou súvisiace prípravy na budúci vojnový konflikt ráтали s českými hospodárskymi kapacitami ako s nevyhnutným predpokladom na dobývanie nového „Lebensraumu“. Československá prekážka musela preto za každú cenu „zmiznúť“ z povrchu zemskeho“.

Slovensko, resp. odstredivé tendencie v časti ľudáckeho spektra mali v plánoch nacistických stratégov zohrávať dôležitú úlohu pri tomto kroku. Posilňovanie nemeckého vplyvu na Slovensku nemalo ísť len naprieč politikou, ale aj hospodárskou sférou. Viedenská ústredňa Sicherheitsdienst (SD) upozorňovala na túto okolnosť¹ už krátko po Mníchovskej konferencii štyroch mocností. Územie Slovenska bolo pre Nemcov zaujímavé najmä z pohľadu začlenenía jeho surovinového a hospodárskeho potenciálu do štvorročného plánu. Nie náhodou mierila prvá cesta slovenského ministra Ferdinanda Ďurčanského na začiatku druhej októbrovej dekády k splnomocnencovi pre hospodársky program „tretej ríše“ Hermannovi Göringovi. Poľný maršal prejavil záujem najmä o prieskum ložísk ropy a rúd.² Medzitým sa v slovenských hos-

1 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 995, fólia 9 416 950 – 952. Záznam viedenskej SD z 30. 9. 1938.

2 KAISER, J.: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939 – 1945. Ein Beitrag zur Erforschung der nationalsozialistischen Satellitenpolitik in Südosteuropa*. Dizertačná práca. Bochum 1969, strana (s.) 12.

podárskych otázkach začala angažovať tiež viedenská SD,³ ktorá už onedlho rozbehla hru okolo „odžidovštenia“ piešťanských kúpeľov.

Posilňovanie nemeckých pozícií v slovenskom hospodárstve malo podporiť aj zriadenie nemeckého bankového inštitútu v Bratislave. O tejto alternatíve rokovali koncom októbra v hlavnom meste Slovenska zástupcovia nemeckých bánk s poprednými činiteľmi Deutsche Partei (DP). Podľa predstáv aktérov tajnej schôdzky nemala banka plniť len funkciu komerčného peňažného inštitútu, ale prisudzovali jej aj politický charakter, pričom mala rozhodujúcou mierou urýchliť proces uvoľňovania „slovenských väzieb na český a židovský kapitál“.⁴ Pri zvažovaní modalít, ako uskutočniť túto myšlienku, jednoznačne prevažovalo odkúpenie balíka akcií filiálok českých bánk, resp. bánk s väčšinovým židovským kapitálom. Do úvahy prichádzali Union banka, Bratislavská všeobecná banka a Obchodná a úverová banka. Z nemeckej strany mala transakciu zastrešovať Dresdner Bank. V tejto súvislosti sa ukázalo, že treba vyslať hospodárskeho poradcu na Slovensko. Opatrenia podobného charakteru sledovali jediný cieľ: rýchle a komplexné začlenenie krajiny do systému nemeckej hospodárskej mašinérie chystajúcej sa na vojnu.

Touto problematikou sa zaoberal dôkladnejšie tiež právny poradca vedenia DP Kurt Otto Rabl. Založenie nemeckej banky na Slovensku považoval za jeden z kľúčových faktorov, ktoré podmieňovali ovládnutie slovenského hospodárstva. Politické hľadisko bolo pritom preňho smerodajným kritériom tohto procesu. Všetko sa malo diať pod tútorským dohľadom nacistov a v praxi sa mali aplikovať ríšske vzory.⁵ Úlohou číslo 1 bola však eliminácia českého vplyvu na chod slovenskej ekonomiky. Nejasnosti okolo budúceho štátoprávneho usporiadania republiky a najmä okolo južnej hranice Slovenska komplikovali nemecké zámery. Viacerí slovenskí predstavitelia Nemcom dávali jasne najavo, čo je ich prioritou: „*najprv hranice, potom všetko ostatné*“.⁶

3 Bundesarchiv (BArch) Berlín, f. R 70 Slowakei/186, Bl. 9 – 10. List F. W. Stahleckera H. Jostovi z 18. 10. 1938.

4 BArch Koblenz, f. Nachlaß Seyss-Inquart (NL 1180), Band 41. Zápisnica z rokovania o zriadení nemeckej banky z 26. 10. 1938.

5 KAISER, J.: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939 – 1945*, s. 13.

6 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 985, fólia 9 406 302 – 304. Rablov list prof. Mayerovi z 29. 10. 1938.

Sklamanie z výsledkov Viedenskej arbitráže prinieslo síce chvilkové ochladenie slovensko-nemeckých vzťahov, ale ríša sa nevzdávala svojich pôvodných zámerov. K. O. Rabl si veľmi dobre uvedomoval, že bezproblémové fungovanie zamýšľaného peňažného ústavu závisí v prvom rade od stanovenia kompetencií medzi autonómnou a ústrednou vládou. Znepokojovalo ho totiž posilnenie právomocí pražskej vlády na úkor bratislavskej,⁷ čo by v konečnom dôsledku znamenalo výrazné obmedzenie nemeckých aktivít v ekonomickej oblasti. Jeho obavy potvrdilo prijatie zákona o autonómii Slovenskej krajiny 19. novembra 1938, ktorý podľa jeho názoru znemožňoval Nemecku priamo zasahovať do slovenských hospodárskych záležitostí.⁸ Rablova interpretácia zákona č. 299/1938 Zb. z. a n. vyznievala príliš „čierne“ a ríša si predsa len dokázala nájsť spôsob, ako vplyvať na slovenskú ekonomiku, a to prostredníctvom kontaktov s neoficiálnymi činiteľmi ľudovej strany (napr. Tukova návšteva v Berlíne na začiatku tretej novembrovej dekády).

S hospodárskymi záležitosťami úzko súvisel ďalší fenomén – židovská otázka, ktorá sa za daných okolností, hlavne pod tlakom Nemecka, ocitla medzi najpálčivejšími problémami vyžadujúcimi okamžité riešenie. Stala sa tak už od začiatku pevnou súčasťou politickej doktríny formujúceho sa ľudáckeho režimu.⁹ Nemecký model mal pritom poslúžiť ako vhodná inšpirácia. Bratislavské vládne kruhy už týždeň po Ďurčanského ceste do Karinhallu požiadali viedenskú SD o vyslanie poradcu pre židovskú problematiku.¹⁰ Tá ich „volaniu o pomoc“ ochotne vyhovelá a začiatkom novembra 1938 prišiel do Bratislavy Adolf Eichmann, aby slovenským orgánom radil po metodickej stránke pri organizácii vysídľovania Židov na odstúpené územie stanovené viedenským rozhodcovským výrokom.¹¹ Činnosť poradcov však vyvolávala

7 Národní archiv České republiky Praha (NA ČR), f. Zahraničný úrad (ďalej ZÚ) Berlín 1932 – 1945, škatuľa (šk.) 29, fólia 442 208 – 216. Rablova správa č. 2. z 5. 11. 1938.

8 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlín (PA AA), R 101 358, fólia 489 598 – 618. Rablova správa č. 3 z 29. 11. 1938.

9 KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 19 – 20.

10 BArch Berlín, f. R 70 Slowakei/186. List F. W. Stahleckera H. Jostovi 18. 10. 1938. Porovnaj KAISER, J. *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939 – 1945*, s. 17.

11 NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*.

medzi členmi autonómnej vlády isté pochybnosti, keďže správy o ich prítomnosti presiakli aj na verejnosť. Veľkou mierou k tomu prispela indiskrétnosť šéfa „Centrály pre riešenie židovského problému na Slovensku“ Jozefa Falátha a jeho spolupracovníka Juloslava Janeka, ktorí dávali ostentatívne najavo, „že pracujú pre gestapo“.¹² Napriek týmto sprievodným javom nezostali razantné protizidovské opatrenia bez pozitívneho ohlasu na nemeckej strane.¹³

Oslabenie, resp. vylúčenie židovského vplyvu z hospodárskeho života bolo ďalším nevyhnutným predpokladom na úspešný prienik nemeckého kapitálu na slovenský trh. Tento proces sa mal uskutočňovať pod pláštikom nacionalizácie cudzieho, teda aj „židovského“ kapitálu, pričom podľa K. O. Rabla na Slovensku nemal byť problém so zavedením nemeckého rasového zákonodarstva, a to vzhľadom na malý počet konvertovaných Židov.¹⁴ Príliš zjednodušené vnímanie tohto zložitého problému neakceptovali všetky nacistické orgány. Napr. viedenská SD na základe informácií svojich dôverníkov pochybovala, či je za daných podmienok vôbec možné pristúpiť k vyvlastňovaniu židovského majetku. Argumentovala navyše nejasnými kompetenciami autonómnej vlády v oblasti vydávania právnych noriem, nedostatkom finančných a ľudských zdrojov, čo však na druhej strane ponúkalo priestor na príchod školeného personálu z Nemecka aspoň pre počiatočnú fázu arizačného procesu.¹⁵ Vlastnú koncepciu ale nemecké úradovne nevypracovali. Rovnako nereagovali ani na projekty slovenskej strany, ktoré sa v období autonómie objavili.¹⁶ Tiež tlačový orgán NSDAP *Völkischer Beobachter* sa obmedzil len na propagandisticky ladené spravodajstvo bez siahodhlejších komentárov.

Prešov 1999, s. 37 – 41.

- 12 BArch Koblenz, f. NL 1180/43. Zápisnica z rozhovoru medzi F. Karmasinom, E. Matlom, F. Ďurčanským a A. Machom zo 7. 11. 1938. Za láskavé poskytnutie dokumentu ďakujem Davidovi Schrifflovi.
- 13 PA AA, f. Deutsche Gesandtschaft Prag (DG), Paket 60, Band 1. Anonymná dôverná správa z 11. 11. 1938.
- 14 SNA, f. Národný súd (NS), Tn ľud 17/1947 – F. Karmasin, mikrofilm II. A – 945. Rablova správa č. 1 z 31. 10. 1938. NA ČR, f. ZÚ Berlín, šk. 29, fólia 442 208 – 216. Rablova správa č. 2 z 5. 11. 1938.
- 15 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 975, fólia 9 392 294 – 296. Ne-datovaný Urbantkeho záznam.
- 16 Podrobnejšie k tejto problematike pozri KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*, s. 29 – 37.

Vedenie DP na rozdiel od ríšskych inšancií v krátkosti načrtlo svoje predstavy o tom, akým smerom by sa malo uberať riešenie židovskej otázky. Spočívalo predovšetkým v „odžidovšení“ slovenského hospodárstva podľa príkladu okupovaného Rakúska. K tomuto záveru dospela pracovná skupina Hospodárskeho úradu DP po niekoľkotýždňovom pobyte vo Viedni a štúdiu tamojších pomerov. Vrcholní predstavitelia slovenských Nemcov nechceli zostať bokom pri budúcom delení „tučnej koristi“. Uvedomujúc si nielen vlastnú ekonomickú pozíciu, ale aj slabosť slovenského kapitálu, deklarovali podporu aktívnej účasti ríšskych firiem pri arizácii, pravda pri zohľadňovaní ich vlastných záujmov. Aby sa predišlo zbytočnému konfliktu nemeckých a slovenských požiadaviek, obe zainteresované strany mali uzavrieť predbežnú dohodu. Nemecká menšina na Slovensku mala teda podľa vlastného vedenia zohrávať úlohu akéhosi priekopníka pri postupne legalizovanej krádeži židovského majetku a zároveň sprostredkovateľa nemeckých požiadaviek.¹⁷ Špičky DP čoraz častejšie a hlasnejšie nastoľovali požiadavku úplného vylúčenia Židov zo spoločenského života, dovoľávali sa „*rigorózneho a dôkladného... riešenia židovskej otázky*“.¹⁸ Vodca strany a národnostnej skupiny, štátny tajomník Franz Karmasin, to aj oficiálne prezentoval v pléne Snemu Slovenskej krajiny 22. februára 1939 ako jednu zo základných podmienok ďalšej spolupráce s autonómnou vládou. Nie je preto náhoda, že práve osoby blízke vedeniu Deutsche Partei stáli na začiatku kauzy piešťanské kúpele.

Prvýkrát prišli kúpele na pretras koncom októbra 1938. Impulz vyšiel od hospodárskeho experta DP Ernsta Bäumlera. K. O. Rabl však možnosti prevziať vedenie piešťanských kúpeľov neprikladal príliš veľký význam dôvodiac, že „*je to v prvom rade vec Slovákov a nie naša*“.¹⁹ E. Bäumler, ktorý udržiaval paralelne styky s viedenskou SD, musel upovedomiť o tom aj jej pracovníkov, a SD k celej záležitosti zaujala úplne opačné stanovisko ako právny poradca vedenia Karmasinovej strany. Vidina zisku v podobe svetoznámych kúpeľov bola jednoducho neodolateľná. Keď Winterovci po

17 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 974, fólia 9 391 251 – 253. Záznam viedenskej SD pre náčelníka Hlavného bezpečnostného úradu z 28. 11. 1938.

18 *Deutsche Stimmen*, 11. 2. 1939, s. 6.

19 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 985, fólia 9 406 302 – 304. Rablov list prof. Mayerovi z 29. 10. 1938.

konzultácii s predstaviteľmi slovenskej autonómnej vlády odmietli návrh, aby do kúpeľov vstúpil nemecký kapitál,²⁰ viedenská oblastná centrála nacistickej spravodajskej služby rozbehla tvrdú ohováračskú kampaň proti Winterovskej rodine, ktorá mala kúpele v prenájme na pozemkoch grófa Viliama Erdödyho. Na tento účel jej poslužil denník *Völkischer Beobachter*, keďže jej hlavný rezident na Slovensku Kuno Goldbach pôsobil zároveň ako vyslaný redaktor tlačového orgánu NSDAP. Goldbachovi dôverníci získali veľmi rýchlo informácie o židovskom pôvode Winterovcov, pričom však ignorovali fakt, že už začiatkom 20. storočia prestúpili na katolícku vieru. Rasové či ideologické predsudky príslušníkom Sicherheitsdienstu boli vlastné, veď ináč by sa nemohli stať súčasťou Himmlerovho elitného „čierneho rádu“. Viedenské vydanie *Völkischer Beobachter* už začiatkom novembra uverejnilo dve krátke správy o kúpeľoch a pozornosť zameralo najmä na údajné „*podivné obchodné praktiky a bezohľadné zaobchádzanie s árijskými zamestnancami*“.²¹

Viedenská SD okrem toho rozohrala zákulisnú hru plnú intríg a rôznych úskokov. Na jednej strane sa snažila presvedčiť grófa V. Erdödyho, aby vypovedal Winterovcom 89-ročnú nájomnú zmluvu, no na druhej strane zapájala do neprehľadných machinácií aj „martyra“ Vojtecha Tuku, ktorý sa v Piešťanoch zotavoval po niekoľkoročnom väzení. V spracúvaní grófa V. Erdödyho jej pomáhal správca jeho majetku Juraj Toperczer a ďalší dôverník Bezpečnostnej služby Walter Blöchl. Zdalo sa, že z pohľadu SD je všetko na správnej ceste a gróf prostredníctvom svojho zástupcu vyzýval, aby riaditeľ kúpeľov Ľudovít Winter predal svoj podiel istému nemeckému konzorciu, s príslubom plnej finančnej kompenzácie.²² Na čele tejto skupiny nemal stáť nik iný ako ďalší príslušník obávanej Bezpečnostnej služby ríšskeho vodcu SS, tentoraz Laurenz Karbus. Čoskoro pominula aj Tukova úslužnosť. Veľmi rýchlo sa dostal pod vplyv svojich nemeckých „návštevníkov“ a jeho spočiatku kladný postoj k Winterovcom sa zmenil na nenávisť. Prejavovala sa aj tým, že o dianí v kúpeľoch informoval prostredníctvom svojich donášačov osoby z Goldba-

20 SNA, f. Tatra banka 1884 – 1950 (TB), šk. 290. Memorandum Winterovcov J. Tisovi z 31. 7. 1939.

21 *Völkischer Beobachter*, *Wiener Ausgabe*, 10. 11. 1938, s. 6.

22 WINTER, L.: *Spomienky na Piešťany*. Piešťany 2001, s. 88. SNA, f. NS, Tn Ľud 7/1946 – V. Tuka, mikrofilm II. A – 918. Výpoveď Ľ. Wintera z 11. 4. 1946.

chovho okruhu.²³ Napokon V. Tukovi začali byť už Piešťany príliš malé a napriek predošlej deklarácii o stiahnutí sa z verejného života plánoval svoj návrat na politickú scénu. V tom čase začali v meste narastať protižidovské nálady, ktoré podnecovali najmä radikálne sily zoskupené v Hlinkovej garde (HG) a miestnej organizácii DP. Terčom štvavých verbálnych útokov sa stali nedobrovoľne aj Winterovci. Po vzniku samostatného štátu sa antisemitské akcie príslušníkov HG a Freiwillige Schutzstaffel (FS) ešte viac vystupňovali.²⁴

Cielená kampaň rozhorčila riaditeľstvo kúpeľov, ale zároveň vyvolávala obavy z ďalšieho možného vývoja. Ľ. Winter sa preto rozhodol intervenovať u slovenskej autonómnej vlády. Počas návštevy u ministerského predsedu Jozefa Tisa 9. novembra 1938 ho oboznámil s narastajúcimi nemeckými aktivitami a navrhol mu personálne zmeny v dozornom výbore, ktoré J. Tiso schválil.²⁵ Ostatne ani on nemal záujem na tom, aby sa „jedinečný klenot Slovenska“ dostal pod kontrolu Nemcov.

Ľ. Winter už v tom čase na základe uvedených okolností uvažoval o utvorení slovenskej akciovej spoločnosti a následnom predaji 51-percentného podielu tejto firme.²⁶ Pritom nešlo o nič nové, pretože touto myšlienkou sa už zaoberal od jari 1938,²⁷ sledujúc zámer, aby podnik „zodpovedal slovenskému národnému duchu“.²⁸ Svoje plány načrtnol tiež členom vlády, no tá nemala na realizáciu tejto transakcie potrebné množstvo financií. Preto Ľ. Winter vyčká-

23 Štátny archív v Bratislave (ŠA Bratislava), f. Okresný ľudový súd v Piešťanoch 1945 – 1947 (OES Piešťany), T ľud 15/1947. Trestné oznámenie Ľ. Wintera z 28. 2. 1947.

24 Podrobnejšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi českosloveskou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov 1999, s. 127 – 133, LACKO, M.: Piešťany na prelome autonómie a samostatnosti (1938/1939). In: LACKO, M., VARŠO, I., DUCHOŇ, M. (zost.): *Historické rozhľady*, roč. 3, 2006, s. 320 – 321, 325 – 332. Tiež KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*, s. 40 – 41.

25 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 985, fólia 9 406 306 – 308. Goldbachov záznam zo 17. 11. 1938; SNA, f. NS, Tn ľud 7/1946 – V. Tuka, mikrofilm II. A – 918. Výpoveď Ľ. Wintera z 11. 4. 1946.

26 WINTER, Ľ.: *Spomienky na Piešťany*, s. 88.

27 Pozri SNA, f. TB, šk. 290. Návrh na utvorenie akciovej spoločnosti kúpeľného podniku v Piešťanoch z 28. 4. 1938. Tiež Poznatky k návrhu na utvorenie akciovej spoločnosti kúpeľného podniku v Piešťanoch zo 4. 6. 1938.

28 SNA, f. TB, šk. 290. Memorandum Winterovcov J. Tisovi z 31. 7. 1939.

val, ako sa situácia ďalej vyvinie. Hoci sa s J. Tisom dohodli na menovaní nových členov dozorného výboru, Karmasinova nominácia ho do istej miery zaskočila. Nemal potuchy, koho záujmy vlastne zastupuje. V tejto súvislosti sa spomínal najmä Nemecký pracovný front (Deutsche Arbeitsfront – DAF).²⁹ Jednako však nebola Karmasinova úloha úplne jasná a viacerí členovia predsedníctva DP dávali najavo nespokojnosť s jeho prítomnosťou v kontrolnom orgáne kúpeľov.³⁰ Ak sa aj L. Winter nazdával, že sa mu „volksgruppenführera“ podarí primäť k akej-takej spolupráci, musel svoje pôvodné predstavy značne korigovať. Vtedy však ešte nemohol vedieť, aké má F. Karmasin predstavy, keďže štátny tajomník verejne neprezentoval názory či plány s kúpeľmi, jedine ak v kruhu svojich najbližších spolupracovníkov.

Viedenská SD bola o týchto udalostiach dobre informovaná. Aj keď zloženie dozorného výboru nepovažovala z hľadiska svojich plánov za práve najoptimálnejšie, pokračovala vo „vírení“ už aj tak dosť nepokojnej hladiny. Usilovala sa Winterovcov, v prvom rade generálneho riaditeľa kúpeľov, vydierať vykonštruovanými nezmyslami³¹ a prípravou viacerých variantov prevzatia prosperujúceho podniku. Definitívny úder mal prísť až po nájdení vhodného investora.³² Takého zatiaľ nemala. Preto tlačila na V. Erdödyho, aby sa poponáhľal s vypovedaním nájomnej zmluvy. Podľa predbežných kalkulácií bol potrebný na finančnú náhradu na to obdobie pomerne veľký balík peňazí, okolo dvoch miliónov ríšskych mariek (RM).³³ Z tohto dôvodu musela SD zmeniť svoju dovtedajšiu stratégiu. Cez W. Blöchla sa snažila zainteresovať do „kauzy“ ústredný orgán, riadiaci činnosť nemeckých menšín v zahraničí Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi). Svoje argumenty opieral hlavne o dosť pochybné tvrdenie, že v okolí Piešťan sa nachádzajú početné roztrúsené nemecké sídla.³⁴ Práve Piešťany mali tvoriť budúcu baštu nemectva v tomto regióne a most medzi „*nemeckým životným priestorom v okolí Bratislavy a veľkými*

29 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 985, fólia 9 406 306 – 308. Goldbachov záznam zo 17. 11. 1938.

30 Tamže, fólia 9 406 310 – 311. Urbantkeho záznam z 21. 11. 1938.

31 Tamže, fólia 9 406 306 – 308. Goldbachov záznam zo 17. 11. 1938.

32 Tamže, fólia 9 406 310 – 311. Urbantkeho záznam z 21. 11. 1938.

33 Tamže, fólia 9 406 312. Goldbachov záznam z 25. 11. 1938.

34 Do úvahy prichádzali jedine Čermany a Veľké Ripňany, malý počet Nemcov žil v okresných mestách Hlohovec a Piešťany.

nemeckými jazykovými ostrovmi na východe“.³⁵ VoMi sa k návrhu postavila veľmi zdržanlivo. Zrejme si jej funkcionári dostatočne uvedomovali, že ide o riskantnú akciu a bližšie s k veci nevyjadrovali.

Medzitým sa vo Viedni začal v hrubých črtách pripravovať projekt výstavby kasína v piešťanských kúpeľoch. Zájmová skupina, pozostávajúca väčšinou z kruhov rakúskej aristokracie, videla v tom možnosť pomerne ľahkého a rýchleho zárobku. Realizáciu projektu chcela pretlačiť prostredníctvom styčnej osoby, najmä cez F. Karmasina, ale medzi kandidátmi sa objavovalo aj meno podpredsedu česko-slovenskej vlády Karola Sídora. Na potrebné úplatky sa predpokladala suma 500 000 RM, samotná výstavba kasína mala pohltiť peňažné prostriedky vo výške dvoch až troch miliónov mariek. Navrátenie investovaných financií mala zaručiť bohatá tuzemská a zahraničná klientela.³⁶ Aktivity okolo projektu napokon utíchli. Pravdepodobným dôvodom boli príliš vysoké náklady.

Onedlho prejavilo záujem o Piešťany aj mesto Viedeň. Tentoraz išlo o prenájom, resp. kúpu hotela Excelsior (dnešný hotel Jalta). Aj v tomto prípade našla myšlienka podporu nielen vo vedení DP, ale zarezovala tiež medzi príslušníkmi viedenskej SD, pretože tí vnímali uskutočnenie tejto transakcie ako prvý krok smerujúci k prieniku do Winterovského „impéria“. Ich „víziou“ bolo, aby potenciálni návštevníci z Viedne bojkotovali ostatné kúpeľné hotely, aby boli kúpele prezentované ako židovské a pre lekárov sa malo vydať nariadenie, ktoré by zakazovalo odporúčanie piešťanského liečivého bahna pre ich pacientov,³⁷ čo malo postupne viesť ku krachu nenávidených Winterovcov. Uvedené skutočnosti len dokazujú, že Himmlerove SS sa neštítali použiť akékoľvek prostriedky na vyradenie ich rasovo-ideologického nepriateľa Žida, dokonca aj na území cudzieho štátu, i keď závislom od blahovôle Nemecka.

E. Winter sa v danej situácii usiloval zachrániť, čo sa dá. Začiatkom marca 1939 navštívil opätovne J. Tisa a predostrel mu plán odpredaja kúpeľov slovenskej akciovkej spoločnosti, ktorá mala vzniknúť práve na tento účel. „Akciovka“ mala súčasne prevziať nielen všetky aktíva, ale aj pohľadávky kúpeľov

35 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 985, fólia 9 406 313. Blöchlöva správa VoMi z 5. 12. 1938.

36 Tamže, fólia 9 406 316 – 321. Zápisnica z rokovania viedenského konzorciuma zo 7. 12. 1938.

37 Tamže, fólia 9 406 343. Urbantkeho záznam z 26. 1. 1939.

a Winterovci mali zostať naďalej ako zamestnanci podniku. Predseda vlády s týmto návrhom súhlasil.³⁸ Generálny riaditeľ kúpeľov okrem toho podnikol také kroky, aby získal na svoju stranu aj F. Karmasina. Štátny tajomník sa síce schôdze dozorného výboru 3. marca zúčastnil, ale Winterovu ideu *a priori* odmietol.³⁹ Vedel veľmi dobre, že takýto krok znemožní Nemcom ovládnuť kúpele. F. Karmasin sa preto nasledujúceho dňa vzdal funkcie v kontrolnom orgáne kúpeľov. V liste J. Tisovi svoj postoj odôvodnil „*neploдную prácou ... komisie*“, ale súčasne vyslovil ochotu predložiť kabinetu „*adekvátne návrhy na radikálne riešenie prípadu Piešťany*“,⁴⁰ čo inak povedané neznamenal nič iné, ako odchod Winterovcov z Piešťan a prevod kúpeľov do nemeckých rúk. Dokazuje to Karmasinova intervencia v predmetnej veci v Berlíne v dňoch 21. – 22. marca 1939,⁴¹ teda práve v čase, keď medzi predstaviteľmi novokonštituovaného slovenského štátu a „ochrannej“ mocnosti, Nemeckom, prebiehali rokovania hospodárskeho charakteru. Slovenská vláda, aspoň prevažná časť ministrov, chcela tomuto scenáru za každú cenu zabrániť.

Vláda preto už koncom marca 1939 poverila generálneho riaditeľa Tatry banky, ktorá figurovala už v pôvodných plánoch ako jeden z akcionárov budúcej spoločnosti, Rudolfa Kubiša, aby o ďalšom osude kúpeľov rokoval s Winterovcami. Tí založenie akciovej spoločnosti aj naďalej podporovali, ale žiadali uskutočnenie prevodu už počas prebiehajúcej sezóny, čo R. Kubiš rázne odmietol.⁴² Rokovania síce pokračovali ďalej, no v konečnom dôsledku nedospeli k dohode. Hlavným dôvodom bolo, že L. Winter za odpredaj firmy žiadal 45 miliónov korún, kým štát súhlasil s maximálnou sumou 25 miliónov.⁴³ Vláda mala pre takýto prípad pripravený účinný nátlakový prostriedok. Krátko po stroskotaní rozhovorov vydala 24. apríla 1939 vládne nariadenie

38 WINTER, L.: *Spomienky na Piešťany*, s. 88; SNA, f. NS, Tn ľud 7/1946 – V. Tuka, mikrofilm II. A – 918. Výpoveď L. Wintera z 11. 4. 1946.

39 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 985, fólia 9 406 353 – 354. Winterov list J. Stanovi z 5. 3. 1939.

40 *Grenzbote*, 4. 3. 1939, s. 1.

41 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 976, fólia 9 394 847. Blöchlva správa F. Poltemu z 28. 3. 1939.

42 SNA, f. TB, šk. 290. List R. Kubiša K. Krčmérymu z 5. 4. 1939.

43 Tamže. Franekov záznam z 21. 4. 1939.

o ustanovení vládného poverenca pre piešťanské kúpele.⁴⁴ Minister hospodárstva okamžite využil svoju právomoc vymenovať vnúteného správcu do podniku „*zvlášť dôležitého verejného záujmu*“. O štyri dni neskôr vymenoval do tejto funkcie Jána Franeka.⁴⁵ Práva majiteľov podniku sa od tejto chvíle zredukovali len na kontrolu „nového vedenia“.

Keďže si Winterovci veľmi dobre uvedomovali, že majú obmedzené možnosti na záchranu obchodného imania firmy, zľavili z pôvodnej výšky finančnej kompenzácie o osem miliónov na 37 miliónov korún, v čom boli zahrnuté aj pohľadávky vo výške takmer 23 miliónov.⁴⁶ Štát prejavil ochotu prevziať verejné dlhy, ale na vyplatenie tichých spoločníkov a súkromných veriteľov určil osem miliónov namiesto požadovaných 14. Za takýchto podmienok Winterovci ponuku odmietli. Pod vyhrážkami bezplatného vlastníctva napokon naoktrojovanú dohodu 12. júna 1939 podpísali. Vo vláde však neprešla pre veto ministra vnútra Vojtecha Tuku, ktorý sa vehementne zasadzoval za vyvlastnenie kúpeľov aj s pozemkami Erdödyovcov.⁴⁷ Ministrov postoj podporil aj F. Karmasín. Protestoval s tým, že ide iba o fiktívnu arizáciu, a že kúpele sú aj naďalej pod židovským vplyvom a vyzýval na pokračovanie ich bojkotu.⁴⁸ Medzitým sa kauza dostala aj na rokovanie spoločných nemecko-slovenských vládných výborov v dňoch 9. – 22. júna 1939. Nemecká strana dala jasne najavo, že si želá arizáciu kúpeľov a túto svoju požiadavku podmieňovala návratom nemeckej klientely, bez ktorej Piešťany živorili.⁴⁹ To slovenských vládných činiteľov podnietilo, aby ďalej pokračovali v nastúpenom trende urýchliť vyvlastnenie kúpeľov s čo najnižšími výdavkami. Zlá situácia v slovenskom kúpeľníctve vôbec zvädzala viacerých hospodárskych expertov, medzi nimi aj R. Kubiša, k myšlienke, aby štát po vyvlastnení prenajal

44 *Slovenský zákonník*, ročník (roč.) 1939, vládne nariadenie č. 82/1939.

45 SNA, f. Ministerstvo hospodárstva 1938 – 1945 (MH), šk. 518, IV/a-8685/1/41. Odvolací dekrét MH z 20. 5. 1941.

46 SNA, f. TB, šk. 290. Záznam Winterovcov z 23. 5. 1939.

47 DVORSKÁ, M.: *Kúpele Piešťany počas éry Winterovcov*. Diplomová práca. Trnava 2007, s. 85.

48 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C – 985, fólia 9 406 426 – 427. Záznam viedenskej SD z 13. 6. 1939.

49 KAISER, J.: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939 – 1945*, s. 181.

Piešťany na skúšku „*finančne silnej grupe*“.⁵⁰ Tento zámer mal umožniť prienik nemeckého kapitálu do kúpeľov, s čím generálny riaditeľ Tatra banky kalkuloval už vo svojich predchádzajúcich úvahách.⁵¹ Aj preto nemecký záujem o kúpele neprestával.

Najaktívnejšie zostávalo naďalej duo L. Karbus – W. Blöchl, ktoré sa cez správcu erdödyovského majetku presvedčiť grófa o vypovedaní nájomnej zmluvy Winterovcom, resp. následnom predaji nehnuteľností a prameňov nemeckému konzorciu. Obaja navyše ráтали s „tučnými“ províziami za sprostredkovanie obchodu.⁵² Nemeckému tlaku mal podliehať podľa vyjadrenia L. Wintera v tejto kauze najmä V. Tuka, pričom riaditeľ kúpeľov najmä jemu kládol za vinu, že koná v prospech Nemcov.⁵³ Skupina blízka SD však na to ministra vnútra a neskoršieho predsedu vlády nepotrebovala a sama počas roku 1940 pokračovala v zdĺhavých rokovaniach s V. Erdödyom, no bez želaného efektu, pretože do hry vstúpila slovenská vláda. 24. septembra 1940 vydala zákon o využití liečivých a minerálnych prameňov na ciele verejného zdravotníctva, ktorý umožňoval „*vyvlastniť nehnuteľnosti s liečivými alebo minerálnymi prameňmi s budovami a s celým príslušenstvom*“,⁵⁴ čiže v tomto prípade Erdödyho pozemky. Nemci tým prišli o reálnu šancu dostať sa ku kúpeľom a cítili sa týmto krokom kabinetu oklamaní. Nepomohla im ani intervencia vyslanca Manfreda von Killingerera u ministerského predsedu V. Tuku, hoci nemecký diplomat nepovažoval záležitosť ešte za úplne stratenú.⁵⁵ Ďalší vývoj však ukázal, že predstava o tom, že sa piešťanské kúpele raz dostanú do ríšskych rúk, bola čírou ilúziou.

Neutíchajúce nemecké aktivity výrazne znižovali nádeje Winterovcov na výhodnú finančnú náhradu. Vláda sa odmietala zaoberať ich návrhmi na riešenie vzniknutého problému. V tomto smere nič neriešil ani prijatý arizačný zákon z 25. apríla 1940, keďže Winterovci nespadali pod vtedy platnú definí-

50 SNA, f. TB, šk. 290. Franekova zápisnica z 2. 8. 1939.

51 Tamže. Záznam z rokovania o piešťanských kúpeľoch z 3. 6. 1939.

52 BArch Berlín, f. R 70 Slowakei/353. GA III I 13/12 WM Ing. Walter Blöchl. Hlásenie zlínskej SD z 12. 8. 1939.

53 WINTER, L.: *Spomienky na Piešťany*, s. 88.

54 *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon č. 323/1940.

55 PA AA, R 101 139, fólia D 498 521 – 524. List M. von Killingerera M. Lutherovi z 18. 10. 1940.

ciu Žida podľa vládneho nariadenia 63/1939 Sl. z. Priestor na vyvlastnenie ich podniku mal poskytnúť zákon 103/1940 Sl. z. zo 7. mája 1940, umožňujúci vyvlastnenie kúpeľných pozemkov pre potreby verejného zdravotníctva, ktorý umocnil ešte spomenutý zákon 232/1940 Sl. z. Na jeho základe vydal Župný úrad v Trenčíne 2. októbra 1940 výmer, ktorým firmu vyvlastnil v prospech štátu. Stanovená cena kúpeľov vo výške 19 250 000 korún stačila len na pokrytie finančných pohľadávok. Winterovci nedostali žiadne odškodné.⁵⁶ Správu kúpeľov prevzalo Ústredné riaditeľstvo štátnych kúpeľov v Bratislave.⁵⁷ Viac ako polstoročie trvajúca éra Winterovcov v Piešťanoch, ktorí mesto vďaka kúpeľom pozdvihli, sa skončila nevyberaným a arogantným prejavom štátnej moci. Ich perzekúcia sa však týmto momentom neskončila. V nasledujúcom období museli doslova zápasiť o holú existenciu. Výnimka, udelená prezidentom J. Tisom, ich síce zachránila pred deportáciami v roku 1942, ale nie pred deportáciami na jeseň 1944. Bývalého generálneho riaditeľa kúpeľov A. Wintera zadržali gardisti v Bratislave, kde sa skrýval, a eskortovali do tábora v Seredi. V decembri 1944 ho deportovali do terezínskej „Malej pevnosti“. Napriek pomerne vysokému veku (75 rokov) útrapy koncentračného tábora prežil a po vojne sa vrátil späť do Piešťan. Kúpele však pre neho zostali už len minulosťou. Nastupujúci nový totalitný režim, tentoraz v červenom vydaní, jeho nádeje na návrat do kúpeľov definitívne pochoval.

56 DVORSKÁ, M.: *Kúpele Piešťany počas éry Winterovcov*, s. 87.

57 JANAS, K.: *Trenčianska župa (1940 – 1945). K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín 2007, s. 77.

Arizácia a zmeny vlastníkov v priemyselných podnikoch (na príkladoch stredoslovenských drevárskych závodov)¹

PETER MIČKO

Po prijatí mníchovského diktátu v septembri 1938 začína postupne do československej zahraničnej, ale aj vnútornej politiky čoraz výraznejšie zasahovať nacistické Nemecko. Nemecký tlak nemohol samozrejme obísť ani riešenie židovskej otázky. Čiastočné kroky v obmedzovaní občianskych a majetkových práv Židov sa začali realizovať už počas 2. Česko-slovenskej republiky (Č-SR) a vyvrcholili počas existencie 1. Slovenskej republiky.

V roku 1938 tvorila väčšina Židov na Slovensku strednú vrstvu a Židia mali dôležité postavenie v obchode, službách, finančníctve a slobodných povolaniach. Židovská otázka sa riešila nielen v politickej sfére, ale dôležitá bola aj hospodárska otázka. Na zasadnutí poradného zboru pre otázky hospodárske a finančné a predsedníctva finančnej rady pre Slovensko sa 9. novembra 1938 rokovalo o „riešení“ židovskej otázky v oblasti podnikania. Pri tomto rokovaní sa ešte prihliadalo na straty v hospodárskom živote a hovorilo sa o etapovitom a evolučnom riešení.²

Riešenie židovskej otázky a prvé diskriminačné opatrenia na území Slovenskej krajiny sa začali postupne uplatňovať už v roku 1938. Opatrenia súviseli s Viedenskou arbitrážou a vyhostením Židov na odstúpené územie.³ Dňa 5. novembra 1938 prvostupňový politický úrad vydal nariadenia o vyhostení „Židov cudzích štátnych príslušníkov“, na zaistenie ich majetku a ďalej na vy-

1 Štúdia je vypracovaná v rámci grantovej úlohy VEGA číslo (č.) 1/4549/07 *Analýza historických špecifik stredoslovenského regiónu v rámci Československa a Slovenskej republiky v rokoch 1918 – 1948.*

2 HLAVINKA, J.: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945.* Bratislava 2007, strana (s.) 55.

3 4. novembra 1938 dostali všetky okresné úrady na Slovensku telenogram, podľa ktorého mali úrady zadržať vo svojich obvodoch nemajetných židovských občanov a mali ich násilne vyviezť aj s rodinami najneskôr do 24. hodiny 4. novembra do hĺbky aspoň 20 km na odstúpené územie. Znenie rozkazu však bolo nejasné a protirečivé a tesne pred ukončením lehoty na vysťahovanie prišiel nový rozkaz, podľa ktorého sa vysťahovanie týkalo iba židovských osôb bez československej štátnej príslušnosti a bezdomovcov. KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie.* Bratislava 1991, s. 25.

hostenie „Židov československých štátnych príslušníkov“ do ich domovských obcí. Vyhostovanie „Židov cudzích štátnych príslušníkov“ sa vykonávalo podľa § 10 zák. čl. V. z roku 1903 a zákona č. 52/1935. Ako prví mali byť vystáňovaní nemajetní Židia a židovská otázka sa mala riešiť tak, aby neboli poškodené hospodárske záujmy Slovenska.

Vo veci premiestňovania „Židov československých štátnych príslušníkov“ bývajúcich na Slovensku sa mali podľa zákona č. 300/1920, zákona č. 1925/1933 a zákona č. 131/1936 postupne do domovských obcí presťahovať iba nemajetní Židia, ktorí mali domovské právo na Podkarpatskej Rusi.⁴ Načrtnuté udalosti naznačovali, že postavenie Židov na Slovensku sa postupne čoraz viac oslabovalo a prijímali sa ďalšie opatrenia proti židovskej komunite. Riešenie židovskej otázky sa hneď od počiatku dostalo medzi dva protirečivé tlaky. Na jednej strane to boli domáce, otvorene profašistické sily, podporované z nemeckých oficiálnych miest, na druhej strane sa pociťoval silný tlak, ktorý na 2. Č-SR vyvíjali západné krajiny, v ktorých mal židovský kapitál silné pozície.⁵

Udalosti pomaly naberali na intenzite a po vzniku slovenského štátu sa začínajú čoraz výraznejšie obmedzovať majetkové práva Židov a postupne sa prijímajú diskriminačné zákony a vládne nariadenia.

Podstata protizidovských opatrení v hospodárskej oblasti na Slovensku spočívala v ovládnutí židovského majetku a jeho prevodu do rúk Nežidov. Pri procese arizácie sa majetok prevádzal na árijcov. Medzi árijcov „patri-li“ Slováci a nemecká menšina. Za začiatok arizačného procesu podnikov sa považuje prijatie vládneho nariadenia o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, remeselných, obchodných podnikoch a iných majetkových podstatách č. 137/1939, ktorým získalo ministerstvo hospodárstva a okresné úrady oprávnenie menovať do podnikov s aspoň 50 zamestnancami alebo 500 tis. ročným obratom dôverníka alebo dočasného správcu. Vyšším stupňom kontroly bolo vyhlásenie dočasnej správy v podniku. Dôverník mal iba kon-

4 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Ministerstvo hospodárstva (MH) 938 – 1945, škatuľa číslo (šk.) 1. Židovská otázka na Slovensku. 8. novembra 1938.

5 KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*, s. 33.

trolnú funkciu, dočasný správca však mohol za majiteľa podniku robiť všetky opatrenia, ba dokonca podnik reprezentovať pred úradmi.⁶

Nasadenie dôverníkov do všetkých väčších priemyselných podnikov Slovenska riadili ministerstvo hospodárstva, župné úrady, neskôr Ústredný hospodársky úrad podriadený predsedníctvu vlády.

Jedným z prvých protižidovských opatrení bolo uplatnenie vládneho nariadenia č. 74/1939 z 25. apríla 1939 o vylúčení Židov z verejných služieb. Židia nesmeli byť viac zamestnancami štátu, jeho ustanovizní a verejnoprávnych korporácií. Židia mali byť prepustení zo štátnych služieb k 1. januáru 1940. Medzi prvými boli prepustení pracovníci v úradoch, verejní notári a zamestnanci notariátov.⁷

Nastolenú politiku potvrdzuje aj prijímanie arizačných protižidovských zákonov a vládnych nariadení z roku 1939 a z prvej polovice roka 1940. Postupne boli prijímané vládne nariadenie a zákony: č. 40/1939 o mimoriadnych zásahoch do živnostenských oprávnení vykonávať hostinskú a výčapnícku činnosť, č. 169/1939 o revízií živnostenských oprávnení, február 1940 prijatý zákon č. 46/1940 o slovenskej pozemkovej reforme, ktoré obmedzovali ľudské a majetkové práva židovskej komunity.

Počas prvého roku existencie 1. Slovenskej republiky sa arizácia uskutočnila v pomerne malom rozsahu, zväčša na princípe dobrovoľnosti. „Dobrovoľná arizácia“ bola založená na overenej zmluve pred verejným notárom medzi židovským majiteľom a nežidovským partnerom o spoločnom vlastníctve a vedení podniku, pričom podmienkou bolo, aby sa nežidovský spoločník zúčastňoval na podniku najmenej s 51 % kapitálu.⁸

Už tzv. prvý arizačný zákon č. 113 z apríla 1940 umožňoval získať židovský podnik vstupom „*árijského spoluvlastníka*“, prípadne vytvorenie spoločného podniku so židovským majiteľom.⁹ Arizačný zákon posilňovali aj inštrukcie k nemu vydané: „...*Ako je známe arizačným zákonom má byť dosiahnuté toho, aby hospodársky život slovenský bol zbavený podľa mož-*

6 HLAVINKA, J.: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 59.

7 Tamže, s. 47.

8 KAMENEC, I. : *Po stopách tragédie*, s. 57.

9 HALLON, E.: *Zdôvodnenie reštitučných nárokov dedičov majetku Leopolda Lichtensteina, Vojtecha Lichtensteina a Mórica Lichtensteina*. Rukopis, s. 1.

nosti čím viac a to postupne židovského vplyvu a aby sa do hospodárskeho života zapojil v čím väčšom rozsahu živel slovenský a vôbec árijský“.¹⁰ Zákon zaviedol do slovenského práva pojem *židovský podnik* a v najdôležitejšom nariadení dával právomoc župným úradom a ministerstvu hospodárstva „*podľa voľnej úvahy s konečnou platnosťou rozhodnúť, či a za akých podmienok má byť podnik likvidovaný alebo arizovaný.*“¹¹

Arizačný zákon myslel aj na možnosti splnenia uvedených požiadaviek. Boli to konkrétne tri ustanovenia: 1. likvidácia židovských podnikov, 2. nútená arizácia tzv. „veľká arizácia“ na 100 %, 3. dobrovoľná arizácia, do ktorej sa zahŕňala aj tzv. „malá arizácia“ – získanie 51 % židovského závodu.¹² Vlastné arizačné prevody vykonávali župné úrady, ktoré odňali židovskému majiteľovi živnostenské povolenie a po dohode s Obchodnou a priemyselnou komorou rozhodli, či sa má podnik likvidovať, alebo arizovať. Počas trojmesačnej platnosti arizačného zákona sa na jeho základe, podľa neúplných údajov, zlikvidovalo 229 židovských podnikov, z čoho bolo 50 podnikov arizovaných.¹³

Protižidovské opatrenia sa teda presadzovali pomocou vládných nariadení a zákonov. Podľa vládneho nariadenia č. 243/1940 musel byť za povolenie každej transakcie týkajúcej sa zmeny vlastníctva židovského majetku vystavený poplatok 10 až 20 % z ceny majetku v prospech Fondu pre podporu vystaňovalectva Židov. Fond neskôr slúžil na financovanie deportácií židovského obyvateľstva do vyhladzovacích táborov. Podobný 10-percentný poplatok z pozemkového vlastníctva Židov do Fondu pre pozemkovú reformu nariaďoval § 26 zákona o pozemkovej reforme.¹⁴

10 Štátny archív (ŠA) Banská Bystrica, pobočka Rimavská Sobota (p. RS), f. Obvodný notársky úrad Klenovec, číslo jedn. (č. j.) 3450/1940, šk. 58.

11 HLAVINKA, J.: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*, s. 62.

12 ŠA Banská Bystrica, p. RS, f. Obvodný notársky úrad Klenovec, č. j. 3450/1940, šk. 58. Arizácia židovských podnikov. Prípady tzv. „malej arizácie“, t. j. vytvorenie podniku medzi dovtedajším podnikateľom Židom a „árijom“ sa vykonávali v dvoch prípadoch: 1. veľké podniky, pri ktorých sa nenašiel záujemca s dostatkom finančných prostriedkov, aby takýto podnik prevzal; 2. v prípade, že prítomnosť dovtedajšieho majiteľa Žida bola pre podnik potrebná.

13 KAMENEC, I. : *Po stopách tragédie*, s. 69.

14 HALLON, E.: *Zdôvodnenie reštitučných nárokov dedičov majetku Leopolda Lichtensteina, Vojtecha Lichtensteina a Mórica Lichtensteina*, s. 5.

Situácia na Slovensku sa postupne radikalizovala a po rokovaníach v Salzburgu si svoje pozície v štáte posilnili radikálni predstavitelia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS), ktorí presadzovali riešenie židovskej otázky podľa nemeckého vzoru.

Opatrenie, ktoré umožňovalo riešiť „židovskú otázku“ v kompetencii vlády SR, bol ústavný zákon Snemu Slovenskej republiky zo septembra 1940. Zákon č. 210/1940 splnomocňoval slovenskú vládu riešiť arizáciu židovského majetku bez účasti snemu.

Nariadenie č. 203/1940 umožnilo na jeseň 1940 uskutočniť aj nacistami toľko požadovaný súpis židovského majetku, ktorý ho ohodnotil na sumu 3, 2 mld. Ks (resp. 4, 2 mld.) z celkového národného majetku SR 7 mld. Židovský majetok tak predstavoval vyše 45-percentný podiel, resp. 55-percentný podiel.¹⁵

Následne vyšiel v novembri 1940 tzv. druhý arizačný zákon č. 303 – nariadenie o židovských podnikoch, ktorý už v praxi nepočítal ani s „dobrovoľnou arizáciou“ na podklade spoluvlastníctva „árijcov“ a Židov. Prevod majetku mohol byť 100-percentný, alebo „čiasťný“, kde židovskému pôvodnému majiteľovi mohla byť ponechaná najviac 49 % účasť na majetku a zisku podniku. Pôvodný židovský majiteľ však už nemohol o ničom rozhodovať a jeho účasť v podniku bola čisto formálna. Nariadenie č. 303/1940 vo svojom § 21 stanovovalo, že základom prevodného poplatku a dane z obratu je hodnota určená Ústredným hospodárskym úradom.¹⁶

Celý vývoj smeroval k totálnemu vyvlastneniu majetku židovskej komunity štátom a následnému predaju arizátorom. Formovanie sústavy protižidovských legislatívnych opatrení kulminovalo v septembri 1941, keď bolo prijaté vládne nariadenie č. 198 z 9. septembra 1941, známe ako „Židovský kódex“, ktoré sumarizovalo a rozširovalo prakticky všetky dovtedajšie protižidovské a menovite arizačné opatrenia. Vláda zároveň 9. septembra prijala nariadenie č. 199 o mimoriadnej dávke zo židovského majetku vo výške 20 %. Na úhradu

15 Nedatované súhrnné hlásenie SD /Pamer/ Judenfrage in der Slowakei /september 1943/ – udáva 4, 288 mld. Ks zo 7 mld., čiže vyše 55 % podiel. SUŠKO, L.: *Formy ovládania Slovenska nacizmom (1939 – 1945)*. Bratislava 1976, Archív Múzea SNP Banská Bystrica (A MSNP), f. 12 – L. Suško, č. S 62/78.

16 SNA, f. Úrad predsedníctva vlády 1939 – 1945, inventárne číslo (inv. č.) 66, šk. 36. Prevádzanie § 21 nar. č. 303/1940.

mimoriadnej 20-percentnej dávky sa mala zaistiť väčšina židovských hodnôt povinne uložených na viazaných účtoch a v nútených depozitoch peňažných ústavov. Celý zložitý proces vyberania mimoriadnej židovskej dávky bolo treba ukončiť do 31. júla 1942.¹⁷

Na prípravu a organizáciu arizácie židovského majetku dozeral Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ), zriadený v septembri 1940. Predchodcom ÚHÚ bola Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády, ktorú viedol Augustín Morávek. Túto inštitúciu vytvoril premiér V. Tuka 31. januára 1940 a ešte nedisponovala priam neobmedzenými kompetenciami, ktoré prináležali ÚHv pri riešení tzv. židovskej otázky.

Na čele ÚHÚ, ktorý bol dozorujúcou, odvolacou a kontrolnou inštanciou pri arizácii, stál A. Morávek. Jeho činnosť však bola ťažkopádna a často sa prejavovala neznalosťou pomerov v konkrétnych podnikoch.¹⁸ Nepružnosť ÚHÚ sa prejavovala hlavne pri uskutočňovaní revízie nad dočasnými správami pri ustálení likvidačnej hodnoty podniku. Predseda ÚHÚ A. Morávek navrhoval ako spôsob vyriešenia tohto problému zriadenie Slovenskej revíznej a dôverníckej spoločnosti, čo sa uskutočnilo 30. septembra 1940.¹⁹ Valné zhromaždenie spoločnosti však bolo zvolané až v januári 1941 a s činnosťou začala v máji 1941. Uvedené skutočnosti a prieťahy pri stanovení likvidačnej hodnoty arizovaných podnikov sa snažil A. Morávek vysvetliť listom aj predsedovi vlády V. Tukovi 17. júna 1941. Argumentoval, že táto neschopnosť a pomalá arizácia je na „škodu celého slovenského hospodárstva“. V snahe ÚHÚ o rýchle riešenie otázky židovského majetku sa často stávalo, že likvidačné hodnoty jednotlivých podnikov sa podhodnocovali a v absolútnej väčšine prípadov boli prevedené na arizátorov bez určenia ich likvidačnej hodnoty. Sumu, ktorú mal arizátor za podnik zaplatiť, tak určovala Slovenská revízna a dôverníccka spoločnosť aj s niekoľkoročným oneskorením.

K 1. júlu 1942 bola určená likvidačná hodnota len v 288 prípadoch arizovaných podnikov. Do septembra 1943 sa podarilo stanoviť likvidačnú hodno-

17 HALLON, E.: *Zdôvodnenie reštitučných nárokov dedičov majetku Leopolda Lichtensteina, Vojtecha Lichtensteina a Mórica Lichtensteina*, s. 6.

18 SNA, f. Úrad predsedníctva vlády 1939 – 1945, inv. č. 66, šk. 8.

19 Tamže, inv. č. 66, šk. č. 36. Ústredný hospodársky úrad 17. júna 1941.

tu v 834 podnikoch a do júla 1944 v 1 300 podnikoch. Z uvedených údajov vyplýva, že v 700 podnikoch sa likvidačná hodnota nikdy neurčila.²⁰

* * *

Arizácia židovského majetku sa veľmi výrazne prejavila aj v slovenských drevárskych podnikoch. Vzhľadom na to, že zásobovanie Nemecka drevnou surovinou bolo zakotvené už v tajnom dodatku k ochrannej zmluve z 23. marca 1939, stali sa drevárske podniky žiadaným artiklom pre slovenskú, ale predovšetkým pre nemeckú stranu. Keďže počas existencie ČSR vlastnili množstvo píl a drevárskych závodov Židia, najľahším spôsobom bola arizácia.²¹

Pomocou arizácie si Nemci vytvorili rozsiahly drevársky koncern aj prostredníctvom ružomerskej celulózky.²² Ružomerská celulózka 27. augusta 1939 zmenila svoju podobu a oficiálne sa stala súčasťou pražského Spolku pre chemickú a hutnú výrobu. Zároveň prevzala aj slovenské závody drevárskej veľkofirmy J. Ph. Glesinger, a to pily: v Turčeku,²³ Kežmarku, Poprade,²⁴

20 KAMENEC, I. : *Po stopách tragédie*, s. 212.

21 Podľa prameňov Sicherheitsdienstu bolo z 12 000 židovských podnikov z r. 1940 do marca 1942, keď začali deportácie židovského obyvateľstva likvidovaných 9 935 podnikov, t.j. takmer 84 % a 1 888 podnikov bolo arizovaných. Z arizovaných podnikov pripadlo 634 na obchody s potravinami, 448 na obchody s textilom, 197 na obchody so železným tovarom a 196 na obchody s drevom. A MSNP, f. L. Suško, č. S 62/78, ZstA Potsdam, 4972, Judenfrage in der Slowakei.

22 Tento koncern patrilo Ružomerským celulózkam a papierňam, ktoré Nemci nepriamo ovládali prostredníctvom pražského Spolku pre chemickú a hutnú výrobu.

23 Závod v Turčeku bol odštepným závodom hlavného podniku v Českom Tešíne, od roku 1906 ho prevádzkovala firma J. Ph. Glesinger. Firma sa zaoberala prevádzkovaním pílových podnikov a obchodom s drevom. Podľa hlásenia Krajského súdu v Ružomberku „... bola firma J. Ph. Glesinger v Turčeku prevzatá firmou Ružomerská továreň na celulózu a papier v Ružomberku 28. 8. 1939 a od tých čias židovská firma Glesinger nejestvuje.“ ŠA Banská Bystrica, f. Zoznam firiem, (ďalej Zf) č. j. 1730/1941, šk. 42.

24 Ružomerská továreň na celulózu a papier získala aj popradský podnik, o čom svedčí nasledujúci oznam: „Mocou ktorého mesto Poprad týmto úradne a hodnoverne dosvedčuje, že firma J. Ph. Glesinger svoj podnik v Poprade odpredala 25. 8. 1939 firme Ružomerská továreň na celulózu a papier; úč. spol., ktorá podnik od tejto doby ďalej vedie.“ ŠA Levoča, pobočka Poprad, f. ONÚ v Po-

Spišskom Podhradí, Hranovnici a debnáreň²⁵ v Poprade.²⁶ V roku 1939 zamestnávala spoločnosť 11 % zamestnancov židovských píl.

Po odkúpení drevárskych podnikov od židovskej firmy Glesinger sa ich snažila ružomerská továreň začleniť do výrobného programu koncernu. Ministerstvo hospodárstva povolilo ich predaj aj pod podmienkou, že sa v nich neobmedzí prevádzka a nebudú prepustení zamestnanci.

Drevárske závody a pily tak boli arizované aj na území stredného Slovenska, ktoré svojou zásobárnou lesov bolo predurčené na drevársky priemysel. Arizovali aj pílu v Sučanoch, ktorá sa nachádzala neďaleko najväčšieho drevárskeho závodu na Slovensku v Turanoch. Turiansky drevársky závod bol čiastočne zaangažovaný do procesu výstavby sučianskej pily a debnárne. Išlo o zmodernizovanie starej židovskej pily bratov Fenyvesiovcov, ktorá pracovala až do vydania arizačných opatrení. Píla sa stala majetkom spoločnosti Slovles Bratislava, ktorá chcela spracovávať ročne 25 000 m³ dreva. Nová debnáreň mala zabezpečiť aj spracovanie menej kvalitného dreva, ktoré sa za normálnych okolností predávalo iba so stratou. Závod plánoval spracovávať nielen vlastné drevo, ale aj surovinu z okolitých píl. V tomto smere rokovali s turianskym drevárskym závozom.²⁷ Negatívne sa však k zriadeniu nového podniku vyjadrila Továreň na celulózu úč. spol. v Martine, ktorá svoj názor predostrela aj Ústrednému združeniu slovenského priemyslu.

V roku 1939 sa zmenil majiteľ v Zjednotenom hônom priemysle v Banskej Bystrici, akcie zo židovského majiteľa Armina Löwyho sa previedli na Wilhelma Ludwiga. Slovenská národná banka povolila predaj 12. októbra

prade 1923 – 1945, č. j. 10 276/1940, šk. 34. V prvých troch mesiacoch dosiahla debnáreň v Poprade dobré výsledky. Ako najväčší a najmodernejší závod na Slovensku dokázal pokryť potrebu domácich podnikov a prebytok výroby vyvážal do cudziny. Štátny archív Bytča, f. Krajský súd v Ružomberku 1876 – 1949 (f. KS v RK 1876 – 1949), č. j. 382/1941, šk. 1134.

25 V prvých štyroch mesiacoch po získaní novou spoločnosťou mala debnáreň v Poprade prebytok výroby, ktorý sa vyvážal do cudziny. Zabezpečovala aj zásobovanie koncernových podnikov brúsnym a bankským drevom, smrekom na lúpanie a rezivom. Tamže, č. j. 382/1940, šk. 1134. Správa správnej rady za rok 1939 zo dňa 27. 12. 1940.

26 Tamže, č. j. 382/1940, šk. č. 1134.

27 SNA, f. Ústredné združenie slovenského priemyslu (ÚZSP) 1921 – 1950, inv. č. 72, šk. 62.

1939. Po prevode akcií sa majetkové pomery v závode zmenili v prospech nového vlastníka, ktorý získal 1 425 akcií z celkového počtu 3 000. Spolu so 445 akciami, ktoré takisto patrili Wilhelmovi Ludwigovi, dosiahol v podniku nadpolovičnú väčšinu účastín.

Presun majetku oficiálne oznámili na riadnom valnom zhromaždení 5. decembra 1939. Predseda schôdze privítal v kruhu účastinárov Wilhelma Ludwiga a vyslovil presvedčenie, „... že pán Ludwig ako veľkoučastinár bude dbať na to, aby sa podnik zveľaďoval, a že použije svojich znalostí, vplyvu a spojení k tomu, aby dobré meno slovenského drevárskeho priemyslu a spoločnosti bolo ešte viac zvýšené. K týmto pozdravným slovám sa pripojil Dr. Bukovský, ktorý vyslovil nádej, že pán Ludwig učíní všetko aby práca v budúcnosti priniesla čo najlepšie ovocie slovenskému drevárstvu. W. Ludwig poďakoval za privítanie a uistil prítomných lojálnou spoluprácou ku prospechu slovenského i nemeckého drevárskeho priemyslu.“²⁸

Po prevode akcií sa aktuálnou stala otázka židovských členov správnej rady. Už 6. marca 1940 žiadal podnik Krajský súd v Banskej Bystrici o vymazanie členov správy: Juraja Kelemena, Arpáda Kálmana, Arnolda Reifera, Bartolomeja Schlesingera a Malvíny Löwyovej.²⁹ Závod musel zároveň požiadať o povolenie na zvolenie „neárijca“ Ernesta Berczellera za člena správnej rady. Župný úrad v Banskej Bystrici dňa 29. marca 1940 túto žiadosť schválil. V odôvodnení sa uvádza, že keď zákon v podnikoch pripúšťa neárijský kapitál, nie je proti verejnému záujmu aj jeho neárijské zastúpenie. Veľký dôraz sa kladol aj na osobnú spoľahlivosť Ernesta Berczellera.³⁰

Protižidovská politika, ktorá vypukla v Nemecku a postupne sa presúvala aj na Slovensko, sa teda prejavovala aj v oblasti hospodárstva. Jasným svedectvom je rozhodnutie Krajského súdu v Banskej Bystrici z 24. septembra 1940: „Podľa § 9. ods. 1. zák. č. 113/1940 Sl. z. za židovské treba považovať účastinné spoločnosti, keď viac ako ¼ členov správnej rady sú Židia, alebo aspoň polovica základnej istiny patrí Židom. Prevedeným vyšetrovaním a z predložených dokladov, po vypočutí Obchodnej a priemyselnej komory a živnostenského spoločenstva v Banskej Bystrici bolo zistené, že podnik „Zjednotený

28 ŠA Banská Bystrica, f. Zf, č. j. 3860/1939, šk. 67 – 68.

29 Tamže, č. j. 791/1940, šk. 67 – 68.

30 Tamže, č. j. 1437/1940, šk. 67 – 68.

*hôrny priemysel“ , má menej ako štvrtinu členov správnej rady Židov a z celkového počtu účastín základnej istiny viac ako polovica patrí kresťanom, preto bolo rozhodnuté o nežidovskej povahe tohto podniku“.*³¹ V nasledujúcom roku 1941 sa účasti v správnej rade vzdali ďalší židovskí členovia, na zasadnutí správy 6. februára 1941 sa vzdali Dr. Rudolf Weichherz a aj napriek predošlému odobrenie Župného úradu Dr. Ernest Berczeller. Niekdajší prokurista závodu Armin (Herman) Löwy ukončil svoje pôsobenie v podniku ešte skôr, a to 31. decembra 1940.³²

V roku 1942 sa skončilo funkčné obdobie správnej rady a z tohto dôvodu muselo valné zhromaždenie 16. decembra 1942 zvoliť nových členov. Novú správnu radu tvorili títo členovia: Wilhelm Ludwig, Dr. Peter Bukový, Dr. Augustín Brychta, Ing. Koloman Kindernay, Dr. Štefan G. Ondruska.³³

Postupne sa však začala meniť situácia v 2. svetovej vojne a fašistické vojská ustupovali na všetkých frontoch. V roku 1943 dosiahlo svoj kulmináčny vrchol aj slovenské hospodárstvo a nastalo obdobie stagnácie. V auguste 1944 vypuklo Slovenské národné povstanie a keďže jeho centrum bolo v Banskej Bystrici, muselo sa to prejavíť aj na činnosti spoločnosti Zjednotený hôrny priemysel. V podniku sa od vypuknutia Povstania jeho prevádzka veľmi obmedzila a takmer sa tam nepracovalo. Počas Povstania prebrala hospodársku situáciu a podniky nachádzajúce sa na povstaleckom území pod patronát Slovenskej národnej rady (SNR). Okrem iných nariadení vydalo Povereníctvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie 8. septembra 1944 aj predpis týkajúci sa špeciálne zaistenia nemeckých a arizovaných podnikov. Do konca septembra sa mal predložiť súpis určených podnikov. Zoznamy mali obsahovať: bežné číslo, meno podniku, druh podnikania, meno držiteľa podniku, výpočet vedľajších závodov, približný ročný zisk podniku a. i. Zároveň sa mal za vnúteného správcu podniku navrhnuť mravne a politicky zachovalý človek s príslušným odborným vzdelaním.³⁴ Pre krátkosť času a zložitosť situácie sa však tieto predpoklady celkovo nenaplnili.

31 Tamže, č. j. 2679/1940, šk. 331.

32 Tamže, č. j. 664/1941, šk. 331.

33 Tamže, č. j. 3637/1942, šk. 331.

34 ŠA Banská Bystrica, p. RS, f. Obvodný notársky úrad Rovné 1788 – 1945, č. j. 171/1944, šk. 2.

Činnosť závodu sa nezmenila k lepšiemu ani po potlačení Povstania, o čom svedčí novembrová správa adresovaná Obchodnej a priemyselnej komore v Banskej Bystrici.

Vzhľadom na neprehľadnú politickú situáciu nebolo od konca decembra 1943 zvolané v podniku valné zhromaždenie, a preto bola 26. apríla 1945 adresovaná Krajskému súdu v Banskej Bystrici žiadosť o zvolanie mimoriadneho valného zhromaždenia.³⁵ Zhromaždenie malo byť zvolané hlavne z dôvodu majetkových zmien. Krajský súd vyhovel žiadosti a mimoriadne valné zhromaždenie sa uskutočnilo 20. júna 1945. Hlavnými bodmi programu bolo pozbavenie funkcií členov správnej rady i dozorného poverenictva a voľba nových členov. Na zasadaní sa zúčastnil už aj staronový hlavný účastinár Armin Löwy. Z funkcií odvolali Wilhelma Ludwiga, Petra Bukového a Štefana Ondrušku. Na ich miesta zvolili Armina Löwyho, Bela Simonidesa, Eugena Gindla, vedúceho sekretára Obchodnej a priemyselnej komory a Michala Fundárka, tajomníka Zväzu drevárskeho hospodárstva.³⁶ Zároveň bolo spochybnené aj vlastnícke právo Wilhelma Ludwiga na Zjednotený hôrny priemysel. „*V roku 1939 síce previedol účastinár Herman (Armin) Löwy 1425 kusov účastín na Wiliama Ludwiga v Hamburgu, ale v skutočnosti tento prevod nebol realizovaný. Účastiny odovzdané vôbec neboli a zostali v držbe a úschove podniku v prospech akcionára Hermana Löwyho. Toho dôkazom je prípis komisie zriadenej pri SNB č. 113/1939 zo dňa 3. septembra 1942, ktorá výslovne prehlásila, že prevod týchto účastín nestal sa právne účinný nakoľko neboli splnené podmienky prevodu.*“³⁷

Už 2. augusta 1945 zaviedli v podniku národnú správu³⁸ a 21. augusta 1945 prešla majetková podstata Zjednoteného hôrneho priemyslu v Banskej Bystrici na národný podnik Drevokombinát v Košiciach. Takto sa aj z právnej stránky uzavrela pre Wilhelma Ludwiga etapa vlastníctva v Zjednotenom hôrnom priemysle. Znárodnením podnikov sa však neukončili len vlastnícke

35 ŠA Banská Bystrica, f. Zf, č. j. 358/1945, šk. 331.

36 Tamže, č. j. 673/1945, šk. 331.

37 Tamže, č. j. 900/1946, šk. 331.

38 Výmer Poverenictva Slovenskej národnej rady pre priemysel a obchod v Bratislave z 2. augusta 1945 č. 510 – 10 052.

práva arizátorov a nemeckých majiteľov, ale zároveň sa väčšie závody nevrátili ani ich pôvodným židovským majiteľom.

* * *

Firma Lichtenstein a Wilček, Drevopriemysel, Štubnianske Teplice (dnes Turčianske Teplice, poznámka P.M.) existovala pod uvedeným názvom od roku 1919. Počas 1. SR zamestnávala firma okolo 800 zamestnancov v šiestich podnikoch. Podnik mal svoje pily v Tisovci, Kremnici, Hliníku, Diviakoch a po jednej na Orave³⁹ a Spiši. V majetku firmy sa nachádzala drevná hmota v hodnote 15 mil. Ks. a ročne spracovala 100 000 m³ dreva.⁴⁰

Po prijatí arizačných opatrení, ktoré sa vzťahovali na židovské priemyselné podniky, sa situácia zmenila aj v drevárskom závode Lichtenstein a Wilček. „Prvý“ arizačný zákon č. 113 z apríla 1940 umožňoval ovládnutie židovského podniku vstupom tzv. árijského spoluvlastníka. Zákon ešte počítal s „dobrovoľnou“ arizáciou po dohode židovského vlastníka a „árijskej“ firmy, ktorej bol postúpený majoritný podiel účastín. Uvedenú možnosť sa rozhodol využiť aj Leopold Lichtenstein so synmi Vojtechom a Móricom. Podľa uvedeného zákona navrhli Tatra banke, s ktorou už spolupracovali 20 rokov, vytvorenie spoločného podniku.⁴¹ U Tatra banky používala firma aj rámcový úver 7 030 000 Ks. K vzájomnej dohode následne došlo 15. októbra 1940.

Po arizácii pôsobil podnik pod novým názvom – Slovenský drevársky priemysel, úč. spol. s kapitálom 2, 132 mil. Ks.⁴²

O veľkom záujme Tatra banky arizovať drevársku firmu svedčí korešpondencia vedúceho priemyselného oddelenia P. Hasička, ktorý navrhoval zmenu

39 Píla firmy Lichtenstein a Wilček sa nachádzal v Polhore pri Námestove. V roku 1941 zamestnávala 60 – 80 robotníkov a kapacita podniku bola 20 000 m³ dreva. Správcom pily bol príslušník nemeckej menšiny Karol Müller. ŠA Bytča, p. Námestovo, f. OÚ Námestovo 1923 – 1945, č. j. 593/41 adm. Podniky prevádzané po továrensky v okrese Námestovo.

40 SNA, f. Tatrabanka – koncernové podniky, šk. 312, inv. č. 436

41 HALLON, E.: *Zdôvodnenie reštitučných nárokov dedičov majetku Leopolda Lichtensteina, Vojtecha Lichtensteina a Mórica Lichtensteina*, s. 1.

42 HALLON, E.: Expanzia slovenského finančného kapitálu v účastinných podnikoch v rokoch 1939 – 1944. In: *Historický časopis*, roč. 48, 2000, č. 1, s. 88.

firmy na akciovú spoločnosť, pričom sa mal využiť bezcenný tzv. akciový plášť staršieho koncernového podniku Tatra banky Dunkenových závodov v Bratislave, ktorý zbankrotoval v 20. rokoch.⁴³

Transakcii medzi Tatra bankou a Lichtensteinovcami predchádzala aj dôkladná revízia podniku, po ktorej sa čistý majetok vyčíslil na 13,3 mil. Ks. Z čistého majetku si Tatra banka ešte odpočítala dohodnutú zľavu vo výške 7 mil. Ks. Konečná suma, ktorú mala banka zaplatiť Leopoldovi Lichtensteinovi, predstavovala 30 tis.\$ (3,6 mil. Ks) a zostávajúca časť 2,5 mil. Ks.⁴⁴ Uvedenú transakciu v novembri 1940 schválil Ústredný hospodársky úrad. Podľa vládneho nariadenia č. 243/1940 z 28. septembra 1940 musel byť za povolenie každej transakcie týkajúcej sa zmeny vlastníctva židovského majetku vyrubený poplatok 10 – 20 % z ceny majetku v prospech Fondu pre podporu vystaňovania Židov. V prípade drevárskeho podniku Lichtensteinovcov išlo o poplatok vo výške 15 % v sume takmer 921 tis. Ks. Protižidovské legislatívne opatrenie zároveň podľa § 26 zákona o pozemkovej reforme nariaďovali 10 % arizačný poplatok týkajúci sa pozemkového vlastníctva Židov určený do Fondu pre pozemkovú reformu. V prípade predaja nehnuteľnosti firmy Lichtenstein a Wilček spoločnosti Slovenský drevársky priemysel, úč. spol. predstavoval poplatok 291 tis. Ks.⁴⁵

V novej spoločnosti Slovenský drevársky priemysel, úč. spol., ktorá prevzala aktíva aj pasíva firmy Lichtenstein a Wilček predstavoval podiel Tatra banky 60 % a 40 % zostalo pôvodným majiteľom.⁴⁶

Pôvodné plány o spoločnom podniku však ukončil zostrený arizačný proces. V novembri 1940 vyšiel „druhý“ arizačný zákon č. 303, ktorý už nerátal s dobrovoľnou arizáciou. Celý proces tak smeroval k úplnému vyvlastneniu židovského majetku, čo sa završilo 9. septembra 1941 prijatím vládneho nariadenia č. 198 tzv. „Židovského kódexu“.⁴⁷ Prísne protižidovské opatrenia sa snažili Lichtensteinovci znížiť predajom zvyšných 40 % akcií Tatra banke.

43 HALLON, E.: *Zdôvodnenie reštitučných nárokov dedičov majetku Leopolda Lichtensteina, Vojtecha Lichtensteina a Mórica Lichtensteina*. s. 2.

44 Tamže, s. 4

45 Tamže, s. 5

46 SNA, f. Tatrabanka – koncernové podniky, šk. 312, inv. č. 436.

47 HALLON, E.: *Zdôvodnenie reštitučných nárokov dedičov majetku Leopolda Lichtensteina, Vojtecha Lichtensteina a Mórica Lichtensteina*. s. 6.

S finančnou inštitúciou uzatvorili 16. júla 1942 aj dohodu o odpredaji účastín. Dohodu o odpredaji ešte musel schváliť Ústredný hospodársky úrad a ministerstvo financií. Predložená dohoda o odpredaji bola 31. júla 1942 schválená, ale obsahovala zásadné zmeny. Cena účastín zostala na pôvodnej nominálnej hodnote 800 tis. Ks namiesto dohodnutých 500 tis., z ktorých 20 % arizačný poplatok predstavoval sumu 160 tis. Ks. Zostávajúcich 640 tis. Ks. bolo zároveň poukázaných Ústrednej štátnej pokladnici.⁴⁸

Pôvodný plán uhradenia ceny akcií prevodom na viazaný účet Leopolda Lichtensteina v sume 100 tis. Ks a na doplnenie kaucie V. Lichtensteina a M. Lichtensteina v sume 200 tis. Ks sa tak po zásahoch ÚHÚ a ministerstva financií neuskutočnil.⁴⁹

Aj napriek nekompetentnosti a chaotickému vedeniu v ÚHÚ bola väčšina židovských podnikov arizovaná alebo zlikvidovaná do konca roka 1941. Počas roka 1941 bolo z celkového počtu 12 300 podnikov zlikvidovaných 10 000 a zvyšok bol arizovaný. Proces arizácie tak pripravil o stabilný finančný príjem asi 65 tisíc Židov z 89 000 komunity. Židia sa tak na Slovensku v druhej polovici roka 1941 stali sociálne slabou skupinou, ktorej práva ešte obmedzil „Židovský kódex“ zo septembra 1941. Postupne sa tak na Slovensku začínal proces, ktorý vyústil v roku 1942 do deportácií židovského obyvateľstva z územia Slovenska.

48 SNA, f. Tatrabanka – koncernové podniky, šk. 312, inv. č. 436.

49 HALLON, E.: *Zdôvodnenie reštitučných nárokov dedičov majetku Leopolda Lichtensteina, Vojtecha Lichtensteina a Mórica Lichtensteina*. s. 7.

AUTORI

Mgr. Ondrej Podolec, PhD. (1975)

Je absolventom Filozofickej fakulty UK, odbor história – slovenský jazyk a literatúra, a Právnickej fakulty UK v Bratislave. Pôsobil ako vedecký pracovník v Historickom ústave SAV a v súčasnosti je riaditeľom Sekcie vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa. Na Právnickej fakulte UK v Bratislave tiež prednáša právne dejiny. Zaoberá sa najmä historickými a právnymi otázkami vývoja politického systému na Slovensku v prvej polovici 20. storočia, dejinami verejnej správy a sociálnymi dejinami. Je autorom desiatok odborných štúdií a populárno-vedeckých článkov, ktoré publikoval doma i v zahraničí.

PhDr. Igor Baka, PhD. (1976)

Vedecký pracovník Vojenského historického ústavu v Bratislave. Špecializuje sa na problematiku vojenských dejín Slovenska v rokoch 2. svetovej vojny, ako aj politického systému a režimu Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945. Je autorom monografií *Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944* (2001), *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku* (2006), spoluautorom V. zväzku edície dokumentov *Holokaust na Slovensku* (2004), ako aj niekoľkých kolektívnych diel. Publikoval tiež viacero vedeckých štúdií a článkov.

PhDr. Marek Syrný (1977)

Absolvoval štúdium na Katedre histórie Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. V roku 2007 odovzdal dizertačnú prácu na tému *Demokratická strana na Slovensku v rokoch 1944 – 1948*. V súčasnosti je pracovníkom Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. Vo svojej vedeckej činnosti sa venuje najmä skúmaniu politických aspektov odboja v rokoch 1939 – 1945 a spoločenského vývoja v rokoch 1945 – 1948 na Slovensku, resp. Československu.

Mgr. Dušan Segeš, PhD. (1977)

Absolvent Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave (študijný odbor história – germanistika) a Studiumu Europy Wschodniej Varšavskej univerzity (špecializácia Rusko-Ázia-Kaukaz). Od roku 2006 pracuje ako vedecký pracovník v Oddelení najnovších dejín Historického ústavu Slo-

venskej akadémie vied. Od októbra 2007 do augusta 2008 absolvoval štáž v Poľskom inštitúte medzinárodných vecí (Polski Instytut Spraw Międzynarodowych) vo Varšave v rámci štipendia Vyšehradského fondu. Ťažiskom jeho vedeckého výskumu sú slovensko-poľské a československo-poľské politické vzťahy v období 1939 až 1945. Je autorom niekoľkých vedeckých štúdií a populárno-vedeckých článkov, ktoré boli uverejnené na Slovensku, v Nemecku, v Poľsku a v Slovinsku.

Judit Pihurik, PhD. (1955)

Maďarská historička, prednáša na Univerzite v maďarskom Segedíne (Szegedi Tudományegyetem). Napísala desiatky odborných článkov a vedeckých štúdií venovaných dejinám Maďarska v 20. storočí s dôrazom na obdobie vojenských konfliktov, najmä 2. svetovej vojny. Vo svojej práci sa venuje najmä prítomnosti maďarských vojakov na východnom fronte, ich spomienkovým prácam, ako i osudom maďarských Židov. Je autorkou monografie *Naplók És Memoárok a Don-kanyarból 1942 – 1943*.

PhDr. Martin Hetényi, PhD. (1979)

Pôsobí na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Do oblasti jeho odborného zamerania patrí menšinová problematika na Slovensku v 20. storočí a slovensko-maďarské vzťahy. Ako vedecko-výskumný pracovník Ústavu pre výskum kultúrneho dedičstva Konštantína a Metoda sa tiež zaoberá predovšetkým politickými dejinami cyrilo-metodskej misie a rozvojom cyrilo-metodskej tradície v 19. a 20. storočí. Zároveň prednáša slovenské a svetové dejiny na Katedre histórie a Katedre politológie a európskych štúdií FF UKF.

PhDr. Milica Majeriková (1977)

Absolvovala štúdium dejepisu a občianskej náuky na Fakulte humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove. Je členkou Spišského dejepisného spolku, spolupracovníčkou Krajanského múzea Matice slovenskej a Spolku Slovákov v Poľsku. Venuje sa problematike slovensko-poľských (resp. československo-poľských) vzťahov po roku 1918, regionálnym dejinám severného Spiša a problematike slovenskej menšiny v Poľsku. Je autor-

kou monografie *Vojna o Spiš*, spoluautorkou regionálnych monografií severo-spišských obcí a autorkou niekoľkých štúdií i populárno-vedeckých článkov s vyššie uvedenou problematikou.

Mateusz Gniazdowski, M.A. (1974)

Absolvent magisterského štúdia politických vied Varšavskej univerzity. Programový koordinátor v Oddelení výskumu a analýz v Poľskom ústave medzinárodných štúdií (PISM) vo Varšave. Popri analytickej činnosti zameranej na zahraničnú politiku a medzinárodne vzťahy v priestore strednej Európy sa venuje aj výskumu poľsko-slovenských a poľsko-českých vzťahov v 20. storočí. Externý doktorand v Ústave politických vied Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Autor niekoľkých desiatok štúdií, článkov a recenzií.

Mgr. Branislav Kinčok (1979)

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave. V súčasnosti je pracovníkom Ústavu pamäti národa a externým doktorandom na Trnavskej univerzite v odbore slovenské dejiny. Vo svojej vedeckej činnosti sa venuje najmä problematike oslobodzovania Slovenska Červenou armádou a činnosti Štátnej bezpečnosti v rokoch 1954 – 1968.

Mgr. Wojciech Szwed (1981)

Vyštudoval históriu na Vroclavskej univerzite (Uniwersytet Wrocławski). V súčasnosti je pracovníkom Ústredného Múzea vojenských zajatcov v Łambinowicach-Opole (Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach – Opolu) a doktorandom na Opolskej univerzite (Uniwersytet Opolski), kde pripravuje dizertačnú prácu týkajúcu sa vývoja železničných tratí na území Sliezska. Okrem dejín Sliezska ho zaujíma problematika vojenských zajatcov v období 1. a 2. svetovej vojny a politické dejiny Balkánu v 19. a 20. storočí.

Mgr. Dariusz Dąbrowski, PhD. (1975)

Vyštudoval históriu na Vroclavskej univerzite (Uniwersytet Wrocławski). V roku 2006 obhájil dizertačnú prácu týkajúcu sa poľskej politiky voči Podkarpatskej Rusi v rokoch 1938 – 1939, ktorú vydal v roku 2007 knižne pod názvom *Rzeczpospolita Polska wobec Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej)*

1938 – 39. V súčasnosti je pracovníkom poľského Ústavu pamäti národa (Instytutu Pamięci Narodowej) v Opoli. Vo svojej vedeckej činnosti sa venuje dejinám strednej a východnej Európy v 20. storočí s dôrazom na poľsko-česko-slovenské vzťahy v medzivojnovom období.

Dr. Jan Kux (1948)

Vyšťudoval Právnickú fakultu UK v Prahe a históriu na tejže univerzite. Zaoberá sa dejinami vojenských konfliktov, najmä 1. a 2. svetovej vojny, ako i povojnovým obdobím rokov 1945 – 1948 v ČR s akcentom na vpád banderovcov na Moravu v roku 1947. Je autorom monografií *Internační tábor Svatobořice*, *Historiky kolem slavkovského bojiště* či *Pomníky zarůstají*. Napísal tiež viacero vedeckých štúdií. Je realizátorom výstav s tematikou odboja v 2. svetovej vojne. Ako nakladateľ vydal viac ako 20 kníh. Je členom Obce spisovateľov – klubu autorov literatúry faktu.

Doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD. (1975)

Absolvoval štúdium na Fakulte prírodných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. V súčasnosti pôsobí na Katedre histórie Fakulty humanitných vied UMB a je vedecko-výskumným pracovníkom Ústavu vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici. Vo svojej vedeckej činnosti sa orientuje na výskum národných dejín (1945 – 1948) v oblasti národnostnej otázky na východnom Slovensku, migračných procesov v stredoeurópskom priestore v povojnových rokoch a pôsobenia oddielov UPA (banderovcov) v Československu (1945 – 1948). K týmto problematikám publikoval viacero vedeckých štúdií v domácich a zahraničných časopisoch a zborníkoch. Je spoluautorom (autorom) vedeckých monografií *Opcia* (2005), *Evakuácia v znamení úteku* (2006), *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku 1918 – 1989* (2007), *Banderovci na Slovensku 1945 – 1947* (2007), *Naši „černobyľci“* (2008); editorom zborníkov *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV – V* (2005; 2006).

Mgr. Peter Jašek (1983)

Štúdium histórie absolvoval na Trnavskej univerzite v Trnave, kde aj v súčasnosti pôsobí ako interný doktorand v odbore slovenskej dejiny. Vo svojej

vedeckej činnosti sa venuje obdobiu I. Slovenskej republiky s užším zameraním na vojenské dejiny. Je autorom niekoľkých štúdií.

Mgr. Pavel Mičianik, M. A. (1973)

Absolvoval štúdium na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor anglický jazyk – história, a na Central European University v Budapešti odbor Modern History. V súčasnosti pôsobí ako vedecký pracovník Ústavu vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici. Zaoberá sa politickými a vojenskými dejinami prvej SR (geopolitika, náboženstvo, ideológia, slovenská armáda v ťažení proti ZSSR) a vojensko-politickými konfliktmi v druhej polovici 20. storočia. Je autorom viacerých vedeckých prác publikovaných v domácich i zahraničných vedeckých časopisoch a monografiách, z ktorých najnovšia *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944)* je prvým zväzkom plánovaného komplexného diela.

PhDr. Peter Sokolovič (1981)

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave. V súčasnosti je pracovníkom Ústavu pamäti národa a externým doktorandom na Trnavskej univerzite v odbore slovenské dejiny. Vo svojej vedeckej činnosti sa venuje najmä obdobiu I. Slovenskej republiky a regiónu Trnavy s dôrazom na problematiku Hlinkovej gardy. Je autorom viacerých vedeckých štúdií a popularizačných článkov. V súčasnosti pracuje na komplexnom zhodnotení fenoménu Hlinkovej gardy v slovenskej histórii.

PhDr. Martin Lacko, PhD. (1976)

Je absolventom Filozofickej fakulty UK v Bratislave (odbor história – filozofia). Doktorandské štúdium absolvoval v Historickom ústave SAV v Bratislave (2002 – 2007). Pôsobí ako pracovník Sekcie vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa v Bratislave a súčasne prednáša slovenské dejiny 20. storočia na Katedre histórie Filozofickej fakulty UCM v Trnave. Zaoberá sa najmä výskumom obdobia I. Slovenskej republiky, pričom doteraz publikoval asi 30 vedeckých štúdií doma i v zahraničí. V rokoch 2002 – 2004 zorganizoval tri ročníky konferencií Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov, z ktorých vydal rovnomenné zborníky príspevkov. Je

zostavovateľom edícií dokumentov *Situačné hlásenia okresných náčelníkov (január – august 1944)*, *Denníky vojakov z východného frontu 1941 – 1944*, *Proti Poľsku*, spoluzostavovateľom ročeniek *Historické rozhľady (I. – IV.)*, spoluautorom dvoch monografií – *I. východomoslimský pluk SS na Slovensku, Modrová 1157 – 2007* a autorom ďalších troch monografií – *Dezercie a zajatia príslušníkov Zaisťovacej divízie v ZSSR v rokoch 1942 – 1943*, *Slovenské národné povstanie 1944 a Slovenská republika 1939 – 1945* (2008).

PhDr. Marián Uhrin (1978)

Absolvoval štúdium na Fakulte prírodných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Ako interný doktorand Fakulty humanitných vied UMB napísal dizertačnú prácu *II. slovenská partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika*. V súčasnosti je pracovníkom Múzea SNP v Banskej Bystrici. Vo svojej vedeckej činnosti sa venuje obdobiu 1. Slovenskej republiky s dôrazom na problematiku slovenskej povstaleckej armády a partizánov. Je autorom viacerých vedeckých štúdií. V súčasnosti pracuje na komplexnom zhodnotení II. slovenskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika a spracovaní problematiky výzbroje slovenskej a povstaleckej armády.

Boris Súdny (1978)

Neprofesionálny historik venujúci sa činnosti československého, respektíve slovenského letectva v rokoch 1918 – 1960 s dôrazom na obdobie 2. svetovej vojny. Je autorom niekoľkých odborných článkov a vedeckých štúdií.

PhDr. PaedDr. Karol Janas, PhD. (1970)

Absolvent Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, odbor história – filozofia. V súčasnosti je odborným asistentom na Katedre verejnej správy FSEV Univerzity Alexandra Dubčeka v Trenčíne. Venuje sa dejinám verejnej správy na Slovensku, vývinu česko-slovenských vzťahov v 1. polovici 20. storočia a obdobiu rómskeho holokaustu. Je autorom viacerých vedeckých štúdií a odborných článkov, ktoré publikoval v domácich i zahraničných časopisoch a zborníkoch a spoluautorom dvoch monografií, v roku 2007 mu vyšla knižne *Trenčianska župa (1940 – 1945)*.

PaedDr. Martin Pekár, PhD. (1975)

Je absolventom Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, kde v súčasnosti aj pôsobí ako odborný asistent na Inštitúte histórie. Venuje sa najmä politickým dejinám Slovenska v prvej polovici 20. storočia, postaveniu maďarskej menšiny na Slovensku v 20. storočí a regionálnym dejinám východného Slovenska. Výsledky svojej doterajšej práce publikoval v troch desiatkach vedeckých či odborných štúdií a v roku 2007 vydanej monografii *Východné Slovensko 1939 – 1945*.

Hana Klamková, M.A. (1980)

Absolventka bakalárskeho štúdia politológie a medzinárodných vzťahov na Karlovej Univerzite v Prahe a magisterského štúdia nacionalizmu na Stredoeurópskej Univerzite v Budapešti. V súčasnosti postgraduálne študuje moderné dejiny na Fakulte sociálnych vied Karlovej Univerzity v Prahe. Zúčastnila sa na niekoľkých študijných pobytoch, napríklad v Nemecku a Izraeli. Je hlavnou riešiteľkou projektu Grantovej agentúry Karlovej Univerzity „Povojnová interpretácia holokaustu. Prípady Talianska, Grécka a Slovenska“. Venuje sa sociálnym dejinám holokaustu a jeho povojnovým interpretáciám.

Mgr. Ján Hlavinka (1979)

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove. Od roku 2003 pracuje v Ústave pamäti národa a je zároveň externým doktorandom na Inštitúte histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. Vo svojej vedeckej práci sa zameriava na skúmanie slovenských dejín v období 1938 – 1945 s dôrazom na problematiku perzekúcií židovského obyvateľstva. Je autorom monografie *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945* a viacerých vedeckých štúdií a popularizačných článkov.

Mgr. Vojtech Kárpáty (1977)

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity, odbor politológia – dejiny. V súčasnosti je interným doktorandom na FF PU v Prešove. Zaoberá sa polovojenskými a politickými formáciami v období rokov 1918 až 1945 s osobitným dôrazom na Rodobranu, Hlinkovu gardu a Poho-

tovostné oddiely Hlinkovej gardy. Výsledky svojej práce prezentoval na niekoľkých konferenciách a odborných seminároch. Publikoval viaceré vedecké štúdie a odborné články.

Mgr. Pavol Matula, PhD. (1970)

Vyštudoval históriu a slovenčinu na Filozofickej fakulte UPJŠ Košice v Prešove. Pôsobil na Spoločenskovednom ústave SAV v Košiciach, Ústave regionálnych a národnostných štúdií Prešovskej univerzity a Ústave pamäti národa. V súčasnosti pracuje na Katedre histórie PdF UK v Bratislave. Venuje sa dejinám 19. a 20. storočia so zameraním na slovensko-české a slovensko-poľské vzťahy.

Anton Hruboň (1989)

Študent FHV UMB v Banskej Bystrici, odbor história. Zaoberá sa spoločensko-politickými dejinami Slovenska a liptovského regiónu v rokoch 1918 až 1945 a dejinami Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. K tejto problematike publikoval viacero odborných a populárnych článkov.

ThDr. Peter Borza, PhD. (1975)

Absolvoval štúdium na Gréckokatolíckej teologickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove a Pápežskej teologickej akadémii v Krakove. V súčasnosti je správcom farnosti Lutina, ktorá je najvýznamnejším pútnickým miestom gréckokatolíkov na Slovensku. Zaoberá sa dejinami Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku a v susedných krajinách. Je autorom monografií *Blahoslavený Vasiľ Hopko, prešovský pomocný biskup (1904 – 1976)* a *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v období II. svetovej vojny (1939 – 1945)*.

PhDr. Ľudovít Hallon, CSc. (1958)

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Od roku 1986 je pracovníkom Oddelenia dejín vied a techniky Historického ústavu SAV. Zaoberá sa dejinami hospodárstva a techniky na Slovensku a v strednej Európe v prvej polovici 20. storočia. Je autorom troch monografií, troch kapitol v monografiách a približne 50 vedeckých štúdií, z toho 21 v zahraničí.

Mgr. Miroslav Sabol, PhD. (1974)

Absolvoval štúdium na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Od roku 2004 je pracovníkom Oddelenia dejín vied a techniky Historického ústavu SAV. Zaoberá sa dejinami hospodárstva a techniky na Slovensku v 20. až 50. rokoch 20. storočia. Ukončil doktorandské štúdium na tému vývoja elektrifikácie Slovenska v rokoch 1938 – 1948. Je autorom niekoľkých štúdií a viacerých článkov.

PhDr. Michal Schvarc (1975)

Absolvent Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici (odbor história – germanistika). Pracuje v Sekcii vedeckého výskumu ÚPN a je spolupracovníkom SNM – Múzea kultúry karpatských Nemcov v Bratislave. Venuje sa problematike nemeckej menšiny na Slovensku v rokoch 1918 – 1945 a slovensko-nemeckým vzťahom v období Slovenskej republiky 1939 – 1945. K uvedenej problematike publikoval viacero vedeckých štúdií a odborných a populárnych článkov. Je zostavovateľom edície dokumentov *Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938 – 1944. Od autonómie do Povstania a „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I.*

PhDr. Peter Mičko, PhD. (1977)

Absolvoval štúdium na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor história – slovenský jazyk a literatúra. V súčasnosti pôsobí ako vedecký pracovník Ústavu vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici. Externe prednáša na Katedre histórie FHV UMB v Banskej Bystrici. Venuje sa problematike hospodárskych dejín 1. SR, ako i otázke ukrajinských utečencov na Slovensku v roku 1944 a problematike pôsobenia Ukrajinskej povstaleckej armády na území Slovenska (1945 – 1947). Výsledky svojho výskumu prezentoval na domácich a zahraničných vedeckých konferenciách. Je autorom viacerých vedeckých štúdií a odborných článkov, monografie *Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939 – 1945* a spoluautorom monografie *Evakuácia v znamení úteku.*

ÚSTAV
PAMĚTI
NĀRODA

ISBN 978-80-89335-08-4

9 788089 335084